

Boletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'ILIANA

#67_2011

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

CULTURA MATERIAL, *HABITUS*, ESPACIO Y MOVILIDAD EN EL ARCHIPIÉLAGO BALEAR DURANTE EL BRONCE FINAL I (c. 1400-1100 BC)

**Daniel Albero Santacreu / Jaume García Rosselló /
David Javaloyas Molina / Manuel Calvo Trias**

Universitat de les Illes Balear¹

Resumen: En el presente trabajo se defiende la existencia de un *habitus* compartido por las comunidades que habitaron Mallorca y Menorca durante el Bronce Final (c. 1400-1100 BC). Estas prácticas sociales interiorizadas surgen fruto de un incremento de los contactos que posibilitó la generación de una interacción social intensa entre las comunidades de ambas islas. Este *habitus* se configuró y reforzó mediante un uso concreto de ciertos elementos de la cultura material y de procesos de estructuración que son analizados en el texto.

Palabras clave: Movilidad, *habitus*, Islas Baleares, Teoría de la práctica, Cultura Material.

Abstract: Documented mobility strategies and observed contact between Mallorca and Menorca during the Late Bronze Age (c. 1400-1100 BC), together with the implementation of a high level of social interaction, support the existence of shared social practices among the communities of both islands. We argue that this social interaction promoted the existence of a shared *habitus*, which was strongly related to internalized social practices. This *habitus* was reinforced by the use of certain items of material culture and structuring processes analyzed in the paper.

Key words: Mobility, *habitus*, Balearic Islands, Theory of Practice, Material Culture.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 25 d'octubre de 2011.

¹ Grup de Recerca Arqueobalea, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Campus UIB, Carretera de Valldemossa, km 7,5, E-07122 Palma, d.albero@uib.es, david.javaloyas@uib.es, vdhmct0@uib.es, jaume.garcia@uib.es. La presente comunicación es parte de la transferencia de conocimientos del proyecto de investigación *Producir, consumir, intercambiar. Explotación de recursos y relaciones externas de las comunidades insulares balearicas durante la prehistoria reciente* (HAR 2008-00708), financiado por el Ministerio de Ciencia y Tecnología.

1. Introducción

En anteriores trabajos² habíamos analizado las estrategias de movilidad e interconectividad que se dieron entre las comunidades prehistóricas de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final I (c. 1400-1100 BC). A su vez, más allá del estudio de las infraestructuras y tecnologías de movilidad, habíamos argumentado que todas esas estrategias permitieron la existencia de intensos contactos que habrían posibilitado la generación de un espacio cultural común.

En este trabajo desarrollamos esta hipótesis, ya insinuada en otros ensayos, con el fin de articular, a partir del análisis de la cultura material, cómo se desarrolló y de qué manera podemos visualizar arqueológicamente ese espacio común.

Aunque partimos del análisis de la cultura material, nos alejamos de estrategias propias del paradigma del Historicismo Cultural, o de planteamientos funcionalistas propias de las visiones procesualistas para, a partir de conceptos como *habitus* y fenómenos de *agencia*, profundizar en las relaciones estructuradas y estructurantes que se dieron en la arena social en el día a día de las comunidades del Bronce Final de ambas islas. Para ello, analizaremos aspectos como la percepción del espacio y su esquema de racionalidad, los procesos tecnológicos y su interacción en la estructuración social, o los fenómenos funerarios y sus procesos de convergencia. Del análisis de esa cultura material observaremos como se generaron toda una serie de prácticas y de materialidades concretas cuyas características comunes y similitudes permiten hablar de procesos de homogeneización, así como de la existencia de unas prácticas sociales compartidas, muy arraigadas y permanentes en el tiempo entre las comunidades isleñas de las Baleares.³

2. Acotando estrategias: Teoría de la Práctica y Cultura Material

Desde fines del siglo XIX y en la primera mitad del s. XX, la escuela Historicista cultural, cuyo desarrolló estuvo íntimamente ligado a la aparición de los estados-nación europeos, hizo especial énfasis en las ideas de identidad grupal, que muchas veces definió como etnia o pueblo. Esta corriente se centró en el estudio de la distribución geográfica de los distintos tipos de artefactos y sus asociaciones que definió conceptualmente como culturas arqueológicas, en un intento de vincular los pueblos prehistóricos con las naciones modernas. Se trataba de justificar a las nuevas entidades, otorgándoles un amplio y lustroso pasado que reforzara su posición en el presente. Este proceso llegó incluso a naturalizar a las identidades comunales, concibiéndolas como consustanciales a la naturaleza humana.⁴

Consecuentemente, estos pueblos se equipararon a las culturas arqueológicas documentadas por los investigadores. A un determinado grupo de gente le correspondía un

² GUERRERO AYUSO, V.: "Nautas baleáricos durante la prehistoria I", *Pyrenae*, 37 (1), 2006, p. 87-129. GUERRERO AYUSO, V.: "Nautas baleáricos durante la prehistoria II", *Pyrenae*, 37 (2), 2006, p. 7-45. GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares: Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*, Oxford, 2007. CALVO, M. *et alii*: "The ways people move: mobility and seascapes in the Balearic Islands during the late Bronze Age (c. 1400-850/800 BC)", *World Archaeology*, 43 (3), 2011, p. 345-363.

³ En este artículo nos referiremos a la denominación de archipiélago balear en su acepción más restrictiva que englobaría exclusivamente a Mallorca, Menorca, no incluyendo a las Pitiusas, pues el registro arqueológico actual no permite ampliar el concepto de *habitus* con el que trabajamos a las islas de Ibiza y Formentera.

⁴ KOHL, P. L.; FAWCETT, C. (eds.): *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, London, 1995. DÍAZ-ANDREU, M.; CHAMPION, T. C. (eds.): *Nationalism and Archaeology in Europe*, London, 1996.

específico ajuar material y cualquier tipo de elemento novedoso o diferente se relacionaba con migraciones o invasiones de otro grupo, configurando los denominados paradigmas difusionista e invasionista.⁵ La crítica a esta visión, que se aceptó de forma amplia en nuestra disciplina, con la emergencia de la Nueva Arqueología,⁶ se fundamentó en el argumento de que las distribuciones arqueológicas podían reflejar un amplio rango de actividades y procesos más allá de las cuestiones sobre la identidad. Sin embargo, y a pesar de esta importante ruptura, los arqueólogos procesualistas continuaron aceptando la idea de que algunas distribuciones de cultura material, aunque fuera reducida al ámbito de la variación estilística, se correspondían con tales grupos.⁷

Un interesante avance en esta línea lo realizaron los autores comprometidos con las denominadas corrientes post-procesuales iniciadas hacia la década de 1980. De esta manera, si las propuestas histórico-culturales defendían que la cultura material era un reflejo pasivo de las normas sociales, y las corrientes procesuales la concebían como un mecanismo adaptativo epifenoménico,⁸ las críticas post-procesuales han popularizado la concepción de que la cultura material es un agente activo en la configuración de las sociedades, pudiendo adscribirse a diferentes y cambiantes significados, por lo que es necesario analizarla desde un punto de vista histórico y contextual.⁹ De esta manera, existe una amplia aceptación de que las asociaciones de artefactos, las culturas arqueológicas, tienen que verse únicamente como herramientas heurísticas para organizar los restos materiales del pasado, pero que no se pueden adscribir directamente a entidades históricas, políticas, lingüísticas, raciales o identitarias.¹⁰ En resumen, se acepta que es metodológicamente erróneo equiparar automáticamente el registro arqueológico con los fenómenos de identidad grupal, sean cuales sean estos.

Una importante aplicación de esta manera de concebir la cultura material, y que además tiene una elevada potencialidad para enlazar la existencia de prácticas sociales similares entre diferentes comunidades, está representada por la Teoría de la Práctica de Bourdieu.¹¹ Este modelo señala la práctica individual como el lugar en el que se producen los procesos estructurados que crean y recrean la sociedad.¹² En este sentido, se defiende la existencia de un *habitus*, entendido éste como un sistema de estrategias que ordenan la experiencia e informan la acción. Es decir, las disposiciones del *habitus* son estructuras estructurantes

5 TRIGGER, B. G.: *A History of Archaeological Thought*, 1989, p. 161-189. JONES, S.: *Archaeology of Ethnicity*, London, 1997, p. 15-26. DÍAZ-ANDREU, M.; CHAMPION, T. C. (eds.): *Nationalism and Archaeology...*

6 JONES, S.: *Archaeology of Ethnicity*, 1997, p. 107.

7 SHENNAN, S.: "Introduction: archaeological approaches to cultural identity", SHENNAN, S. (ed.): *Archaeological approaches to cultural identity*, London, 1989, p. 18.

8 HODDER, I.: "Theoretical archaeology: a reactionary view", en HODDER, I. (ed.): *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 1982, p. 4-5.

9 HODDER, I.: *Reading the Past: current approaches to interpretation in archaeology*, Cambridge, 1986. HODDER, I.: "Theoretical archaeology...", p. 1-16.

10 LERIOU, A.: "Locating identities in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age-Early Iron Age: the case of "hellenised" Cyprus", en ANTONIADOU, S.; PACE, A. (eds.): *Mediterranean Crossroads*, Athens, 2007, p. 567. SHENNAN, S.: "Introduction: archaeological approaches...", p. 11.

11 BOURDIEU, P.: *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, 1977.

12 YAEGER, J.; CANUTO, M.: "Introducing an archaeology of communities", en CANUTO, M.; YAEGER, J. (eds.): *The Archaeology of Communities: A New World Perspective*, London, 2000, p. 3.

y estructuradas que modelan y son modeladas por la práctica social. Además, según esta perspectiva, los actores sociales pueden modificar estas disposiciones como una estrategia para alcanzar diversos objetivos, es lo que se conoce como fenómenos de *agencia*.¹³ En este sentido, el cambio social se interpreta en términos de las continuas transformaciones en las disposiciones estructuradas del *habitus* que ocurren en los cambiantes contextos de la práctica social.¹⁴

La Teoría de la Práctica defiende que este *habitus* surge de *las disposiciones subliminales y compartidas que modelan y son modeladas por los elementos objetivos comunes de la práctica*.¹⁵ Esto supone aceptar que la cultura material no es arbitraria sino que está íntimamente ligada con el mundo experimentado y práctico que en el día a día se produce en la arena social de cada una de las comunidades. Este fenómeno contribuye a modelar la interacción entre realidad material y agentes y, al mismo tiempo, limita el número de opciones que surgen de dicha interacción.¹⁶

En la generación del *habitus* ejercen una gran importancia todos aquellos fenómenos de aprendizaje y transmisión de conocimientos, en especial, cuando éstos se desarrollan en los primeros años de vida de las personas. Desde niños aprendemos de nuestros padres, hermanos y familiares. También lo hacemos de maestros y amigos. Todo ello, no sólo configura un marco de aprendizaje, tanto consciente como subconsciente, tanto discursivo como no discursivo, de una determinada transmisión de conocimientos, sino que también supone un proceso de interiorización de prácticas sociales, de valores éticos y de cosmovisiones. Sin embargo, a la hora de analizar este proceso de aprendizaje no debemos concebirlo únicamente como una transmisión individual y única de conocimientos, sino que también debe concebirse a nivel social, en tanto que lo que se trasmite no es únicamente el saber del maestro o de los padres, sino el que engloba todo el conocimiento social que tienen las personas en tanto que colectivo. Por lo tanto, no se trasmite un conocimiento individual sino también un conocimiento social.

Esta nueva aproximación derivada de la Teoría de la Práctica supone la superación de diversos problemas que se planteaban con las aproximaciones derivadas de las estrategias histórico-culturales y procesuales, en especial, a la hora de entender y analizar la complejidad de la conformación, mantenimiento y cambio de la cultura material.

En primer lugar, la utilización de los conceptos de *habitus* y *agencia*, supone un importante cambio respecto a los modelos anteriores, ya que permite entender por qué la distribución de rasgos de la cultura material no tiene porque corresponder únicamente a límites identitarios¹⁷ o funcionalistas. En segundo lugar, supone un importante énfasis en la cultura material como agente activo en la configuración de las sociedades. Desde esta perspectiva, la cultura material presenta un funcionamiento muy distinto y complementario al que presentan los fenómenos discursivos. Este funcionamiento se basa en la práctica y

¹³ HALL, J. M.: *Ethnic identity in Greek antiquity*, Cambridge, 1997, p. 18.

¹⁴ BOURDIEU, P.: *Outline of a Theory...*, p. 78.

¹⁵ JONES, S.: *Archaeology of Ethnicity...*, p. 90.

¹⁶ ERIKSEN, T. H.: *Ethnicity and nationalism. Anthropological perspectives*, Londres, 1993, p. 45.

¹⁷ JONES, S.: *Archaeology of Ethnicity...*, p. 92.

permite enlazar el uso de la cultura material con la concepción fluida y permanentemente negociada de la generación de *habitus*. Así pues, la cultura material pasa a ser una parte esencial del proceso de generación, negociación y mantenimiento de las prácticas sociales. Es a través de su utilización reiterativa que los agentes pueden activamente añadir o modificar sus prácticas sin negar las pasadas.¹⁸

3. Mallorca y Menorca durante el Bronce Final: la generación de un espacio común

Se hace necesario tratar un problema importante antes de intentar estudiar la existencia de un *habitus* compartido entre las comunidades que habitaron las Baleares mayores durante la Edad del Bronce Final I (1400-1100 BC). Este no es otro que la cuestión de la fragmentación territorial, es decir, ¿podemos defender la existencia de *habitus* común para comunidades que no habitan el mismo espacio? Sin querer profundizar demasiado en este tema, creemos que sí, pues a pesar de la fragmentación territorial, el desarrollo de estrategias de movilidad e interconectividad, pueden dar lugar a la generación de un espacio común y de continuados contactos entre diferentes comunidades que posibiliten una alta interacción, lo que puede fomentar la existencia de unas prácticas colectivas comunes a pesar de esa fragmentación territorial.

Recientemente,¹⁹ hemos argumentado el surgimiento de una determinada estrategia de movilidad a través de ambas islas que permitió la existencia de intensos contactos, favoreciendo la aparición de un espacio cultural común. En ese trabajo partíamos de la premisa de que la movilidad debía ser entendida como un acto más trascendental que el mero hecho de alcanzar un destino geográfico establecido²⁰ y que, por tanto, suponía un marco relevante para estudiar el papel que ejercía la cultura material en la interacción sociocultural que se producía en las comunidades a nivel interno y externo. Así mismo, defendíamos que las dinámicas de movilidad en una sociedad estaban en estrecha conexión con la concepción que se tenía del espacio-tiempo,²¹ siendo histórica y culturalmente contingente.²² Concebida de esta manera, la movilidad se convierte en un componente dinámico y cultural que puede condicionar la forma en la que se concibe y conoce el entorno.²³

Bajo este prisma teórico, analizamos la compleja red de asentamientos costeros existente en esta época.²⁴ Éstos pueden agruparse en dos categorías²⁵ aunque, en algunos casos, aparecen combinadas, y desde luego, todas forman parte de un mismo sistema. En la primera de ellas tendríamos los promontorios o referencias costeras. Desde un punto de vista

¹⁸ SMITH, M.: "Inconspicuous Consumption: Non-Display Goods and Identity Formation", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 14, 2007, p. 416-417.

¹⁹ CALVO, M. *et alii*: "The ways people...", p. 345-363.

²⁰ SHELLER, M.; URRY, J. (eds.): *Tourism Mobilities: Places to Play, Places in Play*, London, 2004.

²¹ SHELLER, M.; URRY, J.: "The new mobilities paradigm", *Environment and Planning A*, 38, 2006, p. 207-226.

²² SKEGGS, B.: *Class, Self, Culture*, London, 2004.

²³ KELLY, R. L.: "Mobility/Sedentism: Concepts, Archaeological Measures, and Effects", *Annual Review of Anthropology*, 21, 1992, p. 43-66.

²⁴ CALVO, M. *et alii*: "The ways people...", p. 345-363.

²⁵ GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de las...*, GUERRERO, V.: "Nautas baleáricos...", p. 87-129. GUERRERO, V.: "Nautas baleáricos...II", p. 7-45.

geográfico-paisajístico y náutico se tratarían de asentamientos ubicados sobre espigones acantilados que sobresalen sobre la línea de costa, con un control visual extraordinario del horizonte marino. En ocasiones, señalan pequeñas calitas que, eventualmente, podrían servir de embarcaderos o varaderos. Sobre estos promontorios se levantan construcciones ciclópeas de distinto signo, pero en algunos de ellos con un claro aspecto de fortificación. En asociación con ellos, encontraríamos el segundo tipo, que consideramos como fondeaderos: lugares localizados en la costa baja con embarcaderos o en playas que facilitan el desembarco de productos y/o personas. En ocasiones, en estos lugares se documentan estructuras arquitectónicas que pudieron servir de almacén y refugio.

Para poder entender los patrones de movilidad e interacción asociados a estos elementos, que analizaremos en posteriores apartados, nos centramos en el análisis de diversos factores, como las condiciones meteomarinas, la tecnología naval existente, el desarrollo de redes, derroteros e infraestructuras. La combinación de la información obtenida a través de estas estrategias permitió la definición de diferentes derroteros y singladuras que conectaban las comunidades prehistóricas de las Baleares. Entre ellos, destacaban tres: por una parte el derrotero norte, que permitía una singladura que conecta la bahía de Alcudia con la costa norte y oeste de Menorca; un segundo, que conectaba directamente la costa levantina de Mallorca con la costa oeste de Menorca; y un tercer derrotero que facilitaría la navegación en una singladura oeste-este y viceversa a través de las costas meridionales de Ibiza, Mallorca y Menorca.

Así pues, concluimos que estas infraestructuras de movilidad estaban especialmente enfocadas a su visualización y percepción desde el mar y pensadas para facilitar la navegación y el desembarco. A su vez, dichas estructuras suponían puntos de encuentro entre mar y tierra que potenciaron una unión conceptual y una visión conjunta del espacio marítimo y terrestre. Todo esto permite analizar simultáneamente la humanización del territorio marítimo y terrestre, así como identificar la interacción que se produce entre ambos y su significación.

De manera conjunta y como un sistema global, en Mallorca y Menorca, esta compleja red de estructuras marítimas que configuraron una determinada movilidad a través del mar, se puede asociar con los poblados del Bronce Final. De esta manera, se visualiza una compleja red de interacciones que nos permite hablar de la existencia de una simbiosis entre el paisaje terrestre y el marítimo. Todo ello nos lleva a concluir que, en este momento, Mallorca y Menorca no pueden ser consideradas como espacios geográficos independientes, sino como un paisaje isleño (*islandscape*), un paisaje que abarca más allá de los límites terrestres de las islas incluyendo también el mar que las circunda,²⁶ puesto que todo el territorio tanto el terrestre como el marítimo fue concebido y percibido como una única entidad cognitiva que permitió la interconectividad y el intercambio de personas, objetos e ideas. En definitiva, Mallorca, Menorca y el mar circundante conformaron durante el Bronce Final un paisaje isleño que comprendió todo el espacio en el que se desarrollaron las experiencias e interacciones directas e indirectas de sus habitantes. Por lo tanto, entendemos que toda esta estrategia de movilidad contribuyó a la generación de procesos de conectividad estables y permanentes, que permitieron espacios potencialmente válidos

26 BROODBANK, C.: *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge, 2000, p. 21-23.

para el dialogo, el intercambio y la transmisión del conocimiento.²⁷

Sin embargo, estas estrategias de movilidad y contacto no generan automáticamente fenómenos de *habitus* sino que para su desarrollo se hace necesaria la existencia de intensos procesos de interacción social. La constatación arqueológica de estos procesos exige, además de la documentación de estrategias de movilidad estables, el desarrollo de todo un programa de análisis de la materialidad arqueológica que nos permita argumentar su existencia durante el Bronce Final entre Mallorca y Menorca.

En este sentido, resulta interesante señalar que, durante esta etapa (c. 1400-1100 BC), las sociedades que habitaron ambas islas presentaron una cultura material común y altamente estandarizada (arquitectura, cerámica, metalurgia, etc.) que responde a la existencia de unos procesos sociales semejantes, unos procesos tecnológicos afines y unos esquemas de racionalidad similares (concepción del espacio, prácticas funerarias, etc.), en un grado tal que no tiene paralelos en otros períodos de la prehistoria balear.

4. Cultura material y *habitus* en las Islas Baleares

El marco conceptual expuesto anteriormente nos permite redefinir la relación existente entre conectividad y prácticas colectivas, en espacios y localizaciones que están separadas físicamente, permitiéndonos plantear, *a priori* y potencialmente, la existencia de un *habitus* compartido.

En relación a lo comentado anteriormente, debemos tener en cuenta que los objetos son materias manipuladas por el ser humano en su vida cotidiana a nivel individual y grupal, en contextos dinámicos y en asociación con una serie de ideas, valores y prácticas sociales en los que son percibidos, visualizados y dotados de significado. Es en esta simbiosis retroalimentada entre prácticas, contextos, ideas y objetos, donde conductas compartidas y determinadas formas de hacer tienen razón de ser, ya que a través de ellas participamos de forma activa en la construcción social del pasado, del presente y el futuro. Es decir, es a través de nuestra forma de percibir, de pensar y de nuestro modo de actuar como definimos nuestra posición en el mundo. Si bien el pasado y los hábitos adquiridos resultan elementos estructurantes en el proceso de construcción de las prácticas sociales, el actor que condiciona realmente la continuidad o el cambio de una determinada forma de actuar es, siempre que resulta posible, el individuo o colectivo y su capacidad para desenvolverse en el mundo.

En este sentido, las prácticas sociales se hacen efectivas a través de esquemas de racionalidad comunes y fenómenos de *agencia*²⁸ en las que, en el día a día de las prácticas cotidianas, personas y objetos se estructuran activamente y en las que las personas otorgan

27 BROODBANK, C.: "Ulysses without sails: trade, distance, knowledge and power in the early Cyclades", *World Archaeology*, 24 (3), 1993, p. 315-331.

28 DOBRES, M.; ROBB, J. (eds.): *Agency in Archaeology*, London and New York, 2000. DORNAN, J.: "Agency and Archaeology: Past, Present and Future Directions", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 9 (4), 2002, p. 303-329. DOBRES, M.; HOFFMAN, C.: "Social agency and the dynamics of prehistoric technology", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 1 (3), 1994 p. 211-258. DIETLER, M.; HERBICH, I.: "*Habitus*, techniques, style: an integrated approach to the social understanding of material culture and boundaries", en STARK, M. (ed.): *The Archaeology of Social Boundaries*, Washington, 1998, p. 232-263. DOBRES, M.: *Technology and social agency*, Oxford, 2000.

a la cultura material ciertos significados colectivos con la finalidad de construir socialmente y simbólicamente su entorno. En esta dirección, como señalaba S. Freud,²⁹ los objetos constituyen fragmentos activos de memoria, no pudiéndose separar materia e ideas.

Para el análisis del rol que cumple la cultura material en la formación, expresión, reproducción y negociación de esas prácticas colectivas entre las comunidades de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final, hemos optado por un discurso contextual que nos permita validar la hipótesis de partida. Partiendo desde las premisas teóricas antes expuestas, resulta evidente que para poder identificarlas en el registro arqueológico deberemos analizar diversas líneas de evidencia (por ejemplo cultura material, procesos tecnológicos, esquemas de racionalidad, estrategias de interacción social, estructuras de aprendizaje, etc.) que, desde puntos de vista distintos, nos permitan confluir hacia la misma interpretación. Ello nos lleva a proponer una visión fractal de la cultura material y de sus implicaciones sociales que nos permita realizar comparaciones parciales y análisis de tipo transversal entre las diferentes actividades o esferas analizadas, buscando el nexo común que explique los patrones de actuación.

Aceptando como válida esta estrategia de análisis, hemos seleccionado algunas expresiones de la cultura material de las comunidades prehistóricas de Mallorca y Menorca con el fin de observar fenómenos de semejanza y diferenciación que nos permitan confirmar o descartar la hipótesis planteada al inicio de este trabajo. Estos cuatro bloques de análisis han sido:

- a. Esquemas de movilidad e interconectividad.
- b. El análisis de los procesos tecnológicos en la configuración y uso de la cultura material, haciendo especial referencia a los ámbitos de la arquitectura, la producción cerámica y la metalurgia.
- c. El análisis de la concepción espacial de las comunidades del Bronce Final balear a dos niveles de escala: el ámbito del territorio de la comunidad y el ámbito espacial que centraliza el grueso de las actividades de cada una de las unidades básicas que conforman estas comunidades.
- d. El análisis de las estrategias simbólico-religiosas relacionadas con las costumbres funerarias

Un nivel importante de interacción y coincidencia en estas cuatro estrategias de análisis en las comunidades de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final, posibilitaría el desarrollo de discursos en torno a la existencia de un *habitus* compartido entre las comunidades de ambas islas.

La asociación entre objetos, ideas y la repetición de determinadas conductas que realizan las personas que dan lugar a la construcción de las prácticas comunes resulta posible gracias a la existencia de interacción social entre comunidades, a la presencia de mecanismos de transmisión de conocimientos, a contextos comunes de aprendizaje y a los hábitos adquiridos que favorecen el establecimiento de formas de hacer y de pensar

²⁹ FREUD, S.: "Constructions in analysis", en STRACHEY, J. (ed.): *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, 23, London, 1964, p. 257-269. Citado en RUSSELL, I.: "Freud and Volkan: Psychoanalysis, group identities and archaeology", *Antiquity*, 80, 2006, p. 185-195.

concretas y comunes. Éstas acaban dando lugar a tradiciones espacial y temporalmente localizadas que permiten reforzar fenómenos de cohesión de los grupos sociales³⁰ frente a unos terceros. A su vez, una interacción activa como la que estamos comentando puede dar lugar a gustos, valores y significados consensuados y compartidos, donde los procesos tecnológicos comunes, los productos y objetos similares y así como las redes sociales más estables³¹ acaben cohesionando y reforzando los fenómenos de *habitus* que estamos comentando en este trabajo.

4.1. Esquemas de movilidad e interconectividad

Las infraestructuras de movilidad entre Mallorca y Menorca, así como la constatación de ciertos derroteros comentados en anteriores apartados, nos permite documentar la existencia de una concepción compartida entre Mallorca y Menorca, no sólo a la hora de establecer las estrategias de movilidad, sino, especialmente, a la hora de percibir el espacio y los mapas mentales que permiten transitar a través de él.

Como se ha argumentado anteriormente, las dinámicas de movilidad de los individuos de una sociedad están en estrecha conexión con la concepción que se tiene del espacio-tiempo, aspectos que pueden cambiar sustancialmente de una sociedad a otra. La movilidad se convierte así en un componente dinámico y cultural que puede condicionar la forma en la que se concibe y conoce el entorno. En la configuración de estas múltiples redes de movilidad e interacción, socialmente significativas y históricamente contingentes, intervienen múltiples factores, como las condiciones meteomarinas, la tecnología naval existente, el desarrollo de redes, derroteros e infraestructuras, así como determinados procesos históricos y culturales.

Los estudios realizados en lo que respecta a las estrategias de movilidad entre Mallorca y Menorca en el Bronce Final,³² evidencian la existencia de una compleja red de navegación de cabotaje entre ambas islas articulada en torno a escalas costeras, que funcionan como referentes visuales y puntos de desembarco resguardado.

Las infraestructuras y los lugares que orquestan dicho movimiento suponen “espacios de anticipación”, puesto que mediante ellos se asegura la movilidad que posibilita consecución de otros objetivos previos.³³ Como toda tecnología, moverse por el espacio marino exige de ciertos conocimientos y hábitos que, una vez adquiridos de acuerdo con una lógica social, dan lugar a la acción, a la predicción y a la repetición.³⁴ Por ello, se trata de ir más allá del mero contacto entre individuos para definir el marco global de materialidad, tecnología y espacio social que posibilita la movilidad y el intercambio a largo plazo y la interacción

30 LECRON, M.: “Symbolism: The foundation of culture”, en INGOLD, T. (ed.): *The Companion Encyclopedia of Anthropology*, London, 1994, p. 366–395. MILLER, D.: “Artefacts and the meaning of things”, en INGOLD, T. (ed.): *The companion encyclopedia of anthropology*, London, 1994, p. 396–419.

31 BENTLEY, R.; MASCHNER, H.: “Stylistic Change as a Self-Organized Critical Phenomenon: An Archaeological Study in Complexity”, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 8 (1), 2001, p. 35–66.

32 GUERRERO, V.: “Nautas baleáricos...”, p. 87-129. GUERRERO, V.: “Nautas baleáricos...II”, p. 7-45. GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de las...*, CALVO, M. *et alii*: “The ways people...”, p. 345–363.

33 SHELLER, M.; URRY, J.: “The new mobilities...”, p. 213.

34 VANNINI, P. *et alii*: “Recontinentalizing Canada: Arctic ice’s liquid modernity and the imagining of a Canadian archipelago”, *Island Studies Journal*, 4 (2), 2009, p. 121–38. DOBRES, M.: *Technology and social...*

social que ello supone.

Las estrategias de movilidad e interconectividad que estamos analizando, y que actuaron de manera común y dentro un sistema global, se caracterizaron por la navegación de cabotaje y gran cabotaje, en la que el espacio marino era concebido como una ruta lineal definida por una secuencia de puertos y elementos naturales humanizados que actuaban como demarcadores e indicadores del territorio, resultando una guía esencial a la hora de navegar hacia un determinado destino.³⁵ Este tipo de movilidad exigía la construcción de mapas mentales que permitiesen la localización de estos demarcadores, puntos distantes en el espacio-tiempo enlazados secuencialmente e imprescindibles para la navegación, así como el conocimiento de direcciones, vientos y derroteros.³⁶ Esta información debía ser transmitida en procesos de enseñanza-aprendizaje entre los miembros de las diferentes comunidades que interactuaban con estas redes de movilidad marítimas. A su vez, cada una de las comunidades que se integraba en dichas redes debía articular socialmente su parte de infraestructuras marítimas para alcanzar un correcto mantenimiento que asegurase la movilidad y la interconectividad de la red marítima.³⁷

Esta movilidad y sistema de contactos se configura como un elemento que participa activamente en el fenómeno de *habitus* que estamos analizando, definiendo las maneras de entender el espacio y el tiempo de estas comunidades.

4.2. Procesos tecnológicos y visualización de fenómenos de *habitus* compartido: arquitectura, cerámica y metalurgia

Otra de las estrategias utilizadas en el estudio de la cultura material para profundizar en los fenómenos de generación de *habitus*, ha consistido en la aplicación del concepto de proceso tecnológico o tecnología. Éste se concibe no tanto como el análisis del proceso material de la fabricación del objeto y funcional de su uso, sino como un fenómeno de dinámica cultural que está inserto en la acción social, en la visión del mundo y en la reproducción social.³⁸ Dicha inserción se realiza, principalmente, a partir de todo el sistema de elecciones tecnológicas y de valores, así como de los procesos de aprendizaje y el *savoir faire* tecnológico que cada comunidad posee.³⁹ En este sentido, los procesos tecnológicos pueden ser entendidos como un medio para expresar, reafirmar y contrastar cosmovisiones

35 HORDEN, P.; PURCELL, N.: *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000.

36 PHILLIPS, T.: "Seascapes and landscapes in Orkney and northern Scotland", *World Archaeology*, 35 (3), 2003, p. 371-84.

37 Fenómenos de este tipo se han documentado, por ejemplo, en las Islas Orcadas, donde una determinada cultura material actúa desde el neolítico como demarcadora de las rutas marítimas, favoreciendo la humanización de áreas del paisaje específicas que presentan unas características geográficas concretas (ver PHILLIPS, T.: "Seascapes and landscapes...", p. 371-84).

38 LEMONNIER, P. (ed.): *Technological choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, London, 1993. SIGAUT, F.: "Technology", en INGOLD, T. (ed.): *The Companion Encyclopedia of Anthropology*, London, 1994, p. 396-419. PFAFFENBERGER, P.: "Social Anthropology of technology", *Annual Review of Anthropology*, 21, 1992, p. 491-516. MILLER, D.: "Artefacts and the meaning..." p. 396-419. DOBRES, M.: *Technology and social agency...*; DIETLER, M.; HERBICH, I.: "*Habitus*, techniques, style...", p. 232-263.

39 GOSSELAINE, O.: *Poteries du Cameroun Meridional. Styles, Techniques et rapports a l'identité*, Paris, 2002. GOSSELAINE, O.: "Thoughts and adjustments in the potters backyard", en BERG, I. (ed.): *Breaking the Mould: Challenging the Past through Pottery*, 2008, p. 67-79. LEMONNIER, P. (ed.): *Technological choices...*

y valores sociales.⁴⁰ Como decía Lemonnier⁴¹ son un gesto social sobre la materia, donde la acción técnica transmite a la materia significados sociales, porque la acción misma está imbuida por el universo de comportamientos sociales establecidos. Es a través del estudio de los objetos que son fabricados, usados, intercambiados, percibidos y abandonados en un espacio social específico por las personas, en su quehacer cotidiano, que podremos adentrarnos en la compleja práctica social que supone el proceso tecnológico y todas las implicaciones que pueden deducirse a partir de él en relación, entre otras cosas, a los esquemas de racionalidad, a las praxis sociales, a las relaciones de poder, a las bases económicas, etc.

Partiendo de las premisas anteriormente comentadas, la elección de unas determinadas soluciones técnicas, asociadas a patrones de aprendizaje comunes y a una cultura material usada y percibida de manera similar entre dos grupos puede estar visualizando la existencia de un *habitus* compartido.

Esto es lo que parece estar ocurriendo en los diferentes procesos tecnológicos que se están desarrollando entre las comunidades prehistóricas de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final. A modo de ejemplo, comentaremos tres procesos tecnológicos que en este periodo parecen poseer una fuerte carga estructurante en la generación de un *habitus común*: la arquitectura, la producción cerámica y la producción metalúrgica.

A la hora de analizar los procesos arquitectónicos no sólo debemos profundizar en la cadena operativa de construcción y en el formato final que adquiere el conjunto arquitectónico, sino también en los espacios que este marco arquitectónico genera, tanto públicos como privados, tanto usados como percibidos. Desde esta triple perspectiva (proceso constructivo, producto arquitectónico final, espacio generado usado y percibido), se observa una clara similitud y convergencia entre la arquitectura naviforme del Bronce Final de Mallorca y Menorca (Fig. 1). La técnica constructiva es muy similar en ambas islas:⁴² estrategias ciclópeas, con edificios de plantas y dimensiones similares, construidas con doble paramento y relleno interno, sistema de falcado para la fijación de las primeras hiladas de construcción y generación de un espacio de entrada por aproximación de los muros.

Los espacios generados suelen ser de planta de herradura, sin delimitaciones internas, en ocasiones con estructuras de combustión u otros elementos estructuradores del espacio como pilares, muros adosados, mesas de trabajo, altillos, etc., y con cierta permeabilidad visual entre el interior y el exterior. En estos espacios arquitectónicos, que requieren de un esfuerzo constructivo comunal, discurre la vida cotidiana de las unidades sociales básicas

40 DOBRES, M.: *Technology and social agency...*

41 LEMONNIER, P.: *Elements for anthropology of technology*, Ann Arbor, Museum of Anthropology, University of Michigan, 1992. LEMONNIER, P.: "Introduction", en LEMONNIER, P. (ed.): *Technological choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, London, 1993, p. 1-35.

42 SALVÁ, B.; HERNÁNDEZ, J.: "Los espacios domésticos en las Islas Baleares durante las Edades del Bronce y del Hierro. De la sociedad Naviforme a la Talayótica", *ArqueoMediterrània*, 11, 2009, p. 299-321. GARCÍA AMENGUAL, E.: "El proceso constructivo de un edificio de la Edad del Bronce de Menorca: El caso de Son Mercer de baix (Ferrerries, Menorca)", *Mayurqa*, 31, 2006, p. 113-136. PLANTALAMOR, L.: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Maó, 1991. LULL, V. et alii: "Los cambios sociales en las islas Baleares a lo largo del II milenio", *Cypsela*, 15, 2004, p. 123-148. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de las...*

y acogen no sólo aquellos aspectos de la vida doméstica y reproductiva, sino que también ejercen de arena social donde se desarrollan aquellos aspectos más políticos y de toma de decisiones.⁴³

En ambas islas, en los momentos finales de este periodo (1100-850 BC) encontramos dinámicas arquitectónicas similares que suponen ciertos cambios en la reorganización de estos conjuntos arquitectónicos. En primer lugar, se observan reacondicionamientos de las zonas de acceso, con cerramientos mediante muros transversales (p.e. Naveta I de Closos Can Gaià⁴⁴), la generación de una entrada de corredor como el caso de la Naveta Alemany, o divisiones internas del espacio (pe. Naveta II de Closos de Can Gaià). Esto supone una delimitación mucho más clara del espacio interior respecto al exterior lo que puede estar reflejando cambios en el día a día de la vida doméstica o incluso en elementos tan estructurales como el concepto de intimidad del grupo que habita en cada naviforme. Sin embargo, más allá de la dinámica concreta, lo que queremos señalar en este apartado de arquitectura es la convergencia de procesos y uso de espacios arquitectónicos, así como la existencia de dinámicas de cambio comunes en el tiempo entre ambas islas.

Esta similitud de tradiciones tecnológicas tanto en el *savoir faire*, como en el resultado final, su uso y percepción también se concretan en el universo cerámico. Como han reflejado diversos estudios,⁴⁵ en este momento del Bronce Final encontramos una homogeneidad tecnológica muy clara entre las comunidades de Mallorca y Menorca. Las recetas de las pastas cerámicas están muy estandarizadas, con la incorporación preeminente de la calcita como desgrasante, un fenómeno que parece producirse de forma sincrónica en ambas islas y que se implantará y asimilará con fuerza en gran parte del territorio adquiriendo un carácter muy duradero, siendo especialmente tangible a partir del c. 1400 BC en múltiples yacimientos.⁴⁶

Las cadenas operativas de fabricación también presentan importantes similitudes con la generalización de la técnica del urdido para la confección de todas las partes de la pieza en el modelado primario, incluida la base, la presencia del doblado en la generación de los

43 FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa. Los navetiformes en el Bronce Balear", en *IV Reunión Internacional de Arqueología de Calafell*, Tarragona, 2009, p. 323-330.

44 CALVO, M.; SALVÀ, B.: "Aproximació a la seqüència estratigràfica i cronocultural de la naveta 1 del jaciment de Closos de Can Gaià", *Mayurqa*, 25, 1999, p. 59-82. JAVALOYAS, D. *et alii*: "Breve aproximación al conocimiento del yacimiento de Closos de Can Gaià", en GUERRERO, V. *et alii* (eds.): *Prehistoria de las Islas Baleares: Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*, Oxford, 2007, p. 352-360. FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa...", p. 323-330.

45 WALDREN, W. H.: *Balearic Prehistory Ecology and Culture: The excavation and study of certain Caves, Rocks Shelters and Settlements*, Oxford, 1982. WALDREN, W. H.: "Simple approaches to the analysis of prehistoric pottery", *Il Deyà Conference of Prehistory: Archaeological Techniques, Technology and Theory*, BAR International Series 573, Oxford, 1991, p. 115-168. GOMEZ-GRAS, D.; RISCH, R.: "Análisis petrográficos de cerámicas de la Cova des Càrritx", en LULL, V. *et alii* (eds.): *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y Sociedad en la Prehistoria de Menorca*, Maó, 1999, p. 567-580. GARCÍA ORELLANA, J. *et alii*: *Caracterització de ceràmiques prehistòriques de l'illa de Menorca*, Maó, 2001. ANDREU, G. *et alii*: "El desarrollo de la alfarería prehistórica en Menorca: Una primera aproximación", en *L'arqueologia a Menorca: Eina per al coneixement del passat*, Menorca, 2007, p. 125-141. ALBERO SANTACREU, D.: *Caracterización tecnológica, social y adaptación funcional de cerámicas prehistóricas en el Oeste y Sureste de Mallorca (1700-50 BC): aproximación sincrónica y diacrónica a partir del estudio arqueométrico de pastas*, Tesis doctoral electrónica, Universidad de Granada, 2011.

46 Por ejemplo, Cova des Càrritx, Cala Blanca, Biniac l'Argentina, Son Ferrandell, Son Muleta, Son Matge, Closos de Can Gaià, Túmul de Son Ferrer i Puig de Sa Morisca.

bordes exvasados divergentes, o un tratamiento final de superficie de bruñido que le da una apariencia de homogeneidad y brillantez a la pieza. A la luz de los análisis realizados,⁴⁷ las estrategias de cocción también son similares, con unas estructuras que generan ambientes reductores y que, a nivel de temperatura, se ubicarían por debajo de los 850 °C.

El resultado final es la presencia de un universo cerámico muy similar y homogéneo tecnológica y tipológicamente en ambas islas que rompe claramente con las tradiciones anteriores. En este sentido, tanto en Mallorca como en Menorca desaparecen las formas características de la época anterior, en particular toda la serie de piezas de base hemisférica.⁴⁸ Con el Bronce Final, la renovación en la concepción formal y funcional del universo cerámico (Fig. 2) es prácticamente completa, destacando,⁴⁹ los grandes contenedores como los tipos 1, 2, 4 y 5, las vasijas de tamaño medio como los tipos 3, 6 y 7 y las piezas de pequeño tamaño como los tipos 8, 9, 10 y 11. Estas nuevas formas parecen responder a nuevas necesidades, exigencias y prácticas en especial las de almacenaje y transporte (tipos cerámicos 1, 2, 4 y 5) que suponen un cambio radical en la percepción del universo cerámico. Este cambio radical genera la mayor homogeneidad del universo cerámico entre Mallorca y Menorca a lo largo de toda la prehistoria.

Finalmente, los procesos tecnológicos relacionados con la producción, uso y percepción de los objetos metálicos presentan las mismas características comunes en ambas islas (Fig. 3). Al igual que en otros aspectos de la cultura material, pero quizás de forma más marcada, el Bronce Final supone un cambio radical en la metalurgia. Se documenta la consolidación y fijación de las estrategias, produciéndose una estandarización de las aleaciones que se habían ensayado en las fases anteriores.⁵⁰ Al mismo tiempo, se observa un despegue de extraordinaria magnitud respecto a la cantidad y variedad de los objetos circulantes en este momento (machetes, cintas circulares de bronce, pectorales de varillas curvas, brazaletes, torques dentados, "bridas", lanzas y puntas de flecha, espadas y cuchillas triangulares, adornos de estaño, etc.).⁵¹

El desarrollo de toda esta metalurgia fue posible gracias a la incorporación de las Baleares dentro de las redes de intercambio de estaño, pues como es sabido este mineral es inexistente en las Baleares y tuvo que ser importado desde fuera. En este sentido, las redes de movilidad marítima que hemos comentado entre Mallorca y Menorca, están perfectamente integradas dentro de redes de intercambio supra-regional que permiten la obtención de recursos, así como el contacto entre personas y la transmisión de valores

47 ALBERO SANTACREU, D.: "What the fire says: firing strategies in Bronze Age potteries from the Balearic Islands (1700-850 B.C.)", *The Old Potter's Almanack*, 16 (1), 2011, p. 1-4. GOMEZ-GRAS, D.; RISCH, R.: "Análisis petrográficos...", p. 567-580. GARCÍA ORELLANA, J. et alii: *Caracterització de ceràmiques...*, ALBERO SANTACREU, D.: *Caracterización tecnológica...*, p. 1109-1134.

48 CASTRO MARTINEZ, P. et alii: "Radiocarbon Dating and the Prehistory of the Balearic Islands", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 63, p. 55-86. WALDREN, W. H.: *Balearic Prehistory...*; GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*

49 Siguiendo la clasificación propuesta en GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*, p. 258-261.

50 SALVÀ SIMONET, B.: "Cambio tecnológico en la metalurgia de las Baleares (Calcolítico y Edad del Bronce)", *Trabajos de Prehistoria*, 67 (2), 2010, p. 349-357. DELIBES, G.; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de las islas Baleares*, Valladolid, 1988.

51 SALVÀ SIMONET, B.: "Cambio tecnológico...", p. 349-357. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*

ideas, etc.⁵² Los cambios observados no sólo atañen a aspectos tecnológicos, estilísticos y de gustos, sino también a la esfera social, pues una gran cantidad de objetos metálicos no tienen una función práctica, sino que se mueven en el ámbito de lo simbólico-ideológico.⁵³

Todas estas similitudes y convergencias tecnológicas en cada una de las esferas de la cultura material de las comunidades del Bronce Final de Mallorca y Menorca, nos hablan no sólo de un sistema bien estructurado de transmisión de conocimientos, sino también de sistemas de aprendizaje claramente establecidos y definidos que generan un *habitus* tecnológico que se mantuvo homogéneo entre ambas islas a lo largo del periodo que analizamos, y ello a pesar de las renegociaciones constantes que se dieron en la práctica tecnológica diaria.

4.3. La concepción espacial de las comunidades del Bronce Final balear

Otro elemento que parece converger de manera común entre Mallorca y Menorca y que presenta un fuerte carácter estructurante y estructurado es la concepción espacial que presentan las comunidades isleñas durante este periodo. Para su análisis nos alejamos de las propuestas que reconocen un espacio formal en tanto que reflejo de las actuaciones de una comunidad e intentamos profundizar en el estudio del espacio como construcción social e histórica que debe situarse, a su vez, como origen y consecuencia de la manera en que se estructuran dichas comunidades.⁵⁴ En este territorio, conceptualizado ahora más como paisaje, se establece una íntima relación de doble dirección entre el espacio físico, el grupo que lo habita y sus estructuras económico-sociales y simbólicas. Desde este punto de vista, el espacio debe concebirse como un elemento claramente conceptualizado en un tiempo determinado y, por tanto, con una clara carga histórica.⁵⁵

Fruto de ello, en vez de reconocer al espacio como una entidad física ya dada y por lo tanto estática y pasiva, entendemos que debe concebirse como una construcción social y simbólica en continua evolución, muy enraizada con cada uno de los elementos esenciales que componen los grupos culturales, desde sus bases económico-sociales a sus esquemas de racionalidad. En este sentido, debemos ser muy conscientes de que nuestro concepto de espacio, en tanto que construcción histórica, también es una categoría dotada de un valor determinado por nuestra cultura, por lo que no puede ser utilizado sin más para esbozar reflexiones sobre el espacio de otras culturas diferentes a la nuestra.⁵⁶ Para ello, se hace necesaria una visión crítica y reflexiva a la hora de valorar el estudio de *otros*

52 GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de...*

53 SALVÀ SIMONET, B.: "Cambio tecnológico...", p. 349-357.

54 CALVO TRIAS, M.: "Reflexiones en torno a los esquemas de racionalidad espacial reflejados en el paisaje durante la Prehistoria de Mallorca", *Pyrenae*, 40 (2), 2009, p. 37-78.

55 CRIADO BOADO, F.: "Megalitos, espacio, pensamiento", *Trabajos de Prehistoria*, 46, 1989, p. 75-98. CRIADO BOADO, F.: "Visibilidad e interpretación del registro arqueológico", *Trabajos de Prehistoria*, 50, 1993, p. 39-56. CRIADO BOADO, F.: "Límites y posibilidades de la arqueología del paisaje", *Spal*, 2, 1993, p. 9-55. CRIADO BOADO, F.; VILLOCH VÁZQUEZ, V.: "La monumentalización del paisaje. Percepción y sentido original del megalitismo de la Sierra de Barbaza (Galicia)", *Trabajos de Prehistoria*, 55 (1), 1998, p. 63-80. TILLEY, C.: *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments*, Oxford, 1994. ROBERTS, B.: *Landscapes of settlement: Prehistory to the present*, Londres, 1996. GERRITSEN, F. A.: "To build and to abandon. The cultural biography of late prehistoric farmhouses in the southern Netherlands", *Archaeological Dialogues*, 6, 1999, p. 78-97.

56 CRIADO BOADO, F.: "Límites y posibilidades...", p. 9-55.

espacios pues debemos enfrentarnos a la existencia de múltiples conceptualizaciones de la realidad.⁵⁷

Aceptando como marco teórico estos ejes, planteamos que el análisis del paisaje generado por una comunidad prehistórica, en tanto que construcción social e histórica, implica considerar al espacio que ocupa una comunidad en sus tres dimensiones fundamentales: la dimensión ambiental o espacio físico, la económica-social o espacio utilizado, la simbólica o espacio pensado y percibido.⁵⁸

Conceptualizado de esta manera, y a partir de los datos arqueológicos de que disponemos, el paisaje con el que interactuaban las comunidades del Bronce Final de Mallorca y Menorca se estructuraba en torno a un esquema de racionalidad espacial común, que a su vez condicionaba y era construido por la relación de doble dirección que, en la práctica diaria y continuada de estas comunidades, se establecía entre el espacio físico, las personas, las actividades que estos grupos realizaban, la cultura material y la tecnología con la que interactuaban, así como la percepción que de dicho espacio y de estas actividades tenían. Este engranaje de relaciones estructuradas y estructurantes generó toda una serie de dinámicas que, arqueológicamente, presentan una misma visualización entre las comunidades de Mallorca y Menorca.

Las comunidades del Bronce Final balear se estructuraron, manteniendo en gran medida el modelo generado al inicio del Bronce Naviforme (1600-1500 BC), en torno a poblados constituidos por unidades arquitectónicas denominadas navetiformes. Esta arquitectura ciclópea doméstica se inserta en agrupamientos comunales formados por un número muy variable de unidades de navetiformes que pueden ir desde unos pocos, como el caso de Son Ferrandell Oleza⁵⁹ (Valldemossa) o Son Mercer de Baix⁶⁰ (Menorca), hasta poblados donde se localizan en torno a la veintena de navetiformes como los poblados de Bóquer o Formentor⁶¹ (Pollensa, Mallorca), pasando por poblados medios como Closos de Can Gaià⁶² (Felanitx, Mallorca) con diez navetiformes.

Los escasos enfoques de arqueología espacial realizados sobre esta fase cronológica⁶³ permiten concluir que los poblados de navetiformes suelen ocupar suelos altamente

57 HERNANDO GONZALO, A.: "La etnoarqueología hoy: una vía eficaz de aproximación al pasado", *Trabajos de Prehistoria*, 52 (2), 1995, p. 15-30. GONZÁLEZ RUBIAL, A.: *La experiencia del otro. Una introducción a la etnoarqueología*, Madrid, 2003. HODDER, I.: *Interpretación en arqueología: corrientes actuales, edición ampliada y puesta al día*, Barcelona, 1994.

58 CRIADO BOADO, F.; VILLOCH VÁZQUEZ, V.: "La monumentalización del paisaje...", p. 63-80.

59 WALDREN, W.: *The Beaker Culture of the Balearic Islands*, Oxford, 1998.

60 PLANTALAMOR, L.: *L'arquitectura prehistòrica...*

61 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *Secuencia cultural de la prehistoria de Mallorca*, Biblioteca Prehistórica Hispana XV, 1978.

62 CALVO TRIAS, M.; SALVÀ, B.: "Aproximació a la seqüència...", p. 59-82.

63 GILI, S.: *El pretalaiòtic mallorquí: un intent d'anàlisi de les unitats estructurals*, memòria de licenciatu inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1989. GILI, S.: *Territorialidades de la prehistoria reciente mallorquina*, tesis doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1995. PONS, B.: *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic Final i Talaiòtic I de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1999. RODRÍGUEZ ALCALDE, A.: "Aproximación estadística al paisaje humano en la prehistoria de Mallorca", *Complutum*, 6, p. 167-192. SALVÀ SIMONET, B.: *El Pretalaiòtic al Llevant Mallorquí (1700-1100 AC)*, Palma de Mallorca, 2001.

fértiles, aunque controlan biotopos más variados con otros suelos no tan aptos para el uso agrícola. Los poblados suelen ubicarse en zonas llanas, sin dominio visual del territorio y próximos a recursos hídricos. De esta generalidad deben sustraerse los yacimientos de montaña y otros costeros.

Respecto a las fases anteriores, se observa un aumento del número y extensión de los poblados, lo que parece evidenciar un auge demográfico y un proceso más avanzado de antropización del territorio que se visualiza a través de una semantización de la arquitectura que se convierte en el vehículo para transmitir, en un lenguaje simbólico, el control y la apropiación del territorio por parte de una comunidad. Ello se consigue con la utilización y mantenimiento de una arquitectura ciclópea monumental.⁶⁴

En definitiva, y de manera común a ambas islas, el paisaje percibido por las comunidades del Bronce Final se concibió como un espacio abierto, simbolizado arquitectónicamente, sin el establecimiento de estaciones que ejercían un control visual sobre todo el territorio. Esta concepción de espacio abierto también se trasladó al poblado naviforme. Si bien la arquitectura naviforme es una arquitectura ciclópea monumental de gran presencia en el territorio, los poblados naviformes no establecieron claros límites y no se documentan ni elementos defensivos, ni murallas que convirtieran al poblado naviforme en un terreno delimitado y definido.⁶⁵

A nivel meso y microespacial, las comunidades del Bronce Final parecen articularse en torno a unidades sociales básicas residenciales y que se vincularía con cada una de las unidades arquitectónicas tradicionalmente denominadas navetiformes y su agrupación en poblados.⁶⁶ Como ya comentamos anteriormente, en ellas se centraría no solo la organización de la producción y el control de la distribución y almacenamiento, sino también la arena de las decisiones sociales y políticas. No existirían, de manera muy desarrollada y arqueológicamente visible, estructuras centralizadoras por encima de las unidades de residencia y producción.⁶⁷ Sin embargo, ello no es óbice para que estas unidades básicas pudiesen organizarse con el fin de asumir la suficiente capacidad política y social que articulase no sólo la vida del poblado, sino que incluso pudieron acometer actividades que implicaran niveles de organización supracomunal, en los que la gestión de los intercambios de productos, en especial, los de procedencia extrainsular, como el estaño y la generación de infraestructuras de movilidad, se convirtieran en un elemento esencial.

4.4. El análisis de las estrategias simbólico-religiosas relacionadas con las costumbres funerarias

Ante el análisis del *habitus* y de las prácticas sociales relacionadas con el ámbito funerario de las comunidades de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final es necesario remarcar una notable dificultad que nos encontramos y que está relacionada con la naturaleza y

⁶⁴ CALVO TRIAS, M.: "Reflexiones en torno...", p. 37-78.

⁶⁵ Lo que no impide la existencia en los poblados de espacios delimitados como así parecen evidenciarlo la presencia de cercas en yacimientos como Closos de Can Gaià (Felanitx), Sa Cabaneta (Petra), Ses Sinies (Calvià), Sa Coma de S'Aigua (Calvià) o Son Ferrandell Oleza (Valldemossa).

⁶⁶ FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa...", p. 323-330.

⁶⁷ LULL, V. *et alii* (eds.): *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y Sociedad en la Prehistoria de Menorca*, Maó, 1999.

calidad de los contextos arqueológicos disponibles. En Menorca se han localizado un amplio número de necrópolis de este momento, de muy variada tipología y funcionamiento. Por el contrario, en Mallorca su número es muy reducido y, además, en la mayoría de casos, los registros están muy desvirtuados por la continuidad de las prácticas funerarias realizadas en esa misma estación durante las fases inmediatamente posteriores de la Edad del Hierro (Talayótico y Postalayótico).

En este sentido, hay que destacar la riqueza del registro arqueológico funerario de Menorca. En las últimas décadas, se han podido excavar algunos yacimientos funerarios en las que el registro arqueológico presentaba unas condiciones de conservación excepcional como ocurrió en los yacimientos de Càrritx y Mussol,⁶⁸ Cova des Pas⁶⁹ o Son Olivaret.⁷⁰ El estudio profundo de estos contextos ha permitido la generación de una serie de discursos interpretativos que se adentran en el análisis de las estructuras ideológico-simbólicas y funerarias de estas comunidades, línea interpretativa que, por el momento, y ante la escasez de vestigios arqueológicos, no ha sido posible desarrollar para Mallorca.

Así pues, estas divergencias en la calidad del registro y el número de ejemplos funerarios existentes entre ambas islas dificultarán nuestro análisis de las similitudes y diferencias de las prácticas sociales y del *habitus* asociado al mundo de la muerte. Al mismo tiempo, las limitaciones del registro arqueológico mallorquín en este ámbito implican que las hipótesis aquí apuntadas deben ser consideradas preliminares y tendrán que ser revisadas a medida que el número de yacimientos convenientemente estudiados crezca.

Un segundo aspecto a tener en cuenta en el presente apartado es la presencia de ciertos recintos funerarios que, si bien están ampliamente representados en Menorca, son del todo desconocidos en Mallorca, como es el caso de las navetas de enterramiento menorquinas. Esto supone un elemento diferenciador a tener en cuenta y que rompe, en parte, con la homogeneidad de prácticas sociales que presentan las comunidades de ambas islas. Esta realidad nos enfrenta ante la cuestión de si podemos defender la existencia de un *habitus* compartido entre las comunidades de ambas islas durante el Bronce Final en el ámbito funerario. Nosotros creemos que a pesar de dichas diferencias es factible defender la existencia de un *habitus* común en el ámbito de las tradiciones funerarias.

Las prácticas sociales desarrolladas en torno al mundo de la muerte por las comunidades que habitaron Mallorca y Menorca en este momento presentan, más allá de la diversidad de continentes funerarios, un alto grado de semejanza y no sufrieron variaciones destacables a lo largo de un amplio espectro temporal (c.1400-1100 BC). La gestión de los restos humanos se caracteriza por el desarrollo de rituales de deposición primaria de tipo colectivo. Los espacios funerarios presentan una larga vida de uso, documentándose una gran cantidad de cuerpos en cada recinto.⁷¹ En este sentido, es interesante remarcar que los análisis

68 LULL, V. *et alii* (eds.): *La Cova des...*

69 FULLOLA, J. *et alii*: "La Cova des Pas (Ferreries, Menorca): Un jaciment cabdal en la prehistòria de les Balears", *Unicum*, 7, p. 10-20. FULLOLA, J. *et alii*: "La Cova des Pas (Ferreries, Menorca): Un avanç", en *L'arqueologia a Menorca: Eina per al coneixement del passat*, Maó, 2007.

70 PLANTALAMOR, L. *et alii*: *Monument funerari de Son Olivaret*, Menorca, Palma de Mallorca, 2008.

71 Por ejemplo, en Càrritx se documentaron un número mínimo de individuos que podría oscilar entre 90 y 200, los enterramientos se llevaron a cabo en la cueva durante unos 600 años (ver LULL, V. *et alii* (eds.): *La Cova des...*, p. 170-186).

antropológicos realizados sobre los restos⁷² de esta cueva han permitido defender que todos los miembros de la comunidad o de las unidades sociales básicas eran depositados juntos en un mismo recinto, sin discriminaciones de sexo, edad o cualquier otra variable.

Conocemos con cierto detalle parte de los rituales funerarios que se desarrollaron en estos lugares. Así, los cadáveres, colocados en posición fetal, y envueltos en sudarios de tela o piel de bóvido, eran depositados sobre un enlosado de piedra, habilitado al efecto, en el interior del recinto, o directamente sobre el suelo. Junto a algunos individuos se depositaban algunos objetos personales, como brazaletes, punzones o cuentas de bronce. Además, documentamos algunos restos de fauna doméstica y de plantas aromáticas como ofrenda ritual.⁷³ El ajuar cerámico asociado se relaciona principalmente con recipientes pequeños de perfil en S, en muchos casos, depositados en la cara anterior del muro ciclópeo de las cuevas o en el interior de las navetas (pe. Càrritx⁷⁴ en Menorca o Son Matge⁷⁵ en Mallorca). La deposición de estos recipientes cerámicos no está asociada a cada uno de los individuos, sino que parece estar relacionada con ciertas prácticas desarrolladas durante el ritual funerario. Finalmente, se observan procesos de recolocación de los cuerpos ya esquelétizados, que implican que los individuos pierdan su visibilidad frente al colectivo. Todo ello parece enfatizar la idea, que también documentamos en el mundo de los vivos, de la preeminencia de lo colectivo frente a lo individual, de estrategias de cohesión de grupo, frente a dinámicas de jerarquización o distinción social.

Estas prácticas sociales parecen articular de forma clara el mundo funerario de las comunidades de Mallorca y Menorca. Sin embargo, también podemos observar importantes diferencias en lo que se refiere a los tipos de recintos de enterramiento utilizados. Los más comunes en ambas islas son las cuevas naturales con cierre de muro ciclópeo. Entre este tipo de estaciones podemos citar, como las más significativas y estudiadas, a la Cova des Càrritx, el Forat de Ses Aritges, la Cova des Pas o Montgofre Nou para Menorca⁷⁶ y los niveles inferiores de Son Maimó, los primeros niveles de inhumaciones de Son Matge o las últimas fases de Can Martorellet para Mallorca.⁷⁷ Junto a estos espacios funerarios, y sólo para Menorca, encontramos una variante arquitectónica distinta a las anteriores. Se trata de las navetas: edificios funerarios absidales y de planta alargada, construidos mediante técnica ciclópea de piedra en seco, con ciertas similitudes con los navetiformes, y que suponen una fuerte presencia visual en el territorio. A tenor de las dataciones

72 RIHUETE HERRADA, C.: *Bio-arqueología de las prácticas funerarias. Análisis de la comunidad enterrada en el cementerio prehistórico de la Cova des Càrritx (Ciutadella, Menorca) c. 1450-800 cal ANE.*, Oxford, 2003.

73 JAVALOYAS, D. *et alii*: "Plantas y fenomenología de la muerte durante el Bronce Medio y Final en Menorca", en ORJIA (eds.): *I Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica: Dialogando con la cultura material*, Madrid, 2008, p. 207-212.

74 LULL, V.; MICÓ, R.: "Análisis morfométrico y tecnológico de la cerámica funeraria de la Cova del Càrritx", en LULL, V. *et alii* (eds.): *La cova del Càrritx i del Mussol: Ideologia i societat en la Prehistòria de Menorca*, Maó, 1999, p. 581-624.

75 WALDREN, W. H.: *Balearic Prehistory...*

76 GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistòria de...*; LULL, V. *et alii* (eds.): *La cova del Càrritx...*

77 AMORÓS, L.: "La cueva sepulcral prerromana de Son Maimó en el término municipal de Petra (Mallorca)" *VI Simposio de Prehistòria Peninsular*, 1974, p. 137-170. PONS HOMAR, G.: "Les pràctiques funeràries a la necròpolis de Can Martorellet", *Mayurqa*, 33, 2009, p. 27-45. WALDREN, W. H.: *Balearic Prehistory...*

radiocarbónicas disponibles,⁷⁸ este tipo de tumbas empezaron a construirse a partir del c. 1400 BC, aunque su apogeo debemos situarlo entre el c. 1100 y el 850 BC, momento en el cual se registra su uso intensivo.

Sin embargo, a pesar de la amplia variedad formal con la que nos encontramos, todos estos espacios funerarios presentan ciertas características comunes. En primer lugar, un distanciamiento físico con los poblados. En segundo lugar, estamos siempre ante recintos completamente cerrados que delimitan claramente el lugar destinado al descanso de los muertos. Además, estos espacios presentan un aislamiento claro del exterior, no dejan penetrar ni la luz ni los sonidos. Al mismo tiempo, se observa un interés en que la propia configuración del lugar resalte los sonidos que dentro de él se producen y obliga al uso de luz artificial lo que debía generar una iluminación muy determinada tanto del espacio, como de los rituales, los objetos y los muertos. Por último, también el elemento olfativo debía tener una especial importancia. Hay que tener en cuenta que el olor de los cuerpos en descomposición en estos pequeños espacios cerrados debía ser penetrante. Este aspecto, se reforzaba mediante el uso de determinadas plantas. Tanto las que acompañaban a los muertos como las que se quemaban en los hogares tenían un importante componente aromático que, en cambio, no se documentan en los hogares hallados en los espacios domésticos.⁷⁹

Así pues, constatamos que a pesar de la amplia diversidad formal de los recintos funerarios, se establece un común denominador en lo que se refiere a las prácticas funerarias entre Mallorca y Menorca. Creemos que el aspecto diferencial de los contenedores funerarios colectivos puede vincularse más a las dinámicas de cada grupo o pequeño territorio que a cada una de las islas. En definitiva, y a pesar de estas diferencias, hemos visto como las características perceptivas de los espacios funerarios y las prácticas sociales asociados a ellos mantienen unas dinámicas similares y convergentes lo que nos permite inferir, también para este ámbito, un *habitus* compartido entre ambas islas.

4. Reflexiones finales

A lo largo del trabajo hemos defendido que el desarrollo de una estrategia de movilidad y conectividad estable y mantenida en el tiempo entre Mallorca y Menorca durante el Bronce Final no implicó necesariamente la generación de unas prácticas sociales compartidas. Para que se diese este fenómeno, junto a una conectividad estable y duradera, tuvieron que generarse fenómenos de alta interacción social lo que permitió la existencia de fenómenos de *habitus* compartido que hemos ido analizando a lo largo de este trabajo.

En el desarrollo de estas dinámicas resultaron claves, no sólo las estrategias de movilidad sino también, y de manera muy destacada, los sistemas de transmisión de conocimientos así como las estrategias de aprendizaje;⁸⁰ mecanismos discursivos y no discursivos mediante los que, a través de distintos tipos de interacciones sociales, se realizó la transferencia

78 MICÓ, R.: *Cronología absoluta y periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*

79 JAVALOYAS, D. et alii: "Plantas y fenomenología...", p. 207-212.

80 BUDDEN, S., SOFAER, J.: "Non-Discursive Knowledge and the Construction of Identity Potters, Potting and Performance at the Bronze Age Tell of Százhalombatta, Hungary", *Cambridge Archaeological Journal*, 19 (2), 2009, p. 203-220. SWEENEY, N.: "Beyond Ethnicity...", p. 101-126.

de información y de conocimientos. Entre este tipo de interacciones cabe destacar los procesos por los que los individuos infantiles, en la participación en la práctica diaria de actividades sociales y en la fabricación y uso de objetos y espacios, acaban identificándose con una determinada dinámica social y cultura material propia del mundo adulto, lo que les ayudó a establecer el núcleo propio de su visión del mundo.⁸¹

Este traspaso de información es efectivo tanto entre los miembros de un mismo grupo, entre los que se produce la transferencia generacional de procedimientos y actitudes sociales, como entre miembros de diferentes grupos, que ayudan a configurar, mantener y negociar el *habitus* compartido. En este último caso, la interacción entre diferentes comunidades aparece reflejada, en gran medida, en los procesos tecnológicos comunes, en la distribución de los artefactos en determinados espacios de actividad convergentes y en visiones similares del mundo. Todo ello acaba confiriendo una capacidad estructurante y estructurada en la generación de prácticas comunes. Es a su vez, la presencia de este factor lo que permite, en las continuas negociaciones que se realizan en la arena social en cada uno de los aspectos de la vida diaria (tecnológicos, paisajísticos, rituales-religiosos, etc.), reforzar y cohesionar dichas prácticas, dando lugar a un mantenimiento de dinámicas comunes que acaban fortaleciendo y cohesionando al grupo.⁸²

En el discurso expuesto se observa como la materialidad cumplió un rol que fue más allá de la mera función utilitaria o biológica y asumió un papel activo que se vinculó con la práctica social y la necesidad que tenían las personas de definirse y cohesionarse socioculturalmente. Esta visión plantea una estrecha relación entre mecanismos de *habitus* y *agencia* respecto a la cultura material, a las personas y a todas las prácticas que los envuelven, así como con los esquemas de racionalidad que entran en juego. En esta relación, las enormes similitudes existentes en la cultura material entre Mallorca y Menorca durante el Bronce Final pueden interpretarse a partir de la existencia de toda una serie de categorías compartidas entre las comunidades de ambas islas gracias a la existencia de un *habitus* que articula unas dinámicas sociales convergentes fruto de procesos intensos de interactividad social posibilitados por unas estructuras de conectividad estables y perdurables.

81 RUSSELL, I.: "Freud and Volkan...", p. 185-195

82 DIETLER, M.; HERBICH, I.: "*Habitus*, techniques, style...", p. 232-263.

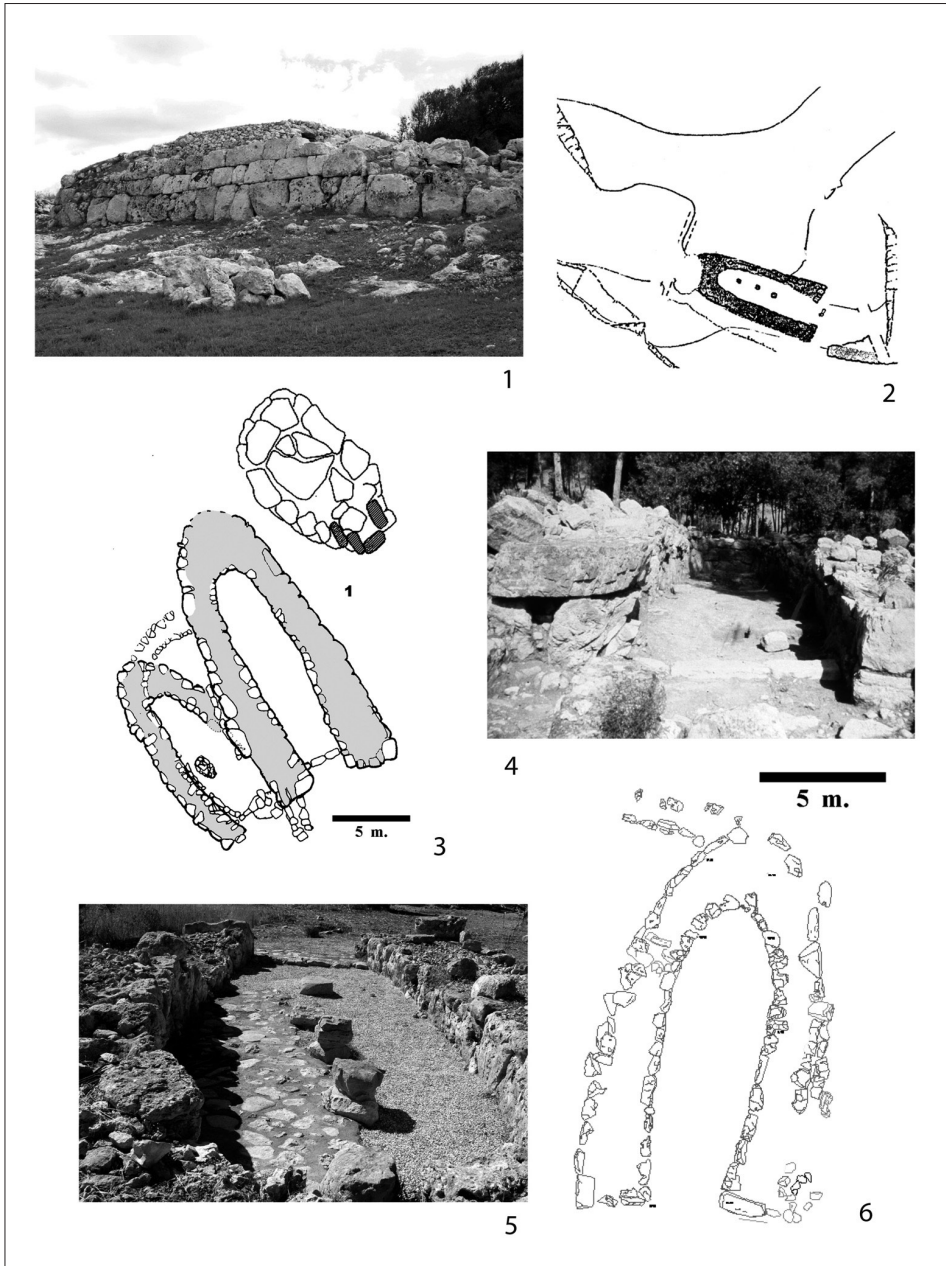

Fig. 1 Arquitectura Naviforme: Son Mercer (1-2), Canyamel (3-4), Closos de Can Gaià (5-6)

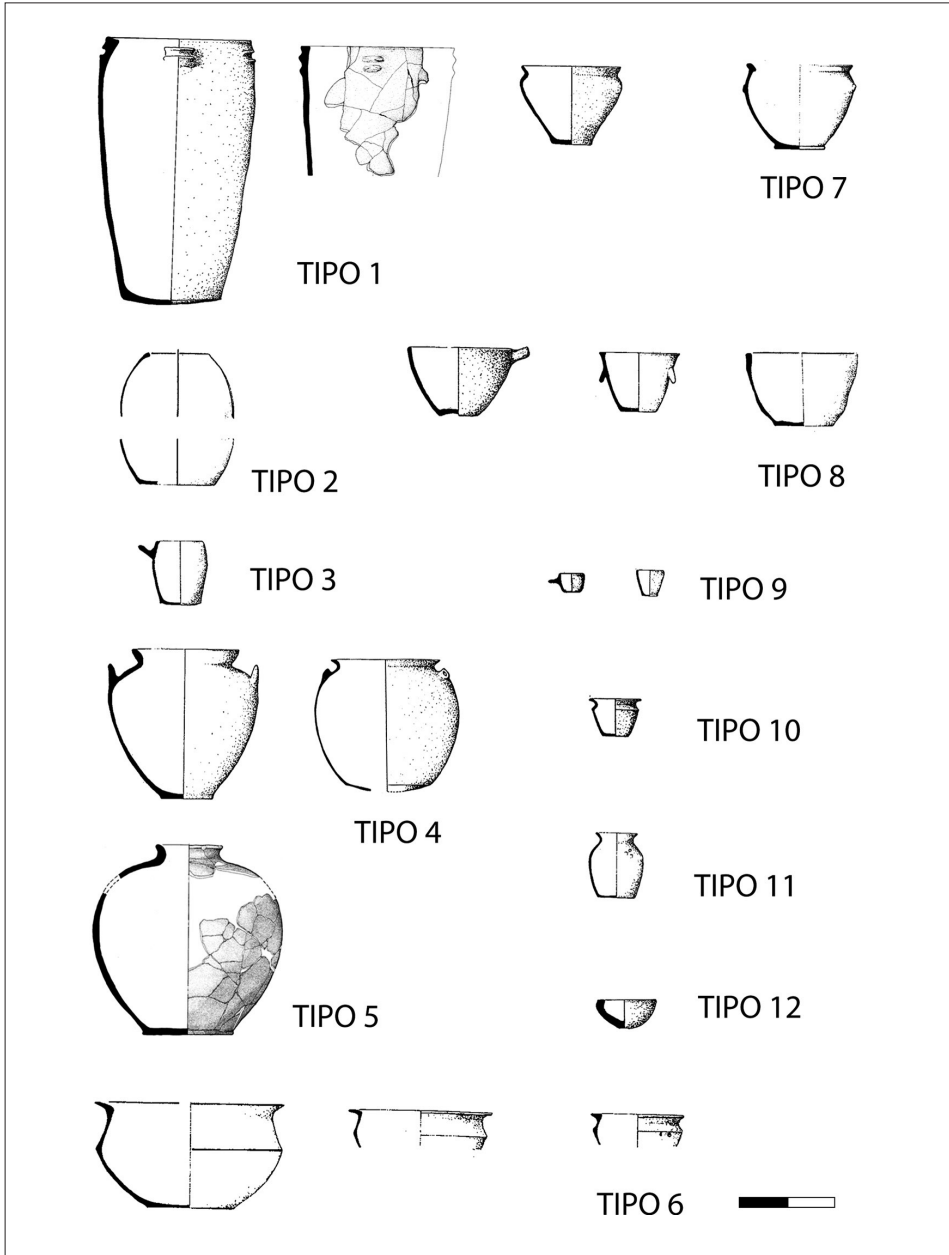

Fig. 2 Tipología cerámica del bronce final (1400-1100 a.C.)

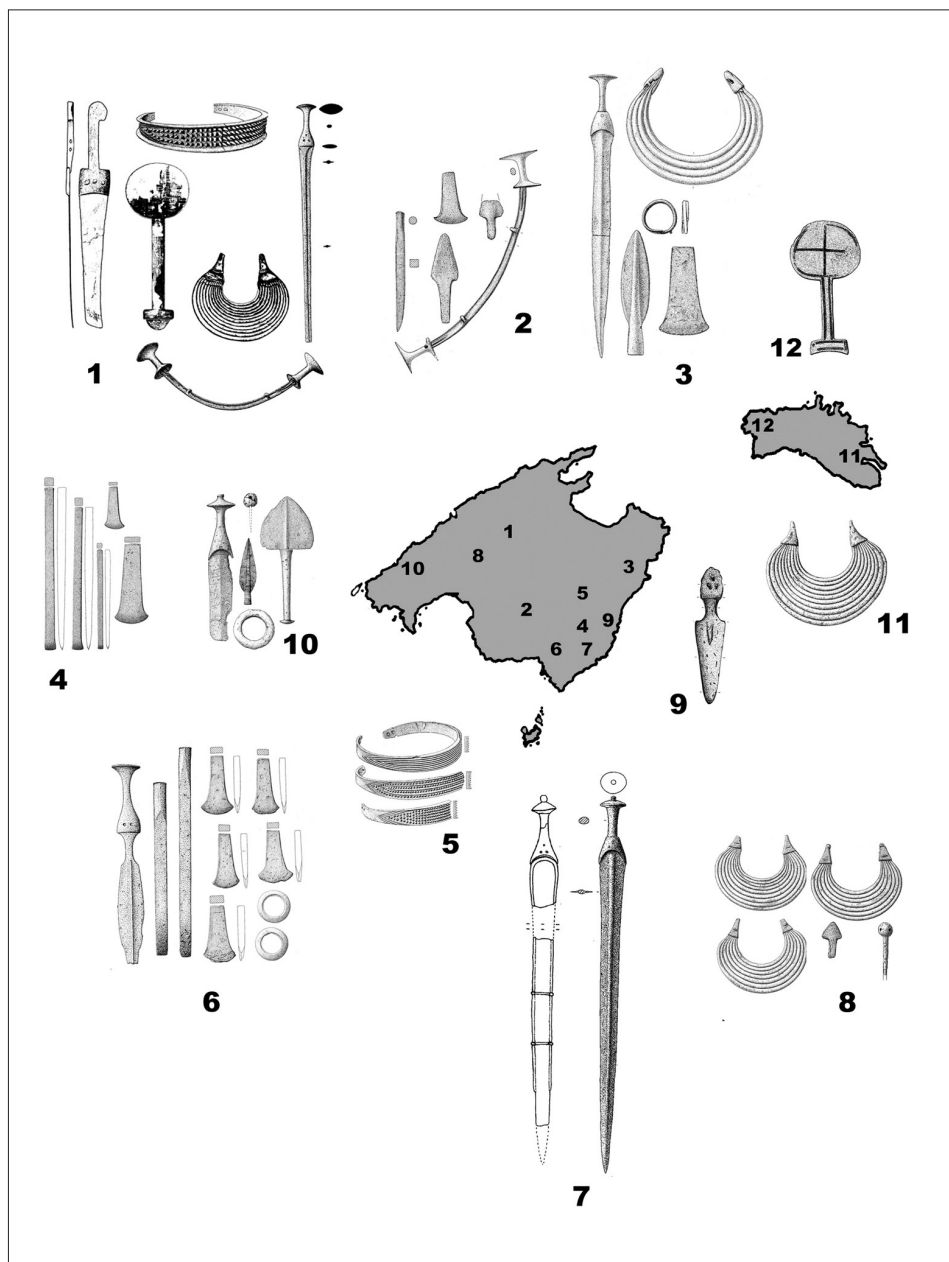

Fig. 3 Principales hallazgos de bronce y su localización geográfica

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

FAUNA, FLORA I MINERALS
DE LES BALEARS A L'ANTIGUITAT:
FONTS LITERÀRIES, FONTS CIENTÍFIQUES I
FONTS ARQUEOLÒGIQUES.
1. LA GRUA BALEAR I ELS CARAGOLS

**Alexandre Font Jaume / Damià Ramis Bernad /
Damià Vicens Xamena**

IES Joan Maria Thomàs / Societat d'Història Natural de les Balears (SHNB) /
IES Joan Maria Thomàs¹

Resum: Les referències als autors clàssics sobre la fauna, flora i minerals de les Balears, tot i que són escasses i desorganitzades i estan impregnades del gust per l'exotisme i el tòpic literari, ens proporcionen unes notícies de gran valor, poc estudiades fins el moment i necessitades d'una revisió amb el concurs de la l'Arqueologia, la Biologia i la Filologia. Aquest treball, primer d'una sèrie dedicada a aquest objectiu, comença per l'estudi de dos animals ben significatius a la zoologia clàssica balear: la *grus balearica* / *uipio* i els caragols, els del gènere *murex* i, sobretot, els terrestres, que Plini anomena "de forat", *cochleae cauaticeae*.

Paraules clau: Balears, Antiguitat, *grus balearica*, *cochleae cauaticeae*, *Murex*, zoologia pliniana.

Abstract: References made by the classical authors to fauna, flora and minerals of the Balearics are scarce, disordered and characterized by the exoticism and the literary topics. Nevertheless, they offer very value news, barely studied and needed of a revision with help of Archaeology, Biology and Philology. The present work, first of a series devoted to this aim, starts with the study of two meaningful animals in the classical Balearic zoology: *grus balearica* / *uipio* and snails, the *murex* and mainly the terrestrial ones, named "hole snails", *cochleae cauaticeae*, by Pliny.

Key words: Balearic Islands, Antiquity, *grus balearica*, *cochleae cauaticeae*, *Murex*, Plinian zoology.

Rebut el 12 de maig. Acceptat el 18 d'octubre de 2011.

¹ Les abreviatures utilitzades en aquest treball han estat: *BSAL*: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*; *BSHNB*: *Bolletí de la Societat d'Història Natural de Balears*; *nat*: *Naturalis historia*; *sat*: *Sermones*

La “història natural” de les illes Balears en època antiga ha estat escrita tant per fonts gregues (sobretot Diodor Sicul, Estrabó, *De mirabilibus*) com per autors llatins (entre d'altres, Pomponi Mela, Vitruvi, Plini o Sever de Menorca). Però cap d'ells ha fet altra cosa que donar, de passada, algunes breus referències al respecte; ni tan sols Cai Plini Segon,* el naturalista que l'any 74 fou procurador de la *Tarraconensis*, i moriria el 79, víctima de la seva curiositat per l'erupció del Vesubi.

Els autors clàssics no ens han legat, per tant, un conjunt mínimament organitzat i abundós de referències sobre fauna, flora i minerals de les Illes. Tampoc ho pretenien; es limitaven a donar notícies soltes sobre els aspectes que oferiren més “novetat” o “exotisme”, basant-se sobretot en criteris literaris i de mercat (és a dir de preferències del públic al qual anaven dirigides), però no científics tal com avui els entenem; d'aquí, precisament, la necessitat i l'interès que presenta l'anàlisi, amb el concurs de l'Arqueologia, la Biologia i la Filologia, d'un dels aspectes menys tractats a les fonts antigues de les Illes. Donada l'extensió que aquest estudi comporta, dividirem aquest treball en varis articles, començant pel dos components de la fauna balear més emblemàtics: la grua balear i el caragol, especialment els “de forat”.

1. La grua balear

Animal protegit per Ceres, la Demèter grega, la grua és, sense dubte, una au amb personalitat pròpia dins la cultura clàssica, a la qual apareix com a protagonista d'un curiós motiu literari i artístic, la lluita que l'enfronta amb els seus enemics naturals, els pigmeus (la *geranomachía*), amb els quals trava llargues guerres de les quals surt, amb algunes excepcions, guanyadora.² L'historiador mallorquí Joan Dameto diu que Conrad Gesner, autor d'un tractat d'ornitologia publicat el 1555, situa aquests combats precisament a Eivissa, cosa que qualifica de somni.³ Però sembla que s'enganya el cronista mallorquí, segurament en llegir *Pytiussae* en lloc del terme *Pithecussae (insulae)* que utilitza Gesner, autor que situa els pigmeus a la Índia i a Etiòpia.⁴

De la grua, que marcava el ritme d'alguns treballs de l'agricultura, segons diu Hesíode,⁵ es preuaven no sols les característiques “cíviques” o “morals”, com la prudència o l'ordre i la solidaritat que mostraven entre elles, la docilitat i la filantropia respecte a l'home, sinó un altre aspecte, més material, el valor gastronòmic. Està ben testimoniada la utilització d'aquesta au a la cuina romana, sobretot a partir de l'època augustea.⁶ Era, segons el

² Vegi's un exemple de tractament artístic de la lluita entre pigmeus i grues a la Bètica a CABALLER, M. J.: “Un tebeo de la antigüedad: una nueva interpretación del texto latino del mosaico de Fuente Álamo, Puente Genil (Córdoba)”, *Faventia*, 23/2, 2001, p. 11-117. Com a recurs literari, vegi's, entre d'altres, OVIDI: *Metamorphoses* 6, 90-92; PLINI: *nat.* 7, 26.

³ DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, J.: *Historia general del reino de Mallorca*, continuada per MORAGUES, M. i BOVER, J. M^e, II, Palma, 1841, p. 574: *De la grullas mallorquinas soñaron algunas que hacían la guerra a los pigmeos colocados en Iviza, como es de ver en Jesnero de avibus V grue, y de cuyas plumas pensaron otros, según observa Kirker in Mundo subterraneo tit. 2 lib. 12 de ave sitraria cap. 1 § 2, se formaban las garzotas o penachos que se ponen de remate en algunas urnas.*

⁴ CONRADI GESNERI TIGURINI: *Historiae animalium liber III qui est de avium natura*, Tiguri, apud Christoph. Froshoverum, anno MDLV, transcrizione di Fernando Civardi, giugno 2006 - novembre 2007 cap. 69, D.

⁵ *Opera et dies*, 448-451.

⁶ Així, el testimoni d'Apici (6, 2) o el d'Horaci (*sat.* 2, 8, 86-87), entre d'altres. La primera citació de la grua a la literatura és de Varró (*Peri edesmaton*, apud GEL. 7, 16, 5).

testimoni de Plini, una de les aus més cercades,⁷ en competència amb la cigonya, que es considerava més exquisida.⁸ A l'Edat Mitjana la grua, que era animal de caça i no de corral, es continuà menjant adobada amb salses fortes,⁹ com testimonia el *Llibre de totes maneres de potatges de menjar* (el *Llibre del Sent Soví*), escrit a València el 1324. Tot i això, hauriem de circumscriure el consum de grua al cercle dels més rics, i precisament com a prova del seu estatus;¹⁰ en definitiva, com una mostra d'esnobisme, ja que la carn de la grua sembla ser, com opina Galè, dura i plena de nervis (i, per tant, poc digestiva).¹¹

Al seu valor gastronòmic es deu que Plini l'esmenti en relació a les Balears. La grua afegia a la sofisticació¹² un toc d'exotisme, ja que no era considerada un au d'Itàlia, sinó procedent de les llunyanes pàtries, Tessàlia o de països més remots encara, les terres escites o les riberes del Nil, és a dir, les àrees extremes; Plini dirà d'una de les seves espècies que era pròpia de les Balears (estrictament, Mallorca i Menorca, que ni a la literatura llatina ni a la grega han estat mai una àrea extrema, sinó un lloc de pas).

La primera cita de Plini (*nat.* 10, 135) diu:

Durant la guerra civil a Bedriacum, més enllà del Po,¹³ varen arribar a Itàlia també unes "noves aus" –així se les anomena encara-, semblants als tords, de mida un poc més petita que els coloms, de sabor agradable.¹⁴ Les illes Balears ofereixen el porfirí, de millor qualitat fins i tot que les aus que hem citat abans. Allà també l'aligot, del gènere de les aus de rapinya, és un honor per a la taula; igualment ho són els uipiones –així anomenen la grua més petita.¹⁵

Vipiones és un vocable d'origen no llatí que apareix únicament a aquest passatge de Plini i que recull el terme utilitzat a les Illes per designar unes determinades aus, així que no hi ha dubte que pertany al substrat indígena. Deixant a part un reduït grup de topònims preromans, de significat desconegut, és un dels poquíssims testimonis literaris d'aquesta llengua. Però la singularitat del mot ha fet que s'hagi volgut "explicar" de diferents maneres, en primer lloc rebutjant la forma *uipiones* i acceptant les lectures *bibiones*, que porten alguns còdexs, pròpiament "mosques petites", i *uibiones*, analògic de *pipiones*; o conjecturant que la forma correcta hauria de ser *pipiones*, vocable comú en llatí, de caràcter clarament onomatopèic

7 PLIN. 10, 30-60.

8 VARRÓ, al passatge citat; NEPOT, C., *apud* PLIN. 7, 26.

9 MARANGES, I.: *La cuina catalana medieval*, Barcelona, 2006, p. 145.

10 Tal com per a l'Anglaterra medieval preconitzen ALBARELLA, U.; THOMAS, R.: "They dined on crane: bird consumption, wild fowling and status in medieval England", *Acta Zoologica Cracoviensis*, 45, 2002, p. 23-38.

11 GALÉ: *De alimentorum facultatibus libri III*, ed. Kühn, 6, p. 703, l. 5-7.

12 Sofisticació evident a la notícia que ens dona Plutarc (*De esu carniū* llibre II 997 A; traducció de LLABRÉS, Mª R.: a PLUTARC, *Contra el fet de manjar carn*, Palma, 2010, p. 52): solien cosir els ulls de les grues i posar-les a un lloc fosc, perquè la carn fos més suau.

13 Llogaret entre Màntua i Cremona, on l'any 69 varen tenir lloc dues batalles entre els pretendents al púrpura imperial, que finalment va aconseguir Vespasià.

14 Les perdius grises.

15 *Venerunt in Italiam Bedriacensibus bellis ciuilibus trans Padum et nouae aues –ita enim adhuc uocantur-, turdorum specie, paulum infra columbae magnitudine, sapore gratae. Baliares insulae nobiliorum etiam supra dicto porphyriorem mittunt. Ibi et buteo accipitrum generis in honores mensarum est, item uipiones –sic enim uocant minorem gruem-.*

i referit als polls de tórtora i colom. Aquesta és la lectura que fa Claudius Salmasius,¹⁶ que en comentar un passatge d'Eli Lampridi sobre Alexandre Sever¹⁷ conjecturava que aquest terme s'hauria utilitzat a les Illes també amb el significat de "polls de grua", sentit que Plini havia donat a l'expressió "grua més petita". Avui ningú posa en dubta que la lectura correcta és la *lectio difficilior*, la forma *uipiones*, però se li ha suposat al terme, amb ben escàs resultat, com no podria ser d'altra manera, un origen grec relacionant-la amb el mot *tbody*, "grulla".¹⁸

D'altra banda, que amb el mot *uipiones* Plini es refereix a una espècie de grua de tamany inferior, que seria pròpia de les Illes, i no als polls de grua ve confirmat pel mateix autor quan, a un passatge posterior (*nat.* 11, 44), parla dels animals als quals la natura ha dotat d'un cap amb cresta, com el puput: *hem parlat ja de a quin (ocell) la natura ha donat una cresta plegable;*¹⁹ *també n'ha donada una, que s'estén per mig del cap des del bec, al gènere de les fotges, com igualment un plomall al pigot negre i a la grua balear.*²⁰

Les lectures diferents a l'expressió que Plini utilitza, *grui Balaricae* no són, avui, acceptades. Alguns còdexs presentaven una lectura *gruis Aricae* o *areae* que Harduinus,²¹ no gaire convençut de l'existència d'una grua baleàrica (encara que no dubtava que les Balears enviaven a les taules de Roma una grua més petita i exquisida), conjecturava que calia llegir *gruibus Africae* en lloc de *grui Balaricae*. No obstant, l'existència a Roma de la grua baleàrica està fora de dubte perquè ve confirmada per un altre testimoni: el de Dècim Laberi.

Sabem molt poc de Dècim Laberi. Visqué al s. I aC (era contemporani d'Horaci) i pertanyia a l'ordre dels cavallers. Home d'enginy mordaç, escrigué no menys de 43 mims, caracteritzats per una gran expressivitat, però d'ells sols ens resten 150 versos, entre ells un on cita, precisament, la grua baleàrica. Es tracta d'un fragment de *Fullo* en el qual un bugader d'aspecte ridícul és comparat a una grua balear:

*I tu què creus, que aquest és un home o una grua baleàrica?*²²

La frase llatina, sense més context, podria acceptar altra interpretació, però el sentit no afectaria la intenció de l'autor: la comparació mordaç entre el bugader i una grua baleàrica, que s'ha pretès justificar de diverses maneres: pel ridícul pentinat del bugader, pel tocat,

16 Nom llatinitzat de Claude Saumaise, humanista i filòleg francès (1588-1653), autor de diversos treballs de crítica textual i edicions d'obres clàssiques, entre elles la *princeps* de l'*Anthologia Graeca*. Casaubon li publicà (Parisiis, 1620) els seus comentaris a l'edició de l'*Historia Augusta*, a la qual pertany la biografia d'Alexandre Sever citada a la nota següent.

17 LAMPRI. Alex. 41 (vegeu *Historiae augustae scriptores VI cum integris notis* Isaaci Casauboni, Cl. Salmasii et Jani Gruteri, Lugduni Batav. I, 1671, p. 987, n. 2).

18 ANDRÉ, J.: *Les noms d'oiseaux en latin*, Paris, 1967, p. 159.

19 Es refereix al puput, del qual ha tractat a 10, 44.

20 *Diximus et cui plicatitem cristam dedisset natura; per medium caput a rostro residentem et fulicarum generi dedit, cirros pico quoque Martio et grui Balaricae.*

21 Joannes Harduinus, Jean Harduin (1646-1729), al nostres efectes editor y comentarista de la *Naturalis Historia* de Plini (París, 1685, 1723). Com a filòleg sostenia la curiosa teoria que sols eren autèntiques les obres d'Homer, Hessíod, Ciceró, la *Naturalis historia*, les *Geòrgiques* de Virgili i les *Sàtires* i *Epístoles* d'Horaci; tota la resta era espúria.

22 *Vtrum tu hunc gruem Balaricum an hominem putas esse?*

per la baixa estatura, per les celles de pels hirsuts, etc.²³ En realitat, l'efecte còmic de la comparació podria venir marcada pel caminar bellugadís de l'home, semblant al "ball" d'aquesta grua, o per les ínfules excessives del bugader i la seva petitesa: una grua amb plomall, però més petita que les altres.

Sia com sia, al vers de Labiè no hi ha lectures diferents per a *gruem Balaricam*, excepte la vacil·lació *Baliaricam/Balearicam*, de manera que cal concloure que a Roma existia una *grus Balarica* (*uipio* en la llengua prellatina balear) tenguda per un plat exquisit, que procedia de les Balears o, al menys, així es creia.

Com s'ha vist, les dades que ens proporciona Plini respecte a la grua balear no són tan concloents com hagués estat desitjable, i hi ha hagut, al llarg del temps, opinions controvertides quant a la identificació *uipiones/grui Balaricae*, quant a l'hàbitat i quant a la morfologia d'aquesta au. Sense excloure la possibilitat que a les Balears hagués alguna mena de centre d'establiment i exportació cap a Itàlia d'aquestes grues, cosa que explicaria el gentilici "baleariques", el fet que la seva carn fos considerada excel·lent a les nostres illes i que a Roma les coneguessin amb denominació "d'origen" balear no permet concloure que la *uipio* fos una espècie endèmica, amb un hàbitat exclusivament illenc. D'altra banda, la descripció morfològica resulta també insuficient. Ja s'ha vist que el qualificatiu *minorem* que Plini aplica als *uipiones* pot interpretar-se com a referit als polls de grua, no a una espècie de mida més reduïda; la particularitat del *cirrus*, "cresta o plomall", és igualment vàlida per a un monyo i per a un plomall, i la situació al mig del cap, des del bec, tant pot referir-se a la part superior (és el cas del *Picus martius* que anomena Plini precisament com a exemple de *cirrus*), com als costats del cap; del primer cas seria un bon exemple la grua coronada, i del segon l'*Area virgo*.

Per això la identificació de la grua balear ha resultat històricament controvertida, sobretot en el Renaixement, quan l'ornitologia depèn encara molt de la interpretació dels autors clàssics, especialment Aristòtil i Plini. Durant aquest període els autors en general, tot i acceptant la lectura *uipiones*, no identifiquen aquestes aus amb la *grus balarica*. Així, en un breu mostreig:

William Turner, un dels primers científics que es dedicà a l'ornitologia a Anglaterra, autor d'una *Historia avium* publicada a Colònia el 1544, accepta la lectura *uipiones* del text plinià, però no com a denominació d'una espècie de grues, sinó com el nom particular dels polls de la grua comuna (*grus grus*), igual que *pipio* ho és del poll de colom,²⁴ lectura de la qual s'ha tractat ja més amunt.

De la mateixa opinió és el naturalista i metge francès Pierre Belon (o Bellonius), que el 1555 publicà una *Histoire de la nature des oyseaux*, que a més sembla identificar la grua balear amb la grua coronada,²⁵ com més explícitament es veu en la referència que en fa Conrad Gesner, l'iniciador de la zoologia moderna, que diu: *a la ciutat d'Alepo, que alguns opinen*

²³ BONARIA, M.: *Mimorum Romanorum fragmenta*, Genova, 1955, fr. 60, p. 41; DECIMVS LABERIVS: *The fragments*, ed. a cura de COSTAS PANAYOTAKIS, Cambridge, 2010, p. 258-260.

²⁴ *Avium praecipuarum, quarum apud Plinium et Aristotelem mentio est, brevis et succincta historia*, apud Ioan. Gymnicus, Coloniae, 1544, cap. *De grue*, s/p.

²⁵ *Histoire de la nature des oyseaux, avec leurs descriptions & naïfs portraits*, lib. III, cap. 1, pp. 187-188, Paris, 1555.

que era l'antigament anomenada Hierápolis i altres Beroea, vérem una au semblant a la grua, menys grassa, amb una vora entorn dels ulls vermella, la cua d'agró, la veu més baixa que les grues. Aquesta és la que els antics, crec, anomenaren grua baleàrica, [diu] Bellonius.²⁶

Més interessant és la identificació que apunta Belon de la grua baleàrica amb la *gromphaena*, au citada per Plini (30, 146), que la fa semblant a la grua i la dona com habitant, un temps, a Sardenya.²⁷ Aquesta identificació és sostenguda avui, entre d'altres,²⁸ per Jacques André, que afirma, fonamentant-se en l'etimologia grega de *gromphaena*, que aquesta au és probablement l'*Anthropoides virgo*.²⁹ És, en tot cas, una hipòtesi seductora, perquè si a Sardenya hi havia grues baleàriques, bé n'hi podia haver a les Balears.

A Bellon, a Gesner, al bolognès Ulisse Aldovrandi i a altres es deu aquesta descripció de la grua baleàrica que no correspon, òbviament, a la que ens dona Plini de la grua balear, sinó a la grua coronada, que té al cap un monyo groguenc daurat amb esquitxos negres, però no des dels ulls; tampoc és de tamany inferior al de la grua comuna, i a més viu sols a l'Àfrica subsahariana. Cert és que altres autors, entre ells alguns filòlegs, rebutgen la identificació entre la grua coronada i la baleàrica. Busbequius³⁰ dona una descripció d'aquesta au balear ajustada a la de Plini,³¹ i Harduinus, de qui s'ha tractat abans, palesa la incongruència de la identificació que fan Aldovrandi i Bellonius,³² però la controvèrsia seguirà fins gairebé el s. XIX: sols a títol d'exemple, M. J. Brisson identifica la *grus balearica* amb la grua coronada, i la dona com a habitant d'Àfrica i les Balears,³³ i la descripció que dona Linneus tampoc no es correspon amb la de Plini.³⁴ Rebutgen aquesta identificació, entre d'altres, el comte de Buffon, George Cuvier i Jules Cesar Savigny, que proposa la identificació amb l'*Ardea virgo*. Tot i això, la realitat és que, l'equivalència grua coronada =

26 Traduesc de l'original llatí: *In civitate Halep, quam aliqui olim Hierapolim alii Beroeam dictam putant, vidimus avem grui similem, minus crassam, margine circa oculos rubente, cauda ardeae, voce minore quam gruis. Hanc veteres gruem Balearicam appellasse credo, Bellonius, CONRADI GESNERI: (...) Historiae animalium liber III qui est de Avium natura, Tiguri, 1555 (edició de Francofurti, 1604, p. 529-530).*

27 Diu Belon: *Pline á dit (...)qu'il y avoit anciennement un oiseau en Sardaigne, qu'on nommoit Gromphena, ressemblant à une Grue, mais que de son temps il n'y deſtoit des-ia plus cognu. N'eust esté que le Bihoreau, dont parlerons tantost, est espece de Heron, nous l'eussions mis apres la Grue, car nou pensons que c'est celuy que les anciens ont nommé Gruem Balearicam, d'autant qu'il porteu ne creste sur la teste à la manière d'un Vâneau (Histoire de la nature..., p. 188).*

28 PHILIPPE GLARDON, a l'edició facsimilada de BELON, P.: *L'histoire de la nature des oyseaux*, Paris, 1997, p. 188-189; vegi's COPPONI, F.: *Ornithologia Latina*, Gênes, 1979, p. 429.

29 És a dir, com veurem més endavant, la *grus balearica*. Vegi's ANDRÉ, J.: *Les noms...*, p. 88-89.

30 Augerius Gisenius Busbequius, és a dir, Ogier Ghiselin de Busbecq, que no era zoòleg, sinó herbolari, escriptor i diplomàtic flamenc (1522-1592), autor d'unes *Legationis turcicae epistolae quatutor*, Parisiis, 1595.

31 *Est mihi grus Balearica: id genus a vulgaris distat candido plumarum cirro ab utriusque auris sede demisso: deinde nigritie totius partis colli anterioris (...) nec magnitudine communibus gruibus par est, és a dir, Tenc una grua baleàrica: aquesta espècie és diferent a les vulgars, amb una diadema blanca de plomes que baixa des del naixement de les orelles i després negra tota la part anterior del coll. I no és igual en grandària a les grues comunes, (PLINII SECUNDI, C.: *Naturalis Historiae, cum interpretatione et notis integris Johannis Harduini* (...) Lipsiae, 1781, p. 348).*

32 Hem utilitzat la següent edició: PLINII SECUNDI, C.: *Historiae Naturalis Libri XXXVII, cum selectis commentariis J. Harduini ac recentiorum interpretum notisque adnotationibus, pars tertia continens Zoologiam, Georgii Cuvier, notis et excursibus illustratam, curante Jo. B. Fr. Steph. Ajasson de Grandsagne. volumen quartum, Parisiis, 1818, p. 466.*

33 *Ornithologia*, volum 5, Parisiis, 1760, p. 511

34 76, A, 1a.

grua baleàrica acabà imposant-se: de la subfamília dels balearicinis formen part la grua coronada de coll negre (*Balearica pavonina*) i la de coll gris (*Balearica regulorum*).

La grua que Plini atribueix a aquestes illes no pot ser altra que la damisel·la, la *Grus virgo*. És un poc més petita que la comuna, *Grus grus*,³⁵ i té un plomall que recorre lateralment ambdues meitats del cap des dels ulls. Tot i no ser endèmica de les Balears, on avui sols excepcionalment es poden veure algunes grues comunes,³⁶ i que de la presència d'aquesta au a les Illes no queden registres paleontològics³⁷ ni arqueològics, fins el moment, la damisel·la nidificava a l'Atlas marroquí (on la població està actualment extingida³⁸), en una zona que podia haver arribat fins a les Balears (i potser fins a Cerdenya, si acceptam la identificació de la *Grus virgo* amb la *Gromphaena* de la qual s'ha parlat més amunt); de fet, fins al final del segle XIX la grua damisel·la era un migrador freqüent a tota la Mediterrània.³⁹ Si aquesta zona de visita en temps de Plini havia quedat reduïda a les Balears, amb raó podia aquest autor considerar la damisel·la au pròpia de les nostres Illes.

2. Els caragols

El caragol balear, especialment el terrestre, que compta amb denominació "d'origen" al text de Plini, és una altra espècie emblemàtica de la fauna balear. En canvi, del caragol marí sols conservam una referència indirecta, però força interessant: la proporcionada per un text singular, la *Notitia dignitatum*, document de caràcter administratiu probablement escrit entre el 395 i el 427 dC., que recull l'organització administrativa de Roma en temps de Teodosi, aproximadament al segon decenni del s. V per a la part occidental de l'Imperi. Entre els càrrecs que esmenta figura el de "procurador de l'establiment de tintat de porpra de les illes Balears, a Hispania".⁴⁰ És un càrrec exigit per l'especial regulació jurídica de la porpra, extreta del *Murex*, símbol de la dignitat imperial. La notícia sols fa referència a un establiment d'aquest tipus per a les Illes,⁴¹ que és, a més, l'únic esmentat a Hispània, però això no implica que hagués un únic taller; al contrari, el procés d'elaboració de la porpra exigeix rapidesa d'actuació a les primeres fases, que es durien a terme a tallers costaners, a prop dels punts de recollida del mol·lusc;⁴² el *baphium*, per tant, seria un establiment de

35 La damisel·la té uns 85 cm. de longitud i una envergadura d'uns 200, en front de 110 i de 155 a 180, respectivament, que presenta la grua comuna.

36 MAYOL, J.: *Els ocells de les Balears*, Mallorca, 1981, p. 40.

37 Excepte dos fòssils d'una espècie de grua avui extingida (MOURER-CHAUVIRÉ, C.; ADROVER, R.; PONS-MOYA, J.: "Présence de *Grus antigone* (L.) dans "l'Avenc de Na Coma", a Majorque (Espagne)", *Nou. Arch. Mus. Hist. Nat. Lyon*, 13, 1975, p. 45-50), i unes restes de gruiformes a Menorca (SEGUÍ, S.: "A new genus of crane (Aves: gruiformes) from the Late Tertiary of the Balearic Islands, Western Mediterranean", *Ibis*, 144, 2002, p. 411-422).

38 BERGIER, P.; THÉVENOT, M.: "Liste des oiseaux du Maroc. Mise à jour février 2010 (rév. 3.0)", *Go-South Bull.*, 7, 2010, p. 15-55.

39 De fet, se'n té notícia històrica de captures al s. XVIII i fins i tot al XX: el 1718 una a Santa Ponça; el 1782, una altra s'Albufera; d'una tercera no es tenen dades (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*, s.v.). També d'alguns exemplars de grua comuna entre 1970 i 1982 (NADAL, B.: "Aus capturades a Mallorca, període 1970-1982", *Anuari Ornitològic de les Balears*, 22, 2007, p. 21-32).

40 *Procurator bafii insularum Balearum, in Hispania (Notitia dignitatum omnium tam ciuilium quam militarium in partibus occidentis*, XI, 71, SEECK, Otto, Berolini: Weidmann, 1876, ed. -reimp. Frankfurt am Main, 1962-).

41 *Bafii* està en singular, en contraposició als d'Àfrica, que estan en plural.

42 ALFARO GINER, C.; TÉBAR MEGÍAS, E.: "Aspectos históricos, económicos y técnicos de la producción de la púrpura en la Ibiza romana", a ALFARO, C.; WILD, J.P.; COSTA, B. (edit.): *Purpureae vestes I. Textiles y tintes del*

processament de les fases final de producció de púrpura i, a la vegada, de control.

De la família *Muricidae* Plini (*nat.* 9, 130) considerava que el *bucinum* (*Buccinum*) i la *purpura* (la *Bolinus brandaris* o tal vegada la *Trunculariopsis trunculus*⁴³) eren els més aptes per extreure la púrpura; de les dades de l'arqueologia es desprèn que també s'utilitzava la *Thais haemastoma*.⁴⁴ Tots ells són abundosos a les illes Balears, que comptem amb nombrosos tàxons de la família *Muricidae*. La *Trunculariopsis trunculus* i la *Thais haemastoma* tenen el seu hàbitat en els fons rocosos meso-infralitorals i són, per tant, de fàcil recol·lecció; la *Bolinus brandaris* viu en el fons d'arena i roca, però a més profunditat, a la zona mesolitoral.⁴⁵

Pel que respecta a l'arqueologia, s'ha començat a obtenir documentació arqueològica sobre l'elaboració de púrpura a les Balears a època antiga durant la darrera dècada. Cal entendre, donada la datació de la font literària, que la referència a Balears inclou també les Pitiüses, i precisament les evidències més antigues procedeixen d'Eivissa, de l'assentament fenici de sa Caleta.⁴⁶ D'època romana, a aquesta mateixa illa, s'han fet excavacions als jaciments del canal d'en Martí (a la cala del Pou des Lleó) i de Cala Olivera. En el primer cas es tracta de les restes d'un centre de producció ben organitzat i amb una llarga cronologia d'ús,⁴⁷ mentre el segon va lliurar una acumulació més modesta de closques, i sense estructures arquitectòniques relacionades.⁴⁸

A Mallorca es compta amb dades preliminars de les excavacions realitzades al jaciment del Pedret de Bóquer,⁴⁹ que s'identifica amb la *ciuitas Bocchoritana* de les fonts clàssiques.

D'altra banda, les dades arqueològiques palesen que la producció de colorant de púrpura va continuar durant el l'època de domini bizantí de l'arxipèlag. Així, els jaciments de l'illa de Cabrera⁵⁰

Mediterráneo en época romana, València, 2004, p. 197.

43 És a dir, el *Murex brandaris* i el *Trunculariopsis trunculus* o *Murex trunculus*; vegi's, respecte de la nomenclatura d'aquests molusc, la *Checklist of European Marine Mollusca* (CLEMAM).

44 ALFARO GINER, C.; TÉBAR MEGÍAS, E.: "Aspectos históricos...", p. 196.

45 CUERDA, J.: *Moluscos marinos y Salobres del Pleistoceno balear*, Palma de Mallorca. 1987, p. 268 i p. 275 ; LUTHER, W.; FIEDLER, K.: *Peces y demás fauna marina de las costas del Mediterráneo*, Barcelona, 1978, p. 220.

46 RAMON, J.: "Evidències d'elaboració de porpra i fabricació de teixits a sa Caleta (Eivissa)", a ALFARO, C.; WILD, J.P.; COSTA, B. (eds.): *Purpureae Vestes. Textiles y tintes del Mediterráneo en época romana*, València, 2004, p. 165-174.

47 ALFARO, C.; COSTA, B.; TÉBAR, E.: "Informe de la campaña de excavaciones de 2001 en el Pou des Lleó/ Canal d'en Martí (Ibiza)", *Datatèxtil*, 7, 2002, p. 45-53 i ALFARO, C.; COSTA, B.; TÉBAR, E.: "Excavacions al canal d'en Martí, en es Pou des Lleó (Santa Eulària des Riu), durant els anys 2001-2003", *Fites*, 4, 2004, p. 29-42.

48 COSTA, B.; ALFARO, C.: "Noves evidències de producció de porpra a Eivissa: actuacions arqueològiques dels anys 2005-2006", *Fites*, 7, 2007; ALFARO, C.; COSTA, B.: "Methodological aspects of purple dye production on Ibiza: the new site of Cala Olivera", a ALFARO, C.; KARALI, L. (eds.): *Purpureae Vestes, II. Vestidos, Textiles y Tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la antigüedad*, Actas del II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el Mundo Antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005), Valencia, 2008.

49 ESTARELLAS, M. M.; MERINO, J.: "Treballs arqueològics preliminars al Pedret de Bóquer", a BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 2005, p. 377-393; STRYDONCK, M. VAN.; BOUDIN, M.; RAMIS, D.: "Primer intent de mesurar l'edat del compartiment marí de ¹⁴C de les aigües costaneres de les illes Balears", *Endins*, 34, 2010, p. 181-188.

50 RIERA, M. M.; RIERA, M.: "Un possible taller de producció de porpra de l'antiguitat tardana al pla de ses Figueres (illa de Cabrera)", *BSAL*, 61, 2005, p. 377-386; STRYDONCK, M. VAN.; BOUDIN, M.; RAMIS, D.: "Primer intent..." .

i de l'illot des Frares, a la Colònia de Sant Jordi,⁵¹ presenten restes de mol·luscs amb el patró de trencament característic del procés d'elaboració de porpra (un xap longitudinal de la closca al costat oposat a l'opercle).

A tots els jaciments esmentats les acumulacions de closques estan formades essencialment per restes de *Thais haemastoma* i *Trunculariopsis (Murex) trunculus*.

Més presència a les fonts clàssiques tenen els caragols de terra. Són esmentats dues vegades per Plini, amb la denominació específica *cauaticae*. A un dels passatges pondera el naturalista romà la bondat del caragol per a les afeccions de l'estómac, que s'ha de bullir, torrar i prendre després amb vi i amb *garum*, millor en nombre impar, i per als tuberculosos ("els que esputen sang"), als quals recomana un beuratge d'aigua amb banyes de caragol triturades.⁵² A continuació esmenta les varietats geogràfiques de caragols millors: *Els més elogiats són, efectivament, els d'Àfrica, i entre ells els d'Iol, els d'Astipalea, també els de Sicília, però els mitjancers, perquè la grossor els fa durs i sense suc, i els de Balears, que es diuen "de forat"*⁵³ *perquè viuen a coves.*⁵⁴

L'ús terapèutic que a Roma es feia dels caragols per a diverses malalties, i sobretot per a les de les vies respiratòries, va perdurar llarg temps.⁵⁵ A Mallorca Joan Binimelis recomana per als genolls aplicar un emplastre fet amb caragols prèviament triturats, ablanits amb vi i mesclats amb fems de cabra i un poc de farina.⁵⁶

La segona citació dels caragols de les Balears a Plini (en realitat, la primera), resulta també de gran interès. Diu el text, establert per un insigne llatíista, Alfred Ernout, en parlar del letarg d'aquests mol·lusc: *In Balearibus uero insulis cauaticae appellatae non prorepunt e cauis terrae –neque herba uiuunt-, sed uuae modo inter se cohaerent.*⁵⁷

La traducció del text, seguint la versió francesa d'A. Ernout, seria: *A les illes Balears hi ha uns cargols que es diuen de forat; no abandonen les cavitats on viuen dins la terra –no s'alimenten d'herba-, sinó que s'aferren uns als altres com un raïm.*⁵⁸ D'acord amb tot això, sembla que a Balears hi ha una espècie de caragols anomenats "de forat", que viuen baix terra, a forats, i no s'alimenten d'herba. No és qüestió d'intentar destriar quines d'aquestes afirmacions són certes, perquè la seva inexactitud és palesa, però sí d'intentar esbrinar si alguna de les espècies de caragols existents avui o en temps històrics a les Illes, endèmica

51 RIERA, M.: "Els misteriosos habitants de l'illot dels Frares", *Infoports*, 17, 2011, p. 4.

52 Plin. *nat.* 30, 44.

53 *Cauaticae*, pròpiament "de cova", que traduíem "de forat" d'acord amb el context de la citació que després es farà.

54 Plin. *nat.* 30, 45: *laudatissimae autem sunt Africanae -ex iis Iolitanae-, Astypalaeicae, item Siculae modicae, quoniam magnitudo duras facit et sine suco, Baliaeicae, quas cauaticas uocant, quoniam in speluncis nascuntur.*

55 DUHART, F.: "Caracoles y sociedades en Europa desde la Antigüedad. Reflexiones etnozoológicas", *STVDIVM. Revista de Humanidades*, 15, 2009, p. 125.

56 *De morbo gallico*, 2, 12, 4, en edició crítica de CAMPILLO, J.; MARTÍ, A., dirigida per FONT JAUME, A., revisada per CONTRERAS, A., en preparació. El metge Joan Binimelis (Manacor, 1539-Palma, 1616) és l'humanista mallorquí de més pes.

57 Plin. *nat.* 8, 140.

58 *Dans les illes Baléares il y ha des escargots qu'on appelle escargots de trou; ils ne quittent pas les cavités qu'ils habitent dans la terre –ils ne vivent pas d'herbe- mais ils sont collés les uns aux autres en forme de grappe.* Vegeu l'edició del llibre octau de Plini (text establert, traduït i comentat per A. ERNOU) Paris, p. 203 (1ª ed. de 1952).

o no –això és una qüestió que Plini no podia saber– pot haver donat peu al text d'aquest autor, i quin sigui el sentit final de les seves paraules, cosa que ens du a donar una ràpida mirada als registres actual i arqueològic del caragol terrestre de les Illes.

Coneixem bastant bé aquest mol·lusc gràcies al fort impuls que donaren al seu estudi els treballs de Lluís Gasull, a inicis de la dècada dels 60 de segle passat.⁵⁹ Darrerament han aparegut, a més, altres estudis sobre el caragol terrestre a les diferents illes del nostre arxipèlag que ens han ampliat considerablement el coneixement al respecte,⁶⁰ tot i que queden aspectes obscurs, sobretot referits a la cronologia de la introducció de mol·luscs terrestres al·lòctons i el que han fet com a resposta les poblacions autòctones.

Entre els caragols actuals, les espècies al·lòctones, probablement introduïdes voluntàriament per ser utilitzats en el consum humà, constitueixen part de la fauna malacològica balear.

Les espècies comestibles, que pertanyen totes elles a la família *Helicidae Rafinesque 1815*, són les següents:

La *Theba pisana* (O.F. Müller, 1774), “caragolí”, molt comú per tota la Mediterrània i la costa atlàntica fins a Anglaterra, forma colònies que poden adoptar la forma de raïm. La seva introducció a les Illes és molt antiga; segons Gasull⁶¹ és el mol·lusc més antic que es troba a la eolianita flandriana. Si fos certa aquesta afirmació, aquest mol·lusc hauria conviscut amb l'home pre-talaiòtic de les Balears, fet fins ara no confirmat amb les dades que tenim.

L'Eobania vermiculata (O.F. Müller, 1774), “caragola monja” o “mongeta”, espècie circummediterrània, molt freqüent als camps i horts de les nostres illes.⁶²

El *Cornu aspersum* (O.F. Müller, 1774), “caragol bover”, espècie comuna a tota Europa occidental i meridional i a les nostres illes.⁶³

Altres espècies no tenen una distribució uniforme a les Illes:

L'Otala lactea (O.F. Müller, 1774), “caragol moro”, és molt freqüent a Mallorca, Cabrera i Menorca, emperò falta a les Pitiüses.⁶⁴ Habita, a més, la meitat sud de la Península Ibèrica i

59 Veure, entre d'altres, GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres y de agua dulce de Baleares”, *BSHNB*, 9, 1963; “Algunos moluscos terrestres y de agua dulce de Baleares”, *BSHNB*, 11, 1965; GASULL, L.: La insularidad de las Islas Baleares desde el punto de vista malacológico”, *BSHNB*, 12, 1966, p. 141-148.

60 Sobre el conjunt de les nostres illes vegi's PONS, G. X.; PALMER, M.: “Fauna endèmica de les Illes Balears”, *BSHNB*, 5, 1996, p. 1-307 i BECKMANN, K. H.: *Die Land- und Süßwassermollusken der Balarischen Inseln*. ConchBooks, Hackenheim, 2007. Sobre Menorca: QUINTANA, J.: “Mol·luscs terrestres autòctons i introduïts a l'illa de Menorca (Illes Balears, Mediterrània occidental)”, *Spira*, 2 (1), 2006; sobre Cabrera ALTABA, C. R.: “Els caragols i llimacs terrestres (Mollusca: Gastropoda) de l'Arxipèlag de Cabrera”, a ALCOVER, J. A.; BALLESTEROS, E.; FORNÓS, J. J. (ed.): *Història Natural de l'Arxipèlag de Cabrera*, 2, Palma, 1993, p. 409-426. Per a Mallorca i Eivissa falten treballs actualitzats d'aquestes característiques.

61 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 66.

62 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 68.

63 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 72. Citat fòssil a Menorca, corresponent al Quaternari antic (MERCADAL, B. *et alii*: “Nueva aportación al conocimiento del Cuaternario menorquín”, *Acta Geológica Hispánica*, 4, 1970, p. 89-93), a Mallorca, del Pleistocè (CUERDA, J.: *Los tiempos Cuaternarios en Baleares*, Palma, 1975), i a Eivissa, a cala Salada i a la cova de ca na Reia, citat com a *Helix aspersa*, també del Quaternari (PAUL, C. R. C.; ALTABA, C. R.: “Els mol·luscs terrestres fòssils de les Illes Pitiüses”, *BSHNB*, 35, 1992, p. 156).

64 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 80-81. Citada al Pleistocè inferior de Menorca (MERCADAL, B.

el Nord d'Àfrica, on és molt comuna. *L'Otala punctata* (O.F. Müller, 1774), "viuda", "caragola" (Pollença, Lluçmajor), és una espècie molt comuna a les Balears, emperò sembla que a Menorca és menys freqüent.⁶⁵ És, a més, pròpia del llevant peninsular, arribant fins el Rosselló, i del nord d'Àfrica.

Totes aquestes espècies de caragols poden ser considerades comunes a les Balears, però no pròpies o endèmiques, en el sentit que li dona Plini, perquè la seva distribució abasta una extensa àrea i cap d'elles és exclusiva de les Illes. L'únic gènere de caragols autòcton és *Iberellus* Hesse 1908,⁶⁶ que té una distribució biogeogràfica restringida a les Illes Balears; els casos que es donen fora del nostre arxipèlag (port de Barcelona, Tarragona i Banyuls sur Mer) són de introducció recent, hipòtesi que és recolzada per la presència de fòssils quaternaris només a les nostres illes.⁶⁷

Del gènere *Iberellus* hi ha algunes espècies de distribució geogràfica diferent. A les Pitiüses, *Iberellus pythiusensis* és endèmic de les illes Bledes (Eivissa); colonitza dos illots rocosos i pobres en vegetació.⁶⁸ *Iberellus tanitianus* és endèmic d'Eivissa, descrit sobre exemplars capturats a Cala Sant Vicenç i el Coll de sa Creu.⁶⁹ Segons Pons i Palmer⁷⁰ seria una espècie propera a *Iberellus companyonii*. A l'illa de Mallorca es documenten dues espècies: *Iberellus balearicus* i *Iberellus companyonii*. La primera d'elles es distribueix per tota la serra de Tramuntana.⁷¹ És corrent a les esclètxes calcàries en zones poc degradades. Fins fa poc es tenien poques cites fòssils d'aquest taxó.⁷² A Mallorca se'l coneix com a *caragol de serp*. *Iberellus companyonii* actualment colonitza tant les Balears com les Pitiüses. És

et alii: "Nueva aportación", p. 91).

65 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 75. Citada al Pleistocè inferior d'Eivissa, a la cova de ca na Reia (PAUL, C. R. C.; ALTABA, C. R.: "Els mol·luscs terrestres...", p. 156).

66 La nomenclatura del gènere i de les espècies d'*Iberellus* presenta grans discrepàncies segons els autors que l'han tractat (FORÉS, M.: "Sobre la validez taxonómica de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) (Pulmonata: Helicidae)", *BSHNB*, 45, 2002, p. 137-189; ALONSO-ZARAZAGA, M. A.: "Precisiones sobre un artículo nomenclatural acerca de la validez "taxonómica" de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) recientemente publicado (Mollusca, pulmonata, helicidae)" *Graellsia*, 60(1), 2004, p. 101-105; QUINTANA, J.: "Estudi sobre la variabilitat conquiologica i del sistema genital d'*Iberellus pyrenaicus* (Rossmassler 1839) (= *minoricensis* (Mittre 1842) (Gastropoda Pulmonata: Helicidae) a l'illa de Menorca (Illes Balears, Mediterrània occidental). Comparació amb *Iberellus balearicus* (Zielgler 1853) i *Iberellus tanitianus*, Forés & Vilella, 1993", *BSHNB*, 50, 2007, p. 27-44). Beckmann (BECKMANN, K. H.: *Die Land...*, p. 128-133) inclou aquests tàxons dintre del gènere *Allognathus* Pilsbry 1888 i dins el subgènere *Iberellus* Hesse 1908. En aquest treball per aquest gènere s'ha optat per seguir la nomenclatura seguida per J. Cuerda (*Los tiempos Cuaternarios en Baleares*, Palma, 1975, p. 1-304), M. Pons i Palmer ("Fauna endèmica de les Illes Balears", *BSHNB*, 5, 1996, p. 1-307) i per a una espècie en concret a M. Forés ("Sobre la validez taxonómica de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) (Pulmonata: Helicidae)", *BSHNB*, 45, 2002, p. 137-189).

67 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres..." p. 75.

68 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 32.

69 FORÉS, M.; VILELLA, M.: "Una nueva especie de *Iberellus* Hesse, 1908 (Pulmonata: Helicidae) en la isla de Eivissa", *BSHNB*, 36, 1993, p. 17-30.

70 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 32.

71 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 49; PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 31.

72 VICENS, D.; PONS, G. X.: "Els mol·luscs terrestres del Pleistocè superior a jaciments costaners de la zona septentrional de Mallorca (Artà, Alcúdia i Pollença), a PONS, G. X.; VICENS, D. (edit.): *Geomorfologia Litoral i Quaternari. Homenatge a Joan Cuerda Barceló*, Monografies de la Societat d'Història Natural de Balears, 14, Palma, 2007, p. 231-258.

una espècie pròpia d'ambients xèrics perilitorals i zones de garriga, humides i boscoses.⁷³

El caragol consta també al registre arqueològic. D'època prehistòrica⁷⁴ es poden esmentar inicialment els casos de l'assentament a l'aire lliure de Ca na Cotxera, a Muro,⁷⁵ amb nivells datats a final del III i a mitjan del II mil·lenni aC; la naveta Alemany,⁷⁶ a Calvià, situada al II mil·lenni aC; i el Figueral de Son Real,⁷⁷ a Santa Margalida, datat a finals del mateix mil·lenni. Exemplars d'*Iberellus companyonii* s'han trobat a les excavacions d'un talaiot de Ses Païses (Artà) i de Capocorb Vell (Llucmajor) i del talaiot de Son Oms.⁷⁸ De qualsevol manera, els conjunts faunístics d'aquesta època preromana ofereixen dades molt escasses sobre els mol·luscs terrestres, ja que els exemplars són escassos i pertanyen sempre a espècies autòctones.

Aquesta situació canvia als voltants del moment de la conquesta romana de l'arxipèlag. Es comencen a identificar espècies al·lòctones de caragols terrestres i la seva explotació alimentària. Així, al jaciment del Turó de les Abelles,⁷⁹ a Calvià, datat al segle II aC, s'identifiquen per primera vegada restes d'*Otala lactea*.

Un altre conjunt més o menys contemporani de l'anterior, procedent del poblat talaiòtic de l'Hospitalet Vell (inèdit), mostra com a finals del I mil·lenni aC ja es troben a l'Illa exemplars de *Cornu aspersum*, *Otala lactea*, *Otala punctata* i *Eobania vermiculata*. La introducció d'aquestes espècies sembla formar part dels canvis culturals que es detecten a les Balears durant l'edat del Ferro, quan s'intensifiquen les relacions amb el món púnic i romà.⁸⁰ A més dels caragols, a les Illes arriben un nou grup d'espècies de vertebrats, tant domèstics com silvestres; es poden esmentar el cavall, l'ase, el conill, la llebre i el gall.⁸¹

Tot i això, l'*Iberellus* no és l'espècie de caragols que Plini pugui situar entre els més apreciats pels romans. El seu tamany (poc més de 20 mm., aplanat i amb poc cos) fa difícil que pugui

73 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 312.

74 El coneixement que es té actualment dels mol·luscs a la prehistòria de les Balears és degut especialment a la tasca de Joan Cuerda Barceló. Aquest autor va dur a terme la identificació dels gasteròpodes recuperats a diferents excavacions realitzades a jaciments arqueològics mallorquins durant el anys seixanta i setanta.

75 CANTARELLAS, C.: "Excavaciones en "Ca Na Cotxera" (Muro, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria*, 1, 1972, p. 179-226.

76 ENSEÑAT, C.: "Excavaciones en el naviforme "Alemany", Magalluf (Calvià, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15, 1971, p. 39-73.

77 ROSSELLÓ BORDOY, G.; CAMPS, J.: "Excavaciones en el complejo noroeste de "Es Figueral de Son Real" (Santa Margarita, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico -Prehistoria*, 1, 1972, p. 111-176.

78 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 36 i 37.

79 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions a Santa Ponça. Mallorca. El Turó de les Abelles*, Palma, 1998.

80 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; RAMIS, D.; ROSSELLÓ, J.A.: "Economia, societat i canvi cultural a les Gimnèsies. La interpretació de les dades bioarqueològiques a les Illes Balears en el primer mil·lenni a.n.e.", a VALENZUELA, S.; PADRÓS, N.; BELARTE, C.; SANMARTÍ, J. (eds.): *Economia agro-pecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni aC a la Mediterrània occidental*, V Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, 16-18 d'abril de 2009, Barcelona, 2011, p. 123-138.

81 Els estudis faunístics de jaciments d'època bizantina- la basílica de Son Peretó, a Manacor, i el monestir de Cabrera (inèdit)- i musulmana -la Cova den Xoroi (inèdit), a Artà- mostren que es troba ben estès el consum alimentari de les espècies anteriorment anomenades. Vegeu RAMIS, D.: "Primera aproximació a la gestió dels recursos faunístics a Son Peretó (Manacor): campanyes 2005-07", a RIERA, M.; CAU, M. A.; SALAS, M. (eds.): *El jaciment tardoantíc de Son Peretó (Manacor, Mallorca): excavació i adequació del Sector Oest*, Palma, en premsa.

competir amb les altres espècies de l'Imperi romà. No hi ha, a més, tradició del seu ús gastronòmic i no s'observa cap indicatiu que permeti plantejar el seu consum alimentari durant l'època preromana, romana o posterior.

En realitat, el text de Plini adquireix ple sentit des d'una perspectiva estrictament filològica, no sols biològica o arqueològica. De la lectura atenta de les referències al caragol balear es desprèn que el naturalista romà no està tractant d'una espècie pròpia de les Illes, sinó emprant la denominació que a les Balears es donava a aquests mol·lusc: *cochleae cauaticae*; per això la referència a la denominació local dels caragols illencs no té un valor especificatiu, sinó explicatiu. Aquest sentit queda clar al primer del textos citats (*nat.* 30, 45), on la referència ve expressada mitjançant una oració de relatiu (explicativa, no especificativa), que cal representar entre comes, com hem fet més amunt. De la mateixa manera entre comes haurà d'anar, al text citat en segon lloc (*nat.* 8, 140), la referència a la denominació dels caragols balears, aquí representada per un predicatiu, *cauaticae*, dependent d'un participi: *In Balearibus uero insulis, cauaticae appellatae, non prorepunt e cauis terrae –neque herba uiuunt-, sed uuae modo inter se cohaerent*, que haurem de traduir, utilitzant també comes: *A les illes Balears els caragols, que es diuen de forat, no surten dels forats de la terra –ja que no s'alimenten d'herba-, sinó que s'aferren els uns als altres com un raïm.*

Aquest adjectiu, format amb l'arrel *cau-*, que ha donat lloc, entre d'altres, a la veu *cauum*, “forat”, sols apareix a aquests texts de Plini, i devia formar part del llatí col·loquial de les Illes, probablement traducció a aquesta llengua de la denominació amb què eren coneguts els caragols a la cultura talaiòtica. Com ocorre a la literatura grecoromana, el nom justifica la realitat, i no al contrari, de manera que un caragol “de forat” havia de viure a forats, i millor si no sortia a la superfície, encara que per això no pogués alimentar-se d'herba i hagués de viure aferrat cadascun amb l'altre. De la mateixa manera, diu Plini (*nat.*, 3, 78 i 35, 202) que la terra de Formentera, *Ofioussa / Colubraria*, “l'illa [infestada] de serpents”, produïa serps perilloses per a tots aquells que no portaven terra de la veïna *Ebusus*, que tenia la propietat de matar o foragitar aquests animals. I en això Plini no feia altra cosa que seguir una llarga tradició literària, ancorada en el tòpic.

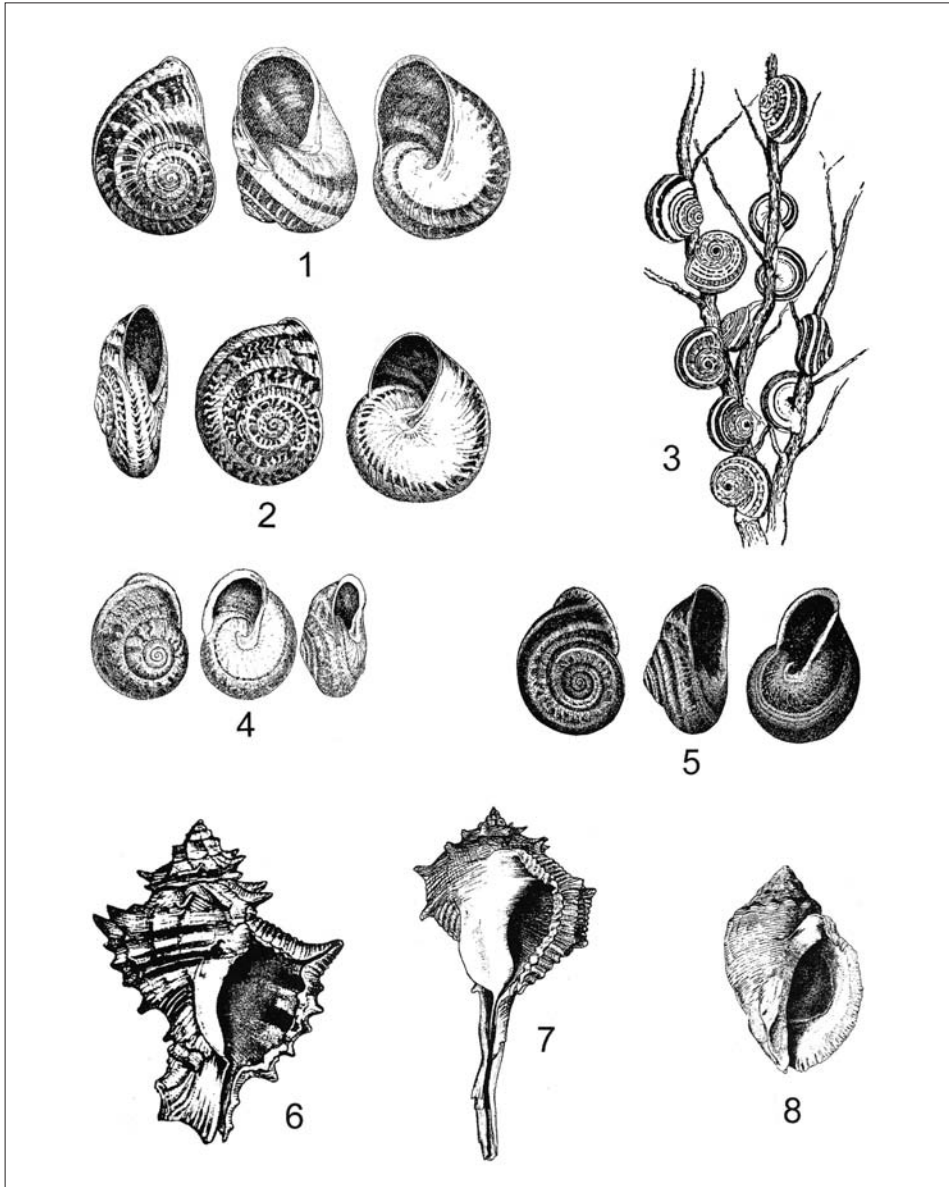

Fig. A Alguns dels caragols terrestres citats al text: 1- *Cornu aspersum*. 2- *Iberellus balearicus*. 3- *Theba pisana*. 4- *Eobania vermiculata*. 5- *Otala punctata*. Dibuixos núm. 1, 2, 4, i 5 a partir de COLOM, G.: *Biogeografia de les Balears*, Palma, Serie científica, núm. 1, 1957; el dibuix núm. 4 a partir de COLOM, G.: *El Medio y la Vida en las Baleares*, Palma, 1987. Caragols marins aptes per extreure la púrpura: 6- *Trunculariopsis trunculus*. 7- *Murex brandaris*. 8- *Thais haemastoma*. Dibuixos núm. 6, 7, i 8, a partir de FISCHER, W. et alii: *Fiches FAO d'identification des espèces pour les besoins de la pêche. (Révision 1). Méditerranée et mer Noire. Zone de pêche 37. Volume I. "Végétaux et Invertébrés"*, Rome, 1987.

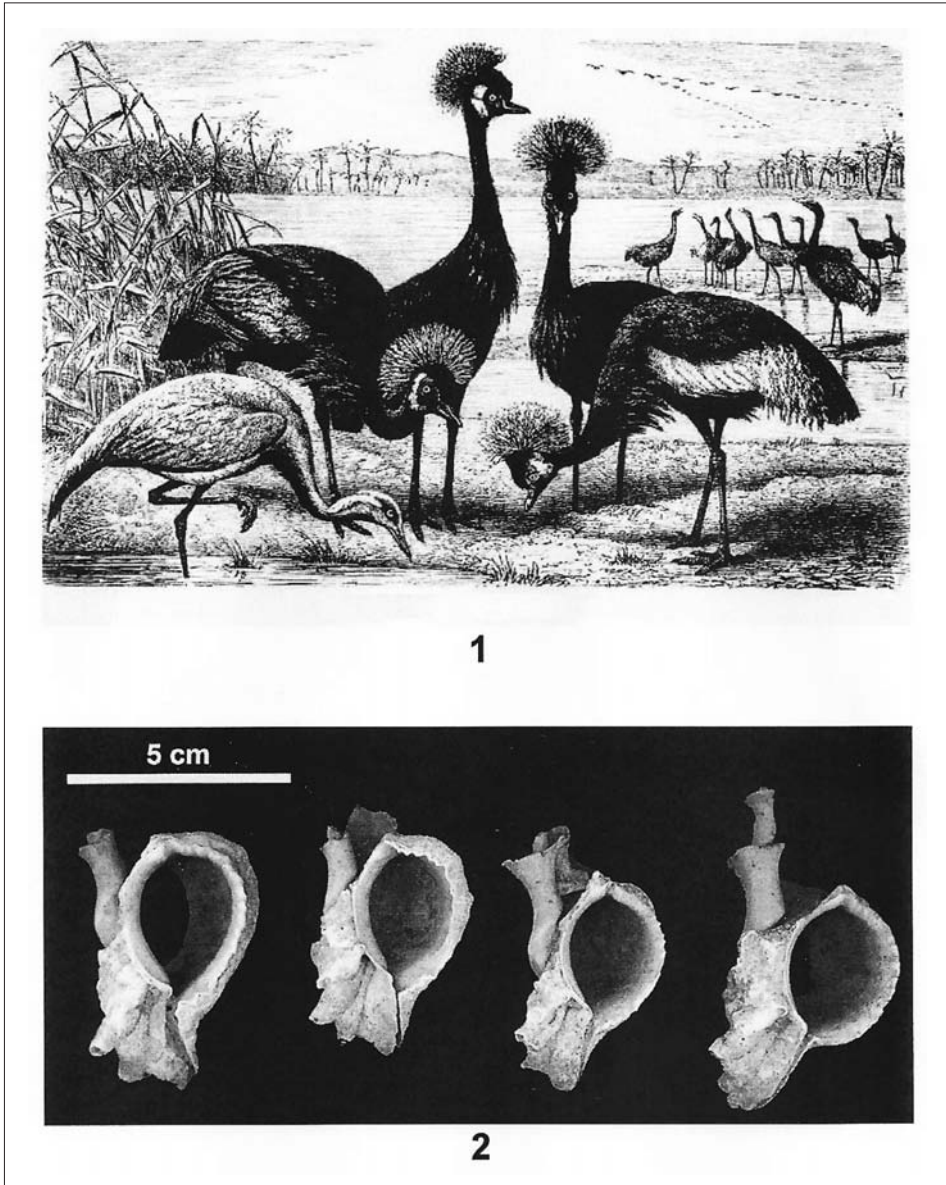

Fig. B 1- *Grus virgo* (a l'esquerra) i *Balearica pavonina* (al centre). Dibuix procedent de BREHM *et alii*: *Brehms Tierleben. Allgemeine Kunde des Tierreichs, Vögel-Zweiter Band*, 1881. 2- Mostra de copinyes de múrex de l'espècie *Trunculariopsis trunculus* procedents del jaciment del Pla de ses Figueres (Cabrera), que presenten el patró de trencament característic de l'obtenció de porpra. Fotografia a partir de STRYDONCK, M. van; BOUDIN, M.; RAMIS, D. *et alii*: "Primer intent de mesurar l'edat del compartiment marí de 14C de les aigües costaneres de les illes Balears", *Endins*, 34, 2010, p. 181-188.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

PRIMERS RESULTATS DELS ESTUDIS DELS ELEMENTS MARMORIS DEL JACIMENT DE L'ANTIGUITAT TARDANA DEL PLA DE SES FIGUERES DE L'ILLA DE CABRERA

**Aureli Álvarez¹ / Isabel Rodà² / Mateu Riera Rullan³ /
Anna Gutiérrez Garcia-Moreno / Anna Domènech**

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: El Pla de ses Figueres és un jaciment que es troba a la riba del port de Cabrera, una petita illa de 1.836 ha. situada en el sud de les illes Balears. Diversos treballs de prospecció i d'excavació han donat a conèixer una important ocupació humana del lloc centrada en els segles V a VII dC. A les zones intervingudes s'han identificat una factoria de salaons, un possible taller de producció de porpra i una necròpoli. En el present treball s'exposaran set peces de marbre localitzades en dit jaciment dintre del projecte "Recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de l'illa de Cabrera", el qual ja fa dotze anys que finança ininterrompudament l'Ajuntament de Palma.

Paraules clau: Jaciment arqueològic, necròpolis, marbres, bizantí, monestir, anàlisis petrogràfiques.

Abstract: El Pla de ses Figueres is an archaeological site located next to the harbour of Cabrera, a small island of 1.836ha situated in the south of the Balearic Islands group. Several field surveys and archaeological excavations have brought into light the important human occupation of this place between the 5th and the 7th centuries AD. At the pieces of land excavated so far, a salting (food-processing) area, a possible workshop for the production of purple and a necropolis have been identified. In this work we present seven fragments of objects made with white and coloured marbles that were found in this site during the excavations undertaken within the project funded by the Town Council of Palma de Mallorca.

Key words: Archaeological site, necropolis, marbles, Bizantine, monastery, petrographical analysis.

Rebut el 27 de maig. Acceptat el 25 d'octubre de 2011.

1 Unitat d'Estudis Arqueomètrics, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)-Departament de Geologia, Universitat Autònoma de Barcelona (UAB); aalvarez@icac.net, adomenech@icac.net.

2 Unitat d'Estudis Arqueomètrics, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)-Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona (UAB); irodà@icac.net, agutierrez@icac.net.

3 Coordinador del projecte "Recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de l'illa de Cabrera" de l'Ajuntament de Palma, Cala Mitjana, 10, 07009 Palma de Mallorca; mateuriera@hotmail.com.

El Pla de ses Figueres i el seu context

En el present treball s'exposaran set peces de marbre localitzades en el jaciment del Pla de ses Figueres dintre del projecte "Recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de l'illa de Cabrera", el qual ja fa dotze anys que finança ininterrompudament l'Ajuntament de Palma de Mallorca. Dit projecte sempre ha estat coordinat per Maria Magdalena Riera Frau i Mateu Riera Rullan, i té com a principal objectiu investigar sobre la comunitat monàstica que habità el sub-arxipèlag cabrerenc en el temps de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana.

El Pla de ses Figueres està localitzat en el fons del port de Cabrera, illa de 1.836 ha. situada en el sud de les illes Balears (Figura 1). Comença just en l'actual línia de costa, i s'estén un mínim de 150 metres cap a l'interior. Dit jaciment es troba a l'indret on hi ha la major concentració de terres aptes pel conreu de Cabrera i ben a prop de la font més important de l'illa.

El jaciment protagonista del present article sembla que fou esmentat per primera vegada per M. Trias l'any 1974 quan deia que al port de Cabrera hi havia restes importants «d'un gran poblat» on es trobava «sigillata clara» en superfície.⁴ En aquest línia, el Dr. Víctor Guerrero durant l'estiu de 1979 va documentar «restes ceràmiques, fonamentalment fragments de sigil·lades Clara-D i de llànties paleocristianes, entre les ruïnes properes a la rada de l'actual port».⁵ Tot i que aquests dos autors no especificaren més la localització de les restes esmentades, pel que sabem fins avui, tot fa pensar que ambdós es referien al que nosaltres coneixem com a jaciment del Pla de ses Figueres.

El 1992, la Sra. María José Hernández i els Doctors Margarita Orfila i Miquel Àngel Cau, van publicar un nou estudi del lloc.⁶ En ell es donaren a conèixer tres nuclis: un relacionat amb «Una posible factoría de salazón», anomenat «Sa Plageta», on identificaren un total de 12 suposats dipòsits de diverses mides, retallats en la roca o construïts amb pedres i argamassa, i recoberts amb *opus signinum*.⁷ Els altres dos nuclis, anomenats «Es Povet» i «Camí de Can Feliu», considerats «posibles núcleos de población», estaven una mica més cap a l'interior i en ells no es va poder identificar cap estructura.⁸ En tots aquests «nuclis» es varen recollir en superfície abundants fragments ceràmics datables entre els segles VI i VII dC.⁹

Finalment, a mitjans dels anys 90, al llarg de les tasques de catalogació de zones arqueològiques per a la revisió del Pla General d'Ordenació Urbana de Palma, es va poder protegir en la seva amplitud tot el jaciment (Pla de ses Figueres), el qual abraçava els tres nuclis exposats pels autors Hernández, Cau i Orfila.¹⁰

4 TRIAS, M.: "Una campanya a les illes de Cabrera", *Endins*, 1, 1974, p. 38.

5 GUERRERO, V. M.: *Indigenisme i colonització púnica a Mallorca*, Ses Salines, 1985, p. 148.

6 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: "Nuevos datos sobre el poblamiento antiguo de la isla de Cabrera (Balears). Una posible factoría de salazones", *Saguntum*, 25, 1992, p. 213-222.

7 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: "Nuevos datos sobre...", p. 216-217.

8 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: "Nuevos datos sobre...", p. 200.

9 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: "Nuevos datos sobre...", p. 220.

10 RIERA RULLAN, M.: "L'ocupació de Cabrera: Segles V-VII", a PONS, J.M.; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Història i Arqueologia de Cabrera", *Palma Ciutat Educativa. Col·lecció Eines* 6, Palma, 2001, p. 68-71; RIERA

Una de les tasques realitzades dintre del projecte “Recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de l'illa de Cabrera” ha estat la prospecció exhaustiva del jaciment del Pla de ses Figueres per tal de poder conèixer el millor possible els seus límits. A més, en ell, fins a dia d'avui, ja s'hi han realitzat sis cales arqueològiques. Gràcies a tots aquests treballs, podem dir que estem en disposició de delimitar d'una forma bastant aproximada el jaciment d'època antiga (Figura 2).¹¹

És certament sorprenent la gran quantitat de ceràmica dels segles V a VII que es troba en superfície, en un àrea de dispersió d'unes 10 ha. La freqüent presència de ceràmiques per a cuinar, vaixel·la i grans contenidors permeten pressuposar l'existència en el lloc d'un centre d'habitatges que s'ha vingut interpretant com un possible cenobi de la comunitat monàstica que habità Cabrera durant l'Antiguitat tardana,¹² tal i com ens mostra l'epístola XIII, 47 del papa Gregori Magne, que data de l'any 603 dC.¹³ Cal advertir però que en el Pla de ses Figueres també es troben alguns escassos materials d'època romana, entre els que destaca un fragment de làpida, honorífica o funerària, dels segles I o II dC, feta sobre marès.¹⁴

A dia d'avui, en el Pla de ses Figueres, a part de la factoria de salaons abans esmentada,¹⁵ s'ha pogut constatar l'existència d'un possible taller de producció de porpra¹⁶ i un closquer de múrex¹⁷ que semblen tots en ús en temps de l'Antiguitat Tardana. Finalment, també és interessant esmentar que s'ha pogut documentar una necròpoli íntimament lligada a la

RULLAN, M.: *El monestir de Cabrera a l'Antiguitat Tardana*, Tesis de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, 2002, p. 24-66; RIERA RULLAN, M.: “Excavacions arqueològiques a l'illa de Cabrera (Illes Balears). Recerques sobre la comunitat monàstica de l'Antiguitat Tardana”, *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, núm. 27, 2005, p. 191-206.

11 RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre el monasterio de época bizantina del archipiélago de Cabrera (siglos V a VII d. C.)*, Madrid, 2009, p. 40-41.

12 RIERA RULLAN, M.: “L'ocupació de...”, p. 71-72; RIERA RULLAN, M.: *El monestir de...*, p. 111-115; RIERA RULLAN, M.: “La ceràmica del Pla de ses Figueres. Noves dades del monestir de l'illa de Cabrera (Illes Balears)”, a *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 2005, p. 195-203; RIERA RULLAN, M.: “Dades arqueològiques dels monjos de Cabrera”, *Cabrera. Els tresors de l'illa*, Palma de Mallorca, 2008, p. 23-26.

13 AMENGUAL, J.: *Els orígens del cristianisme a les Balears*, Palma, 1991, p. 382-398 i 528-529; RIERA RULLAN, M.: *El monestir de...*, p. 16-18 i 110; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “El monasterio de la isla de Cabrera”, *Mallorca y Bizancio. Cuadernos de historia* nº 2, Palma de Mallorca, 2005, p. 190.

14 RIERA RULLAN, M. *et alii*: “Dues inscripcions d'època antiga de l'illa de Cabrera (arxipèlag de Cabrera, Illes Balears)”, *BSAL*, 60, 2004, p. 325-332. RIERA RULLAN, M. *et alii*: “Las inscripciones de época Antigua de la isla de Cabrera”, RIERA RULLAN, M. (coord.): *Investigaciones arqueológicas sobre el monasterio de época bizantina del archipiélago de Cabrera (siglos V a VII d. C.)*, Madrid, 2009, p. 155-161; RIERA RULLAN, M.; RAMIS, D.: “La prehistòria i l'Antiguitat clàssica”, *Cabrera. Els tresors de l'illa*, Palma de Mallorca, 2008, p. 15-22.

15 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: “Nuevos datos sobre...”, RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “Campanya d'excavacions arqueològiques de 2003 en la “factoria de salaons” del Pla de Ses Figueres (Cabrera, Balears). Les troballes d'època antiga”, *BSAL*, 60, 2004, p. 337-372.

16 RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “Un possible taller de producció de porpra de l'antiguitat tardana al Pla de ses Figueres (illa de Cabrera)”, *BSAL*, 61, 2005, p. 377-390; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “Excavacions arqueològiques a la necròpolis de l'antiguitat tardana del Pla de ses Figueres (illa de Cabrera): Campanyes 2003-2004”, *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, 2005, p. 501-514.

17 RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 40, 95 i 96; RIERA RULLAN, M.: “Pla de ses Figueres (isla de Cabrera – Balears)”, *El tiempo de los “bárbaros”. Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI D.C.)*, *Zona Arqueològica*, 11, 2010, p. 593.

comunitat monàstica cabrerenca.¹⁸

Els marbres i el seu estudi

Els set fragments de marbre estudiats presenten trets i una factura de caire antic, però malauradament tots ells es varen trobar en superfície o en estrats d'època contemporània i per tant ens és molt difícil poder-ne proposar una datació més acurada. Tanmateix però, pensem que val la pena donar-los a conèixer, exposar-ne una descripció, i sobretot mostrar els estudis realitzats per a conèixer les seves procedències. I és que la seva presència en el Pla de ses Figueres és certament interessant donat que no existeixen afloraments de marbre a Cabrera i, per tant, necessàriament han hagut de venir d'altres llocs a través de les rutes de navegació marítimes.

Tal i com anirem veient, sembla molt plausible que tots o la majoria aquests marbres es puguin relacionar amb les activitats de la comunitat monàstica cabrerenca. D'aquests, cinc (E0042-06-P, E0042-06-06, E0042-07-370, E0042-00 i E0042-PF-94) es varen trobar a les immediacions de la necròpoli, mentre que l'exemplar E0042-06-37-11 es va localitzar a la part de la factoria de salaons (Figura 3). El darrer fragment que veurem (PF-SN), d'especial importància donat que pertany a una columna de marbre, va ser localitzat a mig camí entre la necròpoli i la factoria, reaprofitada en una paret de pedra seca d'època contemporània.

La metodologia emprada per a poder determinar la seva procedència ha consistit bàsicament en dos tipus d'anàlisi: la caracterització macroscòpica (lupa binocular) i l'anàlisi petrogràfic (microscopi òptic de llum polaritzada),¹⁹ que constitueix el primer i fonamental procediment analític a aplicar a qualsevol tipus de material lapidi. En efecte, en la major part dels casos la combinació d'aquests dos nivells d'observació es va confirmar prou efectiu per identificar de la major part de les mostres analitzades sense haver de recórrer a tècniques més sofisticades. De fet, el conjunt de marbres es pot dividir en dos grups: el primer inclou a aquells pels que una observació macroscòpica fou suficient per a poder identificar-los, mentre que el segon està format per marbres blancs que calgué fer-ne un anàlisi per poder determinar d'on provenien.

No obstant, els resultats poc concloents en el cas d'un dels fragments (PF-SN) ha fet necessari intentar obtenir més dades que permetessin completar l'estudi petrogràfic i, en conseqüència, confirmar o descartar possibles afloraments com a lloc de procedència. Així

¹⁸ RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a..."; RIERA RULLAN, M.: "Enterramientos de la Antigüedad Tardía en las islas de Cabrera y Mallorca", a LÓPEZ QUIROGA, J. *et alii*: *Morir en el Mediterráneo Medieval. Actas del III Congreso Internacional de Arqueología, Arte e Historia de la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media peninsular*, BAR International Series 2001, Oxford, 2009, p. 99-101; RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 78-88; RIERA RULLAN, M.: "Pla de ses ...".

¹⁹ Respecte a l'equipament per dur a terme les observacions i descripcions macroscòpiques s'ha utilitzat una lupa binocular ZEISS Stemi 2000-C equipada amb uns braços de llum ZEISS KL1500LCD. La preparació de les làmines primes ha estat realitzada al Laboratori de Preparació de Làmines Primes del Departament de Geologia de la Universitat Autònoma de Barcelona. Per dur a terme les observacions i descripcions microscòpiques s'ha utilitzat un microscopi de llum polaritzada NIKON Eclipse 50iPOL, a 20x, 40x i 100x. Per realitzar les fotografies s'ha utilitzat una càmera NIKON COOLPIX5400 acoblada al microscopi mitjançant un adaptador NIKON COOLPIX MDC Lens. Les mostres de referència emprades durant l'anàlisi pertanyen al fons del Laboratori per a l'Estudi dels Materials Lapidis a l'Antiguitat (LEMLA), de la Universitat Autònoma de Barcelona, i al fons de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics, de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

doncs, en aquesta mostra també s'ha aplicat un anàlisi per catodoluminiscència.²⁰

Descripció dels fragments de marbre

Grup 1

E0042-06-P: Fragment de *mensa* amb dues motlures. Fa 8,8 cm de llargada, 6 cm d'amplada, i 2,6 cm d'altura màxima. Marbre blanc de gra de mida mitjana amb vetes petites, irregulars i curtes de color gris / gris fosc.

E0042-06-06: Fragment informe de 3,8 cm llargada, 2,5 cm d'amplada i 1,02 cm d'alçada. Marbre blanc de gra de mida mitjana amb vetes petites, irregulars i curtes de color gris / gris fosc.

Les característiques d'aquests dos fragments (Figura 4) apunten a què es tractaria del marbre conegut com *grecco scritto*. Es tracta d'un marbre amb abundants venes d'un to gris blavós de mides i distribució molt variades, algunes segmentades, que li donen un aspecte molt característic. Tradicionalment, les pedreres del Cap de Garde, a uns 10 km de la ciutat d'Annaba, prop d'Hipona (*Hippo Regius*), a Algèria s'han considerat la principal font d'aquest marbre,²¹ que fou àmpliament utilitzat amb finalitats arquitectòniques i decoratives tant a Roma com arreu de l'imperi des d'època flàvia fins època tardoantiga. No obstant, estudis recents en els quals s'han dut a terme anàlisis arqueomètrics per obtenir una caracterització minero-petrogràfica del *greco scritto* emprat en època romana en nombroses ciutats del nord d'Àfrica i de la zona turca, han posat sobre la taula no només la identificació de diferències significatives que apunten a la probable existència de diversos afloraments que haurien subministrat aquest marbre²² sinó també l'existència de pedreres a prop de l'antiga Èfes (actual Turquia) on apareix marbre d'aspecte macroscòpic idèntic al d'Algèria.²³ Per tant, tot i que d'entrada semblava que aquests dos fragments pertanyien a dos elements (una *mensa* i un altre d'indeterminat) elaborats en marbre nord-africà, de

20 A grans trets, aquesta tècnica s'utilitza per caracteritzar roques de composició rica en carbonats, com són marbres. Aquests carbonats presenten diferents tonalitats luminescents en ser bombardejades per un feix de neutrons, segons les concentracions de ions de ferro i magnesi (Fe⁺⁺ Mn⁺⁺) que contenen. El resultat final pot ser registrat fotogràficament aplicant una càmera reflex al visor del microscopi, de manera que la imatge obtinguda (o catodomicrofàcies) pot ser comparada amb altres mostres de referència. Tot i que no és discriminant per si sol, és un mètode eficaç quan és completament mitjançant l'anàlisi petrogràfic. L'observació de la luminescència s'ha realitzat amb un equip Optical Cathodoluminescence CL8200 MK5 acoblat a un microscopi de llum polaritzada NIKON Eclipse 50iPOL.

21 PENSABENE, P.: "Sull'impiego del marmo di Cap de Garde. Condizioni giuridiche e significato economico delle cave di età imperiale", *Studi Miscellanei in memoria di G. Becatti*, 22, 1976, p. 177-190; MIELSCH, H.: *Buntmarmor aus Rom im Antikenmuseum Berlin*, 60, Berlin, 1985; BRAEMER, F.: "Répertoire des gisements de pierre ayant exporté leur production à l'époque romaine", a *Colloque CTHS*, 2 (Grenoble, 1983), Paris, 1986, p. 287-328; GNOLI, R.: *Marmora Romana*, Roma, 1971, p. 216, nota 1; BORGHINI, G. (coord.): *Marmi antichi*, Roma, 2004 (5ª edició), p. 237.

22 Aquestes diferències es donen, sobretot en la diversa granulometria; vegeu ANTONELLI, F. et alii: "Minero-petrographic and geochemical characterization of 'greco scritto' marble from Cap de Garde, near Hippo Regius (Annaba, Algeria) 2", *Archaeometry*, 51, 2009, 3, p. 351-365.

23 ATTANASIO, D. et alii: "On the Ephesian origin of the *greco scritto* marble", a *Proceedings of the IX ASMOSIA Conference. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, Tarragona, en premsa; YAVUZ, A.B. et alii: "An updated, multi-method database of Ephesos marbles, including white, *greco scritto* and *bigio* varieties", *Archaeometry*, 53, 2, 2011, p. 215-240.

moment no podem descartar-ne una procedència jònica.²⁴

Grup 2

Pel que fa als fragments que han estat objecte d'anàlisi petrogràfic, passem a descriure'ls en funció de la seva identificació:

E0042-07-370: Fragment informe de fins a 11,7 cm de llargada, 9,8 cm d'amplada i fins a 3,6 cm d'alçada (Figura 5). Es tracta d'un marbre blanc de color uniforme amb cristalls de mida mitjana a gran amb una aparença molt homogènia. L'anàlisi petrogràfic d'aquest exemplar ens mostra un marbre de composició calcària, amb cristalls heterogranulars no seriatos de vores ameboides i formes molt irregulars que presenten abundants macles molt fines i deformades i nombrosos senyals de reacció intergranular. També s'observa una lleugera orientació dels cristalls, així com la presència d'alguns grans de quars detrític de mida petita i formes arrodonides. Totes aquestes característiques apunten a que correspon a una marbre procedent de la zona d'Almadén de la Plata (província de Sevilla), cosa que se'ns confirma quan comparem la mostra amb làmines primes elaborades amb mostres de referència extretes de la mateixa pedrera d'Almadén de la Plata.²⁵

E0042-00, E0042-PF-94 i E0042-06-37-11 (Figura 6): Es tracta de tres fragments de diversos objectes. El primer (E0042-00), que amida fins a 11,5 cm de llargada, 10,8 cm d'amplada i fins a 6,5 cm d'alçada, formava part d'una pila de forma circular o globular. En la seva part central amida 2,4 cm de gruix, en canvi, la seva ala és de 3,4 cm. El segon (E0042-PF-94), de fins a 5,3 cm de llargada, 7,9 cm d'amplada, i entre 1,8 i 2,6 cm de gruix, és un fragment de *mensa* amb motllura, mentre que el tercer (E0042-06-37-11), que amida fins a 9,8 cm de llargada, 10,7 cm d'amplada i entre 1,9 i 3,2 cm de gruix, formava part d'una *mensa* amb tres motlures que en planta presenten certa curvatura.

En tots tres casos, es tracta d'un marbre blanc amb cristalls de mida mitjana i, en el cas del primer fragment (E0042-00), alguns de dispersos de mida més gran (que semblen pertànyer a una vena de calcita recristal·litzada). L'anàlisi petrogràfic ens mostra que és un marbre de composició calcària, heterogranular i seriat, i revela la presència de cristalls de mida fina que a simple vista no s'observen. Els cristalls, que no presenten una orientació preferent, tenen vores rectilínies i formes irregulars, així com macles polisintètiques, molt fines i lleugerament deformades. Ocasionalment, en la mostra E0042-PF-94, s'observen punts triples de contacte entre els cristalls. A nivell global, destaca la presència de grans de quars detrític de mida petita i formes arrodonides, encara que són poc abundants. A nivell de textura microscòpica, tots tres fragments presenten una gran similitud i, a la vegada, els seus trets són significativament semblants al marbre procedent de les pedreres properes a *Dokimeion* (actual Iscehisar), prop d'Afyon (actual Turquia). Aquest marbre presenta dues varietats molt emprades en època antiga: una varietat completament blanca i una que presenta venes de color gris-morat sobre el fons blanc, més coneguda com *pavonazetto* o

²⁴ Únicament l'aplicació de noves analítiques, un cop els trets minero-petrogràfics del *greco scritto* d'Annaba i del *greco scritto* d'Éfes estiguin ben establertes -donat que es tracta d'una recerca encara en curs (vegeu nota 19 i nota 20) podrà aportar més llum en aquest sentit.

²⁵ La correspondència és especialment evident amb la mostra 5415 de LEMLA de la Universitat Autònoma de Barcelona.

bé, en època antiga, com *marmor Phrygium, Synnadicum o Docimenium*.²⁶ La comparació d'aquestes mostres amb làmines de referència dels principals marbres blancs utilitzats en l'Antiguitat permet confirmar aquesta interpretació.²⁷

PF-SN: Fragment de columneta amb motllura que a la part d'aquesta motllura ronda els 20 cm de diàmetre, mentre que la part més ampla conservada del fust arriba als 22,5 cm de diàmetre. Conserva una alçada màxima de 39 cm (Figura 7). Es tracta d'un marbre de gra gruixut i color blanc grisós, amb vetes de color gris lleugerament blavós. L'anàlisi petrogràfic revela que és un marbre de composició calcària, textura granoblàstica amb cristalls heteromètrics seriatos, de mida mitjana a gruixuda, amb contactes irregulars però ben definits i abundants punts triples de recristal·lització. Destaca la presència intergranular de petits cristalls disseminats al voltant dels cristalls de dimensions més grans i l'abundància de macles fines i molt fines, algunes lleugerament deformades i fracturades (kink bands). No presenta una orientació preferent dels cristalls, tot i que s'observen minerals opacs més o menys disseminats per la matriu. Com ja hem esmentat, en aquesta mostra també es va sotmetre a una anàlisi per catodoluminiscència, que ha donat una luminiscència molt baixa, gairebé nul·la.

D'entrada, les característiques exposades no permeten apuntar a cap dels principals marbres blancs amb vetes grises explotats emprats pels romans, com són els de les illes gregues o de la zona turca (especialment els d'Afyon o del Proconès) de manera clara. Per altra banda, a hores d'ara no s'ha identificat cap marbre blanc de la península Ibèrica que presenti com a característiques més comuns les que observem en aquesta mostra, tant a nivell dels seus trets petrogràfics com de luminiscència. A més, la coloració i composició de les vetes d'aquesta mostra (minerals opacs) no concorden amb les dels marbres vetejats més habituals, que solen presentar minerals d'origen metamòrfic (clorita, amfíbols, piroxens, etc). Per tant, els resultats continuen essent poc concloents. No obstant, la seva textura petrogràfica presenta determinats aspectes que recorden al marbre blanc-gris que aflora a l'àrea de Saint Béat, a la vessant nord dels Pirineus centrals (França). Malauradament, al mateix temps manquen en la mostra alguns dels trets més característics d'aquesta formació (amplia deformació de les macles, marcada heterogranulometria, presència abundant de kink bands, contactes ameboides d'interpenetració del cristalls). Tot i això, no es pot descartar completament una procedència pirinenca, donada l'existència d'altres afloraments de marbres en aquesta serralada, tan a la vessant nord com en la sud, però cal pensar que, hores d'ara, no han estat suficientment prospectades totes les àrees.

Conclusions

En el Pla de ses Figueres de Cabrera s'han pogut documentar marbres d'almenys tres procedències diferents d'àrees geogràfiques molt distants, com a mínim dues d'elles a més de mil quilòmetres de les illes Balears.

D'entre els marbres que hem pogut identificar, un correspon a una de les principals pedreres

²⁶ GNOLI, R.: *Marmora romana...*, p. 160-171; BORGHINI, G.: *Marmi antichi...*, p. 264-265; FANT, J.C.: "Cavum Antrum Phrygiae", a *The Organization and Operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygiae*, BAR 482, Oxford, 1989.

²⁷ La correspondència és especialment evident amb la mostra 5875 del Laboratori per l'Estudi dels Materials Lapidis a l'Antiguitat (LEMLA).

de la Bètica, les que es troben prop de l'actual poble d'Almadén de la Plata (Figura 8).²⁸ La més coneguda és la localitzada al Cerro de Los Covachos, a menys d'un quilòmetre en direcció nord, i que a finals del 2008 va ser objecte d'una excavació arqueològica on es posà al descobert un front d'aproximadament 225m² de superfície.²⁹ No obstant això, s'han documentat també altres zones d'extracció possiblement d'època antiga en la zona dels Castillejos, a diversos quilòmetres en direcció SE.³⁰

Tot i no ser l'únic marbre blanc explotat a la província de la *Baetica*, les evidències actualment disponibles apunten fortament al fet que fou un dels principals recursos lítics d'època romana. En efecte, aquest marbre va ser àmpliament emprat a la seva mateixa província d'origen des de finals d'època d'August, tal com demostra el seu ús en la inscripció de la *orchestra* del teatre d'Itàlica, Santiponce.³¹ Cal destacar que a Almadén de la Plata és possible situar una *statio serrariorum augustorum*³² i considerar les pedreres com a possible propietat imperial a partir de la interpretació del *pagus marmorarius*³³ vinculat amb el *mons Marmorum*, citat com a *Mariorum* en l'*Itinerarium Antonini*.³⁴ Es sap que fou àmpliament usat per tot el sud d'*Hispania* en escultura, arquitectura i epigrafia, com per exemple a *Italica*, *Hispalis*, *Corduba*, *Carmo*, *Mulva*, *Astigi*, *Baelo Claudia*.³⁵ Així mateix, també es té coneixement del seu ús a altres indrets més llunyans de la península Ibèrica com Segóbriga, a la província de Cuenca³⁶

28 CANTO, A.: "Avances sobre la explotación del mármol en la España romana", *Archivo Español de Arqueología*, 50-51, 1977-1978, p. 165-189; CISNEROS, M.: *Mármoles hispanos: su empleo en la España romana*, Zaragoza, 1988.

29 DOMINGUEZ, S.: "Huellas de cantería romana de mármol en Almadén de la Plata (Sevilla, un patrimonio a conservar", a NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (eds.): *Marmora Hispana. Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania Romana*, Roma, 2009, p. 373-386; BELTRÁN FORTES, J.; LÓPEZ P.; LÓPEZ, J.M.: "La cantera romana de "Los Covachos" (Almadén de la Plata, Sevilla). El uso del láser-escáner con un objetivo arqueológico", *VAR. Virtual Archaeology Review*, vol. 1, num.2, p. 63-66; BELTRÁN, J.; RODRÍGUEZ, O.: "Las canteras de Almadén de la Plata y su difusión en Hispania", a GARCIA-ENTERO, V.: *Marmora romanos en Hispania. Actas del I Coloquio de Arqueología de Carranque, (Carranque, 5-7 marzo 2009)*, Murcia, en premsa; RODRÍGUEZ, O. *et alii*: "The quarries of Almadén de la Plata (Seville, Spain): new data from the latest interventions", a *Proceedings of the IX ASMOSIA Conference. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, Tarragona, en premsa.

30 ONTIVEROS, E.: "Análisis petrográfico de los mármoles de la cantera de la Loma de los Castillejos y su aportación al estudio arqueométrico de las canteras romanas de Almadén de la Plata", a NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (eds.): *Marmora Hispana. Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania Romana*, Roma, 2009, p. 361-376.

31 ÀLVAREZ, A. *et alii*: "La aplicación del método de isótopos estables a mármoles explotados en época romana en la mitad sur de la Península Ibérica", *Archivo Español de Arqueología*, 7, 1998, p. 103-112; MAYER, M.; RODÀ, I.: "The use of Marble and Decorative Stone in Roman *Baetica*", a KEAY, S. (ed.): *The Archaeology of Early Roman Baetica*, Portsmouth, 1998, p. 217-234; RODÀ, I.: "Los mármoles de Itàlica. Su comercio y origen", a CABALLOS, A.; LEÓN, P. (eds.): *Italica MMCC*, Sevilla, 1997, p. 155-180.

32 *CIL* II, num. 1131 = GONZÁLEZ, J.: *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía. I: Sevilla. II*, Sevilla, 1991, núm. 390.

33 *CIL* II, num. 1043 = GONZÁLEZ, J.: *Corpus de inscripciones...*, núm. 1041.

34 Cf. GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J.: "*Mansio Mons Mariorum* (It. Ant. 432.4)", *Habis*, 27, p. 83-96; BLÁZQUEZ, A.: "Vías romanas de Albacete a Zaorejas, de Quero a Aranjuez, de Meaque a Titulcia, de Aranjuez a Toledo y de Ayamonte a Mérida" *Mem.JSEA*, 40, 1921, p. 20 i plànol; CANTO, A.M.: "Avances sobre la ...", p. 175-177.

35 ÀLVAREZ, A. *et alii*: *Marbles and Stones of Hispania (exhibition catalogue)*, Tarragona, 2009, 24.

36 ÀLVAREZ, A. *et alii*: "El mármol de Almadén de la Plata y los *marmora* importados del foro de Segóbriga", a NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (eds.): *Marmora Hispana: Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania romana*, Roma, 2009, p. 101-120; PÉREZ, C. *et alii*: "Marmoreal representation of Las Pizarras (Coca, Segovia, Spain): a Roman site", a *Proceedings of the IX ASMOSIA Conference. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone (Tarragona, June 2009)*, en premsa.

o fins i tot del nord d'Àfrica.³⁷ Se'ns dubte aquesta àmplia distribució va ser possible gràcies a la ubicació de les canteres prop d'un riu navegable (el *Baetis*, modern Guadalquivir) que va fer fàcil la seva integració a les rutes marítimes.

Per altra banda, s'ha pogut constatar l'arribada a Cabrera d'objectes fets amb marbres de la part oriental de l'Imperi. Val la pena destacar les dues *mensae* i la pica fabricades amb marbre blanc de l'antiga *Dokimeion* o, *Docimium* en la versió llatina del nom (moderna Iscehisar), prop d'Afyon (Turquia) (Figura 8). Amb aquests tres exemplars podem dir que per ara dita producció és la més ben representada en el Pla de ses Figueres. Val la pena esmentar que el *marmor Docimenium* (també conegut com *marmor Phrygium* o *Synnadicum*) va circular àmpliament pels territoris de l'Imperi romà, i que la costa oriental i l'interior de la península Ibèrica no en són una excepció. En efecte, el marbre d'aquestes pedreres fou exportat cap a la capital, Roma, des de finals d'època republicana, estenent-se després als altres territoris de l'imperi. El seu ús no es va limitar a plaques de revestiment pavimentals o parietals, sinó que també fou molt buscat com matèria prima per elements arquitectònics estructurals i decoratius i fins i tot com a suport escultòric per la seva gran qualitat.³⁸ A *Hispania*, s'ha identificat sobretot la varietat amb venes morades (*pavonnazetto*) especialment com a revestiment en forma de plaques o petites *crustae*, arreu del territori (*lluro*, *Tarraco* i el seu territori, Baños de la Reina -a Calp, prop d'Alacant- i *Carthago Nova* pel que fa al lllevant peninsular, i diverses vil·les de l'interior com són la de Santa Rosa, a Córdoba, la de La Vega de Bazalote, a Albacete, la de Carranque, a Toledo, o la de Noheda, a Cuenca, per citar-ne només alguns exemples) tot i que a *Hispania* també n'arribaren columnes (com les de les vil·les de Carranque i Altafulla).³⁹

Pel que fa als marbres de més difícil adscripció, hem d'esmentar d'entrada els dos fragments de *greco scritto*, un d'ells altre cop corresponent a una *mensa*. Tot i que, donada la complexitat del tema, especialment després de que s'hagi comprovat arqueomètricament que molts dels *greco scritto* analitzats són efectivament originaris de la costa occidental de península Anatòlica (zona d'Èfes) i no del nord d'Àfrica, hem de dir que per ara no podem destriar si provingueren del territori de l'antiga ciutat d'*Ephesos* (Èfes, Turquia) o de les pedreres del cap de Garde, prop de l'antiga *Hippo Regius* (Algèria) (Figura 8).

37 ÀLVAREZ, A. *et alii*: "El mármol de..."; BELTRÁN, J.; LÓPEZ P.; LÓPEZ, J.M.: "La cantera romana...", p. 63-66. També exposat pel Prof. E. Papi a *Marmora Baeticae et Lusitaniae* celebrada a Sevilla i Mèrida l'any 2006 a la seva conferència "*Marmora Mauretaniae Tingitanae*", no publicada al volum editat per NOGALES, T.; BELTRÁN, J.: "*Marmora Hispana...*".

38 GNOLI, R.: *Marmora romana...*, p. 160-171; BORGHINI, G.: *Marmi antichi...*, p. 264-265; FANT, J.C.: "Cavum Antrum Phrygiae...".

39 ABASCAL PALAZÓN, J. M. *et alii*: *Baños de la Reina (Calpe, Alicante): un vicus romano a los pies del Peñon de Ifach*, Calpe, 2007, p. 159-167; ÀLVAREZ, A. *et alii*: *Informe de l'inventari preliminar dels materials lapidis procedents de la Vil·la dels Antigons (Reus, Baix Camp)*, Tarragona, informe inèdit; ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.: "Aproximació als materials lapidis decoratius presents al jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Estudi volumètric i comparatiu", a *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior, Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Barcelona, 1998, p. 43-49; GARCIA-ENTERO, V.; VIDAL, S.: "Marmora from the Roman site of Carranque (Toledo, Spain)", *Marmora*, 3, 2007, p. 53-69; GUTIÉRREZ DEZA, M. I.: "El opus sectile de la Villa de Santa Rosa, Córdoba", *Anales de Arqueología Cordobesa*, 16, 2005, p. 55-64; OTIÑA, P.: "Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)", *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, núm. 24, 2002, p. 111- 130; OTIÑA, P.: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla)*. Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano, Tarragona, 2005; SARABIA, J. *et alii*: "Los mármoles de La Vega (Balazote, Albacete). Tipos y morfología", *Lucentum*, 23-24, 2004-2005, p. 157-163.

En el cas de la columneta, la indefinició dels resultats de les analítiques aplicades a data d'avui, fan encara més difícil afinar en la identificació del marbre i, en conseqüència, del seu origen. Tot i que de moment aquests semblen apuntar que els Pirineus podrien ser la formació d'origen del marbre emprat per fer aquest element, es fa imprescindible continuar en l'estudi, no només a nivell d'analítiques sinó també de les formacions geològiques pirinenques per poder descartar o confirmar amb una base més sòlida aquesta hipòtesi tan preliminar.

Com ja hem mencionat, la falta d'un context estratigràfic i la manca d'alguna evidència sobre les peces, són uns inconvenients que ens impedeixen conèixer el moment en què aquests marbres arribaren a Cabrera. De tota manera, cal recordar que les dades aportades per les ceràmiques i les monedes del Pla de ses Figueres, suggereixen que la gran majoria d'aquests marbres, si és que no tots, degueren estar en ús entre els segles V a VII dC, encara que pogueren ser producte d'una reutilització.

Val a dir a més, que a Cabrera també s'han documentat ceràmiques dels segles V-VII dC provinents de la Mediterrània oriental, com per exemple ceràmica de vaixel·la LRC,⁴⁰ àmfora LRA1⁴¹ i LRA4,⁴² i ceràmica de cuina Oc/Or/62⁴³ i Oc/Or/67.⁴⁴ D'aquestes, les pàteres LRC, les àmfores LRA1 i les olles Oc/Or/67 (= C.A.T.H.M.A. 5 = Fulford Cass-35 = Reynolds W7.1) identificades a Cabrera, sembla que foren produïdes, al igual que els marbres d'Afyon, a la mateixa península Anatòlica, o a les illes més properes.

D'aquesta forma podem dir que, tot i que de moment no comptem amb un conjunt de marbres massa abundant i que en aquest punt encara tenim per davant una sèrie de problemes per resoldre, el seu estudi ens permet avançar una mica més en el coneixement del jaciment del Pla de ses Figuers de Cabrera. En efecte, la importació de les varietats de marbres amb les diferents procedències proposades és una demostració més de la importància de l'arxipèlag cabrerenc dintre de les rutes de navegació de l'Antiguitat.⁴⁵ D'igual manera, també hauria quedat demostrat que, tot i la petitesa de l'illa de Cabrera, aquesta continuaria formant part de la xarxa de distribució dels marbres a la Mediterrània de l'Antiguitat Tardana o l'Alta Edat Mitjana, molt probablement hereva de les rutes marítimes que unien els diversos territoris dominats per Roma des dels primers temps de la nostra era.

40 RIERA RULLAN, M.: "La ceràmica del...", p. 198 i 200-201; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Un possible taller...", p. 380-383; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 192; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 506 i 513; RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 97-98.

41 RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 122.

42 RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Campanya d'excavacions arqueològiques...", p. 356 i 368; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 200; RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 63, 65 i 74.

43 RIERA RULLAN, M.: "La ceràmica del...", p. 198 i 202; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Un possible taller...", p. 380-383; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 207; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 506 i 513; RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 86, 97-98; RIERA RULLAN, M.: "Enterramientos de la...", p. 100 i 120.

44 RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 89. RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 86, 97-98; RIERA RULLAN, M.: "Enterramientos de la...", p. 121.

45 RIERA RULLAN, M.: *El monestir de...*, p. 10 i 60; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 177-180.

Una qüestió que encara roman sense resoldre és la referida a poder saber amb total seguretat si aquestes *mensae* o la pica, així com una columneta, podrien haver format part de les construccions de la comunitat monàstica de Cabrera, i, en el seu cas, saber a quin tipus de construcció varen pertànyer. Tanmateix però, creiem que aquest petit però significatiu conjunt de marbres del Pla de ses Figueres, presenta prou elements per poder-se relacionar total, o com a mínim majoritàriament, amb el món cristià dels segles V-VII dC. Esperem llavors que prest, noves intervencions arqueològiques i nous estudis de diversa índole ens ajudin a clarificar molts d'aquests interrogants.

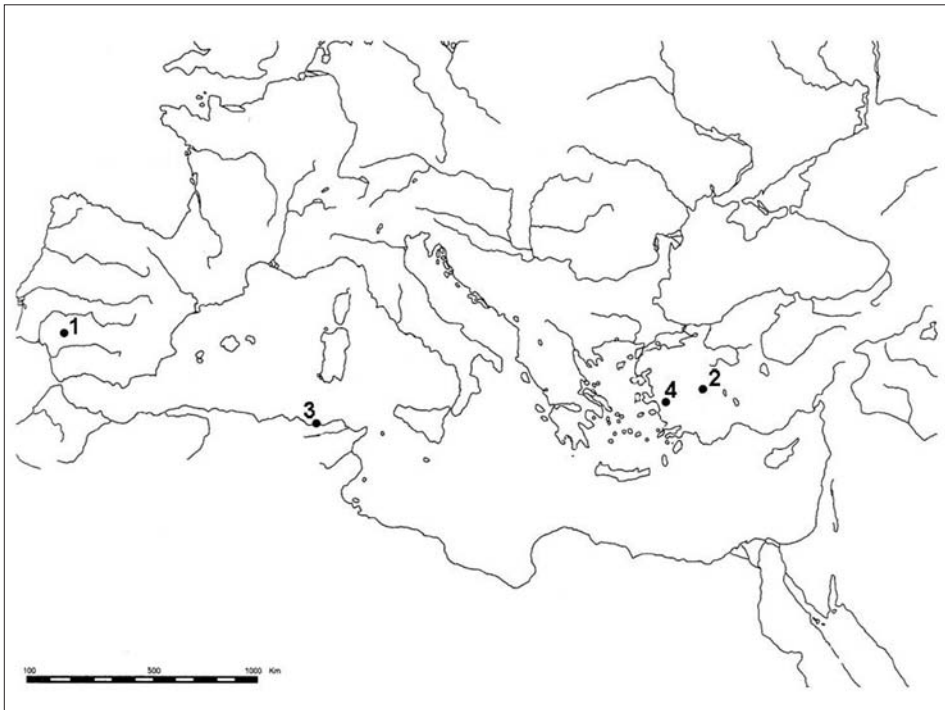

Fig. 8 Mapa esquemàtic de la conca mediterrània amb indicació de les pedreres esmentades al text:

- 1_ Almadén de la Plata
 - 2_ Dokimeion/Afyon
 - 3_ Cap de Garde
 - 4_ Èfes
- (Unitat d'Estudis Arqueomètrics, ICAC)

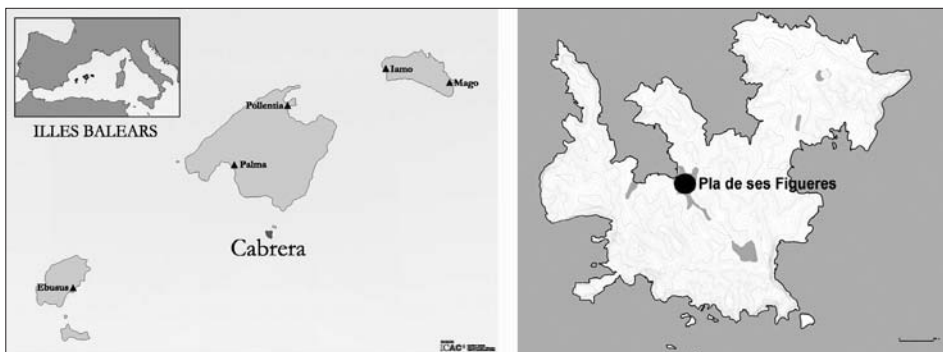

Fig. 1 Cabrera a l'arxipèlag de les illes Balears i el Pla de ses Figueres en el fons del port de l'illa
(Josep Maria Pucho-ICAC)

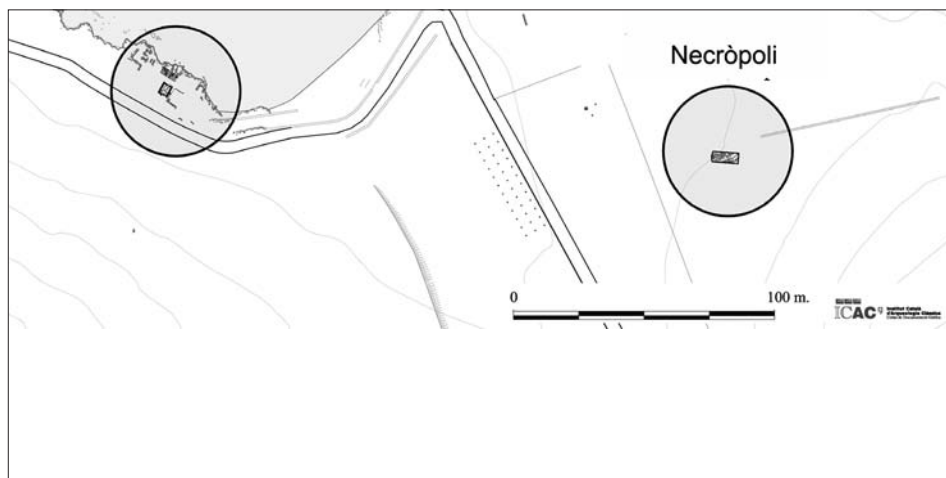

Fig. 2 Pla de ses Figueres
(Josep Maria Pucho-ICAC)

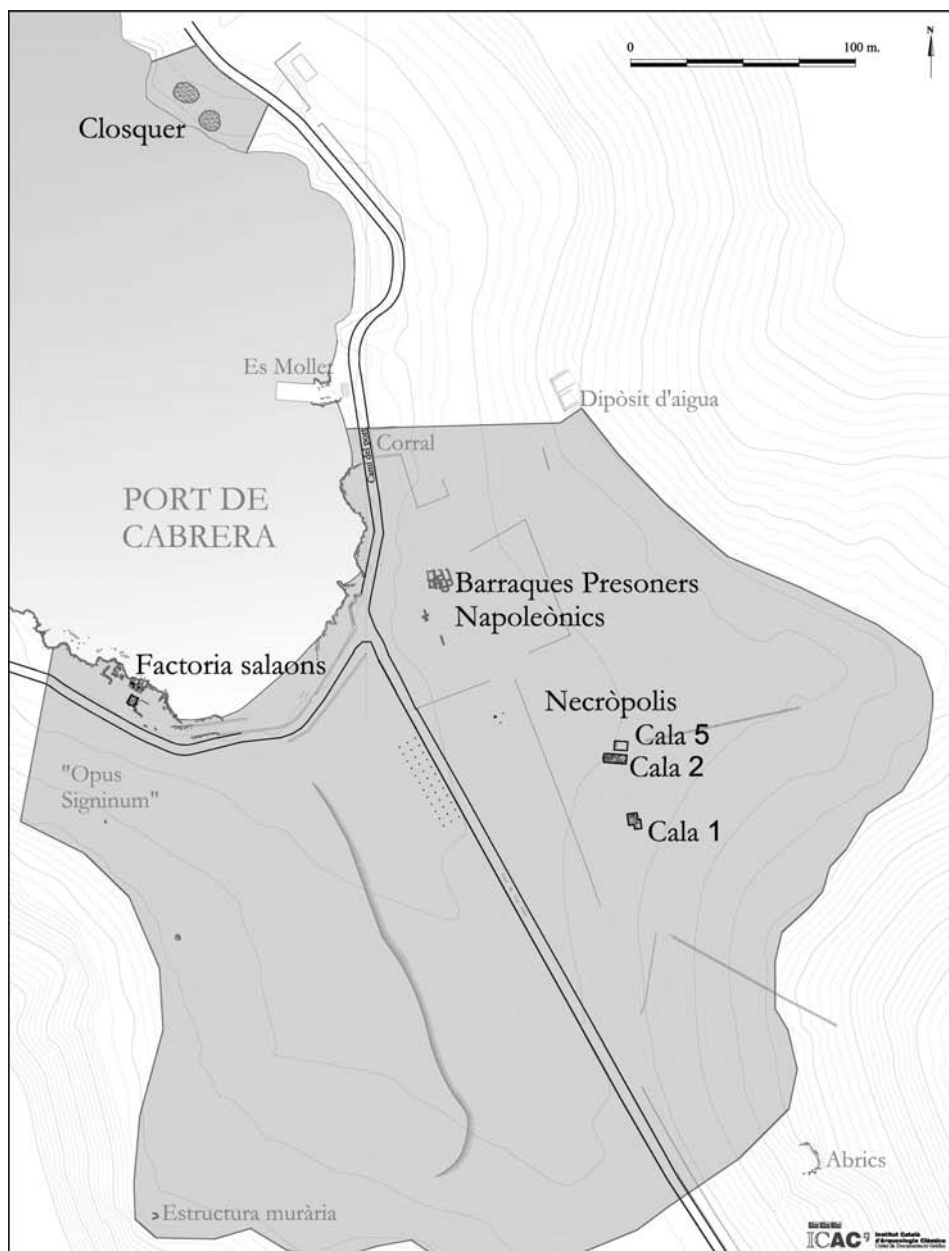

Fig. 3 Zones del Pla de ses Figueres on es trobaren els marbres ara presentats
(Josep Maria Puche-ICAC)

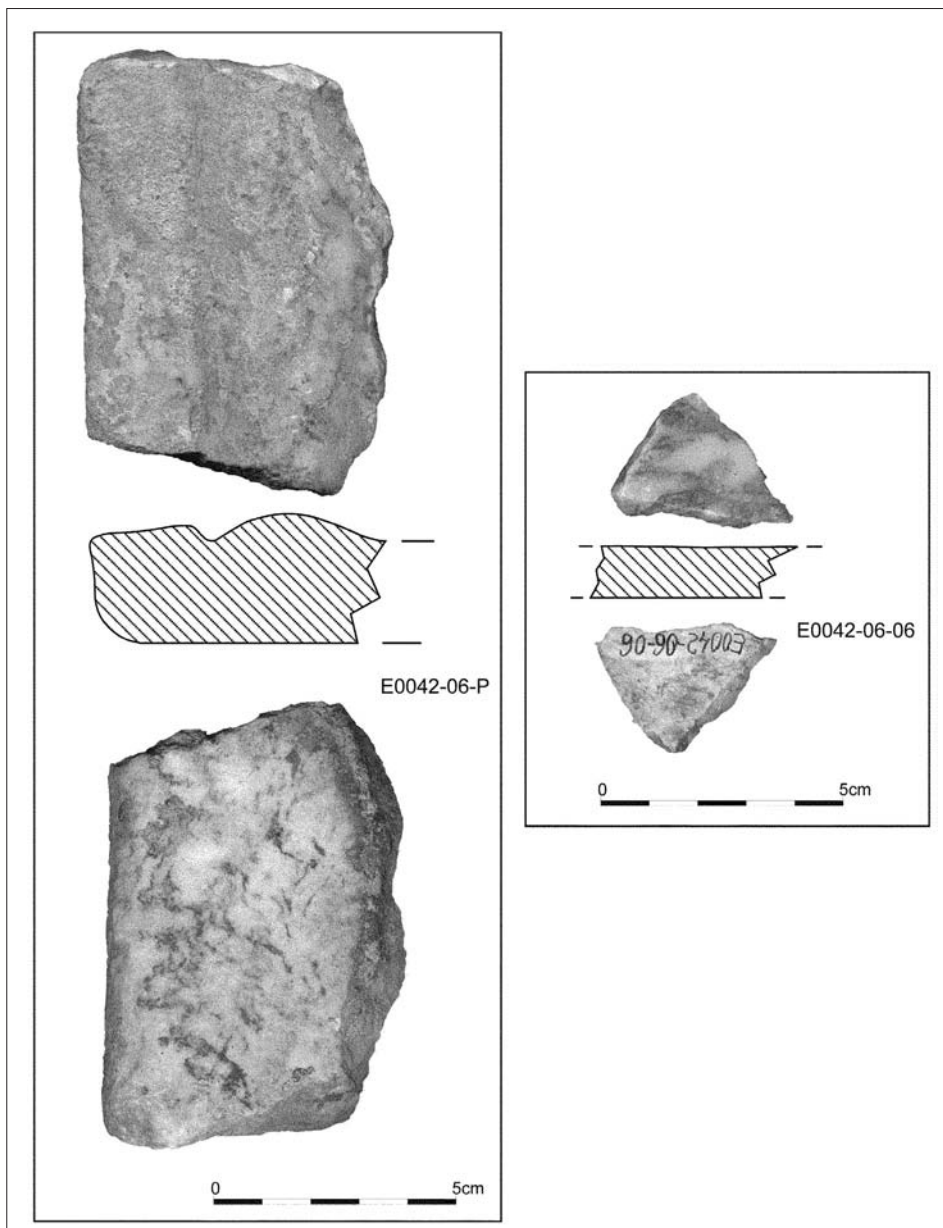

Fig. 4 Fragments de peces elaborades en *greco scritto*
(Mateu Riera)

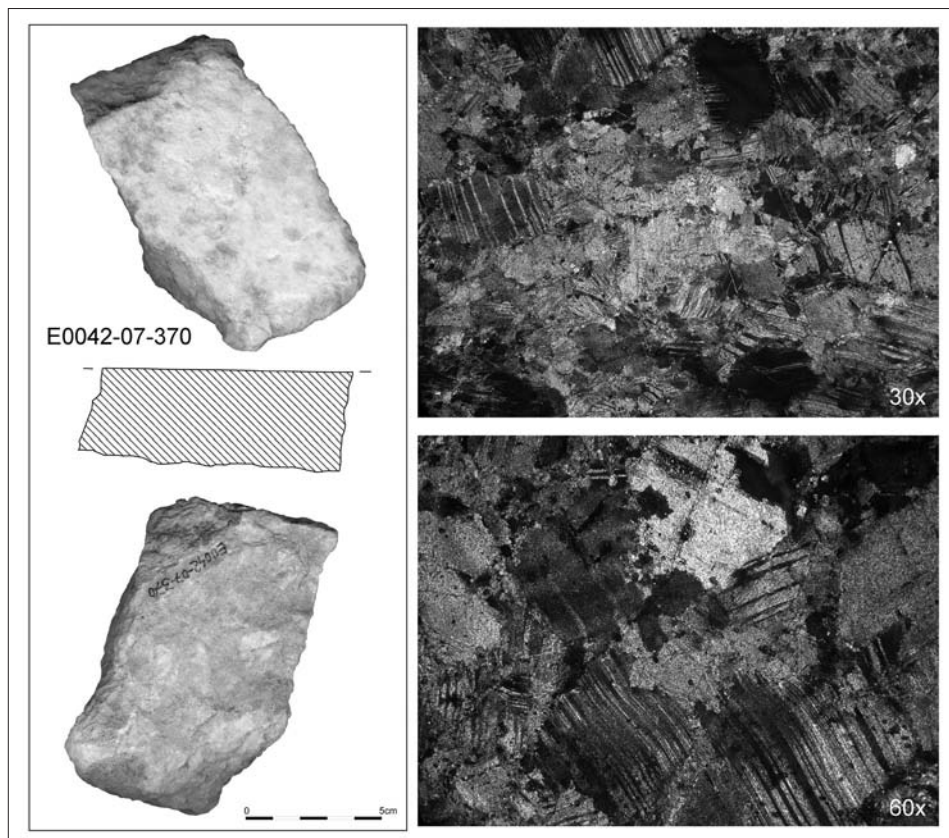

Fig. 5 Marbre blanc d'Almadén de la Plata: aspecte macroscòpic (dalt) i microscòpic (baix)
(Dibuix: Mateu Riera; Microfotografies: Unitat d'Estudis Arqueomètrics, ICAC)

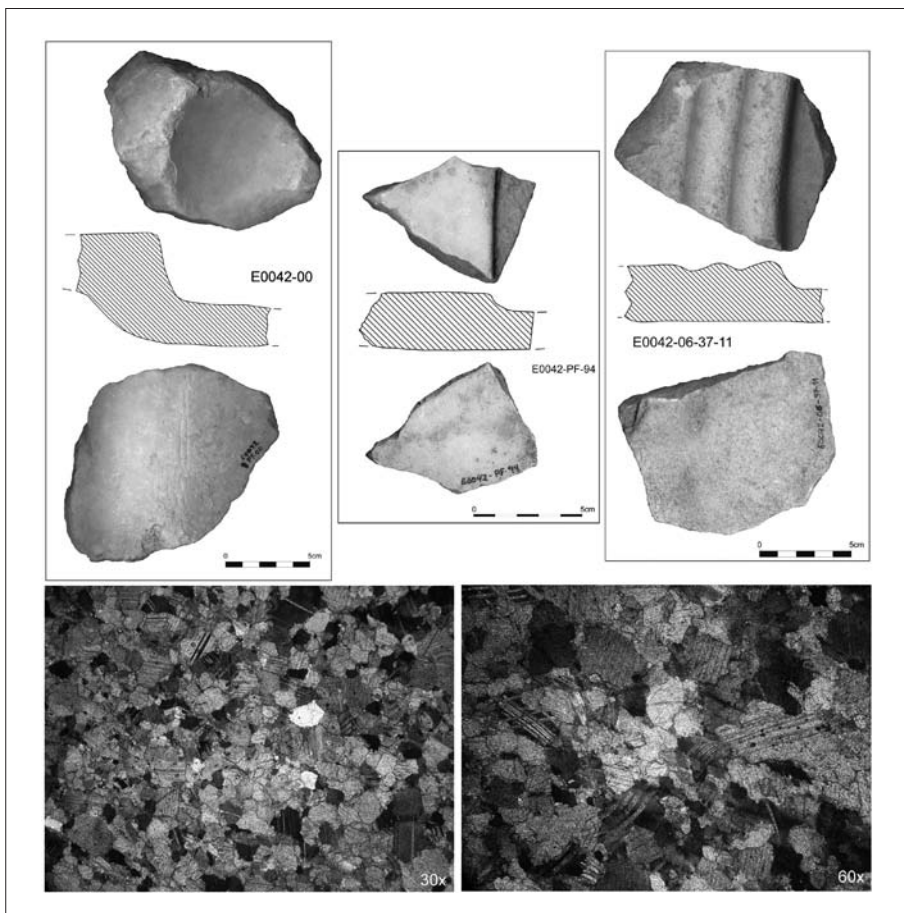

Fig. 6 Marbres d'Afyon. Aspecte macroscòpic (esquerra) i aspecte microscòpic de la mostra E0042-00 (dreta), representatiu dels tres fragments
(Dibuix: Mateu Riera; Microfotografies: Unitat d'Estudis Arqueomètrics, ICAC)

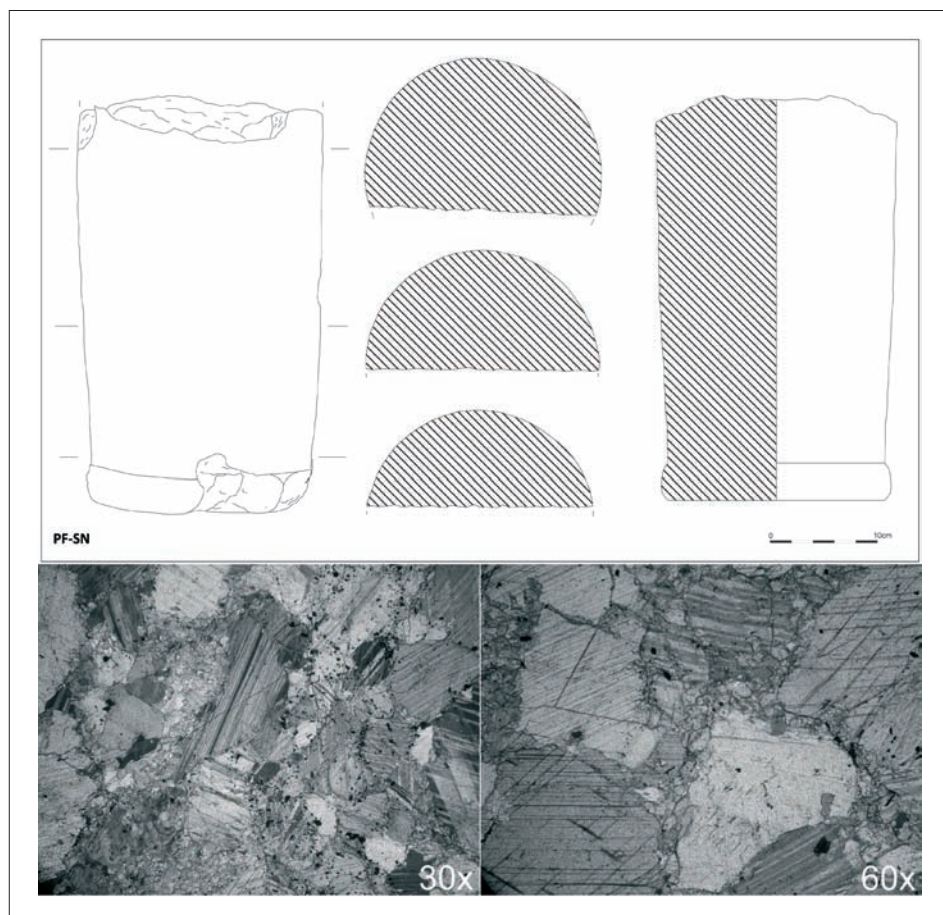

Fig. 7 Marbre blanc amb vetes grises, de procedència indeterminada. Aspecte macroscòpic (esquerra) i aspecte microscòpic de la mostra E0042-00(dreta)
(Dibuix: Jordi Hernández i Mateu Riera; Microfotografies: Unitat d'Estudis Arqueomètrics, ICAC)

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

ESTUDI ARQUEOMÈTRIC D'UNA XAPA DE GUARNIMENT MEDIEVAL TROBADA AL PUIG DE SA MORISCA (CALVIÀ, MALLORCA)

Bartomeu Lull Estarellas

Universitat de les Illes Balears¹

Resum: Es presenta l'estudi d'una xapa de guarniment de cavalleria medieval. Aquesta joia va ser trobada en el jaciment arqueològic del puig de sa Morisca (Calvià, Mallorca) durant l'excavació d'unes habitacions de cronologia almohade dins la campanya de l'any 2007. En aquest treball s'inclouen analítiques de composició realitzades amb microsonda electrònica (espectrometria per separació d'energies) i es discuteix la tècnica utilitzada per a la seva manufactura.

Paraules clau: conquesta de Mallorca, xapa de guarniment, arqueometal·lúrgia, daurat al foc.

Abstract: This paper presents the study of a medieval horse harness pendant. This jewel was found at the archaeological site of Puig de Sa Morisca (Calvià, Mallorca) during the excavation of several rooms from Almohade period during the 2007 campaign. This study includes compositional analyses made with electron microprobe (energy-dispersive spectrometry) and discusses the technique used in its manufacturing.

Key words: conquest of Mallorca, horse harness pendant, archeometallurgy, fire gilding.

Rebut el 12 d'abril. Acceptat el 30 d'agost de 2011.

¹ Grup de Recerca Arqueobaleària. Vull expressar el més sincer agraïment a l'Àrea de Prehistòria de la Universitat de les Illes Balears, i especialment al doctor Manuel Calvo Trias, per haver-me facilitat l'oportunitat de realitzar aquest petit estudi. També vull donar les gràcies al doctor Ferran Hierro Riu dels Serveis Científicotècnics de la Universitat de les Illes Balears per la seva inestimable ajuda.

El present treball s'inscriu dins les línies de recerca del projecte I+D *Producing, Consuming, Exchanging, Exploitation of Resources and External Interaction of the Balearic Communities during the Late Prehistory*, (HAR2008-00708) coordinat pel doctor Manuel Calvo Trias de la Universitat de les Illes Balears.

Introducció

El puig de sa Morisca, d'uns 120 metres d'altitud, inclou gran quantitat de jaciments arqueològics de diverses cronologies. Els materials més antics demostren que el seu cim ja va ser freqüentat des de 1250 BC.² En ell hi trobem una construcció circular d'època talaiòtica, lloc idoni des del punt de vista estratègic ja que des d'ell es controla perfectament gran part de territori i els accessos per mar d'una àmplia zona, incloent la propera cala de Santa Ponça. L'assentament prehistòric va ser abandonat cap a mitjans segle II dC. Posteriorment al 1203, any de la conquesta almohade de Mallorca, el puig de sa Morisca va ser novament ocupat, adossant-se a la construcció talaiòtica una sèrie d'habitacions en el seu vessant sud-est. L'ocupació almohade va ser relativament breu, ja que acaba bruscament el 10 de setembre de 1229 amb el desembarcament de les tropes catalanoaragoneses a la cala de Santa Ponça.

L'interès de les tropes de Jaume I per ocupar el pujol, just després del desembarcament, és lògic atès el valor estratègic de l'emplaçament. Així ho reflecteix el propi monarca a la seva crònica, on ens detalla el següent:

E trobaren un lloc qui havia nom Sancta Ponsa, e estimaren que allí era bon lloc d'arribar, e que hi havia un puig, e prop de la mar, e ab cinc-cents hòmens que hi poguessen pujar no hauriem paor que el perdessen ans seria arribat tot l'estol.³

L'avantguarda enviada per localitzar el punt de desembarcament de seguida va veure la conveniència de fer-se amb el puig, fàcilment defensable a causa de l'escarpat dels seus vessants i per les construccions talaiòtiques realitzades per a tal fi: sens dubte es tractava del puig de sa Morisca. Una vegada a terra es va ocupar el seu cim:

E foren aquests, aquells qui eixiren en terra: don Nuno, e don Ramon de Montcada, e el maestre del Temple, e En Bernat de Sancta Eugènia, e En Gilibert de Cruïlles. E enans que ells hi fossen, hac bé set-cents peons de crestians en aquell puig que era prop del mar.⁴

Un altre cronista, Bernat Desclot, ens relata la seva versió dels fets:

E aquí viren un bell puig, alt e escarit; e un servent en camisa ab avarques als peus, ab un penó bausà, partí-se de la host e muntà-se'n al puig, e puis senyà ab lo penó que pensasen de muntar al puig abans que els sarraïns hi fossen. E quan cells de la host ho viuren, forenne molt alegres, e així com davallaren en terra ab llurs armes, muntaren al puig que la u no esperava l'altre.⁵

Així doncs, sembla lògic pensar que amb l'agitació del desembarcament i la presa del puig de sa Morisca, algun cavaller perdés un dels ornaments del seu cavall. Passats 778 anys, l'equip d'arqueòlegs, dirigit per Víctor Guerrero, Jaume García, Emili García i Manuel Calvo, va localitzar aquesta joia.

2 GUERRERO AYUSO, V. M.; CALVO TRIAS, M.; SALVÀ SIMONET, B.: "La cultura talaiòtica. Una sociedad de la edad del hierro en la periferia de la colonización fenicia", *Complutum*, 13, 2002, p. 241. S'utilitzaran les sigles BC per les referències a datacions C14, i aC per a la cronologia històrica o tipològica.

3 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 59. (Referències a les cròniques a partir de SOLDEVILA, F.: *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1971).

4 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 60.

5 DESCLOT, B.: *Llibre del rei en Pere*, Cap. XXXV.

Descripció de la peça

L'objecte va ser trobat al sector de la Torre III, a la Unitat Estratigràfica 222.⁶ Les mides de la placa són de 1,96 cm d'ample per 1,97 cm d'alt, les del passador són de 0,74 cm de llarg per 0,40 cm de gruixa màxima i el seu pes és de 4,38 g. Encara que la placa té qualque esquerda i la capa d'or es veu desgastada en algunes zones, podem dir que la conservació és bona, endemés ha passat per un procés de restauració. L'escut interior mostra el que pareix un error de factura, no coincidint la línia en el punt final de tancament de la figura geomètrica. En el revers, el passador presenta un trencament en el seu extrem. Aquest, de secció quadrada, segurament devia acabar en una punta, la qual es degué doblegar cap a dintre per clavar-la a la peça de cuir que l'allotjava.

Pel que fa al comentari i descripció de tipus podem dir que es tracta d'una xapa de guarniment de forma quadrada i contorn lobulat format per vuit lòbuls irregulars amb vora fina i llisa. L'interior dels lòbuls conté un motiu ornamental granulat. L'espai central l'ocupa un escut quadrilong de base arrodonida que allotja el motiu central. Aquest el constitueix un grif alat de perfil cap a esquerra en actitud passant amb la cua aixecada que destaca sobre camp rebaixat. Probablement es tracta d'una representació decorativa derivada del món heràldic.

Metodologia analítica

Les analítiques de composició s'han dut a terme als Serveis Científicotècnics de la Universitat de les Illes Balears. S'ha utilitzat la microsonda BRUKER AXS Microanalysis GmbH, amb XFLASH DETECTOR 4010 i resolució de 133eV acoblat al microscopi electrònic de rastreig (SEM) HITACHI S-3400N. L'equip compta també amb el paquet de software Quantax 400 per a realitzar els càlculs de composició. Cal assenyalar que el sistema utilitzat té dificultats per detectar elements minoritaris i es calcula que si la concentració d'un element és inferior a 0,3% del seu pes total aquest pot passar desapercebut.

Per a les anàlisis de composició s'ha retirat la pàtina, sempre en el revers de la joia, en tres punts d'un mil·límetre de diàmetre aproximadament. En canvi, a l'anvers, per determinar els elements de la capa de daurat, no s'hi ha intervingut per no fer malbé la fina capa d'or. Lògicament, a causa de l'alt valor museístic de la peça, no s'ha pogut realitzar cap metal·lografia que sens dubte ens hauria aportat totes les dades per comprendre la tècnica de fabricació de l'objecte de forma més fiable. Així i tot, amb l'estudi minuciós de composició i els detalls revelats pel microscopi electrònic, creiem que tenim dades suficients per aproximar-nos a les tècniques utilitzades per l'orfebre per a la construcció de l'objecte.

Analítiques de composició

La xapa de guarniment està formada per dues peces soldades entre si, una és la plaqueta que porta els motius ornamentals, l'altra la que té la funció de passador. S'han analitzat les dues peces i també la rebava formada en el punt d'unió d'ambdues.

La plaqueta està realitzada amb un aliatge d'un 85,27% de coure i un 14,73% de plom (fig. 5). La utilització de plom en un tant per cent relativament alt per a la realització de la joia

⁶ GUERRERO AYUSO, V. M. *et alii*: Informe de la campanya d'excavació 2007. Puig de sa Morisca (Santa Ponça, Calvià), Informe Inèdit, Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca, 2007, p. 22.

té la seva lògica i demostra que l'orfebre coneixia a la perfecció els avantatges que ofereix aquest aliatge. La solubilitat del plom en el coure, encara que en estat líquid és bona fins a un 38%, en estat sòlid és pràcticament insoluble.⁷ Això causa que el plom sempre aparegui com a segregats dins la microestructura de l'aliatge i només una petita part quedi lligada al coure formant cristalls bimetàl·lics. Aquests segregats apareixen en forma de petits glòbuls que afavoreixen la fragmentació de l'estructura i la separació dels grans durant un treball de mecanitzat. Per tant, aquest aliatge binari Cu-Pb és molt adequat per un treball amb burí o cisell, ja que es facilita la formació dels encenalls durant el treball d'excavat, afavorint així la realització dels motius ornamentals de la peça. A la fotografia realitzada amb el microscopi electrònic a la zona analitzada poden veure's, sense l'ajuda de metal·lografia ni poliment, aquests segregats de plom (fig. 3). D'altra banda, les empremtes deixades pel treball d'excavat a l'anvers de la plaqueta es poden veure perfectament a la figura 4.

En canvi, tant el passador com la rebava formada en el punt d'unió de les dues peces són de coure molt pur (fig. 6), no havent-se detectat cap altre element de menor punt de fusió que servis d'aportació com a material soldant. Tot sembla indicar que la soldadura es va fer amb la tècnica de forja, aplicant calor i martellejant les peces aconseguint així la seva unió. En el moment de martellejat, el passador es va recolzar sobre la placa a una temperatura per sobre de la de recristal·lització (410°C aproximadament). Això va causar una deformació a la base del passador formant aquesta rebava. Aquesta és la raó del perquè la rebava del punt d'unió és de coure pur. No obstant això, hem de dir que sens dubte el punt d'unió interior, d'haver-se pogut analitzar aquesta zona de la soldadura, ens presentaria una estructura única de cristalls fruit de la coalescència en la qual també tindriem plom aportat pels grans bimetàl·lics de la placa i els seus segregats. Lògicament, aquest treball va haver de fer-se abans del treball ornamental, ja que sinó aquest s'hauria fet malbé. D'altra banda, probablement la plaqueta va haver d'escalfar-se per aconseguir la unió fixa, però sense arribar a una temperatura tan alta com l'aconseguida a l'extrem del passador, ja que aquesta no presenta una deformació tan acusada.

L'últim treball dut a terme per l'artesà va ser el de daurat de la peça. La tècnica de daurat de metalls es coneix des de finals del III mil·lenni aC. Aquesta consisteix a brunyir fines làmines d'or sobre un metall base, després se sotmet la peça a alta temperatura fins aconseguir la difusió d'ambdós metalls. Una altra tècnica més complexa és la utilització d'amalgama de mercuri.⁸ Aquesta es basa en aplicar una capa de mercuri a la peça que es vol daurar, després se li adhireixen fines làmines d'or. El mercuri té la propietat de dissoldre tant l'or com el coure, aconseguint així la unió dels dos metalls.

No obstant això, no sembla que sigui cap d'aquestes tècniques la utilitzada en la peça que estudiem. L'examen minuciós de l'objecte sota el microscopi electrònic no ens mostra cap evidència d'haver-se utilitzat pa d'or per a la seva manufactura. La capa d'or de la placa és extremadament fina, fins al punt d'haver-se perdut a quasi totes les zones més prominents i exposades a fricció.

⁷ ROVIRA LLORENS, S.; GÓMEZ RAMOS, P.: "Metalografía: realización e interpretación", a FERNÁNDEZ MANZANO, J.; SARABIA HERRERO, F. J. (eds.): *Arqueometalurgia del bronce. Introducción a la metodología de trabajo*, Valladolid, 1998, p. 72.

⁸ Sobre el daurat mitjançant amalgama de mercuri es pot consultar la descripció del llibre XXXIII de la *Naturalis Historia* de Plini el Vell.

Una altra tècnica de daurat de metalls més usual durant l'edat mitjana és la que es coneix com a daurat al foc,⁹ aquesta consisteix en dissoldre l'or en mercuri creant una amalgama. La barreja s'aplica sobre la peça a daurar que posteriorment s'escalfa per sobre dels 357°C,¹⁰ desallotjant així el mercuri aprofitant la seva alta volatilitat i quedant l'or fixat sobre l'objecte metàl·lic.¹¹ Aquesta operació es repeteix diverses vegades fins a aconseguir l'espessor adequat de la capa d'or. Tenim la primera descripció d'aquesta tècnica al papir de Leiden, datat a finals del segle III dC, encara que hi ha evidències que fan pensar que el document es va copiar d'un altre molt més antic.¹² Per altra banda, existeix la hipòtesi de la utilització del daurat al foc en algunes peces de la península Ibèrica cap el segle IV aC.¹³ Segons alguns autors correspondria a un focus d'invenió independent d'aquesta tècnica com a conseqüència de l'abundància de cinabri, sobretot a Almadén (Ciudad Real).

Pel que fa a la capa d'or, no s'han realitzat anàlisis quantitatives a causa de la seva subtilesa, ja que la profunditat de penetració dels electrons traspasa l'or arribant a l'aliatge Cu-Pb de base, impossibilitant-se així una quantificació real del metall. Un element destacable que s'ha pogut detectar com a traça associada a l'or és la plata (fig. 7).¹⁴

No s'ha detectat mercuri a la zona de daurat de la peça. Ja hem comentat que amb la tècnica d'anàlisi utilitzada, els elements inferiors al 0,3% del seu pes total, tenen dificultats per detectar-se. Per altra banda, tenim un altre problema: es podrien passar per alt quantitats petites de mercuri en quedar la línia de l'espectre d'aquest element emmascarat per la de l'or.¹⁵ De totes formes, ens hem de plantejar la possibilitat que el mercuri desaparegués pràcticament per complet després d'un procés de recuit prou intens com per aconseguir la seva total evaporació. En analitzar meticulosament la superfície de les zones desgastades, on ja no existeix or, només detectem el coure i el plom, i no el mercuri que es va haver de difondre en el metall base. D'haver existit alguna petita concentració d'aquest element no hauria existit cap dubte de la seva presència. Pareix més probable que s'haguessin pogut conservar restes de mercuri al fer servir l'amalgama per adherir pa d'or, ja que aquest té una gruixa superior dificultant la seva evaporació en el cas d'aplicar foc posteriorment.

9 Una interessant descripció de la tècnica del daurat al foc és la que ens fa el monjo Theophilus al llibre III de l'obra *De diversis artibus*.

10 Punt d'ebullició del mercuri.

11 Cal advertir del risc per a la salut que suposa la inhalació de vapors de mercuri a causa de la seva alta toxicitat. L'exposició freqüent a aquests vapors pot provocar un enverinament crònic (hidrargirisme o mercurialisme) de greus conseqüències.

12 CALEY, E. R.: "The Leyden Papyrus X. An English Translation with Brief Notes", *Journal of Chemical Education*, 3 (10), 1926, p. 1150.

13 PEREA CAVEDA, A. *et alii*: "Origen y trayectoria de una técnica esquiava: el dorado sobre metal", *Trabajos de Prehistoria*, 65 (2), 2008, p. 117-130.

14 Fins un 12% de plata pot provenir del mineral d'or. És un aliatge natural molt freqüent a la península Ibèrica (Intervenció feta pel doctor Ignacio Montero Ruiz durant el congrés *Archaeometallurgy: Technological, Economic and Social Perspectives in Late Prehistoric Europe. Meeting in honour of Salvador Rovira*, 2009, Madrid).

15 Amb l'espectròmetre de dispersió d'energies (EDS), l'energia del pic de l'or La és de 7,972 keV i la L β és de 9,700 keV. Els pics del mercuri cauen molt a prop dels de l'or: La 8,247 keV i L β 10,081 keV.

Conclusions

Pel tipus de passador, es pot deduir que l'objecte estudiat va haver de formar part d'alguna peça de gruixut cuir, probablement de la guarnició d'un cavall. Durant l'edat mitjana, el costum d'engalanar als cavalls va tenir una gran difusió; l'ús de petites plaques, a més de la seva funció ornamental, indicaven a qui pertanyia l'animal, eren signe d'identitat d'una classe social i també servien com a amulet que protegia el cavall.¹⁶ La utilització d'aquests tipus d'ornaments pels cavalls va ser molt freqüent a partir del segle XIII, començant a decaure el seu ús en el segle XV.¹⁷

La presència d'un trencament a l'extrem del passador explica la causa de la pèrdua de la joia; fet que molt bé podria haver passat en el moment d'ocupació de la cala de Santa Ponça i presa del puig de sa Morisca per part de les tropes cristianes. És molt probable que la punta del passador fos la darrera tasca d'elaboració, i que es fes mitjançant un treball de martellejat en fred, provocant la fatiga del metall i fent aquesta part de la peça més fràgil que la resta. De totes formes, sense la realització d'una metal·lografia no ho podem afirmar.

El procés de construcció de la peça va consistir en la fabricació d'una xapa d'aliatge Cu-Pb que després es degué retallar en la forma desitjada. Posteriorment es va soldar el passador mitjançant foc i martellejat. El dibuix ornamental d'excavat es realitzà utilitzant burins i cisells, després es daurà al foc l'anvers de la placa.

Per la tècnica de construcció, l'elecció dels materials i la qualitat de les ornamentacions, es dedueix que l'artesà que va realitzar la joia coneixia perfectament el seu treball i tenia una gran experiència. Per la utilització de coure amb plom per a la placa decorada i per la tècnica de daurat, podem deduir la possessió d'amplis coneixements sobre les propietats mecàniques dels metalls i els seus aliatges per part de l'orfebre.

Per altra banda, és curiós l'error en el traçat de l'escut durant el procés de fabricació, que no va motivar la repetició de la peça. No obstant, cal dir que amb el desgast de la capa d'or l'equivocació actualment es nota molt més, i que quan la capa de daurat devia ser nova l'errada segurament no era tan visible.

¹⁶ MARTÍN, M. L.: *La colección de pinjantes y placas de arnés medievales del Instituto Valencia de Don Juan en Madrid*, Madrid, 2004, p. 6.

¹⁷ MARTÍN, M. L.: "Adornos metálicos en los caballos: pinjantes y aplicaciones", *Archivo Español de Arte*, 50 (199), 1977, p. 304.

Fig. 1 Anvers de la xapa de guarniment

Fig. 2 Revers de la xapa de guarniment

Fig. 3 Segregats de plom de la placa (taques més blanquinoses)

Fig. 4 Detall de les emprentes deixades pel treball d'excavat

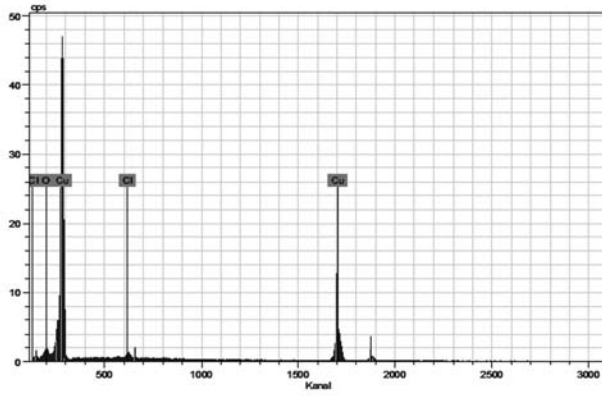

Fig. 5 Identificació per EDS dels elements de la placa

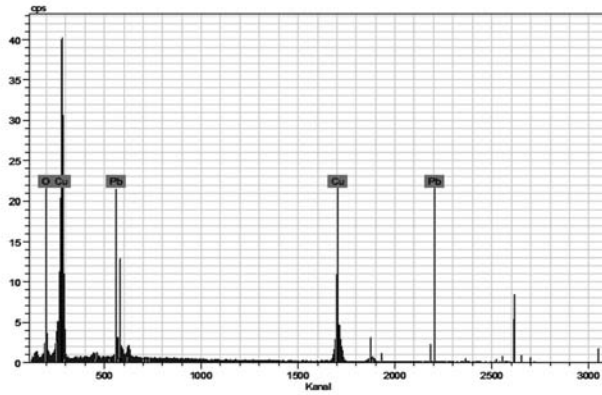

Fig. 6 Identificació per EDS dels elements del passador

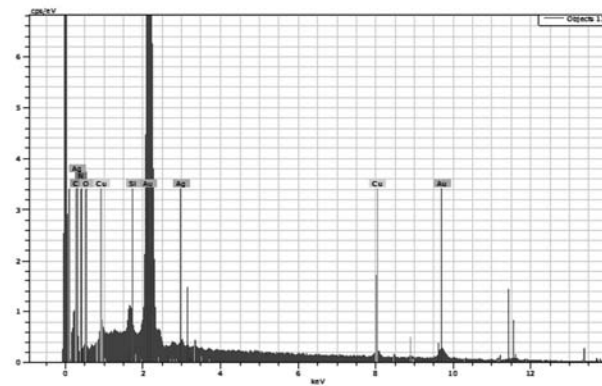

Fig. 7 Identificació per EDS dels elements de la capa de daurat

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

APUNTS SOBRE EL MONESTIR DE SANTA MAGDALENA DE LA CIUTAT DE MALLORCA (SEGLES XIII-XV)

Maria Barceló Crespí

Universitat de les Illes Balears

Resum: El monestir de monges agustines de Santa Magdalena de la Ciutat de Mallorca ha merescut poca atenció per part dels estudiosos pel que fa als primers segles de vida. Probablement el motiu sigui la poca documentació conservada tant en el propi monestir com en altres arxius. Aquesta comunitat no assolí la influència ni el prestigi que tingueren la de Santa Margalida i la de Santa Clara i n'és mostra la procedència social de les monges entre les quals eren poques les que pertanyien a nissagues de l'oligarquia ciutadana. Així i tot la seva importància és indiscutible.

Paraules clau: monestir, agustines, Ciutat de Mallorca, Santa Magdalena.

Abstract: The monastery of Augustinian nuns of Saint Magdalene in Palma (Majorca) has received little attention from researchers regarding its first years of existence. Probably the reason for this is that the documents conserved, both in the monastery itself and other archives, are very scarce. This community of nuns did not achieve the influence and prestige of others such as Saint Margaret and Saint Claire's. An indicator for this is the social background of the nuns of Saint Magdalene, among whom very few belonged to families from the citizenship oligarchy. Nevertheless, their importance is beyond doubt.

Key words: Monastery, Augustinian, Palma (Majorca), Saint Magdalene.

A l'actualitat, la historiografia mallorquina ja compta amb alguns estudis sobre les comunitats monàstiques femenines medievals com és ara un monestir a la part forana, el del puig de Pollença (agustines), i tres a la ciutat, el de Santa Margalida (agustines), el de Santa Clara (franciscanes) i el de Santa Elisabet (jerònimes).¹ Ara bé, no n'existeix cap sobre el de Santa Magdalena (canoneses agustines).²

En efecte, gairebé no ha merescut l'atenció dels estudiosos mallorquins, pel que fa als seus inicis a l'època medieval.

Tal vegada es degui a la poca documentació conservada que, fins i tot a nivell tradicional, s'ha repetit que la rierada de 1403 li féu malbé. Així, a tall d'exemple, de la col·lecció de pergamins guardats al monestir, d'un total de 56 (entre 1418 i 1567) només 5 són anteriors a l'any 1500. I a l'Arxiu del Regne de Mallorca les dades, més aviat poques, són de procedència diversa i es troben espargides de manera molt dispersa entre diferents sèries documentals. La mala sort ha fet que la documentació hagi desaparegut pel que respecta als començaments de la seva existència.

En aquest article es pretén arreplegar dades, algunes publicades i altres inèdites, sobre dit monestir en la seva trajectòria durant els anys de la tardor medieval.

Sobre la data de fundació

L'any de la fundació del monestir, no queda clar. Una dada toponímica del dia 30 de gener de 1236 assabenta que la dona Sanxa venia a Ramon Reboster unes cases que tenia a la ciutat de Mallorca al carrer de Santa Maria Magdalena pel preu de 18 sous malguresos.³ Ara bé, sembla que aquest topònim es refereix a l'hospital i no al monestir. Dit hospital, del mateix nom, era més antic i es remuntava als anys de la conquesta de Mallorca per part de Jaume I. En els primers temps, una i altra institució estaren molt lligades i no resulta fàcil precisar el moment en què començaren a portar una vida autònoma. Per això la data exacta de la fundació és confusa.

El cronista Vicenç Mut, a la segona meitat del segle XVII, apuntava el següent:

De las Monjas de Santa Madalena.

En la parroquia de Santiago, delante de la Puerta Barbolet, que después llamaron Plegadissa, y agora la Puerta de Jesus, ay un Monasterio de Monjas del hábito de S. Pedro con invocacion de S. Madalena dizen que fue en el año 1349 por concession del Pontifice Clemente VI que las llamó Monjas de la penitencia de S. Maria Madalena pero esso en tomar el principio de la fundacion desde dicha concession de Clemente, porque en un Privilegio del Rey D. Pedro de 19 de Noviembre de 1370 he leído que las Monjas de S. Madalena avia mas de quarenta

1 BORDOY BORDOY, M. J.: *El monestir del puig de Pollença. La seva història (1348-1564)*, Pollença, 2005. BORDOY BORDOY, M. J.: *Arran de la Porta Pintada. Poder i prestigi femení al monestir de Santa Margalida (Ciutat de Mallorca, segles XIII-XVI)*, Palma, 2009. SASTRE I BARCELÓ, J. C.: *Espiritualitat i vida quotidiana al Monestir de Santa Clara. Ciutat de Mallorca, segles XIII-XV*, Palma, 2006. ESTELRICH COSTA, J.: *El convent de Santa Elisabet. Beguins, terceroles, jerònimes (Mallorca 1317-2000)*, Palma, 2002.

2 Malgrat això, en consta una síntesi al llibre de MURRAY, D. G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios de Mallorca. Historia, Arte y Cultura*, Palma, 1992, p. 123-127. També a BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, p. 325-337.

3 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII (Documentari)*, Campos, 2001, p. 156.

*años recibían sobre la Universidad un censo de sesenta y siete quateras de trigo; y mandó el Rey que aquel censo fuese el último de los que redimía y hacía quitación la Universidad; y así antes del año 1330 ya este Convento se llamaba de las Monjas de S. Magdalena. Viven en él hasta 44.*⁴

L'erudit Guillem Terrassa va escriure: *Por estos tiempos se fundó en Mallorca una casa para retiro de mugeres Arrepentidas junto al hospital de Santa Magdalena que mandó fundar después de la conquista Don Hugo, conde de Ampurias. El 1309 ja funcionava perquè per un reial privilegi el rei concedía licencia para pedir limosna... para la sustentación del Colegio ó Convento de las Arrepentidas de Mallorca. De que se puede inferior que poco tiempo ó al lado ó en el mismo hospital de Santa Magdalena se fundaría la casa para mujeres Arrepentidas. En el mateix sentit es manifestava el P. Gaietà de Mallorca.*⁵

Pel que fa a l'hospital Quadrado afirmava el següent:

*Por hospital empezó Santa Magdalena, al extremo de la calle de San Jaime y lindando por la espalda con la Riera, bajo el patronato del conde de Ampurias en cuya porción radicaba; y sin dejar de serlo hasta la unión de los hospitales, entraron desde principios del siglo XIV a compartir la habitación con los enfermos unas religiosas agustinas, que por su titular y por apellidarlas de la penitencia el papa Clemente VI, se cree fueron pecadoras convertidas. Reformó en 1359 su clausura el obispo Colell vedando la entrada a todo varón mayor de catorce años.*⁶

Álvaro Campaner va escriure, tot referint-se al 1332: *Por estos tiempos se fundó en Mallorca una casa para retiro de mugeres arrepentidas, junto al hospital de Santa Magdalena, que mandó fundar despues de la conquista D. Hugo, conde de Empurias, cuya primera Ministra fué Maria Massot, como resulta de cierto Real privilegio del Sr. Rey D. Pedro.*⁷ El mateix autor va apuntar al seu *Cronicón* (1881) que el 25 d'abril de 1491 *se empezó la construcción del monasterio de religiosas Magdalenas en esta ciudad.* Tot condueix a pensar que aquest autor, que sembla recollir la notícia de Guillem Terrassa, es refereix a la construcció d'un nou edifici o almenys en part.⁸

Zaforteza Musoles anotà que el fundador de l'hospital de Santa Magdalena fou Guillem de Torrella, nebot del bisbe Cabanelles de Girona, com a darrera voluntat del comte emporità. Cal recordar que tant el bisbe de Girona com el seu nebot formaren part de l'host d'Empúries a la conquesta de 1229. La informació recollida per aquest autor afegeix que:

En 1305, antes de las calendas de mayo, el capellán del hospital de Santa Magdalena, pide local para su habitación, a ser posible, como aditamento, a la capilla del hospital, del lugar

4 MUT, V.: *Historia del Reyno de Mallorca*, II, Palma, 1650, p. 551

5 MURRAY, D. G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 123. Aquests autors recullen la informació de: TERRASSA, G.: *Anales de Mallorca*, I, 1775, p. 76. Obra manuscrita conservada a la Biblioteca Balear de La Real. Sembla que Terrassa es contradiu assenyalant més tard que fou en els anys trenta del segle XIV. GAIETÀ DE MALLORCA: *Miscel·lànes Històriques*, III, 188. (manuscrit conservat a la Biblioteca de Can Vivot, de Palma).

6 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia: Islas Baleares*, Barcelona, 1888, p. 848-849. En referència a l'hospital tampoc hi ha llibre ni article. Això no obstant, es troba en premsa l'article de BARCELÓ CRESPI, M.: "Notes sobre l'hospital de Santa Magdalena de la ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)" que es publicarà al volum d'homenatge a la Dra. Maria Teresa Ferrer i Mallol que prepara la Institució Milà i Fontanals (CSIC) de Barcelona.

7 CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicón...*, p. 45.

8 CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicón...*, p. 193.

MARIA BARCELÓ CRESPI

señalado para cementerio parroquial de San Jaime. Junto a este hospital, en 1332, se fundó una casa de arrepentidas, cuya primera ministra fue María Massot, según se desprende de cierto Privilegio del Rey Don Pedro, el cual en 1345, les dio dos casas junto a la de fundación, que eran de los bienes confiscados a Pedro de Puigdorfla. Con ello agrandaron el primitivo local, que en 1349 se convirtió en monasterio de religiosas del hábito de San Pedro, bajo la misma advocación de Santa Magdalena, con autoridad del Sumo Pontífice Clemente VI, mediante su Bula expedida en el noveno año de su pontificado, y de que fue Priora la ya citada María Massot. El hospital, aún después de fundado este convento, siguió en el mismo edificio hasta la unión de todos los hospitales en el General.⁹

Cal convenir que la fundació del monestir degué tenir lloc molt a principis del segle XIV.

La protecció reial

Com s'ha dit, a la vora de l'hospital i de l'antic cementiri de la parròquia de Sant Jaume s'instal·là una comunitat de monges que en una anotació del paborde Terrassa, de 1349, es confirma que el monestir d'arrepentides adoptà la regla de Sant Pere per més envant (data no coneguda) acollir-se a la de Sant Agustí, cosa que també feren les monges del puig de Pollença el 1388.

De bon principi comptaren amb el suport reial. L'any 1311 el Reial Patrimoni per *provisió de les dones repenedides* lliurava certes quantitats en festes assenyalades del calendari litúrgic:¹⁰

la festa de Santa Maria de març_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el cinquè diumenge de Quaresma_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el sisè diumenge_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el dijous de la Cena_1 lliura, 4 sous, 6 diners

la festa de Pasqua_1 lliura, 4 sous, 6 diners

la festa de Sant Marc_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el dia d'Ascensió_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el dia de Cinquagesma_1 lliura, 4 sous, 6 diners

III dies que foren provehides per lo senyor rey com fo passat desta vida i foren per cascuna vegada_3 lliures, 13 sous, 6 diners

I dia que foren provehides per lo senyor rey en Sanxo_1 lliura, 4 sous, 6 diners

la festa de Santa Maria d'agost_1 lliura, 7 sous, 5 diners

la festa de Tots Sants_1 lliura, 7 sous, 5 diners

el tercer dia de Tots Sants_1 lliura, 7 sous, 5 diners

el dia de Nadal_1 lliura, 7 sous, 5 diners

el dia de Sant Silvestre_1 lliura, 7 sous, 5 diners

De l'any 1323 igualment consten les donacions a *les dones de Penitència*:¹¹

⁹ ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca. Estudio histórico toponímico*, V, Palma, 1988, p. 247.

¹⁰ LLOMPART, G.: "La población hospitalaria y religiosa de Mallorca bajo el rey Sancho (1311, 1324)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 33-34, 1979, p. 96. Aquest autor s'ha basat en les dades aportades pel *Manual de Rebudes e Dades* ARM, RP 1685, f. 123.

¹¹ LLOMPART, G.: "La población hospitalaria y religiosa ...", p. 97. L'autor ha extret les dades de ARM, RP 3400, f. 12.

el dia 5 d'abril, festa de Santa Maria_1 lliura, 3 sous, 11 diners

la festa de Pasqua_1 lliura, 3 sous, 11 diners

el dia 27 d'abril, festa de Sant Marc_1 lliura, 3 sous, 11 diners

la festa de Cinquagesma_1 lliura, 3 sous, 11 diners

el dia 30 de juliol, festa de Santa Maria_1 lliura, 5 sous, 8 diners

la festa de Tots Sants_2 lliures, 11 sous, 4 diners

la festa de Nadal_1 lliura, 6 sous, 3 diners

la festa de Sant Silvestre i Santa Coloma_1 lliura, 6 sous, 3 diners

Per aquestes dates, 1324, són interessants les despeses efectuades pel Reial Patrimoni en concepte de roba i teles quan na Berenguerona ingressà a l'orde de les penedides. Qui era Berenguerona? Poques coses se'n saben, només que Bernat Rotlan pagà 47 lliures i 11 sous del patrimoni del rei *per les messions i despeses que foren fetes de manament de monsenyer en Felip en l fadrina per nom Berenguerona, la qual en Pere de Besanta amenà de Cepta, qui era cativa, i lo senyor de Cepta tramès al dit monsenyer en Felip i eyl manà que fos mesa ab les penedides i que la fos comprada roba, axi de jaure com de vestir i breviar, i que fos provehida la casa de les dites penedides de menjar i de beure lo jorn que la dita fadrina hi entreria.*¹² L'aixovar consistí en:

4 canes de blanquet per fer dues gonelles, a raó de 27 sous la cana, comprades a P. Rotger_5 lliures, 8 sous

2 pales de *blayc* a obs de causes_6 sous, 9 diners

2 canes i 6 pales de negre, a obs de mantell, a 30 sous la cana_4 lliures, 2 sous, 6 diners

5 canes de burell, a obs de dues cotes, a raó de 24 sous la cana_6 lliures

2 canes de burell, a obs de mantell_2 lliures, 8 sous

6 canes de cordellat, a obs de dues camises, a raó de 7 sous la cana_2 lliures, 2 sous

2 flassades, de la muller d'en Calcell_20 sous, 10 diners

baixar el drap de la llana_2 sous, 2 diners

2 saveyes entre fil i fer_1 lliura

2 màrfegues amb la palla_1 lliura, 12 sous, 3 diners

2 llençols al llit d'infermeria_15 sous

drap de lli per sudaris i vels_18 sous

portar els llits i l'arquibanc_1 sou, 9 diners

2 cadafs i una taça

1 matalàs i travesser del llit d'infermeria_3 lliures

1 travesser a l'altre llit_10 sous

2 coixins_8 sous

1 vànova al llit d'infermeria_2 lliures, 10 sous

48 ciris que pesaren 12 lliures_1 lliura, 12 sous

2 moltons per provisió_1 lliura, 12 sous, 2 diners

¹² LLOMPART, G.: "La población hospitalaria y religiosa...", p. 97-98. Les dades provenen de ARM, RP 3401, f. 103.

MARIA BARCELÓ CRESPI

3 cabrits_1 lliura, 12 sous

cols, carn salada i llenya_10 sous

pa el dia que hi entrà_1 lliura, 5 sous

1 llit de post d'infermeria_16 sous

1 llit de post de convent_12 sous

1 arquibanc_1 lliura, 6 diners

al sastre per cosir les vestidures que foren dos mantells, dues cotes, tres gonelles i altres_10 lliures, 5 sous, 8 diners

sabates, patins i altres coses_4 sous

quantitat que havia bestret en Besant_3 sous, 11 diners

1 alquise per a llit de convent_1 lliura, 15 sous

També Pere el Cerimoniós va mostrar cert interès per aquest monestir. A la ciutat de Perpinyà el 5 idus de maig de 1345 concedia a les monges de Santa Magdalena poder amortitzar per engrandir el seu monestir i per adquirir rendes fins a 50 lliures censals. Entre altres coses apuntava que la casa i la capella eren reduïdes i per això *cum presenti carta nostra dictis monialibus concedimus generosequos aliquas domos parvas contiguas monasterio supradicto*.¹³ Altrament el rei Pere, des de Barcelona, el 19 de novembre de 1373 ordenava als jurats de la ciutat i regne de Mallorca que observassin les ordenances del 18 de juny envers la redempció d'un cens de 67 quarteres i mitja de forment a favor del monestir de Santa Maria Magdalena. D'aquesta manera corresponia al prec de la reina Elionor per a que les monges poguessin aliviar la seva pobresa.¹⁴

Més tard, el rei Pere comunicava als jurats que havia demanat al bisbe de Mallorca la seva col·laboració per a la recent fundada comunitat a Barcelona per tal d'organitzar-la semblant a la mallorquina. Sol·licitava el trasllat de dues monges i a ser possible que una d'elles fos sor Vallfogona de la que tenia magnífiques referències. La missiva era de la tenor següent:

Als amats e feels nostres los jurats e prohòmens de la Ciutat de Mallorques.

Lo Rey:

Nos escrivim al Bisbe de Mallorques per altra letra nostra sots aquesta forma. Com lo monastir de les dones de penitència de Santa Maria magdalena, lo qual nos hauem hedificat e fundat en la ciutat de Barchinona, haia mester dues dones daquell matex orde que sien honestes e de bona vida, e bona conversació, e sien aptes e couinents en fer lo diuinal ofici; e encara a instruhir e ensenyar lo dit ofici a les altres qui, seran aptes a apendre, e encara com loch hi hagués que la una d'aquelles, o ab dues pohuessen esser regidores e preladesses de dit monastir. E haïam entès que en lo manstir del dit orde que és en Mallorques ha tantes donas qui poden esser tramesas dues a aquest monastir de Barchinona. Per açò pregam vos molt affectuosament que vos per amor de Déu e nostra e, per bona hedificació d'aquest monastir per nos fundat e hedificat axí com dit és, endrecets e façats ab acabament que les dues donas d'aquest monastir aytrals com és dit, sien trameses encontinent a aquest monastir de Barchinona. Car açò serà cosa plasant a Déu e a son servey e nos vos ho grahirem molt. Dada en Barchinona a XIII dies de setembre en l'any dejús escrit. E com haïam entès que una dona apellada sor Vallfogona del dit monastir seria couinent per que nos volem les dites dues dones, per çò volem e us pregam que us informets axí com mil porets de la dita dona si és aytal com sa mester segons la nostra voluntat dessús declarada. E si dues non podeus hauer

¹³ AGUILÓ, E.: "Documentos curiosos del siglo XIV", BSAL, VIII, 1900, p. 426.

¹⁴ CATEURA BENNÀSSER, P.: *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Palma, 1982, p. 453-454.

per aquest monastir, que almenys haïam la dita Sor Valfegona si és suficient axí com dessus és dit. E açò comenam a la vostra discreció pregants vos que en açò donets diligència e cura axí com de vos confiam: Dada en Barchinona XVIII dies de setembre. En l'any de la Nativitat de nostre senyor M. CCC. LXVIII. Rex Petrus.¹⁵

Precisament durant el 1348 o poc després i en ocasió de la pesta negra s'hagueren d'habilitar cementiris. El de la parròquia de Sant Jaume es va aixemplant fins a l'hort de Santa Magdalena la qual cosa indica que el monestir ja estava en ple funcionament.¹⁶

Relaxació monàstica

L'arribada al soli episcopal d'Antoni de Galiana, mallorquí, degué coincidir amb un moment de relaxació monàstica, intuïda ja a l'anterior pontificat. El 1368 el nou bisbe hagué de reiterar la prohibició dictada pel seu antecessor agravant la pena si es desobeïa. El text deia així:

Antoni per la gràcia de Déu bisbe de Mallorques. A l'amada en Jhu. Xpt. la prioressa del monestir de Santa Maria Macdalena e a les Monials del dit Monestir salut e dilecció en aquell qui és de totes les coses vera salut. Notifficam vos que per coses iustes, honestes e rahonables, següent la forma e la manera de Monssenyer Nantoni de bona memòria bisbe de Mallorques predecesor nostre avem aordonat que negun hom de qualque condició ho estament sia, que sia d'edat X anys ansús e per tenor de les presents ara novellament ordonom ne gos entrar ne gos passar oltre lo portal del parlador del dit monestir que és après del segon portal e dessà lo pati per on hom puya al cor de la esgléya del dit monestir ne gos entrar en lo dit monestir e passar lo portalet per on hom entra del monestir a la esgléya e si lo contrari farà volem que en continent encorregua sentència de excomunicació e si alcuna monial en assò sia consistent e no dirà e no manifestarà lo vet per nos posat al volent entrar oltre los termes per nos demunt dits e assignats volem que en continent sia vedada e no res menys estia dos jorns enclusa en la preson del dit monestir. Perque per la tenor de los presents manam a totes e sengles monials del dit monestir que aquesta nostra present ordinació fermament observen e en quant en eles sia fassan entegrament observar sots les penes desús contengudes. Manam a vos Johan Pesilla missache de la nostra cort jurat que en aquesta letra e totes coses contengudes en ella publichs e lesques dins lo Convent del dit Monestir en presència de les dites dones prioressa e manials del dit Monastir, escrivent de la mà an aquesta present letra e lo dia e la hora de la publicació per tu fettas. Dat. Mayor. XVIII Novembris anno a nativitate Dn. M^o CCC^o VIII°.

Que quidem litera predicta fuit lecta et publicata in Monasterio Ste. Me. Macdalene die Sabbati XVIII Novembris per Joannem Pesiliani nunciem predictum post horam vesperorum prou ipse Joannes retulit.¹⁷

Aquest document permet entreveure alguns aspectes de l'immoble conventual del qual, malauradament, no n'ha quedat vestigi de la seva traça medieval.

Aspectes econòmics i vida quotidiana

L'estretor que sovint passaven les monges s'aprecia en un document del primer dia de juliol de 1340 quan el lloctinent recomanava a les autoritats de Menorca i Eivissa dues monges sor Auleguera i sor Garners, religioses del monestir de Santa Magdalena les quals havien

15 PASCUAL, E.: "Carta del rei Pere III als jurats de Mallorca i altres monges de Santa Magdalena, convent d'aquest nom fundat a Barcelona", *BSAL*, VII, 1897-1898, p. 33.

16 LLOMPART, G.: "Cortejos luctuosos y patrióticos en la Mallorca medieval", *BSAL*, XXXIII, 1968, p. 315.

17 RIBER, L.: "D. Antoni de Galiana, obispo de Mallorca", *BSAL*, XI, 1905, p. 542-555.

d'anar a dites illes per recaptar almoines o sia *causa mendicandi*.¹⁸

També s'aprecia el 30 de maig de 1369 quan a instància de Nicolau Colomer, prevere, procurador de Sibília, vídua de Pere Colom, paraire, es manava a la prioressa de Santa Magdalena que en el termini de dos dies pagàs a dita Sibília tot allò que li devia per drap que li havia comprat. D'altra banda, el 12 de maig de 1416 a instància de la prioressa es reclamava a Martí Caller, sabater detenedor dels béns de sor Martina Caller, monja de la comunitat de Santa Magdalena, que dins sis dies li pagàs 26 sous que devia al monestir per un aniversari de la seva germana.¹⁹

La situació precària, adesiara, veia una mica de llum gràcies a llegats i deixes diverses de persones devotes o de familiars de les monges. Els exemples són molts. En el testament de Saurina, vídua de Simó Esглеies, ciutadà, del 13 de juliol de 1359 consta la deixa de 20 sous a les monges de Santa Magdalena a més d'altres 20 a sor Francisca Massa del mateix monestir.²⁰ El 30 de maig de 1418 una còpia del testament de Constança, esposa de Bartomeu Pellisser, signat davant el notari Antoni Sorell assabenta que llegava a Joana, esposa de Nicolau Planes, mercader, un cens de 10 lliures i un altre de 6 quarteres de blat que pagava Bartomeu Llabrés de Sencelles. Aquests llegats havien de passar al convent de Santa Magdalena a la mort de dita Joana amb obligació de repartir un paner de pa sobre la sepultura de Guillemona, esposa de Jaume Destals, a la catedral front a la capella de Santa Anna i un altre en el fossar on reposaven el ossos dels pares de la testadora i dos ciris de 4 lliures i candeles.²¹

També les dones, en ingressar a la comunitat, podien aportar els seus béns. El dimecres 18 de gener de 1447 Pràxedis Bertrana volent entrar en religió donava totes les seves propietats al monestir de Santa Magdalena amb la intenció de servir i obeir. Oferia 30 lliures per al seu sustent i 6 lliures per caritat. Sor Isabel de Santacília, la prioressa, amb totes les altres monges congregades en capítol *acceptamus et recipimus vos dictam Praxedem in monialem et sororem nostram et dicti conventus*. Actuaren de testimonis el paraire Macià Nadal i el guixer Pere Ferran.²² Igualment el 22 de setembre de 1447 Cília que fou muller de Jaume Jordi, argenter, en el moment separada del marit, volia entrar al monestir de Santa Magdalena i hi feia donació dels seus béns.²³ Amb anterioritat Cília ja havia mantingut una estreta relació amb el monestir i n'és mostra que el dilluns 7 de novembre de 1446 sor Isabel Santacília reconeixia tenir en comanda 30 lliures a Cília, muller de Jaume Jordi, argenter. Els testimonis van ser Salvador Sureda, cavaller, i fra Pere Joan, dominic.²⁴ El 19 de gener de 1500 Asbert de Pacs, àlies de Puigdorfila, donzell, hereu de Clara muller de Nicolau de

18 VICH SALOM, J.; MUNTANER BUJOSA, J.: *Documenta Regni Maioricarum, (Miscelánea documental)*, Palma, 1945, p. 185.

19 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Recurs dels menestrals a la justícia eclesiàstica durant l'època medieval (1356-1429)", *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI)*, Palma, 1991, p. 332 i 341.

20 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins de l'arxiu parroquial de Santa Creu*, I, Palma, 1989, p. 118.

21 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio de Santa María Magdalena de Palma de Mallorca", *Fontes Rerum Balearium*, III, 1979-1980, p. 339.

22 ARM, Prot. A-92, f. 104-104v.

23 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *El sexe a Mallorca. Notes històriques*, III, Palma, 1996, p. 102.

24 ARM, Prot. A-91, f. 39v-40.

Pacs, ciutadà, i del seu pare Pere de Puigdorfila, ciutadà, entregava a les seves germanes Annetta i Isabel que volien ingressar en religió al monestir com a part de l'heretat i legitima.²⁵ El dissabte 10 de juny de 1525 Eulàlia de Santacília i la seva germana Jerònima, menors de vint-i-cinc anys, filles i hereves d'Arnau de Santacília, volent ingressar al monestir de Santa Magdalena, de consentiment de la prioressa sor Joana Galmés, renunciaven als drets d'herència a favor del seu germà Arnau de Santacília però es retenien 12 lliures de censos per a la seva sustentació. Els testimonis foren Joan Ribot, prevere, Joan Cabaspre i Gaspar Calaf, ciutadans.²⁶ El dimecres 14 de setembre de 1524 la prioressa sor Joana Galmés i sor Magdalena Font (suposadament novícia), entre altres monges, reunides en capítol al so de campana, arribaven a un acord amb Jaume Font de Muro, germà de sor Magdalena. Aquesta renunciava a tots els drets que li pertanyien de l'herència del pare Antoni Font a favor del germà sota la condició que Jaume li doni *hun vestit videlicet gonella, túnica, cota, hàbit y mantell, ruquet de li, oblant (?), corretge y una flassada y cera in forma solita in die qua ego dicta soror Magdalena Font recipiam habitum seu velum et hoch teneamini facerer hinch ad festum Omnium Sanctorum proxime futurum*. Jaume Font acceptà.²⁷

Eren moltes les persones pietoses que en els seus testaments es recordaven del monestir en el sentit de deixar-hi alguna quantitat encara que fos insignificant. Valgui l'exemple de Nicolaua (filla d'Arnau Serra, ciutadà, i d'Antonia), vídua d'Antoni Sala, ciutadà, i que primer fou esposa del donzell Bernat de Puigdorfila, en el seu testament del 4 de març de 1423 indicava: *item lego monialibus monasteriorum Sancte Clare, Sancte Margarite e Sancte Marie Magdalenes et dominabus Tercie Regule scilicet cuilibet ipsorum monasteriorum decem solidos dicte monete ut orent Deum pro anima mea*.²⁸ Per la seva banda, Bartomeu Fornaca, eremita, en el testament del qual el 1482 apareix *leix al convent da madona Sancta Magdalena de la ciutat de Mallorques sinch sous*.²⁹ Igualment, el 17 de juny de 1531, quatre mesos abans de morir mossèn Gabriel Vaquer guiat per la fervent devoció que tenia cap al monestir de Santa Magdalena i com a satisfacció i remissió dels seus pecats així com els dels seus parents i benefactors, va instituir una missa diària a celebrar pel prevere que elegís la prioressa. Per dotar aquesta missa atorgà al monestir la suma de 20 lliures censals cada any.³⁰

Una de les entrades principals del monestir era la percepció de censos. El dia 17 de desembre de 1475 la prioressa i les monges reunides al so de campana a la sala capitular reconeixien rebre de Mateu Samates, ciutadà, curador testamentari de la seva néta Tomassa (filla de Bartomeu Samates i d'Eulàlia, notari ja difunt) 50 lliures que eren per redimir 5 quarteres de forment censal.³¹ Elionor, muller de Bernat de Lloscos, donzell, en el seu testament escriturat el 1510 deixava 4 lliures a les monges del monestir de Santa Magdalena per a què, una vegada morta, cada any per la festa de Sant Miquel el prevere Rafel Bonet hi

25 ARM, Prot. C-262, f. 24v-25.

26 ARM, Prot. R-593, f. 20-20v i 21.

27 ARM, Prot. R-592, f. 89v-90.

28 ARM, H-43, f. 57v.

29 ARM, Prot. A-96, f. 308-308v.

30 ARM, Prot. B-125, f. 80 i B-126, f. 91v-93v. Citat a BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: "Mossèn Gabriel Vaquer en el context de les lletres mallorquines de la tardor medieval", *BSAL*, 62, 2006, p. 204.

31 ARM, Prot. T-811, f. 22v-23.

celebràs missa per a la seva ànima.³² El dimarts 23 de juny de 1517 les monges reunides a la sala capitular del monestir reconeixien haver rebut de Nicolau Pellicer 45 lliures per quitació de 3 lliures i 8 sous censals que el monestir rebia per unes cases d'en Pellicer, situades a l'Argenteria superior de la ciutat, per la festa de Sant Joan del mes de juny. Els testimonis foren Francesc Rubert, paraire, Pelai Unís, donzell, i Gabriel Sunyer, paraire.³³ El 27 de febrer de 1521 Margalida, vídua de Bernat Cotoner, ciutadà, ofería a la prioressa i monges 2 lliures censals anuals amb la condició que per la festa de la Mare de Déu de març celebrassin un aniversari i missa per als seus parents *cum serimonie solemniter*.³⁴

Les mancances de la comunitat exigien més. A la ciutat de Roma, el 5 de gener de 1471, a instància del canonge Joan de Soldevila, beneficiat a Santa Magdalena, set cardenals concediren perpètuament cent dies d'indulgència a qui ajudàs amb la seva llimosna a les necessitats del monestir i als que visitassin la seva església el dia de Santa Magdalena, Santa Helena, Santa Marta, Sant Llätzer i la dedicació de la dita església.³⁵

Les monges comptaven amb un administrador per tenir cura del seu patrimoni. El 1444 era Pere Mòger. El dia 13 de novembre de 1451 la prioressa sor Isabel de Santacília i les altres monges congregades al so de campana *ut moris est* nomenaven procurador el prevere Joan Morro, ecònom del monestir, per solucionar una qüestió existent entre la comunitat i Pere Valentí, Joan Descatlar o la seva muller Violant en relació a 4 quarteres de forment censal.³⁶ El dilluns dia 24 de maig de 1479 les monges nomenaven el notari Jaume Ferrando, jove, per demanar allò que era degut al monestir, sobretot, censos. N'eren testimonis Jordi Joan de Ruestro, donzell, i Pere Joan, sabater.³⁷ El dimarts 13 d'abril de 1484 les monges de Santa Magdalena, congregades al so de campana com era costum dins la sala capitular del monestir, de bell nou nomenaven procurador el seu ecònom Jaume Ferrando, notari.³⁸ El 24 d'abril de 1490 era elegit com a procurador Jaume Gil, prevere beneficiat a la Seu, per demanar el que les era degut tant de diners com de forment. Rebia 12 lliures anuals de salari.³⁹ El 18 de maig de 1492 el nomenat era Pere Poquet, prevere beneficiat a la Seu.⁴⁰

El dijous 2 de juny de 1463 Jaume Carbonell i la seva esposa Coloma, habitants de Bunyola, venien al prevere Pere Seguals, procurador de les monges de Santa Magdalena, 12 quartans d'oli bo, novell i clar *pro servitute unius lampadis que arderi debet in ecclesia dicti monasterii in capella Sancte Elene*, portats a Ciutat per la festa de Sant Andreu i pel preu de 20 lliures. Aquest document sembla confús atès que aquestes 20 lliures pareix que foren llegades al monestir pel mercader Francesc Miró en el seu testament.⁴¹

32 ARM, Prot. T-471, f. 41-42v.

33 ARM, Prot. J-9, f. 89v-90.

34 ARM, Prot. R-324, f. 22-24.

35 ROSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio...", p. 340.

36 ARM, Prot. S-40, f. 5-7.

37 ARM, Prot. T-813, f. 65v.

38 ARM, Prot. T-819, f. 67-67v i T-866, f. 25-25v.

39 ARM, Prot. C-239, f. 42-42v.

40 ARM, Prot. T-445, f. 13v-14.

41 ARM, C-949, f. 13-14.

De vegades el procurador es feia càrrec d'altres qüestions. El 5 de maig de 1473 els jurats, previs els tràmits d'Antoni de Sant Pere, notari i procurador del monestir de Santa Magdalena, ratificaven el dret de l'aigua que prenia *alt al portal del Cirtar que aquí en e après venia e discorria per la barbacana del mur de la ciutat que és al dit portal tro a la porta Plegadissa* i donaven les ordes pertinents per al seu compliment a Tomàs Barberà, siquier, i a Bernat Marçà, picapedrer, davant el notari Andreu Boix.⁴²

De la mateixa manera, a nivell personal, algunes monges podien tenir un administrador o procurador per als seus propis béns. El dijous 21 de març de 1465 sor Annetta Basseta, nomenava procurador Jaume Cortei, paraire, per exigir tot el que se li devia.⁴³

Sor Isabel Santacília també disposava de béns. Així el 28 de febrer de 1453 Joaneta, donzella, filla d'Antoni Puig, ciutadà, amb consentiment de sor Isabel Santacília, prioressa del monestir, del seu pare i altres amics, es col·locava en matrimoni amb el mercader Arnau Genovard. El dot ascendia a 400 lliures que donava la prioressa dels seus propis béns. Desconeixem quins lligams, d'amistat o de parentiu, existien entre la prioressa i Joaneta.⁴⁴ El 20 de febrer de 1488 es produí la venda per part de les monges a la seva germana en religió sor Jaumeta Venya de *quendam cameram dicti monasterii et conventus que fuit sororis Francine Vallmajor [...] scituatam intus dictum monasterium*. El preu quedà establert en 35 lliures.⁴⁵ D'igual manera, el 7 de juliol de 1506 sor Gabriela Monserrada amb consentiment de la prioressa ratificava una donació que féu a Pere Tomàs sense indicar de què es tractava. Actuaren de testimonis Pasqual Vidal i Mateu Armengol, teixidors.⁴⁶

El dissabte 7 de novembre de 1500 sor Joana Olzina, amb consentiment de la prioressa sor Joana Gassulla, venia a Miquel Gual, teixidor de lli, unes cases seves (botiga i algorfa) prop de la font del Sepulcre, en el carrer de Lluç Oliver pel preu de 26 lliures més el pagament de varis censos.⁴⁷ El 30 de març de 1501 la mateixa sor Joana Olzina, venia al tintorer Pere Sala unes cases seves situades a la parròquia de Sant Jaume en el carrer d'en Lluç Oliver, sota alou del bisbe i capítol de Mallorca, fadiga de deu dies i a mercè de lluíisme i a cens d'1 lliura de prebebò cada any per a les candeles de la Seu i altres censos. El preu establert era de 18 lliures i 5 sous.⁴⁸ El 22 de setembre de 1501 l'esmentat Miquel Gual i la seva muller Francina feia venda de la casa que comprà a sor Joana Olzina a Helena, *femina enamorada*, situada al carrer d'en Lluç Oliver i que confrontava *ab uno latere cum quadam transversia per quam tenditur de dicta via publica ad fontem vulgo dictam del Sepulcre*, per l'altre costat amb cases que foren de la dita monja i ara eren del tintorer Pere Sala i per la part de darrera amb hort/jardí de la vídua de Ponç des Laners. El preu de venda era de 28 lliures. Actuaren de testimonis Miquel Mates, teixidor de lli, i Rafel Ferrer, paraire.⁴⁹

42 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio ...", p. 341.

43 ARM, Prot. C-138, f. 31v.

44 ARM, Prot. M-175, f. 72.

45 ARM, Prot. M-632, f. 7.

46 ARM, Prot. P-528, f. 8-8v.

47 ARM, Prot. C-242, f. 223-223v.

48 ARM, Prot. C-243, f. 48-48v.

49 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *El sexe a Mallorca...*, p. 45.

El patrimoni cultural

El patrimoni d'època medieval conservat al monestir consisteix en tres peces notables de l'estil gòtic.⁵⁰

La més antiga i important és el retaule dedicat a la santa que dona nom al monestir. Degué presidir l'església gòtica. És obra de varis pintors que a la segona meitat del segle XIV destacaren a Mallorca. La taula central amb figura exenta de Maria Madgalena, sembla ser obra de Francesc Comes atès que, malgrat no estar documentada, les seves característiques estilístiques són inconfusibles. Les taules laterals són atribuïbles al mestre del bisbe Galiana, anomenat així perquè treballà en diversos encàrrecs encomanats per aquest bisbe qui, com s'ha dit, mantingué una estreta relació amb la comunitat en el seu afany de millorar l'orde intern del monestir. Més recentment els carrers laterals han estat atribuïts a Nicolau Marçol. Hi destaca l'organització dels plafons laterals dedicats el de la dreta a la vida de la santa, d'acord amb el relat evangèlic, mentre que en el tram esquerre el pintor seguí les directrius de la llegenda àurea donant a conèixer la vida de la santa i les seves companyes en el seu mític desplaçament a Provença i el seu ulterior desenvolupament a través de la llegenda de les santes Maries de la mar. La seva factura, malgrat l'estat de conservació, és d'un valor iconogràfic poc habitual en la pintura gòtica mallorquina. El pinacle central amb la representació de la Verge i el Nin asseguts en un tron monumental i envoltats d'àngels músics és de més difícil atribució tot i que, habitualment, es consideri obra de Joan Daurer.

No desmereix interès el que correspon a la taula monumental de Santa Helena obra de Rafel Mòger (tercer terç del segle XV) per pura anàlisi estilística. La figura de la Santa abraça la creu i es troba asseguda en tron historiat acompanyada d'àngels amb els símbols de la Passió. Als seus peus el donant, amb hàbit dominicà, sembla ser un membre de la família Soldevila segons apareixen les seves armes a la part més alta del retaule. Es desconeix la seva procedència, és a dir, si prové d'una donació al monestir per part d'aquesta família o si hi ha arribat d'un altre indret.

Complementa la trilogia un petit retaule dedicat a la Verge, Sant Miquel i Sant Joan Baptista obra de Joan Rosat o Rosató, qui fou conegut abans de la seva identificació documental com el mestre de les Predel·les.

D'altra banda, les monges de Santa Magdalena guarden un únic exemplar que va pertànyer a la Beata del *Breviari* mallorquí de 1506, imprès a Venècia. En aquest llibre hi ha una primerenca representació de la Sibila.⁵¹

⁵⁰ BARCELÓ CRESPI M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca...*, p. 336-337. SABATER, T.: *La pintura mallorquina del siglo XV*, Palma, 2002, p. 39, 2 62-263 i 238.

⁵¹ MUNTANER BUJOSA, J.: "La primera imprenta mallorquina. Los impresores Caldentey y Calafat", *BSAL*, XXXI, 1959, p. 486.

Fita toponímica

Com a referència toponímica en l'espai urbà de la ciutat de Mallorca el monestir suposava una fita. Per això sovint se l'esmenta per tal de situar algun immoble. Així, per exemple, el 14 de març de 1444 Esclarmonda, esposa de Mateu Huc, feia venda davant el notari Pere Mòger a la dona Nicolaua d'una casa a la parròquia de Sant Jaume prop del monestir de Santa Magdalena per la que Gabriel Roig, beneficiat a la Seu, pagava 16 sous de cens anual. Confrontava amb el carrer de Sant Jaume, casa de la venedora i un carreró que anava a la Conqueta. El preu establert va ser de 23 sous i actuà de testimoni el propi Pere Mòger que també era administrador del monestir.⁵² Jordi Brondo, cavaller, vivia a la parròquia de Sant Jaume, *assats prop del monestir de Santa Magdalena*, segons consta a l'inventari dels seus béns (1472).⁵³ El dimarts 29 de març de 1475 Gregori Galmés, picapedrer, venia a Bernat Marsà, picapedrer, una casa seva situada a la parròquia de Sant Jaume *coram portali maiori ecclesie monasterii Beate Marie Magdalene que domus primo et antiquitus erat dormitorium et coquina hospitalis vulgariter dicti Sancte Magdalene*. Era tinguda sota alou i directe domini de l'hospital general i tenia dret a aigua. Confrontava amb *via publica discurrente coram dicta ecclesia Sancte Magdalene*, amb capella *qui ibi est*, amb hort del dit hospital i cases de Pere Morro, prevere. El preu a pagar era de 18 lliures.⁵⁴ El 18 de juliol de 1496 Joan Perelló, prevere beneficiat a l'església de Santa Eulàlia, establia en emfiteusi a Antoni Pelegrí, paraire, *quendam ortum meum scituatum intus parochia Sancti Jacobi ante monasterium beate Magdalene*.⁵⁵ El ja citat Gregori Galmés picapedrer, establia el 1497 a Pere Joan, sabater, i a la seva muller Margalida, unes cases de la seva propietat enderrocades, una de les quals tenia un hort contigu, situades a la parròquia de Sant Jaume *satis prope monasterium Sancte Magdalene*. Confrontaven amb via pública que va de l'església de Sant Jaume a l'esmentat monestir, casa del donzell Berenguer de Tagamanent, hort de Gabriel Cervià, casa de na Truiola, casa del propi Pere Jaume i *cum quodam carrerono vocato dels Scolans eunte de dicta via publica usque locum del taulat*.⁵⁶

Altres dades

Era important el càrrec de capellà del monestir que solia recaure en alguna persona de confiança de les monges. El dilluns dia 7 d'octubre de 1510 hi hagué una reunió del capítol catedralici en el qual, tots concordants, varen concloure que per a l'obtenció de la capellania fundada a l'església de Santa Magdalena a l'altar de Santa Helena pel prevere Joan Rotlan difunt, vacant per la mort del prevere Urbà Samates, la qual capellania pertanyia al Capítol, es proposaria per cobrir-la el prevere Pere Servera.⁵⁷

Les monges el 17 de febrer de 1486 assistiren a la cerimònia de les exèquies del lloctinent general del regne Blanes de Berenguer mort el dia abans. Se l'exposà a la capella del castell reial i hi acudiren els frares, monges, autoritats, etc. per més tard esser sepultat al

⁵² ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio ...", p. 340.

⁵³ ARM, Prot. C-174, f. 152.

⁵⁴ ARM, Prot. A-100, f. 94r-95r.

⁵⁵ ARM, Prot. P-391, f. 96v-97.

⁵⁶ ARM, Prot. C-256, f. 48-49v.

⁵⁷ ACM, Actes Capitulars 1.626, f. 222.

convent de fra menors. El notari Joan Porquers deixà escrit:

Item lo prop dit die feta absolució sobre lo dit cors seperadament unes de les altres per les monges de Sancta Margarita e de Sancta Magdalena, les de Santa Clara perque no hixen del monestir no y vingueren. E per semblant no-y vingueren les monges dites de la terça regla perquant les han tretas del monestir de Sancta Elizabet ahon staven, e han ne fet monestir de Sent Jerònim. Les dites monges dites de la terça regla perque no vivien degudament les tregueren del dit monestir, pretenen elles que·ls és stada feta injusticia, are stan en una casa prop Sent Miquel ab prou vergonyal lur.⁵⁸

Durant la Germania se sap que hi havia guaites als campanars de la Seu, de les parròquies i d'algun convent per evitar que s'hi refugiassin mascarats i a la vegada protegir el recinte. El convent de Santa Magdalena no se n'escapà essent-ne guarda Pere Joan, teixidor de lli d'origen menorquí.⁵⁹

A tall de conclusió

La comunitat monàstica de Santa Magdalena no assolí la influència ni el prestigi que sí ho feren les de Santa Margalida i de Santa Clara i n'és mostra la procedència social de les monges. Només observar els llinatges hom se n'adona que hi manquen dones pertanyents a famílies de l'oligarquia ciutadana. El mateix Zaforteza Musoles afirma que *en sus primeros años, no tomó este convento el incremento que hemos visto han alcanzado otros.*⁶⁰ Així i tot la seva importància és indiscutible. A partir de 1552 començaria per a la comunitat el seu major esplendor quan hi entrà l'humil donzella de Valldemossa Catalina Tomàs, la famosa beata, que esdevindria ara per ara l'única santa mallorquina. De llavors ençà el monestir es convertí en un dels més importants de la ciutat.

⁵⁸ MUNTANER, J.: "Un noticiario de finales del siglo XV", *BSAL*, XXVI, 1953, p. 50-52.

⁵⁹ BERNAT, M.; SERRA, J.: *La veu de la revolta. Sermonadors i profetes a les germanies de Mallorca (1521-1523)*, Palma, 2008, p. 174.

⁶⁰ ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La Ciudad de Mallorca...*, p. 247.

Nòmina de monges identificades

1368

Elisenda Amada
 Berenguerona de Bell-lloc Eixalona
 Comtessa Brunilla
 Benvenguda Careta
 Catalina Castaya Busquerona
 Francisca Fillola
 Catalina Guillelma
 Angelina Jordana
 Agneta Jordano
 Blanca Lampaies
 Agneta Maiola
 Francisca Moreia
 Blanca Muleta
 Cília Romera
 Elisenda Rossa
 Catalina Vallfogona
 Agneta Vilanova
 Magdalena (...)

1447

Eulàlia Auleta
 Anneta Barreta
 Praxedis Bertrana
 Caterina Camps
 Françaia Caselles
 Clara Catalunya
 Caterina Clapés
 Joaneta Francina
 Caterina Gilaberta
 Antònia Guitarda
 Bartomeva Hugueta
 Anneta Hugueta
 Joaneta Miquela
 Lluçia Piris
 Antònia Pusceta (?)
 Eulàlia Salvadora
 Isabel Santacília, prioressa
 Pereta Xeris (?)

1451

Eulàlia Aulesa
 Pereta Axerts ?
 Praxedis Bertrana
 Françaia Caselles
 Clara Catalunya
 Caterina Clapés
 Joaneta Francisquina
 Caterina Gilaberta
 Antonina Guitarda
 Joaneta Miquela
 Lluciet Piris
 Antonina Puigiet ?
 Eulàlia Salvadora
 Martina Terrassa
 Anneta Ugueta
 Cília (...)

1475

Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Caterina Clapés
Joana Galmés
Miquela Gassulla, prioressa
Gabriela Monserrada
Joana Peretona
Antonina Pola
Mateua Roja
Marquesina Sa Font
Martina Terrassa
Pereta Xerç

1479

Joana Gassulla, prioressa
Joana Bach
Francina Ballestera
Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Caterina Clapers
Joana Galmés
Gabriela Monserrada
Joana Peretona
Antonina Pola
Mateua Roja
Marqueta Sa Font
Martina Terrassa
Francina Vilamajor
Pereta Xerç

1484

Joana Bach
Francina Ballestera
Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Joana Galmés
Joana Gassulla, prioressa
Bernadina Juncta
Gabriela Monserrada
Joana Peretona
Antonina Polla
Mateua Roja
Marqueta Sa Font
Martina Terrassa
Francina Vallmajor
Pereta Xerç

1488

Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Joana Galmés
Joana Gassulla, prioressa
Bernadina Juncta
Gabriela Monserrada
Magdalena Parets
Joana Peretona
Antonina Poll
Angelina Roja
Mateua Roja
Marquesina Sa Font
Martina Terrassa
Jaumeta Venya
Joana Vilamajor
Francina Xalpes
Pereta Xerchs

1490

Joana Gassulla, prioressa
Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Joana Galmés
Margalida Juncta
Gabriela Monserrada
Antonina Pola
Angelina Roja
Margalida Roja
Margalida Sa Font
Magdalena Terrassa
Martina Terrassa
Jacmeta Veyna
Samsona Vilamajor
Francina Xalpes
Pereta Xeris

1492

Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Joana Galmés
Joana Gassona, prioressa
Bernadina Juncta
Marina Lopes
Úrsola Martina
Gabriela Monserrada
Magdalena Parets
Angelina Roja
Mateua Roja
Magdalena Romeguera
Martina Terrassa
Joana Veyna (...) Vilamajor
Francina Xalpes
Marquesina (...)

1518

Joana Galmés
Úrsola Martina, prioressa
Anna de Puigdorfila
Mateua Roja
Magdalena Romeguera
Joana Venya
Francina Xalpes

1521

Agnès Berga
Joana Cassana
Úrsola Martínez, prioressa
Joana Mira
Francina Olivera
Joana Olivera
Baltasara Estranya
Francina Xalpes

1533

Francina Moiana, prioressa
Francina Prats, vicària
Bàrbara Cladera
Baltasara Estranya
Joana Mira
Francina Olivera
Anna Puials
Elionor Rossinyola
Eulàlia Santa Cília
Jerònima Santa Cília

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

DEL MEDITERRÁNEO AL ATLÁNTICO: APERTURA / REAPERTURA DEL ESTRECHO DE GIBRALTAR EN LA EDAD MEDIA. ESTADO DE LA CUESTIÓN

Antonio Ortega Villoslada

UNED Illes Balears

Resumen: Hito del comercio internacional en el Medievo, se ha debatido entre apertura o reapertura, y lo que ello implica, del intercambio mercante vía estrecho de Gibraltar. Comercio en el que Mallorca jugará un papel decisivo, analizado por la Historiografía.

Palabras clave: Mallorca, Atlántico, Intercambio mercante, Estrecho de Gibraltar, Edad Media.

Abstract: Milestone of the international trade in the Middle Age, there has been debated between opening or reopening, and what it implies, of the merchant exchange for the strait of Gibraltar. Trade in which Majorca will play a decisive paper analyzed by the Historiography.

Key words: Majorca, Atlantic, Naval trade, Strait of Gibraltar, Middle Age.

En su infancia la navegación se practicaría con bastimentos costeros; mas conforme fueron creciendo la industria y el lujo, fue necesario abrir comunicación con los pueblos vecinos para permutar con ellos los objetos recíprocos de sus necesidades y fantasías. Cuando los de países más cercanos no bastaron, u otros aunque de tierras más remotas y menos conocidas, prometieron mayores ventajas; empezaron algunos osados navegantes a penetrar en las regiones ultramarinas, saltando al principio de isla en isla, o de promontorio en promontorio, al modo que lasavecillas recién salidas del nido, brincan de rama en rama para ejercitar sus fuerzas y su vuelo.

Las mayores ganancias que provenían de los primeros viajes largos, alentaron la codicia mercantil hasta hacerle despreciar los peligros de todos los mares y las inclemencias de todos los climas. A lo menos éste ha sido el orden progresivo que siguió la navegación en el mediterráneo, de la qual tratamos; y parece muy natural que fuese también el mismo que ha seguido en los demás mares... ..y en el siglo XIII -los venecianos- surcaban sus quillas el elado mar de Azoff en concurrencia con los activos Genoveses: sin perder de vista el nuevo proyecto de abrir la puerta del Océano para dirigir su rumbo hasta la opulenta Brujas, emporio universal de las producciones e industria del norte y del medio día en aquella edad. Con esta lenta progresión siguieron su carrera los Pisanos, Genoveses, Provenzales y también los Catalanes.¹

Con estas deliciosas líneas resume Capmany la idea, en el siglo XVIII, del comercio medieval. Vincula la apertura de la ruta atlántica a la evolución experimentada en la Europa del siglo XIII por la industria y a la elevación del nivel de vida, lo que alentó el comercio naval entre los principales centros de producción a pesar de los riesgos de este tipo de travesías. Ratifica la opinión, ya expresada en fuentes cronísticas musulmanas, sobre la situación coyuntural del Estrecho y el dominio islámico² cuando habla de abrir la puerta del Océano, dando por hecho su cierre a la navegación mediterránea y, asimismo, reconoce la primacía italiana porque: *...las comunicaciones empezaron a abrirse gracias a la habilidad de los genoveses e italianos.*³

Concepto análogo perdura en los inicios del siglo XX con Schaubé⁴ o Cessi,⁵ que creen que el Estrecho estuvo bloqueado al tráfico mercante desde el colapso del Imperio romano de Occidente hasta el siglo XIV. Hamy⁶ sostiene, por contra, que los navegantes catalanes frecuentaban los Países Bajos mediado el siglo XIII y sólo unos años más tarde intervendrían los italianos en los asuntos marítimos del Norte. Recorridos que realizaron, a decir de Sottas,⁷ sin escalas. Punto rebatido por otros autores. Actualmente, según veremos, persisten las divergencias respecto a esta cuestión.

En la segunda mitad del siglo XX la perspectiva es mucho más extensa. Pierre Chauanu⁸

¹ CAPMANY Y DE MONPALAU, A.: *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, (Madrid, 1779-1792), I, pp. 55-56. Reedición de la Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1961.

² Según la conocida metáfora de Ibn KALDUN que consideraba que en los siglos IX y X el Mediterráneo era un lago islámico, cerrado por los musulmanes a la navegación cristiana.

³ CAPMANY Y DE MONPALAU, A.: *Memorias...*, I, p. 126.

⁴ SCHAUBE, A.: *Die Anfänge der venezianischen Gallerenfahrten nach der Nordsee*. Historische Zeitschrift, CI, 1908.

⁵ CESSI, R.: *Le relazioni commerciali tra Venezia e le Fiandre nel secolo XIV*, Nuovo Archivio Veneto, XXVII, 1914.

⁶ HAMY, E. T.: *Études historiques et géographiques*, Paris, 1896.

⁷ SOTTAS, J.: *Les messageries maritimes de Venise au XVe siècle*, Paris, 1936, p. 127.

⁸ CHAUNU, P.: *La expansión europea (siglos XIII al XV)*, Barcelona, 1982.

sigue relacionando la apertura del Estrecho con el trayecto terrestre a través de las ferias de Champagne. Estima que no cabe hablar de sustitución de rutas,⁹ sino de desdoblamiento y consolidación con el comercio del Norte, representado por Brujas, y equipara este acceso, a escala mediterránea, con el primer viaje a la India de Vasco de Gama -dos siglos posterior-, al propiciar la convergencia de los dos grandes polos comerciales. Data la primera salida de un convoy anual a Flandes en 1277, conforme a los registros genoveses, sin descartar la posible conexión atlántica en años precedentes, principalmente en dirección inversa, e indica los motivos técnicos que habrían impedido el paso al Mediterráneo, ejemplificándolo con la expedición de los hermanos Vivaldi¹⁰ en búsqueda de una ruta alternativa hacia los focos asiáticos, una vez en manos musulmanas San Juan de Acre y clausurado el itinerario terrestre.

Después de la unificación en 1137 del reino de Aragón con el condado de Barcelona, el potencial avance de la corona aragonesa en el Languedoc y la Provenza se verá frenado en Muret, por lo que dirigen la mirada al sur y a su particular reconquista mediterránea, llegando a crear lo que Chaunu califica de una potente talasocracia que participará de la aventura atlántica y que, en la vertiente africana, anhela especialmente el oro sahariano, fracasando¹¹ -a su entender- por el uso erróneo del tipo de navío. Señala el empleo sistemático de la galera por parte de los gobernantes, en contraposición a la coca, buque movido a vela, de alta borda y superior arqueo que, por su origen atlántico, sería el más adecuado, ofreciendo mayores garantías de éxito en las empresas oceánicas.

Dentro de la amplitud de frentes que proyecta, pone de relieve el crecimiento demográfico europeo en el siglo XIII y la gran labor reconquistadora efectuada por los cristianos peninsulares entre 1225 y 1264, subrayando, sin embargo, la complementariedad de las economías al norte y sur del Oeste mediterráneo. Una cohesión comercial que no sólo pervivió pese a la guerra, sino que además: *...el tráfico con el Magreb se vio intensificado en el momento en que el auge de la Reconquista debía aparentemente comprometerlo.*¹² Opina que dicho comercio se fundamenta en el tradicional papel exportador de cereales del Magreb y la importación de oro, supletoria del mercadeo de esclavos que, hasta el siglo XII, practicaban las ciudades italianas, siendo la falta de este metal lo que impulse a la exploración del Atlántico africano.

Igualmente, se fija en cuestiones navales -buques más aptos para las derrotas atlánticas y su evolución tecnológica- centrándose en las diversas funciones tanto de los de casco

9 En su artículo "Les routes espagnoles de l'Atlantique", opina que no se puede hablar de rutas interestatales tal y como lo entendemos hoy en día, pues recuerda que lo que existía en la Edad Media eran espacios marítimos dependientes de los diversos reinos o ciudades. Así, determina para la Península las jurisdicciones marítimas: catalano-mallorquina, andaluza-castellana, cantábrica-castellana y vizcaína. Este tipo de distinción es aplicable a Francia y, con más razón, a Italia.

10 "Ugolino y Vadino salieron de Génova, franquearon las columnas de Hércules con dos galeras: singular candidez". En CHAUNU, P.: *La expansión europea...*, p. 38.

11 En 1339 el portulano de Dulcert describe al rey de Mali -Rex Mally- con abundancia de oro, y en 1346 el mallorquín Jaume Ferrer zarpa el día de San Lorenzo *per anar alriu delor* sin que se vuelvan a tener noticias suyas.

12 CHAUNU, P.: "Les routes espagnoles...", p. 56. En este mismo sentido se expresa MATEU Y LLOPIS cuando, hablando de las grandes unidades monetarias medievales, comenta que hay, en el Mediterráneo, dos mundos religiosos pero uno sólo económico. "Posición de Mallorca en la Historia Económica Medieval", *BSAL*, 30, 1947, pp. 95-120.

alargado -tipo galera- como los de casco redondo -coca, nau, carraca...-. Desde una visión atlántica, acepta que las galeras pierden toda la ventaja de la que disponen en el Mediterráneo y que sólo el monopolio del que disfrutaron les mantendría en los derroteros oceánicos, donde no descollaban sobre el velero. La incorporación del timón de codaste o el aumento de superficie vélica y arboladura son otros de los aspectos abordados.

Analiza el progreso científico que supuso el salto a la navegación de altura y entra de lleno en la controversia de la brújula y su aplicación en mapas -portulanos¹³ que, considera, nacieron en Italia con la *Carta Pisana* de 1290 y la escuela genovesa de los Vesconte, sin nombrar en ningún momento la cartografía mallorquina. Resalta las llamadas *Tablas de marteloio* o *martelologio*, sencillas tablas trigonométricas destinadas a uso náutico y que, según Chaunu, marcan el verdadero inicio de la náutica magnética.¹⁴

Para concluir con la obra de Chaunu, en la que se reitera la preeminencia italiana en los asuntos relativos a la génesis de la singladura oceánica, quiero destacar un párrafo que sintetiza el tono del trabajo: *...Al desembocar del Mediterráneo al Atlántico por el camino marítimo, el comercio italiano cambió de registro. La anexión a su dominio, estrechamente mediterráneo y oriental, del gran comercio marítimo del Norte, en plena mutación de crecimiento, significó, "mutatis mutandis", la anexión de una América.*

El texto de Roberto Sabatino López¹⁵ constituye, para el presente tema, un punto de inflexión en el tratamiento de la apertura¹⁶ del estrecho de Gibraltar, pues su no poco menos que atrevida tesis sobre la prioridad balear provocó el movimiento de las partes afectadas (historiadores italianos y mallorquines), por el origen ligur del propio López que, aún con las evidencias de Ruddock o Doehaerd, entre otros, sostuvo la supremacía mallorquina en las primeras travesías atlánticas. Comenta el apoyo genovés al obispo Gelmírez en la temprana fecha de 1120, o los viajes hacia 1160 a Salé, en la costa occidental de Marruecos, para plantearse el por qué del retraso de Génova en el comercio regular atlántico, que atribuye a un conflicto de costos y mercados. Piensa que los veleros mediterráneos poseían capacidad suficiente para rivalizar con las cocas del Norte y demás buques a vela de las regiones oceánicas septentrionales, pero que el gran inconveniente era la distancia a recorrer y el subsecuente gasto.¹⁷ En el Mediterráneo no habría impedimentos para el cabotaje entre los puertos en los que transaccionaban para así amortizar el viaje, empero, pasado el Estrecho, escasearían los enclaves comerciales que lo hiciesen rentable. Por lo que, a pesar del alto precio del transporte terrestre, éste continuaba siendo más lucrativo debido a las oportunidades de comercio ofrecidas por la zona de Champagne o algún otro mercado de carácter internacional visitado por mercaderes de la Hansa.

Acometer la ruta atlántica requería unos mínimos que se dieron, a juicio del autor, con la expansión castellana y el rápido desarrollo del comercio con Castilla, posibilitando que

¹³ "la navegación del siglo XIII al XVI fue una navegación a la estima, o sea, al rumbo trazado sobre la carta, a la dirección medianamente mantenida". En "Les routes espagnoles...", p. 219.

¹⁴ RAMÓN LLULL en su *Ars Magna*, redactada entre 1305 y 1308, atestigua su utilización.

¹⁵ "Majorcans and Genoese on the North Sea route in the thirteenth century", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, XXIX, 1951, N° 4, Bruxelles, 1951.

¹⁶ Apertura, reapertura o continuación, según sea la perspectiva del historiador.

¹⁷ "Majorcans and Genoese...", p. 1165.

las galeras recalasen en varios puertos -Sevilla o Lisboa- antes de saltar desde Galicia al canal de la Mancha. No obstante, el factor decisivo que lleva a utilizar la incipiente vía es la aparición de un intenso tráfico de alumbre oriental a Flandes, controlado por los genoveses, en especial Benedetto Zaccaria; importando de regreso telas de calidad, tan apreciadas en el Mediterráneo, y lana inglesa que acabará por reemplazar en Florencia, a finales del siglo XIII, a la española negociada a mediados de siglo. Con estas mercancías, los artículos de lujo completan una estiba capaz de hacer productivas aquellas empresas.¹⁸

Aparte de las emergentes técnicas comerciales, se practican modificaciones en las galeras que permiten agrandarlas y competir con las caravanas terrestres. Pero el problema básico genovés será todavía de mentalidad, pues López recuerda cómo en 1274 Simone Mallone, que había construido una galera al rey de Inglaterra, declina *ir al norte a recibir el dicho dinero* y prefiere cobrar a través de intermediario.

Por la documentación manejada del Public Record Office, estima que los mallorquines entran en competencia con los genoveses, bien arribando conjuntamente o precediéndoles *como únicos vencedores* en el trayecto al Norte.¹⁹ Admite que los datos más antiguos de navegaciones a Inglaterra obran en Génova y son tres años anteriores a los anglosajones, patentizándose en 1281 la presencia insular junto a dos galeras ligurinas. Habrá que esperar a 1304 para tener una segunda referencia con la galera de Pere Berge *Mayoricarum* -cargando mercancías mayormente de italianos-²⁰ último buque balear localizado en los archivos ingleses *en mucho tiempo*, mientras empiezan a surgir los venecianos. Sorprendentemente concluirá que: *...parece ser una causa suficiente para asumir que los mallorquines fueron los primeros y les siguieron los genoveses...* Contempla la superioridad genovesa, si bien declara que éstos se prevalieron de la estrecha relación con Mallorca para saber de la nueva ruta y explotarla si las noticias eran esperanzadoras.

Se pregunta qué genoveses privaron a los mallorquines de su prioridad en la ruta del Estrecho. Contrastando archivos genoveses e ingleses, descubre en Génova un documento de 1274²¹ en el que se citan los nombres de Oberto de Mari y Pietro di Negro, propietarios asimismo de dos de los cuatro buques mencionados en las fuentes inglesas. A su vez, trabajan con Benedetto Zaccaria y su hermano, dueños de las minas de alumbre de Focea y titulares, en 1278, de la primera galera ligur que zarpa con este material a Inglaterra. López enmarca su indagación entre 1274 -año en que constan los viajes de Mallorca y otros hacia el Atlántico- y 1278. La estancia de las galeras de Zaccaria en los puertos hispanos en tales fechas está comprobada, además de su ulterior presencia como almirante del rey de Castilla y señor durante un breve periodo del Puerto de Santa María -base idónea para cualquier travesía atlántica-, u ostentando el almirantazgo de Francia y cooperar en el bloqueo del Canal e intento de conquistar Brujas. Esta semblanza, junto a su demostrado espíritu comercial, lo sitúan, a criterio de López, como personaje ideal para suplantar a los mallorquines en la ruta del Atlántico a favor de su tierra genovesa.

18 *...Alum with a small amount of precious goods and wool with a small number of pieces of quality cloth would fill a galley and make its voyage profitable...* En "Majorcans and Genoese...", p. 1169.

19 "Majorcans and Genoese...", p. 1171.

20 "Majorcans and Genoese...", p. 1173, nota 2. PRO, E 122, 68/14.

21 ASG, Cartulario de Simone Vattacio, Emanuele Loco y Gabriele de Predono, I, f. 159r.

Al final de la obra se plantea la fecha en la que los insulares decidieron singlar con dirección al mar del Norte y cree que la tradición balear en la navegación mediterránea de largo recorrido y hacia la zona occidental peninsular les habría animado, sobre todo, tras la toma de Murcia y la Andalucía Oriental por Castilla,²² aunque se sigue preguntando por qué fueron precisamente los mallorquines y no los murcianos o los propios barceloneses, poseedores de una armada más poderosa. Para resolver estos interrogantes, aboga por una investigación en profundidad de los archivos españoles y la aportación de aspectos colaterales como el análisis de los portulanos y la escuela cartográfica mallorquina.

Geo Pistarino, que no oculta su fascinación por Génova,²³ defiende que la proyección ligur por las rutas comerciales del Mediterráneo se vuelca hacia el Atlántico, condición que determina la ruptura del *equilibrio intermediterráneo* y la búsqueda de una nueva armonía marítima que dé renovado impulso al comercio. Asevera que los genoveses, maestros en el arte de navegar, transmitieron a los nativos su consumada pericia para la construcción, habilidad planificadora, mando de flotas y vasta experiencia náutica prontamente adecuada a las aguas del Océano, tan extrañas a las mediterráneas.²⁴ Para ello, aduce el soporte ligur a Felipe IV de Francia -1292-, en lucha contra Inglaterra, con el envío de una escuadra que parte de Aigües-Mortes rumbo a Normandía en 1295. Reflexiona sobre las causas que indujeron a los genoveses a buscar el contacto directo con los puertos septentrionales y opina que son múltiples e interrelacionadas.²⁵ Incide en la seguridad y capacidad del comercio marítimo frente a las trabas terrestres, fruto de los incesantes conflictos bélicos, aunque reconoce la problemática que acarrea la reciente vía: necesidad de una industria naval adaptada a navegaciones oceánicas; cartografía para estas rutas; tripulaciones cualificadas; exploración de mercados rentables para todo género de mercancías, y dificultades de asentamiento en lugares con otra mentalidad, algunos de ellos conocidos únicamente a través de leyendas o de forma sesgada, caso de los pueblos de la costa occidental africana. Además, la ruta atlántica surca un espacio dominado primariamente por musulmanes. Si en el siglo XI hay que procurar un respiro, ante la presión islámica, en el área más inmediata a Génova, en el XII se impondrán los pactos entre ésta y los distintos reinos bereberes, que controlan el grueso del mercado en la Península y África y que tienen la llave del estrecho de Gibraltar.

22 *“La reconquista castellana de Andalucía, durante la primera mitad del siglo XIII, atrajo cada vez más los barcos del Mediterráneo hacia las costas del Atlántico, primero a Cádiz y Sevilla, luego a La Rochela, Southampton, Londres, Sluys y otros puertos del Mar del Norte”.* Véase LÓPEZ, R. S.: *El nacimiento de Europa*, p. 317.

23 *“Si potrà forse pensare ad una mia particolare predilezione per Genova e per le sue vicende: ad una predilezione acuitasi attraverso una lunga consuetudine di studio, sino a punto de distorcere il giudizio”.* “Genova e l’Islam nel mediterráneo occidentale (secoli XII-XIII)”, *I Congreso Internacional de Historia Mediterránea*, Palma de Mallorca, 1973.

24 PISTARINO, G.: *La capitale del Mediterraneo; Genova nel medioevo*, Bordighera, 1993, p. 95.

25 *“...le condizioni di disordine, tra le fazioni e le guerre, delle regioni italiane e francesi per le quali passano le vie terrestri. Di qui la maggiore sicurezza dei percorsi marittimi; la possibilità di affari più redditizi, grazie all’incremento urbano e mercantile delle città del nord, soprattutto di Brueges e di Londra, l’importazione sui cantieri genovesi di quei legni più robusti e capaci che non solo sono in grado di affrontare l’Oceano, ma anche assicurano i trasporti di grossi quantitativi di merci povere: donde la nuova impostazione del traffico genovese sul commercio per commessa tra il Mezzogiorno ed il Settentrione, con i carichi di grano e di vino della Berberia, del Marocco, delle Baleari, della Spagna, andando al nord, e quelli di lane inglesi e di prodotti fiamminghi e francesi, venedo al sud. A soffrirne sono i mercati della Champagne, che entrano in declino e le cui vie terrestri verso la Liguria vengono progressivamente abbandonate a partire dal terzo decennio del Trecento, anche in conseguenza dei conflitti che intorbidano tanto la Francia meridionale quanto la stessa Liguria, nelle fazioni tra guelfi e ghibellini.* En PISTARINO, G.: *“La capitale del Mediterraneo...”*, p. 96.

Pistarino, para dar respuesta a este aserto, se fija, en primera instancia, en la frecuencia de arabismos del léxico marineró genovés, la onomástica, toponimia urbana, interpretes de esa lengua, uso de *cartas sarracenas* y transcripción de obras de autores árabes -Ibn Sarabi y su *Liber de simplici medicina*-. Pasa seguidamente a cuestiones políticas y advierte cómo los genoveses simultaneaban las acciones hostiles contra infieles: participación en los ataques a Bugía o Almería en 1136, apoyo a los cristianos en las expugnaciones de Almería y Tortosa en 1147-1148, etc..., con los acuerdos comerciales -en 1149, renovado en 1161, lo suscribían con Valencia; en 1155 y 1181 con las Baleares; mediado el siglo lo hacían con Salé, en el litoral atlántico marroquí, etc...- cuyo objetivo primordial era instaurar un sistema de refuerzo costero que perpetuase su primacía económica. En el siglo XIII vemos esta misma política en los tratados de 1251 con Castilla, y en los de 1278-1279 con el reino Nazarí de Granada. Pactismo dado por el imperativo de garantizar un factor de equilibrio en el Mediterráneo occidental que obstaculice la prevalencia sofocante de un reino en una región marítima de la entidad del estrecho de Gibraltar.

Génova saca sustanciales ventajas de los hispanomusulmanes,²⁶ que contrarrestan la creciente hegemonía cristiana. De hecho, los cronistas genoveses no conceptuaron de igual modo a los norteafricanos -que llegan a calificar de *bárbaros sarracenos* o *basura pagana*- y a los de los reinos peninsulares, a quienes se agasaja en los pactos comerciales con espléndidos regalos. Para Pistarino es notorio que los musulmanes de África y los de España conforman mundos diferentes.

Por su parte, los musulmanes mantenían una política fluctuante de colaboración con reyes cristianos, lo que no significaba la interrupción del tránsito comercial y la ruptura de conciertos económicos o rescisión de cláusulas mercantes. Los buques continuarían *...surcando los mares con sus cargas, a veces valiosas y en ocasiones mas modestas...* bajo constante coacción de la guerra de corso y piratería, ejecutada por cristianos y musulmanes, en el Estrecho y puertos atlánticos de Europa y del norte de África en una época en la que, según Pistarino, la radicación genovesa en Ultramar asumió una dimensión de núcleo colonial.²⁷

Charles Emmanuel Dufourcq²⁸ aborda el tema del Estrecho en los siglos XIII y XIV desde un punto de vista más centrado en la interacción cristiandad-islam. Da comienzo su estudio después de la victoria cristiana en las Navas de Tolosa, en lo que representa el fin de un ciclo de dominio magrebí en territorio peninsular. Tras la batalla se instala un periodo de neutralidad en la zona que los catalanes no dudan en capitalizar. El siglo XIII e inicios del XIV es una verdadera edad de oro para el gran comercio, tal y como recuerda Vicens Vives, lo que propicia la expansión marítima catalana sustentada en un componente económico que no dejará de estar marcado por el ánimo de reconquista, no siendo el Magreb más que un elemento de un vasto conjunto geográfico: *...en este tiempo donde el espíritu de Cruzada estaba eclipsado por la pasión del negocio, no se trataba tanto de conquistar las tierras*

26 "In realtà i Genovesi, avvantaggiati dalla sopravvivenza di una Spagna musulmana che a Genova stessa deve ragioni di vita, interessati al mantenimento dello status quo contro il dinamismo espansivo catalano-aragonese e castigliano, forse intimamente convinti della legittimità della presenza dell'Islam nella penisola iberica come in una terra natale dopo secoli di civile sviluppo, non vogliono prendere posizione, si pronunciano il meno possibile...". PISTARINO, G.: "Genova e l'Islam...", p. 201.

27 "Genova e l'Islam...", p. 205.

28 *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*, París, 1966.

*del islam sino de ganar posiciones económicas ventajosas.*²⁹ Parangona las actividades mercantes entre España y el Magreb con el tráfico del Este mediterráneo, pues observa que el retorno de los buques de Levante coincidía con el mayor número de salidas a Berbería, infiriendo que el oro africano adquirido por los catalanes serviría para comprar especias en mercados orientales según planteamiento ya expuesto por Vicens Vives, Suárez y Carrère en *La economía de los países de la Corona de Aragón*. La relativa ruina naval islámica estuvo acompañada por el empuje de italianos, provenzales y catalanes que pretendieron, si no el monopolio, al menos el control de la navegación. En medio de esta situación, Dufourcq ve en el Estrecho un punto fascinante y neurálgico, la puerta de otro mundo que, sin embargo, no es desconocido para los catalanes aunque si poco frecuentado antes de 1275. Desglosa tres grandes etapas en las relaciones de la Corona de Aragón con el Magreb occidental. La inicial es la del reinado de Jaime I de Aragón, caracterizada por la inestabilidad política marroquí que inhibía la celebración de alianzas que respaldasen mínimamente el comercio, circunscribiéndose la actuación de Jaime I al área mediterránea y los principales puertos del reino, siendo Castilla quien ejerza gran autoridad en la zona de Marruecos.

Ceuta era para los súbditos de Jaime I enclave predilecto mercante, y la piratería una simple contingencia, un accidente que entraba en los peligros de la mar. Señala que el conocimiento de estos parajes por los aragoneses venía de antiguo, pues en la primera mitad del siglo XII un personaje catalán llamado Reverter, vizconde de Barcelona, jefe de la milicia cristiana de los almorávides, habría enseñado la ruta a numerosos caballeros catalanes. Al oeste de Ceuta, los buques barceloneses serán habituales en Tánger y, costeando el atlántico magrebí,³⁰ comercian con Salé -estimulados por el oro sudanés- y otros puertos. Viajes que se acometían mediante cabotaje.

Se centra Dufourcq en un aspecto hasta entonces poco relevante a la hora de estudiar la cuestión del Estrecho como es la correlación de los acuerdos de paz y la intensificación del flujo mercante entre los reinos implicados. Si en 1264 Jaime I está en guerra con los musulmanes por la revuelta murciana, un lustro más tarde firma un tratado con el señor de Ceuta en el que prevalecerá una política pacífica encauzada a que los marineros del Magreb no turben la paz ibérica, y a la libre negociación.³¹ Acuerdo con un sentido *euroafricano* importante al incorporarse Ceuta y puertos circundantes a los itinerarios mercantiles que unían Fez y las Baleares propiciando, de esta forma, el comercio transmediterráneo. En la misma dirección se sitúa el compromiso de Jaime I con el meriní Abu Yousuf para la conquista de Ceuta, pues le brinda ocasión para comerciar con la región norteafricana que le faltaba y asegurar así los cereales importados de Marruecos.

Si hasta 1275 Castilla era el único reino cristiano proyectado hacia Marruecos, en los veinte años inmediatos los aragoneses -gracias a su diplomacia y gestión- se ganan una plaza en el sultanato benimerín, dando un giro al tradicional estatus comercial catalán. Con el paso de las fuerzas meriníes a la Península principia una nueva escalada bélica en el Estrecho,

²⁹ *L'Espagne catalane...*, p. 571.

³⁰ Mas al oeste se localizan unos puertos bien conocidos por los catalanes, englobados geográficamente bajo el común de "región de las playas": Arcila, Larache, Salé, Anfa, Azemmour, Mazagan y Safi, adonde llegaban en 1278.

³¹ En la misma línea, se hace eco de un tratado suscrito con Granada en 1271 existente en el Archivo de la Corona de Aragón, citado por Bofarrull, y que no localizó.

y en esos años los genoveses, exonerados de las restricciones a las que estaba sujeta la Corona de Aragón -que impedían alcanzar tratos con los marroquíes- se lanzan al sur a través del Estrecho. El comercio prosigue y, a pesar del tratado de Monteagudo, que reconoce el peso castellano en Marruecos, la Casa de Aragón nunca se abstuvo de hacer política en ese país y, aun aliada con Castilla, perseveró en una línea de injerencia y virtual penetración que respetaba la letra pero no el espíritu de los convenios. Considera Dufourcq que quien domina *la Mancha* del extremo suroccidental mediterráneo³² domina el Estrecho y lo explota mejor, ya que en torno a 1300 la actividad comercial y la salida al Océano podía alterarse dependiendo de la preponderancia en la zona. Por la particularidad de *la Mancha* se crea un complejo sistema de equilibrios en el que son imperativos los contactos directos con Marruecos, pues si la política estaba bien orientada, se ejercería una sólida y fructífera influencia sobre el conjunto de Berbería central y occidental. Además era crucial un reino castellano fuerte capaz de garantizar la estabilidad. Así vemos que, como corolario al problema murciano o granadino, desde 1295, y por espacio de 15 años, no cesarán las cuestiones atinentes a Marruecos y Tlemcen.

Frente a todas las vicisitudes, el comercio no se colapsa en ningún momento: *...había la realidad profunda y esencial de los intercambios entre todos los ribereños del Mediterráneo occidental...*,³³ lo que induce a Jaime II de Aragón a proponer al Papa el término de la reconquista peninsular y la invasión del norte de África *para tener ruta a Palestina*, según idea ya manifestada por Ramón Llull, con la pretensión de someter el litoral mediterráneo occidental. Zona que interesa fiscalizar a una Corona de Aragón cuyo ascendiente se cimenta en una ayuda al comercio, el control del tráfico de esclavos y, quizás lo más significativo, que su autoridad imposibilitaría a Marruecos y Granada ir contra Castilla. Ahora bien, cuando la amenaza es demasiado patente en aguas del Estrecho, Aragón -junto a Castilla y con el sufragio de los reyes mallorquines- no tarda en tomar una posición de fuerza. Coyuntura que duró hasta inicios de los años treinta del siglo XIV en que el Estrecho deja de ser la frontera septentrional beréber.

Yves Renouard³⁴ constata la presencia de súbditos italianos -Ernardus Lombardus y Thomas de Janua- en la villa de La Rochela en 1224, lo que a su juicio atestigua las primeras tentativas de cabotaje genovés hacia el mar del Norte. La llegada de Gherardo Pessagno y uno de sus hermanos, refugiados con su buque a causa de una tempestad en el puerto de La Rochela en 1233, constituye otro testimonio de la navegación costera realizada por genoveses en fechas tan tempranas. Recoge los datos de Doehaerd relativos a la primera expedición de naves ligures en derrota a Inglaterra y se interroga por el itinerario seguido ante la disyuntiva de una ruta directa o mediante escalas, aunque reconoce que a partir de Lisboa nada se sabe del trayecto a Brujas o Londres. Afirma que el convoy que zarpa periódicamente de Génova desde 1298 lo hace de forma directa, si bien prosigue el cabotaje,³⁵ lo que explica la fidelidad del portulano de Pietro Vesconte -1311-. Por otra

32 Según término acuñado por BRAUDEL, aunque DUFOURCQ lo emplea en sentido algo más amplio.

33 *L'Espagne catalane...*, p. 406.

34 "Les hommes d'affaires italiens à La Rochelle au Moyen Âge", en *Études d'histoire médiévale*, París, 1968. También insiste, de forma más sumaria, en "Pour des recherches sur les relations entre pays de la Méditerranée et pays de l'Atlantique au Moyen Âge", *Revista Portuguesa de História*, 4, 1949.

35 Se basa en la presencia de Enrico Diotalvi que remite, en 1286-1287, desde La Rochela a Génova 21 libras

parte, en 1279 el prelado lucense pide un préstamo de 1.000 libras tornesas en Roma a la compañía de los Ammanati, devolviendo su sucesor en la diócesis de Lugo -1280- una fracción del mismo por medio del corresponsal de los italianos en La Rochela,³⁶ signo evidente de las constantes relaciones de los puertos gallegos con la costa oeste francesa.

En alusión a la apertura del Estrecho, recuerda el tráfico existente desde la antigüedad³⁷ y supone que no será hasta el siglo XIII, máxime tras la conquista de Cartagena (1245) y Sevilla (1248), cuando se establezca una corriente comercial regular de un mar a otro. Observa que se tiene conocimiento, más o menos preciso, del recorrido de estos navíos hasta Lisboa, pero se desconoce absolutamente el resto del trayecto, pues de Ferrol a Inglaterra (Bristol o Southampton) no constan datos. En este punto comenta el posicionamiento de Sottas³⁸ referente a viajes directos del noroeste peninsular a la zona del canal de la Mancha. Renouard sostiene que dicha ruta es impensable por las inclementes condiciones náuticas y la distancia.³⁹ Aboga por una navegación de cabotaje, en la que La Rochela sería, a tenor de las veces que es citada en los documentos portugueses, puerto cardinal. No obstante, por la total desaparición de los archivos de la localidad gala urgen las investigaciones en los de Lisboa y Oporto, así como en los de las villas cántabras y bretonas.

En 1941 Renée Doehaerd publica un extenso trabajo⁴⁰ en tres volúmenes, en el que se aprecian los cambios cualitativo y cuantitativo del comercio genovés y sus relaciones con el Norte europeo. Da a conocer cerca de 1.900 actas, en su mayoría íntegras, por orden cronológico -del año 1200 a 1342-. Se une a ello una lista de personas, lugares, buques, notarios, modalidades de contrato, materias de canje, numerario, pesos y medidas e incluso métodos de embalaje y transporte. Asimismo, elabora una serie de tablas con los movimientos comerciales entre Génova y las ferias de Champagne, por un lado, y Francia, Flandes, Inglaterra y Alemania, por otro.

Pero es en una obra precedente⁴¹ donde nos revela la salida de las galeras ligures hacia Inglaterra y Flandes en un viaje (1277-1278) de circunnavegación de la península Ibérica.⁴² En ella reúne la totalidad de notas pertinentes a estos viajes, preservadas en los archivos

genovesas a su esposa Sybelina a través del intermediario "Paganus Capra" de Alba. Estos datos los toma de Renée Doehaerd en *Les galères génoises dans la Manche et dans le mer du Nord à la fin du XIII siècle*.

36 "Paganellus dictus Bonacursi, Lombardus commorans in Rupella". *Commerce et hommes d'affaires...*, 592. En AHN, Códices, 267-B (Tumbo nuevo de la Catedral de Lugo), pp. 257-258.

37 "Pour des recherches sur les relations entre pays...". Desde el periplo del cartaginés Hanon en el 500 a.c. hasta las navegaciones romanas o altomedievales, cuyos testimonios encontramos en las cerámicas portuguesas, o la propia leyenda de la aparición de los restos del Apóstol Santiago. Por no citar las incursiones normandas.

38 SOTTAS, J.: *Les Messageries Maritimes de Venise au XV siècle*, París, 1936, p. 127.

39 En este sentido, Renouard no observó que la distancia desde las costas gallegas a la embocadura del canal de la Mancha -cuya amplitud convierte la navegación de altura en virtualmente de cabotaje- no es superior a la existente entre Mallorca y Túnez o Sicilia. Trayectos que los mallorquines realizaban de forma directa.

40 DOEHAERD, R.: *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont, d'après les Archives notariales génoises, aux XIIe et XIVe siècles*, Bruxelles-Rome, 1941, 3 vol. Publicado en los volúmenes II, III, IV de *Études d'histoire économique et sociale publiées par l'Institut historique belge de Rome*.

41 DOEHAERD, R.: "Les galères génoises dans la manche et la Mer du Nord à la fin du XIII et au début du XIV siècles", *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XIX, 1938, pp. 5-76.

42 Para RENOARD se trata de un artículo "qui a fait époque". A pesar de no entrar en las interacciones, muy abundantes, entre Génova y la península Ibérica.

notariales de Génova, que hablan de escalas en Mallorca, Cádiz y Sevilla, sin mencionar puertos peninsulares o franceses del Atlántico. Bien que, en palabras de Renouard, existen en los registros genoveses otras noticias del comercio con España y Portugal y lo que hace falta es su revisión en busca de indicios del país investigado, pues Doehaerd se centró en los asuntos concernientes a Bélgica.

En 1947 Reparaz⁴³ estudia la dinámica marítima aragonesa, de la que resalta los logros de Mallorca -Palma era uno de los tres puertos señeros del reino de Aragón- y Valencia para el desarrollo y expansión de su marina. En cuanto a los nexos con países del Atlántico, subraya unos efectivos enlaces diplomáticos desde 1188 entre Portugal y la Corona de Aragón, aunque admite que las conexiones marítimas directas son posteriores. Sin aportar fuentes, da por buena la fecha de 1240 en la que, según el autor, se verifica un comercio consolidado de los venecianos con Inglaterra.⁴⁴ Ya mediado el siglo, los marinos de la confederación aragonesa siguen el camino de estos pioneros y Mallorca concurre en el tráfico a Flandes exportando alumbre, arroz, cueros e higos. Describe a los insulares como cosmopolitas y amantes de los viajes, a los que el riesgo no amedrenta ya que no tienen nada que perder. Valga para ello el ejemplo de Ramón Llull, extraordinario viajante y hombre de ciencia.

Recientemente, Abulafia se ha interesado por la contribución del reino de Mallorca al surgimiento de un comercio estable a través del Estrecho,⁴⁵ haciendo repaso a todo lo relativo a la arribada de mallorquines a Inglaterra.

Destaca la ubicación estratégica del archipiélago en el Mediterráneo, clave en el entramado mercantil de catalanes e italianos. Palma pasaba a ser un valioso puerto de atraque de los buques que procedían o se dirigían al Atlántico y gran base logística de las rutas comerciales mediterráneas. La conquista de Mallorca habría posibilitado la apertura del Estrecho y la instauración de una ruta a Flandes e Inglaterra, región en que asocia la presencia italiana a la confrontación bélica entre ambos reinos⁴⁶ y al declive y ulterior expulsión de la judería inglesa; en tanto que la de baleares y catalanes la vincula a la intervención de Génova, aliada de Francia en la guerra de los Cien Años, y consiguiente veto inglés al comercio italiano. En este marco, mallorquines y catalanes actuarían en el Atlántico de intermediarios. Un contacto que, en referencia a Roberto Sabatino López, mallorquines y genoveses abrieron conjuntamente, sin rivalizar entre ellos.

La navegación, estima Abulafia, es invariablemente a cabotaje, lo que colige de la exacta

43 REPARAZ RUIZ, G. de: "L'activité maritime et commerciale du royaume d'Aragon au XIIIe siècle et son influence sur le développement de l'école cartographique de Majorque", *Bulletin Hispanique*, 49, 1947, pp. 422-451. Reeditado por Swets & Zeitlinger N.V. Amsterdam, 1970.

44 "...Et, dès 1240, les Vénétiens établissent l'impôt du sixième sur les galères de Flandre over da Londra". Véase "L'activité maritime et commerciale...", p. 439.

45 Principalmente a través de algunos de sus últimos trabajos: *Un emporio mediterráneo: el reino catalán de Mallorca*, o "El comercio y el reino de Mallorca, 1150-1450", en *En las costas del Mediterráneo occidental: las ciudades de la península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, pp. 115-154.

46 "I fiamminghi furono esclusi dal commercio inglese durante la contesa anglo-fiamminga del 1270-74, un conflitto le cui origini si trovano nelle lamentele espresse dai mercanti inglesi per il cattivo trattamento ricevuto nelle Fiandre; ciò lasciò agli italiani mano relativamente libera in Inghilterra". En "Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500", p. 281.

localización de Bilbao ya en 1339 y su puerto de Portugaleta o *Galleto*, según consta en los portulanos conservados. Sevilla, al igual que Mallorca en el Mediterráneo, serviría como centro de intercambio para unas mercancías que marinos norteños -vascos y cántabros-⁴⁷ se encargaban de transferir a Inglaterra, pues la salida al Océano suponía unos requisitos de índole tecnológica y política⁴⁸ garantes de la rentabilidad de la operación comercial.

Indica los avatares padecidos por la Corona de Mallorca y cree que la voluntaria separación de los circuitos barceloneses fue el motivo de la decadencia comercial balear, incapaz de hacer frente a la potente Corona de Aragón, y sólo tras la anexión a ésta, el comercio con Inglaterra se realizó sin perturbaciones.

No se preocupa únicamente del camino al mundo de la Hansa, prestando singular atención a la ruta meridional, por la preeminencia que tendrán los navegantes mallorquines e italianos en la progresión hacia el Oeste africano. Considera que arrumbar a Canarias y África era más fácil, pues los vientos y corrientes dominantes hacían derivar a babor, en dirección sudoeste. Acude a los textos de Sevillano Colom y Rumeu de Armas para hablar de la toma y colonización de las Canarias -en la que la conversión del infiel, siguiendo la doctrina de Ramón Llull, o la penetración en el África atlántica son prioritarias- donde despuntaron los mallorquines.

A pesar de los esfuerzos de los reyes de Mallorca por impulsar el reino, no podían competir comercialmente, a largo plazo, con las flotas italianas o catalanas. Y aún con la subordinación de las islas al ámbito mercante catalán, como se desprende de la lectura de esta obra, no duda Abulafia en remarcar el considerable rol mallorquín. Opina que desarrollaron durante los siglos XIII y XIV *impresionantes habilidades* merced a las cuales proporcionarían eficaces servicios de transporte incluso a los italianos y, lo que es más relevante, mantuvieron una comunicación regular entre las Baleares y las costas vecinas de Europa y África. Por ello, *no es sorprendente que los mallorquines comerciaron y exploraran las costas situadas más allá del Estrecho de Gibraltar*.⁴⁹

Autores italianos que se han ocupado de los albores de esta ruta resaltan la actuación de los genoveses y, posteriormente, de los venecianos, olvidándose casi por completo de los hombres de la Corona de Aragón y del reino de Mallorca. Para Petti Balbi,⁵⁰ la circulación por el Estrecho está ligada al retroceso de las ferias de Champagne y al comercio a gran escala del alumbre y la lana. Constata la partida en 1277 de una galera ligur, y en 1278 el viaje de Benedetto Zaccaria y *da altre di varia nazionalità*. Basándose en Braudel, afirma que tras la apertura Génova será el centro mundial de la iniciativa mercantil y financiera.

⁴⁷ "Se trataba en parte de contactos indirectos, vía Sevilla, que actuaba como una especie de terminal para los barcos genoveses, catalanes y mallorquines procedentes del Mediterráneo y los barcos vascos y cántabros del Norte". En *Un emporio mediterráneo...*, p. 229.

⁴⁸ No entra en cuestiones técnicas, limitándose a destacar la aparente dificultad en la salida hacia el Atlántico al navegar contra corriente y enfrentarse a vientos más largos. Para los aspectos políticos, sigue la línea tradicional en cuanto a la relación entre los avances cristianos y el aumento del tráfico marítimo.

⁴⁹ *Un emporio mediterráneo...*, p. 252. Vuelve sobre el mismo tema en la página 260: "...los mallorquines desempeñaron un papel clave en el mantenimiento del libre paso del mediterráneo occidental al Atlántico al actuar de intermediarios de los italianos en Inglaterra cuando éstos no eran bien recibidos y planean proyectos grandiosos que garantizarían para siempre la ascendencia naval latina en todo el Mediterráneo occidental".

⁵⁰ PETTI BALBI, G.: *Mercanti e "nationes" nelle Fiandre: i genovesi in età bassomedievale*, Pisa, 1996.

Para ello, menciona el establecimiento de consulados genoveses a lo largo del territorio conocido y, en especial, en el itinerario a Inglaterra y Flandes. Cree que en la derrota al Norte los buques de Génova recalaban en Málaga, Cádiz y Lisboa, y se posiciona en el grupo que antepone la vía directa hacia el sur de Inglaterra, prescindiendo del cabotaje por el norte peninsular y oeste francés.

Para Murino,⁵¹ el tráfico marítimo nunca fue bloqueado, ya que el comercio siempre está por encima de gobiernos o confesiones.⁵² La salida al Atlántico sólo era operativa contando con nuevos modelos navales -de alto bordo y gran porte- que permitiesen afrontar las largas singladuras. Estos buques -exclusivamente de origen italiano, es decir, genoveses y pisanos- se dirigirían a Burdeos, Olerón y La Rochela, finalizando en Brujas, única ruta posible a la alternativa terrestre francesa para el intercambio con el norte de Europa, después de que Francia se anexionara el condado de Champagne y las subsecuentes dificultades para los transportistas italianos y los grandes mercaderes holandeses y bálticos. Concuera aquí con Mollat du Jourdin,⁵³ para quien el arranque de la ruta marítima es simultáneo al ocaso de las ferias de Champagne. Señala también los avances de la reconquista, que coadyuvaban a un mayor control del Estrecho, y la convivencia entre los ribereños cristianos y musulmanes, factor reductor de las contingencias del paso de un mar a otro.

En su vertiente militar, el enlace Mediterráneo-mar del Norte vendrá definido por la pujanza de las marinas italianas en el contexto de la guerra anglo-francesa. Confirma los viajes directos de buques genoveses entre Quíos y La Esclusa -conectando el Mediterráneo oriental con el Atlántico norte- y piensa que los trayectos se efectuaban con escalas estratégicas,⁵⁴ tal como lo demuestra la destreza de los fabricantes de portulanos al perfilar el litoral bretón. Da prioridad a un comercio fundamentado en el desplazamiento masivo de mercadería barata cuyo gran volumen haría rentables las empresas marítimas. A finales del XIII empieza a prevalecer este tipo de transportes, complementario, según este autor, al usual desenvolvimiento comercial y adaptado a unas circunstancias económicas, políticas, técnicas e incluso intelectuales nuevas.

La presencia insular en Portugal no ha sido examinada específicamente, pero Lagos Trindade⁵⁵ elaboró un estudio relativo al asentamiento extranjero. Aunque los lazos parentales y políticos que vinculan a las casas portuguesa y aragonesa son muy estrechos, le sorprende el pobre conocimiento de sus colonias en Portugal al no existir monográfico del tema, sabiendo que, por ejemplo, las especias consumidas en Portugal en los siglos XII y XIII las traían mercaderes catalanes y sevillanos. A mediados del XIV, mallorquines, catalanes y

51 MURINO, M.: *Andar per mare nel medioevo. Le antiche consuetudini marittime italiane*, Chieti, 1988.

52 "...quando l'Islam ... si estese dal Pacifico all'Atlantico, facendo del Mediterraneo non più un fattore di coesione, ma una trincea organica e geografica fra due ideali e due mondi, questa divisione non impedi a mercanti di superare le barriere imposte dalla religione e dalla politica, con il ponte sempre valido dell'interesse: i traffici marittimi continuarono così a tenere collegate due civiltà altrimenti drasticamente contrapposte". En *Andar per mare...*, p. 23.

53 MOLLAT DU JOURDIN, M.: *Europa y el mar*, Barcelona, 1993.

54 "...es difícil imaginar una navegación directa desde Galicia a Bretaña sin fondear en alguna parte cerca del cabo Finisterre en un sentido y en la punta de Saint Mathieu en otro". MOLLAT DU JOURDIN, M.: *Europa y el mar*, p. 68.

55 LAGOS TRINDADE, M. J.: "Marchands étrangers de la Méditerranée au Portugal pendant le Moyen Âge", *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, pp. 343-359.

aragoneses⁵⁶ garantizaban al monarca luso que ...*hacia mucho tiempo que vivían en tierras portuguesas*. Por otra parte, lusitanos en aguas mediterráneas se documentan a partir de 1303 cuando un leño portugués es apresado por el almirante Roger de Lauria. Concluye la autora que le parece un hecho incontrovertible la incidencia de las poblaciones alóctonas, hacia el siglo XIV, en la transformación de la mentalidad portuguesa.

Alguien tan afecto a Mallorca como Durlart⁵⁷ evidencia que la representación balear en el Atlántico no fue tan limitada como se suele suponer, pues los archivos mallorquines patentizan el concurso de isleños frecuentando con sus embarcaciones las derrotas atlánticas del siglo XIV. Contradice así la apreciación de Roberto Sabatino López, quien entiende que los mercaderes de las Baleares prácticamente habían desaparecido con el predominio ligure en la ruta a Flandes. Pone de relieve la posición geográfica que convertía al pequeño reino balear en uno de los mayores almacenes del Mediterráneo occidental, ventaja que los monarcas mallorquines, conscientes de ello,⁵⁸ no lograron aprovechar por la indefectible concurrencia de otros reinos y repúblicas, caso de Castilla o Génova dueños, según Durlart, del estrecho de Gibraltar.

Hace un análisis detallado de los registros de *Ancoratge* y, aunque se lamenta -con motivo- de la escasa diligencia de los escribanos a la hora de consignar determinada información útil al investigador (puerto de origen, estadía en Mallorca, etc...), sí observa el acceso a la isla de los distintos convoyes genoveses o venecianos; la relación continua de Mallorca y Lisboa en 1321 o la arribada en 1324 de cuatro cocas y un leño de San Sebastián. Termina arguyendo que la primera mitad del siglo XIV fue para las islas un periodo de gran prosperidad en el que se llegó a soñar con ocupar, en el plano internacional, un puesto similar al genovés o veneciano, pese a la manifiesta desproporción de recursos económicos y financieros.

Ferreira Priegue⁵⁹ realiza un paradigmático trabajo de investigación y síntesis del papel desempeñado por los gallegos en el comercio medieval, lo que le lleva a plantearse la aparición en las costas galaicas de gentes del Mediterráneo emprendiendo la nueva ruta comercial. Da por buenos los años 1277 y 1278 para los inicios del comercio regular, con

56 A juzgar por los privilegios que les fueron confirmados por Pedro I, quien prohibiría a sus oficiales atacar a los *mercadores catalaes, naturais do senhorio de Aragao e do reino de Maiorca*. En "Marchands étrangers...", p. 347. Finalizando el siglo XX se ha producido un resurgimiento del interés luso por el Mediterráneo al contener éste parte sustancial de su historia en archivos italianos y peninsulares. Luis Adão da FONSECA y Francesco Cesare CASULA dirigieron un proyecto de investigación entre 1997 y 2000, completado por el desarrollado entre 2003 y 2004 por Maria Eugenia CADEDDU y Luís Miguel DUARTE. No obstante, ambos equipos, influenciados acaso por la bien estudiada entrada masiva de buques lusos en la segunda mitad del siglo XIV, han adolecido de falta de visión al ignorar los archivos mallorquines centrándose en las urbes políticamente más destacadas, y obviar los momentos iniciales -siglo XIII e inicios del XIV- dando por buenas las escasas noticias recogidas hasta la fecha.

57 Entre sus obras sobre Mallorca destacan los estudios referentes al movimiento del puerto de Palma en la primera mitad del XIV -en unión a PONS Y MARQUÉS-; y el trabajo acerca del Arte en el reino de Mallorca, donde relaciona la explosión del gótico con la pujanza económica de la isla a principios del siglo XIV.

58 Sancho I ideó un plan para sustituir las naos y cocas mallorquinas por galeras adaptadas al transporte de larga distancia: *Item, entesem... que, lexades les Coches e les naus, nauegas hom mercadeiam ab Galeras axicom ara fan totes les comunes perço que mal no pugen pendre per lurs enamics... gran profit e restaurament seria dels nauegans e enapres gran honor nostre e del Regne, car atota gent se poria hom fer trembre que hom poges dir que Mallorca agues tantes galeres com vuy ha naus e Coches...* ARM, LR-6, ff. 32v-33r.

59 FERREIRA PRIEGUE, E.: *Galicia en el comercio marítimo medieval*, La Coruña, 1988.

los genoveses como pioneros, a Inglaterra y Flandes, sin dejar de apuntar la posibilidad de una presencia esporádica de marinos de otros lugares del Mediterráneo. Estima que la ruta ideal es la directa,⁶⁰ ya que los buques estaban lo suficientemente preparados para no tener que practicar más que las escalas imprescindibles,⁶¹ no entrando Lisboa o La Coruña, en un principio, en los planes de los marinos italianos, que rehúyen a los anglo-gascones y las acciones de corso habituales en las zonas costeras más visitadas. Si bien no alude a las navegaciones de los súbditos del reino de Mallorca, Galicia, depósito mercante intermedio entre ambos mundos,⁶² se colocaría en situación óptima para que mercaderes mallorquines hubieran negociado en sus costas. Por otro lado, se comprueba un tráfico ininterrumpido a lo largo de la franja litoral atlántica protagonizado por gallegos, cántabros y vascos que habrían sido los que mostrasen la ruta a los pueblos mediterráneos.⁶³

Al otro extremo de la Península, la posición del reino de Granada en referencia al flujo marítimo interregional es evaluada por J. Enrique López de Coca Castañer,⁶⁴ quien se centra -siglo XIII y primera mitad del XIV- en el comercio genovés en tierras hispanomusulmanas. Está con Roberto Sabatino López cuando declara que hace falta un volumen y una modalidad de mercadería específica para poder competir en las rutas mercantes, empero, la seguridad que se precisa para acometerlas con cierto éxito presupone la celebración de los oportunos pactos políticos. En este aspecto, señala la concomitancia de fechas para los primeros viajes regulares al Norte y la iniciación por Génova de relaciones con Granada, concretadas en un tratado que se rubrica el 18 de abril de 1279. Si para los genoveses significa la tranquilidad en la zona del Estrecho y la conveniencia de contar con unos puertos de paso que contribuyesen a amortizar los gastos de viaje de las galeras, para los granadinos implica la superación del déficit crónico de subsistencias -los italianos asumen la tarea de abastecer al reino con víveres, básicamente grano- y el apoyo exterior en una coyuntura difícil tras la pérdida transitoria de Málaga con la revuelta de los *Banu Asqilula* y posterior fugaz preponderancia benimerín. En febrero de 1279 Málaga volvía a manos nazaríes que, dos meses más tarde, signan con los genoveses el acuerdo que legitima a éstos a comerciar, exentos de trabas fiscales, con quienes quisieran -cristianos incluidos- menos con sus enemigos los *Banu Asqilula*.⁶⁵

60 "Podemos definirla como una ruta iniciada por el mismo navío que parte de algún puerto al Este de Gibraltar y rinde viaje en otro puerto del Canal de la Mancha, sin entrar en el Golfo de Vizcaya". FERREIRA, E.: *Galicia en el comercio...*, p. 486.

61 Los contados datos sobre las escalas genovesas en la costa atlántica lo relaciona la profesora FERREIRA con los escasos intereses comerciales de Génova en la zona. FERREIRA, E.: *Galicia en el comercio...*, p. 486.

62 FERREIRA, E.: "El papel de Galicia en la redistribución de productos andaluces visto a través de los archivos ingleses", *Actas del II Coloquio de historia medieval andaluza. Hacienda y Comercio*, Sevilla, 1982, pp. 241-247.

63 La arqueología documenta, a mediados del XIII, la importación marítima de cerámica francesa de la región de Santogne a Lisboa. Esta comercialización se relaciona con el aumento de contactos mercantiles de Portugal con el Atlántico norte, lo que facilitaría el posterior tráfico naval procedente del Mediterráneo. GÁSPAR, A.; AMARO, CL.: "Cerâmicas dos séculos XIII-XV da cidade de Lisboa", *Actes du VI Congrès de l'AIECM2*, Aix en Provence, 1997.

64 LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, J. E.: "Comercio exterior del Reino de Granada", *Actas del II Coloquio de historia medieval andaluza. Hacienda y comercio*, Sevilla, 1982, pp. 335-377.

65 Por el capítulo once de dicho tratado, los genoveses obtienen libertad de movimiento en el interior del reino Nazarí salvo en tierras accitanas: *...quod per terram non possint ire in terra inimicorum suorum Scaiole...* A cambio de esta seguridad en el comercio, los ligures se comprometen a apoyar militarmente a los granadinos en sus luchas contra otros musulmanes. Esta situación no estará exenta de fricciones debido a los pactos genoveses con los castellanos en la pugna por el control del Estrecho, por lo que se tendrá que ratificar el acuerdo de 1279 en 1295.

Rumeu de Armas aborda el comercio balear en la fachada africana atlántica,⁶⁶ territorio obviado por muchos historiadores más preocupados por la región europea, pero que constituye un hito destacable dentro de la proyección comercial insular. El área meridional del Atlántico estaba cerrada en los confines de Marruecos aunque, mediado el siglo XIV, mallorquines y catalanes ya rebasaban el Cabo de Bojador y *hundían sus quillas en las aguas costeras de Guinea hasta la misma boca del río Senegal*. Justifica la poca información por ser empresas privadas, que apenas dejan huella en los registros. Ejecutadas por genoveses, mallorquines, catalanes, andaluces e incluso vascos, el peso y la planificación recaía, no obstante, de manera particular durante el XIV, sobre los pueblos marineros de la Corona de Aragón. El eje Génova-Palma-Sevilla/Cádiz configuraría el itinerario obligado de los viajes atlánticos, favorecidos por las mejoras técnicas y, clausurada la secular ruta terrestre, la exigencia de una vía alternativa a Oriente.⁶⁷

La búsqueda de oro por los baleares más allá de los tradicionales mercados conduce en 1346 a Jaime Ferrer al Río del Oro (Senegal). Expedición cuya importancia testimonia su plasmación en 1375 -29 años después de haberse realizado- en el atlas de Cresques Abraham,⁶⁸ lo que denota que esta zona del entonces considerado sur africano era bien conocida por mallorquines antes de la segunda mitad del XIV. Anotaciones semejantes dan pie al profesor Rumeu a pensar que, redescubiertas Las Canarias por Lancelotto, mallorquines y catalanes se adueñaron a lo largo de varias décadas del Atlántico, recalando en las islas Canarias en sus derrotas hacia el Senegal. No oculta su sorpresa por la gran afluencia mallorquina y afirma que el descubrimiento y exploración de África por éstos y por catalanes -y a remolque suyo andaluces y vascos- es hoy en día uno de los capítulos más asombrosos de la historia de la geografía, pues los viajes oceánicos del trescientos *constituyen una de las más brillantes páginas de su historia*.

Como *la novedad más importante de la Baja Edad Media* es calificada por Suárez Fernández la navegación regular entre Italia y Flandes o Inglaterra.⁶⁹ La implantación de la ruta no es consecuencia de la victoria hispana en el Estrecho, sino más bien su antecedente y estímulo. En el siglo XIV los mercaderes exploran nuevos caminos y el mar acabará imponiéndose a la tierra.⁷⁰ El incremento de la estiba conlleva a su vez la adaptación de los buques y así vemos que los genoveses crean las galeazas y, ulteriormente, las carracas para el servicio atlántico. En 1990 escribe: *...La cuestión de las relaciones de los países de la Corona de Aragón con las rutas del Atlántico es una de las más apasionantes que pueden plantearse a un historiador y, al mismo tiempo, de las peor conocidas*.⁷¹ Se lamenta de la práctica

66 RUMEU DE ARMAS, A.: "La exploración del Atlántico por mallorquines y catalanes en el siglo XIV", *Anuario de Estudios Atlánticos*, 10, 1964, pp. 163-178.

67 En este contexto sitúa el viaje de los hermanos Vivaldi en 1291 "*ad partes Indiae per mare oceanum*".

68 En la lámina tercera, correspondiente a Europa y África, se dibuja en el ángulo inferior izquierdo un *uxier* con unos tripulantes y la inscripción: *partich luxer den jacme ferrer per anar al riu delor lo gorn de Sen lorens qui es a X dagost qui fo en lany MCCCXLVI*". La relevancia de tal inserción radica en las propias especificidades del atlas, compendio del saber geográfico de la segunda mitad del XIV destinado a regalo régio -Carlos V de Francia-.

69 SUÁREZ FERNÁNDEZ, L.: *Historia social y económica de la Edad Media europea*, Madrid, 1984.

70 "Aunque fuese más larga, la vía marítima era infinitamente más barata que la terrestre: evitaba las aduanas locales y aumentaba el volumen de las cargas". SUÁREZ FERNÁNDEZ, L.: *Historia social y económica*... p. 256.

71 SUÁREZ FERNÁNDEZ, L.: "La Corona de Aragón y el Atlántico: problemas y vías de investigación", *XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, Ponències, Palma, 1990, pp. 179-197.

desaparición de los archivos de los puertos cántabros y focaliza sus esperanzas en los mediterráneos -Mallorca, Murcia, Barcelona...-, portugueses o nordeuropeos -Brujas-. Para ello, propone algunas hipótesis de trabajo que complementan las formuladas con anterioridad, en el mismo sentido, por Vicens Vives,⁷² quien, con Suárez Fernández y Claude Carrère valoran⁷³ la nueva ruta comercial como fenómeno decisivo en el paso del siglo XIII al XIV.

Paulino Iradiel, Salustino Moreta y Esteban Sarasa⁷⁴ correlacionan la apertura del Estrecho con los intereses mercantiles -que impelían a preservar una ruta, vital para las repúblicas norteitalianas y las villas marítimas de Castilla y Corona de Aragón-, y a fines militares, con objeto de prevenir invasiones. Todo ello sin eludir la política interterritorial que conjugaba la actuación de la corona aragonesa en el Mediterráneo, en concreto Sicilia, con los problemas pendientes suscitados por el apoyo a los infantes de la Cerda y su resolución, y con las conveniencias de lusos y franceses en el Atlántico, siempre atentos a las repercusiones económicas de la nueva ruta y dispuestos a mantener el equilibrio entre las dos grandes monarquías peninsulares. Para estos autores, sólo tras la conquista de Algeciras y del extremo sur bético se pudo abrir definitivamente el Estrecho al tránsito cristiano y al comercio internacional.

Por último, la historiografía mallorquina ha dedicado, cómo no, los estudios más completos a los viajes insulares rumbo al Atlántico.

En 1824 Villanueva ya hacía referencia al alcance mercante y redistribuidor de Palma en el comercio occidental mediterráneo,⁷⁵ apuntando la permanencia de gentes foráneas establecidas con sus consulados.

En el siglo XIX, los trabajos sobre Mallorca medieval adquieren un notable desarrollo y autores como Quadrado resaltan la intervención insular en el comercio interregional.⁷⁶ La aparición del positivismo y el nacimiento del Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana propician la investigación pormenorizada de unas fuentes dadas a conocer en estos volúmenes. Entre

72 Propone fijar la atención en el fundamental enclave de Ceuta, en las distintas cuestiones que propiciaron la apertura del Estrecho y en otros hechos posteriores como el conocimiento de las islas atlánticas y la más que temprana presencia mallorquina en Canarias.

73 VICENS VIVES, J. *et alii*: "La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media", *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Madrid, 1959, pp. 103-135.

74 IRADIEL, P. *et alii*: *Historia Medieval de la España Cristiana*, Madrid, 1989.

75 VILLANUEVA, J.: *Ocios de los emigrados españoles*. Periódico publicado en abril de 1824 en Londres. Citado por SEVILLANO en "De Venecia a Flandes", p. 4: "...en aquella época -siglo XIV, Mallorca- era el centro de la marina mercante de toda Europa que, por su posición, vino a ser el depósito y mercado general de las drogas y géneros que se sacaban de Asia por Alejandría y que, a principios del XIV, tenía casas de contratación y consulados establecidos y reglamentados, de genoveses, venecianos, pisanos, castellanos, franceses y de otras naciones, como lo acreditan los documentos que quedan en sus Archivos de la Bailía y de la Ciudad de Palma".

76 QUADRADO, J. M.: *Forenses y ciudadanos*, Palma de Mallorca, 2ª edición 1895. Como bello ejemplo de historiografía romántica recojo su opinión sobre la navegación atlántica: la flota mallorquina se componía de ...trescientas naves mayores o de gabía, de las cuales treinta y tres eran de tres puentes..., y sus cargamentos ... salían del puerto de la ciudad a difundir las producciones del eraz aunque reducido suelo, desde el estrecho de Gibraltar hasta los más remotos senos del Mar Negro por el Mediterráneo; y por el océano, desde la tostada Etiopía hasta las cenagosas playas de Flandes... Francisco SEVILLANO COLOM apunta -en "Mercaderes y navegantes mallorquines"- que no hay pruebas del comercio mallorquín ni en el mar Negro ni en *la tostada Etiopía*, tratándose en este caso de "excusables expansiones literarias".

la miscelánea que compone dicha publicación, la transcripción por Miguel Bonet⁷⁷ en 1896 de unos documentos concernientes a las campañas baleares de 1342⁷⁸ y 1352 a Canarias remarcan la expresión: *noveylament trobades* (nuevamente encontradas).

Desde una perspectiva mallorquina, en la segunda mitad del siglo XX los analistas del tema distinguen dos mundos: el culturalmente avanzado de la zona norte europea y el desconocido y legendario de los mares tropicales, en cuyo camino se ubican las Canarias y la costa africana.

Dos eminentes historiadores investigaron la convergencia del reino de Mallorca en el comercio oceánico medieval: Francisco Sevillano Colom y Álvaro Santamaría.⁷⁹

En 1968, Sevillano Colom, a la sazón director del Archivo Histórico de Mallorca, publica *De Venecia a Flandes*,⁸⁰ donde refleja el saber contemporáneo alusivo al comercio mallorquín en el Atlántico, marcando las líneas maestras de su futura obra. Destaca el privilegiado emplazamiento balear, concretamente Mallorca, en el Mediterráneo, como encrucijada marítima del comercio occidental, ya que lo realmente básico en la Edad Media era el llamado *Art de la Mercadería*, esto es, el intercambio de unos productos que, procedentes de África o del Oriente, de Francia o Italia u otros focos, reexportan a diferentes destinos.

Respecto al inicio de contactos marítimos con Flandes e Inglaterra, discurre que *...sin documentos probatorios e irrefutables, es ociosa la bizantina discusión de quién fue el primero en comerciar por aquellas lejanas costas, disculpable más por la exactitud histórica y el amor a la verdad que por la vanidad nacional...*⁸¹ Apunta la presencia de comerciantes catalanes en Flandes en la temprana fecha de 1240, pero reconoce que hasta 1297⁸² no se normaliza la ruta por parte de los genoveses. Ello no impide que se produjeran travesías esporádicas, de cabotaje,⁸³ en la segunda mitad del XIII.⁸⁴ Acerca del modo de afrontar la

77 BONET, M.: "Expediciones de Mallorca a las Canarias (1342 y 1352)", *BSAL*, 6, 1896, pp. 285-288.

78 Los documentos de 1342 están en ARM, AH-3, ff. 10v y 20v.

79 Otros autores han ido aportando información a través de nuevos hallazgos archivísticos: RIERA MELIS, A.: "La "Licencia per a Barques" de 1284", *Fontes Rerum Balearium*, III, 1979-1980; CATEURA BENNASSER, P.: "Les "avaries" de una coca de Sancho de Mallorca (1321)", *BSAL*, 39, 1982, pp. 93-112; SASTRE MOLL, J.: "Mallorquines en las costas atlánticas marroquíes en la primera mitad del siglo XIV", en *América y Mallorca, del predescubrimiento hasta el siglo XX*, I, Palma, 1991. Mediante el estudio de ciencias auxiliares: MATEU LLOPIS, F.: "Posición de Mallorca en la Historia Económica Medieval", *BSAL*, 30, 1949, pp. 95-120. ROSSELLÓ BORDOY, G.: "Navegación y avances técnicos: un análisis iconográfico", *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, I, Jaca, 1993, pp. 449-474. O bien desde otros ángulos: SUREDA BLANES, J.: *Ramon Llull i l'origen de la cartografia mallorquina*, Barcelona, 1969.

80 SEVILLANO COLOM, F.: "De Venecia a Flandes (Vía Mallorca y Portugal, siglo XIV)", *BSAL*, 33, 1968-1972, pp. 1-33.

81 SEVILLANO COLOM, F.: "De Venecia a Flandes...", p. 18.

82 En este momento da por buenos los datos aducidos por BRAUDEL, sin tener en cuenta los de DOEHAERD o R. S. LÓPEZ que lo retrasan hasta 1277, fecha que ya incluirá en trabajos publicados a partir de 1970. En "Mercaderes y navegantes mallorquines..." comenta que ha realizado una revisión de los fondos mallorquines, correspondientes al siglo XIII, para intentar corroborar la tesis de Robert Sabatino LÓPEZ, aunque confiesa que no ha podido ver toda la documentación.

83 Los puertos de escala que cita en el Atlántico son los habituales: Ceuta, Cádiz o Sevilla; y en Portugal Faro, Silves y Lisboa.

84 "Mallorca es uno de los puntos de donde partieron más pronto expediciones marítimo mercantiles que atravesaron el Estrecho...". SEVILLANO COLOM, F.: "Mercaderes y navegantes mallorquines", *Historia de Mallorca*, dirigida por J. MASCARÓ PASARIUS, Palma de Mallorca, 1970, pp. 1-90.

vía marítima, no se decanta ni por la *recta via* a Inglaterra ni por el cabotaje con escala en La Rochela, afirmando que si bien la navegación balear era costera, la zona del Cantábrico la debían soslayar, según se desprende de un documento custodiado en el Archivo del Reino de Mallorca.⁸⁵ Incide en los determinantes políticos que hicieron factible este comercio, pues unas buenas relaciones con los reinos que ostentan la titularidad de las costas garantizaría mínimamente el éxito mercante.⁸⁶ Refiere los intentos de la Casa Real de Mallorca para dotar a sus marinos de buques adecuados y señala las disposiciones de Sancho I tendentes a trocar las lentas cocas por las más veloces y seguras galeras en la ruta del Atlántico, dentro de la cual dedica atención preferente a Portugal, recordando que el primer señor de Mallorca fue precisamente el infante Pedro, *...Sancii regis Portugalie filius*.

De sus trabajos sobresalen dos asuntos políticos de trascendencia. El primero, el perjuicio que supuso para la monarquía mallorquina las persistentes disputas con los reyes aragoneses, lo que favorecía a los italianos en detrimento del comercio y prosperidad del reino independiente, advirtiendo que, aún así, durante esta etapa el movimiento naval y la actividad mercante en el puerto de Palma parece ser más abundante que tras su incorporación a Aragón. En un aspecto correlativo, pone de manifiesto la supeditación feudal a la Corona de Aragón que arrastró a las islas a participar en la guerra catalano-genovesa por la cuestión de Cerdeña. De esta cooperación, subraya el estancamiento del comercio insular con Flandes⁸⁷ y observa que al cesar las hostilidades, los buques mallorquines volvían a la pugna comercial con los italianos.

Las Canarias compondrán el segundo destino del Atlántico. Hasta 1970 eran tres los documentos⁸⁸ que atestiguaban la presencia balear en estas islas -licencias otorgadas a lo largo del mes de abril de 1342-; sin embargo, Sevillano Colom localizó un cuarto relacionado con la misma expedición. En 1972 publica una monografía⁸⁹ en la que plantea la forma en que fueron halladas. Se citan como *noveylament trobades o noviter repertarum*, lo que debe hacer reflexionar, según el autor, sobre la posibilidad de un conocimiento previo del archipiélago, dado por la casualidad, al desviarse de su rumbo algún buque balear. Fuera de una fabulación con cierto aire romántico, estos textos constatan el espíritu de exploración y conquista que imperaba en ese viaje inaugural, pues se prometía que lo descubierto era para el rey, *al que renovaban de antemano "ore et manibus", como vasallos en las nuevas tierras que conquistarán*. La siguiente expedición a Canarias de la que se

85 ARM, C-1760, f. 91r. En este documento se lee que los mercaderes y marinos que van a Inglaterra y Flandes, llegando al reino de Castilla navegaban "*cum magno periculo et metu*" de los castellanos "*...et specialiter timebant de hominibus de Sentender*".

86 Se remarca en las cláusulas concesivas de los *guiatges* que deben comprometerse a no perjudicar a las naves, personas o bienes de los *...Regibus de Fes et de Granata et eorum subditis*.

87 "*...estas luchas dieron al traste con el comercio mallorquín con Flandes, donde los genoveses y venecianos tenían organizados sus mercados...*" "De Venecia a Flandes...", p. 20.

88 SERRA RAFOLS, E.: "Los mallorquines en Canarias", *Revista de Historia*, 54, 1941, pp. 195-209. En este número publica un texto conservado en el Archivo del Reino de Mallorca cuya signatura es AH-3, f. 21r. Entre otros, da a conocer tres documentos mallorquines referentes a dos licencias concedidas para viajar en dirección a las Islas Canarias.

89 SEVILLANO COLOM, F.: "Los viajes medievales desde Mallorca a Canarias. Nuevos documentos", *Anuario de Estudios Atlánticos*, 18, 1972, pp. 27-57.

tendrá noticia es de 1352, y en ella se da un cambio cualitativo en la concepción del viaje al tratarse de una empresa intrínsecamente misionera.

Será Álvaro Santamaría quien perseverare en la tarea de indagar el comercio mallorquín atlántico. Si en 1975 hacía una aproximación preliminar a las rutas marítimas del siglo XIII -sin alusiones al Atlántico-, en 1980 daba a conocer un magistral estudio de las vías marítimas en las que operó el reino de Mallorca.⁹⁰ En él extracta las principales argumentaciones relativas al paso del Estrecho y realiza un exhaustivo análisis de las fuentes del Archivo del Reino de Mallorca atinentes al comercio interregional atlántico practicado por y desde las islas.

De conformidad con otros,⁹¹ reitera que no hubo ruptura sino recesión del tráfico marítimo, consecuente a la depauperación económica occidental y no a una *voluntad deliberada de los musulmanes*. Para el arranque de las singladuras atlánticas, sostiene que es *más acomodado a la realidad histórica hablar de reconquista en lugar de reapertura*.⁹² ya que, por vestigios literarios, cuando las primeras galeras cruzan el Estrecho, el control hegemónico era benimerín. Las contingencias políticas incidían en el comercio exterior pero no lo bloqueaban pues, al margen de quién dominara el Estrecho, el tránsito mercante proseguiría de una manera quizás aún más viva de lo actualmente apreciado.

Acoge, con reservas, la tesis de Roberto Sabatino López sobre la prioridad mallorquina en la navegación hacia Inglaterra, porque es necesario encontrar la documentación que lo acredite.⁹³ En este sentido está de acuerdo con Renouard al admitir que queda mucho por investigar. Para contrastar las aseveraciones de Roberto Sabatino López, Santamaría examina las series del Archivo del Reino de Mallorca correspondientes al siglo XIII, aunque sin resultado positivo.⁹⁴ Pese a no localizar datos en Mallorca, cree que la falta de éstos -los únicos aportados son los de Roberto Sabatino López- no prueba que los mallorquines obviarán la vía del Estrecho en la que, si bien con asistencia modesta e intermitente, tuvieron cierta continuidad en el tiempo. Aserción que sustenta en dos consideraciones. Una, enmarcada en el momento álgido de la marina insular -entre 1318 y 1330-,⁹⁵ que, por

90 SANTAMARÍA, A.: "Reconquista de las vías marítimas", *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, pp. 41-133.

91 ...*Sapori comparte las opiniones de Dopsch, Sable y Marc Bloch respecto a la continuidad del comercio marítimo y del intercambio Oriente-Occidente. Dennet considera que los musulmanes ni pretendieron, pues no les convenía, cortar el tráfico, ni contaron con el poderío suficiente en la mar para articular un bloqueo naval susceptible de impedir la navegación cristiana...* En "Reconquista de las vías marítimas...", p. 49.

92 "Reconquista de las vías marítimas...", p. 50.

93 "La expresada teoría es atractiva y parece certera, pero habría que documentarla satisfactoriamente aportando datos sobre cuestiones concretas referidas al siglo XIII: costos de fabricación de galeras y cálculos del gasto de entretenimiento; fletes de veleros atlánticos; volúmenes del tráfico y comercialización del alumbre y de la lana...; costos de las rutas terrestres; tiempo invertido en las singladuras marítimas y las jornadas por tierra; datos sobre las variaciones del movimiento económico de los mercados mediterráneos, flamencos e ingleses". "Reconquista de las vías marítimas...", p. 65.

94 El único dato, de 1243, es el referente a un ancla inglesa que forma parte del aparejo de la barca propiedad de Bernat de Clarà de Mallorca. Sin embargo, considera que fue por vía terrestre: "la citada ancla debió llegar a Mallorca desde Inglaterra, pero no por la ruta marítima sino por la ruta terrestre. Al efecto en los "Close Roll" -como ha documentado ABULAFIA- consta la llegada a Londres en 1237 de pieles de conejos de Mallorca por la ruta terrestre". SANTAMARÍA, A.: *Ejecutoria del Reino de Mallorca...*, p. 441.

95 "Bajo la administración de la Dinastía de Mallorca la marina mallorquina alcanza su apogeo histórico, no del bajo medioevo sino de toda su ejecutoria histórica constatada. Es el período en el que Mallorca "cap de creus", como se reitera en las fuentes, y plataforma mercantil de redistribución, asume con mayor intensidad y eficacia su cometido marino cara a la mar, vinculada a la mar". SANTAMARÍA, A.: *Ejecutoria del Reino de Mallorca...*, p. 453.

la capacidad de respuesta inmediata frente a los ataques corsarios de cualquier reino o ciudad y la competencia naval demostrada ante la demanda de Jaime II de Aragón para expugnar Cerdeña -equivalente al 38 % del total de la armada aragonesa- confirmaría, a juicio de Santamaría, la fuerza de la flota perteneciente al reino de Mallorca. La segunda, en la asunción por la monarquía mallorquina de una política encaminada a salvaguardar las rutas marítimas, básicas para la expansión de la corona aragonesa. En este período, aquí recoge la opinión⁹⁶ de Durliart y Pons: *...la Administración de Mallorca soñaba con la eventualidad de situarse en el gran comercio internacional en paridad con Venecia y Génova, las comunidades más desarrolladas en orden a la potencia de sus efectivos navales.*

En cuanto a la navegación a Canarias, se circunscribe a las evidencias obtenidas por su amigo Sevillano Colom referentes a los prolegómenos y materialización de los viajes de 1342 y 1352 y la finalidad de los mismos. Eso sí, concatena ambas vertientes atlánticas al expresar que:

...no es de extrañar en la primera mitad del siglo XIV la presencia de mallorquines -tanto en la modalidad de flotas como navegando en conserva o en solitario- en la ruta de Flandes si se considera el espíritu de aventura, la capacidad de iniciativa, la experiencia marinera y conocimientos técnicos de navegación y los recursos navales necesarios para cumplir con éxito sus tempranos viajes a las islas Canarias, descubiertas hacia 1330-1336 por Lancelloto Malocello.⁹⁷

Vemos, pues, que la ubicación de Mallorca dentro del mundo mercantil medieval ha sido unas veces preterida -en especial por algunos historiadores italianos, absortos por el poderío comercial genovés-, otras infravalorada y, en las más de las ocasiones, no se ha concedido la debida relevancia a un reino cuyo puntal de crecimiento económico lo constituía el comercio marítimo.

La situación geográfica del archipiélago proporciona a los baleares una ventaja comparativa sobre otros reinos al convertirse en escala necesaria -particularmente Mallorca- para el tráfico del Mediterráneo occidental, y cabeza de puente del comercio con África. Pobres en recursos, la única salida era el mar, por lo que los incentivos para asumir mayores riesgos también fueron superiores. Mallorca no podía competir con el empuje comercial de Barcelona, y la búsqueda de nuevos mercados en derroteros conocidos -bien que poco

96 *Recerques sobre el moviment del port de Mallorca*, p. 363.

97 "La reconquista de las vías marítimas...", p. 69. Descubrimiento con probable ayuda balear. Para lo que apporto la demanda que el 24 de mayo de 1329 plantea en Palma *Lanselot mal auseyl, de Janua*, con motivo del abono del laudo -4 dineros/libra- de los genoveses por cuatro partidas de paños -de 363 libras tornesas- que transporta de Colliure a Mallorca ARM, Suplicaciones-7, f. 69r:

Pro Lanselot mal auseyl, de Janua. Vobis, nobili viro domino Arnaldo de cardaylaco, locumtenentis in Regno Maiorice, humiliter supplicat significat lansalet malauzel, Januensis civis Janue, quod ipse nudius afferens secum quatuor carricos pannorum aplicuit (sic) apud Cocumliberum ...verum Guillelmus Bugarre, deputatus in Cocolibero ad colligendum et recipiendum laudum constitutum inibi contra Januenses pro satisfaciendo subditis Illustris domini Regis Maiorice dampnificatis per Januenses in certum dampnis, qua quod dictus Lansalet dicit quod ipse cum predictis hic Maiorice erat venitus exhegit et habere voluit et habuit adicto Lauselet Laudum predictum, quod est ad rationem quatuor denariorum pro libra pro dictis pannis qui fuerunt extimati ad Trecentas Sexaginta tres libras... et propterea, dictus Lansalet dictos pannos huc Maiorice aportavit collectores tamen laudi in Maiorice constituti contra Januenses pro satisfaciendo Regni(col)lis per Januenses dampnificatis in eorum dampnis (...) dictus Lansalet hostendat et faciat per dictum albaranum se iam exoluisse predictis pannis laudum constitutum...

frecuentados por las implicaciones político-religiosas, solventadas en Mallorca con la bula de Gregorio IX- se tradujo en un incremento de beneficios para el comercio pañero o la importación de productos africanos.

Aprovechando los valiosos fondos archivísticos, la historiografía insular ha dado un enfoque que, lejos de ser triunfalista, intenta situar al *Regne de Mallorques* en su justo lugar.⁹⁸ Mas los estudios se habían detenido. Asentadas las bases, un exhaustivo vaciado de fuentes y posterior análisis⁹⁹ me ha permitido matizar algunos de los puntos expuestos por diversos autores anteriormente,¹⁰⁰ aparte de poner en valor nuevamente el examen de la más destacada ruta mercante del periodo medieval y, en general, del intercambio mercante, arrinconada en favor de temas más en boga dentro de las actuales tendencias historiográficas.

Así, sucintamente, Suárez Fernández depositó su esperanza en los archivos mediterráneos, que no han defraudado. El trabajo da respuesta a Lagos Trindade y al grupo de historiadores portugueses que, faltos de documentación autóctona, buscan en el Mediterráneo la expansión comercial lusa. Y en Mallorca, Romeu de Armas, Sevillano Colom o Álvaro Santamaría apuntaron la posibilidad de la existencia de un comercio irregular mantenido por particulares dispuestos a asumir los riesgos propios del negocio marítimo. Absortos por la documentación regia, obviaron el Archivo Capitular ajeno, a priori, al intercambio mercante pero que atesora protocolos de notarios vinculados íntimamente con la mar, sustento del actual estado de conocimiento.

98 Como paradigma de la potencia económica mallorquina se sitúa tradicionalmente la acuñación de monedas de oro -por primera vez en el ámbito de la Corona de Aragón-. Por el estatuto de 25 de abril de 1310 se regulaban los reales de oro, con ley de 23 quilates y medio y peso de 3'80 gramos.

99 En el que, al no existir trabajos específicos sobre las relaciones con el mundo atlántico, ni estudios sistemáticos en archivos del Atlántico, cabía escrutar la presencia mallorquina en el litoral atlántico -de Las Canarias a los Países Bajos e Inglaterra- y sus interconexiones políticas y económicas en un ámbito tan distinto al mediterráneo investigando la huella mallorquina en aguas oceánicas.

100 Fruto de la tesis doctoral, la publicación de *El reino de Mallorca y el mundo atlántico* supone un avance en el análisis del periodo. ORTEGA VILLOSLADA, A.: *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349). Evolución político-mercantil*, La Coruña, 2008.

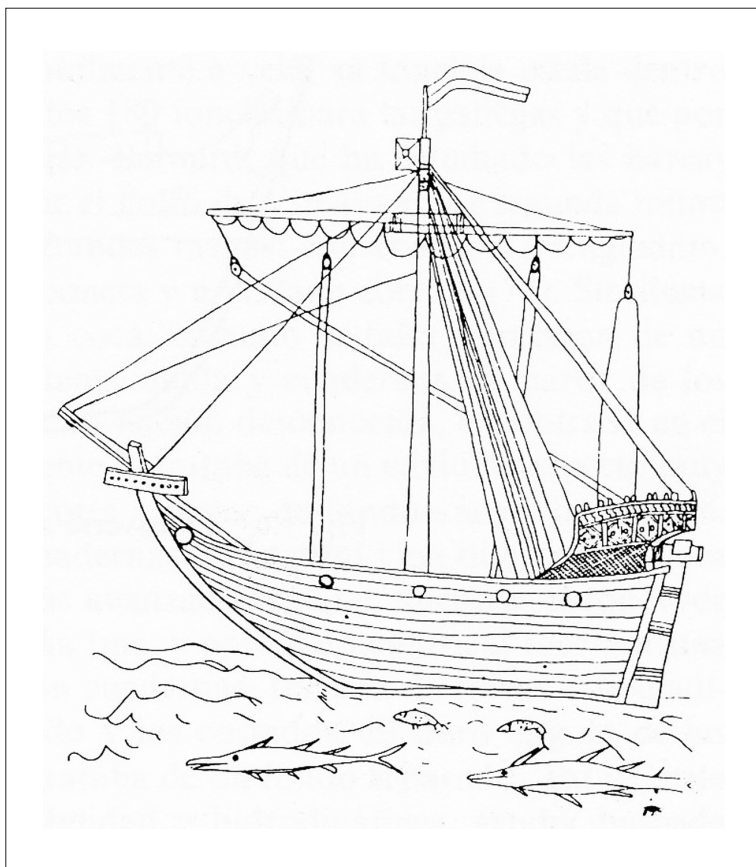

Fig. 1 Coca de l'ARM

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

CONTAMINACIÓN POR CINABRIO EN CIUTAT DE MALLORCA (1347)

Antoni Contreras Mas

GIHS-IUNICS/UIB¹

Resumen: En 1347 se produjo la inspección de una fábrica de cinabrio, instalada en Ciutat de Mallorca y sospechosa de ocasionar perturbaciones en la salud de personas, animales y vegetales de su entorno. Tras revisar sucintamente el uso del cinabrio hasta ese momento, se relaciona esa preocupación con el concepto vigente del proceso productor de la infección y el contagio, así como las ideas aristotélicas de la *scala naturae*, entonces recién surgidas del entorno universitario y muy rápidamente incorporadas por la sociedad para la prevención de enfermedades.

Palabras clave: Cinabrio, contaminación, enfermedad, Mallorca, 1347.

Abstract: In 1347, an inspection of a cinnabar factory was carried out in Palma. It was thought that the factory in question caused some ailments in the health of people, animals and plants around it. After a brief review of the use of cinnabar until then, that problem was linked to the Aristotelian ideas of the *scala naturae*, which had recently arisen from the University environment and were quickly adapted by society for the prevention of diseases.

Key words: Cinnabar, Majorca, pollution, disease, 1347.

Rebut el 27 d'abril. Acceptat el 30 d'agost de 2011.

¹ Grupo de Investigación de Historia de la Salud (IUNICS-UIB) Institut Universitari d'Investigació en Ciències de la Salut de la Universitat de les Illes Balears.

La nueva valoración de la salud pública hecha por los gobernantes medievales, se entiende como una consecuencia del programa de aristotelización al que se vio sometida Europa, a partir de la segunda mitad del siglo XIII. Desde esos momentos se proyecta esa visión sobre el mundo natural, es decir la naturaleza del hombre y su relación con su entorno y el cosmos. Entre sus consecuencias está la aparición de un nuevo género médico conocido como *regimina sanitatis*, en cuyos textos se darán instrucciones a un sujeto determinado, para que adopte un modelo de comportamiento vital más adecuado para conservar su salud.²

Además de la búsqueda de la salud por parte de una persona concreta, un deseo del mismo orden se reflejará también en ciertos aspectos éticos y políticos. Las propuestas surgidas de los debates y asimilación de la *Política* de Aristóteles, donde se hace notar la responsabilidad de los dirigentes en la salud colectiva, jugarán un papel decisivo en la adopción de un amplio conjunto de normas dirigidas a conservarla y garantizarla. A raíz de ello se promulgarán múltiples disposiciones legales destinadas a controlar los conflictos o problemas de salud y salubridad públicas que surgen en las ciudades medievales. Numerosos estudios han analizado las normativas dedicadas a velar por la higiene y calidad alimentaria,³ la limpieza urbana pública y privada, la evacuación de las aguas residuales,⁴ la salubridad hídrica del agua para el consumo directo,⁵ o el control de residuos potencialmente tóxicos, procedentes de tintorerías y curtidos de piel.⁶

Suele apuntarse que buena parte de esas medidas son acordadas con posterioridad a 1348-1349, cuando las reiteradas epidemias de peste asolan Europa. El temor y el interés por evitar nuevos episodios de esa muy temida enfermedad, favorecerán su proliferación. No obstante, podemos advertir la existencia de algunas disposiciones en ese sentido,

2 Sobre diversos tipos de escritos dedicados a esta tarea, puede verse: PEÑA, C.; GIRON, F.: *La prevención de la enfermedad en la España bajomedieval*, Granada, 2006.

3 Disposiciones sobre estas cuestiones en Mallorca, si bien casi todas posteriores a la epidemia de peste de 1348, pueden verse en PONS PASTOR, A.: *Libre del Mostassaf de Mallorca*, Mallorca, 1949. BERNAT i ROCA, M.: "El manteniment de la salubritat pública a Ciutat de Mallorca. Segles (XVI i XV)", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 19, 1998, 91-126. Para el caso concreto del control de la calidad del pescado en Mallorca: BELTRÁN SERRANO, F.; BERNAT i ROCA, M.: "*Dels peys, ne en qual manera los deu hom usar*. Alimentació i consum de peix a la Mallorca del segle XIV", *BSAL*, 55, 1999, pp. 119-144.

4 BERNAT i ROCA, M.: "*Aeris Salubritate*: Neteja i higiene pública a Ciutat de Mallorca. (S.XIV-XVII)", *BSAL*, 50, 1994, 253-286; BERNAT i ROCA, M.: "El manteniment de la salubritat pública...", pp. 112-118.

5 Sobre los problemas derivados de la contaminación hídrica y las medidas para evitarla, además de los artículos citados en las notas anteriores, son los de CARRASCO TEZANOS, A.: "El "acueducto" de madera de Robledo de Chavela. Abastecimiento y contaminación del agua a finales de la Edad Media", en SEGURA GRAÍÑO, C. (aut.): *Agua y sistemas hidráulicos en la Edad Media hispana*, Asociación Cultural Al-Mudayna, 2003.

6 CÓRDOBA DE LA LLAVE, R.: *La industria medieval en Córdoba*, Córdoba, 1990. CÓRDOBA DE LA LLAVE, R.; NOGALES RIVERA, I.: "Contaminación doméstica e industrial en la Edad Media: el ejemplo de Córdoba", en *Andalucía en el tránsito a la modernidad: actas del Coloquio celebrado con motivo de...Vélez-Málaga (1487-1987)*, 1991; CÓRDOBA DE LA LLAVE, R.: "Los residuos de origen industrial y su tratamiento en la Córdoba del siglo XV", en BARCELÓ CRESPI, M.: *La manufactura urbana i els menestrals (seg. XIII-XVI)*, IX Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma de Mallorca, 1991; BAZÁN DÍAZ, I.: "Sanidad y urbanismo de las villas vascas durante la Baja Edad Media", *Cuadernos de Sección. Historia-Geografía*, 21, 1993, pp. 69-80; BERNAT i ROCA, M.: "El manteniment de la salubritat pública...", pp. 103-107. BERNAT i ROCA, M.: "*Aeris Salubritate*: Neteja i higiene pública a Ciutat de Mallorca...", pp. 264-265. BURGUETE ORS, L.; LORENZO ARRIBAS, J.: "Limpieza y contaminación en la Villa de Madrid durante la Edad Media: Casas de baño y tenerías", en SEGURA GRAÍÑO, C. (aut.): *Agua y sistemas hidráulicos...*

anteriores a esa fecha. En Ciutat de Mallorca, por ejemplo, destacan las decretadas en 1344, ante los problemas planteados por los cadáveres de animales abandonados en la vía pública. En esa fecha se decidió su recogida a cargo de la administración municipal, ya que *la qual cosa certament era molt letja, ultra que aportaven en si per la infectio que donaven, corrupció e alteració de les gents*.⁷

Una instrucción del mismo tipo, aunque no vinculada expresamente a la enfermedad o la sanidad pública urbana, la hallamos en un tratado de *hisba* de la Córdoba califal, en el cual se indica: *se impedirá a la gente arrojar basuras y cadáveres de animales y otras cosas similares a las calles, porque ello causa molestias...*⁸ Hábitos de este orden son ya relacionados expresamente con un trastorno del *pneuma* corporal por Moisés ben Maimónides (1135-1204) en su *Régimen de salud* (1198). Dicho tratado hace notar como causas de la corrupción del aire, los vertidos de basuras, excrementos y animales muertos en las calles de las ciudades: *todo esto vuelve el aire de las mismas corrupto, sucio y espeso*, ocasionando que el *pneuma* del cuerpo se vuelva también así, aunque nadie pueda percibirlo.⁹

Vincular la corrupción o putrefacción, identificable por el mal olor, con la alteración del cuerpo, es decir con la enfermedad, es un planteamiento ya vigente en la antigua medicina griega. Aristóteles considera la corrupción, así como la generación, procesos privativos de la región sublunar y los niveles más profundos de transformación que puede afectar a los entes.¹⁰ Acordes con este modelo de pensamiento se mostrarán sucesivamente las culturas romana, bizantina y árabe. Todas ellas aceptan y asumen normas más o menos rigurosas encaminadas a evitar que la putrefacción o corrupción se produzca en los entornos cívicos. En la dirección de este tipo de medidas, presentes en Mallorca y otros lugares incorporados a la cultura latina desde la musulmana, van las reglamentaciones heredadas de la antigua administración árabe, de cuyo cumplimiento se encargaba el funcionario municipal denominado *Mostassaf*.¹¹ Este inspector centraba buena parte de sus atribuciones en el control de la higiene pública y alimentaria. Sus tareas y competencias fueron mantenidas e incluso ampliadas por los nuevos dominadores.¹² En la Europa cristiana medieval, las disposiciones sobre la salubridad cívica se verán respaldadas por la recuperación del

7 BERNAT I ROCA, M.: "El manteniment de la salubritat pública...", pp. 97-98.

8 PINILLA MELGUIZO, R.: "Saneamiento urbano y medio ambiente en la Córdoba islámica (siglos VIII a XIII)", en *Las ordenanzas de limpieza de Córdoba y su proyección (1498)*, Córdoba 1999, p. 43. Cit. por PEÑA, C.; GIRON, F.: *La prevención de la enfermedad...*

9 MAIMÓNIDES: *Obras Médicas, vol. I: El régimen de salud. Tratado sobre la curación de las hemorroides*, Córdoba, 1991, pp. 86-87.

10 ARISTÓTELES: *Acercas de la generación y la corrupción. Tratados breves de historia natural*, Madrid, 1987, p. 12.

11 Sobre este funcionario existen abundantes estudios, además del ya citado de PONS PASTOR, A.: *Libre del Mostassaf de Mallorca...* Algunos de ellos son: GARAU LLOMPART, I.: *El Mostassaf de Pollença: (1393-1413)*, Pollença, 1987; BAJET ROYO, M.: *El mostassaf de Barcelona i les seves funcions en el segle XVI: edició del "Llibre de les ordinations"*, Barcelona, 1994; CANO IVORRA, M. A.: *El llibre del Mostassaf d'Elx: edició crítica i estudi lingüístic*, Alacant, 1995; BERNAT I ROCA, M.: "Sens llicència de mostassaf: hipòtesi sobre l'ofici a la Mallorca del segle XIII (1230-1300)", en CATEURA BENNASSER, P. (coord.): *El regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa: XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, 1998, pp. 291-312; FERRER ABÁRZUZA, A.: *El llibre del mostassaf d'Eivissa: la vila d'Eivissa a la baixa Edat Mitjana*, Eivissa, 2002; CHALMETA GENDRÓN, P.: "El almotacén a través de los *llibres del Mustaçaf*", *Aragón en la Edad Media*, 20, 2008, pp. 203-223.

12 PONS PASTOR, A.: *Libre del Mostassaf...*

Derecho Romano, realizada a partir del siglo XI. Las primeras regulaciones en este sentido aparecerán en ciudades italianas, extendiéndose posteriormente al resto del Mediterráneo latino.¹³

Estas maneras de entender la salud y la enfermedad, reflejadas en el cuidado de mantener los entornos urbanos en buenas condiciones higiénicas, son las que parecen inspirar una inspección de cierta actividad artesanal de nuevo cuño, de la cual se sospecha la posibilidad de causar una perturbación de la salud en el entorno de Ciutat de Mallorca, en 1347. Conocemos el conflicto a través de un documento publicado por Estanislao de Kostka Aguiló, en 1890. Se trata del acta de un reconocimiento, hecho a instancias de los *Jurats* y ordenado por el Gobernador al *Batle* de Ciutat y un asesor especial. Su objetivo es determinar la existencia de algún peligro derivado de un proceso de fabricación de cinabrio que venía haciéndose en las proximidades de la Porta de Sant Antoni.¹⁴

El documento no menciona con qué finalidad se preparaba, ni cuál era su destino, pero cabe admitir que fuera para usarlo como colorante pictórico, tal como ocurría en el resto de Europa. No obstante, no es posible afirmarlo con seguridad, ya que el producto tuvo también otras aplicaciones, como el beneficio de minerales. Podría apuntarse también la posibilidad de que fuera destinado a colorear las piezas de vidrio producidas por el recién autorizado horno de vidriería de Guillem Barceló, cuyo permiso de actividad le es concedido pocos meses antes.¹⁵

El cinabrio

El cinabrio (sulfuro de mercurio) es el mineral del que procede el mercurio. Hay evidencias de su uso prehistórico como pigmento en India y China. En España se utilizó en las pinturas rupestres cercanas a Almadén y para colorear y preservar restos óseos humanos en el dolmen "La Velilla", en Osorno (Palencia).¹⁶

Se cree que en China se extraía mercurio en las minas de Kwichan hacia el año 1200 a. C. Traducciones de clásicos taoístas demuestran que los alquimistas chinos lo conocían bien y sabían obtenerlo a partir del cinabrio. Egipto y Siria conocían también el mineral y su aplicación como pintura en forma de bermellón (polvo de cinabrio). Como las fuentes de cinabrio puro son muy raras, el bermellón natural siempre ha sido un pigmento extremadamente caro. A esta elevada cotización contribuyó su utilización por los fenicios, 700 años antes de la era cristiana, para extraer y purificar el oro.

13 ARRIZABALAGA, J.; MARTÍNEZ VIDAL, A.; PARDO TOMAS, J. (coord.), *La salud a Europa: Mil anys d'història*, Barcelona, 1995, p. 9.

14 AGUILÓ, E. de K.: "Industrias mallorquinas. Fábricas de cinabrio y vidrio (1347)" *BSAL*, III, 1889-1890, pp. 318-320.

15 AGUILÓ, E. de K.: "Industrias mallorquinas. Fábricas de cinabrio y vidrio...", pp. 319-320.

16 MARTÍN GIL, J.; MARTÍN GIL, F. J.; DELIBES DE CASTRO, G. *et alii*: "Neolítico. Uso del cinabrio", *Investigación y ciencia*, 219, 1994. DELIBES DE CASTRO, G.: "Cinabrio, huesos pintados en rojo tumbas de ocre: ¿prácticas de embalsamamiento en la Prehistoria?", en OLCINA DOMÉNECH, M. H.; SOLER DÍAZ, J. A. (coord.): *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, 2000, I; HUNT ORTIZ, M. A.: *Prehistoric Mining and Metallurgy in South-West Iberian Peninsula*, Oxford, 2003; HUNT ORTIZ M. A.; HURTADO PÉREZ, V. M.: "Pigmentos de sulfuro de mercurio -cinabrio- en contextos funerarios de época calcolítica en el sur de la península ibérica: investigaciones sobre el uso, depósitos minerales explotados y redes de distribución a través de la caracterización composicional e isotópica", en *VIII Congreso Ibérico de Arqueometría*, Teruel, 2009, pp. 123-132. <http://www.segeda.net/8cia/8cia.htm>

Los griegos sucedieron a los fenicios en el comercio de este producto al que llamaban *kinnabar* y que pasó al latín como *cinnabar*, de donde deriva el nombre de cinabrio, aunque en la Antigüedad Clásica el apelativo de *cinabris* se refería tanto a la resina del drago como al cinabrio. Teofrasto (321 a. C.) en su tratado sobre minerales describe la extracción del mercurio, al que denomina *chytyos argyros*, a partir del cinabrio natural, amasándolo con vinagre en un mortero de cobre con una mano del mismo metal¹⁷ Su obtención calentando el cinabrio en una vasija de hierro, es indicada por Dioscórides (s. I d. C.) el cual llama al metal líquido condensado, *hydrargyros* (de *hydros*, agua y *argyros*, plata). Griegos y romanos usaron a su vez el cinabrio como pintura y algunos médicos de esa época, por ejemplo Hipócrates, lo aplicaron en forma de unguento, por no considerarlo tóxico por vía dérmica.

Los romanos explotaron diversos yacimientos de cinabrio en la Península y en el siglo I antes de Cristo ya se extraía el mineral de las primitivas minas cartaginesas de Almadén. Plinio el Viejo menciona específicamente las explotaciones de bermellón de la región Sisaponense dentro de la provincia Bética.¹⁸ En su descripción del distrito minero de Almadén señala que allí se encuentra una piedra de la que siempre fluye un “sudor” llamado *argentum vivum*, *mercurius vivus* o *hydrargyrum*. Esos yacimientos eran propiedad del Emperador y estaban protegidos por una guarnición militar. No existía una explotación continua y sólo se extraía mineral por orden directa de Roma. El mismo Plinio nos informa de que su elevada demanda y cotización motivó que su precio tuviera que ser fijado por el Gobierno romano. Otro autor de esa época, Vitruvio, menciona en su *De Architectura* el mercurio obtenido del cinabrio.¹⁹ Estos dos últimos autores llaman *minium* al cinabrio o sulfuro de mercurio de color rojo vivo, nombre que conservará en la Edad Media y que actualmente reciben los pigmentos rojos de minio, el cual era entonces conocido como *minium secundarium*.²⁰

La síntesis de bermellón a partir de azufre y mercurio pudo haber sido inventada por los chinos. No obstante, el descubrimiento de su obtención química se atribuye al alquimista árabe Jabir ibn Hayyan (Geber) al que se sitúa en el siglo VIII, aunque los escritos que se le atribuyen parecen proceder del siglo IX o principios del X. El *corpus* de Jabir aceptaba las teorías aristotélicas sobre el origen de los minerales, en cuyo contexto eran considerados procedentes de las exhalaciones en la tierra. La formación de los metales se entendía que era el resultado de la combinación de las exhalaciones secas, productoras en primer lugar de azufre, con el de las exhalaciones húmedas, generadoras de mercurio. Su interés por reproducir este proceso, combinando azufre y mercurio, llevó a la fabricación del cinabrio o sulfuro mercúrico.²¹

17 TEOFRASTO: *Sobre la piedra*, Oxford, 1965, LIX, p. 58.

18 ZARZALEJOS PRIETO, M. del M.: “La búsqueda de Sisapo: Hipótesis sobre la reducción geográfica de la capital del cinabrio hispano”, *Espacio, tiempo y forma*, Historia Antigua, 7, 1994, p. 175-192; MATÍAS RODRÍGUEZ, R.; ALONSO HERRERO, E.; NEIRA CAMPOS, A. et alii: “Una explotación minera de *minium* (cinabrio) atribuible a época romana en Miñera (León-España)”, *Lancia: revista de prehistoria, arqueología e historia antigua del noroeste peninsular*, nº 4, 2000-2001.

19 VITRUVIO, M. L.: *Los Diez Libros de Arquitectura*, Barcelona, 1991, pp. 188-189 y 192.

20 RODRÍGUEZ NEILA, J. F. et alii: *El trabajo en la Hispania romana*, Madrid, 1999, pp. 248-249; OLMOS BENLLOCH, P.: “La preparación de la pintura mural en el mundo romano”, *Exnovo, Revista d’història i humanitats*, III, 2006.

21 CROMBIE, A. C.: *Historia de la Ciencia: De San Agustín a Galileo/1, siglos V-XIII*, Madrid, 1979, p. 124.

Ese mismo procedimiento es descrito por san Alberto Magno (c. 1193-1280) en Europa, donde el pigmento sintético fue usado en todo el continente desde el siglo XII. Se utilizaba principalmente para colorear en rojo los manuscritos conocidos como miniados. Aunque el cinabrio se encuentra en abundancia en la naturaleza como mineral de mercurio, en un primer momento el cinabrio o bermellón sintético fue considerado superior al pigmento derivado del cinabrio natural, permaneciendo exorbitantemente caro hasta el siglo XIV, cuando la técnica de preparación del bermellón fue difundida por tierras europeas. El pintor italiano Cennino d'Andrea Cennini (c. 1370-c. 1440) señalaba que el bermellón obtenido mediante procedimientos alquímicos, preparado en una retorta, alcanzaba un alto precio, a consecuencia de lo cual solía ser adulterado mediante adición de minio.

En los siglos medievales el cinabrio era un elemento fundamental para la industria tintórea. Su utilización en ciertos tintes y pinturas lo convirtió en un ingrediente codiciado e imprescindible para determinadas actividades de manufacturación y pintura que precisaban, de modo inevitable, su concurso. Sin embargo, las consecuencias derivadas del proceso de su obtención artificial despertaban significativos recelos entre la población. Entre esos efectos secundarios se incluían las previsibles incomodidades que acarrea la proximidad del lugar donde se llevaba a cabo y las repercusiones que del mismo se advertían sobre animales y plantas.

La universidad y las ideas aristotélicas

La preocupación despertada por los efectos resultantes de su obtención, obedecen a las consecuencias de la divulgación social de las ideas neoplatónicas del cosmos, entendido como un único animal viviente y de las aristotélicas, en concreto las derivadas de la *Scala Naturae*. El inicio de esta última teoría se encuentra en el *Timeo* de Platón (428-347 a. d. C.) donde las formas animales se conciben como resultado de la degradación progresiva a partir del hombre. En cambio Aristóteles (384-322 a. C.) en su *Historia de los animales*, clasificó los organismos en relación con una jerarquía biológica o escala de la vida (*Scala Naturae*). Su organización los disponía de forma ascendente, desde los minerales y vegetales, al hombre, como si estuvieran sobre una escalera en la que cada peldaño correspondiera a uno. La posición ocupada respondía al grado de complejidad estimado para su estructura y función, considerando organismos superiores a aquellos que mostraban una mayor vitalidad y capacidad de movimiento.²²

La resuelta incorporación social de estas convicciones, sustentadas por los escritos biológicos aristotélicos a los cuales pertenece la obra citada, constituye un testimonio de la pronta penetración de los conceptos aportados desde las recién fundadas instituciones universitarias. Ejemplos de esa aceptación y asimilación en los círculos intelectuales mallorquines, pueden atestiguar en diversas bibliotecas de la isla, inventariadas o subastadas entre 1229 y 1452.²³ Entre sus propietarios encontramos médicos seguramente no universitarios, como el judío Judà Mosconi (1375) junto a otros procedentes de

²² LOVEJOY, A. O.: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, Cambridge, Massachusetts, 1936; SINGER, Ch.: *A short history of biology*, Oxford, 1931; KEARNS, E.: "Animals, knowledge about", en *Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1996, 3ª edición p. 92; MASON, S. F.: *Historia de las Ciencias 1: La ciencia antigua, la ciencia en Oriente y en la Europa medieval*, Madrid, 1984, pp. 52-54.

²³ CONTRERAS MAS, A.: "El "Aristóteles biológico" en las bibliotecas de los médicos medievales mallorquines", *Estudis Balearics*, 29-30, 1988, pp. 41-44.

instituciones universitarias, como Pere Fabregat (m. 1396) formado en Montpellier, Joan Desbrull (1417), Pere Font (m. 1435) o los subastados de la biblioteca del médico barcelonés Joan Calbó, (1452). Su presencia refleja el interés despertado por los resultados derivados de las reflexiones originadas en las nuevas aulas universitarias.²⁴

Estas últimas, a lo largo de los siglos XIII y especialmente el XIV y parte del XV, se arrogaron un progresivo monopolio de las principales formas de saber científico. Ese control las convirtió en un eficaz instrumento de elaboración y creación científica y en el soporte esencial de la revolución intelectual surgida en Europa entre los siglos XIII y XIV. Su éxito fue tal, que durante doscientos años (1250-1450) ciencia y universidad serían dos términos inseparables. En este período quedó firmemente establecido y aceptado el prestigio del producto universitario. Este reconocimiento se extendía tanto al resultado escrito de la actividad intelectual desarrollada por sus miembros, como al nuevo profesional salido de sus aulas y las aplicaciones que pudiera hacer de los conocimientos adquiridos en ellas a la hora de usar técnicas, manejar instrumentos o métodos de trabajo intelectual.

Entre los resultados de esa nueva institución intelectual, se cuenta la aparición de diversos géneros literarios, desde los cuales se abordó todo cuanto fue capaz de analizar la inteligencia humana. Dichos escritos reflejan cómo se sometieron a reflexión desde los aspectos más especulativos, hasta los más inmediatamente pragmáticos. Sus resultados y planteamientos rebasaron muy pronto los círculos académicos y transmitieron a la sociedad nuevos modos de comprender la naturaleza y su relación con el hombre. Significativa de la casi inmediata aceptación de esa nueva forma de pensar, es la presteza con que a los pocos años de haberse traducido las obras biológicas de Aristóteles y ser comentadas en los entornos universitarios, sus ideas se incorporan a la vida cotidiana de las ciudades. Las aportaciones resultantes serán eficazmente aprovechadas por sujetos ajenos a la formación universitaria reglada, quienes no tendrán inconveniente en asumir esos planteamientos. No dudarán en servirse de ellos para adoptar determinadas reformas urbanísticas o para resolver los nuevos problemas planteados por ciertas actividades artesanales de manufacturación llevadas a cabo en el entorno cívico.²⁵

Un ejemplo de esta incorporación sería el que parece influir en algunos miembros de comunidades urbanas a la hora de cuestionar el sistema de producción de materia prima para tintes y pinturas. Concretamente, el hecho a partir de la producción del cinabrio en talleres situados en el interior de las ciudades. Todo hace creer que se basaron en el citado modelo biológico aristotélico de la *scala naturae*, el cual había sido plenamente adoptado por la medicina universitaria escolástica.

En este modelo biológico de inspiración aristotélica se apoyaba la nueva ciencia de curar. Su incorporación permitió proporcionar recursos y respuestas conceptuales sobre los problemas patológicos resultantes de los nuevos sistemas de vida y de producción, diferentes a las sostenidas hasta entonces. En este terreno supo demostrar la eficacia, de acuerdo con la percepción de la época, de un modo característico de abordar intelectual

24 GARCÍA BALLESTER, L.: "Medicina y aristotelismo a l'Europa dels segles XII-XIII", en CAMARASA, J.; MIELGO, H.; ROCA, A. (coords.): *Actes de les I Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 1994, pp. 13-31.

25 GARCÍA BALLESTER, L.: "Universidad y nueva profesión médica en la Europa latina medieval: siglos XII-XIV", en *Universidad, Cultura y Sociedad en la Edad Media*, Alcalá de Henares, 1994.

y operativamente el binomio de la salud y enfermedad. Muestras de esta oferta serían las estrategias colectivas diseñadas con motivo de las enfermedades pestilenciales y la relación establecida entre su transmisión y virulencia en los entornos urbanos, donde obstaculizaba su codiciada actividad comercial. Las enfermedades pestilenciales e incluso la mera sospecha de su presencia, comprometían seriamente su modo de vida, por lo que optaron por actualizar sus rudimentarias y elementales medidas de carácter preventivo, adoptando las que ofertaban los nuevos profesionales sanitarios, formados según el modelo universitario.²⁶ Otro tanto se produjo con los planes desarrollados para salir al paso de las consecuencias atribuidas a la quema de carbón mineral o las medidas para luchar contra los residuos de los curtidos de pieles en esas zonas. Estas mismas concepciones permitieron fundamentar e incluir en sus reclamaciones el daño y enfermedades que sus desechos producían, no sólo en las personas sino también en las plantas y animales de sus entornos.²⁷

Una fabricación dañosa y peligrosa

En agosto de 1347, el gobernador Felip de Boyl, a instancias de los jurados, designó a Antonio Saliurada, *batle* de Ciutat, y al jurista Bartomeu Martí (fl. 1337-1379)²⁸ como su asesor especial, para cierta comisión. Su objetivo era recabar información, mediante la opinión de médicos y otras personas, acerca de los riesgos para la salud que podía suponer para la población ciudadana cierta operación para la fabricación de cinabrio (*se diligenter informaret cum medicis et aliis viriis operatio et fabricatio cinabrij*). Se debe destacar la denominación de “operación” (*operatio*) de indudable connotación manual y alquímica, utilizada para describir el tipo de maniobras encaminadas a la producción en cierto modo de tipo industrial o fabricación (*fabricatio*) de un producto sintetizado.

La práctica mencionada tenía lugar en casa del maestro Guillem de Bellmunt, situada junto a la puerta de S. Antonio de Padua, llamada también de Marmallet. Se trataba de averiguar si dicha “operación y fabricación de cinabrio” era o no dañosa y peligrosa para las personas de los alrededores, árboles, plantas y otras criaturas de dicho entorno y qué peligros o consecuencias podían derivarse de esa actividad (*quod magister Guillelmus de Bellmunt operatur in quibusdam domibus constitutis justa portam Sancti Anthonii de Padoa aliter vocatam de Marmallete, esset dampnosa et periculosa gentibus circumstantibus et personis ac arboribus et plantis et aliis criaturis adherentibus seu coherentibus in dicto loco, et pericula eisdem possent propter dictam operationem evenire*).

El documento no menciona los nombres de los médicos, ni de las otras personas a quienes debieron tomar declaración. En cambio, hace constar que ambos comisionados acudieron

²⁶ J. ARRIZABALAGA, en desacuerdo con la historiografía existente, que subraya la falta de relación entre las ideas médicas sobre la peste y las medidas de prevención adoptadas por las municipalidades de las ciudades mediterráneas del siglo XIV, ha demostrado que ninguna de las medidas sanitarias tomadas por las comunidades civiles mediterráneas como consecuencia de la peste de 1348, fue más allá de las coordinadas científicas establecidas por la medicina universitaria contemporánea este autor (“University medical practitioners face with the Black Death (1348-1349)”, en *Latin Mediterranean Europe: perceptions and reactions*, en GARCÍA BALLESTER, L.; FRENCH, R.; CUNNINGHAM, A.: *Practical medicinae from Salerno to the Black Death*, Cambridge, 1993).

²⁷ GARCÍA BALLESTER, L.: “Medicina y aristotelismo...”; GARCÍA BALLESTER, L.: *Artifex factivus sanitatis. Saberes y ejercicio profesional de la medicina en la Europa pluricultural de la Baja Edad Media*, Granada, 2004, pp. 190-191.

²⁸ Sobre este personaje y su trayectoria profesional, cf. PLANAS ROSSELLÓ, A.: “Relación de Juristas Mallorquines. Siglo XIV”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 6, 1994, p. 63

a inspeccionar personalmente el lugar donde se trabajaba con el cinabrio (*retulerunt quod ipsi ad dictum locum ubi dictum cinabrium operatur accesserant*). Recibieron además las informaciones de diversos testigos (*et informationem a pluribus testibus receperant*) y cabe suponer que los informes médicos oportunos.

Basándose en lo observado en su reconocimiento personal y en los testimonios obtenidos, informaron que las operaciones realizadas en dicho lugar para obtener cinabrio, eran perjudiciales para los habitantes de esa y otras zonas. En su opinión, dichas maniobras eran consideradas muy dañinas y peligrosas tanto para las personas del entorno inmediato, como para otras muchas (*quod predicta operatio dicti cinabrii in dicto loco fienda est quam plurimum dampnosa et periculosa nedum habitantibus et circumstantibus personis in dicto loco sed etiam pluribus personis*). Estas últimas se entiende que serían distintas a las que se verían en contacto directo con las consecuencias del proceso, sino de otras localizaciones alejadas, a pesar de lo cual su salud padecería igualmente las consecuencias patológicas de la corrupción.

Su informe proseguía señalando que este tipo de maniobras para la síntesis química de cinabrio, eran consideradas capaces de ocasionar “corrupción” a muchas cosas en numerosas ocasiones. A consecuencia de esa corrupción, se producían enfermedades susceptibles de afectar incluso a los árboles y plantas del entorno inmediato a dicho lugar (*quod dictus magister Guillelmus frequentius ad dictam operationem multe corrumpentes et infirmitates sepius devenerant et etiam arboribus et plantis coherentibus in dicto loco, et quod propter dictam operationem predictis personis et aliis creaturis máxima evenit et evenire potest corruptio*).²⁹

La preocupación de los dos componentes de la comisión por ese proceso de “corrupción” se enmarca por completo dentro de la concepción galénica vigente sobre las causas de la enfermedad, en tanto que uno de los factores susceptibles de producirla. Dicha prevención respondía a que la corrupción estaba considerada el origen de la infección, sin importar cual fuera su génesis, atribuida tanto a mutaciones atmosféricas como a otras causas. La putrefacción o corrupción era explicada como una desorganización del equilibrio del cuerpo causado por un aumento del calor corporal. Ese aumento no lo causaba el calor natural y propio del sujeto, el cual era estimado como adecuado para cocer los humores, sino un calor extraño al cuerpo, corruptor de esos mismos humores y causante de la pérdida del “húmedo radical” o humedad corporal imprescindible para la vida. Esta última era la que cohesionaba las partículas integrantes del cuerpo, por lo que su disminución o pérdida implicaban la posibilidad de su disgregación. Se permitía así la exhalación y propagación de tales partículas corporales, consideradas imperceptibles y conocidas como *particulae insensibiles*. Cuando estas se transmitían de un cuerpo a otro, causaban una nueva putrefacción en el cuerpo receptor y se iniciaba la cadena del contagio.³⁰

El proceso mencionado se asentaba sobre el pensamiento médico medieval, seguidor incondicional de las doctrinas galénicas según su transmisión a través de los árabes.

29 AGUILÓ, E. de K.: “Industrias mallorquinas. Fábricas de cinabrio...”, pp. 318-319.

30 GRMEK, M. D.: “Les vicissitudes de notions d’infection, de contagion et de germe dans la médecine antique,” en SABBAH, G.: *Mémoires V: Texts Médicaux Latin Antiques*, Saint-Étienne, 1984; PENNUTO, C.: *Simpatía, fantasía e contagio. Il pensiero medico e il pensiero filosofico de Girolamo Fracastoro*, Roma, 2008, pp. 405-417.

En este contexto, la enfermedad era considerada producto de la suma de una causa interna o dispositiva, tal como edad, sexo, raza, constitución, temperamento, etc., con un factor externo. En ese último grupo se comprendían desde una alimentación incorrecta a intemperancias térmicas, trabajos desmedidos, venenos o emociones violentas. El conjunto de tales factores externos era ordenado según los seis pares canónicos conocidos como *sex res non naturales* de Galeno. Estos eran aire y ambiente; sueño y vigilia; descanso y actividad; evacuación y retención; alimento y bebida y movimientos o alteraciones anímicas. El resultado de la conjunción de las dos causas referidas, daba origen a la llamada causa sinéctica, conjunta o inmediata, mediante la cual se iniciaba el proceso morboso.³¹

La corrupción del entorno ambiental formaba parte indudable del primero de los pares de las mencionadas *sex res non naturales*, por lo que era contemplado como un evidente factor de riesgo y la posible causa de una infección, asociada a su transmisión indistinta a cualquier componente de la *scala naturae*. Cabe admitir que los dos inspectores efectuasen esta valoración u otra similar y entendieran que dicha actividad era causa de una indudable peligrosidad para la salud de personas y otros seres vivientes, como árboles y plantas. Estos planteamientos parecen haber fundamentado la recomendación final del informe. Su consideración permite adquirir una más completa solidez y veracidad a la conclusión de considerar inconveniente proseguir autorizando la continuidad de dicha fabricación en ese emplazamiento. En consecuencia, ambos delegados recomendaron que se desalojase de dicho lugar al *magister Guillermus* o bien se le prohibiera por completo continuar realizando allí ese tipo de labores (*et quod in predicto loco operari dictum opus non expedit, imo ab eodem totaliter dictus magister Guillermus expellendus vel operari prohibendus*).³²

31 GARCIA BALLESTER, L.: *Galeno. En la sociedad y en la ciencia de su tiempo*, Madrid, 1972, pp. 174-175; LAIN ENTRALGO, P.: *Historia de la Medicina*, Madrid, 1978, pp. 94 y 104.

32 AGUILÓ, E. de K.: "Industrias mallorquinas. Fábricas de cinabrio y vidrio...", pp. 318-319.

DOCUMENTO

Die mercurii intitulata XV kalendas augusti anno Domini M CCC. XL séptimo.

Die et anno predictis coram honorabili viro Philippo de Boil, gubernatore generali regni Majoricarum, comparuerunt venerabilis Anthonius Saliurada, bajulus Majoricarum, et discretus Bartholomeus Martini, jurisperitus, ejus assessor in hac parte, asserentes quod cum ipse honorabilis gubernator ad requisitionem venerabilium juratorum Majoricarum comiserat ipsi bajulo ut, assumpto tibi in assesore dicto Bartholomeo Martini, *se diligenter informaret cum medicis et aliis viriis operatio et fabricatio cinabrii*, quod magister Guillermus de Bellmunt operatur in quibusdam domibus constitutis justa portam Sancti Anthonii de Padoa aliter vocatam de Marmalleto, *esset dampnosa et periculosa gentibus circumstantibus et personis ac arboribus et plantis et aliis criaturis adherentibus seu coherentibus in dicto loco, et pericula eisdem possent propter dictam operationem evenire*, et recepta ipsa informatione relationem ex inde facerent ipsi honorabili gubernatori, ut posset de justicia super eisdem debite provideri.

Idcirco dictus bajulus et assessor retulerunt quod ipsi ad dictum locum ubi dictum cinabrium operatur accesserant et informationem a pluribus testibus receperant, et receperunt per dictam informationem quod predicta operatio dicti cinabrii in dicto loco fienda est quam plurimum dampnosa et periculosa nedum habitantibus et circumstantibus personis in dicto loco sed etiam pluribus personis; quod dictus magister Guillermus frequentius ad dictam operationem multe corruptentes et infirmitates sepius devenerant et etiam arboribus et plantis coherentibus in dicto loco, et quod propter dictam operationem predictis personis et aliis creaturis maxima evenit et evenire potest corruptio, et quod in predicto loco operari dictum opus non expedit, immo ab eodem totaliter dictus magister Guillermus expellendus vel operari prohibendus. Et hanc relationem petierunt in actis seu libro curie Gubernationis redigi et scribi.

Die martis VIII kalendas augusti anno predicto honorabilis Gubernator predictus, visa informatione per dictum bajulum Majoric[arum] recepta cum discreto Bartholomeo Martini, assessore sibi assumpto in hac parte, et attenta relatione per ipsos bajulum et assessoris de predictis sibi facta, comissit negocium hujusmodi et ejus decisionem bajulo supradicto, qui juxta informationem predictam faciat in predictis justiciam expeditam breviter et sumarie ac sine lite, pro ut qualitas negocii exhigit, et expossit batic scripturam pro commisionis litteris dirigendo.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

L'ACTIVITAT DE VITRALLERS I VIDRIERS DE BUF A L'ARQUITECTURA GÒTICA. RELACIONS I INFLUÈNCIES A LA CIUTAT DE MALLORCA

Miquel Àngel Capellà Galmés¹

Universitat de les Illes Balears

Resum: Un dels objectius fonamentals d'aquest article és reflexionar sobre la tasca artesana desenvolupada per vitrallers i bufadors de vidre a l'arquitectura gòtica de la Ciutat de Mallorca. Les relacions entre ambdós col·lectius posen de manifest l'especificitat de la tècnica emprada en l'elaboració dels vitralls, una de les denominades arts pictòriques, per la participació, en ocasions, en la fase de projecció i d'execució de pintors sobre taula. S'aborda la revisió de la documentació publicada fins avui, se'n incorpora de nova i se suggereixen com elements a tenir en compte en el debat alguns materials arquitectònics i arqueològics.

Paraules clau: Vidre, Vitrall, Arquitectura, Mallorca.

Abstract: One of the main objectives of this paper is to reflect upon the craftsmanship developed by glaziers and glassblowers in gothic architecture developed in Ciutat de Mallorca (City of Majorca). The relationships between both groups highlight the specificity of the technique they used in the elaboration the stained glass windows, one of the so-called pictorial arts, due to the occasional collaboration –in the projection and execution stages- of painters on wood. This paper deals with the revisions of the documents published so far, it also provides additional documents and it suggests that some architectonic and archaeological materials be taken into consideration as elements in the discussion.

Key words: Glass, Stained glass window, Architecture, Majorca.

Rebut el 17 de maig. Acceptat el 20 de setembre de 2011.

¹ Agraesc al Dr. Gabriel Llopart i a la Sra. Antònia Juan la generosa contribució que m'han fet cedint-me algunes notícies inèdites de l'Arxiu Capitular. Les abreviatures emprades són: ACM (Arxiu Capitular de Mallorca), *BSAL* (*Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*), CVMA (Corpus Vitrearum Medii Aevi), *GEPEB* (*Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura de les Balears*).

Introducció

El vidre pla, emprat com a “sistema de recobriment mural” i també com element primordial en la creació d’un determinat espai arquitectònic,² no ha tengut una història massa afortunada a Mallorca. Per bé que comptam amb unes destacades construccions arquitectòniques d’època gòtica, que podrien haver suscitat l’evolució de l’art del vitrall, comprovarem com aquesta manifestació quedà bastant limitada. En relació a les aportacions historiogràfiques sobre aquest tema, cal destacar els treballs de Marcel Durliat i de Gabriel Llompart, obres de caràcter general sobre l’art i la pintura, respectivament, que han documentat les principals intervencions fetes a l’illa. Unes manifestacions artístiques escasses si ho comparem amb la rica producció vitrallera desenvolupada a la península, tant a la resta de territoris que conformaven la Corona d’Aragó com a la Corona de Castella, que han estat objecte de nombroses investigacions.³

La qualitat dels materials utilitzats determinava la resistència del vitrall a les inclemències meteorològiques, aspecte que era substancial per a l’èxit de l’obra. La seva feina a més comportava la col·locació de la peça a l’edifici, així com de la xarxa de protecció metàl·lica i, finalment, en algunes ocasions, es podia encarregar de la reparació de desperfectes.

L’activitat del vidrier de buf estava relacionada de manera directa amb la del vitraller o pintor de vidrieres, pel simple fet de ser el subministrador de la matèria, essencial i imprescindible, per a la seva producció. Les tècniques utilitzades per a l’elaboració del vidre pla eren dues.⁴ La primera d’elles, coneguda com a ciba, consistia en bufar una posta donant-li forma d’esfera que s’anava aplanant per rotació fins que constituïa un disc. La segona tècnica es basava en bufar amb la canya un cilindre, denominat manxó, que a continuació s’obria per mig i s’aplanava.

Les operacions que se seguïen per a fer un vitrall, més o menys es mantingueren constants al llarg del temps, d’ençà que a començament del segle XII el monjo Teòfil les plasmà per escrit. De manera sintètica es pot articular en les següents fases: “preparació del vidre, realització del cartó, tall dels diferents vidres que componen la vidriera, pintura del vidre, coccio i emplatat”.⁵

2 El vitrall esdevé un element fonamental del llenguatge de l’arquitectura gòtica europea, no cal incidir en aspectes tan tractats per la historiografia, com és el de l’ús simbòlic de la llum (NIETO ALCAIDE, V.: *La luz, símbolo y sistema visual. (El espacio y la luz en el arte gótico y del Renacimiento)*, Madrid, 1978).

3 Per a un estat de la qüestió: CAÑELLAS I MARTÍNEZ, S.: “Historiografía i vitralleria gòtica i del renaixement a Catalunya”, a CARRERAS, T.; DOMÈNECH, I. (ed.): *I Jornades Hispàniques d’Història del Vidre. Actes*, Barcelona, 2001, p. 291-303; NIETO ALCAIDE, V.: *La vidriera española. Ocho siglos de luz*, Madrid, 1998.

4 Les bombolles d’aire per efectes de la rotació es disposen de manera concèntrica. Vegeu: AINAUD DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitralls del monestir de Santes Creus i la Catedral de Tarragona*, CVMA, Espanya, 8-Catalunya, 3, Barcelona, 1992, p. 219-220; STIAFFINI, D.: *Il vetro nel medioevo. Techniche, strutture, manufatti*, Roma, 1999, 125-129; CASTELNUOVO, E.: *Vetrare medievali. Officine tecniche maestri*, Torino, 2007 (1994), p. 37-78.

5 NIETO ALCAIDE, V.: “El “Tratado de la Fabrica del Vidrio”, de Juan Danis y el “modo” de hacer vidrieras de Francisco Herranz”, *Archivo español de arte*, XL, núm. 159, 1967, p. 282. Es podria matisar al pensar que la preparació del vidre pla correspondria a una feina dels vidriers de buf. També el projecte es faria primer en menors dimensions i després es traslladaria a escala real. En darrer lloc, es podria contemplar l’assentament a l’obertura arquitectònica (NIETO ALCAIDE, V.: “La profesión y oficio de vidriero en los siglos XV y XVI: talleres, encargos y clientes”, *Espacio, tiempo y forma. Serie VII: Historia del arte*, 10, 1997, p. 43, 54). Entre altres textos es basa amb els manuals de taller de Teòfil i Cennino Cennini.

Un dels aspectes característics de l'art del vitraller era la necessitat d'elaborar un cartó, com a pas previ a l'inici del procés de materialització de l'obra. Durant el gòtic, era comú que es produïssin intercanvis entre pintors i mestres de vidrieres. Si bé és cert que es pot caure en l'error d'interpretar aquesta afinitat de manera subordinada entre uns i altres, considerant al vitraller com un rudimentari executor, quan en moltes ocasions no fou així. Per a Víctor Nieto, aquesta col·laboració era el fruit d'un procés molt més complex que acabava per enriquir notablement l'obra. De fet, als obradors peninsulars dels segles XIV i XV, els casos en què pintors tenien coneixements tècnics suficients per a la realització d'una vidriera eren una excepció. Al cap i a la fi, això suposava que entre l'esbós i l'obra finalitzada es generessin canvis i transformacions efectuades pel vidrier, degut a "las exigencias técnicas de pasar un boceto al soporte definitivo".⁶ Bona prova d'aquest trasllat és el fet que els colors que s'empraven eren limitats, ja que la seva paleta estava formada principalment per la base vítria usada.⁷ Els registres i els tons es podien, això sí, ampliar amb la superposició de vidres, amb l'ús de la grisalla, el groc d'argent i els esmalts, uns recursos que s'incorporen de manera progressiva al llarg de la baixa edat mitjana.⁸

Per a la construcció de les diferents parts de la vidriera, el procediment més habitual era l'ús de la taula de vidrier; una forma de treballar descrita ja pel monjo Teòfil.⁹ La taula es blanquejava amb guix i a sobre s'hi dibuixava a escala real l'esbós indicant-hi fins al més mínim detall. El procés continuava tallant la matèria amb un ferro calent, o bé amb un diamant que ja al segle XIV s'usava a Itàlia com es desprèn del tractat d'Antonio da Pisa.¹⁰ Les vores de cada tall es retallaven amb un altre instrument metàl·lic, que les deixava amb un característic rosegat o brunit. Després es continuava amb la pintura del vidre, emprant la grisalla per a particularitzar les figures. A partir del XIV, s'usarà el groc d'argent, mentre que a les darreries de la centúria següent s'introduiran d'altres tonalitats amb la finalitat d'augmentar els efectes pictòrics.

El manual de Teòfil detalla com es bastien els forns denominats de mufla per a la cocció de la grisalla i l'esmalt, com s'hi col·locaven els vidres pintats en una planxa o safata de ferro i, a més a més, de quina manera s'havia d'elaborar la cocció. Les mufles del XIV eren similars a les dels segles anteriors que, segons la descripció del monjo, es construïen amb vares arquejades cobertes d'argila i fems de cavall. La principal diferència radicava en què se superposaven en la planxa dues o més capes de vidre, que es recobrien de cendra (fig. 1).¹¹

6 NIETO ALCAIDE, V.: "Vidrieros y pintores: el problema de los cartones y la vidriera del siglo XV", a *Imágenes y promotores en el arte medieval. Miscelánea en homenaje a Joaquín Yarza Luaces*, Barcelona, 2001, p. 555-562.

7 Els més corrents serien el blau cobalt, el vermell i el verd obtinguts amb el coure, el púrpura amb el manganès i el groc amb antimoni o ferro (BARRAL I ALTET, X: "Las vidrieras medievales", a BARRAL I ALTET, X. (dir.): *Vidrieras medievales en Europa*, Barcelona, 2003, p. 11-33).

8 NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 36. Vegeu també: BAZZOCCHI, F.: "Colores y reflejos translúcidos en los recetarios medievales", *Porticvm, Revista d'Estudis Medievals*, 1, 2011, p. 120-129.

9 BROWN, S.; O'CONNOR, D.: *Vidrieros, Artesanos medievales*, Madrid, 1999 (1991), p. 52; BARRAL, X.: "Las vidrieras medievales...", p. 14-16; THÉOPHILUS: *Essai sur divers arts. Recettes pratiques de l'enluminure, l'orfèvrerie, l'ivoire, le vitrail, la fresque, et autres divers arts*, Clermont-Ferrand, 2004, p. 95-96.

10 LAUTIER, C.: "L'apport de l'expérimentation du traité d'Antoine de Pise à la connaissance du vitrail médiéval", a BOULANGER, K.; HÉROLD, M. (ed.): *Le vitrail et les traités du Moyen Âge à nos jours*, Berne, 2008, p. 75-96.

11 AINAUD DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitralls del monestir de Santes Creus i la Catedral de Tarragona*, CVMA, Espanya, 8-Catalunya, 3, Barcelona, 1992, p. 163-164; THÉOPHILUS: *Essai sur divers arts...*, p. 88-90. Vegeu

La temperatura de cocció podia arribar a uns 600 °C en unes sis hores, restant-ne unes dotze més per a què l'estructura es refredàs.

Un cop passats pel forn, els vidres es posaven sobre la taula per a ajuntar-los amb plom. Aquest material es fonia dins motlles, per aconseguir un perfil en forma de H, on encaixaven els fragments que constituïen cada panell de la vidriera. Per a les diverses soldadures s'emprava l'estany. Per a saber la seva situació exacta a la taula i no mesclar els trossos durant la cocció s'incorporaven marques per a identificar a quin panell corresponia cada vidre pintat.¹² Es tracta, per tant, atesa la dificultat d'elaboració i de la limitació de la coloració, d'un llenguatge diferenciat de la pintura sobre taula o mur i amb unes característiques específiques.¹³ Per bé que, com és evident, com a manifestació pictòrica de l'art del foc, el seu desenvolupament es troba lligat a la resta d'arts del color.

De l'artista especialitzat a la diversificació d'oficis

Al llarg del primer terç del segle XIV, la pauta en relació a l'art del vitrall la marquen a l'illa dues de les fàbriques més importants del moment: l'església de Sant Domingo i la Catedral de Mallorca. El primer vitraller documentat és Matteo di Giovanni, originari de Siena (Itàlia), un artista itinerant,¹⁴ que s'instal·là a l'illa atret per les facilitats del context mallorquí que afavorí tant la importació d'obres com l'arribada d'artesans.¹⁵ La seva estada se situa entre l'any 1325 i el 1331, quan es perd el seu rastre en la documentació escrita. Tot i això, convé remarcar i així ho indica Marcel Durliat, que el 1330 se'l cita com a ciutadà, senyal que tenia un taller estable i suficient feina, circumstància que es veu refermada per l'adquisició d'una residència. La seva activitat es troba des de bon principi vinculada als ordes mendicants, quan el 1325 contractà la realització d'una vidriera pel presbiteri de l'església de Sant Domingo. L'edifici, desaparegut en el segle XIX, es començà a erigir el 1295, donant-se per acabat cap a l'any 1359 amb la construcció dels darrers trams de volta.¹⁶ De la seva intervenció no ha sobreviscut cap imatge gràfica, així com tampoc, un detall de la zona de l'absis poligonal,¹⁷ que insinua alguna característica de la *fenestram maiorem, que est in capite ecclesie*.¹⁸

La lectura del contracte entre el senès i els frares predicadors ens permet veure la transcendència que es dona a la pulcritud i nitidesa del vidre, així com la importància

l'experimentació feta a partir del tractat d'Antonio da Pisa: LAUTIER, C.: "L'apport de l'expérimentation...", p. 86-89.

12 AINAUD, J. et alii: *Els Vitralls del monestir de Santes Creus...*, p. 164.

13 "Una vidriera nunca es la traducción sobre un soporte de vidrio de una pintura, sino que, aunque parta de ésta, requiere un tratamiento específico que exige «pensar en vidrio». Lo cual resultaba imposible llevar a cabo sin una práctica en la técnica de la vidriera" (NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 36).

14 NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 39.

15 Sobre l'arribada i sortida d'artistes, així com d'obres, vegeu: LLOMPART, G.: "Mallorca, cap de creus", a *Mallorca Gòtica*, cat. exp., Palma, 1998, p. 13-20.

16 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275, 65.

17 Per a un estat de la qüestió i la fortuna historiogràfica del convent vegeu: BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma de Mallorca, 2006, p. 211-228; ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "El convento de Santo Domingo de Mallorca (s. XIII-XV)", *BSAL*, 41, 1985, p. 115-130; SASTRE ALZAMORA, M. P.: "La iglesia de Santo Domingo de Palma. Hipótesis de su emplazamiento", a SABATER REBASSA, T.; CARRERO SANTAMARÍA, E. (coord.): *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, XXVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 2010, p. 315-331.

18 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275.

cabdal de la solidesa del finestral, que havia d'aguantar les ventades i d'altres inclemències meteorològiques. Per aquesta raó, s'especificava que si la peça es trencava durant el primer any la tornaria a refer. La resistència dels vidres era un factor determinant en la tasca d'aquests artesans medievals; així no servia qualsevol material, sinó que s'havia d'emprar un vidre amb un gruix suficient per aguantar el mal temps, però, a la vegada, deixar passar la llum acolorida. Al contracte igualment es marca que la iconografia la dictarien els predicadors, precisant que comptaria amb *istoriis et operibus, quibus volueritis et dictaveribus*,¹⁹ aspecte que denota una creació específica per a l'edifici.

La següent obra del mestre fou per a la capella de la Trinitat a la Catedral de Mallorca, realitzant-se entre el 1328 i el 1330,²⁰ així com la rosassa de la Capella Reial on es féu la despesa de 162 lliures, 5 sous i 4 diners.²¹ Entre aquests anys es comprà vidre, estany i plom per a fer l'emplomat i es pagà el treball de l'artesà i dels seus ajudants. Malauradament, les dades són poc precises i no concreten detalls significatius, com per exemple si una part de la matèria era importada o, en canvi, si s'abastia de la producció local.

Durliat també insinuà una intervenció no provada al monestir de Sant Francesc,²² basant-se en una deixa testamentària de l'any 1330 per a una vidriera de la capella de la Mare de Déu.²³ L'atribució es deu al fet de ser l'únic taller documentat i que, en conseqüència, és factible que assumís tots els encàrrecs de les esglésies en construcció que anaven lliurant parts al culte. Es tractaria d'una peça que, si s'arribà a fer, cosa que desconeixem, igualment ha desaparegut amb el pas del temps.²⁴ A la vegada, l'historiador francès, relaciona aquest mestre amb tasques concretes fetes al Palau de l'Almudaina.²⁵ Com en el cas de Sant Francesc és una atribució contextual, en la que es manifesta que el 1331 es donà plom per a l'emplomat d'una finestra de la cambra del rei.²⁶ Pel que fa a les capelles del castell reial, la de Santa Anna i la de Sant Jaume, no consta cap dotació econòmica per a posar-hi vitralls.²⁷

19 LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*, 4, Palma, 1980, p. 117.

20 Vegeu la transcripció dels diversos pagaments a: DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 129, 275; SASTRE MOLL, J.: "El primer libro de fábrica y sacristía de la Seo de Mallorca (1327-1345)", *BSAL*, 43, 1987, p. 46. Vegeu també: SASTRE MOLL, J.: *El primer llibre de fàbrica i sagristia de la Seu de Mallorca*, Mallorca, 1994; DOMENGE I MESQUIDA, J.: *L'obra de la seu. El procés de construcció de la catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma, 1997.

21 CAMPANER, A.: *Cronicón Mayoricense*, Palma de Mallorca, 1984 (1886), p. 135.

22 Per a un estat de la qüestió de l'evolució d'aquest conjunt monàstic vegeu: BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 228-246.

23 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275 nota núm. 90.

24 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 242.

25 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275-276, nota núm. 93. A la capella de Santa Magdalena del Castell de Perpinyà s'hi trobaren restes d'una vidriera de finals del XIII (DOMÍNGUEZ RODÉS, C.: "La vidriera als edificis civils de Catalunya. S. XIV-XVI", a CARRERAS, T.; DOMÈNECH, I. (ed.): *I Jornades Hispàniques d'Història del Vidre. Actes*, Barcelona, 2001, p. 306).

26 Per aquesta mateixa cambra situada a la torre de la fortalesa, espai que després de la caiguda de la dinastia privativa esdevingué el dormitori de luxe del castell, el 1461 es pagà a Pere Ferrando per posar *drap enserat* a les finestres. Es tracta d'un sistema tradicional i econòmic de tancament emprat en molts d'edificis de l'època (DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 184, nota núm. 188).

27 SASTRE MOLL, J.: *Els Llibres d'Obra del Palau Reial de L'Almudaina*, Palma, 2001.

La presència de Matteo di Giovanni a l'illa es correspon amb el context artístic de la dinastia privativa i se'l pot connectar amb la introducció de la pintura italogòtica al Regne de Mallorca. Però, com ha assenyalat Durliat, sembla que la seva activitat només es limità al vitrall i no abraçà d'altres camps de les arts plàstiques.²⁸ Finalment, cal recordar que els seus treballs vinculats a l'impuls edilici i renovador dels ordes mendicants i, sobretot, de la monarquia es desenvoluparen en paral·lel a l'activitat dels tallers de vidre locals.²⁹ Fins i tot és probable que les obres constructives i la presència d'aquest vitraller provocassin la irrupció de vidriers de buf; en especial, si tenim en compte que durant la segona meitat del segle XIII, no hi ha indicis de l'existència d'obradors, sinó que l'escassa vaixel·la de vidre es portava des de fora. Tot i que en contra d'aquesta teoria, es pot dir que no s'ha pogut identificar cap compra de material, aspecte que fa mantenir una porta oberta cap a la importació de tots els vidres des d'altres territoris continentals.

El següent artista documentat, treballant a Mallorca i també a Barcelona, entre 1349 i 1382, és Francesc Comes (I) o Sacoma. La seva obra més remarcable és un altre cop una peça desapareguda: la rosassa del convent de Sant Francesc, que es contractà l'any 1349 per un preu de 90 lliures, quan a l'església iniciada cap a 1280 s'hi estava enllestitint la façana principal.³⁰ El vitraller havia de construir amb vidre, ferro i plom *illam vitriariam rotundam que in altum edificata est in capite introitus ecclesie majoris*, elaborant un bastiment amb la fusta aportada pel promotor. En la relació contractual amb el custodi del convent es constata l'interès per a gaudir d'una decoració amb imatges i figures, la qual cosa ens demostra que el mestre tenia un coneixement avançat de la tècnica del vitrall.³¹ La façana i el tram de nau precedent van ser enderrocats cap a 1580 després de les destrosses ocasionades per l'impacte d'un llamp, perdent-se la rosassa si s'havia conservat fins aleshores. De les dotacions de vitralls de l'edifici, caracteritzat per l'ordenament en dos pisos de finestres, especialment a l'absis, només coneixem les referències esmentades. En aquest sentit, convé fer present que les finestres altes van ser engrandides i els murs remuntats quan es cobrí amb voltes ogivals, que substituïren la primitiva coberta de fusta, fent-se una nova consagració de l'església el febrer de l'any 1385.³² Per descomptat que aquesta transformació arquitectònica degué alterar els vitralls que fins aquells moments s'hi podrien haver col·locat.

28 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275. Aquesta recepció estilística l'han remarcada i contextualitzada Chandler R. Post, Millard Meiss, Josep Gudiol i Gabriel Llopart, entre d'altres autors (SABATER, S.: "La importància de l'època del Regne Privatiu en el desenvolupament de la pintura gòtica mallorquina", a *El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 1998, p. 392; GAITA, M. M.: "La pintura a Mallorca en l'època del Regne Privatiu: aproximació als factors que contribueixen a la configuració de l'estil", a *El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 1998, p. 453-462). Vegeu la darrera síntesi a: LLOMPART MORAGUES, G.; ESCANDELL PROUST, I.: "Estudi historicoartístic", a *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Palma, 2010, 111-141.

29 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275; CAPELLÀ GALMÉS, M. A.: *El vidre a Mallorca entre els segles XIV i XVIII*, tesi doctoral, Palma, 2009.

30 Les obres avançaren a un bon ritme, ja que el 1317 l'absis es lliurà al culte, mentre que el conjunt es conclougué cap a 1349 (DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 63-64).

31 AGUILÓ, E.: "Notes y documents per una llista d'artistes mallorquins dels sigles XIV y XV", *BSAL*, 11, 1905-1907, p. 4-5; DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 64; LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 117, doc. 206; SABATER, T.: *La pintura mallorquina del segle XV*, Palma, 2002, p. 47.

32 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 64; BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 228-246.

La importància de l'encàrrec ens condueix a valorar com i on realitzà l'aprenentatge tècnic el mestre. La hipòtesi més plausible la proposà Gabriel Llopart quan assenyala que Matteo di Giovanni es degué enrevoltar de qualque ajudant o aprenent durant la seva estada a Mallorca, com així es dedueix d'alguns dels albarans de la Procuració Reial. Entre els possibles actors hi entraria en joc Francesc Comes.³³ Des d'aquest plantejament, tot i que resta per confirmar, se suggerí una continuïtat entre els tallers dels dos artesans, separats en el temps uns vint anys. De fet, cal pensar en l'existència d'alguna actuació prèvia del vitraller no documentada, ja que es fa difícil acceptar que un projecte tan ambiciós com el de l'església de Sant Francesc s'encarregàs a un artesà sense una experiència contrastada i reconeguda.

La següent peça ens situa l'artista a Barcelona el 1366, any en què cobrà per a la creació dels vidres de la rosassa de la parroquial de Santa Maria del Pi.³⁴ Els vidres i l'estructura de pedra van ser destruïts per l'incendi de l'any 1936. Tot i això, l'actual segueix l'original, que es reféu seguint unes fotografies preses abans de la pèrdua (Arxiu Mas) i dues còpies a l'aquarel·la pintades pels deixebles de l'arquitecte Josep M. Jujol.³⁵ L'obra en qüestió comptava, segons s'ha pogut reconstruir amb la imatge gràfica, amb tres motius heràldics, bustos de personatges masculins i decoració geomètrica. Sens dubte, aquest encàrrec es pot interpretar com una bona prova de la repercussió que assolí l'obrador del mestre, que rebé comandes des d'altres ciutats de la Corona d'Aragó, però també una constatació de la manca de dinamisme de les ofertes insulars que el forçaren a cercar feines a la península.

Entre 1365 i 1368, en paral·lel a la intervenció anterior, Comes era el mestre de vidrieres de la Catedral de Mallorca. És probable, com en l'altre cas, que al taller d'aquest vitraller, per tractar-se de l'únic existent, se li hagin d'adscriure d'altres encàrrecs, com per exemple una vidriera per a la capella de Santa Maria de l'església de Santa Eulàlia que es pagà el 1365.³⁶ Les poques notícies d'aquests anys, pel que fa a la seva activitat a la Seu, el relacionen amb la compra de materials a alguns comerciants de Montpeller. Així, el 1365 Jean Tauri, burgès d'Aigüesmortes, li prometé que li lliuraria en el termini de tres mesos un total de cinc quintars de vidre de color, mentre que el maig de 1368, un ciutadà d'Avinyó, Raymond de Saint Laurent, li havia de proporcionar tres quintars de vidre vermell d'Alemanya i dos, de groc, que es portarien des de Montpeller el mes d'agost.³⁷ Pel que fa a aquesta darrera adquisició, Comes i la seva muller sol·licitaren el desembre d'aquell any un préstec de 25 lliures al Bisbe i al Capítol per fer front a l'embargament pel deute de dues caixes plenes de vidre de vidrieres.³⁸

33 LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 1, p. 59-60.

34 LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 117, doc. 207. La tasca continuà ja que es féu un segon pagament el 1368 (AINAUD DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitalls de la Catedral de Barcelona i del Monestir de Pedralbes*, CVMA, Espanya, 9-Catalunya, 4, Barcelona, 1997, p. 24).

35 AINAUD DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitalls de la Catedral de Barcelona...*, p. 24, 365-367, fotografia núm. 16-18, 20.

36 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins de l'arxiu parroquial de Santa Eulàlia*, 6 vols., Palma, 1999-2001, núm. 638. Per a un estat de la qüestió de l'edifici i les principals restes d'època medieval conservades: BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 185-190.

37 ACM, Prot. Núm. 14.596, P. de Cumba, 1365; Prot. Núm. 14.600, P. de Cumba, 1368 (ROMESTAN, G.: "Les Marchands de Montpellier et la leude de Majorque pendant la première moitié du XIVe siècle", a *Majorque, Languedoc et Roussillon de l'Antiquité à nos jours*, Palma, 1982, p. 59).

38 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1962 (1888), p. 351, 420; SANCHIS

Les dades anteriors tracen com era la forma de treball d'aquest artista, que segons Josep Gudiol es fonamentava en la importació.³⁹ La comanda de vidres a fora, preferentment a Flandes i a Alemanya, era un fet comú per a la majoria de vitrallers que treballaren a les catedrals i esglésies de la península ibèrica.⁴⁰ Així que és normal que s'importassin aquelles matèries tècnicament més difícils d'elaborar, com eren les planxes de color vermell i groc. D'altres materials, tal vegada, tot i que manca una prova documental, podrien haver-se adquirit als obradors locals. En relació a la qüestió de si era un simple importador que es dedicava a col·locar vitralls ja elaborats, el contracte de la rosassa de Sant Francesc demostra que coneixia les tècniques dels vitrallers, que li permetien desenvolupar una iconografia concreta requerida pels patrons. El contracte indica que el custodi del convent definiria les imatges que s'havien de pintar: *cum illis videlicet signis, operibus, figuris et imaginibus quas vos dictus operarius et custodis mandaveritis, eligeritis et destinabitis*, clàusula que denota que la composició i l'esmalt es realitzaven a peu d'obra.⁴¹

Les actuacions concretes de Francesc Comes a la Catedral no s'han pogut determinar, circumstància que dificulta també la identificació de la seva manera de fer pictòrica, enfocada en la tradició trescentista mallorquina. Aquest factor es pot deure a què els anys d'exercici corresponen al final del denominat període "fosc" (ca. 1327-1368), caracteritzat per l'escassa documentació relativa a l'obra conservada a l'Arxiu Capitular. En aquest sentit, convé recordar que devers 1369 els esforços constructius se centraven en concloure el tram central de la primera volta de la Seu, que donàrem per acabat cap a 1374.⁴² Això ens permet plantejar tímidament, sense cap tipus de referència, la possibilitat que Comes intervingués en les vidrieres de la Capella Reial, als absis laterals o a la rosassa major. En defensa de la tasca al rosetó, es podria argumentar que d'alguna forma era una feina que coneixia a la perfecció, atesos els seus treballs a Sant Francesc de Palma i a Santa Maria del Pi a Barcelona. Les dades que comptam del període següent tampoc són massa precises pel que fa al que existia en posterioritat a l'actuació d'aquest mestre. El 1393 es paredà una finestra *devant la casa de les hòsties*, que s'ha identificat amb una de les obertures de la Capella Reial.⁴³ El 1417 es clogué una vidriera absidal a la de Sant Pere, de la qual també se'n retiraren els mainells. Cinc anys després, es tancaren amb estores les vidrieres de la volta "sobirana", denominació que s'ha interpretat com a referent a la Capella Reial. Cap d'aquestes informacions deixa clar si en algun moment hi hagué vitralls, només una del 1390 ens assenyala que es posaren bastides i es teixiren estores per a una capella,

GUARNER, M.: *El arte del vidrio en Mallorca*, Panorama Balear, Palma, 1952, p. 3; LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 119-120, doc. 207a; SASTRE MOLL, J.: "Canteros, picapedreros y escultores en la Seo de Mallorca y el proceso constructivo (Siglo XIV)", *BSAL*, 49, 1993, p. 84; SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 47.

39 GUDIOL RICART, J.: *Els vidres catalans*, Barcelona, 1936, p. 134. De manera semblant d'altres autors també es decanten per aquest perfil, vegeu: BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: "El forn de vidre del carrer de Can Burgos: nòtules per a l'estudi del vidre medieval i post-medieval a Mallorca", *BSAL*, 48, 1992, p. 104.

40 NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 52.

41 AGUILÓ, E.: "Notes y documents per una llista d'artistes...", p. 4-5; DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 64; LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, vol. 4, p. 117, doc. 206.

42 DOMENGE, J.: *L'obra de la seu...*, p. 140.

43 SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430). La prelatura del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma, 2007, p. 278, 395 f. 101v.

ja que s'havia de *tapar la finestra d'alt de la vedriera qui era tota trencada*.⁴⁴ Malauradament, no es pot determinar la zona exacta de l'edifici d'on està parlant, si bé dóna la sensació que es tracta d'una reparació concreta i no de la conformació d'una nova.

En relació a Comes, les darreres notícies que es poden citar l'ubiquen treballant a la ciutat de València entre 1380 i 1389. Per a Tina Sabater, el Comes que apareix a la documentació valenciana seria el vitraller, que de manera semblant a d'altres artesans, "figura anomenat indistintament com a mestre de vitralls i pintor",⁴⁵ essent el pare d'un pintor homònim, actiu a Mallorca entre 1390 i 1415, amb una etapa valenciana de formació.⁴⁶ La mort del pare s'havia situat, fins ara, cap a 1389 quan se'l relacionava amb una taula obrada per a Xàtiva. Aquest fet, s'haurà de revisar a tenor d'una dada aportada per Quadrado que indica que el 1384 el pintor Joan Massana presentava el títol de la seva casa i del canó d'aigua que posseïa per compra feta el 1382 a la vídua i als successors de *Francesch Sacoma, mestre de vidrieras*.⁴⁷ Del que sí no hi ha cap dubte és que el seu fill no continuà amb la tasca del vitrall, sinó que es dedicà única i exclusivament a la pintura de retaules, circumstància que, tal vegada, es pot associar a una escassetat d'encàrrecs en el panorama illenc que no feia prou atractiva aquesta continuïtat.⁴⁸

Un altre artista destacat del període fou Ramon Gilabert, pintor i vitraller,⁴⁹ que treballà tant a l'illa com a Catalunya. Les poques dades sobre ell les ha aportat Gabriel Llopart, fixant la seva tasca més o menys en el darrer tram del segle XIV.⁵⁰ Sabem que combinava les dues activitats; així el 1362 contractà un retaule pictòric dedicat a Sant Esteve per a Felanitx.⁵¹ L'altre document ens remet a l'activitat com a vitraller, quan el capítol de la catedral de Girona el 1375 li pagava 1.500 lliures que s'havien pactat per a la realització de

44 SASTRE, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430)*..., p. 279, 331 f. 15, 15v, 16; p. 511 f. 135; p. 529 f. 143.

45 Segons aquesta autora "(...) Comes pare s'hauria establert al Regne de València amb la família, formant un obrador en el qual participaria el fill, com era usual, i allà s'hauria produït el seu òbit en data indeterminada després de 1389, any en què apareix encara citat en relació amb el retaule de Xàtiva com a absent de la ciutat. Per altra banda, Francesc Comes fill hauria retornat a Mallorca per constituir un obrador propi, la qual cosa hauria tingut lloc en data no posterior a finals de 1388 i, per tant, abans de la mort del pare (...)." Per bé que més endavant planteja la possibilitat que només el fill viatjàs a València (SABATER, T.: *La pintura mallorquina*..., p. 47-50).

46 LLOMPART, G.: "Comes, Francesc", a *GEPEB*, 2, Palma, 1996, p. 60-64.

47 LXXXVII. *Presentació feta per Juan Massana pintor, habitant darrera la sglesia de St. Domingo, dels títols de la casa y del canó que posseïx, comprats en 1382 á la viuda y sucesors de Francesch Sacoma mestre de vidrieras que en 1365 adquirí de R. des Coll corredor, y una informació testimonial dels seus vehins sobre l'empru de l'aygua. 2 mayo 1384* (QUADRADO, J. M.: *Privilegios y Franquicias de Mallorca*, Ricard Urgell Hernández ed., Palma, 2002, p. 298).

48 SABATER, T.: *La pintura mallorquina*..., p. 47-63.

49 Malgrat l'escassetat de notícies, cal interpretar que Ramon Gilabert coneixia tant les tècniques pictòriques com les dels vitrallers. Aquest no es un cas aïllat, basta citar com exemple la figura de Lluís Borrassà, pintor català, que també realitzava treballs de vidrier, en concret el 1380 reparà un vitrall del presbiteri de la catedral de Girona (NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 55).

50 LLOMPART, G.: *La pintura medieval*..., 4, p. 58-59, doc. 83-86. Un d'aquests documents està truncat i l'altre fa referència a censos impagats de la seva casa a Mallorca, d'on es trobava absent el 1375, ja que treballava fora. El 1377 encara residia a Girona ja que cobrà per "pintar la taula del ciri". De fet aquest mateix any es pagaren materials per a col·locar els vitralls a la capella (RUIZ I QUESADA, F.: "Repercussions i incidències del període pictòric mallorquí per terres catalanes i valencianes", a *Mallorca Gòtica*, cat. exp. Palma, 1998, p. 22).

51 LLOMPART, G.: *Miscelánea documental de pintura y picapedrería medieval mallorquina*, Palma, 1999, p. 9, 39, doc. 62.

dos finestrals, a les capelles de Sant Ivó i a la de Santa Magdalena.⁵² Els fragments que s'han conservat de la vidriera de la primera capella no permeten fer-nos a la idea de quin era l'estil del pintor.⁵³ Els dos mestres anteriors són un bon exemple de la itinerància dels vitrallers entre els diferents territoris de la Corona d'Aragó, una pràctica que es mantindrà també durant el segle XV, en especial, entre Catalunya i València,⁵⁴ sembla que deixant de banda les Balears.

La documentació coneguda fins ara continua limitant la figura del mestre de vidrieres al segle XIV.⁵⁵ Pel que fa a la centúria següent, les dades exhumades són escasses i no ens han situat ni nous artesans ni tallers.⁵⁶ Les raons que justifiquen aquest fet poden ser diverses, així com difícils de sistematitzar i comprovar, ja que caldria estudiar edifici per edifici aportant nova documentació relativa a l'estat de les obres, les necessitats i les possibilitats econòmiques de cada conjunt; aspectes que superen de llarg els objectius a nivell de recerca documental que ens hem plantejat.

En el cas de l'obra més emblemàtica, la Catedral de Mallorca, com indica Joan Domenge els estudis relatius als segles XV i XVI són més sumaris que els de la centúria anterior i estan mancats sobretot d'un buidat sistemàtic de les fonts; al cap i a la fi només es coneixen amb un cert detall les intervencions constructives més significatives.⁵⁷ El període comprès entre els anys 1390 i 1430, corresponent al pontificat del bisbe Lluís de Prades i Arenós, compta amb un estudi recent, que incorpora la valuosa transcripció dels *Llibres d'obra*.⁵⁸ Entre el 1430 i 1500, tot i la manca d'investigacions sistemàtiques, es tendeix a parlar d'un alentiment progressiu de la tasca constructora, que es pot deure, segons el moment, tant a problemes de tipus econòmic com tècnic. Aquesta circumstància creiem que condicionà de manera notable l'existència de tallers locals així com l'arribada de vitrallers itinerants. Pau Piferrer mal interpretà les dades documentals, creient que el 1417 es col·locaren vidrieres a la capella de Sant Pere, quan el que es féu, va ser tapiar una obertura.⁵⁹

52 LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 59, doc. 85.

53 AINAUD DE LASARTE, J. et alii, *Els vitralls de la catedral de Girona*, CVMA, Espanya 7-Catalunya 2, Barcelona, 1987, p. 34, 192-193. Del finestral de la capella de Sant Ivó es conserva la part superior que correspon als plafons de calat i als capcers de dues llancetes. Quan el 1709 es col·locà el retaule a la capella el finestral va ser tapiat i es destruï el gran part el vitrall.

54 FALOMIR, C.; CAÑELLAS, S.: "València-Catalunya, Catalunya-València. Mestres de vidrieres itinerants", a *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als Decrets de Nova Planta*, XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Barcelona, 2000, p. 607-620.

55 Vegeu l'índex de pintors a: LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4; SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 17-19.

56 La ingent tasca de buidatge sistemàtic de les fonts medievals realitzada per Gabriel Llopart i d'altres investigadors tan sols ha documentat vitrallers durant el segle XIV.

57 DOMENGE I MESQUIDA, J.: "Tres segles d'obres a la Seu (s. XIV-XVI)", a PASCUAL, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 35. A poc a poc es van incorporant nous buidatges, vegeu: DOMENGE I MESQUIDA, J.: "La construcció de la catedral de Mallorca entre 1400 y 1460: l'obra de les dues archades majós", a SERRA DESFILIS, A. (ed.): *Arquitectura en construcció en Europa en època medieval y moderna*, València, 2010, p. 147-186.

58 SASTRE, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430)...*, p. 295-307.

59 PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas de España. Tomo II: Mallorca*, Barcelona, 1948 (1842), p. 182. Per a Margalida Bernat i Jaume Serra aquesta intervenció demostra que es donà un nou impuls a la construcció i a la vegada en la continuació del tancament de vidres de les capelles (BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: "El forn de vidre...", p. 105).

Una prova indicadora de la manca de vitrallers són alguns dels encàrrecs documentats per la Catedral, que es fan al forn de vidre de la família Sala,⁶⁰ el més important de la segona meitat d'aquest segle ubicat a la parròquia de Sant Miquel. De fet, la sagristia de la Seu tenia nombrosos contactes amb l'obrador, ja que s'hi abastia de peces, sobretot de canelles per a les cerimònies litúrgiques.⁶¹ El 1441 es féu un pagament per a quatre vidrieres per a la capella de Sant Guillem, avui dia dedicada a Sant Antoni de Pàdua.⁶² Per altra banda, a Miquel Alguaire, bufador de vidre, se li pagaren 14 sous per dues peces pel mateix indret.⁶³ Dissortadament, la documentació no és gens precisa al descriure l'encàrrec. Ara bé, pel preu satisfet ens fa pensar que devia tractar-se d'obres més aviat modestes, tal vegada senzillament vidres de colors emplomats.

Uns trenta anys després, en concret el 1473, un altre Antoni Sala, membre de la mateixa família, vengué a l'obra "3 arrobas de vidrios asi redondos como pintados, á razón de 8 libras el quintal, hecha rebaja".⁶⁴ L'albarà del mestre d'haver rebut 7 lliures i 3 sous per part d'Antoni Salat, prevere de la Catedral, ens dona més pistes sobre l'encàrrec, ja que es tractava de *vidres radons, haxí blanchs com per los vidres de colo[r]s q[ue] han servit per les finestres davant lo Cor e per la Libreria*.⁶⁵

El fet que fossin redons, és a dir elaborats a la ciba, ens permet entendre que les peces en qüestió anaven destinades a parts molt definides de l'edifici. Les capelles actuals de Sant Antoni de Pàdua i de Sant Martí de Tours conserven els finestral tapiats, a excepció de la primera que té vidres a la traceria de la part superior en dues de les tres obertures. El color de la pedra del tapiat coincideix exactament amb el dels capitells i amb el de les fines columnetes, la qual cosa ens fa suposar que corresponen a l'època medieval. Aquestes capelles mantenen a la part inferior de cada finestral dues obertures circulars d'uns 30 cm de diàmetre, com si fossin òculs (fig. 2), que creiem es poden relacionar amb els cercles esmentats abans, tot i que no se n'ha conservat cap *in situ*.

Les reparacions efectuades pels vidriers de buf en vitralls són un fet força habitual, en especial quan no hi havia cap individu competent que exercís de mestre de vidrieres.⁶⁶ El normal és que participassin en les tasques de conservació, bé al lloc o desmuntant els panells i traslladant-los als seus tallers. La característica estructura del vitrall, amb els vidres units per ploms, i el fet d'estar exposades al temps, obligava a un manteniment constant, com ja hem explicat, atès que si desapareixia un element amb molta facilitat es perdien la resta de peces del panell.

60 CAPELLÀ GALMÉS, M. A.: *El vidre a Mallorca...*

61 Per exemple, el gener de 1430 es pagaren 14 sous a en Sale, vedrier, per III dotzenes de canedeles per les mises e per una dotzena de lantons (ACM, Llibre de Sacristia 1430, f. 49v).

62 *Item doní al senyor en Sala vedrier per quatre vedrieres quem feu per la capella de Sant Guillem a raó de VIII sous la pessa* (PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas...*, p. 184, 263; PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *Islas Baleares...*, p. 352, 422).

63 ACM, Llibre de Fàbrica 1729, f. 92.

64 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *Islas Baleares...*, p. 347, 352; BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: "El forn de vidre...", p. 101.

65 ACM, Llibre de Fàbrica 1744, f. 92.

66 NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 50-51.

En relació als edificis de tipus civil, les dades que disposam són encara més minses que les de l'arquitectura religiosa. Als territoris francesos del sud de França, no s'aplicaren vidres de manera regular fins al segle XV.⁶⁷ De fet, el més corrent era el recobriments amb teles encerades i, en alguns casos, pintades.

Els inventaris notariais ens han proporcionat tres exemples de com eren les peces destinades a la casa particular mallorquina. L'inventari del 1466 de l'alberg, situat a la parròquia de Santa Creu, propietat de Francesc Comelles, cavaller i jurat, ens descriu un fragment de vidriera en el qual hi havia pintada una escena hagiogràfica dedicada a Sant Joan i a Sant Andreu.⁶⁸ Una segona, sense cap tipus de representació iconogràfica, pertanyia a la casa de Mateu Reya, ciutadà i mercader.⁶⁹ La darrera es trobava a la sala de l'alberg de Lluc Sanglada, donzell,⁷⁰ l'any 1480. Es tractava d'una *vedriera dezguarnida pintada de àngels*, una descripció molt sumària que ens indica que portava decoració esmaltada i que estava desmuntada, és probable que li faltés el guarniment o bastidor. Els exemples per a aquests ambients domèstics estan perfectament constatats també en diverses cases barcelonines, que a més, en ocasions, esmenten la ubicació exacta dins l'estructura arquitectònica,⁷¹ aspecte que no es pot deduir dels inventaris mallorquins citats abans i per altres autors.⁷²

Els vitrallers i els vidriers no eren els únics col·lectius associats al treball del vidre aplicat a finestres. A Mallorca, s'ha de citar l'escultor Huguet Barxa, com es pot inferir de l'inventari *post mortem* del 1462.⁷³ Així, a les actuacions documentades com a mestre d'obres i escultor, tant de pedra com de fusta, se li ha d'afegir el domini d'una activitat artesana més. És cert, com ens ha fet observar Gabriel Llopart, que "no sabem si es tracta de finestram d'esglésies o de cases particulars",⁷⁴ però no deixa de ser significativa aquesta ocupació. Barxa i Bartomeu Pons, picapedrer, contractaren el 1440 un grapat de reformes que s'havien de realitzar a la casa del mercader Ferrer Miró.⁷⁵ Entre les clàusules s'especificaven diferents actuacions realitzades a les finestres del casal, però només es detallen característiques de tipus arquitectònic, no es diu que hi hagi intenció de col·locar-hi vidres. De totes formes, es tracta d'un fet menor, que és probable que no es detallàs en un contracte com aquest.⁷⁶ Conservava diverses eines imprescindibles per a exercir aquesta activitat com un ferro per a tallar,⁷⁷ dues lliures de plom, *uns motlos de ferro per buydar stany per vedrieres*, així

67 FOY, D.: *Le verre médiéval et son artisanat en France méditerranéenne*, Paris, 1988, p. 344; BALCON-BERRY, S.; PERROT, F.; SAPIN, C.: *Vitrail, verre et archéologie: entre le Ve et les Xlle siècle*, Paris, 2010.

68 ARM, Not. C-174, f. 60-78v.

69 SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Ciutat de Mallorca (Època Medieval)*, Palma, 1997, p. 162-174.

70 SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana...*, p. 199.

71 DOMÍNGUEZ, C.: "La vidriera als edificis civils...", p. 312-313.

72 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La casa gòtica a la Ciutat de Mallorca*, Palma, 2009, p. 41-45.

73 LLOPART, G.: "Més precisions sobre Huguet Barxa, imaginaire medieval", *Estudis Baleàrics*, 62-63, 1997, p. 53-60.

74 LLOPART, G.: "Més precisions...", p. 53.

75 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La casa gòtica...*, p. 44.

76 BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents sobre l'art de la construcció", *BSAL*, 59, 2003, p. 222.

77 LLOPART, G.: "Més precisions...", p. 53-60. Podria tractar-se d'un "ferre per trencar vidre", una eina emprada pels vitrallers per a donar la forma desitjada al fragment, que "consistia en una fulla de ferro amb encaixos de

com un motlle de ferro. A tot aquest instrumental propi i il·lustratiu de l'art del vitraller hi hem de sumar una cistella amb restes de vidre romput que, atès el context, es tractava de retalls destinats a ser reaprofitats o bé venuts per ser reciclats en un taller. Tot i això, convé recordar que el vidre no era una matèria del tot aliena als escultors, ja que durant la centúria anterior era freqüent usar-lo com a fons de relleus de pedra.⁷⁸

Tornant al context productiu de la segona meitat del XV, una dada més en la línia de creure en la inexistència de tallers especialitzats capaços de produir obres de suficient qualitat pictòrica, la tenim en la compra de vidrieres realitzada l'any 1505 a Montpeller per part del prior de la Cartoixa de Valldemossa. Les sis peces estaven destinades al refetor del monestir, tractant-se d'una producció de final del segle XV, probablement d'escola flamenca. Bartomeu Ferrà el 1887 fixà l'atenció sobre l'única peça que havia subsistit fins aquells anys, publicant-ne un dibuix a les pàgines del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, ja que es tractava d'un exemplar únic d'aquest gènere a l'illa.⁷⁹

Dels artífexs a la realitat material conservada

Les poques obres documentades analitzades no s'han conservat, atesa la fragilitat de la matèria i l'escassa fortuna d'alguns edificis. El cas del convent de Sant Domingo, enderrocat durant la desamortització, o el llamp que provocà la reforma de la façana major de Sant Francesc, són els exemples més significatius de la desaparició d'aquest patrimoni artístic.

A aquestes circumstàncies també hi hauríem de sumar la restauració dels principals edificis eclesiàstics de la ciutat de Palma en el darrer terç del segle XIX, que afectaran al poc que havia resistit el pas del temps. Fruit d'aquestes operacions, voldríem ressenyar la preservació de materials realitzada per alguns socis i amics de la Societat Arqueològica Lul·liana, que feren donacions per a la col·lecció del Museu Arqueològic. El 1889 s'incorporaren diversos "capitells i alguns fragments" de vitralls pertanyents a les restes dels "primitius" finestrals de la capella de la Trinitat de la Catedral, cedits per Antoni Bosch, prevere;⁸⁰ foren considerades les originals del segle XIV.⁸¹ Aquell mateix any, el vicepresident de la

diferents mides i poc profunds en els quals s'encaixava el vidre que hom volia rosegat o bruir" (AINAUD I DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitralls del monestir de Santes Creus...*, p. 337).

78 Alguns dels exemples més coneguts són els retaules de Poblet (GUDIOL, J.: *Els vidres catalans...*, p. 33).

79 FERRÀ Y PERELLÓ, B.: "Vidrios pintados de la Cartuja de Valldemosa", *BSAL*, 2, 1887-1888, p. 24, 32. Les circumstàncies de la venda i la desaparició d'aquesta vidriera han estat recollides per M^o del Carme Bosch, que publicà la fotografia que es realitzà durant el procés de transacció de l'objecte (BOSCH JUAN, M. C.: "La vidriera de la antiga Cartuja de Valldemosa", *Mayurqa*, 22-2, 1989, p. 687-698). Les darreres observacions sobre aquest objectes les ha fet Concepció Bauçà de Mirabò (BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa*, Palma, 2008, p. 281).

80 FERRÀ Y PERELLÓ, B.: "Museo Arqueológico Luliano. Relación de los objetos ingresados durante el año 1889", *BSAL*, 3, 1890, p. 207.

81 En el seu lloc, s'hi van col·locar els actuals realitzats per la Casa Amigó de Barcelona, sufragats en part pel canonge Tomàs Rullan (TOUS, L.: *Vitrales de la Catedral de Mallorca*, Mallorca, 1993, p. 31). Com es veu aquest va ser el moment d'inici de les restauracions i de la presa de consciència de la importància dels vitralls com elements decoratius i modeladors de l'espai interior de les esglésies: "Dicese que los otros ventanales de dicha capilla serán objeto de idénticas mejoras; y si á todo esto agregamos la restauración de San Jaime ya ultimada y la que actualmente se verifica en Santa Eulalia, de las cuales prometemos ocuparnos habrá que convenir que cuantos amamos y sentimos la excelencia y supremacia que tiene el arte gótico, en todo su esplendor y pureza, estamos de enhorabuena" ("Sección de Noticias", *BSAL*, 3, 1890, p. 184).

Societat, Gabriel Llabrés,⁸² aportava diversos fragments consignats com a pertanyents a la “claraboia”, s’entén que la rosassa major, també procedents de la Catedral.⁸³ Malgrat els importants esforços de preservació patrimonial, només s’ha conservat una part d’aquests vidres recollits al seu fons, en concret els corresponents a l’església de la Mercè, d’època moderna. El més probable és que la resta d’exemplars es perdessin durant algun dels nombrosos trasllats que patí la Societat al llarg de la seva història.

Per a comprendre millor les poques obres documentades, així com les preservades, creiem que és necessari intentar traçar un breu panorama de l’estat de conservació d’alguns dels edificis més emblemàtics de Palma previ a les restauracions efectuades en el darrer terç del segle XIX. Si ens atenem a les fonts, l’interior de les principals esglésies gòtiques mallorquines es caracteritzava per una obscuritat relativa. Per suposat que no es deu a què es trobin allunyades dels plantejaments, teòrics i plàstics, de l’art gòtic sinó per la no finalització dels programes decoratius i il·luminatius projectats.

La Catedral de Mallorca esdevé l’exemple més destacat. Sense massa por d’equivocar-nos es pot afirmar que no es va concloure el programa decoratiu i d’il·luminació corresponent als finestrals, sinó només de manera puntual. El projecte de l’edifici contemplava que els contraforts exteriors es disposassin en paral·lel, permetent obrir tres finestres a les capelles laterals a fi i efecte d’aconseguir la màxima il·luminació de les naus.⁸⁴

Per a l’historiador Jaume Sastre aquesta ceguesa es deu a l’ànsia que es tenia en avançar les obres; així un cop acabades les capelles laterals o un tram de nau es tapiaven els finestrals. Es feia d’aquesta manera per tres raons fonamentals: la manca de diners per costejar els vitralls, el fet que les vidrieres “eren de difícil execució per als mestres” mallorquins i, finalment, com a conseqüència de les dues anteriors, per la necessitat de preservar de la brutor l’interior de la fàbrica.⁸⁵ El dubte principal radica en saber si amb posterioritat es van obrir aquests finestrals, tot i que, sense dades que ho provin, sembla que no.

La manca de notícies i també la falta de restes monumentals conservades, ens condueix a cercar una explicació a tot aquest afer. Sense poder remuntar-nos a massa dades de la segona meitat del XV i del XVI, cal emprar amb cura les descripcions realitzades dels monuments durant el XIX a llibres de viatges i a l’obra de l’Arxiduc Lluís Salvador.⁸⁶ Tot i que es tracta d’una informació útil, som conscients que cal usar-la amb precaució, ja que ens nodrim d’unes descripcions allunyades cronològicament del període baixmedieval. Per tant, ens trobam davant d’un acostament força parcial, determinat per l’escassetat de dades i susceptible de modificacions en funció de noves troballes documentals.

La Seu, durant la segona meitat del XIX es presentava com un edifici només il·luminat i acolorit per la llum que filtraven la rosassa de la nau central i la que es troba a la capella Reial, juntament amb les traceries i les petites obertures rectangulars de la part superior

82 L’interès de l’erudit es demostra amb uns apunts de caire bibliogràfic presos el 1899 o en data posterior sobre la història del vitrall europeu. Vegeu: *L’arxiu de Gabriel Llabrés Quintana*, Palma, 1993, p. 105.

83 FERRÀ Y PERELLÓ, B.: “Museo Arqueológico Luliano... 1889”..., p. 208.

84 DOMENGE, J.: *L’obra de la seu...*, p. 146.

85 SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430)*..., p. 277.

86 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares por la palabra y el grabado*, 7, Palma, 1987, p. 145.

o inferior d'alguns finestrals (fig. 3). En aquell moment les quatre rosasses ubicades a les naus laterals estaven tapiades, només deixaven passar llum per unes petites finestres rectangulars situades a la part central de l'òcul.⁸⁷

És, per tant, una referència comú en les cròniques dels viatgers del segle XIX que critiquin l'estat d'obscuritat en què es trobava l'edifici. Així, per exemple, Jaime Villanueva descrivia l'interior en una carta del 15 març de 1814:

*(...) causa lástima que la claridad no corresponda al esmero y grandeza de corazon con que este clero comenzó y llevó al cabo tan grandioso edificio. Y no por culpa del arquitecto que ideó la obra, que cierto distribuyó las ventanas y óvalos con la debida proporción, sino que siempre debe haberse tocado la dificultad que habrá en cerrarlas con vidrios o piedras especulares, á causa de los terribles embates del viento; por donde se ha creído más fácil cerrarlas á cal y ladrillo, aunque a costa de la mayor hermosura del templo.*⁸⁸

Si bé és cert que les finestres es podrien haver tancat amb el pas del temps, com a conseqüència de la seva ruptura o reobert en època moderna, tot sembla indicar que pocs vitralls es van instal·lar durant els segles XIV i XV.⁸⁹

El programa de les naus es veia completat amb la presència de finestrals. Tots ells tenien oberts tres ulls de bou a la zona superior, concretament a la traceria, i una finestra rectangular a la seva part inferior.⁹⁰ Aquest tipus d'il·luminació es pot intuir parcialment al gravat de l'interior de la catedral del *Die Balearen*.⁹¹ La nau de l'Almoina sembla que també tenia la majoria dels finestrals tapiats, a excepció dels ulls de bou ja citats.⁹²

La zona del presbiteri continua de manera simptomàtica amb la mateixa tònica que el restant del monument. Únicament, tres de les grans obertures presentaven vidres de colors, mentre que la resta estaven tapats, mostrant el mateix tipus d'obertura que ja hem comentat.⁹³ La capella de la Trinitat destaca per la presència dels finestrals, que en principi semblen cegats, excepte el de la part central. Aquest darrer es caracteritzava per una finestra quadrada, que il·lumina l'interior del recinte. La forma rectangular ubicada a la part superior del finestral central mig s'intueix a un dels gravats de l'obra de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria en el tall transversal de la catedral. Sembla que es tracta d'una

87 "El lienzo de pared que cierra las naves principal y laterales, tiene, colocados encima de las respectivas capillas, tres rosetones, de los cuales están tapiados los dos laterales, pero el central, que es enorme, forma dibujos con vidrios coloreados tan variados que desde el interior apenas se percibe su estructura de nido de avispas" (AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 150).

88 VILLANUEVA, J.: *Viage literario a las iglesias de España. Viage a Mallorca*, 21-22, Madrid, 1851, p. 98.

89 COLL TOMÀS, B.: *Catedral de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1977, p. 40.

90 En alguns finestrals hi ha dues finestres d'aquests tipus, una a la part superior i l'altra a la inferior.

91 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 145. Vist el gravat, suposadament de gran fidelitat, no és estrany el comentari de Pau Piferrer: "Las ventanas son tan esbeltas y elevadas, que casi tocan en la misma bóveda; y si se quitáran aquellas feas tapias, y se les restituyeran sus vidrios pintados, esa capilla, circundada por la copiosa luz que de todas partes arrojarían tantas aberturas, semejaría una cámara aérea y resplandecería con los reflejos de los colores (PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas...*)".

92 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 148.

93 "En los espacios comprendidos entre los arcos se abren grandes ventanales góticos divididos en tres campos por finos pilarillos que terminan en una rica tracería. Únicamente tres de los ventanales más altos tienen bellos vidrios de colores, pero en los demás la luz sólo penetra por ventanitas cuadradas abiertas en los mismos ventanales. El último ventanal de la izquierda tiene un gran reloj (...)" (AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 153).

vidriera emplomada que recorda els nius de les abelles;⁹⁴ d'aquesta es pot suposar que es recuperaren els fragments dipositats al Museu Lul·lià.

L'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria es plantejà el dubte de si els finestrals havien estat sempre tapats, ja que li semblava il·lògic en aquest cas al realitzar les fines columnes ben treballades, significatives d'uns moments passats amb els vans oberts.⁹⁵ Els llibres d'obra de la Catedral, ens assenyalen que immediatament quan s'acabava una capella o bé un tram de nau, es paredaven els forats, probablement a l'espera del final per a poder contractar el treball dels vitralls, quan es tenguessin recursos econòmics suficients. La documentació demostra que es posaven mainells a les obertures encara que després es tancassin. Així, per exemple l'agost de 1369 es paredaren amb mitjans les finestres de davant l'altar major. Alguna cosa semblant passà amb les de la capella de Sant Bernat el 1391, el mateix, el 1409 a la d'en Agulló, coneguda posteriorment com a de Nostra Dona de la Grada, i el 1427 es féu quelcom similar a la de Santa Anna, a la banda de l'Almoïna.

Un exemple interessant és la gran rosassa de la nau central, que el 1417 es tapà amb un bastiment de fusta al qual s'hi havien clavat estores de corda per a protegir l'interior davant la manca de vidres,⁹⁶ que s'hi degueren incorporar al llarg del segle. Aquest espectacular element ha patit reposicions dels vidres en diverses ocasions fins la recent restauració. El 1566 com a conseqüència d'una ventada s'hagué de refer, el 1581 amenaçava ruïna, esfondrant-se el 1588. La reparació la durà a terme l'escultor Gaspar Janer, en teoria repetint la mateixa traceria que hi havia.⁹⁷ La recuperació durarà, aproximadament, una dècada, fins el 1599 quan se li col·locaren els vidres,⁹⁸ una data que es llegia pintada a mitjans del segle XIX.⁹⁹ Es pot dir que pràcticament cap d'ells arribà a l'actualitat donat que varen haver de ser reposats diverses vegades en època contemporània degut als efectes d'una tempesta el 1857, un llamp, el 1906, i els estralls provocats per l'explosió d'una bomba el 1936.¹⁰⁰ Si es revisen les dades de la intervenció iniciada el 1566 per Esteve Sanglès, que sembla la transcripció correcta del seu nom,¹⁰¹ veurem que no apareix denominat com a vitraller o vidrier, sinó com argenter, senyal de la manca d'especialistes i de les connexions establertes amb d'altres oficis artístics. A més, a part de les despeses realitzades que mereixerien un estudi més detallat, permet fer-se una idea d'alguns dels vitralls existents en aquelles dates; així intervé a la *vidriera major* o la *vadriera de la ho*, a sis finestrals, probablement de la Capella Reial, dues situades properes al Cor, així com

94 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 147.

95 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 148.

96 DOMENGE, J.: *L'obra de la seu...*, 149, 162, 286, 288-288; SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430)*..., p. 137, 149, 225, 234-237, 242, 277-279, 356-357 f. 4v, 7, 496-497, 510-511 f. 68, 127, 578-579 f. 161.

97 Encara que d'altres autors consideren que és "el rosetó de la façana principal" (CARBONELL, M.: "Gener, Gaspar", a *GEPEB*, 2, Palma, 1996, p. 255-259).

98 COLL, B.: *Catedral de Mallorca...*, p. 40.

99 PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas...*, p. 189.

100 COLL, B.: *Catedral de Mallorca...*, 40; TOUS, L.: *Vitrales de la Catedral...*, 101.

101 *Yo Steve Sangles, argenter, he rabut de vos R. M. Pera de Soria, prevere y obrer de Nostra S. de la Seu tres liures, nou sous y quatra dich III l., VIII s, IIII di. y són per plom y estany y vidres he comprats per lo hadop de les vidrieres fet a 9 de janer 1567* (ACM, Llibre de Fàbrica 1817, f. 122v).

adobar tres *redons* a la de Santa Magdalena,¹⁰² l'actual de Sant Jeroni, i també a la capella de Santa Cecília, la del Sant Crist del davallament. La similitud de la denominació ens fa pensar en la actuació encomanda a Antoni Sala.

Un panorama bastant semblant al de la Catedral es pot deduir per a la resta de parròquies medievals de Mallorca, per cenyir-nos als edificis més representatius de l'arquitectura gòtica. Així, Santa Eulàlia tenia pràcticament tots els finestrals de la nau tapiats, mentre que a la zona del presbiteri s'havien col·locat vidres de colors, a tres de les obertures.¹⁰³ De fet, la il·luminació de la nau es deu a la restauració realitzada l'any 1898, durant la qual es van obrir nombrosos finestrals.¹⁰⁴ Coses similars es poden deduir de Sant Francesc, la Capella de Santa Anna del Palau Reial o l'església de Sant Jaume, entre altres.¹⁰⁵

La falta d'estudis detallats dels processos constructius i de l'evolució de molts d'aquests edificis, així com de les restauracions decimonòniques, limita notablement l'aproximació que hem plantejat. Tot i això, les acurades descripcions de finals del segle XIX ens han permès comprovar com realment el panorama no era massa engrescador. L'estat en aquell moment de les esglésies i les poques dades en què comptam sobre tallers, permeten argumentar que pocs vitralls es realitzaren durant el període gòtic, tot i que som perfectament conscients de la possibilitat de la pèrdua d'alguns exemplars.

Una altra font d'informació material és l'arqueologia. En termes generals, podem afirmar que el vidre pla és més aviat escàs als estrats arqueològics, tan sols s'han localitzat diversos fragments corresponents a una peça de format rectangular, que no podem afirmar que es tracti d'una finestra. Els fragments en qüestió pertanyen a un conjunt de materials localitzats en un pou negre del segle XV, òbviament no es pot deduir res sobre la seva procedència o lloc de fabricació.¹⁰⁶

Les contades excavacions arqueològiques realitzades fins a dia d'avui a l'interior d'edificis religiosos no han aportat materials vitris destacables. A la realitzada a la Catedral de Mallorca

102 *Item el dit dia pagí al dit Sangles quaranta sous per adobar tres redons de la capella de Santa Magdalena* (ACM, Llibre de Fàbrica 1818, f. 57).

103 "Encima de cada una de las capillas hay un ventanal, todos tapiados menos uno. Ocho arcos que irradian de una clave central forman la bóveda del coro; entre cada dos hay un ventanal, o sea, en total, siete. Tres de ellos tienen vidrios de colores, y los demás están tapiados. Dos rosetones sencillos con vidrios coloreados corresponden a las capillas quintas, o sea encima de los portales laterales." (AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 168). "El artífice gótico abrió en ellas altas y numerosas ventanas, que disminuyendo la masa lisa y desnuda hubieran dado más apariencia de ligereza y de ornato á todo el edificio; pero el mismo descuido que tapió el ventanage en tantos templos de aquella edad, cerró el de Santa Eulalia" (PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas...*, p. 199).

104 CALDENTEY CANTALLOPS, R.: *Santa Eulalia. La parroquia más antigua de Palma. Breve noticia histórico-artística*, Palma de Mallorca, 1979.

105 Dels cinc finestrals de l'altar major de l'església parroquial de Sant Jaume de Palma només n'hi havia dos amb vidres de colors (AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 200). Aquestes dades les confirma també Ricard Anckermann: "(...) nos extaña en gran manera (á los que amamos el arte,) que nuestros templos y monumentos ojivales como la Catedral, la Lonja, San Francisco, y otros de más ó menos puro estilo, hayan carecido siempre de tan bello complemento. Ni del primitivo género de mosaico ni en el de pintura al esmalte, quedan aquí restos de vidriera alguna por los que pueda colejirse que haya existido en esta Ciudad, gremio de pintores vidrieros ni artífice singular que en esta rama especial del arte, nos legara una obra siquiera digna de mención y estima" (ANCKERMANN, Ricardo, "Las vidrieras de colores como decoración de los monumentos religiosos", a *Acta de la Sesión pública celebrada por la Academia Provincial de Bellas Artes de Palma de Mallorca*, Palma, 1891, p. 19-20).

106 CAPELLÀ GALMÉS, M. A.: *Assaig de tipologia del vidre d'època medieval a Mallorca*, Palma, 2002, p. 81.

l'any 1999 es localitzà un fragment d'uns 2 x 5 cm, que presenta una forma irregular, amb dos dels seus costats brusits.¹⁰⁷ Les restes de grisalla que conserva deixen entreveure una decoració consistent en una petita arcuació de color negre. El context arqueològic només permet situar-lo en època medieval sense poder fer massa precisions.¹⁰⁸

A la peça anterior hi hem d'afegir dos fragments procedents de la Capella de Santa Anna del Castell Reial de l'Almudaina.¹⁰⁹ Atès que els dos objectes es van recuperar sense comptar amb un seguiment arqueològic que proporcionàs unes dades del context de localització, es fa summament difícil poder-los donar una datació exacta, encara que si ens atenem a diferents paral·lels francesos es podrien situar en el segle XIV. Els dos exemplars presenten una forma diferent, relacionada amb l'espai que ocuparien dins la configuració del vitrall, així en un cas és ovalada i en l'altra de tipus triangular. Pel que fa a la decoració, ambdós esmaltada una palmeta realitzada en un cas sobre vidre vermell i, en l'altre, sobre blau.

El de color vermell o robí fou importat, realitzant-se probablement amb la tècnica del *plaqué* que es practica des del segle XIV.¹¹⁰ Està format per dues o més capes de vidre, una incolor que en constitueix la base, i una de més prima sobreposada rogenca. La tècnica es creà especialment per aquest color; després s'emprà en d'altres tons. Es realitza d'aquesta manera per aconseguir la translucidesa, si no s'hagués fet així, un vidre amb una única massa vermella seria opac o negre un cop situat a l'edifici.

A manera de conclusió

La nostra intenció ha estat donar una visió integral de l'activitat de vitrallers i vidriers als principals edificis de l'arquitectura gòtica de la Ciutat de Mallorca. A les dades conegudes fins ara, hi hem afegit nova documentació que hem intentat connectar amb les escasses restes materials que ens han arribat fins a l'actualitat, amb la intenció de donar un caire nou a aquesta activitat artística. La tendència sembla demostrar que davant la manca de vitrallers es va recórrer a la participació dels bufadors de vidre locals per suplir les necessitats constructives dels edificis.

107 ORFILA, M.; RIERA, M.: *Memòria de la campanya d'excavacions arqueològiques realitzades a la Catedral de Mallorca durant els mesos d'agost i setembre de 1999*, Palma, Inèdit, 1999.

108 CAPELLÀ GALMÉS, M. A.: *Assaig de tipologia...*, p. 101, núm. 93.

109 CAPELLÀ GALMÉS, M. A.; COLOM ARENAS, M. C.: *Estudio e investigación de las piezas arqueológicas de las excavaciones que se hicieron en la Almudaina: estudio, catalogación y clasificación*, Informe de las tareas desarrolladas en el marco del convenio de colaboración entre Patrimonio Nacional y la Universitat de les Illes Balears, Inèdit, 2007, p. 35-36.

110 AINAUD DE LASARTE, J.; VILA-GRAU, J.; ESCUDERO I RIBOT, M. A.: *Els Vitalls medievals de l'església de Santa Maria del Mar a Barcelona*, CVMA, Espanya, 6-Catalunya, 1, Barcelona, 1985, p. 220; BARRAL, X.: "Las vidrieras medievales...", p. 14.

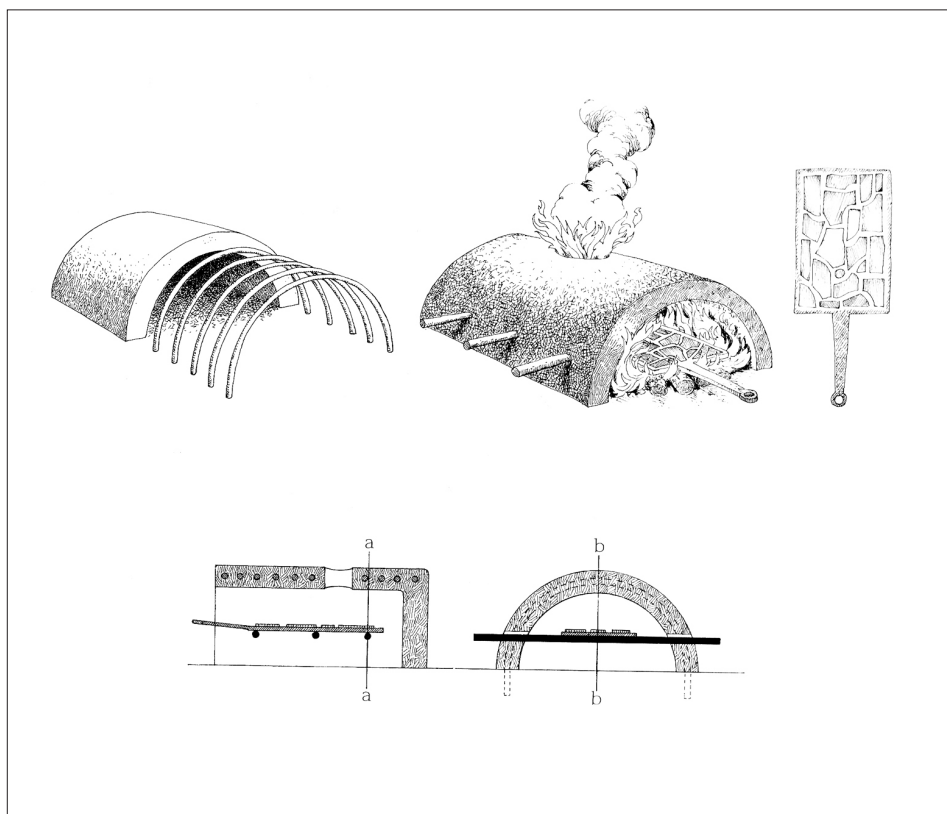

Fig. 1 Reconstrucció d'un forn de vitraller, segons Jordi Vila a partir de Teofil i Le Couteur

Fig. 2 Exterior de la capella de Sant Antoni de Pàdua, nau del Mirador, Catedral de Mallorca

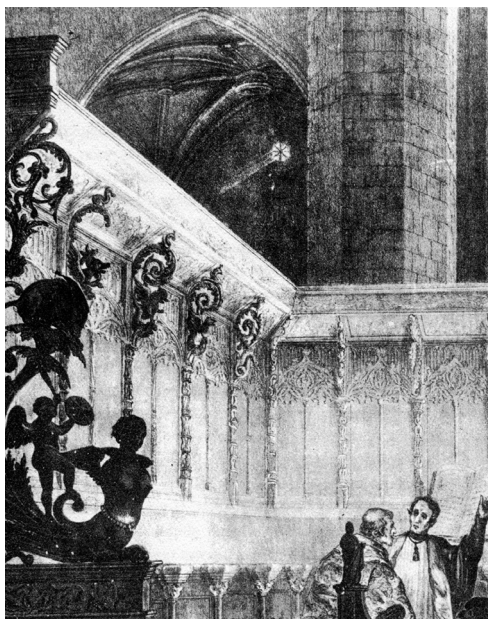

Fig. 3 Detall del cor, il·lustració de F. X. Parcerisa

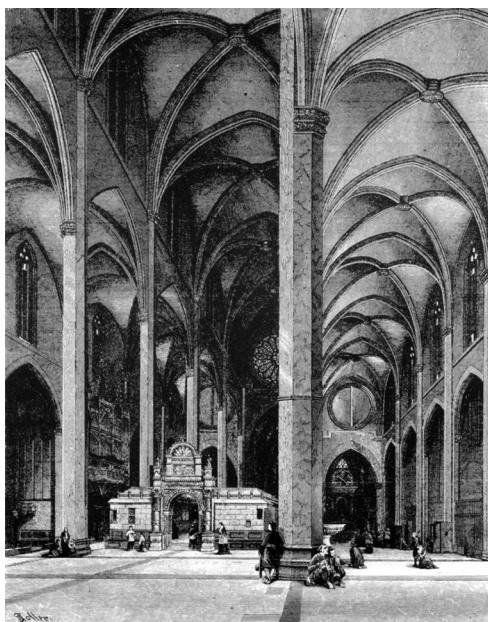

Fig. 4 Vista de l'interior de la Catedral de Mallorca, gravat del *Die Balearen* de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

UN CONJUNT DE MESURES DE TERRISSA DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LULLIANA (MALLORCA, SEGLES XV-XVIII)

Margalida Bernat i Roca / Elvira González Gozalo

Museu de Mallorca / Associació Catalana de Ceràmica

Resum: Se presenta un conjunt de peces ceràmiques destinades principalment a mesurar líquids, que la Societat Arqueològica Lul·liana té depositades en el Museu de Mallorca, el qual les exposa a la Secció Etnològica que té a Muro. Datedes d'entre finals de l'Edat Mitjana i darreries del segle XVIII, serveixen a la vegada d'excusa per plantejar alguns trets de la metrologia tradicional de Mallorca anterior a la implantació del Sistema Mètric Decimal en el segle XIX, així com per apropar-se a les pràctiques de control i vigilància de la seva fiabilitat.

Paraules clau: Ceràmica, Metrologia tradicional, Mesures de capacitat, Sistemes de verificació i control, Regne de Mallorca.

Abstract: It presents a group of ceramic pieces allocated mainly to measure liquid that the Societat Arqueològica Lul·liana has deposited in the Museu de Mallorca and that expose in the Secció Etnològica (Muro). Datable of between finals of the Half Age and finale of the 18th century, serve at the same time like excuse to pose some shots of the traditional metrology of previous Mallorca to the implantation of the Metric System Decimal in the 19th century, as well as to approach to the practices of control and surveillance of his reliability.

Key words: Traditional metrology, Cubic measures, Verification and control systems, Kingdom of Majorca.

Introducció

Els éssers humans, des d'un bell començament, entre les maneres de relacionar-se amb l'entorn necessitaren aquelles que els fessin abastable la grandària d'allò que els envoltava a partir de determinats referents naturals. El pas de temps, les distàncies i els pesos, per la seva vinculació amb el dia a dia poc a poc es tipificaren, moltes vegades servint-se del propi cos com a referent.¹ Tot junt deriva en l'articulació de metrologies cada vegada més complexes i tan diverses com ho eren les societats on anaren sorgint.

A partir de l'Edat Mitjana, encara que només sigui cenyint-se a Europa, aquesta varietat de metrologies havia arribat a uns graus d'expansió i complicació que suposava un autèntic repte a l'hora de posar-les en relació i establir-ne equivalències entre les d'una contrada i una altra, fins i tot dins d'un mateix país. Aquesta situació es va mantenir sense canvis al llarg de l'Edat Moderna i subsistí, no sense intents de redreç ençà i enllà d'acord amb els avenços científics i de les tècniques de mesuratge.

El trencament amb els sistemes tradicionals, emperò, no es donà fins l'aparició del Sistema Mètric Decimal en el segle XIX. Per a l'Estat Espanyol, entrà en vigor a partir de la *Ley de Pesas y Medidas* decretada per les Corts i sancionada per Isabel II el 19 de juliol de 1849, quan Juan Bravo Murillo era ministre de *Comercio, Instrucción y Obras Públicas*.² En teoria, suposava la desaparició de la diversitat de mesures tradicionals en tots el territoris de la corona. Així fou en el pla oficial, però la població se'n seguí servint fins a temps relativament propers quan, ja perduda la pràctica, el que predomina en bona part de la memòria col·lectiva és el record d'una metrologia que sembla un vertader embull,³ per més que es manté viva en determinades activitats molt vinculades principalment amb el que resta de món rural.

1. Europa i la metrologia, de l'Edat Mitjana a l'Edat Moderna

A l'Edat Mitjana es feren arreu vertaders esforços per establir no tant una unificació com a una racionalització que fes més fàcil el tràfec comercial entre tots els territoris d'una mateixa nació o un mateix estat i que, a la vegada, servissin pel comerç exterior. D'aquí la importància i la transcendència dels primers manuals de mercaderia.⁴ En aquest sentit i durant els dos darrer segles de la baixa Edat Mitjana es donaren constants referències a l'antic sistema romà que responien a l'anhel de recuperar el valor exacte de pesos i mesures

1 CROMBIE, A.C.: *Historia de la Ciencia: De San Agustín a Galileo, S. V-XIII*, Madrid, 1987, I, p. 168. LOMBARDO RADICE, L.: *La matemática de Pitágoras a Newton*, Barcelona, 1989, p. 31-34.

2 AZNAR GARCÍA, J.: *La unificación de los pesos y medidas en España durante el siglo XIX. Los proyectos para la reforma e introducción del sistema métrico decimal*. Tesis Doctoral dirigida por el Dr. Antonio Ten Ros. Universidad de Valencia (Departamento de Historia de la Ciencia y Documentación, Facultad de Ciencias Físicas), 1997. 2 vols. 635 + 292 p. Reseña de: CAPEL, H.: *Biblio 3w. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, 65, 16 de febrero de 1998.

3 FELIU, G.: "Les mesures tradicionals catalanes: un garbuix racional", *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XV, 2004, p. 9-27.

4 SEVILLANO COLOM, F.: "Un manual mallorquí de mercaderia medieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 9, 1974/1979, p. 517-530. GUAL CAMARENA, M.: *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, Barcelona, 1981. SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "La compilación mallorquina de mercadería de Domingo Pau", *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver Mallorca*, 1993, p. 249-276. CIFUENTES i COMAMALA, LI.: *La ciencia en català a l'Edat Mitjana i Renaixement*, Barcelona/Palma, 2001.

que presentaven no poques irregularitats a ulls de tothom. El model romà es veia com a l'ideal al qual retornar, ja que l'imperi havia estat capaç de dur endavant una unificació clara i funcional que, d'alguna manera, també era present en molts aspectes de la mètrica musulmana.

Fins al renaixement, la metrologia s'havia ocupat principalment de les qüestions relatives a transaccions comercials, finançament i temes d'impostos. En altres paraules, es prioritza clarament tot allò que era aplicació i deixant un poc de banda els aspectes d'elucubració.⁵ Des de finals del segle XV fins el segle XVIII, l'astronomia, la geodèsia i la mesura del temps foren objecte d'importants avenços i la metrologia, en no poques ocasions, n'havia obert el camí. A la vegada, poc a poc, s'havia anat imposant el mètode experimental per damunt de l'especulatiu i, en conseqüència, s'anaren exigint instruments més perfectes, capaços d'una major precisió.⁶

La seva presència en els aspectes més quotidians, emperò, no era un fet estrany, ja que va ser en els aspectes més pràctics on es produïren els vertaders avenços. El curiós és que, mentre mercaders, comerciants i menestrals responien amb efectivitat a problemes reals, durant els segles XVI i XVII, la legislació sobre pesos i mesures es limita a uns mínims consistents en conservar i fixar les unitats existents, així com en esquivar els fraus a partir de la sistematització del que hi havia, però sense escometre canvis substancials. D'aquesta manera, malgrat queixes i crítiques de tothom, el "sistema" funcionava i s'adaptava a un món que, en aquells moments, no necessitava una metrologia més precisa.

Això, a la vegada, suposa que no és valorar-ho només des del punt de vista de la racionalitat, ja que el concepte de precisió vigent no sols es fonamentava i, per tant, contemplava les compensacions.⁷ Una regla general molt comuna en el comerç era que, quant més baix era el preu d'un producte, menys acurat era el mesurament que se'n feia i el nivell de tolerància era bastant alt. El problema rau en què aquesta pràctica s'aplicava per igual a totes les mesures i, evidentment, també als productes de major preu. La repercussió més immediata, per una banda, era la insatisfacció dels compradors. Per l'altra, tot intent d'arreglar-ho topava amb la resistència més o manco encoberta de mercaders, comerciants i venedors que amb aquesta situació obtenien guanys substancials, en ocasions amb la connivència de les autoritat o davant la seva deixadesa. Malgrat tot, això no vol dir que no s'exercís una vigilància (municipal, reial, senyorial, ...) i que no es fessin reformes puntuals tractant d'esmenar-ho.

2. El control i la inspecció de les mesures: del veguer al mostassaf

Com en tants d'altres temes, les arrels de la metrologia tradicional mallorquina es troben en la conquesta feudal de 1229. Els nous pobladors de l'illa que vengueren a partir de

⁵ SALAVERTE FABIANI, V.: "Aritmética y sociedad en la España del siglo XVI", GARMA, S. *et alii*: *Contra los titanes de la rutina*, Madrid, 1994, p. 51-69.

⁶ FLOREZ MIGUEL, C.: "La otra cara del Humanismo", MACHADO DUQUE, Ma J. *et alii*: *Pórtico a la ciencia y a la técnica del Renacimiento*, Salamanca, 2001.

⁷ SALVADOR PELÁEZ, F.: *Los pesos y medidas en la Monarquía Hispánica de los siglos XVI y XVII. Fuentes, normas y usos metrológicos*, Tesis Doctoral, Universitat de València, Departamento de Historia y de la Ciencia y Documentación, Facultad de Ciencias Matemáticas (dirigida por el Dr. Antonio Ten Ros), Valencia, 1998. 564 pp. Ressenya: CAPEL.: H. *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, 136, 16 de febrero de 1999.

1230 ho feren de tot arreu i acostumats als propis sistemes de peses i mesures, cosa que necessàriament es traduí en un desgavell que, més enllà dels noms, afectava la qüestió de la fiabilitat i les equivalències.⁸

De totes maneres, per privilegi atorgat per Jaume I el mateix 1230, els concedia la potestat d'establir pesos i mesures propis⁹ per més que aquests foren els mateixos que s'empraven a altres indrets de la corona, si bé caracteritzats per sovint per variacions considerables.¹⁰ Garantir-ne la fiabilitat, per tant, preocupava i molt a les autoritats reials i a les municipals. De fet, des de ben prest es dictaren normes per controlar-ho, així com els responsables oficials encarregats de fer-ho.

El primer testimoni escrit d'aquesta preocupació apareix en un document tant cabdal com ara la *Carta de Franquesa* atorgada per Jaume I l'1 de març de 1231.¹¹ En el Capítol 23 es regula que no es pot fer cap reconeixement de falsedat de mesures o de pes per part del veguer, del batle o del saig si no era en lloc públic i en presència dels prohoms de la ciutat. També es troben altres dues disposicions: en el Cap. 20 s'especifica com han de controlar-se els venedors de vi i farina pel que fa a mesures falses; el Cap. 21 tracta de la venda de pa mancat de pes i el Cap. 22 ho fa amb relació al vi, oli i altres coses venals. El cert i segur és que, malgrat totes aquestes disposicions, la inexactitud derivada de la coexistència de diversos sistemes de mesurar prest va ser un greu problema i, a 1233, el desgavell ja començava a ser prou notori. Val a dir que hi ha un emperò: tots els oficials esmentats pes tractar d'esmenar-ho són oficials reials. Com a tals, volgueren fer complir aquestes disposicions a tothom. Ara bé, els grans magnats només les consideraven aplicables en la porció reial i se sentiren lesionats en els drets senyorials que exercien sobre les seves. El resultat va ser una concòrdia signada el 22 de juliol de 1231 sobre quines competències tenia concretament el veguer, així com i on les podia exercir.¹²

A partir de 1247, any de la creació dels jurats, varen ser ells els que assumiren la supervisió i el controls dels pesos i les mesures com a part de les seves responsabilitats municipals. Pel que sembla, va ésser el rei Alfons El Liberal qui, durant el seu curt domini sobre l'illa, a 1285, regularitzà el sistema mètric mallorquí¹³ i n'autoritza l'ús. Els responsables concrets eren els anomenats jurats partidors i com a tals se'ls té esmentats a 1302 i era a la Casa de la Universitat on es conservaven els models patrons per fer-ne còpies. Per exemple, els palaus comunals de Bolonya i Pistoia encara ara conserven a les façanes restes de les mesures-patró lineals que permetien l'accés directe a qualsevol persona per comprovar la fiabilitat de mesura del producte adquirit.

8 ALSINA, C. *et alii*: *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona, 1990. FELIU, G.: "Algunes aportacions sobre la metrologia altmedieval catalana", *Acta Historica et Archeologica Medievalia*, 22/II, 1999/2001, p. 121-149. RIU RIU, M.: "Pesos, mides i mesures a la Catalunya del segle XIII: aportació al seu estudi", *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2, 1996, p. 825-837.

9 ARM, Còdex 2, dit de Sant Pere, f. 2.

10 LÓPEZ BONET, J.F.: "Metrologia de Mallorca", *Estudis Baleàrics*, 28, 1988, p. 59-72.

11 ARM, Perg. 1.

12 ALVAREZ NOVOA, C.: *La Justicia en el antiguo reino de Mallorca*, Palma, 1971, p. 42.

13 SEVILLANO COLOM, F.: "Pesas y medidas en Mallorca desde el S. XIII al S. XIX", *Mayúrqa*, XII, 197, p. 42 - 86.

2.1. Vigilància

En opinió de diversos autors, els jurats partidors són considerats el precedent més immediat del mostassaf en la Mallorca,¹⁴ per més que aquest darrer càrrec té uns orígens clarament andalusins que entronquen amb el món clàssic.¹⁵ De totes maneres, cap al canvi del segle XIII al segle XIV hi ha prou indicis per inferir que el mostassaf de Ciutat de Mallorca ja havia iniciat les seves actuacions. Hi apunta que, per còpies de finals del segle XVI o principis del segle XVII, existeixi una *Rúbrica de Pes e Mesura*, continguda en el *Libre de privilegis, stabliments e ordinations del Molt Magnífich Mustaçaff de la Ciutat e Regne de Mallorca*,¹⁶ que bé podria correspondre al canvi de segle esmentat.

De totes maneres, l'ofici de mostassaf es desenvolupà en el segle XIV, a partir del moment en què Jaume II de Mallorca regulà, l'11 de març de 1309, com s'havia de proveir el càrrec, de durada anual, mentre que venedors pesaven i mesuraven amb els mateixos peses i mesures que el pesador reial, càrrec confirmat pel rei Sanxo a 1316. Aquest mateix monarca, emperò, a 1322, atorgà immunitat de pesos i mesures, la qual cosa desfermà l'ànima dels comerciants grans i petits. Es produí un allau de queixes per part dels compradors i se suspengué la difícilment explicable immunitat.¹⁷ A partir d'aquest moment, la figura del mostassaf en sortí reforçada. De les responsabilitats que li pertocaven i de les intervencions a partir de la segona mitat del segle XIV i al llarg del segle XV se'n té prou constància documental en almanco tres còdexs. El més complet és el Còdex 27, transcrit i publicat fa anys.¹⁸ A partir d'ell, és possible besllumar amb prou certesa quin era el panorama pel segle XIV i XVI, amb correccions, esmenes i alguna ampliació. A més a més, considerant la cala en documentació col·lateral, se'l pot fer extensible, si fa no fa, fins avançat el segle XVI.

Per aquest període, hi ha un producte estrella que és el vi, ja que la major part de les disposicions afecten al seu mesuratge. Al marge del que fa relació al tema de les botes i altres atuells d'emmagatzematge i transport, l'esmentat Còdex 27 conté uns *Capítols dels Taverners e de Mesuradors*,¹⁹ en tot cas anteriors a 1572, ja que hi figuren unes esmenes amb data de 4 de juny d'aquest any. En el Cap. 13 s'informa que el taverner o la tavernera o qualsevol altra persona que faci venda de vi a la menuda, tant dins ciutat com fora d'ella, ho ha de fer amb la mesura adequada i respectant el for o preu que s'hagi marcat, sots pena de 5 sous. Es fa esment exprés del *dinal* i la *dinada* com a mesures petites. Corresponen al valor i la quantitat de vi per 1 diner. Es tractava d'una pràctica tant comú que l'expressió *venda a dinades* es considerava sinònima de venda a la menuda, mentre que la de *fer dinada* s'aplicava a la mesura complida. Per altra part, el Cap. 14 al·ludeix al pagell o marca de garantia de la fiabilitat d'una mesura. S'especifica que la boca s'ha d'esmolar e *fer aportar*

14 ÁLVAREZ NOVOA, C.: *La justicia ...*, p. 47.

15 BERNAT i ROCA, M.: "«Sens licència de Mostaçaf». Hipòtesi sobre l'ofici a la Mallorca del S. XIII (1230-1300)", *XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals: El Regne de Mallorca a l'època de la Dinastia Primitiva*, Palma, 1998, p. 291-311.

16 ARM, Còdex 28, f. 19v-26v.

17 BOVER, J. M.: *Noticias Histórico-Topográficas de la Isla de Mallorca. Estadística general de ella y períodos memorables de su historia*, Palma, 1864, p. 126.

18 PONS, A.: *Libre del Mostassaf de Mallorca*, Mallorca, 1949.

19 PONS, A.: *Libre del Mostassaf ...*, p. 32-34.

a punt de tal manera que no s'hi pogués fer cap *sobreposít* o *sobremarca*, penant-se amb un ban de 5 sous. Per la seva part, els revenedors i les revenedores, segons el Cap. 17, també estaven obligats a emprar mesures justes, però amb la diferència substancial del ban a aplicar: la crescuda suma de 3 lliures.

En el mateix còdex, baix de l'epígraf de *Capítols de les Ordinacions de la Ciutat*²⁰, hi figura com aquestes mesures, sobre tot les petites, no s'empraven només amb líquids. En el Capítol 16, entre altres coses, diu que la sal era venuda pels revenedors i les revenedores, normalment dedicats a la venda de quantitats moderades, quan no petites, la qual cosa fa suposar que altres productes, com poden ser espècies, igualment es devien mesurar en comptes de pesar-se.

En els *Capítols dels Mesuradors d'Oli*,²¹ el Cap. 2 fa constar com ni ells ni altra persona podien comprar o vendre oli si no era amb una mesura *senyada del senyal del senyor Rey* o havien de pagar el considerable ban d'1 lliura. Per altra banda, el Cap. 8 confirma com les mesures mitjanes i també eren emprades pels revenedors i les revenedores pel que fa a l'oli, ja que el Cap. 8 ordenava que havien de tenir les mesures de lliura, mitja lliura, 2 diners i diner, al for que es trobàs el quartà. Per arrodonir-ho, en el Cap. 3 ordenava que el mesurat *sia donat ran de la broca cuberta e sia bé assegut e bé scolat, e no pus avant de la broca amunt haia tres dits en no més*.

El mostassaf era qui havia de tenir cura de l'aplicació d'aquesta normativa, partint del principi de la imparcialitat i la justifica a l'hora d'exercir el seu càrrec. Però no sempre era així. A títol d'exemple, el mostassaf de la vila d'Inca, P. Duran, tengué problemes per aquest tema. A 1395 presenta davant el governador una queixa contra els jurats de la vila acusant-los d'intromissió en coses pertocants al seu ofici. Els jurats s'havien ficat amb el tema del pagellat de les mesures perquè consideraven que el mostassaf no actuava amb correcció, ja que revisava les mesures *e pagella e sagella ab son seyal les dites mesures*, donant-les per bones i, repetida la visura, els imposava bans per no ser-ho

*la qual cosa es [...] molt dubtosa, com una matexa persona no deu ser jutge e Mostaçaf e pagellador ensemps. La resposta del virrei fou tallant: que de pagellar les mesures d'aquí avant no es deia empatxar [el mostassaf]. Emperò, com1 les dites mesures sien pagellades, aquelles per lo dit Mustaçaf sien senyades, axi com es costumat.*²²

D'aquesta manera, s'establia la diferència entre pagellador com a encarregat de donar una primera marca de fiabilitat i mostassaf com a confirmador de la veracitat. El model corresponia al seguit a Ciutat de Mallorca, on el pagellador era un dels ajudants del mostassaf, i el virrei aconsellava que fos aplicat també a Inca.

²⁰ PONS, A.: *Libre del Mostassaf...*, p. 52-62.

²¹ PONS, A.: *Libre del Mostassaf...*, p. 109-110.

²² PONS, A.: *Libre del Mostassaf...*, p. XXVIII-XXIX.

3. El segle XVII: un intent de reforma

De totes maneres, la vigilància constant sobre el sistema de mesures no evitava els fraus comercials. A vegades, aquests fraus eren fruit d'una astúcia subtil i, en menor quantia, d'una certa ignorància. En tot cas, la reiteració d'errors relatius, proporcionava beneficis gens menyspreables i s'hi afegien altres qüestions. Una era que un mateix nom de mesura servia per designar quantitats diferents tot depenent del producte. Per exemple, es pot prendre el quartí. Si es mesurava vi, l'equivalent serien 20,28 litres; si el que es mesurava era aiguardent, eren 26,24 litres.²³ Però no només era això: d'una vila a una altra es donaven diferències substancials. Com a mostra: el quartà d'oli de Ciutat de Mallorca era de 9 litres; a la Part Forana, suposava 8 litres, denominant-se'l quartà de Lluçmajor.²⁴

Aquestes divergències podien justificar-se per errors en fer les còpies sobre les mesures-patró o a canvis derivats d'adobs de les peces, però no es pot descartar la intencional. La urgència d'establir un sistema d'equivalències de certa fiabilitat s'anava fent més gran. En aquest marc, no se'n pot considerar un fet del tot aliè que, a 1521, aparegués un manual de mercaderia en part destinat a regularitzar-ho en el marc de les relacions de comerç entre Ciutat de Mallorca i Barcelona, tot insistint en l'honradesa del mercader com a blasó²⁵ i no deixa de ser curiós que l'any d'aparició de l'obra coincideix amb el d'inici de les Germanies. En el decurs dels avalots, una de les manifestacions va ser, no sense lògica revolucionària, el trencament d'atuell de mesura per la seva vinculació amb els impostos directes. Passà a Ciutat de Mallorca i a qualche vila de la Part Forana com Felanitx.²⁶

Per desgràcia, ara per ara, no es coneix cap llibre manual o d'ordinacions del mostassaf que sigui del segle XVI, malgrat algun autor n'hagi xerrat,²⁷ i que podria informar de sí hi hagué alguna modificació, cosa que no sembla. De totes maneres i malgrat no sigui el cas, es coneixen prou bé tota la sèrie de conflictes i escàndols que hi hagué entorn a les mides dels blocs de marès per a la construcció del darrer recinte murari de Ciutat de Mallorca. Les pedres, fetes les comprovacions pertinents, eren escairades a mida menor de l'estipulada, però es cobraven com si ho fossin.²⁸

Cap a 1660, els fraus comesos en el comerç a la menuda i l'enorme disparitat dels aparells de mesuratge a l'ús a Mallorca propiciaren que els jurats dictassin unes primeres disposicions encaminades a posar ordre, encara que només fos de manera indirecta, juntament amb altres que tenien objectius més clars i de més alta volada. A l'acte de resolució de la Universitat per revisar els patrons dels pesos es va fer notar que feia molt de temps que no

23 SEVILLANO COLOM, F.: "Pesas y medidas en Mallorca desde el S. XIII al S. XIX", *Mayúrq*, XII, 1974, p. 67-86. Veure: p. 74-75.

24 SOL, S.: *Fiel Contraste de Pesas y Medidas de la Provincia de las Baleares*, Palma, 1887.

25 VENTALLOL, J.: *Práctica mercantil composta e ordenada per en Joan Ventallol de la Ciutat de Mallorques*, Palma, 1995.

26 QUADRADO, J. M.: *Informacions judicials sobe'ls adictes a la Germania en la Ciutat e Illa de Mallorca. Penes de cos e d'haver a ells imposades apres la reducció de 1523*, Palma, 1896, p. 78, núm. 1.025; p. 153: núm. 119.

27 PONS, A.: *Libre del Mostassaf*, p. LVII.

28 BERNAT i ROCA, M.; SERRA i BARCELÓ, J.: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de Ciutat de Mallorca (s. XVI)", *Estudis Baleàrics*, 70, 2002, p. 37-60.

s'havien comprovat amb l'original de l'arxiu de la Universitat i *se son fets estos menors*.²⁹ Això també era aplicable a les mesures. Tot junt deriva en un grau de desgavell prou greu com per a què les autoritats competents en el tema es plantejassin la conveniència de dur endavant una reforma del conjunt de tot el sistema mètric vigent, ja que la problemàtica no es limitava a les mesures de capacitat.³⁰

La gravetat del conflicte no és limitava a qüestions interiors, sinó que també afectava al comerç exterior. Un dels aspectes més importants era el de les exportacions d'oli. És cert que no s'havien aturat mai, però havien patit restriccions considerables i, en aquells moments, s'anava recuperant mercat.³¹ En aquest context, era insostenible seguir funcionant amb un sistema mètric que, a més d'inexacte, s'anava fent coneixedor com a fraudulent. Per esmenar-ho, es començaren a fer passes cap a la dècada de 1660. No es tenia, emperò, idea clara de fins on arribava el desgavell i feia falta un informe tècnic que ho establís. A l'Edat Mitjana, tasques semblants s'havien posat en mans de mercaders, amb els consegüents resultats i la manca de redreç perseguida. Sortadament, a la segona mitat del segle XVII existien persones adients per fer-ho i teòricament més neutrals: els matemàtics. Per això, els jurats de la Ciutat i Regne de Mallorca en designaren els més significatius de l'anomenat cercle de *novatores* del Col·legi de Monti-Sion, regit per la Companyia de Jesús: Vicenç Mut i José Saragossà.

Després de l'anàlisi i emès l'informe, es prengueren les primeres decisions. En el mes d'abril de 1669, tots els pesos i les mesures varen es refinaren i comprovaren. Intervengueren en el procés el jurat menestral Joan Rabassa, el pesador reial Agustí Ramis i Bartomeu Massanet i Figuera, ferrer d'ofici, *vesador* dels pesos i mesures de la Universitat.³² S'ordenà fer-ne còpies ajustades que fossin els patrons oficials. Entre elles, hi havia *una mesura de terra ab la forma y modo que ha de tenir la busca* que es guarda ca el mestre gerrer Josep Vidal. *Tots los quals originals se troben en casa de mestre Joseph Vidal, gerrer*. I no deixa de ser interessant que a aquest mateix mestre gerrer se li lliurassin també les mesures de quatre quartans d'oli, mig quartà d'oli, mig quarter major de vi, mig quarter menor de vi i la mitat de mig quarter menor de vit, totes d'aram nou.³³

4. La figura del mostassaf, després de la reforma

Feta la revisió i consegüent reforma, la vigilància de les mesures seguí sent funció del mostassaf. Pertant, no resulta sorprenent que, a 1678, a iniciativa dels jurats i amb autorització del virrei, es redactassin uns *Capitols per lo exercici de la jurisdicció del Mostasaphe*³⁴ que es donaren a l'estampa el mateix any.³⁵ Aquests tenen una certa rellevància en tant que són

²⁹ ARM, EU 78, f. 124-125

³⁰ BERNAT i ROCA, M.; SERRA i BARCELÓ, J.: "Els «novatores» de Montision i la reforma del Sistema Mètric Mallorquí", *BSAL*, 59, 2003, p. 109-132.

³¹ JUAN VIDAL, J.: "La producción de aceite en Mallorca durante la Edad Moderna y su papel en la economía mallorquina", *BSAL*, 38, 1980, p. 519-552. BIBILONI AMENGUAL; A.: *El comerç exterior de Mallorca. Homes, mercats i productes d'intercanvi (1650-1720)*, Mallorca, 1995.

³² ARM, EU 78, f. 121v i 123.

³³ ARM, EU 78, f. 129-130v. ARM, EU 85, f. 4.

³⁴ ARM, Sup. 63, f. 315v-330.

³⁵ ARM, RA, Secció Impresos.

una compilació dels anteriors. La realitat, emperò, va ser que suposaren la fossilització de la figura del mostassaf i de les seves funcions, com ho posen de relleu les contradiccions i disfuncions que s'hi troben.

Una de les primeres coses a destacar és com la supressió de pràctiques realment fraudulentas es pretenia sense actualitzar penes i bans. D'aquesta manera, un frau en quantitat o qualitat que podia superar capitals importants era castigat amb multes ínfimes de 2 o 3 sous, quantitats realment ridícules a 1678 i la modicitat de les penes no suposava cap impediment per seguir amb costums prou profitosos. En segon lloc, a això s'hi sumà una nova estructura del regne, encapçalada per la Reial Audiència, que determinà que les potestats efectives del mostassaf, per molt oficial reial que fos, es veiessin reduïdes al mínim i pràcticament buides de contingut. En resum, que aquests capítols del mostassaf, pel que fa a implantació i eficàcia, es pot dir que tenen el seu paral·lel amb les recopilacions de P.J. Canet, A. Mesquida i J. Zaforteza de 1622³⁶ o la d'Antoni Moll, donada a la impremta a 1663, en l'autorització de la qual, a més a més, es diu clarament que es concedeix permís per editar-la *sin aprobar el contenido*.

4.1. Els mesuradors d'oli

Si hi havia un producte que podia generar multitud de fraus en el segle XVII era l'oli, en una clara substitució del vi de l'època medieval. Tota una sèrie de capítols afectaven la seva venda a la menuda. Per exemple, es vigilava que el venedor no omplís els culs de les mesures amb aigua per fer retre l'oli. En altres ocasions, la reglamentació anava dirigida a què els aparells de mesurar complissin uns mínims en la construcció que garantissin la seva fiabilitat, sent aquest apartat un dels pocs innovadors. De totes maneres, el sistema teòric de garantir-ho seguia sent el de segles enrere: pagellar les mesures amb un segell que donàs fe de què s'havia contrastat i s'esperava que el mostassaf fes complir la normativa i que procuràs què, a més del control del comerç a l'engròs, també els revenedors d'oli tenguessin mesures *a menut* com *la lliura, la mitja lliura, dos diners y un diner* sots pena de 10 sous (Cap. 107). Un altre aspecte era que els mesuradors d'oli, una activitat relativament lliure abans del segle XVI, en el segle XVII, es transformà en un ofici en el sentit administratiu de l'Espanya dels Àustries. Això vol dir que havien deixat d'actuar com a simples menestrals, si bé en varen mantenir la ficció erigit col·legi i confraria a partir de 1603.³⁷

La importància rau en què, si bé és cert que els càrrecs oficials es nomenaven per part del virrei i la Reial Audiència, també ho és que sovint la feina efectiva requeia en mans de llogaters o d'interposades persones vendre o fes vendre oli a sa muller o altra persona de sa casa (Capítol 104) o que es llogassin les gerres d'amidar (Capítol 105). Val a dir que són ordinacions que es trobaven amb els mateixos termes a l'Edat Mitjana, però el context havia canviat. Ja no es tractava d'un acord entre particulars, sinó de deixadesa per part de persones que tenien funcions i obligacions derivades del poder reial.

Com a professionals i com a servici públic, una condició a la qual s'havien de sotmetre mesuradors d'oli era la d'usar *meduras signadas del señal del Señor Rey*, si bé afectava

³⁶ PLANAS ROSSELLÓ, A.: *Recopilación de Derecho de Mallorca – 1622 por los doctores Pere Joan Canet, Antoni Mesquida y Jordi Zaforteza*, Palma, 1996.

³⁷ QUETGLAS GAYA, D.: *Los Gremios de Mallorca. Breve estudio histórico-sociológico de los Colegios de Honorables Menestrales que florecieron en Mallorca desde el siglo XIII hasta el XIX*, Palma, 1939, p. 158-159.

igualment als venedors i revenedors (Cap. 103). Es recollia exactament la mateixa redacció que en els segles XIV i XV, però una vegada més mantenint-se idèntic ban i aquí és un hi havia el problema. En un intent d'esquivar els fraus, des d'antic, s'havia establert que el mesurador d'oli havia d'acudir amb la mesura plena a la casa del comprador, cosa que feia que la disposició, en principi, no fos massa fiable. De totes maneres, sembla que era una contingència que s'havia previst. En una disposició pròpia de 1687, s'establí un sistema prou complex de verificació que recorda la pràctica de laboratori de la doble pesada. Es reglamentà que, per mesurar oli, es fes ús de dues mesures, de manera que l'oli de la primera mesura es trobàs ben assentat abans d'abocar-lo dins el recipient del comprador, ja que així es podia fer la mesura complida amb la desaparició de les bombolles d'aire. El temps d'abocar la primera mesura permetia que la segona seguís el mateix procés. A la vegada, també podia servir per evidenciar la presència d'altres substàncies com l'aigua o d'altres que el feien àvol.³⁸

De totes maneres, la qüestió era complicada tant si es tractava d'oli com d'altres productes líquids o no. En el cas de les mesures de fang, el torn de gerrer podia garantir una certa homogeneïtat en les formes, però no en les capacitats. Generalment, les peces destinades a ser mesures se segellaven abans de coure, fent un petit forat o una obertura en forma de triangle invertit que actuaven de vessant en el límit de la capacitat autoritzada. En qualsevol cas, la simple presència d'un segell com ara les armes de Ciutat de Mallorca o les reials, n'havia de ser la garantia de la fiabilitat.

4.2. El Sistema Mètric Decimal i la implantació a Mallorca

El canvi dinàstic del segle XVIII representa la imposició dels Decrets de Nova Planta amb l'abolició i pèrdua de pràctiques ancestrals. Les institucions també es veren afectades i el mostassaf només va mantenir només fins 1718, encara que els darrers capítols de 1687, amb addicions puntuals, foren reeditats. En principi, els Decrets de Nova Planta no afectaven en res al sistema metrològic tradicional, no obstant que es produïssin diferents intents de reformes. A 1734, es volgué unificar el sistema illenc amb el castellà. L'oposició no es va fer esperar amb l'argument dels inconvenients que suposaria en tots els aspectes.³⁹ No fou la darrera temptativa i l'acceptació del metre a França, arran de la revolució de 1789 no va fer més que potenciar-ho.

El model escollit per generalitzar-lo seguia sent el castellà. A 1801, es promulgà la llei d'*Igualación de pesos y medidas para todo el Reyno por las normas que se expresan*. Finalment, la obligatorietat del Sistema Mètric Decimal a l'Estat Espanyol a partir de 1852 va ser el colp definitiu. Amb tot, a Mallorca, un decret de 1867 recuperà amb part el nom de l'antiga institució i creà el càrrec de *Fiel Almotacén*, plaça que s'ocupava per oposició. Durà poc i, a 1871, una ordre canvià la denominació per la de *Fiel Contraste de Pesas y Medidas*.⁴⁰ Degué ser en aquest lapse de poc més de cinc anys quan es dictà l'ordre d'inutilitzar els estris corresponents a la metrologia tradicional, bona part dels quals es

38 [...] y umplida la primera la deix reposar, y umpla la segona, de modo, que degue dexar la mesura de una, en altre, prenent la primera, que primer umplí y buydada y entregat lo oli prengue després la altre successivament, de tal manera, que se tropia espay de entrego de la primera mesura, el masurar la segona (Cap. 111).

39 SEVILLANO, F.: "Pesos y medidas ...", p. 82-85.

40 PONS, A.: *Libre del Mostassaf ...*, p. LVIII.

degueren destruir.

La figura del *Fiel Contraste de Pesas y Medidas* perdurà fins el segle XX amb els Sistema Mètric Decimal plenament implantat. S'ha de dir que no fou fàcil i, de fet, fins 1930 o un poc més endavant, en els llibres de text encara hi eren present els sistemes de pesos i mesures tradicionals acompanyats de taules i formules per resoldre equivalències i realitzar conversions. Anys després aquestes taules encara seguien corrent en forma de fulletons. En el present i fora del marc de la investigació o en determinats aspectes de la ruralia, com l'agrimensura, la metrologia tradicional de Mallorca no és més que una simple informació curiosa que apareix, i no sempre completa, en els pronòstics i els almanacs com *El Saragosà*.

5. Un exemple material

Els testimonis materials d'aquesta metrologia tradicional de Mallorca no són abundosos ni en col·leccions públiques ni en privades. D'aquí el valor i la importància del conjunt de mesures de fang que aquí es presenta. Pertanyen a la Societat Arqueològica Lul·liana i actualment s'exposen de manera estable a la Secció Etnològica del Museu de Mallorca, ubicat a Muro.⁴¹

Es tracta d'un conjunt de 15 peces que, encara que esmentades en altres publicacions,⁴² només en temps recents han estat objecte d'atenció pel que fa la seva morfologia.⁴³ El seu interès rau, per una part, en què el seu estudi ha aportat dades pel coneixement de la ceràmica popular medieval i de l'edat moderna de l'illa. D'altra banda, permeten il·lustrar la metrologia tradicional de Mallorca aplicada a mesurar líquids com el vi i l'oli. Fins i tot, podia aplicar-se a productes sòlids com la sal per a la venda a la menuda, ja que era més habitual l'ús de mesures de capacitat més que de pes almanco fins l'època renaixentista.⁴⁴

5.1. Descripció de les peces

Tot el conjunt presenta uns trets que les inclouen en un mateix grup ceràmic. Presenten un tractament de les superfícies de vidriat plumbi, de color verdós-groguenc, majoritàriament interior, i, en menor número, d'un to melat-ataronjat en tota la peça. Per fer aquesta descripció de l'òxid metàl·lic, així com la de les pastes, s'ha emprat la descripció dels colors de la taula cromàtica Munsell. Això ha permès establir que la presència major correspon al marró vermellós (2.5YR 4/3 i 5YR 5/3) i el marró vermellós clar (2.5YR 6/4); en menor número, hi és present el vermellós groguenc (5YR 6/6) per a la pasta i els tons grocs (5Y 7/6), vermellós groguenc (5YR 5/8) i verd oliva (5Y 4/4) per al vidriat intern.

A les fitxes no s'ha fet constar la tècnica de modelat a torn, ja que sempre és la mateixa. En canvi, el que sí s'ha de dir és que presenten una textura fina i compacta, d'igual consistència i semblança que les pastes de les olles globulars mallorquines, descobertes en els

⁴¹ ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Museo de Mallorca. Sección Etnológica*, Madrid, 1966, p. 48.

⁴² BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa. Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*, Palma, 1996, p. 175.

⁴³ GONZÁLEZ GOZALO, E.; BERNAT i ROCA, M.: "Mesures de terrissa a Mallorca (Segles XV – XIX)", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 100, 2009, p. 56-77.

⁴⁴ SÁNCHEZ MARTÍN, F.J.: "Aproximación al léxico de los pesos y las medidas de capacidad en la época renacentista", *Interlingüística*, 17, 2007, p. 951-960. Veure: p. 955.

farciments de voltes dels segles XVI i XVII,⁴⁵ producte d'una sola enforçada i ben present en aixovars conventuals.⁴⁶

Entre les quinze peces que es presenten, amb independència del tamany, sis tenen el cos piriforme, mentre que les nou restants responen a altres formes tals com dues ovoides, dues semiesfèriques, una globular, una xícara i una gerreta. El dubte sobre un taller de procedència es limita a dues de les peces de cos piriforme i boca estreta (Núms. 13 i 14) , amb una forta semblança amb les mesures catalanes medievals,⁴⁷ que corresponen a una morfologia habitual a Barcelona en el segle XV,⁴⁸ fins que una ordenança municipal obligà, sobretot a les d'oli, a què s'elaborassin amb una boca més ampla per tal d'evitar fraus.⁴⁹ Arran d'això, cristal·litzà una forma que passà a ser la característica dels segles XVI al XVII, semblant a un tipus de tassa, també ben presents en aquestes peces mallorquines.

Entre les restants, només destaca una peça que s'assembla a una gerra (Núm. 15) pertanyent al segon grup amb tractament superficial plumbi integral de color melat ataronjat i molt brillant. En general, resulta semblant al denominat cuartillo que s'exhibeix en la vitrina dedicada a les mesures de Balears i Canàries del Museo del Centro Español de Metrología (Tres Cantos, Madrid), si bé la mesura de referència està adjudicada a Menorca. Tanmateix, arran de la visita realitzada, es va poder comprovar que la peça presentava un segell imprès barrat similar als mallorquins, sense que això sigui concloent per a la definició del seu taller.

Finalment i com a resum, s'ha d'esmentar que, temps enrere i des de la ceramologia, aparegué un treball sobre les mesures de fang cuit, marcant els paral·lelismes no només entre Catalunya i Mallorca, sinó també incloent-hi València, amb indicació tant de la bibliografia on s'ha tractat el tema com al·ludint a aspectes que encara queden per resoldre.⁵⁰

45 GONZÁLEZ GOZALO, E.: *Les olles de volta del convent de Sant Domingo de Pollença*, Pollença, 1986. GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Catàleg de ceràmica", *Els grafitis de la Torre de l'Homenatge del Castell de Bellver*, Palma, 2006, p. 153-157, fig. 48-55.

46 GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Inventari de la vaixela conventual de les Caputxines", *La ceràmica al món conventual*, Palma, 1998, p. 47-105.

47 *Del rebost a la taula, Cuina i alimentació a la Barcelona gòtica*, Barcelona, 1994, p. 115, figs, 57 i 58.

48 CABESTANY FORT, J.F.; RIERA VILA, F.: "Hallazgos de cerámica medieval en la iglesia del Pi de Barcelona", *La Céramique Médiévale en Méditerranée Occidentale, Xè-XVè siècles*, Paris, 1980, p. 407-411.

49 BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.: "Les mesures de ceràmica de Barcelona: tipologia i evolució (segles XIV – XVII)", *Arqueologia Medieval*, 1, 2005, p. 72-83. Veure: p. 73.

50 SANTANACH i SOLER, J.: "El porró, atuell i mesura. Diferents tipologies", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 72, 2001.

5.2. Les marques

Tot el conjunt de peces presenta una sèrie de marques, que responen a tres tipus: les estampillades, les incises i les aplicades, segons aquest registre:

Es considera que les més antigues són les impressions de segells sobre la peça en cru. N'hi ha de circulars i de romboïdals, amb el tret comú de presentar barres paral·leles relacionables amb l'escut de la Universitat i Regne de Mallorca, situat a la part baixa, pròxims a la base. La diferència de forma suggereix la possibilitat de què els romboïdals siguin del segle XIX. Les marques de tipus incís, també fetes sobre el fang encara tendre corresponen a numerals romans. En aquest cas, estan fets amb algun objecte punxant, com ara una llenca de canya, i que ha deixat un rastre de secció angular, gran i profunda.

Núm.	Estampillades	Incises	Aplicades
01	•	XII	•
02		XII	
03	•	XVI	
04		XVI	
05		XVI	
06		XVI	•
07	•	XII	•
08	•	XVI	•
09	•	Absent	
10	•	XII	
11	•	Absent	
12	•	Absent	
23	•	Absent	
24		Absent	
25	•	Absent	

Finalment, els aplicats responen al model d'un segells de plom que subjecten una llengüeta ajustant-se l'espiga a una perforació anterior a la cuita i situada prop de la vora de les peces. Aquesta localització sovint fa que passin pràcticament desapercebuts, tant i més si es té present que solen haver desaparegut. En principi, han de ser producte del pegellat o contrast que garantia la conformitat de la capacitat de cada mesura i aplicada per l'oficial responsable en cada ocasió.

Totes aquestes marques només apareixen a la vegada en tres peces, sent les més freqüents la presència de tan sols una, generalment la impresa sobre l'argila fresca. Per la seva banda, els numerals romans incisos es troben absents en un total de sis peces.

5.4. Les capacitats

Constitueix aquest l'apartat més conflictiu per la manca de patrons o altres mesures de fiabilitat comprovada per fer-ne les comparacions necessàries. L'únic recurs a l'abast, per tant, és el de comparar la pesada de cada peça en buit i en ple i tractar de relacionar-ho amb les marques incises de numerals romans. Certament, aquest procediment resultaria més fiable d'haver-se fet amb líquids, però l'estat de conservació de les peces ho desaconsellà. El resultat de la prova és el reflectit amb la taula següent:

Núm.	Pes (gr.)			Marques
	Buit	Ple	Diferència	
01	110	140	30	XII
02	120	195	75	XII
03	123	183	60	XVI
04	160	260	100	XVI
05	200	335	135	XVI
06	255	380	135	XVI
07	230	335	105	XII
08	275	475	200	XVI
09	75	135	60	Absent
10	125	200	75	XII
11	190	315	125	Absent
12	225	385	160	Absent
13	475	1500	1025	Absent
14	500	1000	500	Absent
15	335	--	--	Absent

Pel que es pot observar, sembla que no hi ha una relació clara de la capacitat de la peça amb les marques incises, com pareixia que en principi es podia esperar. De fet i per altres peces estudiades, com més pesat i voluminós és el test, més baixa és la xifra romana, trobant-se per exemple la marca "V" en mesures de gairebé 400 gr. i la "XII" en unes altres de 120 gr. de mitjana. Per a peces catalanes, s'ha suggerit que es pot tractar de fraccions d'alguna mesura principal desconeguda avui en dia.⁵¹ També cal precisar l'absència d'altres xifres que discorren entre la "XII" i la "XVI", sent a més aquestes dues, les que hem trobat aplicades en més exemplars. Per dissort, les dades disponibles no permeten cap deducció coherent que permeti determinar quina és la capacitat de cada una de les peces. Tal i com es veu a la taula, les diferències resultants de les pesades en buit i en ple no responen a cap seriació que es correspongui a una escala ni ofereix cap relació lògica amb les marques. Ara per ara, la solució queda a l'aire i tal vegada depengui d'una replega més exhaustiva de peces que permetin un major ventall de dades.

⁵¹ BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.: "Les mesures de cerámica...", p. 74.

Fig. 1

Figureta d'un taverner, amb les mesures dins del ribell, del betlem monumental del convent de les Concepció de les Germanes Caputxines de Palma. Finals del segle XVII, inicis del segle XVIII

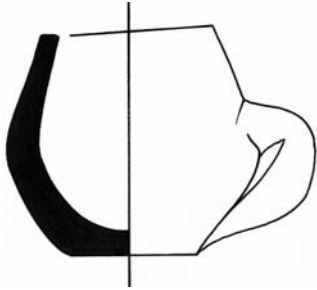
Fig. 2

Conjunt de mesures exposat a la Secció Etnològica del Museu de Mallorca, a Muro.

Inventari

Les peces d'aquest inventari que acompanya apareixen renumerades respecte del que figura en l'estudi anterior i més ample. D'ell és d'on s'han segregat les mesures pertanyents a la Societat Arqueològica Lul·liana per la seva naturalesa de conjunt propi. Per això, en les fitxes del present treball, darrera del número hi apareix, entre parèntesi, aquesta referència primera dels atuells i no perdre'n la relació amb les altres peces publicades en el corresponent treball.⁵²

⁵² GONZÁLEZ GOZALO, E.; BERNAT i ROCA, M.: "Mesures de terrissa...", p. 64-76.

Núm. 01 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 01)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana, dipositades en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 829 i DA 2005/1/7).

Grup: Vidriat Plumbífer interior (melat).

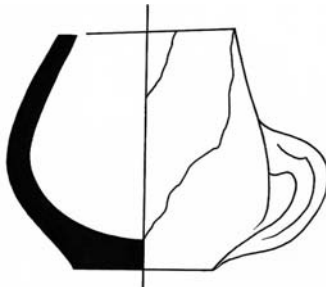
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tasseta de cos ovoide, amb una lleugera garsesa, vora d'acabament pla i anseta lateral quasi sòlida en la panxa baixa.

Color superficial de la pasta: 2,5YR 4/3 (reddish brown, TM).

Mesura i pes: 4 Ø x 5 x 3 Ø cm; 110-140 gr.

Marques: Presenta 2; hi ha restes d'un segell imprès i el número 12 escrit amb caràcters romans ("XII").

Comentaris: Forat del raser (?) a 1 cm de la vora. Presenta a més una etiqueta de paper aferrada a la cara interna de la boca.

Núm. 02 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 03)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 830 i DA 2005/1/8).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat).

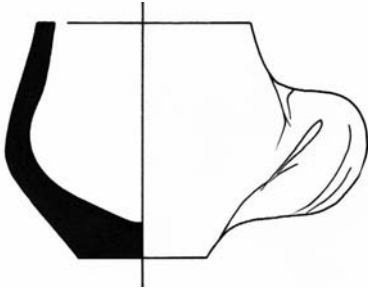
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tasseta. Té el cos hemisfèric, un poc guerxo i parets rectoconvergens acabades en un extrem totalment pla. Anseta baixa d'orelles i suport pla. Amb presència de regalim del vidriat en banda.

Color superficial de la pasta: 5YR 3/3 (dark reddish brown, TM).

Mesura i pes: 4'5 Ø x 6 x 3'5 Ø cm; 120-195 gr.

Marques: Presenta el número 12 en caràcters romans ("XII") incisos sobre la panxa.

Comentaris: Conserva el número 830 d'un anterior registre. Ha perdut un fragment petit a la vora.

Núm. 03 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 04)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 315).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat).

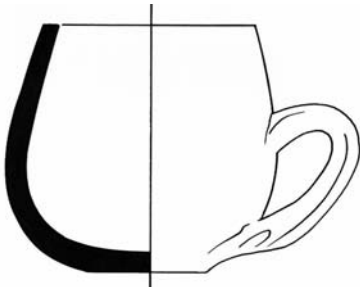
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tassa. El cos és piriforme, amb la vora d'acabament pla i un anseta lateral quasi sòlida.

Color superficial de la pasta: 5YR 4/3 (reddish brown, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 5'5 x 3 Ø cm; 123-183 gr.

Marques: Només presenta una marca incisa del número 16 en caràcters romans ("XVI") sobre la panxa.

Comentaris: Conserva una antiga etiqueta de paper aferrada a la paret interna de la boca amb el número 315.

Núm. 04 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 05)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 832 y DA 2005/1/10).

Grup: Vidriat plumbífer interior (ataronjat).

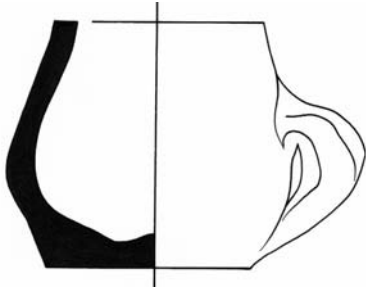
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tassa de cos hemisfèric i parets rectes amb la vora plana. Presenta anseta lateral d'orella.

Color superficial de la pasta: 5YR 4/2 (dark reddish gray, TM).

Mesura i pes: 5'5 Ø x 6'5 x 3'5 Ø cm; 160-260 gr.

Marques: En presenta dues: un segell imprès i el número 16 en caràcters romans ("XVI").

Comentaris: Té una etiqueta de paper amb el número 832.

Núm. 5 (GONZÁLEZ BERNAT Núm. 06)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 833 y DA 2005/1/11).

Grup: Vidriat plumbífer interior (oxidat).

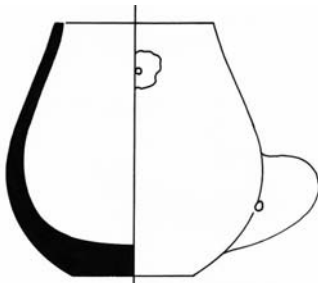
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tasseta. Presenta forma troncocònica amb suport ample i pla, i vora plana. Una petita ansa d'orella cenyida al cos.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 4/2 (weak red, TM).

Mesura i pes: 5'5 Ø x 6'5 x 5'5 Ø cm; 200-335 gr.

Marques: En presenta de 3 tipus: un segell imprès sobre la pasta tendra, un altre quadribarrat i creuat sobre el plom del raser i el número 16 incís amb caràcters romans ("XVI") sobre la panxa.

Comentaris: Presenta una antiga etiqueta de paper amb el número 833 d'un registre anterior.

Núm. 6 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 07)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 834 i DA 2005/1/12).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat marró).

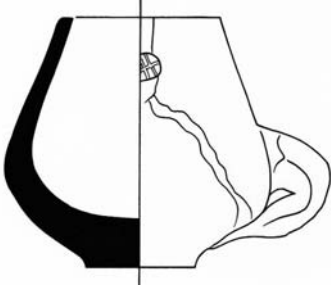
Descripció de la forma: mesura per a líquids en forma de tassa de cos ovoide de base plana i vora plana. L'ansa sòlida s'assenta a prop del peu.

Color superficial de la pasta: 5YR 5/2 (reddish gray, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 8 x 4 Ø cm; 255-380 gr.

Marques: En presenta de tres tipus: un segell imprès sobre la pasta tendra, un altre quadribarrat i creuat sobre el plom del raser, i el número 16 incís amb caràcters romans ("XVI") sobre la panxa.

Comentaris: Presenta una antiga etiqueta de paper amb el número 833 d'un registre anterior.

Núm. 07 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 08)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 835 i DA 2005/1/13).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat).

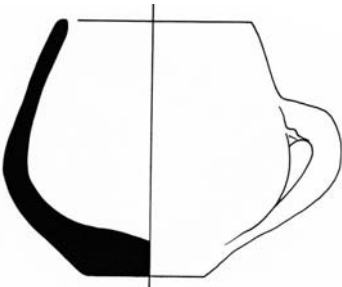
Descripció de la forma: mesura per a líquids en forma de tassó de cos piriforme amb suport discoïdal i parets que terminen en una vora totalment plana. Anseta lateral col·locada inclinada a la part baixa de la panxa. Presenta regalim de vidriat.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 4/2 (weak red, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 8 x 3'5 Ø cm; 230-335 gr.

Marques: Presenta dues marques: un segell quadribarrat creuat sobre el plom del raser i el número 12 incís en números romans ("XII") sobre la panxa.

Comentaris: Hi ha una etiqueta de paper vell aferrat a la cara interna de la boca amb pèrdua del número i una altra amb el número 835 d'una referència anterior.

Núm. 08 (GONZÁLEZ / BERNAT Num. 10)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 838 y DA 2005/1/16).

Grup: Vidriat plumbífer interior (grogüenc).

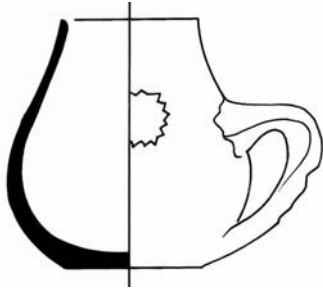
Descripció de la forma: mesura per a líquids en forma de tassa. Té un perfil piriforme truncat amb parets lleugerament rectoconvergens cap a la boca de vora totalment plana. Ansa lateral.

Color superficial de la pasta: 5YR 5/4 (reddish brown, TM).

Mesura i pes: 6'5 Ø x 8'5 x 4 Ø cm; 275-475 gr.

Marques: En du dues: un segell imprès i un número 16 incís en caràcters romans ("XVI").

Comentaris: Un pel de ruptura a la vora amb pèrdua de pasta.

Núm. 09 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 13)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 1027).

Grup: Vidriat plumbífer interior (perdut).

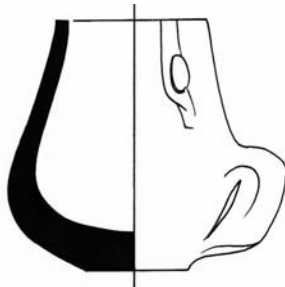
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de xicara de cos piriforme amb base plana i coll rectoconvergent de vora afilada. Consta d'una petita ansa d'orella col·locada a la part baixa de la panxa.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 8/3 (pink, TM).

Mesura i pes: 3 Ø x 6 x 3'5 Ø cm; 75-135 gr.

Marques: Només presenta un segell imprès.

Comentaris: Absència de fragment lateral de l'ansa. Presenta també una etiqueta de paper estrellada amb el número esborrat.

Núm. 10 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 14)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 831 y DA 2005/1/9).

Grup: Vidriat plumbífer interior (groguenc).

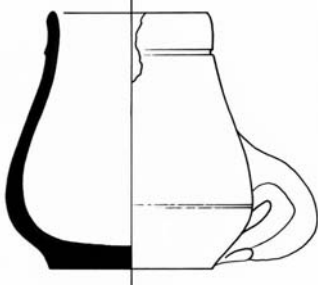
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de xicara. Presenta un coll alt i de vora plana, i cos globular amb anseta lateral a l'altura del peu.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 5/3 (reddish brown, TM).

Mesura i pes: 4 Ø x 6'5 x 3 Ø cm; 125-200 gr.

Marques: En presenta dues: un segell imprès i el número 12 en romans ("XII").

Comentaris: Té una etiqueta amb el número 25 aferrada dins la boca i una altra amb el número 831.

Núm. 11 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 16)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 837 y DA 2005/1/15).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat obscur).

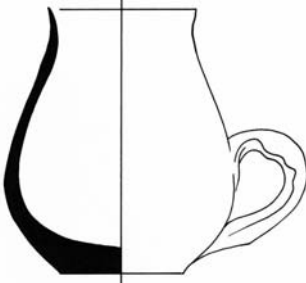
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tassa de parets altes que recorda una xicara. Presenta un cos piriforme de suport pla i parets rectodivergents que acaben en un llavi d'extrem arrodonit i ressaltat amb moltura decorativa. Presenta regalim a la vora.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 6/6 (light red, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 8 x 5 Ø cm; 190-315 gr.

Marques: Només presenta un segell imprès.

Comentaris: Té el número 837 d'un anterior registre.

Núm. 12 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 18)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 836 y DA 2005/1/14).

Grup: Vidriat plumbífer interior (verdós).

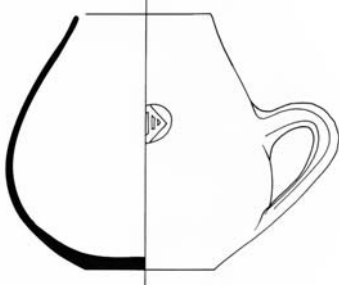
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de gerreta. Recipient de cos piriforme amb la base plana i el coll de parets endreçades, lleugerament exvasades i primes a la vora. Un ansa d'orella aplicada sobre la meitat inferior i la base plana.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 6/4 (light reddish brown, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 9 x 4'5 Ø cm; 225-385 gr.

Marques: Només presenta un segell a prop de la base.

Comentaris: Té el número 836 d'un antic inventari.

Núm. 13 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 21)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 840 y DA 2005/1/18).

Grup: Vidriat Plumbífer interior.

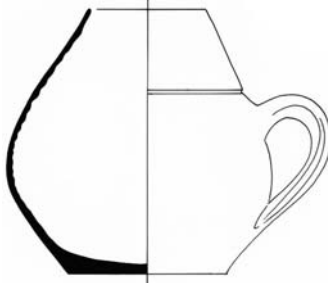
Descripció de la forma: Mesura de líquids en forma de tassó. Cos piriforme amb la base plana que creix en amplària fins la panxa i després s'estreny abruptament cap a la boca. L'ansa d'orella sobre la panxa que arriba a la base.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 6/4 (light reddish brown, TM).

Mesura i pes: 7 Ø x 12'5 x 7 Ø cm; 475-1.500 gr.

Marques: Només presenta un segell amb escut quadribarrat imprès enmig de la paret externa del cos.

Comentaris: Presenta pels de ruptura a la vora. La seva morfologia és semblant a les mesures gòtiques catalanes.

Núm. 14 (GONZÁLEZ / BERNAT Num. 22)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 841 y DA 2005/1/19).

Grup: Vidriat plumbífer interior.

Descripció de la forma: Mesura de líquids en forma de gerra. De parets globulars i curvoconvergens cap a la vora de boca angosta. La base és plana i l'ansa d'orella està fixa a la panxa.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 6/4 (light reddish brown, TM).

Mesura i pes: 6 Ø x 14 x 8 Ø cm; 500-1.500 gr.

Marques: No presenta. Només té una ranura decorativa que circumda el cos per damunt de l'ansa.

Comentaris: Presenta la coberta ratllada en superfície amb pèrdua de gran part baixa de la panxa. Pels de ruptura; un d'ells amb pèrdua de fragment de la vora. La seva forma és semblant a les mesures gòtiques catalanes.

Núm. 15 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 23)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 839 y DA 2005/1/17).

Grup: Vidriat plumbífer total, interior i exterior (ataronjat).

Descripció de la forma: Mesura de líquids en forma de gerra de parets amb el cos convergents de suport que presenta un angle basal i un ansa vertical d'orella aplicada sobre la meitat superior del cos. La paret interna presenta senyals del torn molt pronunciades.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 5/6 (red, TM).

Mesura i pes: 7 Ø x 11'5 x 5 Ø cm; 335 gr.

Marques: Només presenta un segell imprès a prop de la base.

Comentaris: La peça està fragmentada i mal aferrada amb absència de fragment la qual cosa no ens ha permès conèixer la seva capacitat interna.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

ELS OFICIALS DE LA FORTIFICACIÓ DE CIUTAT DE MALLORCA (1594-1610)

Andreu Seguí Beltrán

Universitat de les Illes Balears

Resum: En l'estudi d'un procés de fortificació és freqüent donar més importància a l'evolució dels recintes fortificats o al cost econòmic de la seva construcció, deixant de banda aspectes de caire més institucional. Per aquesta raó, aquest estudi es centrarà en l'anàlisi dels oficials de la fortificació de Ciutat de Mallorca entre els anys 1594 i 1610, establint les funcions de cadascun, la seva elecció i posant alguns exemples d'aquest període.

Paraules clau: Defensa, fortificació, oficials.

Abstract: In the study of a fortification process it's common give more importance to the evolution of the fortified enclosures or their economic cost, giving less importance to more institutional aspects. For this reason, this study will focus on analyze the fortification officers of Ciutat de Mallorca between the years 1594 and 1610, establishing their functions, their election and giving some examples of this period.

Key words: Defense, fortification, officers.

Introducció

La fortificació abaluartada és un dels símbols de l'art de la guerra durant l'Edat Moderna, com bé han remarcat autors com G. Parker,¹ i ha estat estudiada des d'òptiques molt diverses com la protecció dels territoris de la Monarquia Hispànica² o en l'anàlisi dels seus components i funcionament.³ Una altra possibilitat és l'estudi de l'estructura administrativa present a les fortificacions, la qual va ser estructurada a l'època dels Reis Catòlics, amb els mateixos càrrecs que a la resta de l'exèrcit, i aplicada a indrets com Perpinyà.⁴

La fortificació medieval de Ciutat de Mallorca suposà, des del s. XIV, una constant preocupació per les institucions i la població a causa del seu mal estat de conservació, pel perill que això suposava pels edificis propers, pel fet que els punts d'accés a la ciutat, les portes, eren els que presentaven un estat de conservació pitjor⁵ i altres problemes, com per exemple, de caràcter higiènic.⁶ Amb el temps aquestes murades tan problemàtiques quedaren obsoletes davant les innovacions que experimentà l'art de la guerra al llarg dels segles XV i XVI, resultant inútils davant l'atac amb artilleria que van rebre durant la Germania.⁷

La situació descrita provocà que, a partir de 1540, s'apostés per aplicar una reforma total al recinte fortificat, abandonant la política de reforçar els punts més dèbils que s'havia seguit fins aleshores. Aquest projecte es proposà en un moment on Mallorca jugava un important paper en la política mediterrània de Carles I, servint a 1541 com a punt de concentració de la flota que es dirigiria a Alger. El problema residí en que els arquitectes militars enviats, Hugo de Cesano i Juan Bautista Calví, només van realitzar una sèrie de reconeixements i recomanaren l'aixecament d'algunes defenses.⁸

Fins a 1575, quan Felip II envià a l'enginyer italià Jacobo Paleazzo Fratin, no es realitzà un projecte definitiu, respectant al màxim el recinte medieval però adaptant el terreny a les zones que fos necessari. Aquesta traça, que no s'ha conservat, va ser la base que van seguir les persones que van tenir al seu càrrec la construcció de les noves murades.⁹

Precisament, en aquest article s'anirà veient com va ser aplicada a la fàbrica de les defenses renaixentistes de Ciutat de Mallorca, el tipus d'administració que apuntàvem al principi. Els diferents oficis que tenien al seu càrrec la construcció i les tasques derivades d'ella, s'analitzaran mitjançant la definició de cadascun d'ells, i l'anàlisi d'aspectes com les seves

1 PARKER, G.: "The 'Military Revolution' 1560-1660 — a Myth?", *The Journal of Modern History*, 48-2, 1976, p. 203.

2 CÁMARA MUÑOZ, A.: *Fortificación y ciudad en los reinos de Felipe II*, Madrid, 1998.

3 CAMPILLO MESEGUER, A.: *La fuerza de la razón: guerra, estado y ciencia en los tratados militares del Renacimiento, de Maquiavelo a Galileo*, Múrcia, 2008.

4 QUATREFAGES, R.: "La fortificación en España durante el Renacimiento", a VA: *Temas de Historia Militar: ponencias del primer congreso de historia militar (Zaragoza, 1982)*, Madrid, 1983, p. 136.

5 BARCELÓ CRESPI, M.: "Murada i vida quotidiana", *Estudis Balearics*, 70-71, 2002, p. 7-8.

6 BARCELÓ CRESPI, M.: "Murada i vida...", p. 12.

7 BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de Ciutat de Mallorca (s. XVI)", *Estudis Balearics*, 70-71, 2002, p. 40.

8 TOUS I MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografia: 1596-1902*, Palma, 2009, p. 22-24.

9 BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "El darrer recinte...", p. 48.

funcions, el sistema d'elecció dels qui havien de regentar-los i l'evolució que experimentaren entre 1594 i 1610, posant exemples referents a aquest període concret.

El Mestre Major d'Obres

Fins a 1596 les obres havien estat a càrrec d'enginyers italians al servei de la Monarquia que tenien un caràcter itinerant, l'aportació i actuació dels quals compta amb alguns estudis de caràcter eminentment biogràfic.¹⁰ A partir d'aquest any es produí una naturalització dels mestres d'obres, que passaren a ser persones naturals del Regne de Mallorca com en els casos de Juan Alonso Rubián i Antoni Saura, ambdós eivissencs.

En base a la traça de Fratin i a les ordres procedents del Consell de Guerra, elaborades per l'enginyer major,¹¹ el mestre d'obres era el director físic de la fàbrica de la fortificació i també s'encarregava de la gestió dels recursos destinats a ella.¹² A més, era qui elaborava les traces que s'enviaven al monarca per donar compte de l'evolució de les obres.¹³

L'elecció de la persona que havia de regentar aquest ofici era duta a terme pel rei, sense intervenció de la Universitat, entre les persones que li proposava el lloctinent.¹⁴ En aquestes eleccions, les referències al rang i l'entreteniment ens indiquen que aquestes persones pertanyien a l'exèrcit.¹⁵

El més significatiu d'aquest període va ser Antoni Saura, nascut a Eivissa i possiblement fill del menorquí Antoni Saura Cobo.¹⁶ La seva arribada a Mallorca es troba directament lligada amb el virrei Ferran Sanoguera, que havia estat governador d'Eivissa i havia quedat satisfet amb la manera que havia treballat Saura a les fortificacions de l'illa com a sobrestant i mestre d'obres.¹⁷ Per aquest motiu i proposat per Ferran Sanoguera, el príncep Felip va nomenar l'any 1597 a Antoni Saura com a nou mestre major d'obres de la fortificació de Ciutat de Mallorca en substitució del difunt Juan Alonso Rubián; ostentant el càrrec fins a la seva mort a 1634¹⁸ amb un sou que fins a 1610 passà de 21 l. 5 s. a 42 l. 10 s. mensuals.¹⁹

Al llarg d'aquests anys, Antoni Saura no va tenir una vida gaire fàcil com a mestre d'obres. A 1600, possiblement pel gran augment que es produí en les despeses de la fortificació respecte a 1599,²⁰ Felip III plantejà al virrei la possibilitat de substituir-lo per un altre mestre

10 TOUS I MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 22-29.

11 CÁMARA MUÑOZ, A.: *Fortificación y ciudad...*, p. 42.

12 ACM, CPS (Cuadernos y Papeles Suetos) 253, *leg.* 9, f. 7r.

13 ARM, RP (Reial Patrimoni) 2479, f. 58v.

14 ACA, RC (Reial Cancelleria), Reg. (Registres) 4379, f. 77v-78r.

15 ACA, RC, Reg. 4376, f. 124r-125v. ACA, RC, Reg. 4930, f. 58v-59v.

16 TOUS I MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 334.

17 ACA, RC, Reg. 4374, f. 100v-101r. FORNALS VILLALONGA, F.: "Ingeniería e ingenieros en las Islas Baleares en los siglos XVI y XVII", a BONNER, A.; BUJOSA HOMAR, F. (eds.): *Història de la Ciència a les Illes Balears*, 2, Palma, 2006, p. 173.

18 FORNALS VILLALONGA, F.: "Ingeniería e ingenieros...", p. 173.

19 ACA, RC, Reg. 4389, f. 22v-23r. ACA, RC, Reg. 4930, f. 58v-59v.

20 ARM, RP 2479. Analitzant els comptes presents en aquest llibre s'observa que la despesa a 1599 va ser de 6.064 l. 10 s. 3 d. i a 1600 va ser de 10.730 l. 10 s. 3 d.

d'obres,²¹ no realitzant-se aquesta substitució segurament pel suport que el lloctinent donà a Saura. Aquest no va ser el final dels problemes pel mestre d'obres, sinó el menor d'ells pel fet que a 1601 va ser empresonat pel Sant Ofici i condemnat a galeres. Aquesta condemna hauria estat la oportunitat per situar a una altra persona en el seu càrrec, però Felip III li commutà la pena per la de treballar forçat a la fortificació.²² La raó d'aquesta commutació la trobam en que el rei desitjava que Antoni Saura viatgés a la Cort, cap on va partí a finals de gener de 1602,²³ per entrevistar-se amb l'enginyer major, Tiburzio Spanoqui, i avaluar la forma en que s'havien de continuar les obres de fortificació.²⁴

La commutació de la condemna²⁵ i l'alabança que Spanoqui realitzà de l'experiència de Saura²⁶ ens mostrarien una revalorització de la seva tasca com a mestre d'obres de la fortificació. A més, seria un clar exemple de l'interès dels lloctinents de tenir a una persona de confiança en aquests assumptes, tal i com s'aprecia en el fet que el virrei Joan Vilaragut utilitzés el testimoni de Saura com a prova de la bona gestió que estava portant a la fàbrica de les murades.²⁷

El Veedor de la Fortificació

Les funcions d'aquest ofici eren comprovar el treball que es realitzava a les obres i elaborar els comptes, a més d'assistir als pagaments que es realitzaven a finals de setmana en presència del virrei i un jurat. Tant la documentació com les referències en altres estudis, ens indiquen que era un ofici molt criticat per la seva poca utilitat en el cas de Mallorca²⁸ o perquè els qui el regentaven no trepitjaren l'illa.²⁹

El veedor de la fortificació també era escollit pel monarca, tot i que sembla que en aquest cas el nomenava entre persones no naturals del Regne de Mallorca.³⁰ L'ostentació d'aquest càrrec també comportava una sèrie d'exempcions, similars als que gaudien els capitans i soldats presents al Regne.³¹

A 1596, Felip II designà a l'aragonès Francisco García de Llanes com a nou veedor de la fortificació, en substitució del difunt Diego de Aranda,³² amb un sou que sempre es va

21 ACA, RC, Reg. 4940, f. 38v-39r.

22 ACA, RC, Reg. 4940, f. 62r-62v.

23 ARM, RP 2481, f. 26v.

24 ACA, RC, Reg. 4940, f. 108r-111r.

25 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Las penas en el derecho histórico de Mallorca", *BSAL*, 55, 1999, p. 93. El cas d'Antoni Saura seria un exemple d'aquesta possibilitat de commutar la pena, tot i que no sabem si pertanyia a la noblesa, de manera que sembla que la modificació de la condemna es produí perquè aquest pogués anar a la Cort.

26 TOUS I MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 39.

27 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 7r.

28 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 9r-9v.

29 BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "El darrer recinte...", p. 53.

30 ACA, RC, Reg. 4376, f. 58r-61r.

31 ACA, RC, Reg. 4388, f. 147v.

32 ACA, RC, Reg. 4376, f. 94v-98v.

mantenir en 38 l. 19 s. 2 d.³³ A diferència d'altres casos, podem constatar la seva presència a Mallorca a partir de la seva signatura al final de cadascun dels comptes on es reflectien els pagaments realitzats setmanalment,³⁴ destacant la seva mala relació amb Ferran Sanoguera i altres oficials. L'enemistat amb el lloctinent provocà primer a 1598 que el veedor fos empresonat durant mig any per desacatament,³⁵ sent substituït en els pagaments per l'escrivà Pere Gili.³⁶ La manca de respecte, que sembla que mostrava cap el virrei, continuà i Felip III va haver d'intervenir cridant l'atenció a Francisco García, amenaçant-lo de perdre l'ofici i alguna altra pena si no canviava la seva actitud cap a Sanoguera i complia amb totes les funcions del seu càrrec.³⁷ Al mateix temps, tot apunta a que l'opinió que els altres oficials tenien sobre ell tampoc era gaire bona, considerant-lo incompetent pel càrrec³⁸ o arribant a apunyalar-lo.³⁹

La poca utilitat que s'atribuïa a aquest ofici i la ineficàcia del seu oficial, al qual Ferran Sanoguera arribà a prohibir assistir a les obres,⁴⁰ provocaren que a 1608, durant l'intent d'eliminar despeses innecessàries per al Reial Patrimoni, tant Felip III com Joan Vilaragut coincidiren en la possibilitat de suprimir aquest càrrec quan quedés vacant. Les funcions del veedor de la fortificació, que havien quedat reduïdes a l'elaboració dels comptes i presenciar els pagaments, es proposà que passessin a ser realitzades pel secretari del lloctinent general pel fet que no suposava més de dues hores de treball.⁴¹

El Superintendent de la Fortificació

La definició d'aquest ofici és més complicada que en els casos anteriors pel fet que les referències són menors. Tiburzio Spanoqui ostentava el títol d'enginyer reial o superintendent de les fortificacions d'Espanya⁴². En canvi, a Ciutat de Mallorca trobam que en obres com les de la Siquia⁴³ i les de Porto Pi⁴⁴ els càrrecs de superintendent i de veedor eren ostentats per la mateixa persona.

Entre 1596 i 1610 existí dins l'estructura dels oficials de la fortificació de Ciutat un superintendent, que actuava de forma independent al veedor o l'enginyer. Aquest oficial era el representant de la Universitat a les obres i tenia com a funció la de controlar en què es gastava la suma amb la que el Regne de Mallorca contribuïa anualment a la continuació de la construcció. A diferència del veedor, sembla que el superintendent no realitzava cap llibre

33 ARM, RP 2487, f. 371v. En aquest cas, no s'ha apreciat un canvi en el sou entre 1596 i 1610.

34 Com a exemples, entre altres, aquest fet es pot observar a ARM, RP 2478, f. 11v. ARM, RP 2486, f. 267v.

35 ACA, RC, Reg. 4379, f. 172v.

36 ARM, RP 2478, f. 328r. ARM, RP 2478, f. 451v.

37 ACA, RC, Reg. 4940, f. 190r-190v.

38 ARM, EU 54, f. 109r-109v.

39 ACA, RC, Reg. 4940, f. 273r-273v.

40 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 1v.

41 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 9r-9v.

42 NÓVOA, M.: "La obra pública de los ingenieros militares", a CÁMARA MUÑOZ, A. (coord.): *Los ingenieros militares de la monarquía hispánica en los siglos XVII y XVIII*, Madrid, 2005, p. 184.

43 ARM, EU 55, f. 14v.

44 ARM, EU 55, f. 250r.

de comptes i tampoc estava obligat a assistir als pagaments, tot i que en una ocasió s'ha trobat que el virrei i els jurats sol·licitaren la seva assistència.⁴⁵ Tot i això, per absència del mestre major d'obres i el veedor, el superintendent podia realitzar tasques com la ubicació dels treballadors a la construcció; i malgrat aquesta gran activitat, sobretot si es compara amb la del veedor, era d'aquests tres l'ofici amb el sou més baix.⁴⁶

La seva elecció era diferent a la dels dos oficis anteriors pel fet que, en aquest cas, els jurats escollien per votació a una persona pertanyent a l'estament nobiliari que destaqués per serveis realitzats al Regne; havent de ser posteriorment aprovat aquest nomenament pel monarca.⁴⁷ Aquest ofici donava una certa presència a la Universitat en els assumptes defensius però, a causa de la brevetat de la seva existència, podem dir que només va ser ocupat de forma efectiva pel donzell Jeroni Berard.

A 1595, Jeroni Berard va ser enviat a Barcelona com a síndic de la Universitat per negociar, en nom del Regne de Mallorca, amb Bernardino de Cárdenas i Portugal, duc de Maqueda i virrei de Catalunya. A la seva tornada realitzà al Gran i General Consell una detallada descripció de la dificultat d'aquest viatge⁴⁸ i, possiblement per aquest i altres serveis anteriors, va ser nomenat a 1596, amb l'aprovació de Felip II, superintendent de la fortificació;⁴⁹ gaudint d'un sou de 20 l. 16 s. 8 d.⁵⁰

Tot i l'assistència diària de Jeroni Berard a les obres, on arribà a realitzar funcions d'altres oficials,⁵¹ a 1598 Felip II considerà aquest ofici com a superflu i el va suprimir, ordenant que les seves funcions fossin dutes a terme per cavallers i altres persones del Regne per setmanes.⁵² Després d'aquesta supressió de l'ofici, Berard va rebre llicència per anar a la Cort com a síndic de la Universitat, possiblement per defensar la tasca que havia dut a terme en l'ofici i sol·licitar la seva rehabilitació com a tal.⁵³ El dia 10 de desembre de 1600 Felip III va restituir-lo en el càrrec amb el mateix sou, acció on de nou ens trobam una gran influència del virrei Ferran Sanoguera, el qual havia expressat al monarca que l'ofici era de gran utilitat per la fàbrica de la fortificació i havia defensat la competència del superintendent en el seu càrrec.⁵⁴

Jeroni Berard continuà regentant l'ofici fins a la seva mort el dia 7 d'octubre de 1609, moment en que l'elecció de qui havia d'ocupar aquest càrrec vacant va provocar l'enfrontament entre el virrei Joan Vilaragut i els jurats. El lloctinent havia nomenat a Salvador Armengol com a nou superintendent sense l'aprovació dels jurats,⁵⁵ els quals van respondre escollint a Joan

45 ARM, RP 2479, f. 14v.

46 ARM, EU 54, f. 109r-109v.

47 ARM, EU 58, f. 121r-123r.

48 ARM, AGC (Actes del Gran i General Consell) *lib.* 46, f. 134r-135r.

49 ACA, RC, Reg. 4379, f. 123v-124r.

50 ARM, RP 2478, f. 336r. A partir dels llibres de comptes podem observar aquest sou no experimentà canvis.

51 ARM, EU 54, f. 109r-109v.

52 ACA, RC, Reg. 4379, f. 210v-211r.

53 ARM, RP 2480, f. 176v-180r.

54 ACA, RC, Reg. 4389, f. 170r-171r.

55 ARM, RP 2487, f. 142r-144v.

Puigdorfila com a candidat. Aquest és un exemple perfecte del perfil de candidat comentat prèviament.

En aquesta ocasió no només es van tenir en compte els seus mèrits, sinó també els de la família d'aquest jurat. El seu pare, Joan Puigdorfila, va servir a la jornada d'Alger de 1541. El seu fill, fra Guillem Puigdorfila, era de l'hàbit de Sant Joan i havia servit en l'expedició de Joan Andrea Doria d'Alger de 1601, concretament baix les ordres del cavaller Santjoanista fra Nicolau Cotoner, així com també a Malta, on arribà després que el seu pare el rescatés de l'esclavitud a Constantinoble.⁵⁶ A més d'aquests mèrits familiars, el mateix Joan Puigdorfila havia realitzat diferents serveis en favor del Regne i comptava amb experiència com a superintendent i veedor a les obres de la Síquia⁵⁷ i Porto Pi.⁵⁸

Felip III no va aprovar la candidatura de Puigdorfila i mantingué a Salvador Armengol, sobre el qual desconexim els seus mèrits, fins al desembre de 1609, quan el monarca suprimí definitivament l'ofici de superintendent de la fortificació, les funcions del qual serien dutes a terme per entretinguts durant dies o setmanes.⁵⁹ L'eliminació d'aquest ofici suposà una reducció de la presència de la Universitat en les decisions sobre els assumptes de la fortificació, així com una disminució en la seva capacitat de controlar el treball que s'hi realitzava.

El pagador

El pagador era qui s'encarregava de controlar els diners del *fons de la fortificació* i qui realitzava els pagaments a finals de setmana, en presència del virrei, un jurat i el veedor.⁶⁰ Les anotacions comptables que anava realitzant eren registrades en els llibres del pagador,⁶¹ els quals eren utilitzats pel veedor per realitzar els llibres de comptes.⁶² Un cop a l'any havia de rendir comptes de la seva gestió front als comptadors universals de la Universitat.

L'elecció de la persona que havia de regentar l'ofici era duta a terme pels jurats a partir del sistema d'insaculació, necessitant després ser aprovada pel rei.⁶³ Els escollits per regentar aquest ofici eren sobretot mercaders.⁶⁴ La elecció de persones del món de les finances responia a la seva perícia per tractar amb diners i pel fet que en temps de necessitat comptaven amb un capital suficient per donar líquid⁶⁵ mentre que, en cas de mala gestió, havien de pagar el seu error amb els seus propis diners.⁶⁶ La duració en el càrrec sembla

⁵⁶ ARM, EU 58, f. 121r-123r.

⁵⁷ ARM, EU 55, f. 14v.

⁵⁸ ARM, EU 55, f. 250r.

⁵⁹ ACA, RC, Reg. 4941, f. 122v-123r.

⁶⁰ ARM, RP 2480, f. 1r-5v.

⁶¹ Un exemple d'aquests, pels anys 1604-1605, seria ARM, AH (Arxiu Històric) 2616.

⁶² ACM, CPS 253, leg. 9, f. 9r-9v.

⁶³ ARM, EU 55, f. 431r-431v. ACA, RC, Reg. 4926.

⁶⁴ ARM, EU 57, f. 447r.

⁶⁵ ALONSO GARCÍA, D.: "Guerra, Hacienda y Política. Las finanzas militares en los inicios de la Edad Moderna", a JIMÉNEZ ESTRELLA, A.; ANDÚJAR CASTILLO, F. (eds.): *Los nervios de la guerra: estudios sociales sobre el ejército de la Monarquía Hispánica (s. XVI-XVIII): nuevas perspectivas*, Granada, 2007, p. 48.

⁶⁶ ARM, EU 55, f. 432r.

que va ser vitalícia fins a 1606 quan, a causa de la mala gestió que realitzà el pagador Vilar,⁶⁷ passà a ser de caràcter anual, renovable si es rebia una valoració positiva per part dels jurats.⁶⁸

Els oficials vistos anteriorment tenien un sou fixe que cobraven, com a norma general, de forma mensual. En canvi, a 1602 Felip III establí que el sou del pagador havia de ser pagat semestralment.⁶⁹

La importància d'aquest ofici en l'administració del *fons de la fortificació* i la continuació de les obres, no va ser obstacle perquè, el monarca en l'intent d'eliminar despeses, proposàs que les funcions del pagador passessin al caixer de la Procuració Reial. Aquesta transmissió segurament no es realitzà a causa del consens que hi havia al Regne de Mallorca sobre la importància de l'ofici de pagador, el qual treballava durant tota la setmana en el cobrament dels diners que la Universitat anava aportant.⁷⁰

Oficials menors: sobrestants, encarregats de les eines i escrivans

Aquest conjunt d'oficials eren els qui tractaven de forma directa amb els treballadors a l'obra, i la seva tasca consistia en controlar als treballadors o dur a terme la gestió i control del que es feia a l'obra. Els sobrestants i els encarregats de les eines eren escollits entre els entretinguts presents al Regne de Mallorca, tal i com podem observar en les súpliques que realitzaven al rei on sol·licitaven l'ocupació en un d'aquests oficis com a recompensa als seus anys de servei i per millorar la seva situació econòmica.⁷¹ Alguns d'ells havien tornat de la guerra amb alguna discapacitat, cosa que els impedia continuar servint als Terços. En aquests casos les fonts fan referència a ells com a *soldado estropeado*.⁷²

Un exemple del que s'acaba de comentar seria el del sobrestant Miquel Galmès, soldat natural del Regne de Mallorca que va servir durant catorze anys als Terços a Flandes, França i Itàlia, i participà a l'assalt de Dorlan, on va rebre dues picades i una arcabussada per la qual se li va haver d'amputar el braç dret.⁷³ En recompensa per aquests serveis el trobam a 1597 com a sobrestant a les obres de fortificació, on serví fins al mes de novembre del mateix any. La seva situació econòmica sembla que era precària, tot i la mercè de seixanta ducats que va rebre sobre la Procuració Reial de Mallorca,⁷⁴ i per això tornà a exercir en dues ocasions com a sobrestant per un curt període de temps.⁷⁵ Tornar a estar ocupat a la fortificació també sembla que no va ser suficient i acabà cometent una sèrie de delictes, pels quals va ser condemnat a mort, tot i que al final se li commutà la pena

67 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 9r.

68 ARM, EU 58, f. 132v-133r.

69 ARM, RP 2481, f. 119v-123r.

70 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 1v. ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 5v. ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 9r.

71 ACA, RC, Reg. 4388, f. 121r-122v.

72 ACA, RC, Reg. 4389, f. 63r. ACA, RC, Reg. 4389, f. 109r-109v.

73 ACA, RC, Reg. 4388, f. 121r-122v.

74 ACA, RC, Reg. 4923, f. 30v-32v. ACA, RC, Reg. 4389, f. 53r-54v.

75 ACA, RC, Reg. 4389, f. 58r.

per la de desterrament a Orà o algun altre lloc fora del Regne de Mallorca.⁷⁶

Les eines eren un recurs indispensable per la fàbrica de la fortificació i el responsable del seu control era el *tenedor de la herramienta*.⁷⁷ Sobre el nomenament d'aquest no s'ha trobat informació, tot i que s'ha constatat que havia de jurar davant els jurats dur a terme un control responsable de les eines i donar-ne compte quan fos necessari.⁷⁸

Els escrivans eren els qui elaboraven les llistes sobre el que es feia a la fortificació i qui hi treballava, realitzant aquestes anotacions en una sèrie de llibres. La importància de controlar la gent que hi treballava es reflectiria en el cas de l'escrivà Jaume Vaquer, al qual es concedí una ajuda de costa per compensar l'increment del treball que es produí amb l'augment de treballadors que hi va haver al mes de març de 1608.⁷⁹

La duració en aquests oficis sembla que era vitalícia, excepte en cas de suspensió en l'ofici com s'ha vist amb el desterrament del sobrestant Galmès. En els sobrestants només hi trobam una continuïtat en el cas del que podríem anomenar el sobrestant major, pel fet que observem un major sou respecte als altres.⁸⁰

L'existència de sobrestants es considerava molt necessària per coordinar als treballadors, per tal de que l'obra avancés d'acord amb les instruccions del mestre major d'obres. El seu nombre era una de les principals preocupacions i, des de la Cort, s'intentà controlar per tal d'evitar l'augment de les despeses, de manera que una de les principals crítiques que es van fer respecte als sobrestants era "*que casi son tantos como los jornaleros*".⁸¹ La reducció del seu nombre està relacionada amb els moments de majors dificultats econòmiques, concretament s'ha detectat una forta disminució del nombre de sobrestants a 1597, un any després de la darrera bancarrota del regnat de Felip II; cosa que també passaria a partir del mes d'agost de 1608, en un intent d'eliminar oficis superflus per reduir la difícil situació de bancarrota que havia provocat que Felip III declarés la suspensió de pagaments a 1607. L'altre problema referent als sobrestants era el seu absentisme, motiu pel qual es decidí aplicar reduccions al sou que es cobrava a finals de setmana en funció dels retards i els jornals incomplets.

Els oficis d'encarregat de les eines i l'escrivà tampoc escaparen a les crítiques. Es va proposar que les seves funcions fossin dutes a terme per una mateixa persona, que col·laboraria amb el lloctinent del mestre racional. Aquesta reforma, com altres que ja s'han vist, tampoc acabà realitzant-se.⁸²

76 ACA, RC, Reg. 4940, f. 43r-43v. ACA, RC, Reg. 4389, f. 191r-192r.

77 ACM, CPS, *leg.* 9, f. 9v-10r.

78 ARM, EU 54, f. 22r-22v.

79 ARM, RP 2486, f. 83r-93v.

80 ARM, RP 2487, f. 369r-372v.

81 ACM, CPS, *leg.* 9, f. 3r. ACM, CPS, *leg.* 9, f. 5r. ACM, CPS, *leg.* 9, f. 9v-10r.

82 ACM, CPS, *leg.* 9, f. 9v-10r.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

LES DISPUTES EN EL COL·LEGI DE MEDICINA DE LA UNIVERSITAT LITERÀRIA DE MALLORCA (1696-1699)

Albert Cassanyes Roig¹

Universitat de les Illes Balears

Resum: Les Constitucions de la Universitat Literària de Mallorca varen ser aprovades inicialment el 1693, esperant la confirmació reial, que arribà el 1697. Durant aquest període, les Constitucions varen ser aplicades segons els interessos del rector i dels jurats de Mallorca. Aquest article intenta demostrar-ho a partir del comentari d'una sèrie de disputes en el Col·legi de Medicina.

Paraules clau: Universitat Literària, Mallorca, medicina, oposicions.

Abstract: The Constitutions of Universitat Literaria of Mallorca had been approved initially at 1693, waiting for the royal confirmation, which was conceded at 1697. In this period, the Constitutions were put into effect according to the part of the rector and the jurats of Mallorca. This article tries to prove it from the comment of a sequence of disputes at Medicine College.

Key words: Universitat Literaria, Mallorca, medicine, public examinations.

Rebut el 3 de maig. Acceptat el 6 de setembre de 2011.

¹ Voldria agrair l'inestimable ajuda de Rafel Ramis Barceló en tot el procés d'elaboració del present article.

Amb el present article es pretén mostrar com, en els primers anys de la Universitat Literària, les Constitucions varen ser utilitzades de forma arbitrària, tant pels jurats com pel propi rector, d'acord amb els seus propis interessos i objectius. Per fer-ho, l'article es centrarà en el comentari d'un cas esdevingut en el Col·legi de Medicina el 1696, i que tindria repercussions fins el 1699. El cas fa referència al nomenament de Joan Ferragut com a catedràtic de Curs Fisiològic, i a l'oposició trobada en el Col·legi de Medicina, especialment en la figura del catedràtic d'Anatomia, Francesc Ferrer.

La Universitat Literària i els estudis de Medicina: breu indicació historiogràfica

La Reial i Pontificia Universitat Literària i Estudi General Lul·lià de Mallorca va ser instaurada el 1671 pel papa Climent X mitjançant el breu apostòlic concedit el 17 d'abril d'aquest any. Tot i això, la seva aplicació no es va iniciar fins el 1691, arran de dificultats diverses, i no fou fins el 1693 quan els jurats i el Gran i General Consell aprovaren, inicialment, les Constitucions que establien el funcionament de la nova institució educativa de Mallorca, i que havien estat redactades pel bisbe de Mallorca Pedro de Alagón. Una vegada aprovades les Constitucions per la Universitat mallorquina, el text va ser enviat a la cort, esperant la ratificació de Carles II, fet que no s'esdevindria fins el 1697.

Tot i la seva importància com a principal institució educativa de Mallorca des de finals del segle XVII i mitjans del segle XIX, els estudis sobre la Universitat Literària són, més aviat, escassos, el que no implica, per altra banda, que no existeixin autors rellevants que hagin treballat sobre el tema. Un dels autors més importants en aquest àmbit va ser Jaume Lladó i Ferragut, qui va classificar i catalogar la documentació de l'arxiu de la Universitat Literària,² i que és autor de la primera monografia sobre la institució acadèmica.³ Així mateix, cal remarcar també la tasca duta a terme per Álvaro Santamaría, que oferí un estudi intensiu sobre l'Estudi General.⁴ Finalment, mencionar el volum monogràfic dedicat a l'Estudi General de Mallorca per part d'*Estudis Baleàrics*, publicat el desembre del 1983.

Ja en la dècada dels 90, és rellevant la tesi doctoral de Bernat Bestard Nadal,⁵ que presenta, com a objectiu principal, analitzar els estudis de medicina, i, per extensió, la institució que els dirigia, des de la creació de la Universitat Literària de Mallorca fins a la seva extinció en el segle XIX. Una de les seves aportacions més importants serà demostrar que l'exercici de les càtedres responia a interessos socials i de prestigi, en cap cas a interessos econòmics.⁶

En quant a la bibliografia referent als estudis de Medicina, el treball més complet sobre la matèria és l'obra, ja indicada, de Bestard Nadal, centrada exclusivament en la Facultat de Medicina de la Universitat Literària. Tot i això, els estudis de Medicina també cridaren

2 LLADÓ I FERRAGUT, J.: *El Archivo de la Real y Pontificia Universidad Literaria y Estudio General Luliano del antiguo Reino de Mallorca*, Palma, 1946.

3 LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General Luliano y de la Real y Pontificia Universidad Literaria de Mallorca*, Palma, 1973.

4 SANTAMARÍA, A.: *La promoción universitaria en Mallorca. Época de Fernando el Católico (1479-1516)*, Palma, 1983.

5 BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina de la Real y Pontificia Universidad Literaria del Reino de Mallorca. Primer análisis crítico-histórico*, Barcelona, 1992. [Tesi doctoral].

6 Serveixi com a prova les grans disputes hagudes entre els opositors a les càtedres, tot i conèixer amb antelació la mala dotació d'aquestes. BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina...*, p. 381-382.

l'atenció del propi Lladó i Ferragut, qui dedicà un capítol únicament al Col·legi de Medicina, mentre els altres col·legis havien estat agrupats en una única unitat.⁷ A part, cal indicar l'article d'Antoni Contreras Mas referent a la formació mèdica a Mallorca entre els segles XIII i XVIII.⁸ Finalment, també és convenient remarcar els treballs de Gabriel Ensenyat, d'Antoni Contreras Mas i d'Anton Pujol Bertran, englobats en l'obra de caràcter més general de Bonner i Bujosa,⁹ i que fan referència, de forma més o menys ampla, als estudis universitaris de Medicina a Mallorca.

Els estudis de Medicina a la Universitat Literària: evolució històrica

Des dels seus orígens, la Universitat Literària va comptar amb estudis de Medicina, regulats de forma molt detallada en les pròpies Constitucions. Tot i això, els estudis de Medicina a Mallorca presenten un origen anterior a la Universitat Literària; concretament, el 1573 es fundaria una càtedra de Cirurgia.¹⁰ Malgrat tot, l'Estudi General es centrava en els estudis d'Arts i Teologia, mentre els estudis de Lleis i de Medicina funcionaren poc, i, de fet, les càtedres solien ser efímeres.¹¹

Per altra banda, el 1597 els jurats de la Ciutat i el Regne de Mallorca, com a institució competent en matèria universitària, acordaren completar l'Estudi General mitjançant la creació de totes les facultats¹² o, si no era possible, completar les facultats d'Arts i de Teologia. A tal efecte, el Gran i General Consell aprovà una assignació de 600 lliures anuals, destinades al pagament de les noves càtedres.¹³

Malgrat tot, la reforma del 1597 només afectà les facultats d'Arts i de Teologia; no serà fins a la reforma del 1626 quan es trobin les primeres càtedres estables de Lleis i de Medicina. El maig de 1626, es va acordar la creació de totes les facultats de l'Estudi General, incloent-hi les de Lleis i Medicina, però mantenint el mateix pressupost aprovat el 1597, això és 600 lliures anuals. Com a resultat d'aquest acord, i respecte a la Facultat de Medicina, es varen crear tres càtedres: la càtedra de Prima de Medicina, la càtedra de Vespres de Medicina, i la

7 Per al capítol dedicat al Col·legi de Medicina, LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General...*, p. 95-108. Respecte als altres col·legis, LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General...*, p. 79-94.

8 CONTRERAS MAS, A.: "La formación de los profesionales sanitarios en Mallorca (XIII-XVIII)", *Estudis Baleàrics*, 11, 1983, p. 35-51.

9 BONNER, A.; BUJOSA HOMAR, F. (dir.): *Història de la Ciència a les Illes Balears. Volum II. El Renaixement*, Palma, 2006. Concretament, cal indicar el capítol "Les institucions d'alta cultura: de l'Estudi General Lul·lià a la Universitat Literària", de Gabriel Ensenyat (p. 17-33), i el capítol "Medicina als segles XVI i XVII", de Contreras Mas i Pujol Bertran (p. 111-128).

10 Segons ENSENYAT PUJOL, G.: "Les institucions d'alta cultura: de l'Estudi General Lul·lià a la Universitat Literària", a BONNER, A.; BUJOSA HOMAR, F. (dir.): *Història de la Ciència...*, p. 21. Aquesta mateixa càtedra també és mencionada per Lladó i Ferragut, tot i ubicar, erròniament, la seva fundació al 1537. LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General...*, p. 95. Per altra banda, Santamaría no parla d'aquesta càtedra de Cirurgia; possiblement no s'arribés a integrar a l'Estudi General ni a la Universitat Literària. BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina...*, p. 366-367.

11 N'és un exemple el lectoral de Lleis fundat el 1512, i que va ser clausurat l'agost del 1513. SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 139.

12 Sembla ser que, en aquest moment, es va acordar crear una càtedra d'Anatomia, si bé aquesta no arribaria a funcionar fins el 1626. CONTRERAS MAS, A.; PUJOL BERTRAN, A.: "La medicina als segles XVI i XVII", a BONNER, A.; BUJOSA HOMAR, F. (dir.): *Història de la Ciència...*, p. 122.

13 SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 143-144.

càtedra de Curs de Medicina. Les dues primeres càtedres estaven dotades amb 70 lliures, mentre la tercera tenia una assignació anual de 60 lliures.¹⁴

El Gran i General Consell encomanà a una Comissió Assessora de Doctors, formada per 2 canonges, 2 sacerdots diocesans i 2 frares franciscans, l'elaboració d'un nou esquema organitzatiu dels estudis universitaris que s'impartien a l'Estudi General. Aquesta comissió presentà l'octubre de 1626 una sèrie de recomanacions respecte a aquesta reforma organitzativa, entre les quals es trobava incrementar el nombre de càtedres, reduint, al mateix temps, el salari dels catedràtics. Concretament, i per a la Facultat de Medicina, la Comissió Assessora de Doctors va preveure la creació de tres càtedres: la càtedra de Mètode de Medicina, la càtedra d'Anatomia, i la càtedra de Curs de Medicina, les tres amb un salari de 55 lliures anuals.¹⁵ Sigui com sigui, el projecte de reforma dels estudis universitaris va quedar parcialment aturat per causes financeres i, sobretot, per les diferències de criteris i interessos docents de diferents sectors religiosos.¹⁶

Malgrat aquestes diputes, s'iniciaren els estudis de Medicina a l'Estudi General de Mallorca. Tot i això, i segons Lladó i Ferragut, els estudiants d'aquesta carrera cursaven els tres primers anys a l'Estudi General, per passar després a una universitat major per graduar-se. Per entendre aquest fenomen, cal recordar que l'Estudi General no estava facultat a concedir graus vàlids universalment, el que explica que bona part dels mallorquins que desitjaven cursar estudis mèdics abandonessin l'illa.¹⁷

La situació va canviar amb la institució de la Universitat Literària a partir del 1691, vint anys després del breu pontifici de Climent X. La promoció de l'Estudi General en Universitat Literària, a més de permetre la validesa dels graus en tot el territori catòlic, provocà el complet desenvolupament de les càtedres necessàries per als diferents estudis. Les Constitucions redactades pel bisbe de Mallorca, Pedro de Alagón, establien detalladament el funcionament dels estudis de Medicina, que tenien una durada de quatre anys, i comptaven amb una formació tant teòrica com pràctica.¹⁸ Per la seva banda, la Facultat de Medicina comptà amb un total de cinc càtedres: Prima de Medicina, Vespres de Medicina, Curs Fisiològic, Curs Patològic (creades el 1691, arran de la promoció de l'Estudi General en Universitat Literària), i Anatomia.¹⁹

14 SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 146-147.

15 SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 148.

16 SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 152.

17 LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General...*, p. 95.

18 Els estudis de Medicina a la Universitat Literària es basaven encara en lectures clàssiques, amb un fort protagonisme de l'obra del metge grec Galè. En el primer any, els estudiants de Medicina cursaven Anatomia, Curs Fisiològic i Curs Patològic. El segon any consistia en cursar Anatomia, Curs Patològic, repàs de Curs Fisiològic i la càtedra de Prima o Vespres de Medicina. El tercer any, els estudiants cursaven les càtedres de Prima i Vespres de Medicina, i, a partir de Pasqua, iniciaven les pràctiques. Finalment, el quart any, els estudiants continuaven freqüentant les càtedres de Prima i Vespres de Medicina, al mateix temps que seguien amb les pràctiques. A part, els estudiants de Medicina havien d'assistir, obligatòriament, a les pràctiques anatòmiques dutes a terme pel catedràtic d'Anatomia, un total de vint-i-dues anuals, a més de dues pràctiques anatòmiques dedicades en exclusiva al coneixement de l'esquelet.

19 AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia auténtica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, sf. (Títol 13).

La designació de Joan Ferragut com a catedràtic de Curs Fisiològic

Una de les principals novetats introduïdes per les Constitucions de la Universitat Literària era l'obligatorietat de cobrir totes les càtedres vacants, excepte aquelles annexes als convents,²⁰ mitjançant oposició.²¹ Des del 1626, les càtedres solien ser proveïdes per designació; els jurats, els síndics clavis de la Part Forana i, des del 1690, el rector,²² elegien directament la persona que els semblava més adient per ocupar la càtedra vacant.²³ Tot i això, en ocasions es varen celebrar oposicions, tal i com demostren nombroses suplicacions enviades als jurats sol·licitant poder participar en el procés selectiu.²⁴

Tot i l'esmentada obligació establerta per les Constitucions, la realitat va ser que la pràctica de la designació directa encara es va mantenir a la Universitat Literària, com a mínim, durant els primers anys de funcionament. En els diferents casos, l'argument que els jurats defensaven per dur a terme la designació de catedràtics és que les Constitucions, tot i haver estat aprovades, inicialment, pels jurats i pel Gran i General Consell el 1693, encara no havien estat ratificades per Carles II, de manera que no podia ser exigida la seva aplicació.²⁵ En qualsevol cas, no consta que la designació de catedràtics fos especialment problemàtica, i, de fet, per norma general, les persones designades no tenien massa dificultats per accedir a la seva plaça.

Una excepció va ser el cas de Joan Ferragut, que accedí a la càtedra de Curs Fisiològic, pertanyent a la Facultat de Medicina, i que comptà amb l'oposició de bona part del col·legi d'aquesta facultat. Joan Ferragut va accedir a la càtedra el 14 de desembre del 1695, per designació dels jurats, després que el titulat de la càtedra, Miquel Fe, hagués renunciat a ella el mes d'octubre. Per justificar la seva acció, els jurats presentaren diversos arguments, entre ells que no hi havia cap aspirant satisfactori, o que cap doctor agregat al Col·legi de Medicina havia volgut oposar per cobrir la càtedra vacant.²⁶ Per altra banda, els jurats afirmaren que la càtedra de Curs Fisiològic no estava dotada econòmicament, pel que no es

20 Aquestes càtedres eren les càtedres tomistes del convent de Sant Domingo, les càtedres escotistes del convent de Sant Francesc, i les càtedres suaristes de Montision. Aquestes darreres, però, haurien de ser cobertes mitjançant oposició una vegada fossin dotades econòmicament. AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia autèntica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, s.f.

21 AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia autèntica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, sf. (Títol 21).

22 Aquesta gràcia va ser aprovada el 1 d'agost del 1690, després que el rector Domingo Sureda de Santmartí retirés una petició de renúncia que havia presentat. ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 19v.

23 Va ser, precisament, la Comissió Assessora de Doctors la que proposà que l'accés a la càtedra es dugués a terme mitjançant designació, perquè es considerava que els doctors de prestigi podrien veure's ofesos si es veïen obligats a participar a les oposicions. Tot i això, la Comissió Assessora de Doctors defensà que aquesta mesura només es prengués en la primera promoció de catedràtics; les vacants haurien de ser cobertes, posteriorment, per oposicions. SANTAMARIA, À.: *La promoció universitària...*, p. 148-149.

24 És el cas, per exemple, de les suplicacions per a poder aspirar a la càtedra de Teologia per l'opinió tomista presentada per Antoni Miquel (ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 241r), o a la càtedra de Teologia per l'opinió escotista presentada per Francesc Alzina (ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 242r).

25 ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 427r-v.

26 De fet, alguns catedràtics avisaren que l'únic aspirant possible seria una persona "que sería de poca utilidad y decoro de la Universidad". AHUIB, Universitat, Llibre 28. Llom: *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 344r.

podia exigir la seva provisió mitjançant oposicions,²⁷ a més de presentar, de nou, l'argument segons el qual les Constitucions no havien estat ratificades pel monarca i, per tant, no eren d'aplicació.²⁸ Finalment, els jurats també esgrimiren l'existència d'un precedent, Miquel Clar, que havia accedit per designació a la càtedra de Prima de Medicina el 1694.²⁹ Emparant en aquests fets, Joan Ferragut accedí a la càtedra de Curs Fisiològic, prenent-ne possessió el dia 4 de gener del 1696.

La designació de Joan Ferragut com a catedràtic de Curs Fisiològic no comptà, però, amb l'acceptació d'alguns membres del Col·legi de Medicina, entre els quals s'hi trobava el catedràtic d'Anatomia Francesc Ferrer, que seria un dels principals instigadors del conflicte. Aquests col·legiats es negaren a reconèixer la designació, i no respectaren les preeminències a les que tenia dret Joan Ferragut com a catedràtic, ni a les cerimònies per al conferiment de grau ni a la pròpia festivitat de Ramon Lull, festa oficial de la Universitat Literària,³⁰ consideraven que no era lícit que Joan Ferragut passés per davant de doctors en Medicina més antics i que, per tant, haurien d'haver tingut preferència a l'hora de cobrir la càtedra de Curs Fisiològic.³¹

Una de les primeres accions del Col·legi de Medicina al respecte consistí en recórrer la designació de Joan Ferragut davant els jurats i el propi bisbe de Mallorca,³² encarregant la tasca als catedràtics Jeroni Riera, Maties Armengol i Francesc Ferrer. En les seves suplicacions, els representants del Col·legi de Medicina afirmaren, en contra del que havien dit tant en rector com els jurats, que hi havia molts doctors agregats a l'esmentat col·legi que aspiraven a la càtedra de Curs Fisiològic, pel que la designació de Joan Ferragut era un greuge contra aquells. A més, apel·laren al títol 21 de les Constitucions, on s'estatuïa que les càtedres havien de ser cobertes mitjançant oposició pública; en cas contrari, s'havia de considerar nul·la la provisió. Segons els doctors Riera i Ferrer, aquesta disposició havia estat observada en tots els casos de vacança que s'havien produït des del 1692; l'única excepció havia estat, precisament, la designació de Joan Ferragut a la càtedra de Curs Fisiològic.³³ Per aquests motius, sol·licitaven la convocatòria d'oposicions públiques per

27 ARM, Extraordinari de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 41r.

28 El Col·legi de Medicina va rebutjar aquest argument assegurant que, si bé no hi havia constància de la ratificació de les Constitucions per part de Carles II, tampoc n'hi havia de la seva revocació. AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 11v.

29 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 1r-v. Per a la designació de Miquel Clar com a catedràtic de Prima de Medicina, ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 427r-v.

30 La festivitat de la Conversió de Ramon Lull era celebrada el 25 de gener, coincidint, per tant, amb el dia de la Conversió de Sant Pau. Anualment eren elegits quatre protectors d'entre els col·legiats de la Universitat Literària, encarregats de l'organització dels actes, que comptaven amb una processó i una missa a l'església de Sant Francesc.

31 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 24r. Malgrat tot, segons Bestard Nadal, el motiu va ser que Francesc Ferrer aspirava a la càtedra de Curs Fisiològic. BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina...*, p. 225.

32 AGCIM, Fons Privats. Arxius de Corporacions i Associacions. Universitat Literària. *Documentos pertenecientes a la Universidad*, sf. [Suplicació del 6 de febrer de 1696].

33 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 11v-12r.

cobrir la càtedra vacant,³⁴ d'acord amb el procediment establert a les Constitucions. Tant el bisbe com els jurats rebutjaren les suplicacions del Col·legi de Medicina.³⁵ En el cas dels jurats, argumentaren que les Constitucions no podien ser aplicades encara perquè no havien estat confirmades per Carles II.³⁶

Tot i aquesta primera derrota, el Col·legi de Medicina no va abandonar la causa contra la designació de Joan Ferragut, i es va dedicar a pressionar el rector, aleshores Domingo Sureda de Santmartí, de diverses formes. Una d'elles va consistir en no examinar ni conferir graus als estudiants. És el cas, per exemple, de Francesc Ferrer i Jeroni Riera, a qui, per torn, havia tocat examinar Joan Terrassa pel grau de batxiller en Medicina. Els dos doctors es negaren a exercir com a examinadors, afirmant que no tornarien a examinar cap altre aspirant si abans el rector no fixava els cartells convocant les oposicions a la càtedra de Curs Fisiològic.³⁷

El cas més destacat d'aquesta negativa a examinar aspirants al grau va ser el de Jaume Bestard, qui sol·licità poder-se examinar pel grau de batxiller en Medicina el novembre del 1696.³⁸ El secretari li va atorgar quatre examinadors, dos catedràtics i dos que no ho fossin, que s'encarregarien de la seva avaluació. Els dos col·legiats no catedràtics als qui, per torn, havia correspost examinar Jaume Bestard eren Jeroni Riera, qui es va negar a avaluar-lo argumentant malaltia,³⁹ i Francesc Sastre, que també rebutjà fer-ho, indicant que no examinaria cap aspirant fins que no es confirmessin les Constitucions. El rector Domingo Sureda de Santmartí va acceptar l'excusa de Jeroni Riera, però no la de Francesc Sastre, a qui ordenà que examinés Jaume Bestard. Francesc Sastre es va reafirmar en la seva posició i renuncià a la seva plaça de col·legial en el Col·legi de Medicina.⁴⁰ Davant aquell fet, el rector ordenà la designació de dos altres examinadors no catedràtics, que varen ser, sempre per torn, Vicenç Julià i Miquel Fe. Ambdós es varen negar a examinar Jaume Bestard: Vicenç Julià argumentà que estava massa ocupat, perquè havia d'assistir a una junta de metges;⁴¹ Miquel Fe informà que, en renunciar a la càtedra de Curs Fisiològic l'octubre del 1695, també havia renunciat a participar en els actes acadèmics.⁴² Davant la insistència del rector per a que Miquel Fe examinés Jaume Bestard, el doctor Fe renuncià també a la seva plaça en el Col·legi de Medicina.⁴³ Aleshores, el rector atorgà a Jaume Bestard dos nous examinadors, que varen ser Bernat Contestí i Bartomeu Bordills, però

34 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 13r.

35 AHUIB, Universitat, Llibre 28. Llom: *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 344v-345r.

36 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 15v.

37 Joan Terrassa i Miquel Cerdà, ambdós aspirants al batxiller en Medicina, hagueren de marxar a Solsona per graduar-se allà, posant en perill les seves vides, ja que, segons el rector, poc després de sortir de Ciutat els perseguiren "tres fragatas de moros". AHUIB, Universitat, Llibre 28. Llom: *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 345r.

38 AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc.) 1693-1832*, sf. [Suplicació del 19 de novembre de 1696].

39 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matrículas 1694 a 1713*, f. 6r.

40 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matrículas 1694 a 1713*, f. 6v-7r.

41 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matrículas 1694 a 1713*, f. 7r.

42 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matrículas 1694 a 1713*, f. 7r.

43 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matrículas 1694 a 1713*, f. 9r.

ambdós també es negaren a examinar l'aspirant. Bartomeu Bordills informà que no li tocava ser examinador per torn, perquè havia estat el darrer col·legiat en examinar un aspirant. El secretari va informar-lo de tots els problemes haguts, i Bartomeu Bordills, davant aquell fet, demanà que se li concedís un temps per donar una resposta definitiva.⁴⁴

Per altra banda, el dia 1 de desembre del 1696 es va produir una renúncia massiva de catedràtics i col·legials del Col·legi de Medicina a participar en els actes de graduació. Concretament, els col·legiats que signaren la renúncia davant el notari Julià Ginard varen ser Bernat Contestí, Jeroni Riera, Vicenç Julià, Joan Rubí, Tomàs Fiol, Antoni Llinàs, Francesc Rosselló i Francesc Ferrer. Els dimissionaris informaren que la seva acció era motivada per la no observança de les Constitucions, tot i que havien fet tot el possible per al seu compliment, tal i com havien jurat.⁴⁵ Per això, la renúncia seria vigent fins a l'aprovació de les Constitucions per part de Carles II.⁴⁶ A tot això, cal sumar-hi una suplicació enviada per Jeroni Riera i Francesc Ferrer al rector Domingo Sureda de Santmartí informant-lo que Jaume Bestard no complia amb els requisits exigits als estudiants de Medicina per poder optar al grau, i que els col·legiats que havien accedit a examinar-lo no tenien jurisdicció per fer-ho.⁴⁷

El rector va rebutjar la suplicació dels doctors Riera i Ferrer relativa als requisits de Jaume Bestard. A més, portà el cas de la renúncia al Col·legi de Cànon i Lleis, que, entre les seves funcions, s'encarregaven també d'assessorar jurídicament el rector. El Col·legi de Cànon i Lleis va considerar que els col·legiats que havien renunciat a examinar els estudiants havien de ser exclosos perpètuament de la Universitat Literària. El Col·legi de Medicina, en conseqüència, hauria d'estar integrat pels col·legiats que no haguessin renunciat a la seva tasca, encara que no s'arribés al nombre de col·legiats exigint per les Constitucions.⁴⁸ El rector, aleshores, va executar el consell del Col·legi de Cànon i Lleis.⁴⁹ Aquesta mesura va tenir efectes immediats; el dia següent a l'execució per part del rector de la proposta del Col·legi de Cànon i Lleis, Bartomeu Bordills, que encara no havia donat una resposta a la petició del rector per a que examinés Jaume Bestard, es va retractar de qualsevol paper signat anteriorment, reafirmà la seva obediència al rector, i accedí a ser un dels examinadors de Jaume Bestard,⁵⁰ que va obtenir el grau de batxiller dos dies més tard.⁵¹

L'octubre del 1697, Carles II ratificà les Constitucions de la Universitat Literària. En aquest moment, els col·legiats que havien renunciat a participar en els actes de graduació dels estudiants el desembre del 1696 intentaren recuperar les seves càtedres, al·legant que la seva renúncia només era fins que el cas de la desposseïció de la càtedra de Francesc Ferrer hagués passat al jutge competent, que, segons consideraven, era el rei. Per tant, després que la Reial Audiència s'hagués declarat competent per al judici, consideraren que

44 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 9v-10r.

45 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 16r-v.

46 AHUIB, Universitat, Lligall 1. *Papeles y cuadernos sueltos referentes al funcionamiento interno. 1770-1835*, n. 38, 13.

47 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 21r.

48 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 22r.

49 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 11v-12r.

50 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 13r.

51 AHUIB, Universitat, Llibre 29. Llom: *Graus desde 1696 ad 1703*, f. 20v-21r.

les seves peticions havien estat satisfetes, i demanaren la restitució de les càtedres. A més, també afirmaven que el rector no havia acceptat mai la renúncia formulada, de manera que, ni que fos formalment, la renúncia no havia estat efectiva. El rector, però, no va escoltar-los, i considerà que els catedràtics havien renunciat a formar part del Col·legi de Medicina, pel que ja no en formaven, ni en podien formar, part.⁵²

La desposseïció de la càtedra d'Anatomia de Francesc Ferrer

Una altra forma de pressió va ser protagonitzada per Francesc Ferrer, catedràtic d'Anatomia, qui va abandonar la lectura de la seva càtedra com a manifestació de la seva oposició a la designació de Joan Ferragut a la càtedra de Curs Fisiològic.⁵³ Tot i que Francesc Ferrer no acudia a impartir lliçons des de les vacances de Nadal, aquest abandonament no va ser comunicat al rector fins a l'aprovació de cursos del juny del 1696.⁵⁴ Així mateix, i segons anuncià l'estudiant Jaume Bestard, Francesc Ferrer havia anunciat que, a menys que hi hagués ordre oficial de Madrid, no tornaria a la Universitat Literària després de les vacances de Nadal, i que cedia la càtedra d'Anatomia a qui la volgués.⁵⁵ Davant aquells fets, el rector Domingo Sureda de Santmartí va considerar que la càtedra d'Anatomia estava vacant per abandonament, el que es sumava a una sèrie de desobediències dutes a terme per Francesc Ferrer en els darrers anys,⁵⁶ la majoria d'elles relacionades amb l'oposició a la designació de Joan Ferragut com a catedràtic de Curs Fisiològic. Cal indicar, a més, que les Constitucions de la Universitat Literària establien que els catedràtics no podien faltar, per norma general, més de quinze dies a l'any a les lliçons, termini que es podia ampliar fins als trenta dies en casos excepcionals. En el cas que un catedràtic s'absentés més de trenta dies sense justificació, això és sense l'autorització del concili particular de la Universitat Literària o sense malaltia certificada pels catedràtics de Prima i Vespres de Medicina, el catedràtic absent era acomiadat, considerant-se la seva càtedra vacant i procedint a la convocatòria d'oposicions,⁵⁷ segons la normativa establerta al respecte a les Constitucions. Per tant, el rector Domingo Sureda de Santmartí es va basar en aquesta disposició per cessar Francesc Ferrer de la càtedra. Així mateix, el rector també argumentà que Francesc Ferrer no havia observat les Constitucions en el seu títol 29, que estableix, entre d'altres mesures, que el catedràtic d'Anatomia ha d'explicar tota la matèria en dos anys.⁵⁸ Però Francesc Ferrer es va negar a perdre la càtedra d'Anatomia que ostentava, i va recórrer la decisió per la via judicial, presentant recursos tant als jurats⁵⁹

52 AHUIB, Universitat, Lligall 1. *Papeles y cuadernos sueltos referentes al funcionamiento interno. 1770-1835*, n. 38, 13.

53 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 24r.

54 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matrículas 1694 a 1713*, f. 25v.

55 AHUIB, Universitat, Llibre 17. Llom: *Matrículas i aprovacions de Cursillos*, f. 35v.

56 AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc). 1693-1832*, sf. [Suplicació del 26 d'octubre del 1699].

57 AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia auténtica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, sf. (Títol 23).

58 ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 76v.

59 AHUIB, Universitat, Llibre 28. Llom: *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 345v. Els jurats, però, ratificaren la vacança ordenada pel rector (ARM, Extraordinaris de la Universitat. *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 76v). Els síndics de la Part Forana també ratificaren la disposició del rector (ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 77r).

com a la Reial Audiència⁶⁰ o, fins i tot, al propi Consell Suprem d'Aragó.⁶¹ Aquest litigi suposà una inseguretat legal, perquè les oposicions per cobrir la càtedra d'Anatomia no es varen paralitzar amb el recurs, sinó que continuaren. De fet, cinc doctors en Medicina que aspiraven a la càtedra d'Anatomia (Joan Baptista Rubí, Antoni Llinàs, Francesc Rosselló, Antoni Llinàs González i Antoni Roig) sol·licitaren al rector la suspensió de les oposicions per cobrir la càtedra d'Anatomia fins que es resolgués el plet judicial mitjançant sentències definitiva, per no trobar-se privats de la càtedra que, no sense esforç, haurien guanyat.⁶² El rector Domingo Sureda de Santmartí, però, no va tenir en compte aquella suplicació, i argumentà la necessitat de continuar endavant amb les oposicions perquè la seva paralització suposaria un greuge contra els estudiants de Medicina,⁶³ que havien de cursar necessàriament la matèria anatómica.⁶⁴ Finalment, les oposicions per a la càtedra d'Anatomia no comptaren amb cap aspirant,⁶⁵ doncs els cinc doctors que havien sol·licitat la suspensió de les oposicions havien estat rebutjats pel rector.⁶⁶ Davant aquesta situació, els jurats optaren per tornar a fer ús de la designació, i el 16 de juliol del 1696 designaren com a catedràtic d'Anatomia el doctor Francesc Ferragut.⁶⁷

L'agost del 1699, la Reial Audiència publicà la sentència que finalitzava el procés judicial a la institució. En virtut d'aquesta sentència, Francesc Ferrer recuperava la càtedra d'Anatomia.⁶⁸ Però, en contra del que pugui semblar en un primer moment, el cas no va acabar; Gaspar Amer, aleshores síndic de la Universitat Literària, no va acceptar la sentència. El 26 d'octubre del mateix 1699, Gaspar Amer va enviar una suplicació al rector, en aquell moment Francesc de Togores, on li exposava tots els antecedents del cas i suplicava al rector que fixés un termini de tres dies per a que Francesc Ferrer presentés defensa contra les acusacions que se li imputaven; en cas contrari, la càtedra d'Anatomia hauria de tornar a ser considerada vacant.⁶⁹ Francesc Ferrer no va presentar cap defensa,

60 L'apel·lació a la Reial Audiència va ser motiu de disgust pel rector, perquè diversos membres de la institució eren tractats, precisament, per metges participants en el litigi. Per exemple, Bernat Contestí i Vicenç Julià eren els metges del virrei. BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina...*, p. 228.

61 El 1696, les Constitucions encara estaven pendents d'aprovació per part del monarca, de manera que es va considerar que l'autoritat competent en aquest cas seria el Consell Suprem d'Aragó. AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc)*. 1693-1832, sf. [Suplicació del 13 de juliol del 1696]. Malgrat tot, al final la Reial Audiència es va declarar competent en el cas, i s'encarregà del procés judicial.

62 AGCIM, Fons Privats. Arxius de Corporacions i Associacions. Universitat Literària. *Documentos pertenecientes a la Universidad*, sf. [Suplicació del 13 de juliol del 1696].

63 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina*. 1696-1809-21, n. 1, f. 8r.

64 Els plans d'estudi de les diferents facultats es troben fixades en el títol 13 de les Constitucions. AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia auténtica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, sf.

65 AGCIM, Fons Privats. Arxius de Corporacions i Associacions. Universitat Literària. *Documentos pertenecientes a la Universidad*, sf. [Suplicació del 13 de juliol del 1696]. Segons el rector, "*demonstraron los médicos que no era su ánimo el lucir en las oposiciones, sino el estorvar que otros luciesen en las cátedras*". AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina*. 1696-1809-21, n. 1, f. 3r.

66 AGCIM, Fons Privats. Arxius de Corporacions i Associacions. Universitat Literària. *Documentos pertenecientes a la Universidad*, sf. [Suplicació del 13 de juliol del 1696].

67 ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 81r-v.

68 ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 285r-v.

69 AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc)*. 1693-1832, sf. [Suplicació del 26 d'octubre del 1699].

pel que, al cap de tres dies des de la primera suplicació, Gaspar Amer instigà el rector a convocar oposicions a la càtedra d'Anatomia.⁷⁰ Aquestes oposicions no es varen arribar a dur a terme mai, i, de fet, Francesc Ferrer va poder conservar la seva càtedra d'Anatomia fins a la seva defunció, esdevinguda el 1731.

Conclusions

L'estudi en conjunt d'aquestes disputes en el Col·legi de Medicina evidencia l'ús bàsicament interessat de les Constitucions entre el 1693 i el 1697, període que abasta des de la seva aprovació inicial pel Gran i General Consell fins a la ratificació del text per part de Carles II. Aquest període, si bé breu, va ser de gran importància per a la història de la Universitat Literària, si es té en compte que es tracta, precisament, dels anys en que es varen establir els fonaments de la que seria la principal institució educativa de Mallorca fins al segle XIX. Entre el 1693 i el 1697, la Universitat Literària va anar desplegant les diverses disposicions establertes a les Constitucions redactades pel bisbe de Mallorca Pedro de Alagón. Així, es troben els càrrecs del síndic i el clavari, de nova creació, funcionant amb normalitat des del 1693. A part, les cerimònies d'aprovació de cursos o el conferiment dels graus també es duïen a terme segons les Constitucions. És evident, per tant, que hi havia la voluntat expressa i manifesta d'observar les Constitucions per fonamentar la Universitat Literària en la que seria la seva normativa principal. L'única excepció l'ha constituït, precisament, el cas que ha estat comentat en el present article.

Així, el Col·legi de Medicina acusà el rector i els jurats de no observar les Constitucions a l'hora de cobrir la càtedra de Curs Fisiològic vacant, que havia estat atorgada per designació directa a Joan Ferragut, mentre les Constitucions estatuïen que les càtedres vacants havien de ser cobertes mitjançant oposicions. Els jurats, però, argumentaren, entre d'altres, que les Constitucions no havien estat ratificades, pel que la seva observació no era exigible, malgrat haver jurat guardar-les i fer-les complir. En canvi, per procedir a la desposseïció de la càtedra d'Anatomia de Francesc Ferrer, el rector va acudir a les Constitucions, concretament a un article que disposava el cessament dels catedràtics que haguessin mancat més de trenta dies a les lliçons sense autorització. El propi Francesc Ferrer considerà que, si les Constitucions no havien estat observades a l'hora de cobrir la càtedra de Curs Fisiològic, tampoc haurien d'aplicar-se en la seva desposseïció, però ni el rector ni els jurats acceptaren aquell argument i continuaren amb el procés d'oposicions.

Per tant, és clar que, fins que les Constitucions no varen ser aprovades definitivament el 1697 per Carles II, varen ser utilitzades segons la voluntat de les autoritats i de la finalitat que esperessin aconseguir: si era necessari observar les Constitucions per satisfer els seus objectius, ni el rector ni els jurats no dubtaven en aplicar-les. En canvi, si les Constitucions representaven un obstacle, s'escudaven en l'argument que no havien estat ratificades per evitar-les. Aquesta utilització de les Constitucions segons interessos particulars serà característica dels primers anys de la Universitat Literària de Mallorca, i no només en l'àmbit de la provisió de càtedres, sinó també en tot allò referent als drets i deures dels catedràtics.

⁷⁰ AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc)*. 1693-1832, sf. [Suplicació del 30 d'octubre del 1699].

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

CABALLERÍA INGLESA EN MALLORCA DURANTE LA GUERRA DE SUCESIÓN

Eduardo Pascual Ramos

Universitat de les Illes Balears

Resumen: La rápida conquista de Mallorca a manos de las tropas del archiduque Carlos, Carlos III, entre septiembre y octubre del año 1706, demostró la poca capacidad defensiva de la isla. Carlos III acuarteló en Mallorca una compañía inglesa de caballería como refuerzo. Su permanencia en la isla se prolongó desde octubre de 1706 hasta noviembre de 1708.

Palabras clave: Guerra de Sucesión, Felipe V, Carlos III, caballería inglesa, defensa de Mallorca, Real Hacienda.

Abstract: The quick conquest of Majorca by the troops of Charles of Austria between September and October 1706, showed the little defence capabilities of the island. Charles III quartered in Majorca an English company of cavalry as reinforcements. This company stayed in the island from October 1706 to November 1708.

Key words: War of Succession, Philip V, Charles III, cavalry English, defense of Majorca, Royal Treasury.

La guerra de Sucesión española fue un conflicto de dimensiones continentales y de proporciones bélicas desconocidas hasta el momento, debido a la intervención de los ejércitos de los principales países europeos. Como indicó Henry Kamen, por primera vez en la historia Moderna, España era invadida por tropas extranjeras con el fin de destronar al monarca, acontecimiento que dejó clara la vulnerabilidad defensiva y ofensiva del país, al carecer de un ejército nacional.¹ Por otra parte, la armada real se ceñía a una flota destinada principalmente al Atlántico, que convertía al Mediterráneo en un mar con preponderancia de la marina francesa, holandesa y especialmente inglesa.² Tanto Felipe V como Carlos de Austria, Carlos III, recurrieron a alianzas con otros países para suplir sus carencias militares y navales.³

La historiografía ha mostrado al reino de Mallorca con una escasa incidencia en la guerra de Sucesión y alejado de los acontecimientos que se producían, aunque las actuales investigaciones revelan que su participación fue más importante de lo que se había considerado. Su contribución a la guerra fue progresiva a la propia contienda, acelerándose significativamente desde la toma de Mallorca por las tropas de Carlos III en 1706 y hasta el final del conflicto bélico pero su participación no siempre estuvo a la altura de las circunstancias de un conflicto de tal envergadura. La carencia de un ejército profesional en las islas durante el siglo XVII y las dificultades económicas convirtieron a estas islas al inicio del siglo XVIII en plazas difíciles de defender ante la investida enemiga.⁴ Durante la guerra de Sucesión, en Mallorca permanecieron acuarteladas tropas de diferentes nacionalidades como fueron francesas, inglesas, napolitanas e imperiales (austriacas-italianas).⁵

La dimensión internacional del conflicto significó la participación de una fuerza multinacional en cada uno de los dos bloques (Dos Coronas *versus* Alianza de la Haya) y el refuerzo de los puestos claves de sus territorios. Tanto Felipe V como el archiduque Carlos practicaron una política de refuerzo de los enclaves estratégicos mediante el acuartelamiento de tropas en los principales puntos de defensa, en castillos, si los había, o en enclaves defensivos. Si el reino carecía de huestes se solicitaban a la Corte y algunos países aliados aportaron sus tropas para reforzar aquellas plazas que constituían un nudo de tránsito y comercio de su nación.

La situación geoestratégica de los puertos del reino de Mallorca dentro del teatro de operaciones en el Mediterráneo los convirtieron en puntos trascendentales, tanto de enlace

1 KAMEN, H.: *Felipe V. El rey que reinó dos veces*, Madrid, reedición 2010, p. 51.

2 Sobre la indefensión del reino de Mallorca durante el reinado de Carlos II ver ESPINO LÓPEZ, A.: "La presión francesa sobre las Baleares durante el reinado de Carlos II, 1673-1689", *Hispania. Revista Española de Historia*, 228, enero-abril 2008, pp. 107-150.

3 Europa se dividió en dos grandes bloques. El primero formado por España, bajo el mando de Felipe V, se coaligó con Francia, aliado natural, bajo el reinado de Luís XIV, abuelo de Felipe V. En origen, Saboya se encontraba en este bloque: Eugenio de Saboya era el suegro de Felipe V. Esta coalición era denominada como de las Dos Coronas. Por otra parte, mediante la Alianza de la Haya de 1701 se conformó una bloque de países que invalidaban el último testamento de Carlos II formado por Austria, Inglaterra y Holanda, al que posteriormente se unieron Saboya y Portugal.

4 A este respecto ver el reciente trabajo de ESPINO LÓPEZ, A.: *En la perifèria dels regnes perifèrics. Guerra i defensa en la Mallorca de Carles II (1665-1700)*, Palma, 2011.

5 PASCUAL RAMOS, E.: "Intervención de tropas imperiales al final de la Guerra de Sucesión", *BSAL*, 62, 2006, pp. 255-266.

entre las costas de la Península ibérica e itálica como de fondeaderos invernales. La defensa bilateral (España y Francia) no sólo se ceñía a la protección del puerto sino que también incluía un sistema de conexión marítima con puertos españoles y franceses, especialmente Tolón, para el rápido envío de refuerzos en caso de urgencia. Las autoridades españolas y francesas decidieron reforzar los puertos de Palma y Mahón con el envío de tropas francesas y su acuartelamiento. Desde el inicio de la guerra de Sucesión había en Mallorca un pequeño destacamento de franceses acuartelados en el castillo de San Carlos. En Menorca su principal puerto fue reforzado con el acuartelamiento de tropas españolas, francesas y napolitanas en el castillo de San Felipe, que mantuvieron frecuentes contactos marítimos con los principales puertos franceses.⁶

La rápida toma de Ibiza y Mallorca en septiembre-octubre de 1706 por las embarcaciones anglo-holandesas mostró el precario sistema defensivo de las islas, que había evolucionado poco en siglos y se mostraba obsoleto ante una guerra de considerables dimensiones. El sistema castrense estaba formado por un conjunto de pequeñas unidades militares particulares, como la Compañía de los Doscientos y los *cavalls forçats*, y otras institucionales, compuestas por tercias de infantería y caballería y por diferentes compañías de artilleros situadas en los castillos reales, todos ellos mal articulados y con escasos recursos. También se formaban compañías *ad hoc* a petición del virrey para misiones puntuales fuera de la isla, denominadas levas, conformadas por artilleros y en muchos casos por bandoleros que tenían la posibilidad de engancharse en estas compañías para evadir las penas que podían corresponderles. A su vez el reino se beneficiaba ahorrándose parte de la leva y alejando los focos de conflictividad.

La presencia de tropas francesas en Mallorca al principio del siglo XVIII se enmarca en los beneficios que obtuvo Francia en el Tratado de Rijswijk, firmado en septiembre de 1697, que favorecía un predominio comercial galo en las costas españolas. Esta ventaja comercial aumentó tras la declaración de guerra entre España y el resto de países europeos, coaligados en la Alianza de la Haya, con la que se inició un régimen de prohibiciones para mercaderar con los comerciantes de las naciones enemigas. En Mallorca se confiscaron los libros de los mercaderes que tenían relaciones comerciales con las potencias enfrentadas y se prohibió comerciar con ingleses y holandeses.⁷ De esta forma, los negocios entre España y Francia se consolidaban sin sus grandes competidores, saliendo la nación gala beneficiada gracias a la introducción del tabaco y otras mercancías.⁸ Durante la primera etapa del reinado de Felipe V en Mallorca (1701-1706) la presencia de este ejército galo en la isla se reducía a unos escasos sesenta franceses acuartelados en el castillo de San Carlos en Palma (Portopí). No se ha podido constatar la intervención militar de este destacamento en la defensa de la isla en la toma de septiembre-octubre de 1706, suponiéndose una escasa intervención. Tras el cambio de régimen monárquico en Mallorca, el 4 de octubre de 1706 este contingente galo embarcó en cinco gánguiles junto a algunas autoridades y

6 JUAN VIDAL, J.: *La conquesta anglesa i la pèrdua espanyola de Menorca com a conseqüència de la guerra de Successió a la Corona d'Espanya*, Palma, 2008, pp. 43-44.

7 AHN, Consejos, lib. 2537, f. 3.

8 PORCEL ZANOGUERA, F.: *Mallorca durante el primer período de la guerra de Sucesión a la Corona de España*, Palma, 1921, pp. 8-9. En el artículo 15 del tratado de Riswick, firmado el 20 de septiembre de 1697, se especificaba el libre comercio entre España y Francia sin que los comerciantes galos tuvieran que declarar sus mercancías en los puertos españoles. Esta situación de privilegio fue causa de agravio entre los comerciantes mallorquines.

particulares filipistas rumbo a la Península.⁹

Caballería inglesa en Mallorca (1706-1708)

La aportación militar de Inglaterra (Gran Bretaña a partir de 1707) a la guerra de Sucesión fue decisiva aunque siempre estuvo supeditada a sus intereses. La contribución inglesa a la guerra a favor del archiduque Carlos, favorable o desfavorable según los dictámenes del parlamento inglés, es clave para entender la evolución bélica. Su dependencia de las tropas, flotas y dinero inglesas era crucial, como lo era la de España respecto a Francia. Según datos aportados por el historiador Christopher Storrs, entre 1703 y 1706 Inglaterra aportó un total de 28.500 soldados y el Parlamento inglés acordó mantener en España a 29.000 hombres en el invierno de 1706 a 1707.¹⁰

La conquista de Mallorca por parte del archiduque Carlos se fraguó en el verano de 1706. El príncipe Antonio de Liechtenstein, ministro imperial, propuso una primera expedición aliada al reino de Mallorca y la decisión fue compartida por los generales ingleses Peterborough y Stanhope, pero tenía que estar sujeta al afianzamiento de la toma de Madrid.¹¹ Finalmente, el 9 de agosto de 1706, se decidió la toma de Mallorca en Guadalajara. Varias voces castrenses se alzaron contra esta resolución por parecerles más provechosa la conquista de Menorca debido a las condiciones favorables del puerto de Mahón para convertirse en base invernal de la flota anglo-holandesa. Inglaterra y Holanda aportaron 28 barcos comandados por los almirantes Leake, almirante jefe y con pleno derecho de decisión sobre la cuestión naval inglesa, y Wassenaer, que había conquistado Alicante en agosto de ese mismo año. El VI conde de Savellá, Juan Antonio de Boixadors i Pacs, barón de Vallmoll i de Buyolí fue nombrado plenipotenciario del rey Carlos III (archiduque Carlos) para la toma de Ibiza y Mallorca.¹² Tras la rápida conquista de Ibiza, las embarcaciones se dirigieron hacia Mallorca produciéndose la capitulación de las autoridades políticas del reino. El domingo 29 de septiembre, el conde de Savellá desembarcó y se alojó en casa de su suegro, Francisco Sureda de Sant Martí i Desbrull. Dos días después tomó posesión de la isla en nombre de Carlos III.¹³ El 3 de octubre de 1706 la flota aliada zarpó rumbo a Portugal.¹⁴ A partir de entonces los puertos mallorquines se abrieron de nuevo al tráfico de

9 TORRELLA i BALLESTER, J.; TORRELLA i TRUYOLS, A.: *Llibre de notes manuscrites d'Agustí de Torrella, Olla podrida*, Palma, 2010, p. 121.

10 STORRS, C.: "Inglaterra y la guerra de Sucesión española", en *La Guerra Sucesión en España y la batalla de Almansa. Europa en la encrucijada*, Madrid, 2009, p. 118.

11 CASTELLVÍ, F. de: *Narraciones Históricas*, II, p. 128, "que las tropas aliadas que se hallaban en Valencia podrían estar prontas a embarcarse y pasar a socorrer al duque de Saboya luego que llegase la escuadra inglesa... que socorridos Turín aquellas tropas podían embarcarse a ocupar las islas de Mallorca y Menorca...", p. 136 "con la poca tropa que acompañaba al rey era exponer su persona a una visible desgracia. Llegaban y se expedían los correos a milord Peterboroug en Valencia. a éste se le escribió no se embarcase para ejecutar la proyectada expedición de ocupar Mallorca y se le rogó se pusiese en marcha penetrando en Castilla". British Museum (B.M.), Additional Manuscripts (Add) 5.441 incluido en MATA, M.: *1705-1713 Menorca: Franceses, Ingleses y la Guerra de Sucesión*, Mahón, 1980, pp. 60-61.

12 CASTELLVÍ, F. de: *Narraciones Históricas*, II, pp. 310-311.

13 El 4 de octubre de 1706, el conde de Savellá juraba en la plaza de Cort, en representación de Carlos III, las franquicias y privilegios del reino de Mallorca como se había estipulado en las capitulaciones; ARM, AGC, 73, ff. 48v-50 y ARM, EU 87, ff. 19v-20v.

14 ARM, RP 268, f. 47v.

embarcaciones inglesas y holandesas.

Debido al inseguro sistema defensivo de la isla se decidió que un contingente de caballería inglesa llegado en las embarcaciones anglo-holandesas permaneciera en Mallorca como refuerzo defensivo. Este destacamento estaba formado por una compañía de caballos Corazas ingleses comandada por el capitán D. Enrique Tease y compuesta por dos tenientes -se agregaron el teniente Pedro Melender el 17 de julio de 1707 y posteriormente el teniente Felipe Rocabert¹⁵ ciento doce soldados y cuatro criados, lo que sumaba un total de 120 hombres. Permanecieron alojados en la fortaleza y presidio de San Carlos de Portopí por espacio de dos años, entre el 6 de octubre de 1706 y el 1 de noviembre de 1708, fecha en la que embarcaron con dirección a Barcelona.¹⁶ La partida de Mallorca de la caballería inglesa se produjo por el cambio de los intereses geoestratégicos del alto mando británico sobre el archipiélago balear, pasando la preeminencia de Mallorca a Menorca como puerto principal para sus embarcaciones, aunque éstas continuaron atracando en la bahía de Palma durante el resto de la guerra.

Apenas existe constancia de las tareas realizadas por la caballería inglesa en la isla durante su estancia. Su misión principal fue reforzar el puerto de Porto Pi y la zona norte de la isla, Artá (*Son Servera*), con un destacamento de caballería en ambos lugares. Se encargaron también de custodiar a los residentes franceses que, tras la toma de Mallorca, las autoridades recluyeron en el castillo de San Carlos para su seguridad.

Costes de la caballería inglesa

El mantenimiento de la caballería inglesa fue sufragado por las arcas de la Procuración Real. La gestión económica entre la institución real y la compañía inglesa fue realizada por D. Juan Andrés Conrado i Rotger, cónsul británico en Mallorca,¹⁷ que se encargó de cobrar de la Procuración Real y de pagar a los británicos y a los profesionales requeridos para el mantenimiento del ejército británico en la isla. La estancia de este destacamento de caballería de Dragones ingleses costó a las arcas reales 13.832 libras. Esta cantidad incluye diferentes gastos destinados a la manutención como las 12.932 libras, 2 sueldos y 9 dineros (apéndice documental I) y los gastos que podríamos denominar como menores, destinados a médicos, transporte de cebada, herrajes, etc., (apéndice documental II). En *Son Servera* los jurados de Artá pagaban los gastos ocasionados por la estancia de la caballería británica y posteriormente el teniente procurador de esa villa pagaba a los jurados del dinero de las arcas reales, a través del maestro racional del Real Patrimonio del reino de Mallorca.

Como conclusión podría afirmarse que la estancia de esta compañía inglesa en Mallorca supuso una autentica sangría a las arcas del Real Patrimonio durante los años en que el reino de Mallorca contribuyó firmemente a la guerra de Sucesión.

15 Ambos tenientes agregados cobraron mensualmente, y sin la mediación del cónsul británico, de sueldo 13 sueldos, 4 dineros y 11 dineros.

16 CAMPANER y FUERTES, A.: *Cronicón Majoricense...*, p. 487.

17 Juan Andrés Conrado Rotger, jurado ciudadano-militar, cónsul británico en 1708. Años más tarde estuvo implicado en la conspiración filipista de 1711. Era hijo del ciudadano militar, mercader y depositario real, Esteban Conrado Dalabau. VV.AA.: *La guerra de Successió a Mallorca, 1700-1715, una aproximació als protagonistes*, Palma, 2006, p. 152.

Apéndice documental

Doc. I

ARM, RP 1980, ff. 76v-78.

Resumen de los gastos de las raciones y otros consumos de la compañía de caballería británica desde octubre de 1706 hasta noviembre de 1708 pagados por el Real Patrimonio del reino de Mallorca.

Quanta de las raciones que ha pagado este Real Patrimonio a Juan Andrés Conrrado, cónsul por Su Mag. Britanica en este Reyno, de orden del Illmo. Sr. Conde de Çavella, Plenipotenciario de Su Mag. por los 112 soldados, un capitán y dos tenientes con racion doble y quatro criados que en numero eran 122 raciones, cuya infantería se hallaba alojada en la Fortaleza de San Carlos desde miércoles 6 8bre 1706 hasta primero de 9bre 1708 que se embarcó dicha infantería y oficiales, como de todo parece en las quantas originales registradas en los libros nº 1 y nº 2 que se hallan recogidos en los Archivos del Racionalato. *Primeramente se pagó en 14 de febrero 1707 a Juan Andres Conrrado, cónsul por Su Mag. Britanica en este Reyno ochocientas sesenta dos libras diez y nueve sueldos y siete dineros cumplimiento de 1.064 libras, 9 libras, 3 sueldos por los gastos de raciones y demás generos que previno para sustento y comodidad de los referidos soldados ingleses, ocasionado dicho gasto desde 6 8bre 1706 hasta 5 Xbre dicho año que son dos meses, incluido en esta partida el gasto extraordinario de que resulta en las quantas de dicho Conrrado presentadas y abonadas por S.Illma. como las estantes 201 libras, 9 sueldos y 8 dineros que faltan para cumplimentar de las referidas 1.064 libras, 9 sueldos, 3 dineros se remplasen por semejantes que devian entrar en el Real Patrimonio por el valor de 133 quintales bizcocho y 25 saquitos harina y 14 de avijuelas de los franceses que se hallavan en la Fortaleza de San Carlos cuyos generos se entregaron al dicho Conrrado a cuenta de esta partida.*

1.064 libras, 9 sueldos, 3 dineros

Mas se pagó en primero de junio dicho año al dicho Juan Andres Conrrado dos mil doscientas sesenta quatro libras, un sueldo y quatro dineros por la sobredicha razón y por 6 meses del referido gasto desde 6 Xbre 1706 hasta 5 de mayo 1707 según las quantas firmadas de S.Illma.

2.264 libras, 1 sueldo, 4 dineros

Mas se pagó en 16 7bre 1707 al dicho Juan Andres Conrrado dos mil y nueve libras siete sueldos y dos dineros por dichas razón y por tres meses de dicho gasto desde 6 mayo 1707 hasta 5 7bre del mismo año, según resulta de las quantas firmadas por S.Illma.

2.009 libras, 7 sueldos, 2 dineros

Mas se pagó en 22 Xbre 1707 al dicho Juan Andres Conrrado mil ciento y seis libras, seis sueldos por dicha razón y por dos meses desde 6 7bre 1707 hasta 5 9bre dicho año según resulta de las quantas firmadas por S.Illma.

1.106 libras, 6 sueldos

Mas se pagó en 27 8bre 1708 al dicho Juan Andres Conrrado seis mil ciento ochenta una libras, trece sueldos y onze dineros por dicha razón y por onze meses de dicho gasto ocasionado desde 6 9bre 1707 hasta 5 8bre 1708 según resulta de las quantas firmadas por S.Illma.

6.181 libras, 13 sueldos 11 dineros

Mas importó el gasto del prorrateo de la ultima mesada presentada por el dicho Juan Andres Conrrado trescientas y seis libras, cinco sueldos y un dinero desde 6 8bre 1708 hasta primero 9bre dicho año conforme quenta firmada por su Illma.

306 libras, 5 sueldos, 1 dinero

Importa lo pagado de orden del Illma Señor Conde de Çavella, Plenipotenciario de S.Mag. (que Dios gde.) desde 29 9bre de 1706 hasta 16 febrero de 1709 ciento treinta nueve mil quinientas setenta siete libras, siete sueldos y siete dineros a saber es 12.932 libras, 2 sueldos, 9 dineros pagadas a Juan Andres Conrrado por la mesadas de los ingleses que residían en la Fortaleza de San Carlos.

D. Berenguer Truyols.

Doc. II

ARM, RP 227 y 228.

Diferentes gastos ocasionados por la compañía de caballos corazas dragones inglesa en Mallorca durante la guerra de Sucesión.

Persona	Contenido	Lbrs
Sueldo y mantenimiento	Raciones y otros gastos	12.932
Dr. Francisco Ferrer	Visitas médicas	22
Antonio Oliver (cirujano)	Visitas médicas	11
Pedro Brotad	Espuelas, cabezadas, etc.	18
Juan Puig y Francisco Castell	Renovar las sillas de los caballos	98
Pedro Brotad	medicinas	18
Jaime Antonio Picó	Avena y cebada para los caballos	127
Miguel Oliver	Herraduras y trabajo de herrar	104
Pedro Mestre, jurado de Artá	Cebada, paja para el sustento de los caballos ingleses en Son Servera	185
Miguel Estelrich, lugarteniente procurador real en Artá	Sustento de la caballos Dragones ingleses en Son Servera	136
Jurado en Artá	Sustento de la caballos Dragones ingleses en Son Servera	61
Felipe Rocabert, teniente agregado	sueldo	116
		13.832

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

LA DECORACIÓ MURAL DE L'ESGLÉSIA DEL SANTUARI DE LLUC. PROBLEMES DE CONSERVACIÓ

Andreu Josep Villalonga Vidal / Antònia Reig Morro

Universitat de les Illes Balears¹

Resum: El present article versa sobre les transformacions i els problemes de conservació que la decoració mural de l'església del santuari de Lluç ha patit al llarg del temps i s'estructura en dues parts. En la primera s'analitza l'evolució històrica de l'ornamentació parietal al temps que es fan aportacions documentals que permeten ampliar els coneixements actuals sobre l'execució de les de les mateixes, mentre que la segona part la constitueix una memòria de l'estat de conservació i de la restauració de la que han estat objecte darrerament.

Paraules clau: Lluç, conservació de patrimoni, decoració mural, modernisme, Antoni Gaudí, Guillem Reynés.

Abstract: This paper is about the transformations and problems of conservation of the mural decoration in Lluç Sanctuary, through time. It is divided into two parts. The first one is a Lluç mural ornamentation history which includes some new documental findings about the creative process of the paintings. The second part is a report on the paintings state of preservation and their recent restoration.

Key words: Lluç, heritage conservation, mural decoration, art nouveau, Antoni Gaudí, Guillem Reynés.

Rebut l'11 de maig. Acceptat el 6 de setembre de 2011.

¹ Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religios.

El present article forma part de la divulgació de resultats d'un projecte de recerca finançat pel *Ministerio de Ciencia e Innovación* i que porta per títol *Diagnosis por imagen e interpretación histórico-artística en los procesos de recuperación mural. Islas Baleares*, sent el seu número de referència: HAR2009-09929. Les fonts documentals inèdites citades en aquest treball pertanyen a l'Arxiu Capitular de Lluç, d'ara endavant ACL. Per la seva banda el Butlletí Oficial del Bisbat de Mallorca serà citat com BOBM.

Introducció

L'església del Santuari de Lluc és una de les fàbriques eclesials més significatives de l'arquitectura religiosa mallorquina. Més enllà de la seva indubtable importància com a centre religiós, des de la seva naturalesa de lloc de peregrinació, se'ns presenta com un edifici de transició, protagonista de diferents moments claus de la història arquitectònica de Mallorca a principis de les edats moderna i contemporània.

La Construcció de l'església va iniciar-se l'any 1622, per més que la gestació del seu projecte pugui endarrerir-se fins a 1616, data en la que apareix documentada la presència a Lluc del prestigiós escultor Jaume Blanquer, autor de la traça del temple.² La importància del disseny blanquerià es troba en la seva vinculació al llenguatge clàssic. Sense rebutjar la longitudinalitat espacial característica de les esglésies insulars, modelà un nou sentit espacial a través d'una articulació clàssica de l'alçat, basada en l'ordre arquitectònic i amb la força centralitzadora de la cúpula, establint un model arquitectònic que ràpidament va tenir continuïtat en els temples conventuals aixecats a Ciutat al llarg del segle XVII i en distintes capelles fondes de la Part Forana.

L'altre moment clau se va produir a principis del segle XX, quan l'inquiet bisbe Campins va decidir reformar el temple per commemorar el vint-i-cinquè aniversari de la coronació pontifícia de la Maredeu de Lluc. A tals efectes els arquitectes catalans Antoni Gaudí i Joan Rubió, que aleshores es trobaven immersos en la *restauració litúrgica* de la Seu, i l'arquitecte mallorquí Guillem Reynés se traslladaren al santuari l'any 1908 per tal de concretar les intervencions pertinents, que finalment se centraren en tres àmbits: l'ampliació de l'hostal dels pelegrins, la construcció del rosari monumental i la decoració de l'interior del temple.

El lligam artístic entre aquests dos moments històrics es concreta en la decoració parietal que recobreix la totalitat del temple, des del presbiteri a les capelles laterals, passant per la cúpula, el transsepte i la nau. Aquesta epidermis decorativa resulta interessant des del punt de vista historicoartístic per ser el resultat d'un llarg procés creatiu que s'ha desenvolupat en tres períodes distintes (segles XVII, XIX i XX) com a conseqüència no sols d'una operació acumulativa, sinó que l'adició creativa sembla justificar-se per part dels promotors com una mesura de preservació patrimonial al mateix temps que s'actualitza funcionalment i estètica l'espai interior del temple.

En el transcórrer dels segles aquesta ornamentació mural ha hagut d'afrontar diferents problemes pel que fa a la seva conservació, alguns han estat d'índole material que, en forma d'humitat i intervencions agressives han posat en perill la seva integritat física. D'altres, en canvi, són de naturalesa ideològica, els canvis litúrgics i els usos devocionals, així com la reinterpretació estètica de les aportacions d'èpoques passades, ha anat ampliant i modificant un revestiment decoratiu que, si en un principi era localitzat, ha acabat per abastar la totalitat de l'interior de l'església. Tenint en compte aquesta doble perspectiva a les pàgines que segueixen abordarem tant la problemàtica de la identificació autoral, datació i història de la conservació de les pintures murals, així com la identificació de les principals patologies i les solucions aportades durant la restauració que en dates recents s'ha dut a terme.

² JUAN MESTRE, R.: "El maestro Jaime Blanquer en Lluc", *BSAL*, 36, 1978, p. 1.

Problemàtica històrica

S'ha fixat l'origen de la decoració mural en el darrer terç del segle XVII, ja que el 1683 apareix específicament documentat un pagament a l'escultor Damià Creuades a compte de l'execució de la decoració de fusta daurada de l'entaulament de la nau.³ El fet és que hi ha constància documental d'aquest escultor a Lluç entre 1676 i 1684,⁴ encara que només en el document de 1683 citat en primer lloc s'indica que treballà específicament en la decoració parietal. En qualsevol cas, donades les semblances formals entre el revestiment ornamental del presbiteri i el de l'entaulament i carcanyols de la nau, sembla encertat suposar la intervenció de Creuades també a la capella major.

A jutjar per les fotografies fetes prèviament a la intervenció modernista, el temple tal i com es va deixar al Barroc presentava una decoració en baix relleu daurat composta per motius vegetals ordenats en registres horitzontals i en disposició simètrica que, genèricament, i mancant un terme més concret, poden respondre al qualificatiu de grotescs. Segurament una forma més precisa de definir aquests motius decoratius seria emprar el terme fullatges, ja que durant l'edat moderna sovint es distingia entre la decoració vegetal i els grotescs, caracteritzats essencialment per la presència, entre el fullam, de figuració híbrida i monstruosa, de fet Cellini qualificava d'ignorant al que gratuïtament aplicava el terme grotesc a l'ornamentació de motius vegetals.⁵ No obstant, no tots els teòrics eren tan radicals en la seva consideració de què era en realitat un grotesc i què no. En aquest sentit, s'ha de tenir present que Francisco Pacheco considerava el grotesc com una variant de la decoració de fullaraca.⁶ En qualsevol cas, tal i com es veurà, val la pena sobreposar-se a una excessiva definició filològica de la iconografia ornamental de l'església del Santuari de Lluç per tal de poden interpretar el sentit que es va acabar per donar a la seva ornamentació. De fet és significatiu constatar que ja durant el Barroc el tractament ornamental donat a algunes parts de l'església de Lluç no va ser del tot ben valorat per part de les autoritats eclesiàstiques, ja que en una visita pastoral de 1690 es va manar substituir la decoració de *fruyteras* de les parets del presbiteri per tal de col·locar al seu lloc algunes pintures que representassin distints miracles obrats per la imatge titular.⁷ La causa esgrimida fou la manca de decorositat dels ornaments existents. Cosa que, en certa manera, ve a vincular el revestiment ornamental amb el grotesc, més enllà de qualsevol precisió tipològica, ja que és sabut que aquest model decoratiu va ser a vegades proscrit de l'interior dels temples (en acabats de policromia i estofats) a partir del Concili de Trento, precisament per ser considerat indecorós tant per la seva iconografia com pel seu origen pagà.⁸ Així mateix aquesta substitució marca el primer dels problemes de conservació de l'ornamentació parietal, simptomàticament no es tracta, com ja hem dit, de raons materials

3 BESTARD CLADERA, B.; JIMÉNEZ FRONTERA, J.; RAMON LIDÓN, M.: *L'església i els retaules del Santuari de Lluç*, [s.n.], 2004, p. 21.

4 BESTARD CLADERA, B.; JIMÉNEZ FRONTERA, J.; RAMON LIDÓN, M.: *L'església i...*, p. 62 (documents XX i XXI)

5 CHASTEL, A.: *El grotesco*, Madrid, 2000, p. 39.

6 *Algunos se aficionaron tanto a los grotescos que, no contentándose con adornar los retablos en los frisos, pilastras y recuadros, revestían todas las figuras de bulto, y ropas de ellas, de este género de follajes.* PACHECO, F.: *El arte de la pintura*, Madrid, 1990, p. 462.

7 BESTARD CLADERA, B.; JIMÉNEZ FRONTERA, J.; RAMON LIDÓN, M.: *L'església i...*, p. 63 (document XXIII).

8 ECHEVARRÍA GOÑI, P.L.: "Policromía renacentista y barroca", *Cuadernos de Arte Español*, 48, 1991, p. 26.

sinó estètiques, per manca d'adequació de la forma al contingut. En qualsevol cas, aquesta decisió sembla una mostra excessiva de zel vers el principi del decorum. Tornem a citar a Pacheco, el qual pensava que en la decoració arquitectònica no es podia defugir l'ús del grotesc, l'única matisació consistia en evitar la inclusió de carasses, sàtirs, híbrids i serpents en els repertoris ubicats a l'interior de les esglésies, a les que era lícit, no obstant, decorar amb serafins, infants, ocells i fruites.⁹ Recordem, en aquest sentit, que el terme emprat a la visita pastoral per a la decoració a eliminar era precisament el mot fruitera, un motiu que el teòric sevillà sí considerava decorós.

El segon entrebanc en la història de la conservació de la decoració mural es va donar a la segona meitat del segle XIX, quan el seu estat de conservació era tan deficient que, en torn a 1866 es va haver de pintar de bell nou.¹⁰ En aquest cas, doncs, sembla que els problemes eren d'índole material, però això no explica perquè el fons color cel de la decoració daurada va ser substituït pel blanc d'ivori que es pot veure encara avui en dia al presbiteri, al fris que recorre tot el temple i als carcanyols dels arcs d'entrada a les capelles laterals. Res en sabem dels motius d'aquest canvi cromàtic que, entre altres motivacions, podria respondre a un calculat intent d'harmonitzar el fons dels fullatges ornamentals amb el color blanc que predomina en el retaule major. En qualsevol cas el que sembla segur és que el canvi de tonalitat no va ser arbitrari. El cel és un color profundament simbòlic, que fa referència a la transcendència o més específicament a la seu de la divinitat, tal com indica el seu nom, mentre que la puresa perfecta del blanc s'ha emprat com a referent simbòlic de la innocència, la virginitat o la glòria celestial. D'aquí que cel i blanc (els dos tons emprats successivament a l'església de Lluc) siguin els colors més freqüents a la iconografia mariana.¹¹ En el cas concret que ens ocupa, el tarannà simbòlic de la tintura celeste quedava rubricat per la cita del salm 86 de la Vulgata inscrit a l'extradós de l'arc del fons del presbiteri: *Fundamenta eius in montibus sanctis, el seu fonament és a les muntanyes santes*, segons la traducció interconfessional de la Bíblia catalana. En aquest sentit, tant el color com la referència a les muntanyes (no sols presents a través del verset del salm sinó també a través dels materials constructius de la mateixa església, que fou edificada amb pedra dels voltants¹²) semblen vinculades a la invenció de la imatge de la MaredeDéu de Lluc i en un sentit més universal, formen part de la mateixa realitat simbòlica ja que en certes concepcions cosmològiques les muntanyes divines ocupen el centre de l'Univers, del que el cel n'és un dels colors representatius.¹³

Ara bé, la transformació més important duta a terme damunt la decoració mural de l'església de Lluc és la que es va produir a principis del segle XX per iniciativa del bisbe Campins. Aquest, aprofitant l'avinentesa de la proximitat del XXV aniversari de la coronació pontifícia de la MaredeDéu, va publicar al *Butlletí Oficial del Bisbat de Mallorca* una exhortació pastoral explicant les causes i les actuacions planificades per a dita efemèride al mateix temps que demanava la implicació espiritual i econòmica de tota la diòcesi. Aquest text és fonamental

9 PACHECO, F.: *El arte...*, p. 462.

10 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch. Parroquia de Escorca diócesis de Mallorca*, Palma, 1914, p. 252.

11 REVILLA GARCÍA, F.: *Diccionario de iconografía*, Madrid, p. 53 i 65.

12 JUAN MESTRE, R.: "El maestro Jaime...", p. 4.

13 DDAA: *La Biblia. Traducció interconfessional*, [s.n.], 1994, p. 989, nota v.

per poder entendre la reforma duta a terme en el santuari, a més, s'ha de tenir present que aquesta coincideix amb el període cronològic de màxima difusió de l'arquitectura modernista a Mallorca i en particular, amb la intervenció de Gaudí, Jujol i Rubió a la Seu, amb la qual la reforma executada a Lluç es troba ideològicament vinculada.

L'exhortació pastoral amb la que el bisbe Campins va voler explicar les seves intencions comença significativament justificant l'ús de les imatges dins els usos devocionals de l'església catòlica ja que, com hom sap, tot a Lluç gira en torn a la miraculosa imatge de la titular. No obstant, la cita literal a la vint-i-cinquena sessió del Concili de Trento suposa un matís important ja que front a la invenció, els portents i les llegendes populars en torn a la Maredeu, contraposa la doctrina oficial de l'església segons la qual la veneració de les imatges, tot i ser lícita, s'ha d'allunyar de les temptacions idolàtriques ja que no resideix a les imatges *cap divinitat o virtut per la qual meresquen el culte, o perquè les hajan de demanar res o s'haja de posar en tals imatges la confiança, com la fundaven en sos ídols els gentils: sino per quant l'honor que'ls ofereixen, se refereix a lo qu'aquelles representen*.¹⁴ Una vegada, concretada exactament quina és la funció teològica de la veneració de la imatge, Campins la posa en valor com a agent aglutinador de la comunitat de fidels i com a símbol de la identitat cultural pròpia, tota vegada que recordant la seva intercessió en el passat, tant la miraculosa Maredeu de Lluç com altres imatges semblants *animen a la continuació de l'història de les grandeses pàtries*.¹⁵

Una vegada plantejada la qüestió genèrica de la veneració de la imatge des de paràmetres doctrinals, el bisbe convida als mallorquins a peregrinar i a col·laborar en el procés d'ornamentació i reforma del santuari. Aquesta reforma es troba concretada en cinc intervencions específiques: ornamentació de l'interior de l'església, la dignificació espiritual de la mateixa a través de la dedicació del temple a la Maredeu, construcció del denominat camí dels misteris i del rosari monumental, ampliació dels edificis que envolten el santuari dedicats a l'allotjament de pelegrins i finalment la recuperació de la memòria històrica de Lluç, així com la documentació i divulgació de la reforma a través de la redacció d'una història del santuari encarregada a Mateu Rotger, aleshores arxiver diocesà.¹⁶

Una qüestió no resolta definitivament és la de l'autoria intel·lectual d'aquest programa de reformes i, específicament, de la transformació de l'interior de l'església. Des d'antic es coneix la participació d'Antoni Gaudí, Joan Rubió i Guillem Reynés. Hi ha unanimitat en acceptar que va ser aquest darrer l'encarregat de dirigir les obres, mentre que Gaudí i Rubió solen quedar relegats al paper d'assessors sense que hi hagi acord en el grau de responsabilitat que tingueren en la presa de decisions. Mateu Rotger, al que podem considerar la font bibliogràfica més directe ja que, com hem dit abans, escriu la seva història de Lluç per encàrrec directe del bisbe Campins, deixa constància d'una visita del prelat al santuari acompanyat per Reynés el mes de juliol de 1908, és a dir un mes abans de

14 CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Exhortació pastoral sobre el vint-i-cinquè aniversari de la coronació pontifícia de Nostra senyora de Lluç", *BOBM*, XLVIII, p. 233. Aquest fragment que cita el bisbe Campins és una traducció literal de l'edicta sobre la Invocació, veneració i relíquies dels sants i de les sagrades imatges. El text íntegre del document tridentí es troba disponible en xarxa a: <http://www.multimedios.org/docs/d000436/p000005.htm#4-p0.15>. Consultat el 23 de maig de 2011.

15 CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Exhortació pastoral...", p. 234.

16 CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Exhortació pastoral...", p. 240 i 241.

la publicació de l'exhortació pastoral.¹⁷ El 13 d'octubre següent Campins i Reynés tornen a Lluç, amb ells ho fan també Gaudí i Rubió. Segons Rotger, el motiu era estudiar el projecte d'ornamentació del temple i recollir dades per a la construcció del rosari monumental, sense més especificacions. En canvi, quan afirma que al més següent s'ha començat a treballar ja a l'interior del temple indica clarament que es fa seguint indicacions de Gaudí.¹⁸ Per la seva banda, Antoni Maria Alcover, a la seva biografia del bisbe Campins, recull la mateixa informació que Rotger en quant a dates i personatges implicats, però pel que fa referència a l'autoria del projecte de decoració de l'església reparteix la responsabilitat entre Gaudí i Rubió.¹⁹ Per contra, en la seva biografia de Gaudí, J. F. Ràfols, tot i no parlar de la decoració mural de l'església de Lluç, sí que cita el rosari monumental, afirmant que l'execució del mateix va ser dirigida per Rubió i Reynés.²⁰

Miquel Seguí, que va tractar en diferents textos la reforma modernista de Lluç, va anar perfilant progressivament la seva opinió vers la qüestió. Si en la seva tesi de llicenciatura afirmava desconèixer el grau d'implicació dels tres arquitectes esmentats en els treballs d'ornamentació del temple,²¹ anys després, i basant-se en les aportacions de Rotger, exposà obertament que fou Reynés el responsable de la direcció de les obres assessorat per Gaudí i Rubió, per més que atribuï el disseny dels monuments del rosari als dos arquitectes catalans.²² Finalment, la possibilitat d'accedir a l'arxiu personal de Guillem Reynés va reafirmar a Seguí en el posicionament de que s'havia de relativitzar la participació de Gaudí i Rubió a Lluç, que simplement haurien aportat idees, mentre que l'arquitecte diocesà es responsabilitzava de la direcció de les obres.²³

Més recentment Bartomeu Pericàs ha publicat una monografia sobre el rosari monumental on es fa ressò de les dades aportades tant per Rotger com per Seguí al mateix temps que incorpora noves notícies, com el fet d'haver documentat a Gaudí a Lluç el 30 d'abril de 1908, gràcies al registre d'un donatiu fet per l'arquitecte a la Maredeu.²⁴ La dada té el seu interès ja que situa a Gaudí al Santuari tres mesos abans de la primera reunió del bisbe Campins amb l'arquitecte diocesà Guillem Reynés. No obstant la naturalesa circumstancial de la font arxivística impedeix afirmar si es tractà simplement d'una visita personal o de si responia a motivacions professionals. Pericàs afirma també que Gaudí i Reynés tornaren a Lluç plegats el 26 de febrer de 1913,²⁵ mesos abans de l'acabament de les obres del rosari

17 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 226.

18 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 226.

19 ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm i Illm sr d Pere Juan Campins i Barceló, bisbe de Mallorca*, Palma 1915, p. 107.

20 RÀFOLS, J.F.: *Gaudí 1852-1926*, Barcelona, 1952, p. 205. S'ha de tenir present també que Joan Bassegoda, citant l'edició de 1929 del llibre de Ràfols, afirma que aquest autor va veure a l'estudi de l'arquitecte de la casa del parc Güell dissenys pel rosari monumental de Lluç, però que simplement eren suggeriments per Rubió i Reynés. Vegeu BASSEGODA NONELL, J.: *El gran Gaudí*, Sabadell, 1989, p. 585.

21 SEGUÍ AZNAR, M.: *La arquitectura modernista en Baleares*, Palma, 1975, p. 37.

22 MURRAY, D.; SEGUÍ AZNAR, M.: *El modernismo y su tiempo*, Palma 1989, p. 86.

23 SEGUÍ AZNAR, M.; GONZÁLEZ GOZALO, E.; REYNES CORBELLÀ, G.: *Guillem Reynés Font, una trajectòria interrompuda*, I, Palma, 2008, p. 92.

24 PERICÀS ALEMANY, B.: *El pujol dels misteris*, Palma, 2009, p. 44.

25 PERICÀS ALEMANY, B.: *El pujol...*, p. 44. Hem pogut corroborar documentalment aquesta dada aportada per Pericàs a l'arxiu del santuari: ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de

monumental i, com veurem més endavant, tot just quan s'estava duent a terme la decoració pictòrica de les capelles laterals de l'església.

Problemàtica resulta també la cronologia absoluta de la intervenció a l'interior del temple. Rotger la situà entre el mes de novembre de 1908 i el 30 de juny de 1914,²⁶ sent una datació emprada també per Alcover i per Seguí,²⁷ mentre que Bestard, Jiménez i Ramon endarrereixen la data d'acabament fins el 17 de juliol,²⁸ segurament per fer-la coincidir amb la data de consagració del temple.²⁹ No obstant això, ara sabem gràcies a la documentació arxivística que encara es va treballar a l'interior del temple almanco fins a 1924. Així, el 30 de maig de 1918, el prior de santuari demanava permís al bisbe per encarregar un quadre per cloure la decoració del creuer, en el costat de l'evangeli,³⁰ mentre que el 15 d'abril de 1819 se sol·licità llicència per donar a fer encara quatre pintures destinades a les parets del transsepte i a la volta de la nau.³¹ Finalment la darrera notícia que ha estat possible localitzar és el compromís del pintor Andreu Pol (del 22 de setembre de 1924) de pintar els evangelistes Mateu, Marc i Lluç, per preu de 250 pessetes cada un,³² sent una quantitat significativament superior a les 100 pessetes que cobrava Pedro Cáffaro per a la realització de les pintures de diferents sants ubicades a les parets del creuer.³³

La intervenció decorativa sorgida de tot aquest procés, doncs, va consistir en fer extensible a tot l'espai del temple l'ornamentació siscentista del presbiteri, el fris i els carcanyols dels arcs de les capelles, reproduint de forma mimètica els relleus daurats de motius vegetals (o si es vol de grotescs) per tot l'espai del creuer i per la volta de la nau, mentre que als murs i cobertes de les capelles laterals, tot i mantenir-se els mateixos motius es va fer servir la pintura mural en lloc del revestiment escultòric abans esmentat. Tant de l'exhortació pastoral del bisbe com dels textos de Rotger i Alcover,³⁴ es desprèn la idea de que el programa ornamental siscentista es trobava incomplet i que la intenció del bisbe Campins i dels arquitectes modernistes era finir-lo. No obstant, cap la possibilitat de que la densitat decorativa de la capella major respongués a un calculat efecte visual per a subratllar la jerarquia espacial d'aquest àmbit en concret, presidit per la miraculosa imatge de la Maredeu titular. Tot i això és molt probable que tan el bisbe Campins, promotor

Lluç, 1905-1915, p. 227.

26 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 226.

27 ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm...*, p. 112. SEGUÍ AZNAR, M.; GONZÁLEZ GOZALO, E.; REYNES CORBELLA, G.: *Guillem Reynés...*, p. 92.

28 BESTARD CLADERA, B.; JIMÉNEZ FRONTERA, J.; RAMON LIDÓN, M.: *L'església i...*, p. 23

29 ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm...*, p. 113.

30 ACL, 2-K. 84. 1918, maig, 30, sense foliar.

31 ACL, 2-K. 85. 1919, abril, 15, sense foliar. Tot i que en el document no s'indica és molt possible que es tracti de les dues pintures de format mixtilini que apareixen damunt l'entaulament del transsepte i dels dos quadres que es poden veure al segon trast de la volta de la nau.

32 ACL, 2-K. 86. 1924, setembre, 22, sense foliar.

33 ACL, SN 25. 1911/3. Sense núm. El 17 de juliol de 1914, per tant també després de la data donada tradicionalment per bona d'acabament de les obres de decoració, Pedro Cáffaro cobrava un total de 300 pessetes per l'entrega dels quadres que representaven a Sant Joaquim, Santa Anna i Sant Antoni de Viana.

34 CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Exhortació pastoral...", p. 239. ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 251. ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm...*, p. 111.

de l'obra, com els seus arquitectes pensassin de bona fe que se trobaven davant d'un programa decoratiu inacabat, de la mateixa manera que pensaven que el cor de la Seu no responia a l'espacialitat gòtica. De qui partí aquesta idea? És plausible pensar, seguint a Rotger,³⁵ que el responsable intel·lectual fou Gaudí, sense negar l'evidència documental de que va ser Reynés el director de les obres. Però a diferència de la resta d'empreses dutes a terme al Santuari, la decoració del temple respon més a una idea primigènica que no pas a un elaborat replantejament arquitectònic, tractant-se d'una decoració mimètica no són requerits nous dissenys, és doncs possible que la tasca de Reynés es limitàs, en aquest cas concret, a supervisar l'execució de les indicacions donades per Gaudí. Recordem en aquest sentit que ambdós arquitectes tornen a pujar plegats a Lluc el mes de febrer de 1913,³⁶ quan l'elaboració del revestiment ornamental del temple (exceptuant algunes de les pintures figuratives abans citades) es trobava ja en la seva fase final.

Un detall que permet assenyalar a Gaudí com a ideòleg de la intervenció modernista és el fet de que en els nous revestiments decoratius s'empràs de fons el color cel i no el blanc que s'havia aplicat a la decoració barroca durant el segle anterior. Que el color original era el cel devia ser una cosa coneguda, al cap i a la fi només havien passat 42 anys, i el fet de tornar als orígens respectant però les interpolacions estètiques posteriors (es va treballar amb cel però no es va repintar el blanc de 1866) és un posicionament que recorda molt a la manera de procedir de Gaudí en la restauració litúrgica de la Seu. Sent el fruit d'un acte d'interpretació creativa del patrimoni arquitectònic, no molt llunyana en el plantejament metodològic de la intervenció (encara que sí formalment i conceptual) a l'intent de transformació de la capella reial de la catedral a través dels revestiments ceràmics o de policromia de Jujol en el cadirat del cor. La intencionalitat sembla que va ser la de convertir el temple de Lluc en una autèntica *Domus Aurea*,³⁷ en virtut del que en aquell moment se degué interpretar com a la culminació d'un procés creatiu inacabat i com un mecanisme d'enriquiment de les lectures simbòliques de l'advocació mariana de l'església. No deixa de ser curiós també que Alcover empri la denominació de *Domus Aurea*, ja que suposa una superació de la polèmica barroca sobre la decorositat del grotesc, posant-lo clarament en valor front a la disposició de la visita pastoral de 1690 abans esmentada.

El treball ornamental es va dur a terme per part d'un grup interdisciplinari d'artistes encapçalats pels escultors Gabriel Moragues i Rafel Vidal, així com pel pintor Pedro Cáffaro.³⁸ Però a aquesta dada, que ja era coneguda, s'ha de sumar ara la intervenció inèdita d'altres pintors, tant en la realització de pintures figuratives (el citat Andreu Pol) com en l'execució de la pintura decorativa mural de les capelles laterals. En aquest sentit, el que hem pogut documentar ara és que la tasca de policromat es va dur a terme amb relativa rapidesa a principis de 1913, segurament entre els mesos de febrer i abril, que és quan hi ha

35 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 226.

36 ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch, 1905-1915, p. 227. En qualsevol cas, és molt probable que la causa principal de la visita fos la supervisió de les obres del rosari monumental i l'ampliació de les dependències annexes, sense que això impedeixi la visura de les obres de l'església.

37 ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm...*, p. 105. SEBASTIÁN, S.; ALONSO, A.: *Arquitectura mallorquina moderna i contemporànea*, Palma, 1973, p. 80. SEGUÍ AZNAR, M.: *La arquitectura...*, p. 37.

38 SEGUÍ AZNAR, M.; GONZÁLEZ GOZALO, E.; REYNES CORBELLÀ, G.: *Guillem Reynés...*, p. 92.

documentades despeses de manutenció dels pintors.³⁹ Així mateix, consta que a finals de maig d'aquell any ja s'havien acabat de pintar totes les capelles i el prior del santuari sol·licità al bisbe poder destinar el superàvit dels fons de les confraries de sant Josep i de les Ànimes per sufragar els costos de policromat de les capelles de sant Pere, La Puríssima i del Sagrament, ja que aquestes darreres confraries tenien majors dificultats econòmiques.⁴⁰ El mes següent, el pintor Jaime Hernández rebé la quantitat de 1.372 pessetes en concepte de *trabajos suyos*.⁴¹ Per més que aquesta entrada sigui del tot imprecisa no és molt imprudent afirmar que aquesta partida es correspon amb la intervenció d'Hernández en la realització de les pintures murals de les capelles laterals, no sols per la proximitat cronològica amb els documents anteriors, sinó perquè durant el procés de restauració de les capelles del costat de l'Evangeli es va descobrir, amagada darrera l'àtic del retaule de sant Pere, la signatura amb pintura daurada de Jaime Hernández i la data de 1913. En qualsevol cas és segur que Hernández no va poder cobrir tot sol les quatre capelles més l'espai de davall el cor en aproximadament tres mesos. El pagament de 397,95 pessetes fet al pintor B. Canals el més d'agost de 1914 en concepte de treballs decoratius sense especificar s'ha d'entendre com un pagament endarrerit d'un col·laborador d'Hernández.⁴²

La darrera intervenció important damunt la decoració parietal de l'església de Lluc va esdevenir l'any 1969. A finals de l'any anterior el prior Roman Fortuny es va dirigir al bisbe sol·licitant el permís per reformar l'interior de l'església per tal de poder-la adaptar definitivament a les disposicions del Concili II del Vaticà.⁴³ Aquesta reforma no afectava sols a la disposició del presbiteri, sinó que tenint en compte l'afluència constant de pelegrins, es va decidir obrir un pas en els contraforts de l'església per tal d'afavorir l'accés al cambril a través de les capelles laterals, sense destorbar així ni la nau central (que va poder comptar a partir d'aquest moment amb dues filades paral·leles de bancs) ni el presbiteri. Això va suposar també la desaparició dels altars de les capelles, per tal de facilitar el pas dels peregrins, tota vegada que després del concili havien deixat de ser funcionals. La capella de la Puríssima va ser la que patí més transformacions ja que, a més de les obertures dels murs laterals, s'obrí un gran portal d'accés a un espai de confessionaris i a la nova capella del Santíssim. En aquesta actuació, s'eliminà la totalitat de la policromia de 1913, existent en el plafó central. El projecte fou dissenyat per l'arquitecte Josep Ferragut (que feia poc havia mort assassinat⁴⁴) amb un pressupost de 250.000 pessetes. La sobtada mort de l'arquitecte va provocar que fos mossèn Ricard Janer, segons el seu propi testimoni, l'encarregat de supervisar tant les obres com la restauració de part de la decoració parietal

39 ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch, 1905-1915, p. 227 i 229.

40 ACL, 2-K. 83. 1913, maig, 24.

41 ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch, 1905-1915, p. 233.

42 ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch, 1905-1915, p. 253. A més sabem pel testimoni oral pel pare Ricard Janer (que fou el responsable de la reforma i restauració de les capelles laterals de l'església duta a terme l'any 1969) que Canals va viure el temps suficient per poder col·laborar en la restauració del 69.

43 ACL, 2-K. 103. 1968, desembre, 1. Remetent-nos una vegada més al testimoni de mossèn Ricard Janer, podem dir que el Santuari de Lluc s'havia adaptat amb molta rapidesa a la nova litúrgia, celebrant de cara les Matines de 1964, en qualsevol cas la reforma de l'altar degué ser transitòria, a jutjar pel contingut del document referenciat aquí.

44 <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1968/02/27/036.html> consultat el 25 de maig de 2011.

que es va fer malbé a l'hora d'obrir els accessos entre capelles. Es va concedir el permís dia 12 de desembre de 1968, però el segell de sortida de la secretaria del bisbat porta data de 27 de gener de 1969. Tenint en compte això s'ha de considerar que va ser una intervenció feta amb molta rapidesa ja que, segons Janer, la reforma va ser inaugurada el Diumenge del Ram d'aquell mateix any.

Problemàtica material

El mal estat de conservació de la policromia mural de les capelles del costat de l'Evangeli va motivar que, entre els mesos d'octubre i desembre de 2008, fos restaurada per les tècniques del Taller de Restauració del Bisbat de Mallorca. La significativa degradació del revestiment pictòric era deguda essencialment a la presència d'una alteració intensa dels materials que el constitueixen, podent-se distingir una doble causalitat en la generació de tals dolències que es concreta en factors antropològics i d'altres de naturalesa ambiental.

Entre els factors d'alteració de tipus antropològic cal esmentar la gran humitat que varen rebre els murs de tres capelles pels embossos dels desaigües de la teulada, que provocaren desperfectes als referits i a les pintures. Situam aquest problema d'humitats entre els factors antropològics ja que l'arrel del problema es troba en un manteniment deficient d'unes obres dutes a terme a la teulada. Els enderrocs resultants obstruïren les canals situades sobre les capelles i l'aigua no canalitzada es filtrà per les parets fins arribar a les pintures. Es tracta, doncs, d'una àrea molt afectada per la humitat que ha provocat presència de fissures, bosses, manca de cohesió dels materials i aparició de sals en superfície. Aquestes alteracions estan presents en les zones superiors de les parets i voltes, sent especialment greus a l'antiga capella de la Puríssima que patí les filtracions més abundants. Les sals han provocat una sèrie de disgregacions en els distintes components en l'interior de l'estructura del mur, així com de la capa pictòrica.

Durant la restauració, s'han trobat en les llacunes provocades per la intervenció de finals dels anys seixanta, incisions i marques d'eina damunt el referit antic i els emblanquinats (s'han comptat fins a vuit) per facilitar l'adhesió de les capes afegides. Aquestes capes intermèdies de calç són les que han creat la separació dels estrats del mur formant bosses entre el morter i l'enguixat. L'excés d'humitat provinent de les filtracions ha contribuït a engrandir els buits i a crear-ne de nous. A més d'aquests problemes d'indole material, s'ha de tenir present que les llacunes causades per l'apertura dels vans varen ser reintegrades simplificant els motius decoratius per adaptar-los als nous espais creats. En les parets laterals existien unes decoracions en forma de cercle, ubicades en la mateixa sanefa de color ocre, que foren parcialment mutilades quan es va picar el mur. En la nova policromia, varen ser repintades seguint el motiu horitzontal de la decoració, transformant així el disseny original.

Dintre dels factors antropològics d'alteració s'han de contemplar també aquells que responen a una causalitat devocional. Es tracta d'aquells que es troben relacionats directament amb el culte i, en concret, amb els antics sistemes d'il·luminació amb espelmes, ciris o encensers, afavorint la presència de sutge en suspensió, i dipositada damunt l'obra. Finalment hi ha el que podem identificar com a intervencions exemptes constituïdes per elements tals com la incorporació de noves il·luminacions elèctriques, amb la conseqüent fixació de cablejat i endolls damunt les pintures, o la col·locació dels aparells d'audioguia i dels mobles expositors damunt les pintures situades davall el cor.

Així mateix, els factors d'alteració ambiental que s'han pogut identificar són bàsicament de tres tipus: humitats per capil·laritat, contaminació ambiental i canvis d'humitat i temperatura. Pel que fa al problema de la humitat s'ha de dir que l'existència d'un sòcol de fusta d'un metre d'alçada, que es troba recorrent les parets de l'església, allunya la pintura mural del terra i, per tant, de la humitat d'ascensió per capil·laritat. Encara així es podia observar, abans de la restauració, una major concentració de bosses en les zones inferiors de les pintures. La contaminació ambiental, en forma de partícules de pols i sutge en suspensió, és sens dubte un altre factor nociu per a la conservació. La seva acumulació havia provocat una clara abrasió de la policromia que sol ser identificada amb el nom d'efecte fregall; A més a més, l'acumulació de pols en les fissures de la policromia havia provocat una alteració de la lectura estilística de l'obra degut al canvi cromàtic que això ocasionava. En darrer lloc tenim els canvis d'humitat i temperatura, que constitueixen els principals motius en l'aparició de moviments de dilatació del suport i, per tant, de creació de fissures. No obstant s'ha de considerar que el seu impacte en l'estat de conservació de la decoració parietal va ser molt limitat, ja que l'emplaçament de l'església (envoltada com es troba de construccions adjacents) fa que, en condicions normals, es mantengui dintre del recinte una temperatura i una humitat constants.

Tots aquests factors que acabam d'assenyalar havien provocat tot un seguit de patologies a l'ornamentació mural. Aquestes podien ser de diferents tipus depenent la zona afectada. Així tant el suport, com la capa pictòrica o la capa de superfície presentaven greus malformacions que constitueixen els denominats indicadors d'alteració. Així, les patologies detectades en el suport foren: presència de buits entre les capes de calç (emblanquinats) i la nova capa de guix (aplicada el 1969), degut a una mala adhesió. Aquestes separacions entre els estrats de morter, emblanquinats i enguixats, s'havien accentuat amb les filtracions d'aigua. Criptoflorescències salines que havien disgregat àmplies zones del referit de guix, degut al debilitament del material constitutiu, així mateix en les llacunes pictòriques es podia observar la presència d'eflorescències i concrecions en la superfície del suport. Eren visibles també esquerdes localitzades en la part superior dels portals que comuniquen les capelles, degut a l'execució de l'obertura. Degut als moviments de dilatació del mur (a causa dels canvis tèrmics i d'humitat) havien aparegut algunes fissures i es detectava una manca de cohesió a l'enguixat, el qual es mostrava pulverulent degut a l'excés d'humitat durant els processos de filtració i assecament. En darrer lloc cal esmentar les llacunes provocades per cops de naturalesa desconeguda (bastides, instal·lacions elèctriques,...).

Pel que fa a les patologies detectades a la capa pictòrica s'ha de començar destacant la superposició d'estrats de distintes policromies i l'existència de llacunes parcialment reintegrades durant la restauració motivada per la reforma de 1969. Eren visibles també cristallitzacions de sals que variaven segons les àrees afectades, apareixent en alguns llocs eflorescències pulverulentes en superfície, mentre que en altres s'havien creat concrecions de sals. Significativa era també la pulverulència localitzada sobretot a les voltes, on les cristallitzacions havien trencat la pel·lícula pictòrica. Finalment, les saturacions d'humitat i la presència de microorganismes havien causat una greu alteració cromàtica, i eren perceptibles nombroses pèrdues de pel·lícula pictòrica en les zones afectades per l'aigua. Pel que fa a les capes de superfície el més destacable era la presència de pols i sutge així com restes de cera, sobretot en la part inferior de les parets de la capella de sant Pere, segurament per la proximitat d'expositors destinats a la combustió de ciris.

Tenint en compte tots els problemes de conservació material exposats fins ara, s'ha de tenir present que l'objectiu de la intervenció efectuada pel Taller de restauració del Bisbat era la preservació, retornant l'estabilitat als materials que constitueixen l'obra i restituint així la seva lectura com part integrant de la decoració parietal modernista de l'església.

En general, exceptuant el frontal de l'antiga capella de la Puríssima, es varen seguir unes pautes enfocades a aconseguir una conservació material, consolidant els diferents estrats del suport i respectant els vernissos antics i les reintegracions anteriors en la neteja de la superfície pictòrica. La consolidació del suport va ser un procés complex, degut fonamentalment a la mala preparació del mur en el moment de realització de les pintures, allà per 1913. La presència de capes d'emblanquinat entre el referit del mur i l'enguixat havia provocat, com s'ha explicat abans, la formació de nombroses bosses en les parets de les capelles, que s'havien anat accentuant amb els canvis de temperatura i humitat. El procés de recuperació va consistir amb la injecció prèvia d'humectant al 5% en aigua, disminuint així la tensió superficial i facilitant la posterior entrada de material dintre de les bosses. Posteriorment es va procedir a injectar morter de rebliment i, en aquells llocs on no era possible l'aplicació de morter, es va introduir una emulsió acrílica per adherir les capes.

Existien zones on, en el moment de la injecció, la pressió del líquid provocava la separació entre les fines làmines de pintura de calç, dificultant la impregnació total de les bosses i engrandint aquestes cap als laterals. Després de varies infiltracions s'optà per no insistir més damunt l'enguixat, ja que augmentava la seva fragilitat en presència d'humitat.

La pintura reintegrada durant la restauració de 1969 a l'antiga capella de la Puríssima presentava un lamentable estat de conservació, raó per la qual es va prendre la decisió col·legiada (entre els restauradors, historiadors de l'art, propietat i l'autor de la intervenció del 69) d'eliminar-les per tal de poder crear un nou suport més estable, on reproduir de forma il·lusionista i diferenciada, els motius decoratius a partir d'una plantilla realitzada a partir dels motius originals de 1913 ubicats a l'espai situat davall el cor. En tot moment es varen emprar materials diferenciats de l'original, ajustant-se aquests als criteris d'estabilitat i reversibilitat. Les reintegracions cromàtiques varen seguir un criteri mimètic degut al caràcter repetitiu (realitzat amb plantilla) dels motius vegetals que decoren l'església. Per tal que poguessin ser localitzats a poca distància es varen realitzar amb tintes planes i estergit superficial.

Pel que fa a les passes donades durant el procés d'intervenció material s'ha de dir que, en primer lloc es va actuar damunt el suport, consolidant els diferents estrats i procedint al rebliment de buits. A aquests efectes es va protegir la zona a tractar amb paper japó i adhesiu BEVA® 371 en xilè (50:50). Per disminuir la tensió superficial abans de la fixació del suport i facilitar l'entrada de material de rebliment en els buits, es va emprar Agepón en aigua (5:95). Així mateix la consolidació d'estrats es va fer amb resina acrílica Primal® AC-33 i aigua destil·lada (50:50), mitjançant injecció i pressió superficial, mentre que en les zones de bosses, es va procedir al rebliment amb morter de calç hidràulica (PLMA). Acte seguit es varen retirar les eflorescències amb un pinzell suau, mentre que les concrecions foren eliminades amb bisturí.

Per a la retirada i posterior reintegració dels afegits de 1969 a l'antiga capella de la Puríssima es va eliminar de forma mecànica l'enguixat aplicat durant la intervenció anterior, juntament amb les restes de capes d'emblanquinat originals que quedaven, fins arribar al referit

anterior a la decoració modernista. La major part es va retirar de forma manual amb ajuda puntual d'escarpa i martell. La superfície es va adequar amb picoleta per tal de millorar l'adhesió del nou morter, consistent en una capa de morter gruixat de calç amb pols de marbre (Asocal® R), aplicat amb paleta i llana. Finalment es va procedir a l'aplicació (també amb paleta i llana) d'una capa de morter fi d'estuc de calç (Asocal® V).

La fixació de la capa pictòrica es va dur a terme, a la zona de les voltes, amb Primal® AC-33 i aigua destil·lada (20:70), prèvia protecció amb paper de tissú. Mentre que els murs foren protegits amb paper japonès per a poder aplicar després BEVA® 371 en xilè (50:50). Després de procedir a la neteja química i a l'estucat de les llacunes es va efectuar la reintegració pictòrica fent servir, com s'ha indicat anteriorment, un criteri il·lusionista amb estergit superficial i l'ús de temperes (pigments i goma aràbiga) i pintura acrílica, en la reconstrucció del mur frontal de la capella de la Puríssima. Ja per acabar, dir que l'envernissat final es va dur a terme amb Paraloid B-72 en xilè (8:92), aplicat a pinzell mentre que, per igualar lluentors en les zones de llacunes reintegrades amb tempera i zones de desgast, s'aplicà vernís de resina acrílica Titán®.

Conclusió

A manera de recapitulació volem dir simplement que tant el procés de documentació historicoartística com la restauració de la pintura mural de les capelles del costat de l'evangeli, han permès posar en valor una part marginal i desconeguda de la intervenció modernista al santuari de Lluc. Es pot pensar que la transformació ornamental duta a terme en aquesta església per un nombrós grup d'artistes sota la direcció de l'arquitecte diocesà Guillem Reynés, a partir d'idees d'Antoni Gaudí (i possiblement de Joan Rubió) i gràcies a la iniciativa del bisbe Campins no presenta la transgressora qualitat de la reforma catedralícia que, en temps sincrònics, dugueren a terme els mateixos protagonistes. Tota vegada que la proposta de Lluc se materialitzà mimèticament a partir dels esquemes compositius i dels repertoris icònics de la decoració siscentista. Pensam, tanmateix, que aquesta decoració mural, tan malmesa en les capelles del costat de l'Evangeli, s'havia de posar en valor atesa la seva significació històrica, doncs suposa, valorada en conjunt i integrada dins la resta de reformes executades en aquell moment a tot el santuari, una de les manifestacions modernistes més característiques de Mallorca i un dels primers exemples insulars de creació artística d'època contemporània aplicada a la conservació de patrimoni

Fig. 1 Aspecte general abans de la intervenció

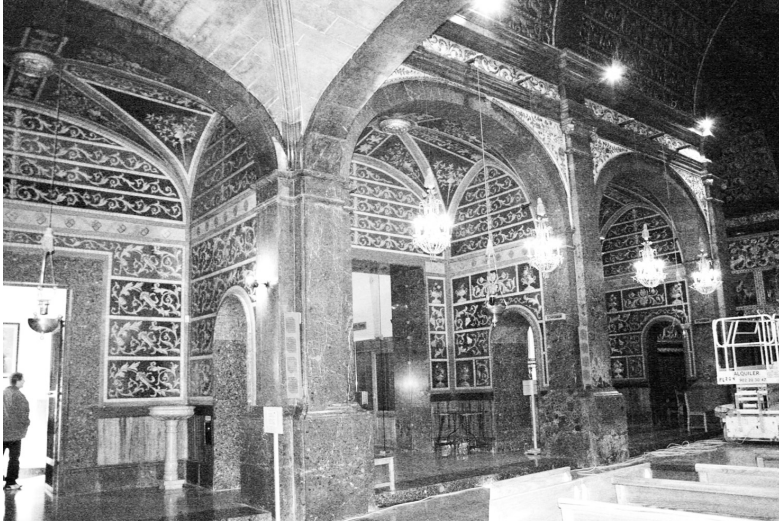

Fig. 2 Aspecte general després de la intervenció

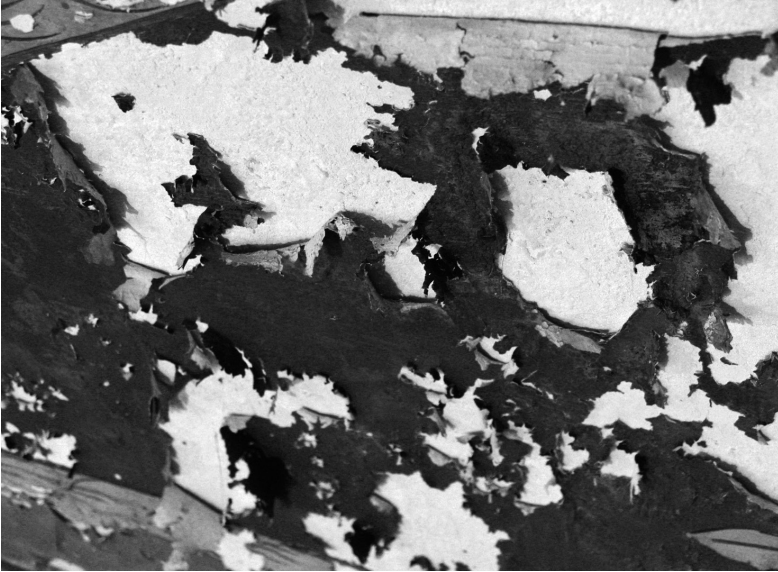

Fig. 3 Aixecaments i despreniments del film pictòric

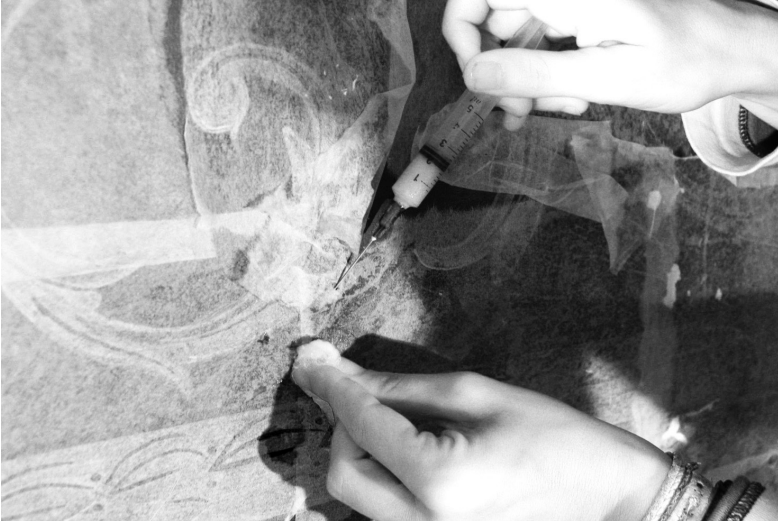

Fig. 4 Fixació de la policromia i consolidació dels estrats

Fig. 5 Cala de neteja en la superfície pictòrica

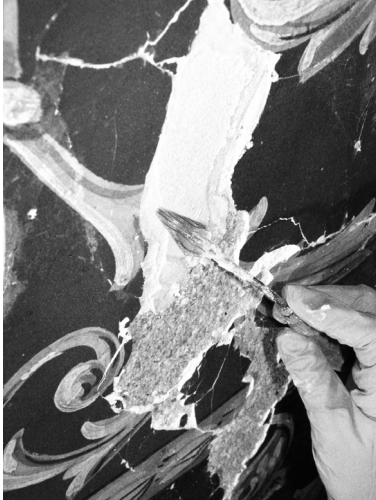

Fig. 6 Aplicació del morter a les llacunes

Fig. 7 Estucat i dibuix

Fig. 8 Reintegració pictòrica de les llacunes

Fig. 9 Abans de la intervenció en el frontal de la segona capella

Fig. 10 Retirada de la intervenció de 1969

Fig. 11 Aplicació de pintura damunt el nou suport

Fig. 12 Després de la intervenció en el frontal de la segona capella

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

EL PINTOR VICENÇ MATAS I LA SEVA
PRODUCCIÓ PICTÒRICA.
ANÀLISI HISTORICOARTÍSTICA
DE LES PINTURES MURALS DE LA CAPELLA
DEL ROSER DE L'ESGLÉSIA DE SANT MIQUEL
(FELANITX, MALLORCA)

Carme Colom Arenas / Júlia Roman Quetgles

Universitat de les Illes Balears

Resum: La restauració de l'església de Sant Miquel de Felanitx realitzada durant els anys 2007 i 2008 va posar al descobert les pintures murals que decoraven la capella del Roser. Realitzades per Vicenç Matas Guardiola en el darrer terç del segle XIX, formaven un cicle pictòric dedicat a l'Eucaristia i a la Immaculada Concepció, i constituï el principal argument ornamental de la capella fins al 1930. La investigació historicoartística de les pintures del Roser permetrà aprofundir en les tècniques artístiques i la iconografia desenvolupades en el context artístic del darrer terç del segle XIX, a partir de l'aproximació a un dels artistes més prolífics en pintura mural de caràcter religiós.

Paraules clau: Felanitx, Vicenç Matas, Pintura mural, Iconografia Mariana, Estil neoclàssic.

Abstract: The restoration of the church of Sant Miquel in Felanitx was made between the years 2007 and 2008. It unveiled the mural paintings decorating the Roser Chapel. Made by Vicenç Matas Guardiola in the last third of the 19th century, were part of a Marian cycle that constituted the main ornamental subject of the chapel until 1930. As a result of the study of the paintings recovered at the Roser Chapel in Felanitx, it has been possible to go deeply into the artistic techniques and the iconography of the last third of the 19th century, starting from the approach to one of the artist who specialized in this kind of works.

Key words: Felanitx, Vicenç Matas, Mural Painting, Marian Iconography, Neoclassicism Style.

Introducció

La restauració integral de l'església parroquial de Sant Miquel de Felanitx, realitzada entre els anys 2007 i 2008, ha permès recuperar la decoració pictòrica original de la Capella del Roser. Les actuacions de conservació i restauració es van portar a terme en el marc del projecte «Restauració de façanes i altres elements de l'església de Sant Miquel de Felanitx».¹

L'eliminació de la capa de pintura monocroma que se li va superposar en una reforma posterior ha posat al descobert unes pintures figuratives, que decoraven la part superior dels murs perimetrals, les petxines i la cúpula. El descobriment va ser veritablement sorprenent, ja que se n'havia perdut la memòria. L'estat de degradació que presentaven les pintures en el moment del seu descobriment, juntament amb l'aparença estilística que s'insinuava, van motivar el plantejament d'una primera hipòtesi que les datava al segle XVIII. Els treballs de restauració documentar dos tipus de pintura que apareixien separades o barrejades on s'apreciaven diferències estilístiques, tècniques, qualitatives i probablement cronològiques. Les pintures de la cúpula estan realitzades amb calç o algun tremp, les petxines presentaven un vernís a sobre o diferents tècniques barrejades i els paraments plans i les voltes dels braços semblaven estar realitzades a l'oli. L'estudi historicoartístic de les pintures, ens han permès d'identificar-ne l'autor, establir-ne la datació, elaborar una proposta d'interpretació iconogràfica i proposar les causes del cobriment.

Les pintures foren realitzades per Vicenç Mates Guardiola, com a conclusió a la remodelació arquitectònica de la capella del Roser. El treball pictòric data del darrer terç del segle XIX; si bé desconeixem amb exactitud la data d'inici, podem determinar que van finalitzar l'any 1882, data que apareix inscrita a la clau de l'arc d'entrada a la capella. El conjunt formava un cicle pictòric dedicat a l'exaltació de la Mare de Déu i de l'Eucaristia, i les pintures constituïren el principal argument ornamental de la capella fins a la dècada dels anys 30 del segle XX, quan foren cobertes per una capa de pintura monocroma.

Si bé les pintures del Roser de Felanitx no s'han pogut recuperar en la seva totalitat, des del punt de vista històric i artístic, són representatives de la producció pictòrica de caràcter religiós que encara es practicava en el darrer terç del segle XIX, i com a tal, reflecteixen els recursos estilístics i iconogràfics que es potenciaren en el context religiós de la societat mallorquina. Aquesta troballa ens ha permès també aprofundir en la producció pictòrica d'un artista, Vicenç Matas que, si bé ha estat considerat secundari en el decurs artístic del vuit-cents, se'ns revela com a important protagonista en la tècnica de la pintura mural de temàtica religiosa, camp en el qual executà un gran nombre d'obres no exemptes de qualitat.

¹ La intervenció sobre l'immoble ha estat realitzat per Refoart SL., mentre que els elements mobles han estat restaurats per Mitra Restaura SL, sota la direcció facultativa formada per Cristòfol Bennàssar Vadell i Bartomeu Bennàssar Mas, arquitecte i arquitecte tècnic respectivament. El tècnic restaurador ha estat Miquel Vidal. Les anàlisis químiques han estat realitzades per la química Marta Tomàs Rubio. El rector de la parròquia durant la intervenció ha estat Mn. Llorenç Calafat.

1. L'obra pictòrica de Vicenç Matas Guardiola

Vicenç Matas Guardiola (1828-1887) va ser un artista prolífic que treballà com a pintor i escultor. Era fill de l'escultor Rafel Matas, fet que en va determinar l'aprenentatge al taller del seu pare. La seva formació es va completar amb la realització d'alguns cursos a l'Acadèmia de Nobles Arts, on hi apareix matriculat l'any 1840 amb el desig de «*adelantar [en] los principios del dibujo que ha recibido de su padre*».² Desconeixement els cursos i els anys que hi va fer, però el 1845 està documentada la seva primera intervenció en les tasques de decoració de l'església de Pina. En una etapa de maduresa, el 1870 viatjà a Roma; un fet que s'ha vinculat més a les seves conviccions religioses que al seu interès pel contacte amb l'art. Tot i així, seria ingenu pensar que es va sostreure a la influència de les grans obres al fresc, car en alguns dels seus treballs en pintura mural s'evidencia l'atracció per la magnificència romana en les composicions.

El gruix de l'obra de Vicenç Matas s'emmarca en la segona meitat del segle XIX; malgrat això, la seva producció es mantindrà dins una línia estilística fonamentalment neoclàssica, aliena als nous corrents estilístics coetanis. Així doncs, Matas forma part de la que Príam Villalonga classificà com a la segona generació del Classicisme academicista.³

Matas treballà tots els camps de la decoració, tant des de l'escultura com des de la pintura. El més destacat de la seva obra són els programes de decoració al fresc, tots ells es troben vinculats a l'àmbit religiós. Practicà l'obra de taller, però la major part de la seva producció va quedar condicionada, juntament amb la temàtica, a cobrir grans superfícies. La seva activitat apareix vinculada a quasi totes les obres patrocinades per Gabriel Marià Ribas de Pina (1814-1873). Capellà ordenat a Roma, gaudí d'una important formació intel·lectual, i va dedicar part dels seus esforços a millorar i a enriquir iconogràficament les esglésies de diversos indrets de Mallorca, sempre inspirat per una vertadera tasca evangelitzadora. A causa del tancament del Seminari Conciliar de Palma entre el 1836 i el 1845, es va traslladar a Roma per estudiar teologia, fet que li va permetre conèixer de primera mà les grans creacions del Renaixement i del Barroc. Aquests foren els referents estilístics que marcaren els models de les obres que Ribas de Pina va promoure a Mallorca.⁴ Entre les obres patrocinades per Gabriel Ribas, Matas intervingué en la decoració de l'església de Biniali (1847, 1862 i 1868), la decoració i manteniment de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1851-1852) i en l'església de Santa Eugènia (1886) on decorà la cúpula amb la representació dels quatre barris del poble entorn de la figura de Santa Eugènia. Els treballs més importants els realitzà a l'església de Sant Cosme i Sant Damià de Pina, executats entre el 1859 i 1875. Durant el mateix període, i al marge del patronatge de Ribas de Pina, s'encarregà de la decoració mural de l'església de Sant Felip Neri, per a la que també va pintar una sèrie de quadres. Realitzà també una sèrie de quadres i escultures per a l'església de Capdellà i el quadre de Sant Antoni abat del retaule major de l'església de Sa Pobla.

² Citat per VILLALONGA, P.: *La pintura mallorquina del siglo XIX desde el clasicismo al eclecticismo*, Palma, 1987, p. 350.

³ Vicenç Matas, juntament amb Fausto Morell, Melchor Umbert i Bartolomé Bordoy, es mantindrien fidels a la pintura emmarcada en les formulacions del classicisme academicista i amb una actuació centrada en la pintura religiosa, amb alguna incursió en el retrat. VILLALONGA, P.: *La pintura mallorquina...*

⁴ Per a una aproximació a la personalitat i a la trajectòria vital de G. M. Ribas de Pina, són referents els estudis de P.J. Llabrés, especialment LLABRÉS, P.J.: *La iconografía de l'església de Pina (Mallorca)*, Palma, 2006.

La participació de Vicenç Matas a les obres de restauració de l'antic convent dels trinitaris està documentada entre 1858 i 1875. Vallori (2003) presenta una relació de les nombroses obres de decoració mural, però també la realització de quadres i retaules. Els diferents àmbits de l'església estan dedicats a l'advocació de Sant Felip Neri. Tot i així, la iconografia mariana pren un pes important amb la representació de la Mare de Déu de Lourdes i la Verge de Vallicella. Un esment especial requereix la capella del Diví Amor, dedicada a l'exaltació de les ordres i a les diferents comunitats religioses.

La darrera obra atribuïda a Matas és la volta de l'església de sant Vicenç Ferrer del convent de sant Domingo d'Eivissa, l'any 1884. A la volta representa la Glòria en grups d'àngels, patriarques, verges i confessors, envoltats de núvols. El presbiteri està dedicat a l'apoteosi de Sant Vicenç Ferrer.

L'obra realitzada per Vicenç Matas a l'església de Sant Cosme i Sant Damià de Pina té una gran transcendència en la seva trajectòria artística. Tant el programa iconogràfic com la mateixa experiència, serviran de base per a l'execució de la decoració pictòrica de la capella del Roser de l'església parroquial de Felanitx.

L'any 1859 Vicenç Matas va iniciar els treballs de decoració al fresc de l'església de Sant Cosme i Sant Damià de Pina. El gran abast de la tasca i la complexitat del programa van requerir la inversió de molts anys de feina, que van culminar el 1875. Matas va actuar com a executor d'un programa iconogràfic elaborat per Gabriel Marià Ribas de Pina explicitat en el seu manuscrit *Descripción del modo como debe estar la nueva iglesia del lugar de Pina* redactat l'any 1871.⁵ El manuscrit conté part de la memòria constructiva i estableix les instruccions que s'han de seguir per a la finalització del projecte. Hi descriu també el programa iconogràfic coherent i unitari, reflex de la seva espiritualitat, centrat en l'exaltació de la Verge, la referència a l'Eucaristia i la presència dels sants Cosme i Damià, titulars de l'església juntament amb la Verge de la Salut.

Les pintures murals realitzades per Matas abasten gairebé la totalitat de l'església. El programa marià és present en tots els àmbits de l'església, a través d'al·legories o amb la representació d'escenes bíbliques. El tema central està dedicat a la Coronació de la Verge, que ocupa la cúpula del creuer. A les petxines es representen les virtuts teogonals. A partir d'aquí, el programa es desenvolupa en tota la coberta de la nau, a través d'una extensa iconografia derivada de les alabances contingudes a la Lletania Lauretana. La iconografia dels sants Cosme i Damià apareix bàsicament a les llunetes i també en diferents punts de l'església. El presbiteri està reservat als martiris, als frescos al·lusius al dogma de l'Eucaristia (escena d'Elies confortat amb el pa i l'aigua i la més explícita de Crist ressuscitat oferint el seu cos a dos deixebles). La volta està dominada per la Verge com a Reina dels Apòstols. A les capelles laterals el programa és més variat, amb advocacions marianes (Verge del Carme o la del Rosari.), devocions populars (sant Isidre, sant Antoni i la Puríssima i el Sant Crist), sants i beats mallorquins (el beat Ramon Llull, el beat Alonso Rodríguez i la beata Catalina Thomàs). En el mur del cor es representa el darrer regne, el de tots els Sants, on hi ha un estol de santes, que representen a les comunitats femenines religioses i també hi apareix Pius IX, qui l'any 1854 va proclamar el Dogma de la Immaculada Concepció.

⁵ El document es conserva a l'Arxiu General de les Filles de la Misericòrdia, i va ser una font fonamental per a J. M. Llabrés en la tasca d'identificació de la iconografia a LLABRÉS, P.J.: *La iconografia...*

Príamo Villalonga⁶ va establir la relació d'aquest programa iconogràfic amb la ideologia contrareformista; tot i la seva llunyania temporal, l'autor del projecte evidencia la proximitat espiritual, basat en els mateixos principis litúrgics, i reflectit amb el caràcter propagandístic i evangelitzador de la dedicació iconogràfica de l'església de Pina.

Les pintures de Vicenç Matas presenten uns trets estilístics i compositius que repetirà en intervencions posteriors. Es tracta de composicions sempre centralitzades a partir de la figura principal, envoltades per grups de personatges, que es disposen a manera d'orla decorativa. Els espais entre els personatges, s'omplen de querubins i d'àngels, en general, només insinuats, entre núvols, de manera que el conjunt té una gran força decorativa. La definició formal i estilística està fortament influïda pels models de l'ortodòxia classicista. Tot i així, Matas no aconsegueix dotar el conjunt de la precisió formal i l'aplicació acurada del color. Villalonga valorà la intervenció a Pina com a la d'un decorador, ja que la seva producció es relaciona amb el treball inherent a les tasques de decoració.⁷

2. La capella del Roser de l'església de sant Miquel (Felanitx)

La capella dedicada a la Verge del Roser fou aixecada a principis del XVIII (1727-1730) segons plànols de Joan d'Aragó. Anteriorment, el 1569, està documentada l'existència d'una capella dedicada a la Mare de Déu del Roser. Per tant, la devoció al Roser a Felanitx s'inicià dins el context propi de la Contrareforma i es va mantenir fins ben entrat el Segle XIX.⁸

El Roser, constitueix la tercera capella de l'evangeli, de l'església parroquial de Sant Miquel de Felanitx. El temple actual és conseqüència de la quarta reforma, les obres del qual s'iniciaren a meitats del segle XVI i continuaren de forma desigual fins al segle XVII. És de nau única, set capelles laterals i capçalera absidal tripartida. La coberta de la nau és de voltes de creueria i de quart d'esfera en les capelles laterals. El més destacat del temple és la portada, iniciada en posterioritat a l'any 1605 -a criteri de S. Sebastián (1973; 82)-, en la que intervingué Joan Sagrera, seguint el model de portada absidal introduïda per l'escultor Antoni Verger a la Seu. La singularitat de l'església deriva de la monumental escalinata d'accés i de la definició del coronament de la façana; annex bastit en el segle XVIII, seguint la traça signada pel caputxí Caietà de Mallorca el 1764. D'un barroc formalment madur i d'exaltació contrareformista, forma un gran frontó de definició mixtilínia, subdividit interiorment i flanquejat per dues piràmides vignolesques, tot rematat al bell mig per una custòdia monumental.

La capella del Roser es caracteritza per un classicisme més auster. La planta és de creu grega, gairebé quadrada ja que els braços són molt curts. El creuer està cobert amb una cúpula de vuit paraments amb llanternó. El tambor que la suporta descarrega sobre les petxines formades entre els arcs de mig punt que arranquen de l'entaulament, sobre les pilastres de l'alçat. Abans de la restauració tota la capella es trobava revestida amb una pintura de color ocre clar. Des de la llanterna fins a l'entaulament i també a les pilastres

⁶ VILLALONGA, P.: "La iglesia de los S.S. Cosme y Damián de Pina en Algaida (Mallorca) : programa constructivo e iconográfico", *Mayurqa*, 21, 1985, p. 327-391.

⁷ VILLALONGA, P.: "La iglesia de los S.S. Cosme..."

⁸ «Des de temps molt antics, tots els primers diumenges hi havia processó en la que aportaven la figura de la Verge baix aquella advocació, existint piadoses fundacions pel seu culte, un dels més preferits pels nostros avantpassats», BORDOY OLIVER, M.: *Història de la ciutat de Felanitx*, II, Felanitx, 1920, p. 71.

existia una alternança de falsos estucs imitant marbre, de calç, de colors ocre en els elements més verticals i rosat als horitzontals. Les pilastres amb capitell corinti daurat i motlures de fusta també daurades. La copinya també estava ornamentada amb remats de fusta daurada. Als paraments plans de l'entaulament es repetia el mateix estuc que a la resta de l'església, de color blanc amb junta marcada pintada de color marró. La socolada es folrà amb pedra de Santanyí.

2.1. Les reformes de la capella del Roser

En el primer quart del segle XVIII els confreres consideraren necessari traslladar i engrandir la capella, en el lloc on hi havia la de Sant Sebastià. Per això, va ser necessària l'adquisició d'una parcel·la i unes cases annexes a l'església. Després de diversos problemes, l'any 1727 s'inicià la construcció de la capella del Roser. El disseny va ser encarregat a Joan d'Aragó, arquitecte i retaulista, prou reconegut a les hores pels seus treballs a la Seu (retaula de la Immaculada, 1742), a sant Francesc de Palma (retaula major) i a sant Agustí de Felanitx (retaula major, 1748). Les obres de la capella van ser executades pel mestre picapedrer Martí Bauçà, natural i veí de Palma, pel preu de 775 lliures, tal com consta en el contracte signat el 3 d'octubre del 1727, redactat davant del notari Valentí Terrés.⁹ A causa dels problemes de finançament, les obres es perllongaren fins al 26 d'agost de 1729, data en la qual, el Vicari General beneí la capella.¹⁰

2.1.1. La reforma del segle XIX

L'any 1864 fou nomenat rector Sebastià Planas Bordoy, natural de Felanitx. Durant el seu període al cap de la parròquia es dugueren a terme una sèrie de reformes a l'església, algunes de les quals afectaren la capella del Roser. La més important va ser, sens dubte, la que va consistir en rebaixar el sòl de la nau, per tal d'augmentar la sensació d'altura de l'església. La situació més elevada de la capella del Roser, va fer necessària la construcció de cinc esglaons per salvar el desnivell entre aquesta i la nau.

L'any 1882 es va emprendre una reforma arquitectònica i decorativa de la capella del Roser. L'anivellació del sòl amb la nau va suposar la supressió de les quatre capelles laterals, però els resultats no van ser els esperats, ja que les proporcions de la capella es van desequilibrar, donant la sensació, segons els testimonis de l'època, d'estar sobre "xanques".¹¹ La reforma va implicar també, la supressió de la galeria superior i l'escala de caragol que hi donava accés. El cost total de les obres fou de 5.750 pessetes i la reforma s'inaugurà el 26 de novembre de 1882.

Enllestida la reforma arquitectònica, s'inicià la renovació del programa decoratiu del Roser,¹² que va consistir en la inclusió de nous retaules i en la decoració de pintura mural en les parts superiors de la capella. Els sants de les capelles suprimides -sant Tomàs d'Aquino, sant Francesc Xavier, sant Joaquim i santa Rosa de Llima- es reubicaren als quatre costats de la capella i els retaules originals foren substituïts per altres quatre de nova fàbrica: Cor

⁹ XAMENA FIOU, P.: *Història de Felanitx*, II, Mallorca, 1975, p. 115-116.

¹⁰ BERARD, J.: *Viaje a las villas de Mallorca*, Palma, 1789, p. 150-151.

¹¹ BAUZÀ ADROVER, C.: *Historia de Felanitx*, Palma, 1921-1948, p. 272.

¹² BORDOY OLIVER, M.: *Història...*

de Jesús, Santa Teresa, Sant Francesc Xavier i Sant Lluís.¹³

La decoració pictòrica s'encarregà al pintor Vicenç Matas, el qual, a les hores, estava en plena maduresa i, com hem comprovat, venia avalat per una prolífica carrera com a decorador de pintura mural. La seva actuació se centrà en la decoració de les llunetes dels murs perimetrals, les petxines i la cúpula, seguint un programa iconogràfic inspirat pel seu treball a l'església de Pina.

2.1.1. Les remodelacions de la primera meitat del segle XX

Entre 1929 i 1930 es realitzen unes tasques d'embelliment de l'església amb la voluntat de renovar tot l'interior tant de la nau central com de les capelles. S'estuquen les parets, es remodelen algunes peces d'orfebreria, es cobreixen amb vitralls alguns dels finestrals i es canvien part dels bancs, fent-los nous i més còmodes "*con todas aquellas comodidades que hoy ofrecen a los fieles en las iglesias de categoría*".¹⁴

Probablement és en aquest període quan es cobreixen les pintures de la volta. Una de les causes que ho podrien haver motivat és la manca d'una capa de preparació sota les pintures, com s'ha pogut comprovar en el moment de la restauració. Això hauria provocat el ràpid deteriorament de les pintures, més exposades a l'acció incisiva de la humitat, que va tenir com a resultat irremediable l'esvaïment d'algunes de les imatges.

2.2. Anàlisi iconogràfica i estilística

L'anàlisi iconogràfica ens ha permès determinar que les pintures que cobreixen els arcs de tancament de les capelles laterals de la capella del Roser, recreen la institució de l'Eucaristia. Mentre, la cúpula i les petxines estan dedicades a l'exaltació de la Mare de Déu com a Reina del cel. Les diferents escenes no són, però completes. El precari estat de conservació, causat per les humitats i per la capa de pintura que es va aplicar per a cobrir-les, han provocat la desaparició d'un important nombre de personatges i atributs. Tot i així, l'acurada restauració ha permès recuperar i identificar alguns dels elements iconogràfics fonamentals. Per a la seva identificació i interpretació ha estat essencial l'estudi de Pere Llabrés (2006) sobre les pintures al fresc de l'església dels Sants Màrtirs Cosme i Damià de Pina. Cal indicar que a Felanitx, a diferència de les pintures de Pina, les escenes no incorporen el títol identificatiu. Així mateix, la degradació de les pintures, dificulta l'anàlisi formal, que ha de ser molt general, sense que es puguin apreciar els detalls d'estil més enllà dels aspectes gestuals.

2.2.1. La decoració dels arcs

A l'altar major de la capella, dedicat a la Mare de Déu del Roser, hi ha la representació de l'Anunciació. Es desenvolupa a l'interior de l'arc, de manera que la Verge i l'àngel estan enfrontats, flanquejant l'altar. A sobre, ocupant la zona central de l'arc, hi ha representat l'emblema del Roser, format per una corona de roses de la que penja un rosari.

La part superior es completa amb la representació pictòrica d'Elies confortat amb el pa i una gerra d'aigua, per prosseguir el pelegrinatge cap a l'Horeb (1 Re 19, 5-8); aquesta

¹³ Els retaules que no es posaren un altre cop a la capella es traslladen a l'església de l'Horta.

¹⁴ *El Felanitgense*, 12 d'abril de 1930.

escena es considera com a la precursora de l'Eucaristia. Elies apareix descansant, en un paisatge boscós, en el moment en què se li apareix un àngel. La composició està condicionada per la rosassa que ocupa el centre de la lluneta. A sota, en al bell mig de la composició, hi ha el pa i la gerra estilitzada, flanquejats per Elies, jacent i de perfil, i l'àngel d'esquena, que dirigeix la mirada del profeta.

L'escena següent representa el Sant Sopar, el moment de la institució de l'Eucaristia. Està situat sobre l'arc que dona accés a la capella. La composició segueix els esquemes tradicionals i, probablement, pren com a model els gravats del segle XVIII. Els apòstols es distribueixen al voltant d'una taula rectangular, amb Jesucrist com a figura central beneint el pa. A l'esquerra de Crist, recolzat sobre la seva espatlla, apareix sant Joan i, a l'extrem de la taula, Judes amb la bossa dels diners a la mà. L'escena està il·luminada per un salomó a la part superior i sobre la taula, la vaixel·la habitual en aquestes representacions. Tot i la frontalitat i el hieratisme de l'escena, l'artista recrea la il·lusió de profunditat amb la gestualitat de les mans i amb el joc de les ombres projectades pels objectes damunt la taula.

Segons Pere Xamena¹⁵ en la lluneta següent, s'hi representa a Pius X donant la comunió. Ja que aquell fou Papa entre els anys 1903 i 1914, i, per tant, posterior a Matas, Xamena atribueix aquesta obra a Pedro Caffaro que la realitzaria cap a l'any 1930. Malgrat tot, i a falta de documentació escrita que corrobori aquesta afirmació, nosaltres pensam que aquesta obra pot ser del mateix Matas, ja que tècnicament i estilísticament és molt semblant a la resta del conjunt. En aquest cas, evidentment, no es tractaria de Pius X, sinó d'un Papa anterior, tal vegada de Pius IX que fou Papa entre 1846 i 1878. A més, tal com hem explicat, l'any 1930 es cobreixen totes les pintures i, per tant, seria il·lògic crear una pintura nova al mateix moment en què es decideix cobrir-les.

2.2.2. Les pintures de les petxines

L'espai de transició entre els arcs perimetrals i la cúpula, està dedicat a la virtut cristiana. Les quatre petxines estan decorades amb les al·legories de les tres Virtuts Teològals i les Obres Bones. Les imatges apareixen emmarcades dins una orla circular de la que pengen garlandes amb motius vegetals, que s'estenen per tot l'espai triangular. Per a la representació de les al·legories, Matas es va cenyir al model que ja havia plantejat a Pina; però a Felanitx va introduir petites modificacions que van imprimir un major dinamisme, tant en el plantejament compositiu com en el gestual de les figures femenines.

L'Esperança apareix vestida de verd, porta corona de flors i dirigeix la mirada cap al cel, d'on ho espera tot. Al seu costat vola un colom, record del que va veure Noè com a senyal de la fi del diluvi, i a la esquerra porta una àncora, símbol d'esperança. La Fe vesteix de blanc, com a prova de la puresa dels misteris, i mostra els símbols del dogma de la fe cristiana amb el cap i els ulls coberts pel vel. Amb la mà dreta alça l'Eucaristia, el gran "misteri de la Fe"; amb l'esquerra sustenta els Evangelis. El posat és de matrona clàssica, vestida amb túnica esponerosa, formant plecs elegants que rellisquen entre les cames. Està asseguda, però no relaxada i els gestos són contundents. La Caritat porta vestit i mantell vermells, el color del foc, i del cap li surten flames com a mostra de l'amor a Déu.

¹⁵ XAMENA FIOU, P.: *Visita a l'Església parroquial de Sant Miquel de Felanitx*, Felanitx, 1989, p. 23.

Entre els seus braços, empara a dos nins com a mostra de la caritat envers el proïsome. En aquest cas, Matas va resoldre prou bé una de les al·legories més complexes pel fet d'incorporar tres personatges, tant a nivell compositiu com per la major dificultat tècnica que imposava l'espai de la petxina. L'al·legoria de les Obres Bones, és representada com a una matrona, elegantment presentada amb un vestit cenyit a la cintura, de color morat; el de la modèstia i de la mortificació. Asseguda, descansant sobre una cornucòpia farcida de flors, amb el cap velat però amb la cara descoberta, es contempla en un mirall.

2.2.3. El cicle iconogràfic de la cúpula

La cúpula està plenament dedicada a la Coronació de la Verge. La iconografia deriva de la Lletania Lauretana, instituïda a finals del segle XVI en honor a la Mare de Déu de Loreto. Al voltant de la imatge de Maria, un estol de personatges distribuïts d'acord amb les invocacions de la lletania: Reina dels Àngels, dels Apòstols, dels Patriarques, dels Profetes, dels Màrtirs, dels Confessors, de les Verges i de tots els sants. Les escenes ocupen el terç inferior de cada un dels vuit segments en què es divideix la cúpula semiesfèrica.

El cicle iconogràfic s'inicia amb la imatge de la Verge, vestida de blanc amb túnica blava, ja coronada i amb el cap envoltat per dotze estrelles i un ceptre a la mà. Està asseguda sobre una trona de núvols i envoltada d'àngels. La representació ocupa el lloc preeminent de la capella i es desenvolupa sobre l'altar de la Mare del Déu del Roser.

A partir d'aquesta, les escenes dels set segments restants, són independents i estan vinculades a la central a partir de l'ofrena de la corona a la Verge. En cada una de les escenes hi ha un àngel anunciant la bona nova als diversos estadants del cel.

Partint de la Verge Coronada i seguint un ordre de lectura de dreta a esquerra hi ha les següents advocacions:

-Reina dels Àngels. Tot el plafó està cobert de querubins i d'àngels músics, que porten instruments com l'arpa, la bandúrria i la flauta. Al centre de la composició, l'arcàngel Sant Miquel, patró de l'església, que porta una corona com a ofrena a la Verge.

-Reina dels Patriarques. Aquest conjunt englobaria els patriarques de la Primera Aliança i els més notables fundadors dels ordres religiosos. Podem identificar Adam i Eva, situats a l'extrem dret; sant Josep, al centre del plafó; i, formant un grup a l'esquerra, els fundadors dels ordres religiosos: sant Domingo de Guzman, sant Benet i sant Francesc d'Assís. La resta de personatges no es poden identificar donada la pèrdua dels seus elements identificatius, però seguint el model marcat a Pina, es podria tractar de Noè, Isaac, Rebeca, Sara, Jacob, Sant Joaquim i Santa Anna, entre d'altres. Compositivament, la representació és interessant i dinàmica, ja que Matas va distribuir els personatges en registres superposats i formant grups delimitats gestualment, de manera que Sant Josep ocupa un lloc privilegiat, com el més important referent patriarcal.

-Reina dels Profetes. La composició s'estructura entorn un personatge central: Jesús, que és representat frontalment, amb túnica vermella i actitud solemne. Els profetes es distribueixen en dos grups, a manera de garlanda entorn Jesús. Hi ha Sant Joan Baptista, vestit amb la pell de mè i portant la creu que el caracteritza. Una vegada més, la pintura ha patit les conseqüències de les humitats, per això les figures no es poden identificar clarament. De tota manera, no és arriscat afirmar que Moisès encapçala el grup de profetes

situat a l'esquerra, per la característica barba, el gest de predicació amb el braç dret alçat i la mà assenyalant el cel, mentre que a l'altra mà hi portaria les Taules de la Llei.

-Reina dels Apòstols. Centrant la composició hi ha sant Pere, amb les claus a la mà dreta i oferint la corona amb l'esquerra. També es poden identificar a Sant Joan i a sant Jaume, en primer pla i en un registre inferior, vestit com un pelegrí.

-Reina dels Màrtirs. Al centre de la composició trobem a sant Esteve, el primer dels màrtirs cristians, representat com un jove imberbe, vestit amb dalmàtica de diaca i una palma a la mà dreta, mentre que a l'esquerra porta la corona. A l'esquerra apareix Sant Sebastià, representat com un soldat amb les fletxes del seu martiri a les mans, seguint el model de l'església de Pina. Al seu costat hi ha la figura d'un papa, de difícil identificació per la manca d'atributs. Aquest planell va patir molt per les humitats, per això les figures gairebé s'han esvaït.

-Reina dels Confessors. Una congregació de bisbes confessors, sants i un papa, sota l'acció de l'àngel, formaven un dels panells més treballats, però a la vegada degradats, que no fan possible ni la identificació ni la valoració estilística. Seguint la iconografia marcada per la lletania es podria tractar de la Reina de tots els Sants o Reina de les Verges.

Conclusions

El seguiment dels treballs de restauració de les pintures, l'anàlisi iconogràfica i estilística, juntament amb la recerca documental, amb un període que s'inicia amb la construcció de la capella l'any 1730 i es tanca ben entrat el segle XX, ens han permès extreure una sèrie de conclusions. En l'estat actual dels coneixements, podem afirmar que no hi ha cap element que ens permeti pensar que la capella del Roser va estar decorada amb pintures al fresc, abans de la intervenció de Vicenç Matas.

El deficient estat de conservació de les pintures provoca vertaderes dificultats en la identificació dels personatges i en la valoració estilística, per la qual cosa, les afirmacions que s'han fet en aquest estudi -més enllà dels fets evidents-, se situen, per ara, al context de la hipòtesi.

Des del punt de vista iconogràfic, la capella del Roser de Felanitx recrea un repertori basat en l'exaltació de la figura de la Mare de Déu i de l'Eucaristia. La selecció de les escenes ens fa pensar que Matas va prendre com a referent el programa que decora l'església de Sant Cosme i Sant Damià de Pina. Matas aprofita la divisió de la cúpula del Roser en vuit segments per recrear les mateixes escenes que cobreixen els trams de la volta de la nau de Pina. Això implicà els canvis en la composició; del format centralitzat es passà al de la superposició de registres. Per a la decoració de les petxines optà per reproduir la mateixa iconografia de les virtuts teologals. En conclusió, tal com va interpretar Villalonga en el cas de Pina, la capella del Roser de Felanitx reproduïx un programa contrareformista, que s'havia iniciat a finals del segle XVI a la portada de la Immaculada de la Seu. Així doncs, la iconografia plantejada i la tècnica utilitzada permeten aprofundir en alguns dels debats artístics generats en el segle XIX: iconogràficament marcat per la indefinició de reiterar temes del passat o optar per la introducció de noves devocions i dogmes; per altra, utilitzar tècniques adequades per il·lustrar el missatge religiós i adoctrinar, abans que seduir.¹⁶

¹⁶ Veure CANTARELLAS, C. al pròleg de LLABRÉS, P.J.: *La iconografia...*, p. 11-14.

La nova capella del Roser no va gaudir entre els fidels de l'èxit esperat. Tal vegada, seguint a Cantarellas, perquè en el segle XIX havien oblidat el llenguatge, en particular l'al·legòric. Per altra banda, cal tenir en compte que, probablement a principis del segle XX, la capella ja oferia un avançat estat de degradació, motiu pel qual s'imposaria la necessitat de cobrir les pintures amb una capa monocroma.

Pel que fa a l'artista, tot i que Vicenç Matas va ser un artista prolífic, ha estat considerat per la historiografia un autor secundari i de qualitat discutible. J. M. Quadrado el va descriure amb els següents termes: «un modesto pintor mallorquíin (...), más ducho en concebir que en ejecutar». Per la seva part, Villalonga, no millora la valoració de l'artista, justificant la manca de qualitat de la seva obra i determinant que pot ser considerat com a simple decorador, ja que la seva producció es relaciona amb el treball inherent a les tasques de decoració.¹⁷

A la llum dels coneixements actuals, consideram que convé millorar la valoració de l'obra pictòrica de Vicenç Matas. Cal tenir en compte que, quan es va fer el primer estudi de les decoracions de la parroquial de Pina, les pintures presentaven un estat de conservació deficient, fonamentalment a causa de les condicions tècniques amb les que Matas va dur a terme els treballs: els frescos es realitzaren amb pintura a l'oli, directament damunt el marès, sense capa de preparació. Unes condicions tècniques que, per altra banda, comparteixen també les pintures del Roser de Felanitx. En definitiva, la restauració de les pintures de l'església de Pina, entre 1997 i 2000, va permetre a Pere Llabrés analitzar els detalls en l'execució de les figures, valorar la complexitat de les composicions i, en definitiva, millorar la consideració estilística del seu autor.

La recuperació de les pintures de la capella del Roser de la parroquial de Felanitx permeten, així mateix, aprofundir en el coneixement del pintor i ampliar l'espai d'anàlisi sobre alguns dels debats artístics generats al segle XIX.

17 VILLALONGA, P.: *La pintura mallorquina ...*, p. 368.

Fig. 1 *Bones obres*

Fig. 2 *Fe*

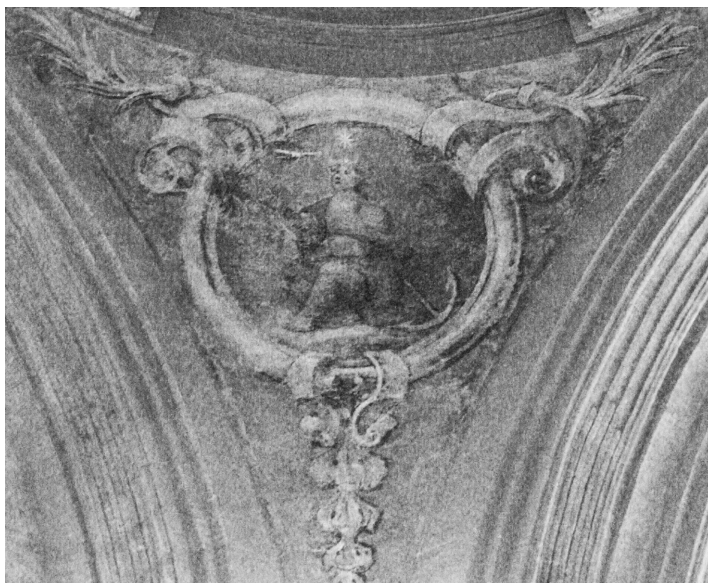

Fig. 3 *Esperança*

Fig. 4 *Virtuts*. Virtuts teogonals representades a les petxines que sostenen la volta

Fig. 5 *Plafó Reina*

Fig. 6 *Plafó Sants*

Dos dels plafons que representen els estadants del cel

Fig. 7 *Sant Sopar*. Secció de la capella on es poden veure la lluneta dedicada al sant Sopar, les virtuts representades a les petxines i alguns segments de la volta amb la disposició de la iconografia

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

LA PREMSA GRATUÏTA A LES ILLES BALEARS

Joan Josep Matas Pastor

CESAG¹

Resum: La premsa gratuïta a a les Illes Balears és un fenomen relativament recent que no té ni quinze anys d'història. Des del Grup de Recerca d'Història de la Comunicació del CESAG volem apropar-nos a totes aquelles empreses periodístiques que tenen una presència entre la nostra ciutadania i, per tant, han arrelat a la nostra comunitat. La gratuïtat de les publicacions no implica baixa qualitat. Ara bé, totes elles depenen dels anunciants. Analitzam publicacions periòdiques d'informació general i especialitzades, sobretot en temes econòmics i culturals. Aquestes poden ser diàries, setmanals, mensuals i trimestrals.

Paraules clau: Història, comunicació, empresa periodística.

Abstract: Free press is quite a recent phenomenon in the Balearic Islands, it is not even fifteen years old. The CESAG History of Communication Research Group is analysing all press enterprises in our Community. Free publications are not directly linked to bad quality. However, all of them are dependant from publicity. We focus on periodic publications both general information or specialized. Amongst the lastest, we analyse economic and cultural publication. All of them are daily, weekly, fortnightly, monthly and quarterly publications.

Key words: History, mass media, press enterprises.

Rebut el 25 de maig. Acceptat el 20 de setembre de 2011.

¹ Centre d'Ensenyament Superior Alberta Giménez.

Introducció

A nivell internacional podem dir que la premsa gratuïta va aparèixer l'any 1995 quan dos periodistes Pelle Anderson i Robert Braunerhielm, i l'editora Monica Lindstedt distribuïren el primer exemplar de *Metro* en els transports d'Estocolm. Dos anys després ja comptaven amb periòdics a diversos països. Cal apuntar que a partir de 1999 entraria a l'escenari un nou competidor. L'empresa noruega *Schibsted* va treure al mercat *20 Minutos* a Zurich. Des d'aquest moment, s'inicià una guerra entre ambdues multinacionals per posar-se al capdavant de totes les llistes de difusió de diaris del món. Avui dia, ambdues són multinacionals sòlides. Per exemple, *Metro* compta amb 27 edicions a 16 països i en 15 idiomes, a més d'haver-se convertit en la quarta empresa del món en el sector de la premsa diària, independentment de que sigui gratuïta o no.

La primera experiència de la premsa gratuïta a l'Estat espanyol es produí a meitat dels anys noranta entorn a les grans ciutats de Catalunya, País Basc i València. Més concretament, la irrupció de la premsa gratuïta al nostre estat es produí l'any 1992 amb el *Mini Diario de Valencia*. Ara bé, l'autèntic enlairament s'inicià amb l'arribada de les multinacionals escandinaves abans citades. A començament del nou segle els grans grups espanyols, Vocento i Recoletos, entraren en el mercat dels gratuïts amb nou títols com el diari *Qué!* El darrer en incorporar-se fou el Grup Planeta amb *ADN*.²

La premsa gratuïta ha tingut un creixement exponencial durant els darrers anys i s'ha convertit en un model de negoci que ha sabut aprofitar l'excel·lent situació del mercat publicitari i dels mitjans de comunicació, en general, abans de la crisi econòmica que ens està afectant. Aquesta expansió es deu a factors com l'aplicació de noves estratègies de distribució i l'aparició de noves tendències en els hàbits de lectura i consum dels mitjans de comunicació.³

El cas de les Illes Balears

Segons l'historiador Josep Maria Buades "en l'entorn d'un incipient turisme i amb la voluntat d'oferir informació sobre esdeveniments socials i activitats d'interès turístic es va publicar el setmanari *La Semana mallorquina*, entre els anys 1955 i 1971. Es redactava en castellà, francès, anglès i alemany i es distribuïa gratuïtament".⁴

Ara bé, ens centrarem exclusivament en aquelles publicacions periòdiques gratuïtes que existeixen avui en dia. Segons la Guia de la Comunicació del Govern de les Illes Balears actualment existeixen 10 capçaleres de premsa gratuïta. El llistat és el que a continuació us oferim: *ADN*, *Baleares Sin Fronteras*, *Balearnostrum*, *Cinco Lobitos*, *De Franc*, *Gaceta Náutica*, *Namaste*, *Prensa Pititusa*, *Part Forana* i *Més a Més*.⁵ Hem de tenir present que l'esmentada guia no és exhaustiva i, per tant, el llistat ha de ser completat amb les iniciatives

² ARROYO CABELLO, M.: "Impacto de la prensa gratuita en los jóvenes: algunas claves del fenómeno mediático", a <http://www.comminit.com/en/node/273423> [Data consulta: 1 de febrer de 2001].

³ VINYALS, M.: "Radiografía de la prensa gratuita", *Anàlisi*, 35, 2007, p. 239.

⁴ BUADES JUAN, J.M.: *Intel·lectuals i producció cultural a Mallorca durant el franquisme (1939-1975)*, Palma de Mallorca, 2000, p. 277.

⁵ *Guia de la Comunicació del Govern de les Illes Balears*, a <http://guiacomunicacio.caib.es>, Data de consulta: [22 de febrer de 2011].

comarcals *L'Observador del Pla de Mallorca* i *Mallorca Sud* i la publicació d'àmbit municipal *Palma El Periódico*.

Convé esmentar que a hores d'ara a l'Associació Catalana de la Premsa Gratuïta i Mitjans Digitals (ACPG) hi ha inscrits 31 mitjans associats de les Illes Balears. D'aquests, 18 són publicacions impreses i 13 són digitals. Conjuntament les publicacions gratuïtes arriben a més de 380.000 exemplars mensuals, mentre que els digitals arriben a més de 150.000 usuaris únics. Les publicacions impreses de les Illes associades són les següents: *Baleares sin Fronteras*, *Balear Nostrum*, *De Franc*, *El Bolígraf*, *El Sud de Mallorca*, *GE Excellence*, *l'Hiperbòlic Mallorca*, *L'Observador de Llevant*, *L'Observador del Pla*, *Mas Mallorca*, *Mes a mes*, *Part Forana Llevant-Mitjorn*, *Part Forana Nord-Pla*, *Part Forana Raiguer*, *Part Forana Tramuntana-Ponent*, *Porta per porta*, *Prensa Pitiusa* i *Revista Namaste*.⁶

Per la seva part, els mitjans digitals són: *baleartnostrum.com*, *capvermell.org*, *ciutat.es*, *ibdigital.net*, *laveudemallorca.cat*, *mallorcactual.com*, *manacormanacor.com*, *masmallorca.es*, *revistanamaste.com*, *saveu.cat*, *tribunamallorca.cat*, *viufelanitx.com* i *viumanacor.com*.

Segons el Baròmetre de la Comunicació i la Cultura de les Illes Balears en la seva sisena onada de 2010 obtenim un resultat ben escafit pel que fa a la lectura de la premsa diària gratuïta.⁷ Així doncs, només la meitat de la població de les Illes Balears llegeix o fulleja premsa diària. I, no arriba a un 5% d'aquesta llegeix o fulleja diaris gratuïts. Si observem el rànquing dels diaris més llegits, *ADN* es troba en la desena posició. A continuació vos oferim el llistat dels diaris més llegits a les Illes Balears (Taula 1).

Capçalera	Percentatge lectors
Última Hora	28,7
Diario de Mallorca	15,3
Marca	9,4
El Mundo	7,3
Sport	5,4
As	5,4
Diario de Ibiza	5,1
Diario Menorca	3,9
El País	3,7
ADN	2,7
El Mundo Deportivo	2,4
Diari de Balears	2,4
ABC	1,2

⁶ "L'ACPG arriba als 31 mitjans associats a les Illes Balears", *Comunicació 21. El portal català del sector de la comunicació*, 9 de febrer 2011, [Data consulta: 24 de febrer de 2011].

⁷ *Baròmetre de la Comunicació i la Cultura Illes Balears. 6a onada 2010*, Fundacc (Fundació Audiències i Comunicació de la Cultura), gener 2011, p. 7.

Pel que fa a les publicacions setmanals i quinzenals observam que entre les 10 més llegides n'hi ha tres gratuïtes. En la tercera posició, darrera *Pronto* i *Hola*, hi trobam *Baleares sin fronteras*; i, en quart lloc, *Part Forana*. Finalment, esmentar que la dècima posició l'ocupa el setmanari d'informació general *Prensa Pitiusa*. Cal matisar que només un 44,7% de ciutadans de les Illes Balears llegeixen publicacions setmanals i quinzenals. Heus aquí el quadre de les deu més llegides (Taula 2).⁸

Capçalera	Percentatge
Pronto	9,8
Hola	9,4
Baleares sin fronteras	4,7
Part Forana	4,3
Cuore	3,9
Semana	3,5
Diez Minutos	3,2
Lecturas	2,6
Entreviu	2,6
Prensa Pitiusa	2,3

Per altra banda, en el rànquing de les revistes mensuals, només hi trobam *L'Observador del Pla de Mallorca* en una posició molt endarrerida, més concretament, en la posició 49.⁹

Començarem l'anàlisi de la premsa diària gratuïta estatal que té edició pròpia a Mallorca. Ens referim al cas de *ADN Mallorca*. Cal recordar que a nivell estatal *ADN* sorgí el mes de març de 2006 amb una tirada d'un milió d'exemplars i en uns moments de dura competència quan ja existien tres diaris gratuïts de cobertura estatal. Ara bé, des del primer moment aquest apostà per la qualitat d'un diari molt urbà, seriós i molt afincat amb la realitat de cada regió on es distribueix. De fet, la seva estratègia consistí en incorporar socis locals a les ciutats en les que es distribueix. Per tal motiu, compta amb la participació de sis editores regionals: *La Voz de Galicia*, Grup *Joly*, *La Información de Navarra*, *Heraldo de Aragón*, Grup Promotor *Salmantino* i el Grup *Serra*. Les pàgines comuns s'elaboren entre Madrid i Barcelona i l'editora *Página Cero* s'encarrega de l'estructura central del diari per a Madrid, Barcelona i València, ciutats en les que no hi ha socis locals.

ADN, a diferència d'altres diaris gratuïts com *20 Minutos* i *Qué!*, adopta criteris tradicionals de la premsa de pagament a l'hora d'establir les seves seccions, és a dir, el temàtic i el geogràfic, amb una denominació fixa de les seccions i un ordre d'aparició regular.¹⁰

⁸ Baròmetre de la Comunicació i la Cultura..., p. 15.

⁹ Baròmetre sobre la Comunicació i la cultura..., p. 19.

¹⁰ GÓMEZ MÉNDEZ, J.M.; MÉNDEZ MUROS, S.: "La seccionación en la prensa gratuita diaria de Sevilla", *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 16, 2010, p. 182.

Pel que fa a la premsa gratuïta autòctona d'informació general iniciarem el recorregut pel de més recent creació. Ens referim a la publicació mensual *Més a Més Mallorca* que s'inicià el mes de gener de 2011. L'editorial del primer número és una declaració d'intencions i, per la seva importància, el reproduïm íntegrament:¹¹

El nacimiento de una publicación es siempre recibido con interés por aquellos a los que va dirigido, y celebrado con ilusión por quienes lo ponen en marcha y esperan con ansia el mejor de los recibimientos. Este es el caso de Mes a mes. Estas 24 páginas que el lector tiene entre sus manos son el fruto de la ilusión y el esfuerzo de un no reducido grupo de profesionales que confían en ser merecedores del reconocimiento por parte de los lectores, un lector que no siempre encuentra en los medios impresos de esta isla aquello que le puede resultar interesante.

No venimos a sustituir a nadie ni a desplazar a los que ya han sabido encontrar su sitio. Pero creemos en la pluralidad, en la igualdad de oportunidades y en la libertad. Queremos que esta sea nuestra hoja de ruta, nuestra brújula y nuestro compromiso.

Pensamos que solo podremos afrontar esta tarea demostrando un tremendo respeto por los ciudadanos. Sólo desde ese respeto y con un alto grado de autoexigencia, creemos que es posible hallar nuestro hueco en el panorama de los medios de comunicación de nuestra isla.

Hablaremos de política, de economía, de cultura..., pero también de ocio y de aspectos lúdicos y entretenidos de nuestro entorno. La vida son muchas más cosas de las que habitualmente encontramos en las páginas de los periódicos. A menudo, la realidad está muy alejada de las discusiones que tienen lugar en el Parlament, el Consell o el Ajuntament.

Intentaremos reflejar esto en nuestras páginas y buscaremos sorprender. Seremos bilingües con la misma naturalidad con que lo es nuestra sociedad; manejaremos un diseño que, estamos seguros, no pasará desapercibido ni dejará indiferentes a quienes lo quieran analizar.

Y es que nos revelamos ante la posibilidad de resultar obvios y previsibles; también huiremos de la complacencia, y confiamos en lograr una aceptación que nos mantenga mucho tiempo puntuales a nuestra cita mensual con los lectores.

La vida está en la calle. Como nosotros.

Les seccions fixes amb els seus responsables són les següents: editorial i cartes al director, Miquel Martorell i Roig (editor i director de la publicació); *Va de ball*, Joan Petit; *Gastronomía y Vino*, José A. de Haro; *Viajar*, Silvia Riera; *Comarcas*, Juan José Marí; *Consejo del Abogado*, Eduardo Vila; *¿Sabías qué?*, Isabel Gomila; *Antigüedades*, Daniel Cota; *Jardinería*, Juanan Vidal; *Espectacles i Cultura*, Jaume Sureda; i, finalment, Mónica Cervero, *Deportes*.

A l'equip de professionals abans esmentat hi hem d'afegir a Josep Bauzá, com a director de Manacor i comarca, a Manolo Moreno, com a director comercial, a Antoni Bernat, com a assessor internacional i a Ángel Guzmán en el càrrec de director adjunt.

N'han sortit al carrer tres números tenint com a eix bàsic el ciutadà i la proximitat. De l'anàlisi de contingut hi traspua una mescla d'informació i entreteniment a través de l'ús de diversos gèneres periodístics com el reportatge, la crònica, la notícia i l'entrevista.

Unes altres publicacions periòdiques gratuïtes, però de caire comarcal són *L'Observador del Pla de Mallorca*, *L'Observador del Llevant de Mallorca* i *Sud de Mallorca*. Totes tres pertanyen al mateix grup editor amb seu a la Plaça de la Constitució de Manacor. La primera va dirigida als habitants dels catorze municipis que integren la Mancomunitat del

¹¹ "Un gran respeto por los ciudadanos", *Més a Més Mallorca*, 1, p. 2.

Pla de Mallorca i a tots els interessats en el que succeeix en aquesta comarca. És una publicació que té una vida de més de sis anys. La seva tirada és de 5.000 exemplars, en format *offset*, a tot color, distribuïts a 300 llocs dels diferents pobles (ajuntaments, pacs sanitaris, centres culturals, forns, botigues, supermercats, bars, bancs i caixes d'estalvis). Està redactat íntegrament en la nostra llengua. Les seves seccions són diverses, amb entrevistes, notícies de la comarca i dels municipis, cuina, agenda, la col·laboració de periodistes i escriptors en la secció d'opinió i amb una especial atenció a l'agricultura i la ramaderia, amb les pàgines "Suplement Món Agrari i Natura del Pla de Mallorca".

L'Observador del Llevant de Mallorca és una publicació setmanal d'informació general de la comarca del Llevant de Mallorca. Va dirigida als habitants dels cinc municipis que la integren: Artà, Capdepera, Manacor, Sant Llorenç des Cardassar i Son Servera. La seva tirada és de 5.000 exemplars distribuïts a 400 llocs dels diferents pobles. També està escrita íntegrament en català de Mallorca. Les seves seccions són gairebé les mateixes que l'anterior amb una especial atenció a l'agricultura i al medi ambient, així com les fires, mercats, artesanía, comerç i indústria de la comarca.

El *Sud de Mallorca* també és una publicació d'informació general de la comarca del Migjorn de Mallorca i va dirigida als habitants dels municipis de Campos, Felanitx, Lluçmajor, Santanyí i Ses Salines. Fa més de sis anys que surt al carrer i la seva tirada també és de 5.000 exemplars, distribuïts a 300 llocs dels diferents pobles. Està escrita íntegrament en català de Mallorca i amb les mateixes seccions de les altres dues publicacions. Ara bé, té unes pàgines especials que duen per títol "Coses del Migjorn. Suplement d'agricultura, pesca, fires, mercats, comerç i indústria".

També d'informació general són les publicacions *De Franc*, *Part Forana*, *Palma El Periódico* i *Prensa Pitiusa*.

De Franc inicià el seu camí el mes de novembre de 2002 com a publicació setmanal fins a finals de gener de 2010. De fet, a partir del número 335 de 20 de gener de 2010 i fins a l'actualitat es reconvertí en una publicació quinzenal. És editada per *Medios Multimedia de Manacor SL* i el seu director és Pep J. Bauçà. Des de l'any 2006 es poden consultar els exemplars de la revista *on line* a l'adreça www.defranc.com. Inicialment es distribuïa de bústia en bústia, però això provocava que molts exemplars es perdessin per ses bardisses. A partir de llavors es va fer la distribució a través de dispensadors situats a botigues, supermercats, bars, hospitals i centres de salut de la comarca del Llevant.

El setmanari d'informació general *Prensa Pitiusa* començà la seva trajectòria l'any 2007. Fins avui n'han sortit al carrer 210 números. Actualment, està gestionat per la societat *Periódico de Ibiza y Formentera SL* i pertany al Grup *Prensa Pitiusa*. A aquest grup també hi pertanyen Ràdio Èxit i Televisió d'Eivissa i Formentera.

Estam davant l'únic periòdic gratuït que existeix a Eivissa i Formentera, amb una tirada de 15.000 exemplars, 10.500 lectors diaris –segons l'estudi de març de 2010 de l'Institut Balear d'Estadística-, 72.000 lectors per edició i 4.000 punts de distribució a les illes.¹²

La publicació quinzenal *Part Forana* pertany al Grup Canal 4 i està editat per l'empresa

¹² <http://www.prensapitiusa.com/acerca-de/> Data de consulta [7 de març de 2011].

Mitjans de Comunicació S.L. Es fan quatre edicions comarcals diferents; això és Raiguer, Llevant-Migjorn, Nord-Pla i Tramuntana-Ponent. Cada una d'elles té una tirada de 10.000 exemplars, 24 pàgines i 100% color. A part de la secció específica de la comarca de la part forana corresponent, les quatre edicions compten amb les seccions següents: actualitat, política, economia i societat, cultura, esports, comunicació, pàgines temàtiques, agenda de cada comarca, cinema, televisió, entre d'altres.¹³

L'empresa editora abans esmentada, Mitjans de Comunicació S.L., també edita la publicació quinzenal *Ciutat*, amb una tirada de 15.000 exemplars, 56 pàgines i 100% color. Les seccions més importants de la publicació són locals, reportatges d'actualitat i els esports. Aquest va néixer a finals del 2001, amb una edició a Palma. L'any 2003 ja comptava amb tres edicions més a Inca, Manacor i Marratxí, totes elles editades a color en paper diari, de periodicitat mensual amb 24 planes d'informació diferenciada i altres 12 comunes a les quatre edicions. El projecte *Ciutat* neix sota les ales del grup de comunicació representat pel Canal 4, la televisió local de Palma amb més història, nascuda l'any 1986. Les quatre edicions del *Ciutat* declaraven l'any 2003 una tirada mensual de 55.000 exemplars, tot i que el control de l'OJD només arribava als gairebé 35.000 que es repartien per Palma.

L'origen del grup l'hem de situar l'any 1998 a Inca quan Miquel Pol, home provinent de la banca i que no tenia cap experiència en cap projecte periodístic, treu al carrer la capçalera *Set Dies*, un setmanal d'informació general de Palma, i *Part Forana*, amb una edició comarcal. Poc després ja s'editaren quatre edicions diferenciades comarcals més, fent un total de cinc: Tramuntana, Raiguer, Llevant, Nord i Palma. Val a dir que la capçalera *Part Forana* del Raiguer s'inicià amb una edició cada 15 dies i un tirada de 15.000 exemplars. L'any 2003, les cinc capçaleres arribaren a les 40 pàgines, gairebé la meitat d'elles a color. Les cinc edicions, fetes a la redacció central d'Inca, varen incloure notícies diferents segons la comarca, però les 60.000 còpies de cada exemplar duien un encartament de notícies generals sota el nom de *El Crisol*.¹⁴

Fins ara hem analitzat les publicacions gratuïtes d'informació general. Ara ens endinsarem en el món de les publicacions gratuïtes temàtiques, és a dir, aquelles que van adreçades a un públic molt concret.

En primer lloc, la població immigrant que resideix a les Illes Balears té al seu abast des de l'octubre de 2003 la publicació mensual *Baleares Sin Fronteras*. Des del mes de gener de 2006 té la seva versió digital www.baleares-sinfronteras.com. El seu fundador i director és el periodista colombià Juan Pablo Blanco Abadia que prèviament havia dirigit el també mensual gratuït *Planeta Latino*, editat pel Grup Cobes i del que es hereva l'actual publicació. Aquesta declarava una tirada de 10.000 exemplars.

L'objectiu editorial de *Baleares Sin Fronteras* és la integració dels immigrants que resideixen a les Illes Balears, que de partida, es converteixen en el seu principal públic objectiu. Una eina fonamental per a la integració són les trobades de lectors de la publicació a diferents pobles de les illes i que es fan amb la intenció d'exposar problemes d'integració i facilitar-ne la seva resolució. L'esperit d'integració que proposa la publicació ve reflectit a l'editorial de

¹³ <http://www.aepg.es> Data consulta [8 de març de 2011]

¹⁴ TRAVESSET I CAMPANYÀ, A.: "Premsa gratuïta a Mallorca. La informació a la caça del lector", *Comunicació 21*, primavera 2003, p. 69.

gener 2006 quan assenyala que “Podem recordar, enyorar i trobar a faltar la pàtria que ens va veure néixer, però també podem viure un present i un futur prometedor interrelacionant-nos amb les altres cultures en tot el sentit literal de la paraula”.¹⁵

A finals de l'any 2010 gaudia d'una tirada de 35.000 exemplars, segons la certificació de la PGD. La llengua emprada a la publicació és la castellana, encara que hi apareix de manera esporàdica qualche editorial en llengua catalana. En la seva versió digital apareixen molts articles en llengua catalana i castellana.

Pel que fa als continguts, cal destacar la presència a cada número de l'editorial, tal i com fa la premsa diària de pagament. Com que es tracta d'una publicació d'abast balear té una secció fixa dedicada a cada illa que fan un total de tres: Mallorca, Menorca i Eivissa i Formentera. Els gèneres periodístics més usuals a la publicació són la crònica, el reportatge i l'entrevista. També destaca la secció que amb el títol de *Consejos Legales* assessora al col·lectiu immigrant sobre problemes legals molt diversos. Ja per últim, assenyalar la veu i la presència que gaudeixen les associacions d'immigrants, cosa lògica si tenim en compte que són els seus lectors i, ahora, els distribuïdors de la revista.

El món de l'artesanía balear compta des de gener de 2011 amb una publicació gratuïta trimestral *BaleartNostrum*, fundada i dirigida per Joan Oliver Llaneras, també president de l'Associació Catalana de Premsa Gratuïta i Mitjans *on line* de les Illes Balears. La revista neix per a servir com a punt de connexió entre tots els artesans de les Illes Balears i amb l'objectiu de promocionar l'artesanía entre la població resident i apropar el comerç i l'artesanía balear als turistes que ens visiten. Té una tirada de 3.000 exemplars i es distribueix a galeries d'art i exposicions, ajuntaments, fires, entre d'altres. Cal apuntar que rep el suport del Govern de les Illes Balears i de tots els consells insulars de cada una de les quatre illes.

Pel que fa al contingut cal destacar les entrevistes a membres de col·lectius professionals del sector i els articles esbossant el desenvolupament de fires especialitzades.

El mes de novembre de 2008 va sorgir la revista mensual *Cinco Lobitos* adreçada a les famílies que tenen nins petits o n'esperen. Segons em contà la seva directora i fundadora, Mari Cruz Arroyas, la revista nasqué amb una clara vocació de servei social. Cal matisar que a començament de 2010 la revista tingué una periodicitat bimensual. L'equip de redacció l'integren professionals que fan feina a altres mitjans com *El Mundo* i el també gratuït *ADN*.

Pel que fa als continguts inclouen una agenda d'activitat per al temps de lliure. L'eix fonamental de la revista el tenim a la secció anomenada “Familia al día”, basada en reportatges i entrevistes amb tot tipus d'informació per al seu públic objectiu. També inclouen una secció de Salut a càrrec de diferents professionals de la salut pública o privada que escriuen articles sobre la seva especialitat, fonamentalment pediatria, ginecologia i psicologia infantil. A nivell anecdòtic apuntar la presència d'un veterinari que escriu sobre el món de les mascotes i la seva relació amb la família. Finalment, voldria destacar la secció en la que un personatge de reconegut prestigi de l'illa ens parla sobre la seva infància. D'entre aquests personatges, cal destacar Rafel Nadal, Jorge Lorenzo, Ferran Alzamora (president de Sa Nostra), Paquita Tomás, Tummy Bestard, Agustín El Casta, Jaume Anglada, Aina Calvo, Catalina Cirer, Francina Armengol, entre d'altres. Generalment, es tracta d'esportistes,

¹⁵ *Baleares Sin Fronteras*, “Editorial: millor impossible, gràcies a Pollença i Sa Pobla”, gener 2006, p. 1.

empresaris, polítics i artistes de la nostra comunitat.

De caire naturista i ecologista és la revista mensual *Namaste* de la que s'ha editat noranta números en dues èpoques diferents. El subtítol de la revista és clarificador dels seus objectius: *La revista que impulsa el cuidado de la Tierra, el Alma y la Sociedad*. Des de l'any 2009 elabora la revista digital www.revistanamaste.com. Tant la versió en paper com la digital són unes publicacions especialitzades en ecologia, creixement personal i moviments socials. Els hi preocupa l'ecologia i la sostenibilitat de la terra, el desenvolupament personal dels individus i les iniciatives de la comunitat que permetin la interrelació i el creixement dels seus membres. El seu editor i director és el periodista Aberto Fraile Oliver. La llengua emprada és la castellana, encara que hi ha qualche article en llengua catalana, sobretot en els reportatges publicitaris de diferents departaments del Consell Insular de Mallorca.¹⁶

La revista aborda dos blocs temàtics. Per una banda, el repte que suposa per a la nostra societat passar d'una economia depenent del petroli a una economia sostenible i neta. Des de les pàgines de la revista es facilita informació i recursos per a familiaritzar-se amb aquesta situació. Pel que fa a aquest aspecte, els temes més importants són els que a continuació assenyalam: bioconstrucció, energies renovables, transport sostenible, agricultura ecològica, accions per a posar fre al canvi climàtic, autosuficiència, entre d'altres.

Per altra banda, l'altre bloc temàtic fa referència al creixent nivell d'estrès i ansietat que afecta a la nostra societat. Així doncs, des de la revista es faciliten informació i recursos per a accedir a tècniques, pràctiques i filosofies que permetin trobar l'equilibri en mig del ritme frenètic que ens envolta. Els temes relacionat amb aquests bloc són els següents: alimentació sana i natural, exercici físic, contacte amb la natura, teràpies alternatives, salut integral, tècniques orientals, meditació, entre d'altres.

Per abordar aquest compromís amb el lector, la revista utilitza un enfocament holístic, és a dir, es parteix de la base de contemplar la realitat com a una totalitat. Per aquest motiu, els continguts van focalitzats a les diferents àrees d'interès de qualsevol persona: físic, emocional, mental i espiritual. A dia d'avui, la seva tirada és de 15.000 exemplars mensuals.

Del món empresarial vinculat al turisme, sense ànim de ser exhaustiu, apuntaria dues publicacions gratuïtes: *Gaceta Náutica* i *GE Excellence*.

El mes de juny de l'any 2002 sortí a la llum la revista mensual *Gaceta Náutica* i de la que ja s'han editat 106 números. S'edita íntegrament en llengua castellana per *Mallorca Press*. La seva directora és Elena Pipó, el redactor en cap és José Luis Miró, essent el seu coordinador Julio González.

La revista obri amb un plantejament editorial a través de la secció "Mar de fondo". L'actualitat del sector és abordada a la secció "Primer plano" en la que es combina informació amb opinió. La resta de les seccions és informació especialitzada en vela, piragüisme, patrimoni nàutic, medi ambient, ports i empreses, productes i novetats del sector nàutic.

L'any 2001 va néixer la revista *Gran Empresa & Golf* que es transformà en el seu número 100 de setembre de 2010 en *GE Excellence*. El subtítol ens indica el seu tarannà i objectiu: *Empresa, Turismo y Deporte*. S'edita en dues llengües, la castellana i l'alemanya. L'editorial

¹⁶ <http://www.revistanamaste.com/acerca-de-namaste/>, data de consulta [5 d'abril de 2011].

del número de novembre de 2010 signada per la cap de redacció de la revista, María Pineda Lázaro, commemorà el 10è aniversari de la publicació en els termes que a continuació reproduïm:¹⁷

Gran Empresa lleva ya una década junto a vosotros, intentando daros cada mes la última información sobre las empresas y los temas que más os interesan. Diez años en los que todos hemos crecido juntos, vivido los cambios políticos, económicos y sociales que ha experimentado Mallorca desde el 2001.

Muchas cosas han pasado desde entonces. El cambio de siglo ha puesto frente a nosotros nuevos retos profesionales y personales; y desde esta publicación hemos intentado estar en cada uno de ellos para contarte de una manera profesional y cercana como te afectan y qué soluciones puedes tomar para hacer de estos tiempos de dificultades una etapa de crecimiento personal.

Gran Empresa se ha distinguido siempre por tener presente de un modo especial a los empresarios, a las personas que con su iniciativa, visión y trabajo diario ayudan a cada jornada a activar la economía y crear riqueza.

Desde esta publicación, os hemos dado diferentes consejos para reinventar las formas de trabajo, aplicar las últimas técnicas en motivación y gestión de equipos, hemos dado las claves para entender un poco más los principales motores de la economía balear, siendo conscientes del importante papel que tienen los empresarios en este nuevo escenario económico.

Un mes más, os animo a que sigáis adelante porque cada camino emprendido, cada hora dedicada no sólo da forma a una economía y levanta empresas; sino que con figura una sociedad. Tenemos ante nosotros un final de año difícil, trabajemos más concienciados que nunca y siendo conscientes de que de los baches se sale antes con esfuerzo y trabajo en equipo.

L'staff de l'empresa periodística de la revista és el següent: Rafal Company, editor; María Pineda Lázaro, cap de redacció; Bettina Newmann, autora de les traduccions a l'alemany; Eduardo de la Fuente, Ignacio Perea, Jesús Peña i Bàrbara Company, com a col·laboradors; Antonio Daviu, director comercial; Christian Bonet Suñer, disseny i maquetació; i, finalment, com a responsable de distribució, Sergei Pushkarev.

La revista no té seccions fixes, però si que apareix un editorial on la revista es posiciona sobre un tema concret que afecta al món empresarial balear. Els gèneres periodístics que es combinen són l'entrevista, el reportatge i la notícia, tot plegat abraçant els temes següents: economia, nutrició, golf, pàdel i actualitat de l'empresa.

L'agost de 1999 aparegué la primera publicació gratuïta mensual en el món universitari, *L'Hiperbòlic*. El seu públic objectiu és el col·lectiu universitari: professors, alumnes i personal d'administració i serveis de la Universitat de les Illes Balears.

L'agenda cultural de les Illes Balears pot ser estudiada a través de la publicació mensual gratuïta *Youthing*. Es tracta d'una petita revista en blanc i negre dirigida per Gabriel Quetglas i redactada per una xarxa de col·laboradors externs. El seu punt de distribució, bars i locals nocturns, condiona el seu públic que se situa entre les quinze i vint mil persones que assisteixen al menys a tres actes culturals al mes, i de fet coincideixen en la seva tirada de 10.000 exemplars.

¹⁷ PINEDA LÁZARO, M.: "Editorial: Una década junto a vosotros", *GE Excellence*, núm. 101, p. 4.

Conclusions

La consolidació d'una xarxa de premsa gratuïta a les Illes Balears s'ha produït en el primer decenni de segle XXI. Aquesta xarxa la conformen tant premsa d'informació general com premsa especialitzada. Pel que fa a la periodicitat també és variada, des del diari *ADN* a la publicació trimestral *BalearNostrum*.

La premsa gratuïta d'informació general presenta una simbiosi entre dos models de seccionament dels seus contingut. Per una banda, el model que estableix els criteris tradicionals de la premsa de pagament, el temàtic i el geogràfic, amb una denominació fixa de les seccions i un ordre d'aparició regular. I, per altra banda, el model alternatiu basat en el criteri d'actualitat i no pas el temàtic. No existeixen àrees temàtiques fixes per a la nominació de les seccions i emprà criteris com el sensacionalisme i l'impacte emocional. Aquest darrer model apareix amb més freqüència en els especialitzats.

Des del punt de vista de la dimensió empresarial ens trobam des d'aquelles publicacions integrades o que pertanyen a grups de comunicació potents, com és el cas d'*ADN* (Grup Serra) i *Part Forana* (Grup Canal 4), fins a aquelles que no són empreses periodístiques, com és el cas de *Youthing*. Ara bé, l'èxit empresarial de gairebé totes elles recau en dos aspectes. En primer lloc, en la xarxa de corresponsals externs que cobren per peça escrita i publicada. I, en segon lloc, en la definició del seu públic objectiu i en la captació d'anunciants. De fet, a moltes d'aquestes empreses, la despesa de l'àrea comercial és molt més elevada que la de la redacció. Pel que fa a aquest darrer aspecte Piet Bakker, de la Universitat d'Amsterdam diu el següent: *Los dos aspectos clave que fundamentan el modelo de negocio de la prensa gratuita son la acción comercial y la distribución. A diferencia de otros medios, en los gratuitos los vendedores tienen que salir y ganarse a los clientes. Este tipo de prensa requiere apostar por una gestión de la venta; y esto queda reflejado en los presupuestos y en las plantillas de las empresas editoras, donde se observa un mayor peso dedicado a las acciones comerciales y distribución que en la labor periodística o de contenido*".¹⁸

18 VINYALS, M.: "Radiografía de...", p. 240.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

DOCUMENTS

UN NOU DOCUMENT SOBRE JOAN ANTONI OMS A L'ARXIU DEL REGNE DE MALLORCA

Cristina Ortiz Moreno

Universitat de les Illes Balears

Resum: El present text és fruit d'una troballa arxivística, concretament d'un document en el qual s'identifica a Joan Antoni Oms, escultor mallorquí de gran renom, treballant a l'església jesuïta de Monti-Sion per la qual realitzà un retaule dedicat al Beat Lluís Gonzaga. Malgrat l'escassa informació que ens ofereix aquest document, es tracta, sens dubte, d'un text de gran importància ja que suposa l'ampliació de la producció artística de l'escultor mallorquí.

Paraules clau: retaule, barroc, escultor, Beat Lluís Gonzaga, Joan Antoni Oms.

Abstract: This paper has been made thanks to the historical discovery of a document where Joan Antoni Oms, Majorcan sculptor, is mentioned working in the Jesuitic church of Monti-Sion. There he made an altarpiece devoted to the blessed Lluís Gonzaga. Despite the little information offered by this document, it is with no doubt a very important text because it involves the expansion of the Majorcan sculptor's artistic work.

Key words: altarpiece, barroc, sculptor, Blessed Lluís Gonzaga, Joan Antoni Oms.

Sobre l'escultor Joan Antoni Oms Tomàs (Palma 1600-1667),¹ membre d'una nombrosa família d'artistes mallorquins, es coneixen multitud d'obres realitzades a diferents indrets de l'illa, a les quals s'ha de sumar a partir d'ara una més: el Retaule del Beat Lluís Gonzaga, a l'església palmesana de Monti-Sion. La seva autoria s'ha identificat a partir d'una sèrie d'albarans inclosos a un llibre de comptes del Col·legi de Monti-Sion, on es mencionaven els diversos pagaments que es feien a aquest artista per a la realització d'un retaule dedicat a l'esmentat sant i suposadament ubicat a una de les capelles laterals de l'església. I es diu allò de suposadament perquè aquest retaule no ha arribat fins a nosaltres.

A mode d'introducció sobre l'autor, podem assenyalar breument que Joan Antoni era fill de Gaspar I i de la seva segona esposa, i també germà i col·laborador de Gaspar II, ambdós pintors. Així doncs, Joan Antoni fou el primer escultor de la nissaga Oms. Se sap que fou aprenent de l'escultor Jaume Blanquer Florit des de la primerenca edat de sis anys, amb qui aprengué l'ofici d'escultor, fins que aconseguí la condició de mestre. És considerat com un dels grans escultors del Barroc mallorquí, fins i tot pels seus propis contemporanis, ja que fou citat per Josep Gelabert al seu llibre *De l'art de picapedrer* (1653), com a "escultor i arquitecte amb més reputació del regne".² Entre les seves obres més importants, cal destacar el també desaparegut retaule del Roser per al Convent de Sant Domingo de Palma (ca. 1625), una talla del Nin Jesús per a la parròquia de Pollença (1634), el retaule del Sant Crist de la parròquia de Sant Nicolau i el de Sant Francesc, tot dos a Palma, el retaule major del Convent de Sant Domingo de Pollença (1651-1662), entre altres obres.³

Després d'aquesta síntesi sobre la producció artística de Joan Antoni Oms, cal centrar-nos en el document en qüestió, conservat a l'ARM. Uns dels principals problemes que ens hem trobat és, lògicament, l'absència del retaule, ja que aquest ha desaparegut, probablement com a conseqüència de les reformes que es dugueren a terme a partir del segle XIX amb la renovació de la major part dels retaules de les capelles laterals de l'església. Per aquest motiu, no podem conèixer l'aspecte i les característiques formals i estilístiques que tenia aquest moble, i tant sols podem afirmar amb contundència que estava dedicat al Beat Lluís Gonzaga⁴, donat que els propis rebuts ens donen aquesta informació. Així doncs, sobre el retaule només coneixem la seva iconografia: el Beat Lluís Gonzaga, un jesuïta italià i, per tant, una figura molt adient per ubicar-se dintre d'una església de la Companyia de Jesús.

Pel que fa a l'autoria del retaule, en un principi es va considerar la possibilitat de que l'autor fos Joan Antoni Oms fill o, fins i tot, el nét. No obstant, després de consultar l'article publicat per Gabriel Rabassa sobre la família dels Oms, es confirmà l'autoria de Joan Antoni Oms pare, ja que aquest visqué des de 1600 a 1667, i els rebuts daten del 1639 a 1642, per la qual cosa es descartà al seu fill, donat que aquest va néixer el 1639.⁵ Així doncs, podem

1 CARBONELL BUADES, M.: "Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg", *BSAL*, 63, 2007, p. 93.

2 AAVV: *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Illes Balears*, 3, Palma, 1996, p. 370-371.

3 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 95-96.

4 El Beat Lluís Gonzaga (Castiglione delle Stivere, Màntua 1568 – Roma 1591) era fill de Ferdinando Gonzaga, marquès de Castiglione. Als 15 anys volgué ingressar a la Companyia de Jesús, però a causa de l'oposició del seu pare, hagué d'esperar dos anys, concretament fins el 1585. Morí per la pesta, i fou beatificat el 1605 i canonitzat el 1726.

5 RABASSA OLIVER, G.: "Los Homs y el convento de Santo Domingo", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 6, 1994, p. 77.

confirmar amb total seguretat que ens trobam davant una nova obra documentada d'aquest magnífic escultor mallorquí, fet que provoca l'ampliació de la seva prolífica producció artística.

Malgrat no conservam el retaule, podem extreure del document informacions importants. En primer lloc, cal assenyalar que el primer rebut que apareix al llibre d'albarans ens informa que Joan Antoni Oms encara no ha començat el retaule, ja que diu el següent: "*...del retaule que tinch de fer de la capella del beato Luis Gonzaga...*",⁶ amb data de 9 de desembre de 1639. Això ens indicaria que encara no està treballant a Monti-Sion, però molt possiblement sí ja ha traçat el retaule, atès que un mes després, concretament el 22 de gener de 1640, s'esmenta al segon pagament que ja està fent el retaule ("*...per lo retaula que fas per la capella del beato Luis Gonzaga...*").⁷ La resta de rebuts també assenyalen que està realitzant el retaule fins als dos darrers pagaments, en els quals ja no s'esmenta aquesta informació i només es diu que ha rebut els doblers "*...per lo retaule del beato Luis Gonzaga...*".⁸ Això podria indicar que, cap el 1641, el retaule estaria finalitzat, ja que generalment es tardaven uns dos anys per realitzar un retaule d'una capella lateral.

Pel que fa al preu concertat per la confecció del retaule, s'ha d'assenyalar que a un dels rebuts s'esmenta que es pagarien un total de 325 lliures, encara que, sumant tots els rebuts, dóna un total de 280 lliures, per la qual cosa restarien per pagar 55 lliures. És possible, no obstant, que Oms hagués cobrat aquesta quantitat sense que es deixàs constància escrita al llibre d'albarans. Pel altra banda, si comparam aquesta quantitat amb altres preus de retaules contemporanis, podem assenyalar que el preu concertat amb el pare Antoni Vadell, procurador del Col·legi de Monti-Sion, era molt baix, ja que, especialment en comparació amb el retaule del Roser de Sant Domingo (Palma) realitzat pel mateix Joan Antoni Oms, entre 1625 i 1630, pel qual cobrà un total de 700 lliures i 442 pel daurat,⁹ el preu és molt més elevat que el de Monti-Sion. Tot això ens fa pensar que el retaule del Beat no devia ésser massa important ni de grans dimensions, donat que estava destinat a una capella lateral. No obstant, s'ha de dir que tot això són només suposicions que no es poden verificar al no conservar el retaule d'Oms.

⁶ ARM, Clero C-409, *Libro 2 de Albaranes del Colegio de Montesion 1585-1649*, f. 59v.

⁷ ARM, Clero C-409, f. 60v.

⁸ ARM, Clero C-409, f. 71.

⁹ AAVV: *Gran Enciclopèdia de la...*, p. 372.

Transcripció¹⁰

A continuació, s'inclou la transcripció dels rebuts de Joan Antoni Oms per la realització del retaule de Beat Lluís Gonzaga, que comencen des de finals del 1639 fins el febrer del 1642.

I

1639, desembre, 9

Jo debaix escrit, Joan Antoni Homs escultor he rebut del pare Antoni Vadell, pare y procurador del collegi de Montesión de la Companyia de Jesus vint y sinch lliures dich 25 ll, y son abon compta de lo que mea de donar lo dit collegi conforme lo consert tenim fet del retaule que tinch de fer de la capella del beato Luis Gonzaga fet als 9 desembre 1639 dich. Joan Antoni Homs.¹¹

II

1640, gener, 22

Jo debaix escrit, Joa(n) Antoni Homs escultor he rebut del pare Ant(oni) Vadell, pare y procurador del collegi de Montesión vint y sinc lliures dic 25 ll, y son abon compta de lo q(ue) meha de donar per lo retaule que fas per la capella del beato Luis Gonzaga fet a 22 janer 1640. Joan Antoni Homs.¹²

III

1640, abril, 29

Jo debaix escrit, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor he rebut del p(are) Vadell, p(are) y procurador del collegi de Montesión de la Companyia de IHS vint y sinc lliures dic 25 ll, y son a bon compte de 325 ll que son lo valor del retaule que fas per la capella del B(eato) Luis Gonzaga fet a 29 de abril 1640. Joan Antoni Homs.¹³

IV

1640, juliol, 15

Jo debaix escrit, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor he rebut del pare Ant(oni) Vadell procurador del collegi de Montesión de la Companyia de IHS vint y sinc lliures dic 25 ll, y son a bon compte del retaule que fas per la capella del beato Luis Gonzaga fet a 15 de juliol de 1640. Joan Antoni Homs.¹⁴

¹⁰ S'ha optat per la íntegra transcripció del document juntament amb la resolució de les abreviatures, que apareixen entre parèntesi, i la correcta posició dels signes de puntuació per tal de fer més comprensible el text.

¹¹ ARM, Clero C-409, f. 59v.

¹² ARM, Clero C-409, f. 60v.

¹³ ARM, Clero C-409, f. 61.

¹⁴ ARM, Clero C-409, f. 63v.

V

1641, març, 3

Jo, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor, debaix escrit, he rebut del Pare Ant(oni) Vadell, procurador del col·legi de Montesión de la Companyia de IHS, quaranta sinc lliures dic 45 ll ab dos partides ço es 20 ll a 10 de novembre proposat y 25 ll lo dia, y son a bon compte del retaule del beato Luis Gonzaga fet al 3 de mars de 1641. Joan Antoni Homs.¹⁵

VI

1641, maig, 18

Jo, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor, debaix escrit, he rebut del pare Ant(oni) Vadell de la Comp(anyia) de IHS trenta lliures dic 30 ll, y son abon compte del retaule que fas del beato Lluís Gonzaga fet al 18 de maig de 1641. Joan Antoni Homs.¹⁶

VII

1641, octubre, 1

Jo, Joan Antoni Homs escultor, debaix escrit, he rebut del pare Antoni Vadell de la Comp(anyia) de Jesus trenta lliures dich 30 ll y son abon compte del retaule que fas del beato Lluís Gonzaga fet al primer d'octubre 1641 dich. Joan Antoni Homs.¹⁷

VIII

1641, desembre, 20

Jo, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor, debaix escrit, he rebut del pare Ant(oni) Vadell de la Companyia de IHS vint y sinch lliures dic 25 ll y son a bon compte per lo retaule del beato Luis Gonzaga fet al 20 de desembre de 1641. Joan Antoni Homs.¹⁸

IX

1642, febrer, 27

Jo, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor he rebut del parte Ant(oni) Vadell de la Comp(anyia) de IHS cinquanta lliures dic 50 ll ab dos partidas ço es a 25 de janer proposat 20 ll y lo dia 30 ll y son dites 50 ll a bon compte per lo retaule del beato Luis Gonzaga fet al 27 de febrer 1642. Joan Antoni Homs.¹⁹

15 ARM, Clero C-409, f. 67.

16 ARM, Clero C-409, f. 68.

17 ARM, Clero C-409, f. 70.

18 ARM, Clero C-409, f. 71.

19 ARM, Clero C-409, f. 71.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

EL MANUSCRITO INÉDITO DE AGUSTÍ FRAU SOBRE LAS CANTERAS MALLORQUINAS CONSERVADO EN EL ARCHIVO DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

Ramón Sánchez-Cuenca

Licenciado en CC Químicas, especializado en conservación del Patrimonio

Resumen: Agustí Frau i Pons se integró en la Junta de Gobierno de la SAL en 1886 y murió en 1890. En ese poco tiempo publicó varios artículos en el Boletín de la SAL y escribió otros más que quedaron inéditos en los archivos de la Arqueológica. Este artículo recoge su estudio sobre las canteras de *marès* y otros materiales en Mallorca en el que aporta datos sorprendentes por su precisión e interés. Un siglo más tarde todavía no había sido superado su trabajo a pesar de su importancia para el conocimiento de nuestros monumentos y la arquitectura tradicional. El artículo analiza el alcance de estos datos y los sitúa en el contexto del conocimiento actual.

Palabras clave: *marès*, canteras, construcción, Mallorca.

Abstract: Agustí Frau i Pons was a member of the directive board of the SAL from 1886 and died in 1890. In this short time he published various articles in the SAL Bulletin, leaving many more which were kept unpublished in the archives of the "Societat Arqueològica Lul·liana". This article gathers his work on Mallorcan "*marès*" stone quarries in which he provides information which is both surprisingly accurate and interesting. His work has not been surpassed even after a century despite its importance for the understanding of our monuments and traditional architecture. The article discusses the extent of this information and places it in the context of up-to-date knowledge.

Key words: *marès*, quarries, construction, Majorca.

A pesar de la importancia que ha tenido la piedra de *marès* en la arquitectura mallorquina, no se ha publicado nunca un estudio que analice el material, su origen propiedades y usos. Hay referencias más o menos indirectas pero de poca trascendencia. La más antigua quizá sea la que proporciona el *Axiduc* en su magna obra *Die Balearen*;¹ y la más moderna es la del libro *Construir en marès* de los arquitectos Guillem Oliver y Neus Garcia Inyesta publicado por el COAIB en 1997.² Ambos son absolutamente recomendables como primera aproximación a este material tan especial. Recientemente este autor ha publicado un libro monográfico sobre el *marès* como material de construcción.³

En la isla de Menorca las cosas han tenido un tratamiento mejor. En 1983 se convoca el “XXII Premio Ateneo de Mahón” y lo ganan Carlos Moreno Ribot, arquitecto, y Ramiro Muñoz Alamán, aparejador, con una propuesta del que sería el primer estudio técnico sobre el *marès* que se publicara jamás. Apareció en el número correspondiente al primer trimestre de 1988 de la *Revista de Menorca* que publica el Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó.⁴ Años más tarde, la creación de la asociación “Lithica” en 1994, con el objetivo de proteger las canteras de *marès*, significa un importante apoyo para el desarrollo del interés por este significativo patrimonio y su trascendencia en la arquitectura tradicional menorquina. Posteriormente se han producido otras publicaciones e iniciativas que han situado a Menorca muy por delante de Mallorca en el conocimiento y reconocimiento de este material.

A finales del siglo XIX Agustín Frau Pons hace un primer estudio sistemático de los tipos de *marès* que se extraen en las canteras mallorquinas. El rigor de la tabla que elabora hace pensar en una formación técnica del autor. La sorpresa cunde cuando se descubre que su actividad profesional era realmente la del comercio, sin relación alguna con la ciencia o la técnica. Su trabajo debía aparecer en el *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, pero nunca llegó a ver la luz. Sus otros trabajos publicados en esta revista dan fe de la gran labor realizada por el autor:

“La Lonja de Palma”⁵

“Datos para la historia del reloj público de Palma “En Figuera” 1386-1886”⁶

“Puerto Pi y sus torres”⁷

“Donativos hechos por el Colegio de la Mercadería a comunidades religiosas”⁸

1 ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR: *Las Baleares por la Palabra y el Grabado*, VI, Palma, 1989, pp. 613-624.

2 OLIVER SUNYER, G.; GARCÍA INYESTA, N.: *Construir en Marès*, Palma, 1997.

3 SÁNCHEZ-CUENCA, R.: *El marès*, Palma, 2010.

4 MORENO RIBOT, C.; MUÑOZ ALAMÁN, R.: “El marès; su arquitectura, patología y utilización en Menorca”, *Revista de Menorca*, primer trimestre 1988, pp. 5-30.

5 BSAL, I, 1885, nº 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25 y 29.

6 BSAL, I, 1885, nº 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25 y 29.

7 BSAL, II, 1887-1888, nº 73, 82, 83, 84, 85 y 86.

8 BSAL, III, 1889-1890, nº 111, 112, 113, 114 y 115.

El manuscrito se encuentra en los archivos de la SAL y debió ser escrito en los años finales de su vida que acabó el 16 de diciembre de 1890. En él se consignan 54 canteras de piedras de diferentes características de las cuales da unas indicaciones elementales pero precisas sobre:

- Nombre de la cantera
- Situación geográfica
- Clase de roca
- Precio de extracción
- Aplicación en obra
- Precio de labra y puesta en obra
- Precio en obra
- Obras notables
- Tipo de fractura
- Resistencia a la carga por extensión
- Resistencia a la carga por aplastamiento
- Observaciones

En el fichero que crea incluye canteras de todo tipo, de marès, santanyí, graveras, de piedra viva, de yeso y de arcillas.

La relación es extraordinariamente interesante y da información sobre muchas canteras hoy abandonadas, de algunas de las cuales ha quedado borrada toda huella. Hay que tener en cuenta que el estudio se hizo en una época en que no se había iniciado la mecanización de la extracción y en que los medios de transporte eran todavía precarios. No obstante, ya se había puesto en marcha el ferrocarril y había una línea que cubría varias zonas de explotación, desde Palma hasta Santanyí, que permitió la explotación de canteras hasta entonces no rentabilizables, por lo que aparecen ya algunas de apertura reciente que por su alejamiento de los lugares de utilización no habían podido ser explotadas anteriormente (Fig. 1).

La terminología empleada por A. Frau es algo obsoleta y no cumple con las exigencias actuales, pero la aportación que realiza es muy valiosa y es inexplicable que todavía no se le haya dado la difusión que merece. Significa la primera aproximación sistemática al tema, con un rigor científico y datos técnicos cuantitativos que nunca antes habían sido considerados. Este trabajo no ha sido superado todavía por ningún otro realizado posteriormente. Por desgracia hasta ahora nadie se ha ocupado de dar ni difusión ni continuidad a este magnífico trabajo y sus observaciones han caído en el olvido.

Frau utiliza distintos nombres para las diferentes clases de piedra:

Caliza blanda en masa
Arenisca en masa
Arenisca blanda estratificada
Grava en masa
Carbonato calizo
Carbonato calizo en masa
Conglomerado calizo en masa
Carbonato calizo estalactítico
Carbonato calizo en bancos
Arenisca blanca
Carbonato calizo estratificado con óxidos metálicos
Sulfato de cal en masa
Arcilla plástica
Arcilla colorada
Arcilla gris

Relacionar estos nombres con la realidad petrológica a la luz de nuestros conocimientos actuales es, por una parte, fácil; pero en ocasiones resulta ambiguo. Es evidente que cuando escribe “caliza blanda en masa” se refiere a la piedra de *santanyí*. Pero cuando utiliza el término “arenisca en masa” lo aplica indistintamente a piedra de Cala Llonga (piedra de *Santanyí*) como a “Sa Fossa” que es un clásico *marès* del cuaternario. El término “arenisca blanda estratificada” lo aplica a sólo dos canteras: Sa Canova (Campos) y Es Baus (Santanyí). De estas dos canteras apenas quedan vestigios. La de Sa Canova queda junto a las Salines des Salobrar, y la de Los Baus, por la ubicación que indica Frau, queda junto a la costa y la piedra es tipo *santanyí*, mientras que la de Sa Canova es tipo *marès*.

Agustí Frau no hace una diferenciación cualitativa entre el *marès* y el *santanyí*. Parece que sólo encuentra en ellas diferencias de tipo cuantitativo relacionadas con la dureza, resistencia y porosidad. No es consciente de la diferencia esencial en la diagénesis de ambos materiales y en las estructuras que genera, cuyas particularidades justifican con claridad las disimilitud entre sus comportamientos respectivos. Profundizar ahora sobre esta idea desborda los objetivos planeados, pero baste una imagen en microscopio electrónico de barrido (SEM) para dejar claras las diferencias (Fig. 2).

La piedra de *marès* está constituida por un aglomerado de partículas redondeadas cuyos espacios entre ellas definen un sistema poroso continuo responsable de la gran capacidad de absorción de agua del material. Por el contrario, la piedra de *santanyí* está formada por un cemento micrítico que une oolitos creando una estructura porosa en la que los poros no están intercomunicados. Como es lógico, la piedra de *santanyí* no absorbe agua, acepta un trabajo más fino y es más resistente que la clásica piedra de *marès*. Esto la hace especialmente interesante para las obras situadas al borde del mar (faros, puertos, etc.) así como para las obras con alto valor escultórico.

Los otros términos: grava en masa, carbonato calizo o conglomerado calizo, se refieren a piedras de caliza compacta tipo *binissalem*. Se trata de piedra dura y compacta utilizada para gravas y para la realización de piezas que necesitan una dureza especial: bordillos, zócalos, escalones, adoquines, pilastras, chimeneas, etc. En las zonas próximas a las canteras también han sido

utilizadas para la construcción de muros de casas, tanto de sillería como de mampostería.

Es curiosa la denominación que utiliza para la piedra de Cap Blanc: “carbonato calizo estalactítico”. Se podría tratar de algún yacimiento, no localizado, afectado por un proceso de karstificación que diera lugar a una formación cristalina que es conocida como “alabastro calizo”. El carácter traslúcido y cristalino es muy similar al de las estalactitas y de ahí la calificación que le da Frau. Son muy raras las formaciones de este tipo con espesores significativos.

También resulta curiosa la denominación “arenisca blanca” para piedras que son claramente doradas. Esta calificación la dedica a piedras de Santa Maria, Coll d'En Rebassa, Son Verí y Torre Redona (topónimo situado en el entorno de Can Pastilla, Cala Estància, San Antonio de la Playa, etc., que ha sido invadido por un urbanismo salvaje que ha arramblado con todo vestigio del pasado) que tienen la tonalidad ocre clara característica de los *mareses* más clásicos. Pero también la asigna a la piedra de Galdent que tiene características claramente diferentes. Hablar hoy de arenisca blanca nos llevaría a las zonas de Muro, tanto en Son Blai como Son Parera, a las de Santa Margalida, Vernissa y Sa Teulada, o a las de la zona Sur de Lluçmajor, en el entorno de Capocorb. Todas ellas destacadamente blanquecinas frente a las piedras doradas características de las demás zonas de Mallorca.

En Muro cita únicamente la cantera de Binromà (sic), mientras que había ya actividad extractiva en otras canteras que hoy quedan prácticamente invadidas por el desarrollo urbano. Es curioso que no cite más canteras en Muro cuando la actividad constructora ha sido en la zona muy importante y se ha nutrido del *marès* local. Su uso está registrado en zonas tan alejadas como Inca, según cita el Archiduque Luis Salvador en *Die Balearen*. La piedra la clasifica como “arenisca en masa” que, como hemos visto antes, es un término que lo aplica con una cierta ambigüedad.

En cuanto a los otros tipos de canteras, Frau cita las de “sulfato de cal en masa”, de las que menciona únicamente dos: S'Heretat en Sóller y Bendinat en Calvià. Los yacimientos de yeso estaban muy repartidos por la isla. No se puede decir que haya una zona beneficiada por la presencia de yeso, mineral propio de áreas desecadas que han tenido regímenes lluviosos en otras épocas. Se trata de un mineral evaporítico que requiere el aporte de grandes cantidades de agua seguido de un período seco soleado con temperaturas altas. Las explotaciones de yeso en Mallorca han sido siempre de pequeña magnitud y poca pureza. Las condiciones geológicas no han sido propicias para que se generaran yacimientos de mejores características. Llama la atención la denominación de otros materiales con los términos: “sulfato de cal cocido”, “sulfato de cal molido” y “sulfato de cal amasado”. No parecen términos aplicables a materiales de cantera por cuanto implican manipulaciones (cocido, molido, amasado) no naturales, pero los aplica todos ellos a las mismas canteras: S'Heretat, en Sóller, y Bendinat, en Calvià.

También incluye Frau en su relación las canteras que proporcionan arcillas para los trabajos de ladrillería, tejares y alfarería. La arcilla la cita en tres grandes familias: “arcilla plástica” (Taulera (sic), en Manacor y Son Sureda, en Palma); “arcilla colorada” en Son Cili, Palma; y la “arcilla gris” en Santa Eulalia, Palma. Es evidente que la extracción de arcilla debía estar mucho más extendida a lo largo y ancho de la isla pues las *teuleres* y el topónimo *teulera* abundan por toda la geografía mallorquina. Menciona también una “arcilla azul” cuyo significado no parece claro.

Los datos de situación de las canteras están expresados con notable precisión. No resulta difícil ubicarlos sobre el mapa. No es tan fácil identificarlas in situ, pues en muchas ocasiones la cantera lleva muchos lustros cerrada y ya sea por regeneración natural o por invasión de otras actividades humanas, las huellas de su existencia han quedado borradas.

Para este estudio me limitaré a considerar las canteras de *marès* y *santanyí*. Así, la lista queda reducida, salvo error u omisión, a 20:

Font Santa	Erbossà	Coll den Rebassa
Son Verí	Galdent	Torre Redona
Santanyí (1)	Santanyí (2)	Cala Llonga
Canova	Figueral	Son Grau
Cavallot	Sa Mola	Comerma
Binromà	Hereubech	Sa Fossa
Sa Canova	Es Baus	

El primer dato cuantitativo que aporta es el del precio del material, primero en cantera, a continuación el precio de su labra y el final puesto en obra. Las diferencias son mínimas para los precios en cantera. La más cara es la de Santanyí, a 18 ptas, igualada por la de Sa Font Santa. Las demás piedras tienen un coste en cantera de menos de la mitad. Lo mismo ocurre con el precio de la labra. Curiosamente, el precio de la piedra en la obra es mucho más alto para piedras baratas como son las de Torre Redona y Galdent. No parece plausible que sea debido a un problema de accesibilidad o transporte, pues la de Torre Redona dispone de facilidades de transporte, tanto por mar como por tierra, con Palma. Tampoco es achacable a la calidad y facilidad de labrado, pues se trata de una zona del cuaternario reciente y, por lo tanto, era una piedra blanda, muy granulosa con una cementación relativamente pobre. Y estamos hablando de la piedra más barata de la lista que paradójicamente es la segunda más cara puesta en obra.

Llama también la atención la igualdad de precio en cantera entre la piedra de Sa Font Santa y la de Santanyí. No es que trate de menospreciar la piedra de Sa Font Santa, pero la reciente restauración de la fachada de la catedral ha puesto de manifiesto su baja calidad en comparación con los otros elementos de la fábrica. No es en absoluto comparable a la piedra de *santanyí*. Igualmente tenemos que desechar los costes de transporte como factor de encarecimiento pues la cantera se encuentra prácticamente al mismo borde de la ciudad. Queda a poco más de un centenar de metros de las actuales instalaciones del hospital de Son Dureta.

Curiosamente las piedras con menor precio en la obra son las de Binromà y Hereubech (actualmente la ortografía aceptada es Vinromá y Rafeubetx respectivamente). La primera queda lejos y la segunda tiene un acceso bien difícil si no es por mar. Sus precios, de 44 y 37 ptas. quedan muy lejos de las 125 o 120 ptas. de las piedras de Santanyí o Sa Font Santa. La piedra de Binromá es curiosamente la que ofrece (siempre según ese estudio) la mejor resistencia mecánica de todas las piedras de *marès* estudiadas y es de una gran finura, lo que la debería hacer muy codiciada y manifestarse en el precio, algo que no ocurre, como ya ha sido comentado.

La siguiente información que ofrece es la de su utilización en obras notables. El interés de esta información es tan grande que todo nos parecerá poco. En cualquier caso, le debemos un inmenso favor con la información que nos da. Las obras de las que ofrece referencias son:

Puente de Sóller
Catedral de Palma
Murallas de Palma
Casas de Palma
Casas de varios pueblos
Faro de Cala Figuera
Isla de Cabrera
Banco Balear
Puente de Son Vivot
Puente de Santa Ponsa

Con estos datos y los aportados por el Arxiduc se dispone de una base para iniciar un estudio de gran interés para el conocimiento y conservación de nuestro patrimonio arquitectónico.

Los datos técnicos que aporta son sorprendentes por su precisión. Por ejemplo, el peso específico (en g/cm³) lo da con 3 cifras decimales. Yo personalmente he estado realizando esas mediciones con tecnología moderna (balanza electrónica y pie de rey de alta calidad) y no me atrevo a dar más que 2 cifras decimales, y con alguna reticencia. Lo mismo para los datos referentes a la resistencia a la compresión y a la tracción, expresados en Kg/cm². Da dos cifras decimales cuando es aventurado dar incluso nada más que una.

Este detalle de la precisión en los datos aportados indica un trabajo realizado a conciencia con un buen equipo, lo que no es normal en una persona con los antecedentes profesionales de Agustí Frau. No se trata, por lo tanto, de una estimación de un diletante sino de una cuidada dedicación muy experta. Probablemente dispuso de la ayuda de algún amigo que le proporcionara el apoyo tecnológico requerido.

En cualquier caso, se trata de un trabajo serio y muy profesional realizado con medios sofisticados que invitan a la credibilidad. Habrá que esperar un siglo entero para que alguien se preocupara de obtener datos tan elaborados. Me refiero al trabajo de Carlos Romero y Ramiro Muñoz. Pero ni siquiera estos últimos dieron resultados tan completos. Se limitaron a dar un valor global sin especificar los criterios seguidos para deducirlo.

No obstante, los datos hay que aceptarlos con mucha precaución. Por ejemplo, si bien la resistencia a la compresión que da para el *marès*, cuyo valor medio es de 45 Kg/cm² aproximadamente, y de 135 Kg/cm² para el *santanyí*, es correcto, no se entiende que dé un valor de 30 Kg/cm² para la piedra de Cala Llonga (el valor más bajo de todo el conjunto) cuando es una zona rica en piedra de *santanyí*.

Completa la tabla un apartado dedicado al coeficiente de rozamiento. Lo da para distintos acabados superficiales de la piedra. No tiene un gran valor práctico pero es un indicador más de la intensa dedicación de su autor a este trabajo.

Recurrencia de Materiales de Construcción.												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Sillería de 30x30											
2
3
4
5
6
7
8
9
10

Fig.1 Primera pág del manuscrito Frau

Fig.2 Microfotografías en microscopio electrónico de barrido de marès (izda.) y santanyí (dcha.)

nº	CANTERA	SITUACION	TIPO DE PIEDRA	1	USOS	2	3	LUGARES EN QUE SE HA UTILIZADO	4	5	6
1	SOLERIC	8 Km. al norte de Alaió	carbonato calizo	14	zócalos, columnas, etc.	36,3	iglesias y casas particulares	2.805 conchabde	FRACATURA	39,5	295
2	SOLERIC	8 Km. al norte de Alaió	carbonato calizo	14	zócalos, columnas, etc.	36,3	iglesias y casas particulares	2.805 conchabde		39,4	499,9
3	SOLERIC	1 Km. al norte de Inca	carbonato calizo	14	especialmente zócalos y columnas	36,3	iglesias y casas particulares	2.735 asfidos		39,9	496,5
4	BONNETA	2 Km. al norte de Binissalem	carbonato calizo formado estratos	12	especialmente zócalos y columnas	30	105 lbro de la isla del Pou a 20 Km por tierra y 75 millas por mar de la cantera	2.832 conchabde asfidos		45,6	670,9
5	BELVUEIRE	1.500 m. al NO de Binissalem	carbonato calizo conglomerado en masa	30	especialmente zócalos y columnas	30		2.722 conchabde asfidos		40,15	614,4
6	CAN CAUBRE	1.500 m. al N de Estelens	carbonato calizo	12				2,77 asfidos		39,8	606,5
7	PORTO PI	2 Km. al O de Palma	carbonato calizo conglomerado en masa	22	100 andenes, escolleras, mamparas de muros, etc.	36,3	90,8 Puerta de Palma que dista 2 Km de la cantera	2,54 conchabde asfidos		40,25	598,0
8	CAJAN PARRA	3 Km al O de Andraitx	carbonato calizo en masa	36,3	zócalos, columnas, etc.	36,3	en iglesias	2,56 asfidos		35,5	574,7
9	NE MANESA	1.000 m. al NO de S. Lorenzo	carbonato calizo en masa	36,3	zócalos, columnas, etc.	36,3	en iglesias	2,88 asfidos		42,3	650,85
10	SAN CLAUDI	1.000 m. al NO de S. Lorenzo	carbonato calizo en masa	36,3	zócalos, columnas y adornos	36,3	puerto de Caporó, a 6 Km de la cantera	40,3 conchabde asfidos		40,3	599,5
11	SAN CLAUDI	1000 KI y 600m. SSO de Manacor	carbonato calizo en bloques	36,3	14 muros, garrafina de, lapas, etc.	36,3	alguna iglesia	2,787 asfido		33,5	429,8
12	HERMIA DE ARTA	7 Km al N de Artá	carbonato calizo en bloques	40	14 esbozos de columnas, lapas, etc.	40	en varias iglesias	2,8 conchabde		34,6	409,9
13	MOLIN DE LLEU	400 m al N de Manacor	carbonato calizo en masa	36,3	14 esbozos de columnas, lapas, etc.	36,3		2,825 asfidos		34,5	459,2
14	BANDA	7 Km al SSE de Algaida	Arenisca refractaria estratificada	10	14 esbozos de hornos y chimeneas	10		2,5 granujeta		32,6	399
15	CARDO BLANCO	24 Km al SO de Llorençador	carbonato calizo estratificado	40	14 esbozos de hornos y chimeneas	40		2,893 asfidos		32,3	396,2
16	ROMANA	4 Km al SO de Cavali	carbonato calizo en masa	19,3	2,5 muros, zócalos, pilas, etc.	19,3	7,5 muros carreteras Palma Andraitx	2,775 conchabde asfidos		35,2	460,8
17	PLANIE	6 Km al NE de Estelens	arenisca refractaria estratificada	10	14 esbozos de hornos y chimeneas	10	iglesias y edificios de pablos	2,768 granujeta		32,4	183,4
18	MOLIN DE LLEU	400 m al NO de Andraitx	carbonato calizo en masa	36	14 muros, zócalos, pilas, etc. y adornos	36		2,8 asfidos conchabde		35,7	499
19	PLANIA DE PAQUERA	6 Km. al SSE de Algaida	carbonato calizo en masa	19,3	14 muros, zócalos, pilas, etc. y adornos	19,3		2,81 asfidos		35,8	504,5
20	CARDO BLANCO	24 Km al SO de Llorençador	carbonato calizo en masa	19,3	14 muros, zócalos, pilas, etc. y adornos	19,3		1,715 granujeta		9,85	405
21	FONT SANTA	4 Km al ONO de Palma	caliza tierna y arenosa en masa	22	8 muros y bóvedas	22		1,57 granujeta		9,5	42,9
22	FONT SANTA	4 Km al ONO de Palma	caliza tierna y arenosa en masa	22	8 muros y bóvedas	22		1,57 granujeta		8,7	33,5
23	FONT SANTA	4 Km al ONO de Palma	caliza tierna y arenosa en masa	22	8 muros y bóvedas	22		1,57 granujeta		8,7	33,5
24	ROMANA	4 Km al SO de Cavali	carbonato calizo en masa	19,3	8 muros y bóvedas	19,3		1,865 granujeta		8,25	30
25	SON VIERI	9 Km. al O de Llorençador	arenisca blanca	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,877 asfidos granujeta		18,665	135,9
26	SON VIERI	9 Km. al O de Llorençador	arenisca blanca	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,877 asfidos granujeta		18,665	135,9
27	SON NET	4 Km. al N de Puigaliant	arenisca blanca	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,877 asfidos granujeta		18,665	135,9
28	FONT SANTA	4 Km al ONO de Palma	caliza tierna y arenosa en masa	22	8 muros y bóvedas	22		1,74 granujeta		7,995	29,25
29	SON VIERI	9 Km. al O de Llorençador	arenisca blanca	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,74 granujeta		7,995	29,25
30	ERROSSA	1.300 metros de Sta. María	arenisca blanca	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,74 granujeta		7,995	29,25
31	COLL DEN REEMASA	6 Km. al SE de Palma	arenisca blanca	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,74 granujeta		7,995	29,25
32	SON VIERI	9 Km. al O de Llorençador	arenisca blanca	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,74 granujeta		7,995	29,25
33	SANTANY	plancha en que se halla el pueblo	caliza tierna en masa	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,74 granujeta		7,995	29,25
34	TORRE REDONA	12 Km. al SE de Palma	arenisca blanca	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,74 granujeta		7,995	29,25
35	SANTANY	plancha en que se halla el pueblo	caliza tierna en masa	18	en estaloma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pablos	1,74 granujeta		7,995	29,25
36	CANOVÀ	7 Km. al SSE de Campos y 1.500 m. al S de Estelens	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
37	CALALONGA	6 Km. al SE de Campos	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
38	CANOVÀ	7 Km. al SSE de Campos y 1.500 m. al S de Estelens	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
39	FIGUERÀ	5 Km. al SE de Campos	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
40	SON VIERI	9 Km. al O de Llorençador	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
41	CAVALLOT	1.500 m. al S de Estelens	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
42	MOLA	1.400 m. al SE de Felanitx	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
43	COMERNA	2 Km. al SO de Felanitx	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
44	HERBESCH	10 Km al S de Cavali	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
45	HERBESCH	10 Km al S de Cavali	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
46	HERBESCH	10 Km al S de Cavali	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
47	HERBESCH	10 Km al S de Cavali	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
48	HERBESCH	10 Km al S de Cavali	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
49	HERBESCH	10 Km al S de Cavali	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
50	HERBESCH	10 Km al S de Cavali	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchas otras particiones	1,785 granujeta		8,95	60
51	SAFOUSA	Cabo encortat	arenisca blanda estratificada	125	siuos, cubiertas y bóvedas	125	bóvedas taboides y muchas escobras	1,792 granujeta		10,6	60,95
52	SANCAOVA	6 Km. al SE de Campos	arenisca blanda estratificada	125	siuos, cubiertas y bóvedas	125	bóvedas taboides y muchas escobras	1,792 granujeta		10,6	60,95
53	SANCAOVA	6 Km. al SE de Campos	arenisca blanda estratificada	125	siuos, cubiertas y bóvedas	125	bóvedas taboides y muchas escobras	1,792 granujeta		10,6	60,95
54	SANCAOVA	6 Km. al SE de Campos	arenisca blanda estratificada	125	siuos, cubiertas y bóvedas	125	bóvedas taboides y muchas escobras	1,792 granujeta		10,6	60,95
55	COLL DE SA GRAVA	400 m al N de Montañi	grava en masa	2	2 para recibos y muros	2	3,5 recibos de la cantera a Capolopora 3 K.	1,6 granujeta		10,5	50,7
56	L'ORRE	400 m al N de Montañi	grava en masa	2	2 para recibos y muros	2	3,5 recibos de la cantera a Capolopora 3 K.	1,6 granujeta		10,5	50,7
57	SON TOUËLLS	7 Km. al SO de Palma	grava en masa	2	2 para recibos y muros	2	3 cantera Palma Andraitx	1,22			

- 1.- Precio en cantera
- 2.- Resaca en accion
- 3.- Precio en obra
- 4.- Densidad
- 5.- Resaca en accion
- 6.- Precio en obra

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

ENSENYAT PUJOL, G.:

Jaume I. El rei que forjà una corona, Palma, 2008.

Miguel J. Deyá Bauzá

Universitat de les Illes Balears

El 2008 va esser un any prolix quant a publicacions sobre la figura de Jaume I: monografies sobre el monarca, congressos sobre el regnat, treballs sobre aspectes literaris (el *Llibre dels fets*, el llegendari que envolta el monarca) o altres qüestions diverses, com la reedició d'obres clàssiques referides al rei, indiquen l'interès i l'atenció suscitats arran del vuitè centenari del naixement del Conqueridor.

Entre els treballs de caire general, de conjunt, cal destacar la biografia que ara ressenyam. Conscient que ja hi havia a l'abast biografies molt detallades –i, en alguns casos, com el de Ferran Soldevila, publicades ja fa molts anys, tot i que amb un interès que el pas del temps no ha fet minvar–, Ensenyat ens ofereix ací una versió alhora sintètica i innovadora sobre el monarca. Sintètica perquè no s'entreté en descripcions minucioses, tanmateix ja conegudes i a vegades força reiterades, sense que disposem de nova documentació, sinó que a grans trets resumeix l'evolució del monarca, tant pel que fa als trets personals com als polítics del regnat. I innovadora perquè incorpora les revisions que s'han fet sobre molts aspectes del sobirà, especialment als últims anys, les debat i alhora també incorpora tot un seguit de propostes noves. Propostes que, amb independència del seguiment que hom en vulgui fer, sempre han d'esser ben rebudes mentre es basin, com és el cas, en el rigor i la seriositat de l'historiador que, part damunt tot, intenta acostar-se al passat amb un bon coneixement de la bibliografia i les fonts a l'abast.

L'obra s'estructura en dotze capítols, que tracten els següents aspectes: 1) Introducció, 2) Jaume I al llarg de la història, 3) El "miraculós" engendrament. La naixença, 4) La difícil infantesa i pubertat; 5) L'inici de la glòria heroica: la conquesta de Mallorca, 6) La consolidació: València, 7) Matrimonis i amistançaments, 8) La maduresa: una època no exempta de dificultats, 9) Els últims anys. La mort, 10) L'herència legislativa, institucional i cultural, 11) Un rei amb caràcter, i 12) Epíleg. El llegat polític de Jaume I. Segueix una bibliografia final en què l'autor té en compte les aportacions més recents sobre el monarca.

El llibre és escrit en un estil pensat per arribar a un públic més ampli i divers que al del món estrictament acadèmic, professional o erudit. I ho aconsegueix. Però això no li resta gens de mèrit a l'hora de presentar-lo també com un treball pertanyent a l'àmbit de l'especialització. Que la "forma" sigui més pròpia d'una obra de divulgació no implica, en aquest cas, que el llibre tengui només un caràcter divulgatiu. Perquè, com hem dit, una bona part del seu contingut es dedica a reinterpretar o sotmetre a debat aspectes que, en molts casos, es consideraven incontrovertibles, cosa que fa que sigui un llibre que l'especialista tampoc no pot negligir.

Llibre dels feits del rei En Jaume,
 FERRANDO I FRANCÉS, A.; ESCARTÍ I SORIANO, V. J.
 (ed.), València, 2010, 2, 469 p. + facsímil.

Gabriel Ensenyat Pujol

Universitat de les Illes Balears

Cal saludar amb especial satisfacció aquesta nova edició del *Llibre dels feits* per tres motius fonamentals. El primer perquè conté un pròleg i una doble presentació amb uns continguts d'alta categoria. El segon perquè es tracta d'una edició basada en un manuscrit distint del que han fet servir fins ara les edicions diguem-ne canòniques. I el tercer perquè el manuscrit té al darrere tota una trajectòria "mallorquina" que cal considerar. Per això, començarem comentant aquest últim aspecte.

Com sabem, la versió original del *Llibre dels feits* no s'ha conservat i el coneixem a través de les còpies posteriors. En sentit cronològic, la primera és la versió llatina que en va fer, esmenada i ampliada, el dominicà Pere Marsili el 1313, amb la subsegüent versió catalana (feta no sabem per qui) de la part referida a la conquesta de Mallorca. Quant al text català, el primer manuscrit de què disposam és la còpia endegada a Poblet el 1343 per Celestí Destorrents, avui a la Biblioteca Universitària de Barcelona. A partir d'aquí tenim notícies, i disposam, d'altres còpies posteriors –sobretot de l'època de Pere el Cerimoniós (1336-1387), que n'ordenà fer tot un seguit– entre les quals es troba el text ara editat. És un manuscrit copiat l'any 1380 pel copista aragonès Juan de Barbastro. La còpia es va basar en l'exemplar "oficial" existent al Palau Reial, avui perdut, per la qual cosa els curadors d'aquesta edició el consideren el més rigorós des del punt de vista textual. Aquest manuscrit, sis anys més tard, concretament el 27 de juny de 1386, ja sabem que es trobava a Mallorca, i podem deduir que almenys feia més d'un any que hi era. El que no en sabem és la destinació. Tan sols uns dibuixos de l'època poden fer pensar que el còdex era en poder dels dominics. Les marques de lectura datables a la primeria del segle XV comencen a mostrar grafies reveladores del parlar mallorquí i que el volum era acarat amb la versió mallorquina de Marsili. Els diversos escolis del segle XVI demostren que el manuscrit romaní a Mallorca i que era objecte reiterat de consulta per part d'erudits interessats en la història de l'illa. Fins al punt que diversos fulls devien estar tan deteriorats que durant aquesta centúria hom els substituï per uns altres de nous, amb una lletra gòtica librària que imita l'original però sense poder evitar que s'escolin trets de l'escriptura humanística del moment. A partir del segle XVII les anotacions escassegen, circumstància que hem d'atribuir a una minva de l'interès envers l'obra, prova de l'intens procés de transculturació que aleshores es vivia a les terres hispàniques de llengua no castellana. Les marques de lectura tornen a aparèixer al segle XIX, amb subratllats de mots arcaics, reflex de l'interès de la Renaixença i de la flamant Filologia Romànica per redescobrir la llengua i el passat medievals. Mentrestant, al segle XVIII el còdex havia passat a mans de Guillem Terrassa (1709-1778), canonge de la Seu i historiador, autor dels *Anales de la isla y Reino de Mallorca*. També desconeixem les vicissituds a través de les quals el paborde Terrassa havia arribat a posseir un text tan preuat. D'ell anà a parar a Antoni de Togores i Net (1740-1798), comte d'Aiamans. Tampoc no en coneixem les circumstàncies. Cal descartar la via testamentària

ja que, tot i que la majoria d'obres que posseïa Terrassa les deixà en herència al comte, el còdex no figura a la relació –segons la tradició familiar, perquè ja li havia regalat en vida. En qualsevol cas, el manuscrit fou propietat dels comtes durant algunes generacions. El fill del comte anterior, Josep de Togores i Sanglada (1767-1831), personatge molt culte i il·lustrat, en el doble sentit de la paraula, autor d'escrits en català, féu copiar per a la seva biblioteca la primera edició que s'havia fet al segle XVI del *Llibre dels fets* a València, basada en el manuscrit de 1343. Sabem que, al seu temps, el còdex fou consultat per Jovellanos, i més tard per erudits com Quadrado, Joaquim Maria Bover i Marià Aguiló. Fins que a principis del segle XX, cap a 1909, el bibliòfil català Isidre Bonsoms i Sicart (1849-1922) el va adquirir del comte Marià Gual de Togores (1862-1933), persona malgastadora, que primer va vendre la biblioteca familiar i després una gran part de les antigues propietats, que foren adquirides majoritàriament per Joan March. Tot i així, la biblioteca i el manuscrit encara romangueren a Mallorca durant bastants anys, ja que el bibliòfil posseïa una cel·la a la cartoixa de Valldemossa, en la qual deposità la biblioteca. Bonsoms, però, que era un català militant, al seu testament llegà una part dels seus llibres, entre els quals figurava el manuscrit que comentam, a la Biblioteca de Catalunya, tot i que la seva esposa n'era usufructuària. Quan aquesta va morir, el 1948, l'aleshores director de l'anomenada Biblioteca Central de Barcelona, Pere Bohigas, en compliment del testament, va traslladar el còdex i els altres llibres a la ciutat comtal i el va depositar a l'esmentada biblioteca.

A més d'aquest factor diguem-ne extern del manuscrit, que hem comentat amb un cert detall atès l'interès afegit que té des de Mallorca estant, cal remarcar que el còdex fins ara mai no havia estat editat, ja que totes les edicions contemporànies del *Llibre dels fets* s'han basat en el manuscrit de 1343. Per això ara ens hem de congratular de tenir a mà aquesta còpia, coneguda però només accessible per a l'estudiós a través del còdex. Com dèiem abans, l'edició va precedida d'uns estudis introductoris. En primer lloc, un pròleg de Pere Maria Orts (p. 11-22), que explica el context general del regnat de Jaume I i, en conseqüència, dels fets que narra al text crònic. I, a continuació, segueixen les monografies *El "Llibre dels fets" del rei En Jaume. La versió canònica de la crònica jaumina*, del professor Antoni Ferrando (p. 25-58), i *La recepció del "Llibre dels fets" a la Corona d'Aragó*, del professor Vicent Josep Escartí (p. 61-95). A la primera, Ferrando fa una exposició sobre la història del manuscrit i les seves vicissituds internes, a partir de les marques de lectura, i de les dues famílies textuais a través de les quals ens és conegut el *Llibre dels fets*, cosa que li permet arribar a la conclusió que encara que el manuscrit de Poblet i el que comentam són molt complementaris, el més òptim és l'últim, atesa la seva procedència directa de la Cancelleria reial. Aquesta consideració, la reforça a partir de quatre criteris: el textual, el filològic, l'institucional i el documental. Els arguments que exposa són convincents i la crítica a què sotmet el punt de vista tradicional de considerar més idoni el manuscrit de Poblet és molt respectuosa. En aquest sentit podem corroborar la lliçó correcta que ens ofereix el manuscrit ara editat en un punt que l'autor de les presents línies va sotmetre a debat fa només tres anys. A la ponència que presentàrem a les jornades sobre el tractat de Capdepera de 1231, celebrades el 2008 en aquest municipi i publicades l'any següent, ens férem ressò de la lectura estranya que presenten els manuscrits de la branca derivada del de Poblet, quan al capítol 121, en fer referència al tribut anual que havien d'entregar els musulmans de Manurqa per mantenir la independència de l'illa, parlen de "CC barques per bestiar a passar", unes naus que suposadament els menorquins havien de posar a disposició de Jaume I per al trasllat del tribut d'una illa a l'altra. Una condició que, a més,

en cap cas no apareix al tractat original, conservat a París. El manuscrit que ara comentam i els del seu grup, per contra, en lloc de “barques” parlen de “besants”, dos-cents besants que havien d’entregar cada any els tributaris menorquins. Aquesta quantia tampoc no figura al tractat però a la documentació arxivística es documenta prou bé el seu pagament, cosa que fa pensar en un acord posterior de bescanviar altres entregues del tribut per una quantitat econòmica fixa, anual. Cosa totalment coherent i que palesa que la lectura bona és la del manuscrit de 1380.

Pel que fa al tercer estudi, Escartí du a terme una anàlisi pormenoritzada del record, sempre en positiu, de Jaume I a través de la historiografia i la memorialística de tots els temps, aspecte que també amplia a l’àmbit literari. En aquest sentit, el *Llibre dels feits* ha perpetuat la imatge del rei com a símbol de la identitat col·lectiva d’un poble, al qual la seva personalitat i les seves conquestes contribuïren a donar una fesomia amb la qual hom s’ha identificat al llarg de l’esdevenidor. D’aquesta contribució resulten especialment interessants –pel caràcter innovador que tenen– les referències a la utilització de la crònica en obres literàries i un precedent que fins ara havia passat desapercbut a l’hora d’exposar els primers estudis (Villaroya, Borrull) que cap a 1800 neguen l’autoria reial de la crònica, ja que els seus arguments ja es troben en una obra anterior de fra Josep Nicolás Caveró de 1731.

Després d’aquestes tres contribucions segueix una nota dels editors (p. 101-102), la transcripció del text (p. 105-448) i l’índex dels capítols (p. 451-469). El segon volum constitueix el facsímil del manuscrit, realitzat en una autèntica edició de luxe, de manera que l’aspecte formal i de contingut de l’edició –és a dir, els estudis previs, la transcripció del manuscrit i el facsímil– es troben al mateix nivell òptim d’excel·lència.

URGELL HERNÁNDEZ, R. (dir.):

Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca, Palma de Mallorca, 2010, 415 pp.

Marta Serrano Coll

Universitat Rovira i Virgili, Tarragona

A finales del año 2010 apareció el *Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca* a cargo de J. J. de Olañeta editores y la Universitat de les Illes Balears. Parece ser que esta publicación forma parte de una voluntad más ambiciosa que, ya desde tiempos en los que Antoni Mut i Calafell era responsable del Arxiu del Regne de Mallorca, incluía la edición facsímil del espléndido manuscrito objeto de estudio. Conocido como *Llibre dels reis* a raíz del “redescubrimiento” de Josep M. Quadrado en 1840,¹ el *Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, a pesar de su relevancia conocida a nivel documental (textual e iconográfica), nunca había sido objeto de un análisis pormenorizado, carencia por fin solventada con el libro que aquí se reseña, los estudios del cual, realizados por investigadores de renombre, ofrecen una nueva visión e interpretación del códice.

Compilado por el *prebere* Romeu Despoal, quien trabajó a partir de 1334, e iluminado hacia el 1339 a manos de Joan Loert con la colaboración de otros pintores, fue promovido por los Jurados de la ciudad y reino de Mallorca, motivo que justifica que sea llamado por algunos autores *Llibre dels Jurats*, nomenclatura que quizás es más oportuna al disipar cualquier confusión de vinculación con los reyes de Mallorca como promotores.

De hecho, pese a ser la Universidad quien promovió la compilación jurídica, tanto desde el punto de vista material (es un manuscrito costoso y lujoso) como del iconográfico (el rey es el principal protagonista) parecería erróneamente vinculable a la monarquía.² Puede llamar la atención la falta de un mismo criterio entre los estudiosos que han trabajado sobre este manuscrito y que presentan sus análisis en este libro; no obstante, esta diversidad de opiniones, que se hace extensiva a otras cuestiones,³ más que desacreditar la obra, la enriquecen.

Tras un preámbulo, las disertaciones se organizan en tres partes: Estudios introductorios (con las aportaciones de Pau Cateura y Gabriel Ensenyat), Análisis del libro de los reyes (con los trabajos de Antonio Planas, Ricard Urgell y Gabriel Llompart e Isabel Escandell), y Repertorio documental y transcripciones (a manos de Antonio Planas y Ricard Urgell con la colaboración de Antoni Mut). La edición es cuidada, pero el tamaño del volumen, pienso que de envergadura excesiva, hace que sea de difícil manejo. La generosidad de sus dimensiones no ha repercutido ni en el tamaño de las fotografías que ilustran los contenidos, la mayoría en blanco y negro y de formato reducido, ni en su cantidad: se

¹ Y de los estudios que, de este autor, se derivaron, como QUADRADO, J. M.: “El Códice de los Reyes, o sea, el Rey de los Códices en el Archivo de Mallorca”, *Museo Balear*, 8, 1886.

² De acuerdo con el estudio de LLOMPART, G.; ESCANDELL, I.: “Estudi historicoartístic”..., pp. 111-141.

³ Además de la nomenclatura, destacan otras como las que atañen al supuesto secuestro de Constanza y sus hijos a instancias de Pedro el Ceremonioso, o a la propia datación del códice, por ejemplo.

hubiese agradecido poder visualizar todas las miniaturas a las que se hace referencia en el texto, sobre todo en lo que concierne al análisis histórico y artístico. Es posible que esta deficiencia derive de los cambios en el plan original que contemplaba el facsímil del manuscrito, aunque desconozco los motivos que impidieron adecuar los contenidos una vez conocidas las posibilidades de edición definitivas.

Los estudios pormenorizados se inician, dentro de la primera parte, con el trabajo de Pau Cateura destinado a ofrecer una visión sobre el tiempo de Jaime III de Mallorca, a quien no duda en calificar como “víctima de las convulsiones internacionales”.⁴ Sin desatender los asuntos exteriores, ofrece una sintética panorámica en torno a los problemas económicos, sociales y políticos (haciendo especial hincapié en las relaciones con el rey de Aragón, quien ponía en duda la legitimidad del rey de Mallorca), que explican el verdadero motivo para llevar a cabo la compilación objeto de estudio: el contexto de la guerra con Génova y la confirmación de las franquicias del reino de Mallorca por parte de Jaime III.

Una vez contextualizado el códice en su momento histórico concreto, es Gabriel Ensenyat quien se encarga de enmarcarlo en el terreno de la cultura escrita, reanimada durante el reinado de Jaime III, no en vano tildado por Muntaner como *la pus sàvia creatura dels seus dies*.⁵ Además de evidenciar el florecimiento cultural en la corte y su contraste con la actividad de los conventos mallorquines, dedica parte de su trabajo a la actividad literaria individual, como la realizada por Pere Marsili, Berenguer d’Anoia o la atribuida a Violante de Vilaragut, primero amante y después tercera esposa del rey una vez enviudado de Constanza de Aragón. No se olvida de ofrecer unas pinceladas sobre el pensamiento de la época, enmarcado por la polémica sobre el poder temporal del papado y, evidentemente, sobre Ramón Llull, a quien dedica un epígrafe donde confirma la tesis de Caseras⁶ sobre la inexistencia de un movimiento lulista en Mallorca durante el siglo XIV.

Cierra su clarividente panorama una reflexión sobre el papel de los judíos, a quienes la extorsión económica no impidió su florecimiento literato y científico: Vidal Abraham y Cresques Abraham son una muestra del alto nivel cultural que alcanzó esta comunidad.

La segunda parte arranca con el estudio historicojurídico llevado a cabo por Antonio Planas. Además de poner de manifiesto los objetivos de los Jurados a la hora de encargar la compilación y la consiguiente selección de privilegios que comportaba, se adentra en la cuestión referente a 1341 como fecha de finalización de redacción y los problemas que suscita. El análisis interno del códice le lleva a afirmar que las dos partes de las que consta, con distracciones o discapacidad de criterio entre los redactores, no obedecen a un mismo plan, aunque la versión catalana fue copiada simultáneamente a la latina. Después de centrarse en Romeu des Poal,⁷ a quien la historiografía ha reconocido como máximo protagonista (aunque el autor advierte que debieron de ser juristas experimentados y de confianza quienes realizaron la tarea de selección), entra de lleno en el contenido de la

4 CATEURA, P.: “Jaume III de Mallorca i el seu temps”..., p. 22.

5 ENSENYAT, G.: “La cultura escrita al regne de Mallorca en temps de la redacció del *Llibre dels reis*”..., p. 31.

6 CASERAS, J.: “En torno al primer siglo del lulismo”, *Estudios Lulianos*, VII, 1964, pp. 83-90. No obstante, Ensenyat considera que esta cuestión todavía no se ha estudiado a fondo.

7 Identificado por LLOMPART, G., “El cal·lígraf Romeu des Poal i l’avalot del call de Mallorca de 1340”, *Segell*, 1, 2005, p. 29-42.

recopilación de las franquicias, concepto al que dedica un aclarador apartado, y que agrupa según su naturaleza: los privilegios reales, las disposiciones de señores y magnates, las bulas pontificias, los privilegios otorgados por monarcas extranjeros, los actos jurídicos y las disposiciones de los Jurados o síndicos de Mallorca, las actas de particulares en favor de los Jurados, y los Usatges de Barcelona, de importancia capital en el ordenamiento jurídico mallorquín. Concluye su exploración preguntándose sobre el uso del suntuoso código, que debió de utilizarse en los actos de juramento de los oficiales de la Universidad según consta en la consuetud de 1444.

Sigue el discurso el estudio archivístico y codicológico de Ricard Urgell, quien no titubea en afirmar que este código ha sufrido, tras el redescubrimiento de Quadrado, un proceso de mitificación en detrimento de otras compilaciones de derecho privilegiado mallorquín con un valor jurídico similar o, incluso, más importante. Justificada su afirmación (denuncia, en realidad), inicia un recorrido por las diferentes compilaciones de franquicias y privilegios que arrancan, entre 1288-1290, con los *Privilegia indulta regno Maioricarum per reges Aragonum* que, redactados en catalán⁸ y con documentos de Jaime I, Jaime II y Alfonso III, influyeron en los códigos posteriores. La restitución del reino de Mallorca con Jaime II en 1295 inicia el segundo epígrafe destinado al *primer y segundo* libro de franquicias, el primero de los cuales, hoy perdido, manifiesta el uso político del adjetivo al silenciar la existencia de los citados *Privilegia* de tiempos del dominio de los reyes de Aragón sobre el reino de Mallorca.

Advertidas las similitudes y diferencias entre todas las compilaciones, el estudioso aborda el *Llibre dels reis* desde un sugerente punto de vista simbólico y en relación con el hecho de que su redacción se llevase a cabo en un clima de relaciones tensas y frías entre la monarquía y los Jurados de la Universidad,⁹ cuestión que explica algunas circunstancias que, argumentadas convenientemente, afectaron al proceso de compilación, a la ubicación de los elementos pictóricos y ornamentales, al orden y a la extensión en la copia de algunos manuscritos, y a la propia datación, que Urgell no descarta que llegase a fechas cercanas a 1343. Remata su discurso, que concluye con una ficha archivística y codicológica,¹⁰ con un acercamiento al *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III*,¹¹ ejemplar que puede contraponerse al de los Jurados y Despoal y que manifiesta la necesidad de fortalecimiento de la monarquía mallorquina ante la hostilidad de Pedro IV, pues la normativa se convertía en símbolo propio de identidad de la monarquía insular ante el rey de Aragón y en distintivo del desarrollo alcanzado por la corte de Jaime III y su administración.

8 Este hecho remarcable ya lo puso de manifiesto en MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M. J.; MUT I CALAFELL A.; URGELL, R.: "La llengua catalana a la documentació del segle XIII de l'Arxiu del Regne de Mallorca", *IV Congrés el nostre patrimoni cultural: el català patrimoni de Mallorca*, Palma, 1997, pp. 129-140.

9 Cuestión ya advertida, como ya indica el autor, en CATEURA, P.: *La trentena esgarriadora*, Palma, 2000, pp. 55 y sig.

10 Que contempla el área de identificación, el área de contexto, el área de contenido y estructura, la lengua de escritura, pintura y ornamentación, el área de condiciones de acceso y uso, y el área de documentación relacionada, donde se incluye un sucinto repertorio bibliográfico. Añade unas tablas donde compara los contenidos de los libros de franquicias que cita en el texto (*Llibre primer de franqueses*, *Llibre segon de franqueses*, *Llibre dels reis* y *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III*).

11 Arxiu de la Corona d'Aragó, Manuscrits, Casa Reial, núm. 8. El autor explica que este trabajo lo toma como punto de partida de un trabajo que debería ser más extenso.

El último trabajo de esta segunda parte es el llevado a cabo por Gabriel Llompart e Isabel Escandell destinado al estudio histórico y artístico del códice, la iconografía del cual evidencia su valor icónico, simbólico y ritual. Además de presentar al autor material del manuscrito, incidiendo en su trayectoria personal y profesional (incluyendo su familiaridad con pintores como Joan Loert, uno de los candidatos de la autoría de las miniaturas), contextualizan el libro dentro del panorama de la pintura mallorquina surgida entre 1300 y 1350 teniendo en cuenta tanto las evidencias textuales como materiales.

De sus aportaciones en este terreno¹² destaca la hipótesis que menciona la posibilidad de la creación de una sociedad para ilustrar el manuscrito entre dos de los más importantes pintores del momento con taller propio, Joan Loert y Martí Mayol, junto con Arnau Boas, emparentado con el primero, sociedad que se disolvió en 1340, fecha que coincide con la finalización del códice. No se olvidan de analizar formalmente la obra, que también comparan con el aludido *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III* (mucho menos rico y costosos que el *Llibre dels Jurats*, hecho que intentan explicar a través de distintas hipótesis) y de plantear la ejecución material de la autoría, la problemática personalidad artística del cual intentan esclarecer trabajando sobre la obra que se le atribuye (como es el caso de las *Lleis palatines*, manuscrito con el que hacen minuciosas comparativas) y la existente bibliografía.

A nivel estilístico señalan su homogeneidad pese a las diferentes destrezas de sus participantes, que intentan distinguir entre un repertorio iconográfico que, por su unidad excepto en los últimos cuadernillos, parece fruto de una planificación inicial y un trabajo continuado. En cuanto a la iconografía de las espléndidas miniaturas (frontispicios, viñetas e iniciales¹³) destacan la majestad regia que emanan, la captación de la dimensión divina de la monarquía, algunos aspectos sobre la indumentaria, la escenografía de sus protagonistas, su identificación, y la acción que desarrollan, aportando nuevos matices y buscando los modelos iconográficos en los que pudo basarse el autor de las iluminaciones.

La tercera parte del libro es la destinada al repertorio documental, realizado por Antonio Planas y Ricard Urgell, y a las transcripciones, la parte latina llevada a cabo por Antonio Planas y la catalana por Ricard Urgell (aunque en las dos también participó Antoni Mut, director jubilado del Arxiu del Regne de Mallorca). De gran extensión, pues comprende casi dos tercios de todo el volumen, se acompañan de reclamos de final de cuaderno, de constataciones de notas marginales y también de correcciones, lo que demuestra la meticulosidad con la que los autores han llevado a cabo este ingente trabajo, que se configura como la primera transcripción crítica y depurada de los privilegios contenidos en el *Llibre dels Reis* o *Llibre dels Jurats*.

El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca es, pues, una puesta al día de este códice de importancia capital a nivel iconográfico y jurídico que, pese a su originalidad, no había sido objeto del merecido estudio pormenorizado; de hecho, la falta de trabajos monográficos y, por tanto, la necesidad de la publicación de un libro como el que ahora se reseña se pone de manifiesto en el repertorio bibliográfico

¹² Algunas de las cuales derivan de trabajos previos de estos autores, convenientemente citados en las abundantes notas que acompañan su estudio.

¹³ Aunque no se olvidan de destacar las *dròleries*, no muy abundantes ni variadas.

que, a pesar de no ser exhaustivo,¹⁴ se ofrece en el estudio archivístico y codicológico. Los discursos históricos, codicológicos y artísticos que integran este volumen suponen un acercamiento íntegro al manuscrito que ha comportado conclusiones de envergadura.

A nivel jurídico, al margen de las acomodaciones cronológicas, pasa de considerarse el origen de un conjunto de códices similares conservados en el Arxiu del Regne de Mallorca a concebirse como la culminación de una serie de intentos compiladores anteriores. Igualmente, el análisis detallado de los privilegios incluidos en el libro y de las disposiciones excluidas ha permitido comprender cuales fueron los criterios de los redactores y, en definitiva, la finalidad última de la obra, realizada con una suntuosidad material nada habitual.

A nivel artístico se ha resaltado, matizado y puntualizado, su valor y su significación simbólica a manos de los Jurados y de la Universidad, al tiempo que se ha examinado el elaborado y profuso programa pictórico, organizado con una clara jerarquía visual y en relación con la disposición de los apartados textuales. Se ha avanzado en el conocimiento de la personalidad de Joan Loert como principal iluminador ofreciendo evidencias documentales que verifican su relación con el compilador, Romeu des Poal, y con otros artífices que pudieron intervenir en la decoración del manuscrito.

La nueva lectura iconográfica de los retratos reales, con una interpretación menos personalista en el caso de los frontispicios, se ve enriquecida con la búsqueda de los modelos iconográficos que pudieron servir de inspiración, lo que ha permitido discernir los que son originales de los preexistentes y, por tanto, fruto de la memoria visual de los miniaturistas.

El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca se configura como la obra de referencia actualizada de este magnífico códice (considerado como uno de los más preciosos del que fue reino privativo insular) al proporcionar sus páginas estudios pormenorizados y actualizados con el propósito de hacerse entendedores a un público amplio. Esta capacidad divulgativa no resta ni un ápice de erudición: la miscelánea de hipótesis que obsequian sus estudios ofrece una visión poliédrica que permite entender el manuscrito dentro de su complejo entorno histórico, jurídico y artístico.

14 Pues faltan otros trabajos que, de carácter histórico y artístico, también han tenido en cuenta este manuscrito, como por ejemplo, FOCILLON, H.: *La peinture catalane à la fin du Moyen Age, Conférences données à la Sorbonne, Paris, 1931*; DE AZCÁRATE, J. M.: *Arte gótico en España*, Manuales de arte Cátedra, Madrid, 1990; MUT CALAFELL, A.: "Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca", en VVAA, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, VII, Palma, 1991, pp. 343-347; SÁNCHEZ MARIANA, M., "El libro en la Baja Edad Media. Corona de Aragón y Navarra", en ESCOLAR, H. (Dir.): *Historia ilustrada del libro español. Los manuscritos*, Madrid, 1993, pp. 223-274; YARZA LUACES, J.: "La pintura española medieval. El mundo gótico", en PÉREZ SÁNCHEZ, A. E. (Dir.): *La pintura española*, I, Milán, 1995; ALCOY I PEDRÓS, R.: "Un Decretum Gratiani vaticà i la pintura catalanobaleàr a l'entorn del 1300", en VVAA, *Miscel·lania en homenatge a Juan Ainaud de Lasarte*, I, Barcelona, 1998; ALCOY I PEDRÓS, R.: "La il·lustració de manuscrits a Catalunya", en *Art de Catalunya. Ars Cataloniae. Arts del llibre, manuscrits, gravats, cartells*, 10, Barcelona, 2000; URGELL, R.: "Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca", en BANGO TORVISO, I. G. (dir.): *Maravillas de la España Medieval. Tesoro sagrado y monarquía*, I. *Estudios y Catálogo*, León, 18 de diciembre de 2000 al 28 de febrero de 2001, León, 2000, pp. 128-129; SERRANO COLL, M.: *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado*, Zaragoza, 2008; SERRANO COLL, M.: "El códice AGN B2 y la iconografía de coronaciones y exequias regias en el arte bajomedieval", en *Ceremonial de la Coronación, Unción y Exequias de los reyes de Inglaterra (AGN. Códices y Cartularios, B. 2)*, Pamplona, 2008, pp. 145-175, entre otros. Algunas de ellas se encuentran reseñadas en las notas a pie de página del estudio de Gabriel Llopart e Isabel Escandell.

Las contextualizaciones similares y la falta de unidad o discordancia de opiniones en ciertas cuestiones por parte de los estudiosos, alusivas a nomenclatura, dataciones o interpretaciones, lejos de ensombrecer la obra, de gran coherencia interna,¹⁵ la enriquece con nuevas perspectivas y ópticas que invitan al razonamiento; parece como si *El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca* se hubiese concebido para invitar, a todo aquel interesado en sumergirse en el conocimiento de este magnífico cartulario, no sólo a aprender y saber, sino también a reflexionar acerca de las diversas hipótesis y conclusiones que proporcionan sus sugerentes páginas.

15 Subrayada por la organización de los discursos y también por las diversas menciones y referencias que se hacen los autores entre ellos en sus disertaciones.

SASTRE MOLL, J.:

L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses (1311-1343): un llibre de rendes del Procurador Reial d'Eivissa (1326-1327), Eivissa, 2011, 178 p.

Antoni Ortega Villoslada

UNED Illes Balears

El doctor Jaume Sastre ens presenta una obra fruit d'una d'aquestes troballes que els que ens dedicam a la investigació tenim la sort de gaudir en ocasions, i que li va suposar l'any 2007 el premi Vuit d'Agost.

Professor de la UIB, ha treballat preferentment qüestions econòmiques lligades a l'edificació dels principals temples mallorquins i la comptabilitat associada que ens mostren els denominats *Llibres de fàbrica*. Dins d'aquest àmbit, els pocs volums de *Rebudes e Despeses* de la Procuració d'Eivissa li han permès donar-mos una acurada visió de l'activitat econòmica, tot tenint en compte els esdeveniments polítics.

La conquesta de l'illa i la seva repoblació planteja un problema inicial: l'origen dels nous habitants. Davant la tradicional creença que situa l'Empordà com a regió d'on varen arribar els primers pobladors, Santamària va saber veure la gran quantitat de llinatges aragonesos, provençals, castellans i fins i tot portuguesos, de l'àmbit de l'infant Pere de Portugal i posteriors, com el cas de Bernat de Portugal, que al segle XIV compra les cases de Guillem Aranyó. Sabem que en 1258 són nombrosos els genovesos i que en 1282 demanen oficialment la creació de cònsol i alfòndec, i, motiu d'aquest llibre, l'autorització per estibar sal. Voluntat que es tradueix en l'exempció del pagament de la lleuda als liguers i venecians.

Eivissencs i formenterencs havien obtingut de Jaume I el 1260 el control del dret d'extracció de sal, obrint l'illa, sota l'empar de la bulla de 1241 negociada pel propi infant Pere de Portugal, qui, amb Guillem de Montgrí i Nuño Sanz, varen conquerir i es varen repartir la Pitiüsa major. Mort Nuño Sanz, els seus bens passen al futur Jaume II de Mallorca, mentre que els de Pere de Portugal es reincorporen al patrimoni de Jaume I. Guillem de Montgrí i l'infant Jaume faran donació en 1261 de les salines al Comú d'Eivissa. Finalment, en 1267 es decreta la lliure comercialització de la sal.

L'organigrama de la institució que controla la sal exportada a principis del XIV és simple: quatre prohoms, renovats anualment, dels quals un recapta els drets i els altres són albetriadors que reparteixen i gestionen els stanys, repartint les astes o parcel·les entre cavallers, prohoms d'Eivissa i *dones que tenien casa*. Extreta la sal i valorada pels tres albetriadors, es transportava fins al carregador, on es tornava a taxar i mesurar abans d'embarcar-la.

Ens fa el doctor Sastre un estudi acurat de les rendes reials. Les Rebudes preveuen vuit fonts d'ingressos: Dret de la sal, exportació de fusta, pega i orxella, Censals de la Vila, Dret de *sarrahins*, Lluïisme, Justícies de les corts, Censals dels molins de Santa Eulàlia i lloguer de l'alberg del rei; mentre que les despeses es redueixen als salaris dels oficials reials, eclesiàstics i domers; obres i armament de vaixells per a la defensa de l'illa mitjançant el

Pariatge. El treball que ens presenta conclou que els ingressos anuals de la Corona, que es mouen entre 500 i 700 lliures, a descomptar entre 250 i 350 dels salaris dels oficials. Formentera limita els ingressos al forment, ordi, bestiar, fusta, orxella i pega.

És precisament la pega el producte, amb un comerç tan actiu com la sal, que ens situa dins l'àmbit atlàntic. Matèria primera per a la construcció i manteniment d'embarcacions, la seva demanda per part de les ciutats costaneres per calafatejar embarcacions va promoure un intens comerç caracteritzat pel control que exerceix la procuració reial sobre el producte mitjançant l'atorgament de llicència només a cavallers i grans mercaders, com es el cas del lloctinent eivissenc Berenguer Desbach, els mercaders Pere Vidal i Miquel Puigcalvell o el donzell Frances Davi que va exportar 510 esportes, part de les quals va acabar a l'alfòndec de Lisboa, com les 60 que Bartomeu Duràn s'emportà amb la coca del patró lisboeta Mateus Peris l'any 1336.

Una altra qüestió es refereix als vaixells. La comercialització de la sal passa pel seu transport i és aquí on trobam novament referències al gran comerç internacional. L'uíxer *Sant Cristòfol* pertany a la Corona i es dedica a bastir la indústria naval mallorquina important fusta en brut i peces manufacturades des de diversos ports mediterranis. Sal i pega cobreixen part de la càrrega venuda anualment a Cotlliure, Saona o Gènova. Veim, així mateix, com amb la guerra de Gènova el mercat es redirigeix cap a Venècia, senyoria d'on arriben principalment tarides que estiben unes càrregues mitjanes de 350 modins. A Berberia arriben els lenys d'orla i els de càrrega, és a dir, el de major arqueix, concebuts per a la navegació d'altura.

Les coques són presents al llarg del llibre. Coneixem la seva importància dins la primera meitat del segle XIV, especialment les conegudes *coces baioneses*. N'hi havia de fins a tres cubertes i 480 modins, patronejades, entre d'altres, per Bernat Aselm o Bonanat Sans. Si el primer era per l'agost de 1329 al port de Anfa estibant blat per dur-lo a Cotlliure, el segon ja navegava el 1314, via Ceuta, a Arcila.

Això ens porta a una altre qüestió com és la presència o no de mercaders musulmans a les Balears. Cal fer un buidatge acurat del conjunt de registres per abordar aquest tema. El doctor Sastre ens mostra l'arribada de la coca del sarraí Benarí. Així com l'estada de nombrosos mercaders musulmans procedents del nord d'Àfrica i la presència d'un petit nucli de població a Eivissa. Estudi que caldria ampliar a Mallorca.

Per anar finalitzant, un dels aspectes menys estudiats de l'època medieval és el paper de les dones dins l'intercanvi mercant. Estudiant el lluïisme, el doctor Sastre ens dona a conèixer el paper de dues *Elisendas*, una vídua de Pons Mauri, i l'altra muller de Guillem Villafrazer; així com Berenguer d'Oriola i sa muller. Totes lligades a la indústria naval complementària.

Per tot això i altres aspectes que s'inclouen en aquest llibre, ens trobam davant d'una obra indispensable per al coneixement de la realitat eivissenca de la primera meitat del segle XIV.

PLANAS ROSSELLÓ, A.; RAMIS BARCELÓ, R.:
*La Facultad de leyes y cánones de la Universidad
 Luliana y Literaria de Mallorca*, Madrid, 2011, 186 p.

Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears

L'aparició d'aquesta obra constitueix una de les fites en el marc dels estudis sobre la Universitat Literària i Lul·liana de Mallorca, la principal institució acadèmica de l'illa entre finals del segle XVII i principis del XIX. Els professors del Departament de Dret Públic de la UIB, el Dr. Antonio Planas Rosselló i el Dr. Rafael Ramis Barceló, recorren l'evolució dels estudis de Cànon i Lleis oferts per la Universitat Literària durant els seus anys d'existència. Però encara van més allà, i presenten, si bé de forma més breu, els seus antecedents ja a l'Estudi General Lul·lià, així com la seva posterior presència en les institucions educatives que substituïren la Universitat Literària.

L'ingent tasca de recerca duta a terme pels autors es plasma en cinc capítols, que recorren, cal tornar a dir, els precedents, els estudis jurídics a la Universitat Literària, i el seu desenvolupament després de la seva supressió. Alguns dels capítols són, com indiquen els autors a la introducció de l'obra, modificacions i ampliacions d'articles publicats prèviament, mentre d'altres són de nova creació. En ambdós casos, un ric aparell crític acompanya tot el text, amb referències tant a fonts primàries com secundàries.

El primer capítol es centra en els precedents de la Universitat Literària, això és l'Estudi General Lul·lià. Aquesta primera institució, creada per Ferran II el 1483, no comptava, inicialment, amb uns estudis de Lleis com els que tindria la Universitat Literària, de tal manera que els aspirants a la professió jurídica havien de desplaçar-se a altres centres continentals. L'intent per aconseguir la creació d'uns estudis jurídics a Mallorca va ser una constant del Gran i General Consell des del 1500, si bé no es varen obtenir, de forma parcial, fins el 1626 (si no es té en compte el fallit intent dels anys 1512-1513). En qualsevol cas, abans de l'erecció de la Universitat Literària, la presència d'estudiants de Lleis mallorquins en universitats peninsulars i, sobretot, italianes, va ser molt freqüent, i, tal i com indiquen els autors, molt beneficiosa per a la literatura jurídica de l'illa, a causa del contacte amb les innovacions del moviment humanista.

El segon capítol presenta acuradament els diferents plans d'estudi que es varen seguir a la Universitat Literària des de la seva creació el 1692 fins a la seva supressió en el segle XIX. La universitat mallorquina es va caracteritzar pel seu immobilisme en aquest àmbit, mantenint de fet el seu pla d'estudis original, aquell ordenat a les *Constitucions* aprovades per Carles II el 1697, fins a les primeres dècades del segle XIX. La causa principal d'aquesta nul·la innovació va ser, bàsicament, els escassos recursos econòmics, que no permeteren a la Universitat Literària ampliar el nombre de catedràtics per adaptar-se a les noves directrius. Revesteix especial interès la relació de la Universitat Literària amb la matèria de "*Derecho Patrio*" que el reformista Carles III volgué instaurar a les diferents universitats espanyoles. La universitat mallorquina defensà, en tot moment, que el seu vertader dret propi era el Dret Romà, i, per tant, es va resistir a la implantació d'aquella disciplina.

El tercer capítol, per la seva banda, fa referència a l'evolució del claustre de la Facultat de Cànon i Lleis. Després de revisar la legislació al respecte, bàsicament les *Constitucions*, presenta els diferents integrants del claustre, *catedràtics* i *colegiats*, per ordre cronològic. A continuació, es repassa la normativa referent a les oposicions i quin va ser el seu compliment a la Universitat Literària. Com s'evidencia en el text, les oposicions no es varen caracteritzar mai per la seva adequació a la normativa, sinó, més aviat, per la seva subjecció a influències i contactes, i a les rivalitats entre faccions polítiques i ideològiques. Finalment, un quadre resumeix de forma gràfica la successió de catedràtics de la Facultat de Cànon i Lleis.

El capítol quart aborda els graus que es conferiren per la Universitat Literària, fent referència tant als exàmens de graduació de batxillers, llicenciats i doctors, com a les agregacions. Per a una universitat sense recursos com era la Universitat Literària de Mallorca, la concessió de graus era una de les principals fonts d'ingressos, al mateix temps que era una de les poques formes que tenien els catedràtics de cobrar. Per tant, el nombre de graduacions a la Universitat Literària va ser molt elevat, doncs es preferia la quantitat de graduats a la qualitat dels estudis. A tot això cal sumar-hi la fama, que va provocar l'arribada d'estudiants peninsulars que no aconseguien graduar-se a les seves universitats d'origen. Tot plegat suposaria que la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, el Col·legi d'Advocats i les universitats espanyoles es queixessin al monarca d'aquesta proliferació de graus.

El darrer capítol repassa els estudis jurídics després de la supressió de la Universitat Literària el 1830, sobretot a l'Institut Balear, inaugurat el 1836 a iniciativa de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País. Quatre anys més tard, la regència d'Espartero restituiria la Universitat Literària, recobrant els estudis de Cànon i Lleis, però el 1842, la institució tornaria a ser clausurada, i aquesta vegada de manera definitiva. De nou, per tant, els estudiants mallorquins que aspirassin a cursar estudis jurídics haurien de desplaçar-se a la península, amb les despeses econòmiques que això suposava. No seria fins el 1972 quan es recuperarien els estudis de Dret, primer com a extensió de la Universitat Autònoma de Barcelona i, finalment, dins el marc de la Universitat de les Illes Balears.

Per acabar, els autors han inclòs, a mode d'annex, un estudi prosopogràfic dels diferents catedràtics de la Facultat de Cànon i Lleis de la Universitat Literària. Es tracta d'un annex especialment interessant, amb la disposició alfabètica dels catedràtics, i que constitueix un dels elements més lloables de l'obra.

Per altra banda, cal felicitar els autors per no haver caigut en l'aïllament del que va fer gala la Universitat Literària. Planas Rosselló i Ramis Barceló, tot i centrar-se en la universitat mallorquina, no han oblidat la seva relació amb altres universitats peninsulars i europees, especialment d'Itàlia. La bibliografia, amb obres referents a les institucions acadèmiques espanyoles i italianes, és un exemple d'aquesta visió oberta i europea aconseguida pels autors.

Aquesta obra, en conclusió, constitueix la major monografia sobre la Facultat de Cànon i Lleis que ha estat publicada. Es suma, d'aquesta manera, als estudis monogràfics sobre facultats concretes, que ja varen ser iniciats per la tesi doctoral de Bestard Nadal sobre la Facultat de Medicina. Ve a omplir, per tant, una llacuna en la història de la Universitat Literària i Lul·liana de Mallorca, en la història de l'educació i la història del dret a la nostra illa. I aquest és un fet del que sempre ens hem de congratular.

CORTÉS VERDAGUER, J. M. J.:
La prevención sanitaria en Mallorca durante el siglo XVIII
 (1718-1803), Madrid, 2011.

Miguel J. Deyá Bauzá

Universitat de les Illes Balears

Uno empieza a estar acostumbrado a libros de Historia firmados por supuestos altos jerarcas de los cuerpos docentes universitarios que -en el mejor de los casos- no aportan nada nuevo, o a la creciente afición de algunos de esos en otro tiempo prometedores e incluso serios investigadores por el libro comercial. En otros casos, más sangrantes aún, la petulancia lleva a publicar libros cuyo pecado no es defender tesis acientíficas, sino que están en un estadio de primera e inmadura hipótesis. Por no hablar de aquéllos que se aprovechan del material de un autor/a ya difunto/a para apropiarse de su trabajo. Ejemplos de lo que se acaba de decir pueden encontrarse en las novedades editoriales que sobre temas de historia se han publicado en los últimos años en Mallorca. Sí, cada vez se nos hace más difícil encontrar un trabajo donde puedan detectarse los requisitos mínimamente exigibles a un historiador: concreción en el tema, claras hipótesis de trabajo, manejo y conocimiento de la bibliografía correspondiente, análisis personal de la documentación, citas al colega... Con raras excepciones no corren buenos tiempos para los lectores de libros sobre la Mallorca del Antiguo Régimen.

Junto a los trabajos del Dr. Antonio Planas, el libro de Cortés Verdaguer es una de esas raras excepciones de un 2011 más bien pobre en esta línea de investigación. Lo que en las últimas obras de algunos supuestos maestros en el estudio del Antiguo Régimen mallorquín es oropel, en la obra de Cortés Verdaguer se encuentra en forma de trabajo sistemático, perfecta contextualización histórica, bibliográfica y documental del tema y análisis riguroso. No en balde el libro constituyó la tesis doctoral del autor, redactada de la mano del que sin duda es ya un referente en la historia de la Historia Moderna Española, el Dr. Carlos Martínez Shaw. A la obra no le sobra nada, al autor sólo la humildad excesiva con que nos presenta su trabajo. Un trabajo que, desgraciadamente, ha pasado un tanto desapercibido. De hecho no dejaba de ser extraño que no existiera aún un estudio monográfico sobre la sanidad marítima en Mallorca, dejando a un lado los estudios de Antonio Contreras sobre la legislación contra la peste en la Mallorca bajomedieval o, para el caso menorquín, de Gonzalo López Nadal sobre la creación del Lazareto de Mahón en época de Carlos III. Si nos alejamos del plano exclusivamente balear las aportaciones de Eloy Martín Corrales ligando sanidad marítima y comercio o del propio Gonzalo López Nadal para el conjunto de la España mediterránea exigían ya un trabajo monográfico sobre la sanidad marítima en Mallorca, singularmente por lo que al siglo XVIII se refiere.

Como docente durante años sobre el siglo XVIII siempre planteaba a mis alumnos dos cuestiones sobre las que existe amplio debate historiográfico sin que por ahora se haya encontrado una respuesta definitiva. Una de ellas es la relativa al final de la peste en Europa, ¿por qué en el siglo XVIII y no antes o después? ¿por qué desaparece del viejo continente y, por contra, sigue siendo endémica en Oriente? La segunda cuestión está más

ligada al ámbito español: ¿influyeron las medidas tomadas por los Borbones en cuanto a reorganización de la administración y de la marina en que la peste de Marsella, el último gran episodio pestífero que conoce Europa Occidental, no llegase a España y, más en concreto, a las Baleares?

Cortés, obviamente, no responde a la primera pregunta –tampoco era esa su intención– y sólo muy tangencialmente a la segunda. En cambio, si su intención era realizar una fotografía fiel de la evolución de la prevención sanitaria en la Mallorca del setecientos desde el punto de vista marítimo, el objetivo se ha cumplido con creces a pesar de la dificultad del tema. Una dificultad derivada en parte del hecho de que la cuestión debe abordarse, como mínimo, desde un triple punto de vista: el puramente sanitario, el institucional y el comercial. Y así es en un libro donde confluyen de forma armoniosa la historia de la sanidad, de las instituciones y la del comercio, aunque a lo largo de sus páginas se observa una clara hegemonía del segundo de esos aspectos sobre el resto.

La estructura de la obra es fiel reflejo de la clara delimitación del objeto de estudio del Dr. Cortés. Tras una introducción en cuyas primeras diez páginas el autor ya nos contextualiza perfectamente el tema en su ámbito europeo y en el setecientos, se procede a un análisis de las fuentes si se quiere un tanto clásico pero conciso y, sobre todo, útil para que, aquél que no la tenga por experiencia investigadora propia, se haga una idea del tipo de documentación que el autor ha tomado en cuenta. El capítulo tercero, uno de los más claros y mejor sistematizados, se consagra a los aspectos institucionales demostrando cómo, a pesar de la Nueva Planta de Gobierno, en lo referente a sanidad marítima las continuidades priman sobre las rupturas. De hecho hasta 1756 no se modificó el entramado institucional heredado de la época foral. Una prueba más de que debemos abordar el famoso decreto y el sistema borbónico sin apriorismos y de que, como nos indicara hace años Álvaro Santamaría, por debajo de las novedades que sin duda supuso la Nueva Planta, se mantuvieron también instituciones y, sobre todo, maneras de ejercer el poder y de funcionar que poco diferían de momentos anteriores. Completando esta visión, es sumamente innovador y, a nuestro juicio acertado, presentar la sustitución de la vieja morbería por la Junta de Sanidad –también llamada Junta Inferior de Sanidad– y la Junta Superior de Sanidad como fruto de un conflicto entre los mercaderes, ligados a la antigua institución, y la nobleza y el estamento de ciudadanos que controlaban el Ayuntamiento de Palma. Es desde esta óptica de grupos sociales que en unas ocasiones se enfrentan y en otras colaboran desde la que deberíamos examinar también la evolución de las instituciones y el ejercicio del poder en el setecientos mallorquín, alejándonos de la visión del Decreto de Nueva Planta como un tótem inmutable a lo largo de la centuria. Dejando a un lado el tema del decreto, el panorama institucional existente tras 1715, con lo de viejo y de nuevo que contenía, marcaba un campo de juego lo suficientemente ancho en todos los aspectos (judicial, económico, también sanitario...) como para que los grupos sociales y los individuos con mayores responsabilidades de poder (mallorquines o exógenos) tuvieran una iniciativa que en ocasiones la interpretación que se ha hecho de la Nueva Planta viene a negar. El caso de la normativa y las instituciones y grupos sociales vinculados con la sanidad marítima es uno de ellos.

Tras el capítulo dedicado a los aspectos institucionales el autor nos presenta tres capítulos presididos por la cronología como hilo conductor: el referido a la peste de Marsella de 1720, el dedicado al período que media entre el fin de la peste de Marsella y la peste de Mesina

(1743) y el referido al largo período presidido por las noticias sobre la peste en Argelia y, en general, en el Norte de África (1752-1797). Cualquier modernista habrá advertido que el primero de ellos es el de mayor transcendencia. El impacto que ese episodio epidémico tuvo en su momento, el hecho de que afectara a un centro esencial en el comercio mediterráneo, pero también mundial habida cuenta del papel distribuidor de mercancías de Levante que tenía el puerto galo desde antiguo y, de forma más reciente, de coloniales americanos... fueron factores que provocaron que la peste de Marsella fuera tratada de forma muy especial y continua por gobiernos amigos y desafectos de los Borbones franceses. Como es bien conocido la situación afectaba de lleno a Mallorca, pues Marsella era uno de los puertos más frecuentados por los barcos isleños tanto por el importante consumo que allí se hacía del aceite mallorquín para su reexportación o empleo en usos industriales, como por el papel de suministrador de importaciones que Marsella tenía para la isla. Todo ello está perfectamente recogido en el inicio de ese capítulo cuarto, sin duda el más brillante, el más claramente analítico del libro, donde el autor conjuga todas las variables a tener en cuenta en una cuestión donde convergían tantos intereses y, a la vez, alternativas al comercio con Marsella (la opción italiana, el comercio directo con Levante y el Norte de África, el posible papel de intermediarios a realizar por los ingleses aposentados, no lo olvidemos, en Menorca, etc.). El autor realiza un muy buen análisis de la organización de la sanidad mallorquina ante la peste de Marsella, dejando claro el papel central del Ayuntamiento de Palma, que asumió -como es habitual en el XVIII- funciones más allá de su término y recordándonos como el tema de la prevención sanitaria no sólo se relaciona con el comercio, sino también con la defensa; no en vano se pone a disposición de fines sanitarios la red de torres de defensa y atalayas para impedir la llegada de embarcaciones sospechosas y se impone un sistema de vigilancia obligatoria a realizar por los vecinos de la isla, en una copia del sistema de defensa por tercios en el que las villas de interior debían socorrer, en este caso prestar sus servicios de vigilancia, a las de la costa. A este respecto el análisis de las medidas tomadas por el Marqués de Casa-Fuerte (la creación de 109 puestos de vigilancia a cubrir por los habitantes de la isla, de barcos de sanidad, el reparto de armas...) difícilmente podía ser más exhaustivo y claro. La visión general de la prevención sanitaria frente al peligro pestífero viene completada con el breve pero conciso análisis de números casos concretos de barcos llegados a la isla con la sospecha de haber tenido contacto con tierras, bajeles o productos contaminados, de manera que el examen de la normativa viene a enriquecerse con el análisis de buena parte de la praxis que se llevó a cabo.

Así, el rigor que se derivaba de la normativa se flexibilizaba en momentos en que era indispensable acudir a trigo importado, aunque fuese introducido de mano de sospechosos desde el punto de vista sanitario. Y es que como el mismo autor nos ilustra y como ocurría siempre en esos casos, el argumento de la posible infección servía para impedir el comercio con el adversario político-militar, lo que puede explicar la prohibición de importaciones de Menorca y Gibraltar, un brindis al sol si consideramos que en aquellas épocas la presencia inglesa en el Mediterráneo en su conjunto era no sólo importante sino irremplazable. Si algún reparo puede hacerse al análisis de las implicaciones políticas de las disposiciones preventivas en materia de sanidad es el de no relacionarlas con la situación de las relaciones hispano-galas. Recordemos como en ese mismo año de 1720 Felipe V se había visto obligado, por presión de una coalición en la que militaba Francia, a evacuar Cerdeña y Sicilia y a renunciar formalmente a sus pretensiones a la corona francesa. Desde

esta perspectiva no es casual, como recoge el autor, que a pesar de que las autoridades francesas decretaron el fin del contagio en otoño de 1722, la Corona Española no autorizó el restablecimiento de relaciones comerciales hasta Julio del año siguiente y aún en esa fecha las mercancías procedentes de puertos provenzales y del Languedoc debían someterse a cuarentena.

Concluye y demuestra el autor cómo la prevención sanitaria adoptada ante la peste de Marsella sería empleada en sus aspectos esenciales ante el resto de amenazas pestíferas que se darían a lo largo de dicha centuria. De ahí que los dos siguientes capítulos, los dedicados al período que media entre el fin de dichas medidas en 1723 y 1743 (peste de Mesina) y el consagrado a las amenazas de contagio procedentes de Argel durante toda la segunda mitad de siglo, sean más reducidos. Esos dos capítulos en nada desmerecen -sin embargo- al anterior, recogiendo numerosas noticias sobre viajes concretos, de manera que el lector puede detectar algunos de los flujos comerciales más importantes en que Mallorca se insertaba. No es cosa menor si tenemos en cuenta la dificultad de la reconstrucción de dichos flujos y de las balanzas comerciales mallorquinas durante la primera mitad del XVIII. De hecho el estudio del Dr. Cortés viene a demostrarnos cómo la información derivada de la prevención sanitaria (patentes de sanidad y demás) es una buena fuente para reconstruir, aunque no de forma cuantitativa, el comercio exterior insular. De especial interés a este respecto son las noticias sobre el comercio entre Mallorca y Mahón a pesar de la ocupación británica. En esas página se consigue trasladar al lector de forma clara la dialéctica entre la necesidad de evitar la llegada del contagio y la de proveer a la isla de trigo, lo que en algunas ocasiones llevó al relajamiento de las medidas preventivas. Este aspecto llega a su culmen en las relaciones con el Norte de África durante la segunda mitad de la centuria, momento en que -como indica el autor, aunque sería de desear una mayor reflexión sobre ello- la Monarquía Española intentó normalizar sus relaciones con el vecino del Sur por medio de la firma de diferentes tratados de contenido muy preferentemente comercial.

Tras los capítulos referidos a la evolución cronológica de la sanidad marítima, el autor opta -acertadamente- por abordar temas concretos que denotan su concepción global y profunda del tema: la financiación de las medidas de prevención, la problemática derivada de la habilitación del puerto de Alcudia, el contrabando como forma también de poner en peligro la sanidad de la isla y la medidas preventivas tomadas ante la llegada de cautivos cristianos rescatados del Norte de África. Desde el primero de esos puntos de vista el autor indica el uso de tallas para la financiación de las medidas adoptadas, pero también el papel de la Universal Consignación para avanzar el dinero rápidamente. Una institución, la Universal Consignación, que pide un estudio monográfico sobre su funcionamiento y no sólo sobre sus aspectos fundacionales y normativos.

En definitiva un libro, serio, bien documentado, fruto de una concepción global de los diversos aspectos que componen un tema nada fácil. Animamos al autor a dar una mayor divulgación a éste y, es de esperar, a futuros trabajos.

DEYÁ BAUZÁ, M.; SALAS VIVES, P.; CARO BLANCO, F.:
De la beneficència a l'estat del benestar. Història dels serveis socials a Mallorca (s. XVI-XX),
 PASCUAL, A. (coord.), Palma, 2011, 269 p.

Antònia Morey Tous

Universitat de les Illes Balears

En un context en què les retallades pressupostàries són constats i en el qual "l'estat del benestar" s'està erosionant, la publicació d'un llibre com aquest resulta del tot oportuna. La crisi econòmica està en la base de l'augment del nombre de persones i famílies amb dificultats econòmiques o amb risc d'exclusió social, de l'increment del col·lectiu de persones amb necessitats i de la reflexió constant sobre la manera d'encarar la "pobresa" o la "nova pobresa", les desigualtats, la dependència, etc. Per això, qualsevol estudi sobre aspectes relacionats amb aquesta problemàtica mereix una especial consideració. I, si se'm permet, encara més quan es tracta, com en el cas que ens ocupa, de treballs que aborden la problemàtica dels serveis socials a la nostra comunitat des d'una perspectiva històrica. Penso, realment, que pocs exercicis poden resultar més alligonadors per a la correcta valoració de les millores socials i econòmiques que aquells que les aborden des d'aquesta perspectiva. Tot i que el curs de la història està inexorablement marcat per avanços i retrocessos i que en matèria de benestar social queda encara un llarg camí per recórrer, des del segle XVI fins a l'actualitat el progrés ha estat inqüestionable.

Malgrat que unes conjuntures hagin estat molt millors que les altres, el recorregut ha estat força positiu. I, això, penso que és una de les principals conclusions, si es vol molt general, a la que permet arribar el llibre que comentem. La perspectiva històrica mostra la importància que té en l'àmbit dels serveis socials avançar i adequar les prestacions a les exigències de les distintes conjuntures. Tot i que només fos per evitar la confrontació social, fins i tot durant l'Antic Règim, els governants eren conscients de la importància de destinar recursos als més desfavorits. Així mateix, durant tot el segle XIX i bona part del XX, en conjuntures econòmiques difícils els polítics feren un sobre esforç. Així doncs, encara que només sigui per comprovar que històricament ha costat molt arribar a "l'estat del benestar", la lectura d'un llibre que convida a la reflexió en un context econòmic i social tan complex com l'actual, resulta força enriquidora tant pels professionals de la matèria i els polítics com pels estudiosos i el públic en general.

Des del punt de vista de la seva presentació, aquesta obra reuneix una doble virtut que no sempre conjuguen les publicacions de caire científic. Per un costat, el rigor acadèmic i documental, cosa que per altra banda no sorprèn pel fet d'estar organitzada en tres capítols diferents a càrrec d'especialistes sobre els distintes períodes tractats. I, per altra banda, una acurada selecció d'imatges, moltes inèdites i totes elles d'una qualitat excel·lent, que complementen i gairebé il·lustren per si mateixes la història dels serveis socials a Mallorca. Un encert que s'ha d'atribuir, sense cap mena de dubte, al fet que tant la selecció de les fotografies com la realització de les mateixes, hagi estat a cura de dos grans professionals: Aina Pascual, una investigadora de l'àmbit de la història de l'art, que gaudeix a més d'una

llarga experiència en el camp de l'edició i D. G. Murray, fotògraf professional i expert en la publicació de llibres il·lustrats. Així doncs, a més de l'oportunitat del tema d'anàlisi i del fet més que "simbòlic" que la publicació fos promoguda per una de les màximes institucions illenques en l'àmbit dels serveis socials (l'Institut Mallorquí d'Affers Socials depenent del Departament de Benestar Social del Consell de Mallorca, aleshores a càrrec del conseller Jaume Garau), un altre fet remarcable és que els autors de cada una de les parts del llibre són experts sobre el període que tracten. L'estudi es presenta en tres parts ben definides:

-L'assistència social a Mallorca durant l'Antic Règim (segles XVI- XVIII), a càrrec de Miquel Deyá, especialista en Història Moderna i gran coneixedor de les institucions socials i polítiques del període.

-La beneficència i l'assistència social a Mallorca en el marc de l'Estat Liberal (1820-1930), a cura de Pere Salas, un excel·lent coneixedor dels orígens de l'Estat del Benestar.

-El segle XX: un gran trajecte des de la beneficència al benestar social, a càrrec de Fernanda Caro; a l'actualitat professora del Departament de Filosofia i Treball Social de la UIB i durant anys al cap davant d'institucions amb competències en matèria d'affers socials.

En la primera part Miquel Deyá, a més d'ocupar-se de forma rigorosa de les primeres institucions assistencials illenques (l'Hospital General, la Casa de la Misericòrdia, La Casa de la Pietat i els antics hospitals ubicats a algunes viles de Mallorca) i de l'àmbit al que pertanyien, les insereix dins el sistema de valors propi de l'època. Aquest, com ell mateix insisteix en més d'una ocasió, estava fonamentat en els privilegis i les exempcions a col·lectius concrets i no en els drets a les persones, raó per la qual el que aleshores es considerava "normal" era la desigualtat i no la igualtat. L'autor posa així mateix de relleu les característiques socials, econòmiques i polítiques del moment, un rerefons imprescindible per a entendre el comportament de les institucions i els particulars envers dels col·lectius més desvalguts. Insisteix en aspectes que a l'època tenien una especial rellevància per tal de considerar el tipus d'assistència que es podia dispensar i la institució que ho havia de fer; tot i que aleshores les competències d'unes i altres no sempre eren clares. A l'hora d'exercir la beneficència es prenién sobretot en consideració l'edat, l'estat de salut, la pobresa absoluta o relativa i la disposició o no que tenien els desvalguts cap al treball.

Una especial menció mereix l'apartat dedicat per Miquel Deyá al tipus d'assistència social dispensada per les organitzacions gremials als seus membres. Un món que l'autor domina força bé atès que molts dels seus treballs de recerca s'han centrat en l'estudi de la manufactura; fonamentalment en les activitats desenvolupades pels artesans agremiats, els quals representaven una lògica col·lectiva i, a més de perseguir objectius merament econòmics, es comprometien en determinants casos (a través de les seves ordinacions) a ajudar a aquells membres o als seus familiars (orfes i vídues, fonamentalment) que per circumstàncies diverses podien passar per moments difícils. El seu estudi abraça fins el darrer terç del segle XVIII, quan arran dels postulats del Reformisme Il·lustrat s'introdueixen algunes modificacions; la majoria encaminades a "netejar" els carrers de la ciutat i els pobles de pobres i desenfeinats i ensenyar-los un ofici profitós que contribuís a incrementar la producció del país. D'aquest darrer període destaca, així mateix, l'interès del Govern per conèixer de la forma més completa possible el número de "persones necessitades" que hi havia als distints indrets d'Espanya (i per suposat a Mallorca) i els organismes que en cada

cas en tenien cura. Un interès, que tot i que encara no permet parlar d'una nova forma d'entendre l'assistència social, sí que denota una nova preocupació que amb el temps esdevindrà cabdal: abans d'intervenir cal conèixer exactament la realitat sobre la que s'ha d'actuar, els mitjans amb els quals es compta i si és o no necessari establir-ne de nous. En definitiva, cal comptar amb tota una sèrie d'estudis previs que si bé en l'actualitat gairebé ningú no posa en dubte la seva importància, cal si més no reconèixer que en aquest camp, de la mateixa manera que en tot el que envolta els orígens de l'estadística oficial a Espanya, els il·lustrats foren capdavanters.

En el segon capítol del llibre l'historiador Pere Salas aborda el tema dels serveis socials durant el període de formació i consolidació de l'Estat Liberal. Un espai cronològic que abraça un poc més d'un segle – des del Trienni Liberal (1820-23) fins a la instauració de la Segona República (1931) – i que l'autor insereix dins el context espanyol i europeu. Des del punt de vista social i polític, és una “centúria” molt rica en iniciatives legislatives i, encara que com succeeix amb molts d'altres àmbits, es produeixen continus avanços i retrocessos, en conjunt es donen passes molt importants. Progressivament es deixa endarrera la “beneficència” com a via pràcticament única per encarar les desigualtats socials i l'Estat assumeix (a través d'organismes públics amb una dotació pressupostària cada cop major) el control de l'assistència social. El camí, com dèiem, és llarg i passa per distintes etapes que l'autor subdivideix fonamentalment en dues, alhora que suggereix la idoneïtat de reflexionar sobre algunes mesures preses durant el primer terç del segle XX com el preludi de la nova etapa que s'inaugura a Espanya a partir de la proclamació de la Segona República.

Durant la primera etapa, considerada de formació de l'estat liberal espanyol (1820-1849), es publica, encara que no sempre resulta fàcil d'aplicar, la primera Llei general de beneficència (23/02/1822). Aquesta normativa presenta dues grans novetats; d'una banda fa recaure el pes de la gestió de l'assistència social sobre els ajuntaments i les Juntes de Beneficència i, per altre costat, rebutja frontalment la caritat privada i, fonamentalment, la intervenció en aquest àmbit de l'Església Catòlica, cosa que per altra banda no sorprèn si recordem que aquest és un període caracteritzat per les pèssimes relacions entre l'Església i l'Estat. Es suprimeixen, per exemple, determinats ordres religiosos i es desamortitzen les propietats eclesiàstiques. En qualsevol cas, amb el temps, aquesta confrontació s'atenua i l'Església torna a cobrar protagonisme. Així mateix, l'Estat recupera i utilitza, encara que “modificades”, algunes institucions característiques de l'Antic Règim: els hospicis, els hospitals i les cases de maternitat; entre d'altres. D'aquí, precisament, que l'autor dediqui una especial atenció a l'anàlisi d'algunes d'aquestes institucions: la Casa de Misericòrdia, La Inclusa i l'Hospital General; per citar només les principals.

La segona etapa (1849/52-1903/1930) s'inicia a principis dels anys quaranta amb la derrota definitiva del carlisme i amb la publicació de nombroses mesures que afecten a àmbits molt diversos i permeten la consolidació del nou Estat. En matèria d'assistència social diversos fets simbolitzen, segons l'autor, el naixement d'aquesta nova etapa: la publicació el 1849 de la segona Llei de beneficència, la firma el 1851 del Concordat entre la Santa Seu i l'Estat i la promulgació el 1852 de la instrucció que havia de servir per fer efectiva la nova Llei de beneficència. Aquest període és, per la seva transcendència, objecte d'una major atenció i l'autor l'aborda prenent en consideració els principals protagonistes de l'acció social. D'una banda la Diputació Provincial, aleshores, per dir-ho d'alguna manera, la “institució estrella”

i la responsable última d'organismes que tenien cura dels principals col·lectius necessitats: l'Hospital General, la Casa d'Expòsits i la Casa de la Misericòrdia. Durant aquest període, com demostra l'autor a partir de l'anàlisi dels seus pressuposts i altres documents públics, es renova internament i, com il·lustra l'abundosa documentació gràfica recollida en el llibre, es també objecte d'una gran reforma arquitectònica. Amb tot, l'autor no es limita a sistematitzar les dades "oficials" sobre aquestes organismes, sinó que les llegeix tenint en compte aspectes socials i econòmics molt diversos: mèdics, sanitaris, demogràfics, etc. Aquests indicadors corroboren, com ja havia posat de manifest l'autor en treballs anteriors, que les Balears van ésser una de les primeres províncies espanyoles a evolucionar cap el nou règim demogràfic, la qual cosa també es pot deduir quan s'analitzen, per exemple, les dades relatives a La Inclusa, la institució responsable d'atendre les necessitats dels infants abandonats.

En qualsevol cas, no serà fins a principis del segle XX quan a Espanya a en general i a les Balears, en particular es començaran a donar canvis en el camp de l'assistència social que es perllongaran fins a l'adveniment de la Segona República. En part gràcies al naixement de la primera legislació d'associacions de finals del segle XIX i, fonamentalment, arran de la creació el 1903 de l'Institut de Reformes Socials i de la posterior aparició de les assegurances socials. En aquest sentit, resulten de gran interès les nombroses associacions, tant laiques com catòliques, sorgides amb la intenció de promoure el benestar de les classes treballadores i evitar la seva pauperització. Si bé, com subratlla P. Salas, presentaven dues limitacions que cal no perdre de vista. D'una banda, la seva escassa capacitat financera i, de l'altra, el seu caràcter voluntari; la qual cosa significava, en la pràctica, que només atenien els seus afiliats i no tota la ciutadania. Per això, els sectors krausistes (cada cop amb més influència en el Govern Central) no dubtaren a impulsar el que ells mateixos denominaven una "veritable" previsió social. D'aquí, per exemple, la creació el 1903 de l'Institut de Reformes Socials i el naixement el 1908 de l'Institut Nacional de Previsió que gestiona, entre altres coses, l'elaboració de les primeres normes de previsió i assistència social. Per exemple, la posada en funcionament d'un sistema d'assegurances per a la vellesa i, cap el 1919, un retir obrer que entrà en vigor el 1921 i que garantia una pensió d'una pesseta diària als assalariats. Una quantitat que, malgrat la seva migradesa, suposà un avanç respecte al que rebien altres col·lectius. Sense anar més lluny els pagesos, un col·lectiu que al voltant de 1930 suposava al voltant del 70% de la població illenca i que la Llei, de la mateixa manera que a tots aquells que tenien menys de quaranta cinc anys en el moment de la seva publicació, exclouïa de poder percebre un subsidi de vellesa. En fi, una injustícia històrica més d'entre les moltes que tradicionalment han hagut de patir, i encara avui pateixen, els petits pagesos mallorquins. De tota manera, durant el primer terç del segle XX els avenços en matèria social no es limitaren només als subsidis de vellesa. S'abordà, entre d'altres, el tema de la reducció de la jornada laboral, els accidents en el treball i la protecció de la infància. I, a partir del 15 d'octubre de 1923 es posà en marxa, fins i tot, una assegurança per a la maternitat. Un mesura un altre cop restringida però sens dubte un precedent més a tenir en compte en l'evolució des de la beneficència al benestar social.

El llarg trajecte des de la beneficència al benestar social és el títol que dona Fernanda Caro al seu treball. Un camí, sens dubte, complicat de resumir tant pel llarg període de temps que contempla, des de la Segona República fins a l'actualitat, com per les nombroses

iniciatives i institucions que es veu obligada a referenciar. Malgrat tot, el gran esforç fet per l'autora es veu compensat per la visió de conjunt que aconsegueix transmetre al lector i per les fites que reivindica. Per exemple, l'avanç de les reformes socials dutes a terme durant la Segona República (1931-1939) i, d'una manera especial, l'activitat desenvolupada per Emili Darder i Cànaves, primer des de la Comissió de Cultura, Foment, Beneficència i Sanitat de la Diputació Provincial i, posteriorment, com a batlle de Palma: obertura de dispensaris, escoles municipals, guarderies, realització de plans de prevenció a partir d'estudis demogràfics, socials i econòmics previs, etc. En definitiva, una visió moderna dels serveis socials que no es tornà a recuperar fins a l'arribada de la democràcia, ja que en temes socials el franquisme suposà el truncament dels projectes engegats pels republicans i el retard de la implantació de l'estat del benestar. Aquest, com explica l'autora, a gairebé tota l'Europa industrialitzada (en part per la influència de l'Informe Beveridge (1942) i en part per l'expansió del keynesianisme), cobra força després de la Segona Guerra Mundial. A Espanya, en canvi, tot i els avanços en matèria de seguretat social fets durant el franquisme, la creació de l'estructura de l'estat del benestar pròpiament dit s'endarrereix fins a principis dels anys vuitanta, quan finalment es comencen a superar els conceptes anteriors de caritat i beneficència i es posen les bases generals d'actuació de les distintes administracions. Una menció especial mereix, en aquest context, com recorda l'autora en parlar de l'Ajuntament de Palma, la iniciativa duta a terme des de la Comissió de Cultura, Oci, Joventut i Serveis Socials presidida per Nicolau Llaneras de crear el 17 de juliol de 1985 la regidoria delegada de Serveis Socials presidida per una treballadora social. No obstant, Fernanda Caro estudia també les propostes de les distintes administracions: el Consell de Mallorca, la labor dels principals municipis de l'illa, l'acció social del Govern de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, les iniciatives desenvolupades per organitzacions no governamentals; en particular l'Església Catòlica, etc. I, això, tant durant els anys de la transició democràtica com des de principis dels anys noranta fins a l'actualitat.

En el decurs del recorregut es posen de manifest, com no podia ésser d'altra manera, els avanços i els retrocessos en matèria de benestar social i queda palès que la política del fer i desfer ha estat també una constant en aquesta matèria. Molt sovint l'autora no pot evitar escriure des de la perspectiva de l'activisme social, ja que des de distintes institucions ella mateixa ha participat amb algunes de les iniciatives que comenta i, com és lògic, també es lamenta d'alguns dels retrocessos pels quals ella mateixa s'ha "mobilitzat". En qualsevol cas, el punt de vista d'una persona que ha fet part de la història dels serveis socials a Mallorca resulta forta enriquidor i, sovint, té la virtut, fins i tot, de remoure la consciència del lector envers del comportament d'algunes institucions que en un moment tan complicat com l'actual semblen oblidar-se del llarg camí que ha estat necessari recórrer per avançar des de la beneficència i la caritat fins a l'estat social.

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

CULTURA MATERIAL, *HABITUS*, ESPACIO Y MOVILIDAD EN EL ARCHIPIÉLAGO BALEAR DURANTE EL BRONCE FINAL I (c. 1400-1100 BC)

**Daniel Albero Santacreu / Jaume García Rosselló /
David Javaloyas Molina / Manuel Calvo Trias**

Universitat de les Illes Balear¹

Resumen: En el presente trabajo se defiende la existencia de un *habitus* compartido por las comunidades que habitaron Mallorca y Menorca durante el Bronce Final (c. 1400-1100 BC). Estas prácticas sociales interiorizadas surgen fruto de un incremento de los contactos que posibilitó la generación de una interacción social intensa entre las comunidades de ambas islas. Este *habitus* se configuró y reforzó mediante un uso concreto de ciertos elementos de la cultura material y de procesos de estructuración que son analizados en el texto.

Palabras clave: Movilidad, *habitus*, Islas Baleares, Teoría de la práctica, Cultura Material.

Abstract: Documented mobility strategies and observed contact between Mallorca and Menorca during the Late Bronze Age (c. 1400-1100 BC), together with the implementation of a high level of social interaction, support the existence of shared social practices among the communities of both islands. We argue that this social interaction promoted the existence of a shared *habitus*, which was strongly related to internalized social practices. This *habitus* was reinforced by the use of certain items of material culture and structuring processes analyzed in the paper.

Key words: Mobility, *habitus*, Balearic Islands, Theory of Practice, Material Culture.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 25 d'octubre de 2011.

¹ Grup de Recerca Arqueobalea, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Campus UIB, Carretera de Valldemossa, km 7,5, E-07122 Palma, d.albero@uib.es, david.javaloyas@uib.es, vdhmct0@uib.es, jaume.garcia@uib.es. La presente comunicación es parte de la transferencia de conocimientos del proyecto de investigación *Producir, consumir, intercambiar. Explotación de recursos y relaciones externas de las comunidades insulares balearicas durante la prehistoria reciente* (HAR 2008-00708), financiado por el Ministerio de Ciencia y Tecnología.

1. Introducción

En anteriores trabajos² habíamos analizado las estrategias de movilidad e interconectividad que se dieron entre las comunidades prehistóricas de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final I (c. 1400-1100 BC). A su vez, más allá del estudio de las infraestructuras y tecnologías de movilidad, habíamos argumentado que todas esas estrategias permitieron la existencia de intensos contactos que habrían posibilitado la generación de un espacio cultural común.

En este trabajo desarrollamos esta hipótesis, ya insinuada en otros ensayos, con el fin de articular, a partir del análisis de la cultura material, cómo se desarrolló y de qué manera podemos visualizar arqueológicamente ese espacio común.

Aunque partimos del análisis de la cultura material, nos alejamos de estrategias propias del paradigma del Historicismo Cultural, o de planteamientos funcionalistas propias de las visiones procesualistas para, a partir de conceptos como *habitus* y fenómenos de *agencia*, profundizar en las relaciones estructuradas y estructurantes que se dieron en la arena social en el día a día de las comunidades del Bronce Final de ambas islas. Para ello, analizaremos aspectos como la percepción del espacio y su esquema de racionalidad, los procesos tecnológicos y su interacción en la estructuración social, o los fenómenos funerarios y sus procesos de convergencia. Del análisis de esa cultura material observaremos como se generaron toda una serie de prácticas y de materialidades concretas cuyas características comunes y similitudes permiten hablar de procesos de homogeneización, así como de la existencia de unas prácticas sociales compartidas, muy arraigadas y permanentes en el tiempo entre las comunidades isleñas de las Baleares.³

2. Acotando estrategias: Teoría de la Práctica y Cultura Material

Desde fines del siglo XIX y en la primera mitad del s. XX, la escuela Historicista cultural, cuyo desarrollo estuvo íntimamente ligado a la aparición de los estados-nación europeos, hizo especial énfasis en las ideas de identidad grupal, que muchas veces definió como etnia o pueblo. Esta corriente se centró en el estudio de la distribución geográfica de los distintos tipos de artefactos y sus asociaciones que definió conceptualmente como culturas arqueológicas, en un intento de vincular los pueblos prehistóricos con las naciones modernas. Se trataba de justificar a las nuevas entidades, otorgándoles un amplio y lustroso pasado que reforzara su posición en el presente. Este proceso llegó incluso a naturalizar a las identidades comunales, concibiéndolas como consustanciales a la naturaleza humana.⁴

Consecuentemente, estos pueblos se equipararon a las culturas arqueológicas documentadas por los investigadores. A un determinado grupo de gente le correspondía un

² GUERRERO AYUSO, V.: "Nautas baleáricos durante la prehistoria I", *Pyrenae*, 37 (1), 2006, p. 87-129. GUERRERO AYUSO, V.: "Nautas baleáricos durante la prehistoria II", *Pyrenae*, 37 (2), 2006, p. 7-45. GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de las Islas Baleares: Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*, Oxford, 2007. CALVO, M. *et alii*: "The ways people move: mobility and seascapes in the Balearic Islands during the late Bronze Age (c. 1400-850/800 BC)", *World Archaeology*, 43 (3), 2011, p. 345-363.

³ En este artículo nos referiremos a la denominación de archipiélago balear en su acepción más restrictiva que englobaría exclusivamente a Mallorca, Menorca, no incluyendo a las Pitiusas, pues el registro arqueológico actual no permite ampliar el concepto de *habitus* con el que trabajamos a las islas de Ibiza y Formentera.

⁴ KOHL, P. L.; FAWCETT, C. (eds.): *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, London, 1995. DÍAZ-ANDREU, M.; CHAMPION, T. C. (eds.): *Nationalism and Archaeology in Europe*, London, 1996.

específico ajuar material y cualquier tipo de elemento novedoso o diferente se relacionaba con migraciones o invasiones de otro grupo, configurando los denominados paradigmas difusionista e invasionista.⁵ La crítica a esta visión, que se aceptó de forma amplia en nuestra disciplina, con la emergencia de la Nueva Arqueología,⁶ se fundamentó en el argumento de que las distribuciones arqueológicas podían reflejar un amplio rango de actividades y procesos más allá de las cuestiones sobre la identidad. Sin embargo, y a pesar de esta importante ruptura, los arqueólogos procesualistas continuaron aceptando la idea de que algunas distribuciones de cultura material, aunque fuera reducida al ámbito de la variación estilística, se correspondían con tales grupos.⁷

Un interesante avance en esta línea lo realizaron los autores comprometidos con las denominadas corrientes post-procesuales iniciadas hacia la década de 1980. De esta manera, si las propuestas histórico-culturales defendían que la cultura material era un reflejo pasivo de las normas sociales, y las corrientes procesuales la concebían como un mecanismo adaptativo epifenoménico,⁸ las críticas post-procesuales han popularizado la concepción de que la cultura material es un agente activo en la configuración de las sociedades, pudiendo adscribirse a diferentes y cambiantes significados, por lo que es necesario analizarla desde un punto de vista histórico y contextual.⁹ De esta manera, existe una amplia aceptación de que las asociaciones de artefactos, las culturas arqueológicas, tienen que verse únicamente como herramientas heurísticas para organizar los restos materiales del pasado, pero que no se pueden adscribir directamente a entidades históricas, políticas, lingüísticas, raciales o identitarias.¹⁰ En resumen, se acepta que es metodológicamente erróneo equiparar automáticamente el registro arqueológico con los fenómenos de identidad grupal, sean cuales sean estos.

Una importante aplicación de esta manera de concebir la cultura material, y que además tiene una elevada potencialidad para enlazar la existencia de prácticas sociales similares entre diferentes comunidades, está representada por la Teoría de la Práctica de Bourdieu.¹¹ Este modelo señala la práctica individual como el lugar en el que se producen los procesos estructurados que crean y recrean la sociedad.¹² En este sentido, se defiende la existencia de un *habitus*, entendido éste como un sistema de estrategias que ordenan la experiencia e informan la acción. Es decir, las disposiciones del *habitus* son estructuras estructurantes

5 TRIGGER, B. G.: *A History of Archaeological Thought*, 1989, p. 161-189. JONES, S.: *Archaeology of Ethnicity*, London, 1997, p. 15-26. DÍAZ-ANDREU, M.; CHAMPION, T. C. (eds.): *Nationalism and Archaeology...*

6 JONES, S.: *Archaeology of Ethnicity*, 1997, p. 107.

7 SHENNAN, S.: "Introduction: archaeological approaches to cultural identity", SHENNAN, S. (ed.): *Archaeological approaches to cultural identity*, London, 1989, p. 18.

8 HODDER, I.: "Theoretical archaeology: a reactionary view", en HODDER, I. (ed.): *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 1982, p. 4-5.

9 HODDER, I.: *Reading the Past: current approaches to interpretation in archaeology*, Cambridge, 1986. HODDER, I.: "Theoretical archaeology...", p. 1-16.

10 LERIOU, A.: "Locating identities in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age-Early Iron Age: the case of "hellenised" Cyprus", en ANTONIADOU, S.; PACE, A. (eds.): *Mediterranean Crossroads*, Athens, 2007, p. 567. SHENNAN, S.: "Introduction: archaeological approaches...", p. 11.

11 BOURDIEU, P.: *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, 1977.

12 YAEGER, J.; CANUTO, M.: "Introducing an archaeology of communities", en CANUTO, M.; YAEGER, J. (eds.): *The Archaeology of Communities: A New World Perspective*, London, 2000, p. 3.

y estructuradas que modelan y son modeladas por la práctica social. Además, según esta perspectiva, los actores sociales pueden modificar estas disposiciones como una estrategia para alcanzar diversos objetivos, es lo que se conoce como fenómenos de *agencia*.¹³ En este sentido, el cambio social se interpreta en términos de las continuas transformaciones en las disposiciones estructuradas del *habitus* que ocurren en los cambiantes contextos de la práctica social.¹⁴

La Teoría de la Práctica defiende que este *habitus* surge de *las disposiciones subliminales y compartidas que modelan y son modeladas por los elementos objetivos comunes de la práctica*.¹⁵ Esto supone aceptar que la cultura material no es arbitraria sino que está íntimamente ligada con el mundo experimentado y práctico que en el día a día se produce en la arena social de cada una de las comunidades. Este fenómeno contribuye a modelar la interacción entre realidad material y agentes y, al mismo tiempo, limita el número de opciones que surgen de dicha interacción.¹⁶

En la generación del *habitus* ejercen una gran importancia todos aquellos fenómenos de aprendizaje y transmisión de conocimientos, en especial, cuando éstos se desarrollan en los primeros años de vida de las personas. Desde niños aprendemos de nuestros padres, hermanos y familiares. También lo hacemos de maestros y amigos. Todo ello, no sólo configura un marco de aprendizaje, tanto consciente como subconsciente, tanto discursivo como no discursivo, de una determinada transmisión de conocimientos, sino que también supone un proceso de interiorización de prácticas sociales, de valores éticos y de cosmovisiones. Sin embargo, a la hora de analizar este proceso de aprendizaje no debemos concebirlo únicamente como una transmisión individual y única de conocimientos, sino que también debe concebirse a nivel social, en tanto que lo que se trasmite no es únicamente el saber del maestro o de los padres, sino el que engloba todo el conocimiento social que tienen las personas en tanto que colectivo. Por lo tanto, no se trasmite un conocimiento individual sino también un conocimiento social.

Esta nueva aproximación derivada de la Teoría de la Práctica supone la superación de diversos problemas que se planteaban con las aproximaciones derivadas de las estrategias histórico-culturales y procesuales, en especial, a la hora de entender y analizar la complejidad de la conformación, mantenimiento y cambio de la cultura material.

En primer lugar, la utilización de los conceptos de *habitus* y *agencia*, supone un importante cambio respecto a los modelos anteriores, ya que permite entender por qué la distribución de rasgos de la cultura material no tiene porque corresponder únicamente a límites identitarios¹⁷ o funcionalistas. En segundo lugar, supone un importante énfasis en la cultura material como agente activo en la configuración de las sociedades. Desde esta perspectiva, la cultura material presenta un funcionamiento muy distinto y complementario al que presentan los fenómenos discursivos. Este funcionamiento se basa en la práctica y

¹³ HALL, J. M.: *Ethnic identity in Greek antiquity*, Cambridge, 1997, p. 18.

¹⁴ BOURDIEU, P.: *Outline of a Theory...*, p. 78.

¹⁵ JONES, S.: *Archaeology of Ethnicity...*, p. 90.

¹⁶ ERIKSEN, T. H.: *Ethnicity and nationalism. Anthropological perspectives*, Londres, 1993, p. 45.

¹⁷ JONES, S.: *Archaeology of Ethnicity...*, p. 92.

permite enlazar el uso de la cultura material con la concepción fluida y permanentemente negociada de la generación de *habitus*. Así pues, la cultura material pasa a ser una parte esencial del proceso de generación, negociación y mantenimiento de las prácticas sociales. Es a través de su utilización reiterativa que los agentes pueden activamente añadir o modificar sus prácticas sin negar las pasadas.¹⁸

3. Mallorca y Menorca durante el Bronce Final: la generación de un espacio común

Se hace necesario tratar un problema importante antes de intentar estudiar la existencia de un *habitus* compartido entre las comunidades que habitaron las Baleares mayores durante la Edad del Bronce Final I (1400-1100 BC). Este no es otro que la cuestión de la fragmentación territorial, es decir, ¿podemos defender la existencia de *habitus* común para comunidades que no habitan el mismo espacio? Sin querer profundizar demasiado en este tema, creemos que sí, pues a pesar de la fragmentación territorial, el desarrollo de estrategias de movilidad e interconectividad, pueden dar lugar a la generación de un espacio común y de continuados contactos entre diferentes comunidades que posibiliten una alta interacción, lo que puede fomentar la existencia de unas prácticas colectivas comunes a pesar de esa fragmentación territorial.

Recientemente,¹⁹ hemos argumentado el surgimiento de una determinada estrategia de movilidad a través de ambas islas que permitió la existencia de intensos contactos, favoreciendo la aparición de un espacio cultural común. En ese trabajo partíamos de la premisa de que la movilidad debía ser entendida como un acto más trascendental que el mero hecho de alcanzar un destino geográfico establecido²⁰ y que, por tanto, suponía un marco relevante para estudiar el papel que ejercía la cultura material en la interacción sociocultural que se producía en las comunidades a nivel interno y externo. Así mismo, defendíamos que las dinámicas de movilidad en una sociedad estaban en estrecha conexión con la concepción que se tenía del espacio-tiempo,²¹ siendo histórica y culturalmente contingente.²² Concebida de esta manera, la movilidad se convierte en un componente dinámico y cultural que puede condicionar la forma en la que se concibe y conoce el entorno.²³

Bajo este prisma teórico, analizamos la compleja red de asentamientos costeros existente en esta época.²⁴ Éstos pueden agruparse en dos categorías²⁵ aunque, en algunos casos, aparecen combinadas, y desde luego, todas forman parte de un mismo sistema. En la primera de ellas tendríamos los promontorios o referencias costeras. Desde un punto de vista

¹⁸ SMITH, M.: "Inconspicuous Consumption: Non-Display Goods and Identity Formation", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 14, 2007, p. 416-417.

¹⁹ CALVO, M. *et alii*: "The ways people...", p. 345-363.

²⁰ SHELLER, M.; URRY, J. (eds.): *Tourism Mobilities: Places to Play, Places in Play*, London, 2004.

²¹ SHELLER, M.; URRY, J.: "The new mobilities paradigm", *Environment and Planning A*, 38, 2006, p. 207-226.

²² SKEGGS, B.: *Class, Self, Culture*, London, 2004.

²³ KELLY, R. L.: "Mobility/Sedentism: Concepts, Archaeological Measures, and Effects", *Annual Review of Anthropology*, 21, 1992, p. 43-66.

²⁴ CALVO, M. *et alii*: "The ways people...", p. 345-363.

²⁵ GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de las...*, GUERRERO, V.: "Nautas baleáricos...", p. 87-129. GUERRERO, V.: "Nautas baleáricos...II", p. 7-45.

geográfico-paisajístico y náutico se tratarían de asentamientos ubicados sobre espigones acantilados que sobresalen sobre la línea de costa, con un control visual extraordinario del horizonte marino. En ocasiones, señalan pequeñas calitas que, eventualmente, podrían servir de embarcaderos o varaderos. Sobre estos promontorios se levantan construcciones ciclópeas de distinto signo, pero en algunos de ellos con un claro aspecto de fortificación. En asociación con ellos, encontraríamos el segundo tipo, que consideramos como fondeaderos: lugares localizados en la costa baja con embarcaderos o en playas que facilitan el desembarco de productos y/o personas. En ocasiones, en estos lugares se documentan estructuras arquitectónicas que pudieron servir de almacén y refugio.

Para poder entender los patrones de movilidad e interacción asociados a estos elementos, que analizaremos en posteriores apartados, nos centramos en el análisis de diversos factores, como las condiciones meteomarinas, la tecnología naval existente, el desarrollo de redes, derroteros e infraestructuras. La combinación de la información obtenida a través de estas estrategias posibilitó la definición de diferentes derroteros y singladuras que conectaban las comunidades prehistóricas de las Baleares. Entre ellos, destacaban tres: por una parte el derrotero norte, que permitía una singladura que conecta la bahía de Alcudia con la costa norte y oeste de Menorca; un segundo, que conectaba directamente la costa levantina de Mallorca con la costa oeste de Menorca; y un tercer derrotero que facilitaría la navegación en una singladura oeste-este y viceversa a través de las costas meridionales de Ibiza, Mallorca y Menorca.

Así pues, concluimos que estas infraestructuras de movilidad estaban especialmente enfocadas a su visualización y percepción desde el mar y pensadas para facilitar la navegación y el desembarco. A su vez, dichas estructuras suponían puntos de encuentro entre mar y tierra que potenciaron una unión conceptual y una visión conjunta del espacio marítimo y terrestre. Todo esto permite analizar simultáneamente la humanización del territorio marítimo y terrestre, así como identificar la interacción que se produce entre ambos y su significación.

De manera conjunta y como un sistema global, en Mallorca y Menorca, esta compleja red de estructuras marítimas que configuraron una determinada movilidad a través del mar, se puede asociar con los poblados del Bronce Final. De esta manera, se visualiza una compleja red de interacciones que nos permite hablar de la existencia de una simbiosis entre el paisaje terrestre y el marítimo. Todo ello nos lleva a concluir que, en este momento, Mallorca y Menorca no pueden ser consideradas como espacios geográficos independientes, sino como un paisaje isleño (*islandscape*), un paisaje que abarca más allá de los límites terrestres de las islas incluyendo también el mar que las circunda,²⁶ puesto que todo el territorio tanto el terrestre como el marítimo fue concebido y percibido como una única entidad cognitiva que posibilitó la interconectividad y el intercambio de personas, objetos e ideas. En definitiva, Mallorca, Menorca y el mar circundante conformaron durante el Bronce Final un paisaje isleño que comprendió todo el espacio en el que se desarrollaron las experiencias e interacciones directas e indirectas de sus habitantes. Por lo tanto, entendemos que toda esta estrategia de movilidad contribuyó a la generación de procesos de conectividad estables y permanentes, que permitieron espacios potencialmente válidos

26 BROODBANK, C.: *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge, 2000, p. 21-23.

para el dialogo, el intercambio y la transmisión del conocimiento.²⁷

Sin embargo, estas estrategias de movilidad y contacto no generan automáticamente fenómenos de *habitus* sino que para su desarrollo se hace necesaria la existencia de intensos procesos de interacción social. La constatación arqueológica de estos procesos exige, además de la documentación de estrategias de movilidad estables, el desarrollo de todo un programa de análisis de la materialidad arqueológica que nos permita argumentar su existencia durante el Bronce Final entre Mallorca y Menorca.

En este sentido, resulta interesante señalar que, durante esta etapa (c. 1400-1100 BC), las sociedades que habitaron ambas islas presentaron una cultura material común y altamente estandarizada (arquitectura, cerámica, metalurgia, etc.) que responde a la existencia de unos procesos sociales semejantes, unos procesos tecnológicos afines y unos esquemas de racionalidad similares (concepción del espacio, prácticas funerarias, etc.), en un grado tal que no tiene paralelos en otros períodos de la prehistoria balear.

4. Cultura material y *habitus* en las Islas Baleares

El marco conceptual expuesto anteriormente nos permite redefinir la relación existente entre conectividad y prácticas colectivas, en espacios y localizaciones que están separadas físicamente, permitiéndonos plantear, *a priori* y potencialmente, la existencia de un *habitus* compartido.

En relación a lo comentado anteriormente, debemos tener en cuenta que los objetos son materias manipuladas por el ser humano en su vida cotidiana a nivel individual y grupal, en contextos dinámicos y en asociación con una serie de ideas, valores y prácticas sociales en los que son percibidos, visualizados y dotados de significado. Es en esta simbiosis retroalimentada entre prácticas, contextos, ideas y objetos, donde conductas compartidas y determinadas formas de hacer tienen razón de ser, ya que a través de ellas participamos de forma activa en la construcción social del pasado, del presente y el futuro. Es decir, es a través de nuestra forma de percibir, de pensar y de nuestro modo de actuar como definimos nuestra posición en el mundo. Si bien el pasado y los hábitos adquiridos resultan elementos estructurantes en el proceso de construcción de las prácticas sociales, el actor que condiciona realmente la continuidad o el cambio de una determinada forma de actuar es, siempre que resulta posible, el individuo o colectivo y su capacidad para desenvolverse en el mundo.

En este sentido, las prácticas sociales se hacen efectivas a través de esquemas de racionalidad comunes y fenómenos de *agencia*²⁸ en las que, en el día a día de las prácticas cotidianas, personas y objetos se estructuran activamente y en las que las personas otorgan

²⁷ BROODBANK, C.: "Ulysses without sails: trade, distance, knowledge and power in the early Cyclades", *World Archaeology*, 24 (3), 1993, p. 315-331.

²⁸ DOBRES, M.; ROBB, J. (eds.): *Agency in Archaeology*, London and New York, 2000. DORNAN, J.: "Agency and Archaeology: Past, Present and Future Directions", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 9 (4), 2002, p. 303-329. DOBRES, M.; HOFFMAN, C.: "Social agency and the dynamics of prehistoric technology", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 1 (3), 1994 p. 211-258. DIETLER, M.; HERBICH, I.: "*Habitus*, techniques, style: an integrated approach to the social understanding of material culture and boundaries", en STARK, M. (ed.): *The Archaeology of Social Boundaries*, Washington, 1998, p. 232-263. DOBRES, M.: *Technology and social agency*, Oxford, 2000.

a la cultura material ciertos significados colectivos con la finalidad de construir socialmente y simbólicamente su entorno. En esta dirección, como señalaba S. Freud,²⁹ los objetos constituyen fragmentos activos de memoria, no pudiéndose separar materia e ideas.

Para el análisis del rol que cumple la cultura material en la formación, expresión, reproducción y negociación de esas prácticas colectivas entre las comunidades de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final, hemos optado por un discurso contextual que nos permita validar la hipótesis de partida. Partiendo desde las premisas teóricas antes expuestas, resulta evidente que para poder identificarlas en el registro arqueológico deberemos analizar diversas líneas de evidencia (por ejemplo cultura material, procesos tecnológicos, esquemas de racionalidad, estrategias de interacción social, estructuras de aprendizaje, etc.) que, desde puntos de vista distintos, nos permitan confluir hacia la misma interpretación. Ello nos lleva a proponer una visión fractal de la cultura material y de sus implicaciones sociales que nos permita realizar comparaciones parciales y análisis de tipo transversal entre las diferentes actividades o esferas analizadas, buscando el nexo común que explique los patrones de actuación.

Aceptando como válida esta estrategia de análisis, hemos seleccionado algunas expresiones de la cultura material de las comunidades prehistóricas de Mallorca y Menorca con el fin de observar fenómenos de semejanza y diferenciación que nos permitan confirmar o descartar la hipótesis planteada al inicio de este trabajo. Estos cuatro bloques de análisis han sido:

- a. Esquemas de movilidad e interconectividad.
- b. El análisis de los procesos tecnológicos en la configuración y uso de la cultura material, haciendo especial referencia a los ámbitos de la arquitectura, la producción cerámica y la metalurgia.
- c. El análisis de la concepción espacial de las comunidades del Bronce Final balear a dos niveles de escala: el ámbito del territorio de la comunidad y el ámbito espacial que centraliza el grueso de las actividades de cada una de las unidades básicas que conforman estas comunidades.
- d. El análisis de las estrategias simbólico-religiosas relacionadas con las costumbres funerarias

Un nivel importante de interacción y coincidencia en estas cuatro estrategias de análisis en las comunidades de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final, posibilitaría el desarrollo de discursos en torno a la existencia de un *habitus* compartido entre las comunidades de ambas islas.

La asociación entre objetos, ideas y la repetición de determinadas conductas que realizan las personas que dan lugar a la construcción de las prácticas comunes resulta posible gracias a la existencia de interacción social entre comunidades, a la presencia de mecanismos de transmisión de conocimientos, a contextos comunes de aprendizaje y a los hábitos adquiridos que favorecen el establecimiento de formas de hacer y de pensar

²⁹ FREUD, S.: "Constructions in analysis", en STRACHEY, J. (ed.): *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, 23, London, 1964, p. 257-269. Citado en RUSSELL, I.: "Freud and Volkan: Psychoanalysis, group identities and archaeology", *Antiquity*, 80, 2006, p. 185-195.

concretas y comunes. Éstas acaban dando lugar a tradiciones espacial y temporalmente localizadas que permiten reforzar fenómenos de cohesión de los grupos sociales³⁰ frente a unos terceros. A su vez, una interacción activa como la que estamos comentando puede dar lugar a gustos, valores y significados consensuados y compartidos, donde los procesos tecnológicos comunes, los productos y objetos similares y así como las redes sociales más estables³¹ acaben cohesionando y reforzando los fenómenos de *habitus* que estamos comentando en este trabajo.

4.1. Esquemas de movilidad e interconectividad

Las infraestructuras de movilidad entre Mallorca y Menorca, así como la constatación de ciertos derroteros comentados en anteriores apartados, nos permite documentar la existencia de una concepción compartida entre Mallorca y Menorca, no sólo a la hora de establecer las estrategias de movilidad, sino, especialmente, a la hora de percibir el espacio y los mapas mentales que permiten transitar a través de él.

Como se ha argumentado anteriormente, las dinámicas de movilidad de los individuos de una sociedad están en estrecha conexión con la concepción que se tiene del espacio-tiempo, aspectos que pueden cambiar sustancialmente de una sociedad a otra. La movilidad se convierte así en un componente dinámico y cultural que puede condicionar la forma en la que se concibe y conoce el entorno. En la configuración de estas múltiples redes de movilidad e interacción, socialmente significativas y históricamente contingentes, intervienen múltiples factores, como las condiciones meteomarinas, la tecnología naval existente, el desarrollo de redes, derroteros e infraestructuras, así como determinados procesos históricos y culturales.

Los estudios realizados en lo que respecta a las estrategias de movilidad entre Mallorca y Menorca en el Bronce Final,³² evidencian la existencia de una compleja red de navegación de cabotaje entre ambas islas articulada en torno a escalas costeras, que funcionan como referentes visuales y puntos de desembarco resguardado.

Las infraestructuras y los lugares que orquestan dicho movimiento suponen “espacios de anticipación”, puesto que mediante ellos se asegura la movilidad que posibilita consecución de otros objetivos previos.³³ Como toda tecnología, moverse por el espacio marino exige de ciertos conocimientos y hábitos que, una vez adquiridos de acuerdo con una lógica social, dan lugar a la acción, a la predicción y a la repetición.³⁴ Por ello, se trata de ir más allá del mero contacto entre individuos para definir el marco global de materialidad, tecnología y espacio social que posibilita la movilidad y el intercambio a largo plazo y la interacción

30 LECRON, M.: “Symbolism: The foundation of culture”, en INGOLD, T. (ed.): *The Companion Encyclopedia of Anthropology*, London, 1994, p. 366–395. MILLER, D.: “Artefacts and the meaning of things”, en INGOLD, T. (ed.): *The companion encyclopedia of anthropology*, London, 1994, p. 396–419.

31 BENTLEY, R.; MASCHNER, H.: “Stylistic Change as a Self-Organized Critical Phenomenon: An Archaeological Study in Complexity”, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 8 (1), 2001, p. 35–66.

32 GUERRERO, V.: “Nautas baleáricos...”, p. 87-129. GUERRERO, V.: “Nautas baleáricos...II”, p. 7-45. GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de las...*, CALVO, M. *et alii*: “The ways people...”, p. 345–363.

33 SHELLER, M.; URRY, J.: “The new mobilities...”, p. 213.

34 VANNINI, P. *et alii*: “Recontinentalizing Canada: Arctic ice’s liquid modernity and the imagining of a Canadian archipelago”, *Island Studies Journal*, 4 (2), 2009, p. 121–38. DOBRES, M.: *Technology and social...*

social que ello supone.

Las estrategias de movilidad e interconectividad que estamos analizando, y que actuaron de manera común y dentro un sistema global, se caracterizaron por la navegación de cabotaje y gran cabotaje, en la que el espacio marino era concebido como una ruta lineal definida por una secuencia de puertos y elementos naturales humanizados que actuaban como demarcadores e indicadores del territorio, resultando una guía esencial a la hora de navegar hacia un determinado destino.³⁵ Este tipo de movilidad exigía la construcción de mapas mentales que permitiesen la localización de estos demarcadores, puntos distantes en el espacio-tiempo enlazados secuencialmente e imprescindibles para la navegación, así como el conocimiento de direcciones, vientos y derroteros.³⁶ Esta información debía ser transmitida en procesos de enseñanza-aprendizaje entre los miembros de las diferentes comunidades que interactuaban con estas redes de movilidad marítimas. A su vez, cada una de las comunidades que se integraba en dichas redes debía articular socialmente su parte de infraestructuras marítimas para alcanzar un correcto mantenimiento que asegurase la movilidad y la interconectividad de la red marítima.³⁷

Esta movilidad y sistema de contactos se configura como un elemento que participa activamente en el fenómeno de *habitus* que estamos analizando, definiendo las maneras de entender el espacio y el tiempo de estas comunidades.

4.2. Procesos tecnológicos y visualización de fenómenos de *habitus* compartido: arquitectura, cerámica y metalurgia

Otra de las estrategias utilizadas en el estudio de la cultura material para profundizar en los fenómenos de generación de *habitus*, ha consistido en la aplicación del concepto de proceso tecnológico o tecnología. Éste se concibe no tanto como el análisis del proceso material de la fabricación del objeto y funcional de su uso, sino como un fenómeno de dinámica cultural que está inserto en la acción social, en la visión del mundo y en la reproducción social.³⁸ Dicha inserción se realiza, principalmente, a partir de todo el sistema de elecciones tecnológicas y de valores, así como de los procesos de aprendizaje y el *savoir faire* tecnológico que cada comunidad posee.³⁹ En este sentido, los procesos tecnológicos pueden ser entendidos como un medio para expresar, reafirmar y contrastar cosmovisiones

35 HORDEN, P.; PURCELL, N.: *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000.

36 PHILLIPS, T.: "Seascapes and landscapes in Orkney and northern Scotland", *World Archaeology*, 35 (3), 2003, p. 371-84.

37 Fenómenos de este tipo se han documentado, por ejemplo, en las Islas Orcadas, donde una determinada cultura material actúa desde el neolítico como demarcadora de las rutas marítimas, favoreciendo la humanización de áreas del paisaje específicas que presentan unas características geográficas concretas (ver PHILLIPS, T.: "Seascapes and landscapes...", p. 371-84).

38 LEMONNIER, P. (ed.): *Technological choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, London, 1993. SIGAUT, F.: "Technology", en INGOLD, T. (ed.): *The Companion Encyclopedia of Anthropology*, London, 1994, p. 396-419. PFAFFENBERGER, P.: "Social Anthropology of technology", *Annual Review of Anthropology*, 21, 1992, p. 491-516. MILLER, D.: "Artefacts and the meaning..." p. 396-419. DOBRES, M.: *Technology and social agency...*; DIETLER, M.; HERBICH, I.: "*Habitus*, techniques, style...", p. 232-263.

39 GOSSELAINE, O.: *Poteries du Cameroun Meridional. Styles, Techniques et rapports a l'identité*, Paris, 2002. GOSSELAINE, O.: "Thoughts and adjustments in the potters backyard", en BERG, I. (ed.): *Breaking the Mould: Challenging the Past through Pottery*, 2008, p. 67-79. LEMONNIER, P. (ed.): *Technological choices...*

y valores sociales.⁴⁰ Como decía Lemonnier⁴¹ son un gesto social sobre la materia, donde la acción técnica transmite a la materia significados sociales, porque la acción misma está imbuida por el universo de comportamientos sociales establecidos. Es a través del estudio de los objetos que son fabricados, usados, intercambiados, percibidos y abandonados en un espacio social específico por las personas, en su quehacer cotidiano, que podremos adentrarnos en la compleja práctica social que supone el proceso tecnológico y todas las implicaciones que pueden deducirse a partir de él en relación, entre otras cosas, a los esquemas de racionalidad, a las praxis sociales, a las relaciones de poder, a las bases económicas, etc.

Partiendo de las premisas anteriormente comentadas, la elección de unas determinadas soluciones técnicas, asociadas a patrones de aprendizaje comunes y a una cultura material usada y percibida de manera similar entre dos grupos puede estar visualizando la existencia de un *habitus* compartido.

Esto es lo que parece estar ocurriendo en los diferentes procesos tecnológicos que se están desarrollando entre las comunidades prehistóricas de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final. A modo de ejemplo, comentaremos tres procesos tecnológicos que en este periodo parecen poseer una fuerte carga estructurante en la generación de un *habitus común*: la arquitectura, la producción cerámica y la producción metalúrgica.

A la hora de analizar los procesos arquitectónicos no sólo debemos profundizar en la cadena operativa de construcción y en el formato final que adquiere el conjunto arquitectónico, sino también en los espacios que este marco arquitectónico genera, tanto públicos como privados, tanto usados como percibidos. Desde esta triple perspectiva (proceso constructivo, producto arquitectónico final, espacio generado usado y percibido), se observa una clara similitud y convergencia entre la arquitectura naviforme del Bronce Final de Mallorca y Menorca (Fig. 1). La técnica constructiva es muy similar en ambas islas:⁴² estrategias ciclópeas, con edificios de plantas y dimensiones similares, construidas con doble paramento y relleno interno, sistema de falcado para la fijación de las primeras hiladas de construcción y generación de un espacio de entrada por aproximación de los muros.

Los espacios generados suelen ser de planta de herradura, sin delimitaciones internas, en ocasiones con estructuras de combustión u otros elementos estructuradores del espacio como pilares, muros adosados, mesas de trabajo, altillos, etc., y con cierta permeabilidad visual entre el interior y el exterior. En estos espacios arquitectónicos, que requieren de un esfuerzo constructivo comunal, discurre la vida cotidiana de las unidades sociales básicas

40 DOBRES, M.: *Technology and social agency...*

41 LEMONNIER, P.: *Elements for anthropology of technology*, Ann Arbor, Museum of Anthropology, University of Michigan, 1992. LEMONNIER, P.: "Introduction", en LEMONNIER, P. (ed.): *Technological choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, London, 1993, p. 1-35.

42 SALVÁ, B.; HERNÁNDEZ, J.: "Los espacios domésticos en las Islas Baleares durante las Edades del Bronce y del Hierro. De la sociedad Naviforme a la Talayótica", *ArqueoMediterrània*, 11, 2009, p. 299-321. GARCÍA AMENGUAL, E.: "El proceso constructivo de un edificio de la Edad del Bronce de Menorca: El caso de Son Mercer de baix (Ferrerries, Menorca)", *Mayurqa*, 31, 2006, p. 113-136. PLANTALAMOR, L.: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Maó, 1991. LULL, V. et alii: "Los cambios sociales en las islas Baleares a lo largo del II milenio", *Cypsela*, 15, 2004, p. 123-148. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de las...*

y acogen no sólo aquellos aspectos de la vida doméstica y reproductiva, sino que también ejercen de arena social donde se desarrollan aquellos aspectos más políticos y de toma de decisiones.⁴³

En ambas islas, en los momentos finales de este periodo (1100-850 BC) encontramos dinámicas arquitectónicas similares que suponen ciertos cambios en la reorganización de estos conjuntos arquitectónicos. En primer lugar, se observan reacondicionamientos de las zonas de acceso, con cerramientos mediante muros transversales (p.e. Naveta I de Closos Can Gaià⁴⁴), la generación de una entrada de corredor como el caso de la Naveta Alemany, o divisiones internas del espacio (pe. Naveta II de Closos de Can Gaià). Esto supone una delimitación mucho más clara del espacio interior respecto al exterior lo que puede estar reflejando cambios en el día a día de la vida doméstica o incluso en elementos tan estructurales como el concepto de intimidad del grupo que habita en cada naviforme. Sin embargo, más allá de la dinámica concreta, lo que queremos señalar en este apartado de arquitectura es la convergencia de procesos y uso de espacios arquitectónicos, así como la existencia de dinámicas de cambio comunes en el tiempo entre ambas islas.

Esta similitud de tradiciones tecnológicas tanto en el *savoir faire*, como en el resultado final, su uso y percepción también se concretan en el universo cerámico. Como han reflejado diversos estudios,⁴⁵ en este momento del Bronce Final encontramos una homogeneidad tecnológica muy clara entre las comunidades de Mallorca y Menorca. Las recetas de las pastas cerámicas están muy estandarizadas, con la incorporación preeminente de la calcita como desgrasante, un fenómeno que parece producirse de forma sincrónica en ambas islas y que se implantará y asimilará con fuerza en gran parte del territorio adquiriendo un carácter muy duradero, siendo especialmente tangible a partir del c. 1400 BC en múltiples yacimientos.⁴⁶

Las cadenas operativas de fabricación también presentan importantes similitudes con la generalización de la técnica del urdido para la confección de todas las partes de la pieza en el modelado primario, incluida la base, la presencia del doblado en la generación de los

43 FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa. Los navetiformes en el Bronce Balear", en *IV Reunión Internacional de Arqueología de Calafell*, Tarragona, 2009, p. 323-330.

44 CALVO, M.; SALVÀ, B.: "Aproximació a la seqüència estratigràfica i cronocultural de la naveta 1 del jaciment de Closos de Can Gaià", *Mayurqa*, 25, 1999, p. 59-82. JAVALOYAS, D. *et alii*: "Breve aproximación al conocimiento del yacimiento de Closos de Can Gaià", en GUERRERO, V. *et alii* (eds.): *Prehistoria de las Islas Baleares: Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*, Oxford, 2007, p. 352-360. FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa...", p. 323-330.

45 WALDREN, W. H.: *Balearic Prehistory Ecology and Culture: The excavation and study of certain Caves, Rocks Shelters and Settlements*, Oxford, 1982. WALDREN, W. H.: "Simple approaches to the analysis of prehistoric pottery", *Il Deyà Conference of Prehistory: Archaeological Techniques, Technology and Theory*, BAR International Series 573, Oxford, 1991, p. 115-168. GOMEZ-GRAS, D.; RISCH, R.: "Análisis petrográficos de cerámicas de la Cova des Càrritx", en LULL, V. *et alii* (eds.): *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y Sociedad en la Prehistoria de Menorca*, Maó, 1999, p. 567-580. GARCÍA ORELLANA, J. *et alii*: *Caracterització de ceràmiques prehistòriques de l'illa de Menorca*, Maó, 2001. ANDREU, G. *et alii*: "El desarrollo de la alfarería prehistórica en Menorca: Una primera aproximación", en *L'arqueologia a Menorca: Eina per al coneixement del passat*, Menorca, 2007, p. 125-141. ALBERO SANTACREU, D.: *Caracterización tecnológica, social y adaptación funcional de cerámicas prehistóricas en el Oeste y Sureste de Mallorca (1700-50 BC): aproximación sincrónica y diacrónica a partir del estudio arqueométrico de pastas*, Tesis doctoral electrónica, Universidad de Granada, 2011.

46 Por ejemplo, Cova des Càrritx, Cala Blanca, Biniac l'Argentina, Son Ferrandell, Son Muleta, Son Matge, Closos de Can Gaià, Túmul de Son Ferrer i Puig de Sa Morisca.

bordes exvasados divergentes, o un tratamiento final de superficie de bruñido que le da una apariencia de homogeneidad y brillantez a la pieza. A la luz de los análisis realizados,⁴⁷ las estrategias de cocción también son similares, con unas estructuras que generan ambientes reductores y que, a nivel de temperatura, se ubicarían por debajo de los 850 °C.

El resultado final es la presencia de un universo cerámico muy similar y homogéneo tecnológica y tipológicamente en ambas islas que rompe claramente con las tradiciones anteriores. En este sentido, tanto en Mallorca como en Menorca desaparecen las formas características de la época anterior, en particular toda la serie de piezas de base hemisférica.⁴⁸ Con el Bronce Final, la renovación en la concepción formal y funcional del universo cerámico (Fig. 2) es prácticamente completa, destacando,⁴⁹ los grandes contenedores como los tipos 1, 2, 4 y 5, las vasijas de tamaño medio como los tipos 3, 6 y 7 y las piezas de pequeño tamaño como los tipos 8, 9, 10 y 11. Estas nuevas formas parecen responder a nuevas necesidades, exigencias y prácticas en especial las de almacenaje y transporte (tipos cerámicos 1, 2, 4 y 5) que suponen un cambio radical en la percepción del universo cerámico. Este cambio radical genera la mayor homogeneidad del universo cerámico entre Mallorca y Menorca a lo largo de toda la prehistoria.

Finalmente, los procesos tecnológicos relacionados con la producción, uso y percepción de los objetos metálicos presentan las mismas características comunes en ambas islas (Fig. 3). Al igual que en otros aspectos de la cultura material, pero quizás de forma más marcada, el Bronce Final supone un cambio radical en la metalurgia. Se documenta la consolidación y fijación de las estrategias, produciéndose una estandarización de las aleaciones que se habían ensayado en las fases anteriores.⁵⁰ Al mismo tiempo, se observa un despegue de extraordinaria magnitud respecto a la cantidad y variedad de los objetos circulantes en este momento (machetes, cintas circulares de bronce, pectorales de varillas curvas, brazaletes, torques dentados, "bridas", lanzas y puntas de flecha, espadas y cuchillas triangulares, adornos de estaño, etc.).⁵¹

El desarrollo de toda esta metalurgia fue posible gracias a la incorporación de las Baleares dentro de las redes de intercambio de estaño, pues como es sabido este mineral es inexistente en las Baleares y tuvo que ser importado desde fuera. En este sentido, las redes de movilidad marítima que hemos comentado entre Mallorca y Menorca, están perfectamente integradas dentro de redes de intercambio supra-regional que permiten la obtención de recursos, así como el contacto entre personas y la transmisión de valores

47 ALBERO SANTACREU, D.: "What the fire says: firing strategies in Bronze Age potteries from the Balearic Islands (1700-850 B.C.)", *The Old Potter's Almanack*, 16 (1), 2011, p. 1-4. GOMEZ-GRAS, D.; RISCH, R.: "Análisis petrográficos...", p. 567-580. GARCÍA ORELLANA, J. et alii: *Caracterització de ceràmiques...*, ALBERO SANTACREU, D.: *Caracterización tecnológica...*, p. 1109-1134.

48 CASTRO MARTINEZ, P. et alii: "Radiocarbon Dating and the Prehistory of the Balearic Islands", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 63, p. 55-86. WALDREN, W. H.: *Balearic Prehistory...*; GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*

49 Siguiendo la clasificación propuesta en GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*, p. 258-261.

50 SALVÀ SIMONET, B.: "Cambio tecnológico en la metalurgia de las Baleares (Calcolítico y Edad del Bronce)", *Trabajos de Prehistoria*, 67 (2), 2010, p. 349-357. DELIBES, G.; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de las islas Baleares*, Valladolid, 1988.

51 SALVÀ SIMONET, B.: "Cambio tecnológico...", p. 349-357. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*

ideas, etc.⁵² Los cambios observados no sólo atañen a aspectos tecnológicos, estilísticos y de gustos, sino también a la esfera social, pues una gran cantidad de objetos metálicos no tienen una función práctica, sino que se mueven en el ámbito de lo simbólico-ideológico.⁵³

Todas estas similitudes y convergencias tecnológicas en cada una de las esferas de la cultura material de las comunidades del Bronce Final de Mallorca y Menorca, nos hablan no sólo de un sistema bien estructurado de transmisión de conocimientos, sino también de sistemas de aprendizaje claramente establecidos y definidos que generan un *habitus* tecnológico que se mantuvo homogéneo entre ambas islas a lo largo del periodo que analizamos, y ello a pesar de las renegociaciones constantes que se dieron en la práctica tecnológica diaria.

4.3. La concepción espacial de las comunidades del Bronce Final balear

Otro elemento que parece converger de manera común entre Mallorca y Menorca y que presenta un fuerte carácter estructurante y estructurado es la concepción espacial que presentan las comunidades isleñas durante este periodo. Para su análisis nos alejamos de las propuestas que reconocen un espacio formal en tanto que reflejo de las actuaciones de una comunidad e intentamos profundizar en el estudio del espacio como construcción social e histórica que debe situarse, a su vez, como origen y consecuencia de la manera en que se estructuran dichas comunidades.⁵⁴ En este territorio, conceptualizado ahora más como paisaje, se establece una íntima relación de doble dirección entre el espacio físico, el grupo que lo habita y sus estructuras económico-sociales y simbólicas. Desde este punto de vista, el espacio debe concebirse como un elemento claramente conceptualizado en un tiempo determinado y, por tanto, con una clara carga histórica.⁵⁵

Fruto de ello, en vez de reconocer al espacio como una entidad física ya dada y por lo tanto estática y pasiva, entendemos que debe concebirse como una construcción social y simbólica en continua evolución, muy enraizada con cada uno de los elementos esenciales que componen los grupos culturales, desde sus bases económico-sociales a sus esquemas de racionalidad. En este sentido, debemos ser muy conscientes de que nuestro concepto de espacio, en tanto que construcción histórica, también es una categoría dotada de un valor determinado por nuestra cultura, por lo que no puede ser utilizado sin más para esbozar reflexiones sobre el espacio de otras culturas diferentes a la nuestra.⁵⁶ Para ello, se hace necesaria una visión crítica y reflexiva a la hora de valorar el estudio de *otros*

52 GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de...*

53 SALVÀ SIMONET, B.: "Cambio tecnológico...", p. 349-357.

54 CALVO TRIAS, M.: "Reflexiones en torno a los esquemas de racionalidad espacial reflejados en el paisaje durante la Prehistoria de Mallorca", *Pyrenae*, 40 (2), 2009, p. 37-78.

55 CRIADO BOADO, F.: "Megalitos, espacio, pensamiento", *Trabajos de Prehistoria*, 46, 1989, p. 75-98. CRIADO BOADO, F.: "Visibilidad e interpretación del registro arqueológico", *Trabajos de Prehistoria*, 50, 1993, p. 39-56. CRIADO BOADO, F.: "Límites y posibilidades de la arqueología del paisaje", *Spal*, 2, 1993, p. 9-55. CRIADO BOADO, F.; VILLOCH VÁZQUEZ, V.: "La monumentalización del paisaje. Percepción y sentido original del megalitismo de la Sierra de Barbaza (Galicia)", *Trabajos de Prehistoria*, 55 (1), 1998, p. 63-80. TILLEY, C.: *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments*, Oxford, 1994. ROBERTS, B.: *Landscapes of settlement: Prehistory to the present*, Londres, 1996. GERRITSEN, F. A.: "To build and to abandon. The cultural biography of late prehistoric farmhouses in the southern Netherlands", *Archaeological Dialogues*, 6, 1999, p. 78-97.

56 CRIADO BOADO, F.: "Límites y posibilidades...", p. 9-55.

espacios pues debemos enfrentarnos a la existencia de múltiples conceptualizaciones de la realidad.⁵⁷

Aceptando como marco teórico estos ejes, planteamos que el análisis del paisaje generado por una comunidad prehistórica, en tanto que construcción social e histórica, implica considerar al espacio que ocupa una comunidad en sus tres dimensiones fundamentales: la dimensión ambiental o espacio físico, la económica-social o espacio utilizado, la simbólica o espacio pensado y percibido.⁵⁸

Conceptualizado de esta manera, y a partir de los datos arqueológicos de que disponemos, el paisaje con el que interactuaban las comunidades del Bronce Final de Mallorca y Menorca se estructuraba en torno a un esquema de racionalidad espacial común, que a su vez condicionaba y era construido por la relación de doble dirección que, en la práctica diaria y continuada de estas comunidades, se establecía entre el espacio físico, las personas, las actividades que estos grupos realizaban, la cultura material y la tecnología con la que interactuaban, así como la percepción que de dicho espacio y de estas actividades tenían. Este engranaje de relaciones estructuradas y estructurantes generó toda una serie de dinámicas que, arqueológicamente, presentan una misma visualización entre las comunidades de Mallorca y Menorca.

Las comunidades del Bronce Final balear se estructuraron, manteniendo en gran medida el modelo generado al inicio del Bronce Naviforme (1600-1500 BC), en torno a poblados constituidos por unidades arquitectónicas denominadas navetiformes. Esta arquitectura ciclópea doméstica se inserta en agrupamientos comunales formados por un número muy variable de unidades de navetiformes que pueden ir desde unos pocos, como el caso de Son Ferrandell Oleza⁵⁹ (Valldemossa) o Son Mercer de Baix⁶⁰ (Menorca), hasta poblados donde se localizan en torno a la veintena de navetiformes como los poblados de Bóquer o Formentor⁶¹ (Pollensa, Mallorca), pasando por poblados medios como Closos de Can Gaià⁶² (Felanitx, Mallorca) con diez navetiformes.

Los escasos enfoques de arqueología espacial realizados sobre esta fase cronológica⁶³ permiten concluir que los poblados de navetiformes suelen ocupar suelos altamente

57 HERNANDO GONZALO, A.: "La etnoarqueología hoy: una vía eficaz de aproximación al pasado", *Trabajos de Prehistoria*, 52 (2), 1995, p. 15-30. GONZÁLEZ RUBIAL, A.: *La experiencia del otro. Una introducción a la etnoarqueología*, Madrid, 2003. HODDER, I.: *Interpretación en arqueología: corrientes actuales, edición ampliada y puesta al día*, Barcelona, 1994.

58 CRIADO BOADO, F.; VILLOCH VÁZQUEZ, V.: "La monumentalización del paisaje...", p. 63-80.

59 WALDREN, W.: *The Beaker Culture of the Balearic Islands*, Oxford, 1998.

60 PLANTALAMOR, L.: *L'arquitectura prehistòrica...*

61 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *Secuencia cultural de la prehistoria de Mallorca*, Biblioteca Prehistórica Hispana XV, 1978.

62 CALVO TRIAS, M.; SALVÀ, B.: "Aproximació a la seqüència...", p. 59-82.

63 GILI, S.: *El pretalaiòtic mallorquí: un intent d'anàlisi de les unitats estructurals*, memòria de licenciatuura inédita, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1989. GILI, S.: *Territorialidades de la prehistoria reciente mallorquina*, tesis doctoral inédita, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1995. PONS, B.: *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic Final i Talaiòtic I de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1999. RODRÍGUEZ ALCALDE, A.: "Aproximación estadística al paisaje humano en la prehistoria de Mallorca", *Complutum*, 6, p. 167-192. SALVÀ SIMONET, B.: *El Pretalaiòtic al Llevant Mallorquí (1700-1100 AC)*, Palma de Mallorca, 2001.

fértiles, aunque controlan biotopos más variados con otros suelos no tan aptos para el uso agrícola. Los poblados suelen ubicarse en zonas llanas, sin dominio visual del territorio y próximos a recursos hídricos. De esta generalidad deben sustraerse los yacimientos de montaña y otros costeros.

Respecto a las fases anteriores, se observa un aumento del número y extensión de los poblados, lo que parece evidenciar un auge demográfico y un proceso más avanzado de antropización del territorio que se visualiza a través de una semantización de la arquitectura que se convierte en el vehículo para transmitir, en un lenguaje simbólico, el control y la apropiación del territorio por parte de una comunidad. Ello se consigue con la utilización y mantenimiento de una arquitectura ciclópea monumental.⁶⁴

En definitiva, y de manera común a ambas islas, el paisaje percibido por las comunidades del Bronce Final se concibió como un espacio abierto, simbolizado arquitectónicamente, sin el establecimiento de estaciones que ejercían un control visual sobre todo el territorio. Esta concepción de espacio abierto también se trasladó al poblado naviforme. Si bien la arquitectura naviforme es una arquitectura ciclópea monumental de gran presencia en el territorio, los poblados naviformes no establecieron claros límites y no se documentan ni elementos defensivos, ni murallas que convirtieran al poblado naviforme en un terreno delimitado y definido.⁶⁵

A nivel meso y microespacial, las comunidades del Bronce Final parecen articularse en torno a unidades sociales básicas residenciales y que se vincularía con cada una de las unidades arquitectónicas tradicionalmente denominadas navetiformes y su agrupación en poblados.⁶⁶ Como ya comentamos anteriormente, en ellas se centraría no solo la organización de la producción y el control de la distribución y almacenamiento, sino también la arena de las decisiones sociales y políticas. No existirían, de manera muy desarrollada y arqueológicamente visible, estructuras centralizadoras por encima de las unidades de residencia y producción.⁶⁷ Sin embargo, ello no es óbice para que estas unidades básicas pudiesen organizarse con el fin de asumir la suficiente capacidad política y social que articulase no sólo la vida del poblado, sino que incluso pudieron acometer actividades que implicaran niveles de organización supracomunal, en los que la gestión de los intercambios de productos, en especial, los de procedencia extrainsular, como el estaño y la generación de infraestructuras de movilidad, se convirtieran en un elemento esencial.

4.4. El análisis de las estrategias simbólico-religiosas relacionadas con las costumbres funerarias

Ante el análisis del *habitus* y de las prácticas sociales relacionadas con el ámbito funerario de las comunidades de Mallorca y Menorca durante el Bronce Final es necesario remarcar una notable dificultad que nos encontramos y que está relacionada con la naturaleza y

⁶⁴ CALVO TRIAS, M.: "Reflexiones en torno...", p. 37-78.

⁶⁵ Lo que no impide la existencia en los poblados de espacios delimitados como así parecen evidenciarlo la presencia de cercas en yacimientos como Closos de Can Gaià (Felanitx), Sa Cabaneta (Petra), Ses Sinies (Calvià), Sa Coma de S'Aigua (Calvià) o Son Ferrandell Oleza (Valldemossa).

⁶⁶ FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa...", p. 323-330.

⁶⁷ LULL, V. *et alii* (eds.): *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y Sociedad en la Prehistoria de Menorca*, Maó, 1999.

calidad de los contextos arqueológicos disponibles. En Menorca se han localizado un amplio número de necrópolis de este momento, de muy variada tipología y funcionamiento. Por el contrario, en Mallorca su número es muy reducido y, además, en la mayoría de casos, los registros están muy desvirtuados por la continuidad de las prácticas funerarias realizadas en esa misma estación durante las fases inmediatamente posteriores de la Edad del Hierro (Talayótico y Postalayótico).

En este sentido, hay que destacar la riqueza del registro arqueológico funerario de Menorca. En las últimas décadas, se han podido excavar algunos yacimientos funerarios en las que el registro arqueológico presentaba unas condiciones de conservación excepcional como ocurrió en los yacimientos de Càrritx y Mussol,⁶⁸ Cova des Pas⁶⁹ o Son Olivaret.⁷⁰ El estudio profundo de estos contextos ha permitido la generación de una serie de discursos interpretativos que se adentran en el análisis de las estructuras ideológico-simbólicas y funerarias de estas comunidades, línea interpretativa que, por el momento, y ante la escasez de vestigios arqueológicos, no ha sido posible desarrollar para Mallorca.

Así pues, estas divergencias en la calidad del registro y el número de ejemplos funerarios existentes entre ambas islas dificultarán nuestro análisis de las similitudes y diferencias de las prácticas sociales y del *habitus* asociado al mundo de la muerte. Al mismo tiempo, las limitaciones del registro arqueológico mallorquín en este ámbito implican que las hipótesis aquí apuntadas deben ser consideradas preliminares y tendrán que ser revisadas a medida que el número de yacimientos convenientemente estudiados crezca.

Un segundo aspecto a tener en cuenta en el presente apartado es la presencia de ciertos recintos funerarios que, si bien están ampliamente representados en Menorca, son del todo desconocidos en Mallorca, como es el caso de las navetas de enterramiento menorquinas. Esto supone un elemento diferenciador a tener en cuenta y que rompe, en parte, con la homogeneidad de prácticas sociales que presentan las comunidades de ambas islas. Esta realidad nos enfrenta ante la cuestión de si podemos defender la existencia de un *habitus* compartido entre las comunidades de ambas islas durante el Bronce Final en el ámbito funerario. Nosotros creemos que a pesar de dichas diferencias es factible defender la existencia de un *habitus* común en el ámbito de las tradiciones funerarias.

Las prácticas sociales desarrolladas en torno al mundo de la muerte por las comunidades que habitaron Mallorca y Menorca en este momento presentan, más allá de la diversidad de continentes funerarios, un alto grado de semejanza y no sufrieron variaciones destacables a lo largo de un amplio espectro temporal (c.1400-1100 BC). La gestión de los restos humanos se caracteriza por el desarrollo de rituales de deposición primaria de tipo colectivo. Los espacios funerarios presentan una larga vida de uso, documentándose una gran cantidad de cuerpos en cada recinto.⁷¹ En este sentido, es interesante remarcar que los análisis

68 LULL, V. *et alii* (eds.): *La Cova des...*

69 FULLOLA, J. *et alii*: "La Cova des Pas (Ferreries, Menorca): Un jaciment cabdal en la prehistòria de les Balears", *Unicum*, 7, p. 10-20. FULLOLA, J. *et alii*: "La Cova des Pas (Ferreries, Menorca): Un avanç", en *L'arqueologia a Menorca: Eina per al coneixement del passat*, Maó, 2007.

70 PLANTALAMOR, L. *et alii*: *Monument funerari de Son Olivaret*, Menorca, Palma de Mallorca, 2008.

71 Por ejemplo, en Càrritx se documentaron un número mínimo de individuos que podría oscilar entre 90 y 200, los enterramientos se llevaron a cabo en la cueva durante unos 600 años (ver LULL, V. *et alii* (eds.): *La Cova des...*, p. 170-186).

antropológicos realizados sobre los restos⁷² de esta cueva han permitido defender que todos los miembros de la comunidad o de las unidades sociales básicas eran depositados juntos en un mismo recinto, sin discriminaciones de sexo, edad o cualquier otra variable.

Conocemos con cierto detalle parte de los rituales funerarios que se desarrollaron en estos lugares. Así, los cadáveres, colocados en posición fetal, y envueltos en sudarios de tela o piel de bóvido, eran depositados sobre un enlosado de piedra, habilitado al efecto, en el interior del recinto, o directamente sobre el suelo. Junto a algunos individuos se depositaban algunos objetos personales, como brazaletes, punzones o cuentas de bronce. Además, documentamos algunos restos de fauna doméstica y de plantas aromáticas como ofrenda ritual.⁷³ El ajuar cerámico asociado se relaciona principalmente con recipientes pequeños de perfil en S, en muchos casos, depositados en la cara anterior del muro ciclópeo de las cuevas o en el interior de las navetas (pe. Càrritx⁷⁴ en Menorca o Son Matge⁷⁵ en Mallorca). La deposición de estos recipientes cerámicos no está asociada a cada uno de los individuos, sino que parece estar relacionada con ciertas prácticas desarrolladas durante el ritual funerario. Finalmente, se observan procesos de recolocación de los cuerpos ya esqueléticos, que implican que los individuos pierdan su visibilidad frente al colectivo. Todo ello parece enfatizar la idea, que también documentamos en el mundo de los vivos, de la preeminencia de lo colectivo frente a lo individual, de estrategias de cohesión de grupo, frente a dinámicas de jerarquización o distinción social.

Estas prácticas sociales parecen articular de forma clara el mundo funerario de las comunidades de Mallorca y Menorca. Sin embargo, también podemos observar importantes diferencias en lo que se refiere a los tipos de recintos de enterramiento utilizados. Los más comunes en ambas islas son las cuevas naturales con cierre de muro ciclópeo. Entre este tipo de estaciones podemos citar, como las más significativas y estudiadas, a la Cova des Càrritx, el Forat de Ses Aritges, la Cova des Pas o Montgofre Nou para Menorca⁷⁶ y los niveles inferiores de Son Maimó, los primeros niveles de inhumaciones de Son Matge o las últimas fases de Can Martorellet para Mallorca.⁷⁷ Junto a estos espacios funerarios, y sólo para Menorca, encontramos una variante arquitectónica distinta a las anteriores. Se trata de las navetas: edificios funerarios absidales y de planta alargada, construidos mediante técnica ciclópea de piedra en seco, con ciertas similitudes con los navetiformes, y que suponen una fuerte presencia visual en el territorio. A tenor de las dataciones

72 RIHUETE HERRADA, C.: *Bio-arqueología de las prácticas funerarias. Análisis de la comunidad enterrada en el cementerio prehistórico de la Cova des Càrritx (Ciutadella, Menorca) c. 1450-800 cal ANE.*, Oxford, 2003.

73 JAVALOYAS, D. et alii: "Plantas y fenomenología de la muerte durante el Bronce Medio y Final en Menorca", en ORJIA (eds.): *I Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica: Dialogando con la cultura material*, Madrid, 2008, p. 207-212.

74 LULL, V.; MICÓ, R.: "Análisis morfométrico y tecnológico de la cerámica funeraria de la Cova del Càrritx", en LULL, V. et alii (eds.): *La cova del Càrritx i del Mussol: Ideologia i societat en la Prehistòria de Menorca*, Maó, 1999, p. 581-624.

75 WALDREN, W. H.: *Balearic Prehistory...*

76 GUERRERO, V. et alii: *Prehistòria de...*; LULL, V. et alii (eds.): *La cova del Càrritx...*

77 AMORÓS, L.: "La cueva sepulcral prerromana de Son Maimó en el término municipal de Petra (Mallorca)" *VI Simposio de Prehistòria Peninsular*, 1974, p. 137-170. PONS HOMAR, G.: "Les pràctiques funeràries a la necròpolis de Can Martorellet", *Mayurqa*, 33, 2009, p. 27-45. WALDREN, W. H.: *Balearic Prehistory...*

radiocarbónicas disponibles,⁷⁸ este tipo de tumbas empezaron a construirse a partir del c. 1400 BC, aunque su apogeo debemos situarlo entre el c. 1100 y el 850 BC, momento en el cual se registra su uso intensivo.

Sin embargo, a pesar de la amplia variedad formal con la que nos encontramos, todos estos espacios funerarios presentan ciertas características comunes. En primer lugar, un distanciamiento físico con los poblados. En segundo lugar, estamos siempre ante recintos completamente cerrados que delimitan claramente el lugar destinado al descanso de los muertos. Además, estos espacios presentan un aislamiento claro del exterior, no dejan penetrar ni la luz ni los sonidos. Al mismo tiempo, se observa un interés en que la propia configuración del lugar resalte los sonidos que dentro de él se producen y obliga al uso de luz artificial lo que debía generar una iluminación muy determinada tanto del espacio, como de los rituales, los objetos y los muertos. Por último, también el elemento olfativo debía tener una especial importancia. Hay que tener en cuenta que el olor de los cuerpos en descomposición en estos pequeños espacios cerrados debía ser penetrante. Este aspecto, se reforzaba mediante el uso de determinadas plantas. Tanto las que acompañaban a los muertos como las que se quemaban en los hogares tenían un importante componente aromático que, en cambio, no se documentan en los hogares hallados en los espacios domésticos.⁷⁹

Así pues, constatamos que a pesar de la amplia diversidad formal de los recintos funerarios, se establece un común denominador en lo que se refiere a las prácticas funerarias entre Mallorca y Menorca. Creemos que el aspecto diferencial de los contenedores funerarios colectivos puede vincularse más a las dinámicas de cada grupo o pequeño territorio que a cada una de las islas. En definitiva, y a pesar de estas diferencias, hemos visto como las características perceptivas de los espacios funerarios y las prácticas sociales asociados a ellos mantienen unas dinámicas similares y convergentes lo que nos permite inferir, también para este ámbito, un *habitus* compartido entre ambas islas.

4. Reflexiones finales

A lo largo del trabajo hemos defendido que el desarrollo de una estrategia de movilidad y conectividad estable y mantenida en el tiempo entre Mallorca y Menorca durante el Bronce Final no implicó necesariamente la generación de unas prácticas sociales compartidas. Para que se diese este fenómeno, junto a una conectividad estable y duradera, tuvieron que generarse fenómenos de alta interacción social lo que permitió la existencia de fenómenos de *habitus* compartido que hemos ido analizando a lo largo de este trabajo.

En el desarrollo de estas dinámicas resultaron claves, no sólo las estrategias de movilidad sino también, y de manera muy destacada, los sistemas de transmisión de conocimientos así como las estrategias de aprendizaje;⁸⁰ mecanismos discursivos y no discursivos mediante los que, a través de distintos tipos de interacciones sociales, se realizó la transferencia

78 MICÓ, R.: *Cronología absoluta y periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*

79 JAVALOYAS, D. et alii: "Plantas y fenomenología...", p. 207-212.

80 BUDDEN, S., SOFAER, J.: "Non-Discursive Knowledge and the Construction of Identity Potters, Potting and Performance at the Bronze Age Tell of Százhalombatta, Hungary", *Cambridge Archaeological Journal*, 19 (2), 2009, p. 203-220. SWEENEY, N.: "Beyond Ethnicity...", p. 101-126.

de información y de conocimientos. Entre este tipo de interacciones cabe destacar los procesos por los que los individuos infantiles, en la participación en la práctica diaria de actividades sociales y en la fabricación y uso de objetos y espacios, acaban identificándose con una determinada dinámica social y cultura material propia del mundo adulto, lo que les ayudó a establecer el núcleo propio de su visión del mundo.⁸¹

Este traspaso de información es efectivo tanto entre los miembros de un mismo grupo, entre los que se produce la transferencia generacional de procedimientos y actitudes sociales, como entre miembros de diferentes grupos, que ayudan a configurar, mantener y negociar el *habitus* compartido. En este último caso, la interacción entre diferentes comunidades aparece reflejada, en gran medida, en los procesos tecnológicos comunes, en la distribución de los artefactos en determinados espacios de actividad convergentes y en visiones similares del mundo. Todo ello acaba confiriendo una capacidad estructurante y estructurada en la generación de prácticas comunes. Es a su vez, la presencia de este factor lo que permite, en las continuas negociaciones que se realizan en la arena social en cada uno de los aspectos de la vida diaria (tecnológicos, paisajísticos, rituales-religiosos, etc.), reforzar y cohesionar dichas prácticas, dando lugar a un mantenimiento de dinámicas comunes que acaban fortaleciendo y cohesionando al grupo.⁸²

En el discurso expuesto se observa como la materialidad cumplió un rol que fue más allá de la mera función utilitaria o biológica y asumió un papel activo que se vinculó con la práctica social y la necesidad que tenían las personas de definirse y cohesionarse socioculturalmente. Esta visión plantea una estrecha relación entre mecanismos de *habitus* y *agencia* respecto a la cultura material, a las personas y a todas las prácticas que los envuelven, así como con los esquemas de racionalidad que entran en juego. En esta relación, las enormes similitudes existentes en la cultura material entre Mallorca y Menorca durante el Bronce Final pueden interpretarse a partir de la existencia de toda una serie de categorías compartidas entre las comunidades de ambas islas gracias a la existencia de un *habitus* que articula unas dinámicas sociales convergentes fruto de procesos intensos de interactividad social posibilitados por unas estructuras de conectividad estables y perdurables.

81 RUSSELL, I.: "Freud and Volkan...", p. 185-195

82 DIETLER, M.; HERBICH, I.: "*Habitus*, techniques, style...", p. 232-263.

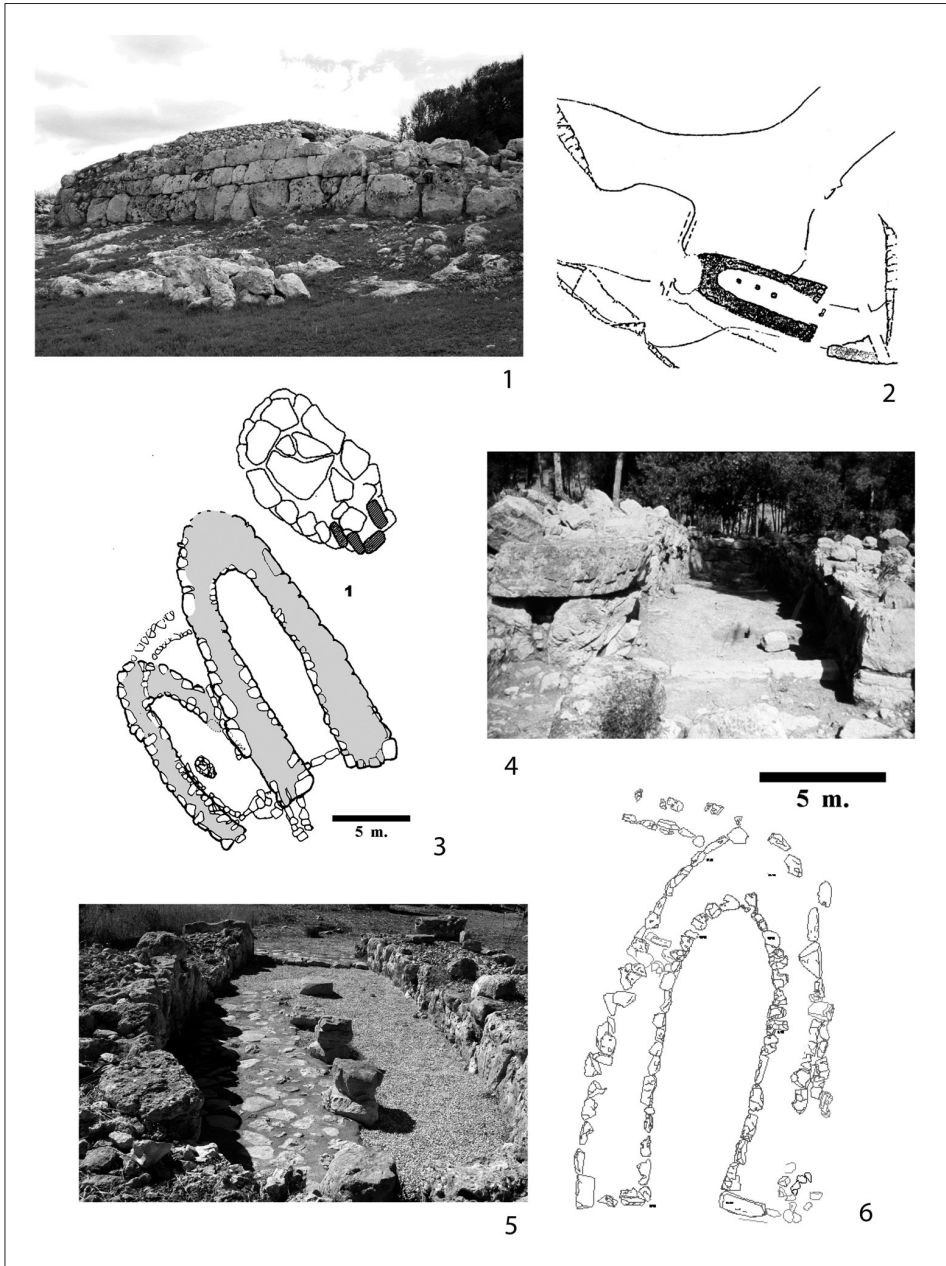

Fig. 1 Arquitectura Naviforme: Son Mercer (1-2), Canyamel (3-4), Closos de Can Gaià (5-6)

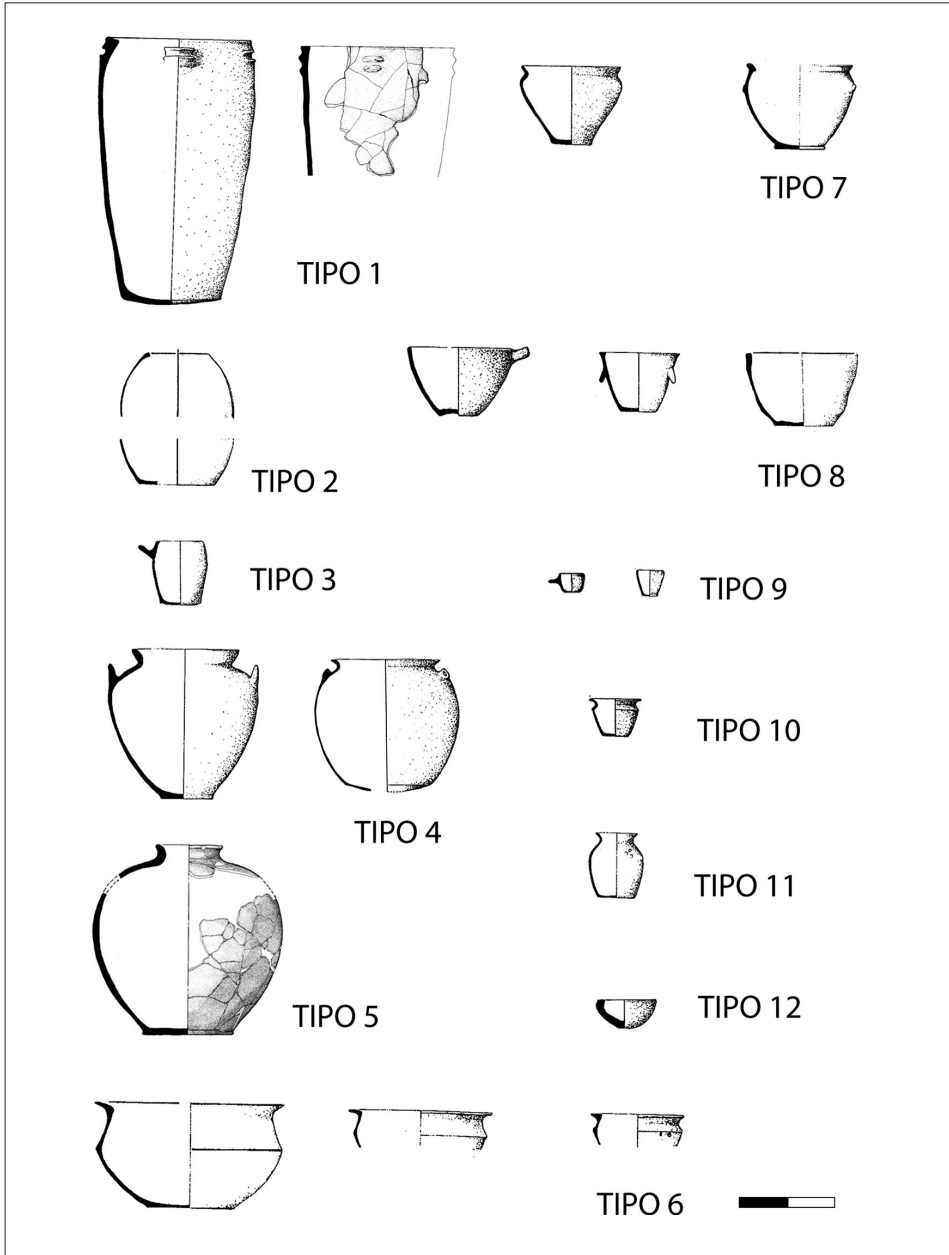

Fig. 2 Tipología cerámica del bronce final (1400-1100 a.C.)

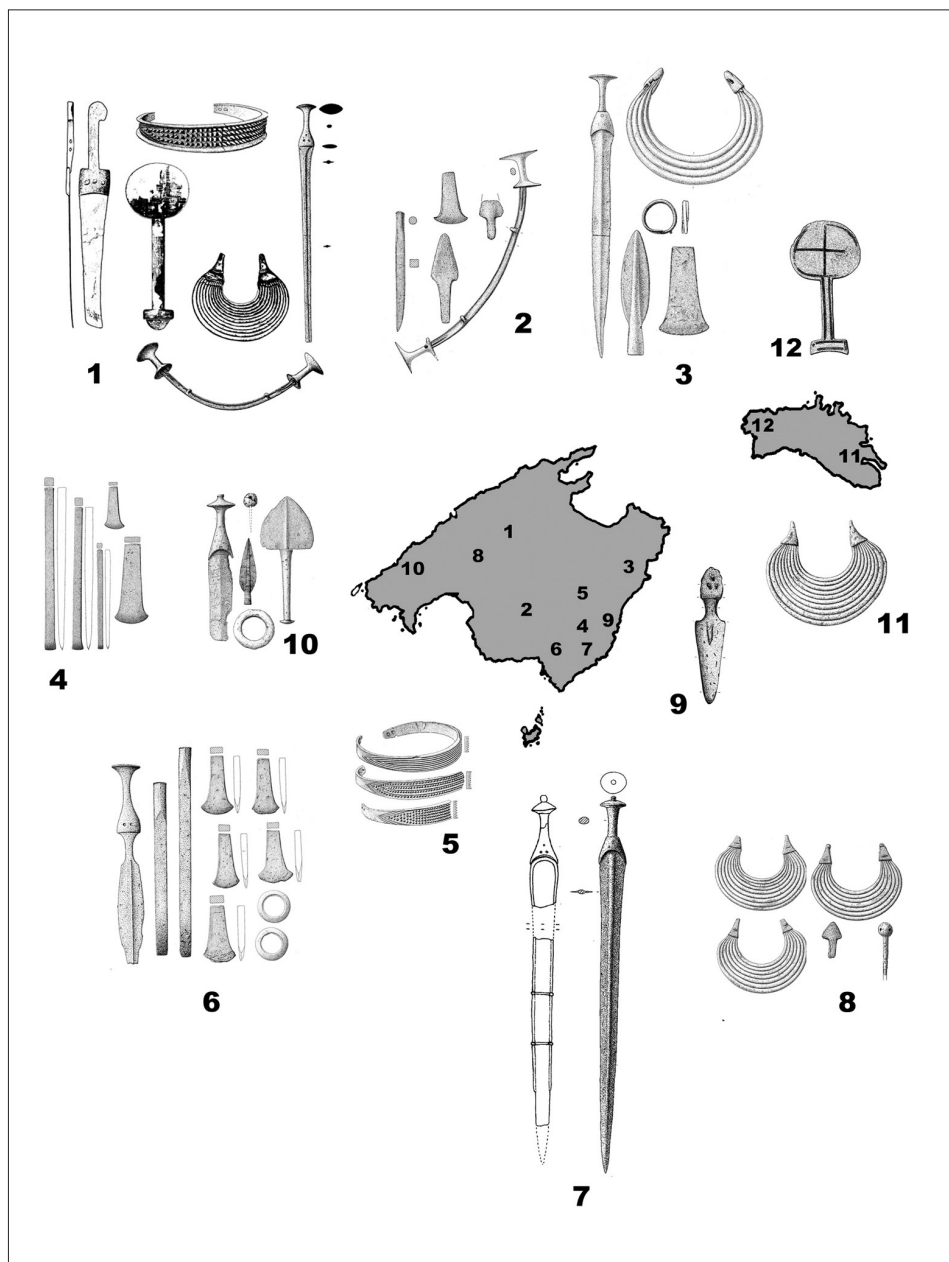

Fig. 3 Principales hallazgos de bronce y su localización geográfica

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

FAUNA, FLORA I MINERALS
DE LES BALEARS A L'ANTIGUITAT:
FONTS LITERÀRIES, FONTS CIENTÍFIQUES I
FONTS ARQUEOLÒGIQUES.
1. LA GRUA BALEAR I ELS CARAGOLS

**Alexandre Font Jaume / Damià Ramis Bernad /
Damià Vicens Xamena**

IES Joan Maria Thomàs / Societat d'Història Natural de les Balears (SHNB) /
IES Joan Maria Thomàs¹

Resum: Les referències als autors clàssics sobre la fauna, flora i minerals de les Balears, tot i que són escasses i desorganitzades i estan impregnades del gust per l'exotisme i el tòpic literari, ens proporcionen unes notícies de gran valor, poc estudiades fins el moment i necessitades d'una revisió amb el concurs de la l'Arqueologia, la Biologia i la Filologia. Aquest treball, primer d'una sèrie dedicada a aquest objectiu, comença per l'estudi de dos animals ben significatius a la zoologia clàssica balear: la *grus balearica* / *uipio* i els caragols, els del gènere *murex* i, sobretot, els terrestres, que Plini anomena "de forat", *cochleae cauaticae*.

Paraules clau: Balears, Antiguitat, *grus balearica*, *cochleae cauaticae*, *Murex*, zoologia pliniana.

Abstract: References made by the classical authors to fauna, flora and minerals of the Balearics are scarce, disordered and characterized by the exoticism and the literary topics. Nevertheless, they offer very value news, barely studied and needed of a revision with help of Archaeology, Biology and Philology. The present work, first of a series devoted to this aim, starts with the study of two meaningful animals in the classical Balearic zoology: *grus balearica* / *uipio* and snails, the *murex* and mainly the terrestrial ones, named "hole snails", *cochleae cauaticae*, by Pliny.

Key words: Balearic Islands, Antiquity, *grus balearica*, *cochleae cauaticae*, *Murex*, Plinian zoology.

Rebut el 12 de maig. Acceptat el 18 d'octubre de 2011.

¹ Les abreviatures utilitzades en aquest treball han estat: *BSAL*: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*; *BSHNB*: *Bolletí de la Societat d'Història Natural de Balears*; *nat*: *Naturalis historia*; *sat*: *Sermones*

La "història natural" de les illes Balears en època antiga ha estat escrita tant per fonts gregues (sobretot Diodor Sicul, Estrabó, *De mirabilibus*) com per autors llatins (entre d'altres, Pomponi Mela, Vitruvi, Plini o Sever de Menorca). Però cap d'ells ha fet altra cosa que donar, de passada, algunes breus referències al respecte; ni tan sols Cai Plini Segon,* el naturalista que l'any 74 fou procurador de la *Tarraconensis*, i moriria el 79, víctima de la seva curiositat per l'erupció del Vesubi.

Els autors clàssics no ens han legat, per tant, un conjunt mínimament organitzat i abundós de referències sobre fauna, flora i minerals de les Illes. Tampoc ho pretenien; es limitaven a donar notícies soltes sobre els aspectes que oferiren més "novetat" o "exotisme", basant-se sobretot en criteris literaris i de mercat (és a dir de preferències del públic al qual anaven dirigides), però no científics tal com avui els entenem; d'aquí, precisament, la necessitat i l'interès que presenta l'anàlisi, amb el concurs de l'Arqueologia, la Biologia i la Filologia, d'un dels aspectes menys tractats a les fonts antigues de les Illes. Donada l'extensió que aquest estudi comporta, dividirem aquest treball en varis articles, començant pel dos components de la fauna balear més emblemàtics: la grua balear i el caragol, especialment els "de forat".

1. La grua balear

Animal protegit per Ceres, la Demèter grega, la grua és, sense dubte, una au amb personalitat pròpia dins la cultura clàssica, a la qual apareix com a protagonista d'un curiós motiu literari i artístic, la lluita que l'enfronta amb els seus enemics naturals, els pigmeus (la *geranomachía*), amb els quals trava llargues guerres de les quals surt, amb algunes excepcions, guanyadora.² L'historiador mallorquí Joan Dameto diu que Conrad Gesner, autor d'un tractat d'ornitologia publicat el 1555, situa aquests combats precisament a Eivissa, cosa que qualifica de somni.³ Però sembla que s'enganya el cronista mallorquí, segurament en llegir *Pytiussae* en lloc del terme *Pithecussae (insulae)* que utilitza Gesner, autor que situa els pigmeus a la Índia i a Etiòpia.⁴

De la grua, que marcava el ritme d'alguns treballs de l'agricultura, segons diu Hesíode,⁵ es preuaven no sols les característiques "cíviques" o "morals", com la prudència o l'ordre i la solidaritat que mostraven entre elles, la docilitat i la filantropia respecte a l'home, sinó un altre aspecte, més material, el valor gastronòmic. Està ben testimoniada la utilització d'aquesta au a la cuina romana, sobretot a partir de l'època augustea.⁶ Era, segons el

² Vegi's un exemple de tractament artístic de la lluita entre pigmeus i grues a la Bètica a CABALLER, M. J.: "Un tebeo de la antigüedad: una nueva interpretación del texto latino del mosaico de Fuente Álamo, Puente Genil (Córdoba)", *Faventia*, 23/2, 2001, p. 11-117. Com a recurs literari, vegi's, entre d'altres, OVIDI: *Metamorphoses* 6, 90-92; PLINI: *nat.* 7, 26.

³ DAMEYO, J.; MUT, V.; ALEMANY, J.: *Historia general del reino de Mallorca*, continuada per MORAGUES, M. i BOVER, J. M^e, II, Palma, 1841, p. 574: *De la grullas mallorquinas soñaron algunas que hacían la guerra a los pigmeos colocados en Iviza, como es de ver en Jesnero de avibus V grue, y de cuyas plumas pensaron otros, según observa Kirker in Mundo subterraneo tit. 2 lib. 12 de ave sitraria cap. 1 § 2, se formaban las garzotas o penachos que se ponen de remate en algunas urnas.*

⁴ CONRADI GESNERI TIGURINI: *Historiae animalium liber III qui est de avium natura*, Tiguri, apud Christoph. Froshoverum, anno MDLV, transcrizione di Fernando Civardi, giugno 2006 - novembre 2007 cap. 69, D.

⁵ *Opera et dies*, 448-451.

⁶ Així, el testimoni d'Apici (6, 2) o el d'Horaci (*sat.* 2, 8, 86-87), entre d'altres. La primera citació de la grua a la literatura és de Varró (*Peri edesmaton*, apud GEL. 7, 16, 5).

testimoni de Plini, una de les aus més cercades,⁷ en competència amb la cigonya, que es considerava més exquisida.⁸ A l'Edat Mitjana la grua, que era animal de caça i no de corral, es continuà menjant adobada amb salses fortes,⁹ com testimonia el *Llibre de totes maneres de potatges de menjar* (el *Llibre del Sent Soví*), escrit a València el 1324. Tot i això, hauriem de circumscriure el consum de grua al cercle dels més rics, i precisament com a prova del seu estatus;¹⁰ en definitiva, com una mostra d'esnobisme, ja que la carn de la grua sembla ser, com opina Galè, dura i plena de nervis (i, per tant, poc digestiva).¹¹

Al seu valor gastronòmic es deu que Plini l'esmenti en relació a les Balears. La grua afegia a la sofisticació¹² un toc d'exotisme, ja que no era considerada un au d'Itàlia, sinó procedent de les llunyanes pàtries, Tessàlia o de països més remots encara, les terres escites o les riberes del Nil, és a dir, les àrees extremes; Plini dirà d'una de les seves espècies que era pròpia de les Balears (estrictament, Mallorca i Menorca, que ni a la literatura llatina ni a la grega han estat mai una àrea extrema, sinó un lloc de pas).

La primera cita de Plini (*nat.* 10, 135) diu:

Durant la guerra civil a Bedriacum, més enllà del Po,¹³ varen arribar a Itàlia també unes "noves aus" –així se les anomena encara-, semblants als tords, de mida un poc més petita que els coloms, de sabor agradable.¹⁴ Les illes Balears ofereixen el porfirí, de millor qualitat fins i tot que les aus que hem citat abans. Allà també l'aligot, del gènere de les aus de rapinya, és un honor per a la taula; igualment ho són els uipiones –així anomenen la grua més petita.¹⁵

Vipiones és un vocable d'origen no llatí que apareix únicament a aquest passatge de Plini i que recull el terme utilitzat a les Illes per designar unes determinades aus, així que no hi ha dubte que pertany al substrat indígena. Deixant a part un reduït grup de topònims preromans, de significat desconegut, és un dels poquíssims testimonis literaris d'aquesta llengua. Però la singularitat del mot ha fet que s'hagi volgut "explicar" de diferents maneres, en primer lloc rebutjant la forma *uipiones* i acceptant les lectures *bibiones*, que porten alguns còdexs, pròpiament "mosques petites", i *uibiones*, analògic de *pipiones*; o conjecturant que la forma correcta hauria de ser *pipiones*, vocable comú en llatí, de caràcter clarament onomatopèic

7 PLIN. 10, 30-60.

8 VARRÓ, al passatge citat; NEPOT, C., *apud* PLIN. 7, 26.

9 MARANGES, I.: *La cuina catalana medieval*, Barcelona, 2006, p. 145.

10 Tal com per a l'Anglaterra medieval preconitzen ALBARELLA, U.; THOMAS, R.: "They dined on crane: bird consumption, wild fowling and status in medieval England", *Acta Zoologica Cracoviensis*, 45, 2002, p. 23-38.

11 GALÉ: *De alimentorum facultatibus libri III*, ed. Kühn, 6, p. 703, l. 5-7.

12 Sofisticació evident a la notícia que ens dona Plutarc (*De esu carniarum* llibre II 997 A; traducció de LLABRÉS, Mª R.: a PLUTARC, *Contra el fet de manjar carn*, Palma, 2010, p. 52): solien cosir els ulls de les grues i posar-les a un lloc fosc, perquè la carn fos més suau.

13 Llogaret entre Màntua i Cremona, on l'any 69 varen tenir lloc dues batalles entre els pretendents al púrpura imperial, que finalment va aconseguir Vespasià.

14 Les perdius grises.

15 *Venerunt in Italiam Bedriacensibus bellis ciuilibus trans Padum et nouae aues –ita enim adhuc uocantur-, turdorum specie, paulum infra columbae magnitudine, sapore gratae. Baliares insulae nobiliorum etiam supra dicto porphyryonem mittunt. Ibi et buteo accipitrum generis in honores mensarum est, item uipiones –sic enim uocant minorem gruam-.*

i referit als polls de tórtora i colom. Aquesta és la lectura que fa Claudius Salmasius,¹⁶ que en comentar un passatge d'Eli Lampridi sobre Alexandre Sever¹⁷ conjecturava que aquest terme s'hauria utilitzat a les Illes també amb el significat de "polls de grua", sentit que Plini havia donat a l'expressió "grua més petita". Avui ningú posa en dubta que la lectura correcta és la *lectio difficilior*, la forma *uipiones*, però se li ha suposat al terme, amb ben escàs resultat, com no podria ser d'altra manera, un origen grec relacionant-la amb el mot *tbody*, "grulla".¹⁸

D'altra banda, que amb el mot *uipiones* Plini es refereix a una espècie de grua de tamany inferior, que seria pròpia de les Illes, i no als polls de grua ve confirmat pel mateix autor quan, a un passatge posterior (*nat.* 11, 44), parla dels animals als quals la natura ha dotat d'un cap amb cresta, com el puput: *hem parlat ja de a quin (ocell) la natura ha donat una cresta plegable;*¹⁹ *també n'ha donada una, que s'estén per mig del cap des del bec, al gènere de les fotges, com igualment un plomall al pigot negre i a la grua balear.*²⁰

Les lectures diferents a l'expressió que Plini utilitza, *grui Balaricae* no són, avui, acceptades. Alguns còdexs presentaven una lectura *gruis Aricae* o *areae* que Harduinus,²¹ no gaire convençut de l'existència d'una grua baleàrica (encara que no dubtava que les Balears enviaven a les taules de Roma una grua més petita i exquisida), conjecturava que calia llegir *gruibus Africae* en lloc de *grui Balaricae*. No obstant, l'existència a Roma de la grua baleàrica està fora de dubte perquè ve confirmada per un altre testimoni: el de Dècim Laberi.

Sabem molt poc de Dècim Laberi. Visqué al s. I aC (era contemporani d'Horaci) i pertanyia a l'ordre dels cavallers. Home d'enginy mordaç, escrigué no menys de 43 mims, caracteritzats per una gran expressivitat, però d'ells sols ens resten 150 versos, entre ells un on cita, precisament, la grua baleàrica. Es tracta d'un fragment de *Fullo* en el qual un bugader d'aspecte ridícul és comparat a una grua balear:

*I tu què creus, que aquest és un home o una grua baleàrica?*²²

La frase llatina, sense més context, podria acceptar altra interpretació, però el sentit no afectaria la intenció de l'autor: la comparació mordaç entre el bugader i una grua baleàrica, que s'ha pretès justificar de diverses maneres: pel ridícul pentinat del bugader, pel tocat,

16 Nom llatinitzat de Claude Saumaise, humanista i filòleg francès (1588-1653), autor de diversos treballs de crítica textual i edicions d'obres clàssiques, entre elles la *princeps* de l'*Anthologia Graeca*. Casaubon li publicà (Parisiis, 1620) els seus comentaris a l'edició de l'*Historia Augusta*, a la qual pertany la biografia d'Alexandre Sever citada a la nota següent.

17 LAMPRI. Alex. 41 (vegeu *Historiae augustae scriptores VI cum integris notis* Isaaci Casauboni, Cl. Salmasii et Jani Gruteri, Lugduni Batav. I, 1671, p. 987, n. 2).

18 ANDRÉ, J.: *Les noms d'oiseaux en latin*, Paris, 1967, p. 159.

19 Es refereix al puput, del qual ha tractat a 10, 44.

20 *Diximus et cui plicatitem cristam dedisset natura; per medium caput a rostro residentem et fulicarum generi dedit, cirros pico quoque Martio et grui Balaricae.*

21 Joannes Harduinus, Jean Harduin (1646-1729), al nostres efectes editor y comentarista de la *Naturalis Historia* de Plini (París, 1685, 1723). Com a filòleg sostenia la curiosa teoria que sols eren autèntiques les obres d'Homer, Hessíod, Ciceró, la *Naturalis historia*, les *Geòrgiques* de Virgili i les *Sàtires* i *Epístoles* d'Horaci; tota la resta era espúria.

22 *Vtrum tu hunc gruem Balaricum an hominem putas esse?*

per la baixa estatura, per les celles de pels hirsuts, etc.²³ En realitat, l'efecte còmic de la comparació podria venir marcada pel caminar bellugadís de l'home, semblant al "ball" d'aquesta grua, o per les ínfulas excessives del bugader i la seva petitesa: una grua amb plomall, però més petita que les altres.

Sia com sia, al vers de Labiè no hi ha lectures diferents per a *gruem Baliaricam*, excepte la vacil·lació *Baliaricam/Balearicam*, de manera que cal concloure que a Roma existia una *grus Balearica* (*uipio* en la llengua prellatina balear) tenguda per un plat exquisit, que procedia de les Balears o, al menys, així es creia.

Com s'ha vist, les dades que ens proporciona Plini respecte a la grua balear no són tan concloents com hagués estat desitjable, i hi ha hagut, al llarg del temps, opinions controvertides quant a la identificació *uipiones/grui Balearicae*, quant a l'hàbitat i quant a la morfologia d'aquesta au. Sense excloure la possibilitat que a les Balears hagués alguna mena de centre d'estabulació i exportació cap a Itàlia d'aquestes grues, cosa que explicaria el gentilici "baleariques", el fet que la seva carn fos considerada excel·lent a les nostres illes i que a Roma les coneguessin amb denominació "d'origen" balear no permet concloure que la *uipio* fos una espècie endèmica, amb un hàbitat exclusivament illenc. D'altra banda, la descripció morfològica resulta també insuficient. Ja s'ha vist que el qualificatiu *minorem* que Plini aplica als *uipiones* pot interpretar-se com a referit als polls de grua, no a una espècie de mida més reduïda; la particularitat del *cirrus*, "cresta o plomall", és igualment vàlida per a un monyo i per a un plomall, i la situació al mig del cap, des del bec, tant pot referir-se a la part superior (és el cas del *Picus martius* que anomena Plini precisament com a exemple de *cirrus*), com als costats del cap; del primer cas seria un bon exemple la grua coronada, i del segon l'*Area virgo*.

Per això la identificació de la grua balear ha resultat històricament controvertida, sobretot en el Renaixement, quan l'ornitologia depèn encara molt de la interpretació dels autors clàssics, especialment Aristòtil i Plini. Durant aquest període els autors en general, tot i acceptant la lectura *uipiones*, no identifiquen aquestes aus amb la *grus balearica*. Així, en un breu mostreig:

William Turner, un dels primers científics que es dedicà a l'ornitologia a Anglaterra, autor d'una *Historia avium* publicada a Colònia el 1544, accepta la lectura *uipiones* del text plinià, però no com a denominació d'una espècie de grues, sinó com el nom particular dels polls de la grua comuna (*grus grus*), igual que *pipio* ho és del poll de colom,²⁴ lectura de la qual s'ha tractat ja més amunt.

De la mateixa opinió és el naturalista i metge francès Pierre Belon (o Bellonius), que el 1555 publicà una *Histoire de la nature des oyseaux*, que a més sembla identificar la grua balear amb la grua coronada,²⁵ com més explícitament es veu en la referència que en fa Conrad Gesner, l'iniciador de la zoologia moderna, que diu: *a la ciutat d'Alepo, que alguns opinen*

²³ BONARIA, M.: *Mimorum Romanorum fragmenta*, Genova, 1955, fr. 60, p. 41; DECIMVS LABERIVS: *The fragments*, ed. a cura de COSTAS PANAYOTAKIS, Cambridge, 2010, p. 258-260.

²⁴ *Avium praecipuarum, quarum apud Plinium et Aristotelem mentio est, brevis et succincta historia*, apud Ioan. Gymnicus, Coloniae, 1544, cap. *De grue*, s/p.

²⁵ *Histoire de la nature des oyseaux, avec leurs descriptions & naïfs portraits*, lib. III, cap. 1, pp. 187-188, Paris, 1555.

que era l'antigament anomenada Hierápolis i altres Beroea, vérem una au semblant a la grua, menys grassa, amb una vora entorn dels ulls vermella, la cua d'agró, la veu més baixa que les grues. Aquesta és la que els antics, crec, anomenaren grua baleàrica, [diu] Bellonius.²⁶

Més interessant és la identificació que apunta Belon de la grua baleàrica amb la *gromphaena*, au citada per Plini (30, 146), que la fa semblant a la grua i la dona com habitant, un temps, a Sardenya.²⁷ Aquesta identificació és sostenguda avui, entre d'altres,²⁸ per Jacques André, que afirma, fonamentant-se en l'etimologia grega de *gromphaena*, que aquesta au és probablement l'*Anthropoides virgo*.²⁹ És, en tot cas, una hipòtesi seductora, perquè si a Sardenya hi havia grues baleàriques, bé n'hi podia haver a les Balears.

A Bellon, a Gesner, al bolognès Ulisse Aldovrandi i a altres es deu aquesta descripció de la grua baleàrica que no correspon, òbviament, a la que ens dona Plini de la grua balear, sinó a la grua coronada, que té al cap un monyo groguenc daurat amb esquitxos negres, però no des dels ulls; tampoc és de tamany inferior al de la grua comuna, i a més viu sols a l'Àfrica subsahariana. Cert és que altres autors, entre ells alguns filòlegs, rebutgen la identificació entre la grua coronada i la baleàrica. Busbequius³⁰ dona una descripció d'aquesta au balear ajustada a la de Plini,³¹ i Harduinus, de qui s'ha tractat abans, palesa la incongruència de la identificació que fan Aldovrandi i Bellonius,³² però la controvèrsia seguirà fins gairebé el s. XIX: sols a títol d'exemple, M. J. Brisson identifica la *grus balearica* amb la grua coronada, i la dona com a habitant d'Àfrica i les Balears,³³ i la descripció que dona Linneus tampoc no es correspon amb la de Plini.³⁴ Rebutgen aquesta identificació, entre d'altres, el comte de Buffon, George Cuvier i Jules Cesar Savigny, que proposa la identificació amb l'*Ardea virgo*. Tot i això, la realitat és que, l'equivalència grua coronada =

26 Traduesc de l'original llatí: *In civitate Halep, quam aliqui olim Hierapolim alii Beroeam dictam putant, vidimus avem grui similem, minus crassam, margine circa oculos rubente, cauda ardeae, voce minore quam gruis. Hanc veteres gruem Balearicam appellasse credo, Bellonius, CONRADI GESNERI: (...) Historiae animalium liber III qui est de Avium natura, Tiguri, 1555 (edició de Francofurti, 1604, p. 529-530).*

27 Diu Belon: *Pline á dit (...)qu'il y avoit anciennement un oyseau en Sardaigne, qu'on nommoit Gromphena, ressemblant à une Grue, mais que de son temps il n'y deſtoit des-ia plus cognu. N'eust esté que le Bihoreau, dont parlerons tantost, est espece de Heron, nous l'eussions mis apres la Grue, car nou pensons que c'est celuy que les anciens ont nommé Gruem Balearicam, d'autant qu'il porteu ne creste sur la teste à la manière d'un Vâneau (Histoire de la nature..., p. 188).*

28 PHILIPPE GLARDON, a l'edició facsimilada de BELON, P.: *L'histoire de la nature des oyseaux*, Paris, 1997, p. 188-189; vegi's COPPONI, F.: *Ornithologia Latina*, Gênes, 1979, p. 429.

29 És a dir, com veurem més endavant, la *grus balearica*. Vegi's ANDRÉ, J.: *Les noms...*, p. 88-89.

30 Augerius Gisenius Busbequius, és a dir, Ogier Ghiselin de Busbecq, que no era zoòleg, sinó herbolari, escriptor i diplomàtic flamenc (1522-1592), autor d'unes *Legationis turcicae epistolae quatutor*, Parisiis, 1595.

31 *Est mihi grus Balearica: id genus a vulgaris distat candido plumarum cirro ab utriusque auris sede demisso: deinde nigritie totius partis colli anterioris (...) nec magnitudine communibus gruibus par est, és a dir, Tenc una grua baleàrica: aquesta espècie és diferent a les vulgars, amb una diadema blanca de plomes que baixa des del naixement de les orelles i després negra tota la part anterior del coll. I no és igual en grandària a les grues comunes, (PLINII SECUNDI, C.: *Naturalis Historiae, cum interpretatione et notis integris Johannis Harduini* (...) Lipsiae, 1781, p. 348).*

32 Hem utilitzat la següent edició: PLINII SECUNDI, C.: *Historiae Naturalis Libri XXXVII, cum selectis commentariis J. Harduini ac recentiorum interpretum notisque adnotationibus, pars tertia continens Zoologiam, Georgii Cuvier, notis et excursibus illustratam, curante Jo. B. Fr. Steph. Ajasson de Grandsagne. volumen quartum, Parisiis, 1818, p. 466.*

33 *Ornithologia*, volum 5, Parisiis, 1760, p. 511

34 76, A, 1a.

grua baleàrica acabà imposant-se: de la subfamília dels balearicinis formen part la grua coronada de coll negre (*Balearica pavonina*) i la de coll gris (*Balearica regulorum*).

La grua que Plini atribueix a aquestes illes no pot ser altra que la damisel·la, la *Grus virgo*. És un poc més petita que la comuna, *Grus grus*,³⁵ i té un plomall que recorre lateralment ambdues meitats del cap des dels ulls. Tot i no ser endèmica de les Balears, on avui sols excepcionalment es poden veure algunes grues comunes,³⁶ i que de la presència d'aquesta au a les Illes no queden registres paleontològics³⁷ ni arqueològics, fins el moment, la damisel·la nidificava a l'Atlas marroquí (on la població està actualment extingida³⁸), en una zona que podia haver arribat fins a les Balears (i potser fins a Cerdenya, si acceptam la identificació de la *Grus virgo* amb la *Gromphaena* de la qual s'ha parlat més amunt); de fet, fins al final del segle XIX la grua damisel·la era un migrador freqüent a tota la Mediterrània.³⁹ Si aquesta zona de visita en temps de Plini havia quedat reduïda a les Balears, amb raó podia aquest autor considerar la damisel·la au pròpia de les nostres Illes.

2. Els caragols

El caragol balear, especialment el terrestre, que compta amb denominació "d'origen" al text de Plini, és una altra espècie emblemàtica de la fauna balear. En canvi, del caragol marí sols conservam una referència indirecta, però força interessant: la proporcionada per un text singular, la *Notitia dignitatum*, document de caràcter administratiu probablement escrit entre el 395 i el 427 dC., que recull l'organització administrativa de Roma en temps de Teodosi, aproximadament al segon decenni del s. V per a la part occidental de l'Imperi. Entre els càrrecs que esmenta figura el de "procurador de l'establiment de tintat de porpra de les illes Balears, a Hispania".⁴⁰ És un càrrec exigít per l'especial regulació jurídica de la porpra, extreta del *Murex*, símbol de la dignitat imperial. La notícia sols fa referència a un establiment d'aquest tipus per a les Illes,⁴¹ que és, a més, l'únic esmentat a Hispània, però això no implica que hagués un únic taller; al contrari, el procés d'elaboració de la porpra exigeix rapidesa d'actuació a les primeres fases, que es durien a terme a tallers costaners, a prop dels punts de recollida del mol·lusc;⁴² el *baphium*, per tant, seria un establiment de

35 La damisel·la té uns 85 cm. de longitud i una envergadura d'uns 200, en front de 110 i de 155 a 180, respectivament, que presenta la grua comuna.

36 MAYOL, J.: *Els ocells de les Balears*, Mallorca, 1981, p. 40.

37 Excepte dos fòssils d'una espècie de grua avui extingida (MOURER-CHAUVIRÉ, C.; ADROVER, R.; PONS-MOYA, J.: "Présence de *Grus antigone* (L.) dans "l'Avenc de Na Coma", a Majorque (Espagne)", *Nou. Arch. Mus. Hist. Nat. Lyon*, 13, 1975, p. 45-50), i unes restes de gruiformes a Menorca (SEGUÍ, S.: "A new genus of crane (Aves: gruiformes) from the Late Tertiary of the Balearic Islands, Western Mediterranean", *Ibis*, 144, 2002, p. 411-422).

38 BERGIER, P.; THÉVENOT, M.: "Liste des oiseaux du Maroc. Mise à jour février 2010 (rév. 3.0)", *Go-South Bull.*, 7, 2010, p. 15-55.

39 De fet, se'n té notícia històrica de captures al s. XVIII i fins i tot al XX: el 1718 una a Santa Ponça; el 1782, una altra s'Albufera; d'una tercera no es tenen dades (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*, s.v.). També d'alguns exemplars de grua comuna entre 1970 i 1982 (NADAL, B.: "Aus capturades a Mallorca, període 1970-1982", *Anuari Ornitològic de les Balears*, 22, 2007, p. 21-32).

40 *Procurator bafii insularum Balearum, in Hispania (Notitia dignitatum omnium tam ciuillium quam militarium in partibus occidentis*, XI, 71, SEECK, Otto, Berolini: Weidmann, 1876, ed. -reimp. Frankfurt am Main, 1962-).

41 *Bafii* està en singular, en contraposició als d'Àfrica, que estan en plural.

42 ALFARO GINER, C.; TÉBAR MEGÍAS, E.: "Aspectos históricos, económicos y técnicos de la producción de la púrpura en la Ibiza romana", a ALFARO, C.; WILD, J.P.; COSTA, B. (edit.): *Purpureae vestes I. Textiles y tintes del*

processament de les fases final de producció de púrpura i, a la vegada, de control.

De la família *Muricidae* Plini (*nat.* 9, 130) considerava que el *bucinum* (*Buccinum*) i la *purpura* (la *Bolinus brandaris* o tal vegada la *Trunculariopsis trunculus*⁴³) eren els més aptes per extreure la púrpura; de les dades de l'arqueologia es desprèn que també s'utilitzava la *Thais haemastoma*.⁴⁴ Tots ells són abundosos a les illes Balears, que comptem amb nombrosos tàxons de la família *Muricidae*. La *Trunculariopsis trunculus* i la *Thais haemastoma* tenen el seu hàbitat en els fons rocosos meso-infralitorals i són, per tant, de fàcil recol·lecció; la *Bolinus brandaris* viu en el fons d'arena i roca, però a més profunditat, a la zona mesolitoral.⁴⁵

Pel que respecta a l'arqueologia, s'ha començat a obtenir documentació arqueològica sobre l'elaboració de púrpura a les Balears a època antiga durant la darrera dècada. Cal entendre, donada la datació de la font literària, que la referència a Balears inclou també les Pitiüses, i precisament les evidències més antigues procedeixen d'Eivissa, de l'assentament fenici de sa Caleta.⁴⁶ D'època romana, a aquesta mateixa illa, s'han fet excavacions als jaciments del canal d'en Martí (a la cala del Pou des Lleó) i de Cala Olivera. En el primer cas es tracta de les restes d'un centre de producció ben organitzat i amb una llarga cronologia d'ús,⁴⁷ mentre el segon va lliurar una acumulació més modesta de closques, i sense estructures arquitectòniques relacionades.⁴⁸

A Mallorca es compta amb dades preliminars de les excavacions realitzades al jaciment del Pedret de Bóquer,⁴⁹ que s'identifica amb la *ciuitas Bocchoritana* de les fonts clàssiques.

D'altra banda, les dades arqueològiques palesen que la producció de colorant de púrpura va continuar durant el l'època de domini bizantí de l'arxipèlag. Així, els jaciments de l'illa de Cabrera⁵⁰

Mediterráneo en época romana, València, 2004, p. 197.

43 És a dir, el *Murex brandaris* i el *Trunculariopsis trunculus* o *Murex trunculus*; vegi's, respecte de la nomenclatura d'aquests molusc, la *Checklist of European Marine Mollusca* (CLEMAM).

44 ALFARO GINER, C.; TÉBAR MEGÍAS, E.: "Aspectos históricos...", p. 196.

45 CUERDA, J.: *Moluscos marinos y Salobres del Pleistoceno balear*, Palma de Mallorca. 1987, p. 268 i p. 275 ; LUTHER, W.; FIEDLER, K.: *Peces y demás fauna marina de las costas del Mediterráneo*, Barcelona, 1978, p. 220.

46 RAMON, J.: "Evidències d'elaboració de porpra i fabricació de teixits a sa Caleta (Eivissa)", a ALFARO, C.; WILD, J.P.; COSTA, B. (eds.): *Purpureae Vestes. Textiles y tintes del Mediterráneo en época romana*, València, 2004, p. 165-174.

47 ALFARO, C.; COSTA, B.; TÉBAR, E.: "Informe de la campaña de excavaciones de 2001 en el Pou des Lleó/ Canal d'en Martí (Ibiza)", *Datatéxtil*, 7, 2002, p. 45-53 i ALFARO, C.; COSTA, B.; TÉBAR, E.: "Excavacions al canal d'en Martí, en es Pou des Lleó (Santa Eulària des Riu), durant els anys 2001-2003", *Fites*, 4, 2004, p. 29-42.

48 COSTA, B.; ALFARO, C.: "Noves evidències de producció de porpra a Eivissa: actuacions arqueològiques dels anys 2005-2006", *Fites*, 7, 2007; ALFARO, C.; COSTA, B.: "Methodological aspects of purple dye production on Ibiza: the new site of Cala Olivera", a ALFARO, C.; KARALI, L. (eds.): *Purpureae Vestes, II. Vestidos, Textiles y Tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la antigüedad*, Actas del II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el Mundo Antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005), Valencia, 2008.

49 ESTARELLAS, M. M.; MERINO, J.: "Treballs arqueològics preliminars al Pedret de Bóquer", a BARCELÓ, M.; SÁNCHEZ, M. L. (coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 2005, p. 377-393; STRYDONCK, M. VAN.; BOUDIN, M.; RAMIS, D.: "Primer intent de mesurar l'edat del compartiment marí de ¹⁴C de les aigües costaneres de les illes Balears", *Endins*, 34, 2010, p. 181-188.

50 RIERA, M. M.; RIERA, M.: "Un possible taller de producció de porpra de l'antiguitat tardana al pla de ses Figueres (illa de Cabrera)", *BSAL*, 61, 2005, p. 377-386; STRYDONCK, M. VAN.; BOUDIN, M.; RAMIS, D.: "Primer intent..." .

i de l'illot des Frares, a la Colònia de Sant Jordi,⁵¹ presenten restes de mol·luscs amb el patró de trencament característic del procés d'elaboració de porpra (un xap longitudinal de la closca al costat oposat a l'opercle).

A tots els jaciments esmentats les acumulacions de closques estan formades essencialment per restes de *Thais haemastoma* i *Trunculariopsis (Murex) trunculus*.

Més presència a les fonts clàssiques tenen els caragols de terra. Són esmentats dues vegades per Plini, amb la denominació específica *cauaticae*. A un dels passatges pondera el naturalista romà la bondat del caragol per a les afeccions de l'estómac, que s'ha de bullir, torrar i prendre després amb vi i amb *garum*, millor en nombre impar, i per als tuberculosos ("els que esputen sang"), als quals recomana un beuratge d'aigua amb banyes de caragol triturades.⁵² A continuació esmenta les varietats geogràfiques de caragols millors: *Els més elogiats són, efectivament, els d'Àfrica, i entre ells els d'Iol, els d'Astipalea, també els de Sicília, però els mitjancers, perquè la grossor els fa durs i sense suc, i els de Balears, que es diuen "de forat"*⁵³ *perquè viuen a coves.*⁵⁴

L'ús terapèutic que a Roma es feia dels caragols per a diverses malalties, i sobretot per a les de les vies respiratòries, va perdurar llarg temps.⁵⁵ A Mallorca Joan Binimelis recomana per als genolls aplicar un emplastre fet amb caragols prèviament triturats, ablanits amb vi i mesclats amb fems de cabra i un poc de farina.⁵⁶

La segona citació dels caragols de les Balears a Plini (en realitat, la primera), resulta també de gran interès. Diu el text, establert per un insigne llatíista, Alfred Ernout, en parlar del letarg d'aquests mol·lusc: *In Balearibus uero insulis cauaticae appellatae non prorepunt e cauis terrae –neque herba uiuunt-, sed uuae modo inter se cohaerent.*⁵⁷

La traducció del text, seguint la versió francesa d'A. Ernout, seria: *A les illes Balears hi ha uns cargols que es diuen de forat; no abandonen les cavitats on viuen dins la terra –no s'alimenten d'herba-, sinó que s'aferren uns als altres com un raïm.*⁵⁸ D'acord amb tot això, sembla que a Balears hi ha una espècie de caragols anomenats "de forat", que viuen baix terra, a forats, i no s'alimenten d'herba. No és qüestió d'intentar destriar quines d'aquestes afirmacions són certes, perquè la seva inexactitud és palesa, però sí d'intentar esbrinar si alguna de les espècies de caragols existents avui o en temps històrics a les Illes, endèmica

51 RIERA, M.: "Els misteriosos habitants de l'illot dels Frares", *Infoports*, 17, 2011, p. 4.

52 Plin. *nat.* 30, 44.

53 *Cauaticae*, pròpiament "de cova", que traduíem "de forat" d'acord amb el context de la citació que després es farà.

54 Plin. *nat.* 30, 45: *laudatissimae autem sunt Africanae -ex iis Iolitanae-, Astypalaeicae, item Siculae modicae, quoniam magnitudo duras facit et sine suco, Balaricae, quas cauaticas uocant, quoniam in speluncis nascuntur.*

55 DUHART, F.: "Caracoles y sociedades en Europa desde la Antigüedad. Reflexiones etnozoológicas", *STVDIVM. Revista de Humanidades*, 15, 2009, p. 125.

56 *De morbo gallico*, 2, 12, 4, en edició crítica de CAMPILLO, J.; MARTÍ, A., dirigida per FONT JAUME, A., revisada per CONTRERAS, A., en preparació. El metge Joan Binimelis (Manacor, 1539-Palma, 1616) és l'humanista mallorquí de més pes.

57 Plin. *nat.* 8, 140.

58 *Dans les illes Baléares il y ha des escargots qu'on appelle escargots de trou; ils ne quittent pas les cavités qu'ils habitent dans la terre –ils ne vivent pas d'herbe- mais ils sont collés les uns aux autres en forme de grappe.* Vegeu l'edició del llibre octau de Plini (text establert, traduït i comentat per A. ERNOU) Paris, p. 203 (1ª ed. de 1952).

o no –això és una qüestió que Plini no podia saber– pot haver donat peu al text d'aquest autor, i quin sigui el sentit final de les seves paraules, cosa que ens du a donar una ràpida mirada als registres actual i arqueològic del caragol terrestre de les Illes.

Coneixem bastant bé aquest mol·lusc gràcies al fort impuls que donaren al seu estudi els treballs de Lluís Gasull, a inicis de la dècada dels 60 de segle passat.⁵⁹ Darrerament han aparegut, a més, altres estudis sobre el caragol terrestre a les diferents illes del nostre arxipèlag que ens han ampliat considerablement el coneixement al respecte,⁶⁰ tot i que queden aspectes obscurs, sobretot referits a la cronologia de la introducció de mol·luscs terrestres al·lòctons i el que han fet com a resposta les poblacions autòctones.

Entre els caragols actuals, les espècies al·lòctones, probablement introduïdes voluntàriament per ser utilitzats en el consum humà, constitueixen part de la fauna malacològica balear.

Les espècies comestibles, que pertanyen totes elles a la família *Helicidae Rafinesque 1815*, són les següents:

La *Theba pisana* (O.F. Müller, 1774), “caragolí”, molt comú per tota la Mediterrània i la costa atlàntica fins a Anglaterra, forma colònies que poden adoptar la forma de raïm. La seva introducció a les Illes és molt antiga; segons Gasull⁶¹ és el mol·lusc més antic que es troba a la eolianita flandriana. Si fos certa aquesta afirmació, aquest mol·lusc hauria conviscut amb l'home pre-talaiòtic de les Balears, fet fins ara no confirmat amb les dades que tenim.

L'Eobania vermiculata (O.F. Müller, 1774), “caragola monja” o “mongeta”, espècie circummediterrània, molt freqüent als camps i horts de les nostres illes.⁶²

El *Cornu aspersum* (O.F. Müller, 1774), “caragol bover”, espècie comuna a tota Europa occidental i meridional i a les nostres illes.⁶³

Altres espècies no tenen una distribució uniforme a les Illes:

L'Otala lactea (O.F. Müller, 1774), “caragol moro”, és molt freqüent a Mallorca, Cabrera i Menorca, emperò falta a les Pitiüses.⁶⁴ Habita, a més, la meitat sud de la Península Ibèrica i

59 Veure, entre d'altres, GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres y de agua dulce de Baleares”, *BSHNB*, 9, 1963; “Algunos moluscos terrestres y de agua dulce de Baleares”, *BSHNB*, 11, 1965; GASULL, L.: La insularidad de las Islas Baleares desde el punto de vista malacológico”, *BSHNB*, 12, 1966, p. 141-148.

60 Sobre el conjunt de les nostres illes vegi's PONS, G. X.; PALMER, M.: “Fauna endèmica de les Illes Balears”, *BSHNB*, 5, 1996, p. 1-307 i BECKMANN, K. H.: *Die Land- und Süßwassermollusken der Balarischen Inseln*. ConchBooks, Hackenheim, 2007. Sobre Menorca: QUINTANA, J.: “Mol·luscs terrestres autòctons i introduïts a l'illa de Menorca (Illes Balears, Mediterrània occidental)”, *Spira*, 2 (1), 2006; sobre Cabrera ALTABA, C. R.: “Els caragols i llimacs terrestres (Mollusca: Gastropoda) de l'Arxipèlag de Cabrera”, a ALCOVER, J. A.; BALLESTEROS, E.; FORNÓS, J. J. (ed.): *Història Natural de l'Arxipèlag de Cabrera*, 2, Palma, 1993, p. 409-426. Per a Mallorca i Eivissa falten treballs actualitzats d'aquestes característiques.

61 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 66.

62 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 68.

63 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 72. Citat fòssil a Menorca, corresponent al Quaternari antic (MERCADAL, B. *et alii*: “Nueva aportación al conocimiento del Cuaternario menorquín”, *Acta Geológica Hispánica*, 4, 1970, p. 89-93), a Mallorca, del Pleistocè (CUERDA, J.: *Los tiempos Cuaternarios en Baleares*, Palma, 1975), i a Eivissa, a cala Salada i a la cova de ca na Reia, citat com a *Helix aspersa*, també del Quaternari (PAUL, C. R. C.; ALTABA, C. R.: “Els mol·luscs terrestres fòssils de les Illes Pitiüses”, *BSHNB*, 35, 1992, p. 156).

64 GASULL, L.: “Algunos moluscos terrestres...”, p. 80-81. Citada al Pleistocè inferior de Menorca (MERCADAL, B.

el Nord d'Àfrica, on és molt comuna. *L'Otala punctata* (O.F. Müller, 1774), "viuda", "caragola" (Pollença, Lluçmajor), és una espècie molt comuna a les Balears, emperò sembla que a Menorca és menys freqüent.⁶⁵ És, a més, pròpia del llevant peninsular, arribant fins el Rosselló, i del nord d'Àfrica.

Totes aquestes espècies de caragols poden ser considerades comunes a les Balears, però no pròpies o endèmiques, en el sentit que li dona Plini, perquè la seva distribució abasta una extensa àrea i cap d'elles és exclusiva de les Illes. L'únic gènere de caragols autòcton és *Iberellus* Hesse 1908,⁶⁶ que té una distribució biogeogràfica restringida a les Illes Balears; els casos que es donen fora del nostre arxipèlag (port de Barcelona, Tarragona i Banyuls sur Mer) són de introducció recent, hipòtesi que és recolzada per la presència de fòssils quaternaris només a les nostres illes.⁶⁷

Del gènere *Iberellus* hi ha algunes espècies de distribució geogràfica diferent. A les Pitiüses, *Iberellus pythiusensis* és endèmic de les illes Bledes (Eivissa); colonitza dos illots rocosos i pobres en vegetació.⁶⁸ *Iberellus tanitianus* és endèmic d'Eivissa, descrit sobre exemplars capturats a Cala Sant Vicenç i el Coll de sa Creu.⁶⁹ Segons Pons i Palmer⁷⁰ seria una espècie propera a *Iberellus companyonii*. A l'illa de Mallorca es documenten dues espècies: *Iberellus balearicus* i *Iberellus companyonii*. La primera d'elles es distribueix per tota la serra de Tramuntana.⁷¹ És corrent a les esclètxes calcàries en zones poc degradades. Fins fa poc es tenien poques cites fòssils d'aquest taxó.⁷² A Mallorca se'l coneix com a *caragol de serp*. *Iberellus companyonii* actualment colonitza tant les Balears com les Pitiüses. És

et alii: "Nueva aportación", p. 91).

65 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 75. Citada al Pleistocè inferior d'Eivissa, a la cova de ca na Reia (PAUL, C. R. C.; ALTABA, C. R.: "Els mol·luscs terrestres...", p. 156).

66 La nomenclatura del gènere i de les espècies d'*Iberellus* presenta grans discrepàncies segons els autors que l'han tractat (FORÉS, M.: "Sobre la validez taxonómica de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) (Pulmonata: Helicidae)", *BSHNB*, 45, 2002, p. 137-189; ALONSO-ZARAZAGA, M. A.: "Precisiones sobre un artículo nomenclatural acerca de la validez "taxonómica" de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) recientemente publicado (Mollusca, pulmonata, helicidae)" *Graellsia*, 60(1), 2004, p. 101-105; QUINTANA, J.: "Estudi sobre la variabilitat conquiologica i del sistema genital d'*Iberellus pyrenaicus* (Rossmassler 1839) (= *minoricensis* (Mittre 1842) (Gastropoda Pulmonata: Helicidae) a l'illa de Menorca (Illes Balears, Mediterrània occidental). Comparació amb *Iberellus balearicus* (Zielgler 1853) i *Iberellus tanitianus*, Forés & Vilella, 1993", *BSHNB*, 50, 2007, p. 27-44). Beckmann (BECKMANN, K. H.: *Die Land...*, p. 128-133) inclou aquests tàxons dintre del gènere *Allognathus* Pilsbry 1888 i dins el subgènere *Iberellus* Hesse 1908. En aquest treball per aquest gènere s'ha optat per seguir la nomenclatura seguida per J. Cuerda (*Los tiempos Cuaternarios en Baleares*, Palma, 1975, p. 1-304), M. Pons i Palmer ("Fauna endèmica de les Illes Balears", *BSHNB*, 5, 1996, p. 1-307) i per a una espècie en concret a M. Forés ("Sobre la validez taxonómica de *Iberellus companyonii* (Aleron, 1837) (Pulmonata: Helicidae)", *BSHNB*, 45, 2002, p. 137-189).

67 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres..." p. 75.

68 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 32.

69 FORÉS, M.; VILELLA, M.: "Una nueva especie de *Iberellus* Hesse, 1908 (Pulmonata: Helicidae) en la isla de Eivissa", *BSHNB*, 36, 1993, p. 17-30.

70 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 32.

71 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 49; PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 31.

72 VICENS, D.; PONS, G. X.: "Els mol·luscs terrestres del Pleistocè superior a jaciments costaners de la zona septentrional de Mallorca (Artà, Alcúdia i Pollença), a PONS, G. X.; VICENS, D. (edit.): *Geomorfologia Litoral i Quaternari. Homenatge a Joan Cuerda Barceló*, Monografies de la Societat d'Història Natural de Balears, 14, Palma, 2007, p. 231-258.

una espècie pròpia d'ambients xèrics perilitorals i zones de garriga, humides i boscoses.⁷³

El caragol consta també al registre arqueològic. D'època prehistòrica⁷⁴ es poden esmentar inicialment els casos de l'assentament a l'aire lliure de Ca na Cotxera, a Muro,⁷⁵ amb nivells datats a final del III i a mitjan del II mil·lenni aC; la naveta Alemany,⁷⁶ a Calvià, situada al II mil·lenni aC; i el Figueral de Son Real,⁷⁷ a Santa Margalida, datat a finals del mateix mil·lenni. Exemplars d'*Iberellus companyonii* s'han trobat a les excavacions d'un talaiot de Ses Païses (Artà) i de Capocorb Vell (Llucmajor) i del talaiot de Son Oms.⁷⁸ De qualsevol manera, els conjunts faunístics d'aquesta època preromana ofereixen dades molt escasses sobre els mol·luscs terrestres, ja que els exemplars són escassos i pertanyen sempre a espècies autòctones.

Aquesta situació canvia als voltants del moment de la conquesta romana de l'arxipèlag. Es comencen a identificar espècies al·lòctones de caragols terrestres i la seva explotació alimentària. Així, al jaciment del Turó de les Abelles,⁷⁹ a Calvià, datat al segle II aC, s'identifiquen per primera vegada restes d'*Otala lactea*.

Un altre conjunt més o menys contemporani de l'anterior, procedent del poblat talaiòtic de l'Hospitalet Vell (inèdit), mostra com a finals del I mil·lenni aC ja es troben a l'Illa exemplars de *Cornu aspersum*, *Otala lactea*, *Otala punctata* i *Eobania vermiculata*. La introducció d'aquestes espècies sembla formar part dels canvis culturals que es detecten a les Balears durant l'edat del Ferro, quan s'intensifiquen les relacions amb el món púnic i romà.⁸⁰ A més dels caragols, a les Illes arriben un nou grup d'espècies de vertebrats, tant domèstics com silvestres; es poden esmentar el cavall, l'ase, el conill, la llebre i el gall.⁸¹

Tot i això, l'*Iberellus* no és l'espècie de caragols que Plini pugui situar entre els més apreciats pels romans. El seu tamany (poc més de 20 mm., aplanat i amb poc cos) fa difícil que pugui

73 PONS, G. X.; PALMER, M.: "Fauna endèmica...", p. 312.

74 El coneixement que es té actualment dels mol·luscs a la prehistòria de les Balears és degut especialment a la tasca de Joan Cuerda Barceló. Aquest autor va dur a terme la identificació dels gasteròpodes recuperats a diferents excavacions realitzades a jaciments arqueològics mallorquins durant el anys seixanta i setanta.

75 CANTARELLAS, C.: "Excavaciones en "Ca Na Cotxera" (Muro, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria*, 1, 1972, p. 179-226.

76 ENSEÑAT, C.: "Excavaciones en el naviforme "Alemany", Magalluf (Calvià, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15, 1971, p. 39-73.

77 ROSSELLÓ BORDOY, G.; CAMPS, J.: "Excavaciones en el complejo noroeste de "Es Figueral de Son Real" (Santa Margarita, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria*, 1, 1972, p. 111-176.

78 GASULL, L.: "Algunos moluscos terrestres...", p. 36 i 37.

79 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions a Santa Ponça. Mallorca. El Turó de les Abelles*, Palma, 1998.

80 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; RAMIS, D.; ROSSELLÓ, J.A.: "Economia, societat i canvi cultural a les Gimnèsies. La interpretació de les dades bioarqueològiques a les Illes Balears en el primer mil·lenni a.n.e.", a VALENZUELA, S.; PADRÓS, N.; BELARTE, C.; SANMARTÍ, J. (eds.): *Economia agro-pecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni aC a la Mediterrània occidental*, V Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, 16-18 d'abril de 2009, Barcelona, 2011, p. 123-138.

81 Els estudis faunístics de jaciments d'època bizantina- la basílica de Son Peretó, a Manacor, i el monestir de Cabrera (inèdit)- i musulmana -la Cova den Xoroi (inèdit), a Artà- mostren que es troba ben estès el consum alimentari de les espècies anteriorment anomenades. Vegeu RAMIS, D.: "Primera aproximació a la gestió dels recursos faunístics a Son Peretó (Manacor): campanyes 2005-07", a RIERA, M.; CAU, M. A.; SALAS, M. (eds.): *El jaciment tardoantic de Son Peretó (Manacor, Mallorca): excavació i adequació del Sector Oest*, Palma, en premsa.

competir amb les altres espècies de l'Imperi romà. No hi ha, a més, tradició del seu ús gastronòmic i no s'observa cap indicatiu que permeti plantejar el seu consum alimentari durant l'època preromana, romana o posterior.

En realitat, el text de Plini adquireix ple sentit des d'una perspectiva estrictament filològica, no sols biològica o arqueològica. De la lectura atenta de les referències al caragol balear es desprèn que el naturalista romà no està tractant d'una espècie pròpia de les Illes, sinó emprant la denominació que a les Balears es donava a aquests mol·lusc: *cochleae cauaticae*; per això la referència a la denominació local dels caragols illencs no té un valor especificatiu, sinó explicatiu. Aquest sentit queda clar al primer del textos citats (*nat.* 30, 45), on la referència ve expressada mitjançant una oració de relatiu (explicativa, no especificativa), que cal representar entre comes, com hem fet més amunt. De la mateixa manera entre comes haurà d'anar, al text citat en segon lloc (*nat.* 8, 140), la referència a la denominació dels caragols balears, aquí representada per un predicatiu, *cauaticae*, dependent d'un participi: *In Balearibus uero insulis, cauaticae appellatae, non prorepunt e cauis terrae –neque herba uiuunt-, sed uuae modo inter se cohaerent*, que haurem de traduir, utilitzant també comes: *A les illes Balears els caragols, que es diuen de forat, no surten dels forats de la terra –ja que no s'alimenten d'herba-, sinó que s'aferren els uns als altres com un raïm.*

Aquest adjectiu, format amb l'arrel *cau-*, que ha donat lloc, entre d'altres, a la veu *cauum*, “forat”, sols apareix a aquests texts de Plini, i devia formar part del llatí col·loquial de les Illes, probablement traduït a aquesta llengua de la denominació amb què eren coneguts els caragols a la cultura talaiòtica. Com ocorre a la literatura grecoromana, el nom justifica la realitat, i no al contrari, de manera que un caragol “de forat” havia de viure a forats, i millor si no sortia a la superfície, encara que per això no pogués alimentar-se d'herba i hagués de viure aferrat cadascun amb l'altre. De la mateixa manera, diu Plini (*nat.*, 3, 78 i 35, 202) que la terra de Formentera, *Ofioussa / Colubraria*, “l'illa [infestada] de serpents”, produïa serps perilloses per a tots aquells que no portaven terra de la veïna *Ebusus*, que tenia la propietat de matar o foragitar aquests animals. I en això Plini no feia altra cosa que seguir una llarga tradició literària, ancorada en el tòpic.

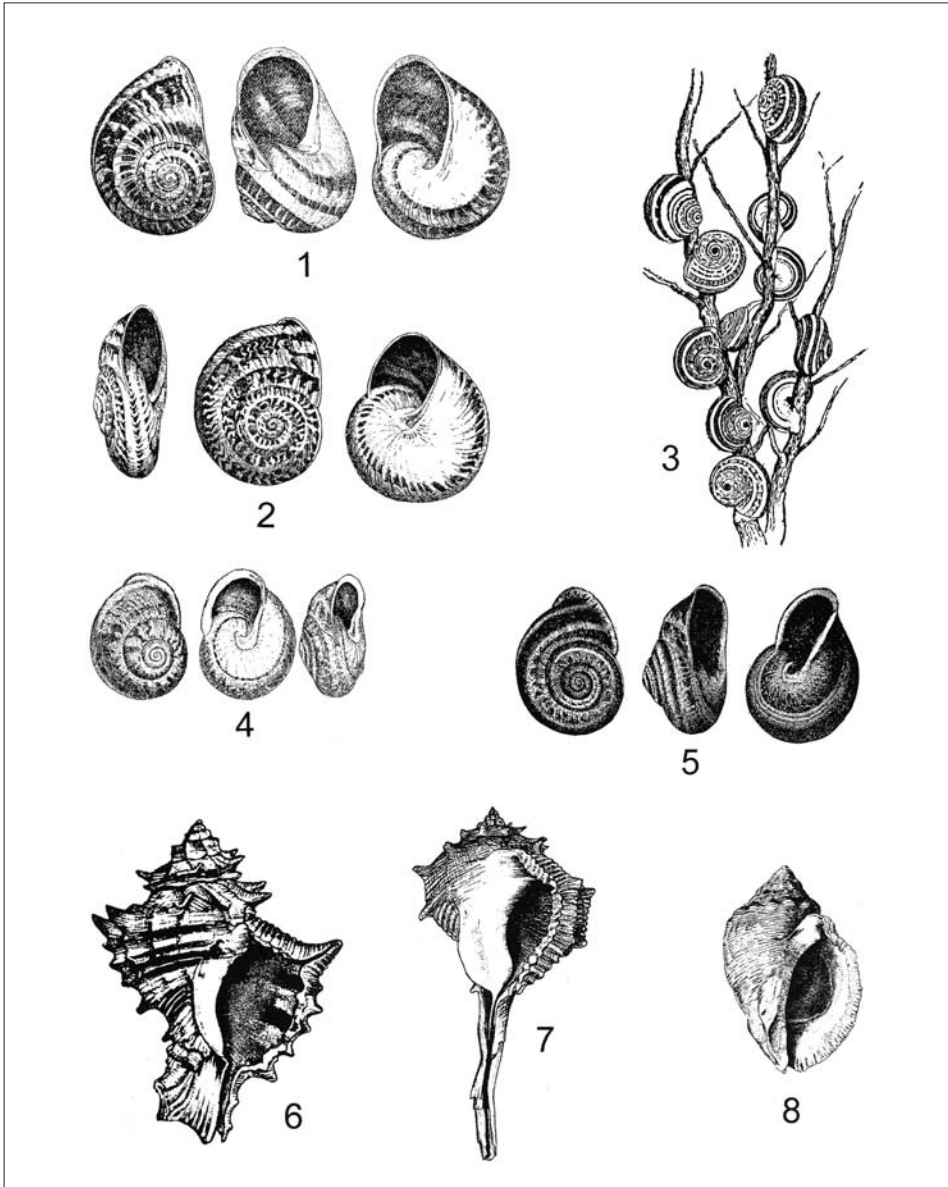

Fig. A Alguns dels caragols terrestres citats al text: 1- *Cornu aspersum*. 2- *Iberellus balearicus*. 3- *Theba pisana*. 4- *Eobania vermiculata*. 5- *Otala punctata*. Dibuixos núm. 1, 2, 4, i 5 a partir de COLOM, G.: *Biogeografia de les Balears*, Palma, Serie científica, núm. 1, 1957; el dibuix núm. 4 a partir de COLOM, G.: *El Medio y la Vida en las Baleares*, Palma, 1987. Caragols marins aptes per extreure la púrpura: 6- *Trunculariopsis trunculus*. 7- *Murex brandaris*. 8- *Thais haemastoma*. Dibuixos núm. 6, 7, i 8, a partir de FISCHER, W. et alii: *Fiches FAO d'identification des espèces pour les besoins de la pêche. (Révision 1). Méditerranée et mer Noire. Zone de pêche 37. Volume I. "Végétaux et Invertébrés"*, Rome, 1987.

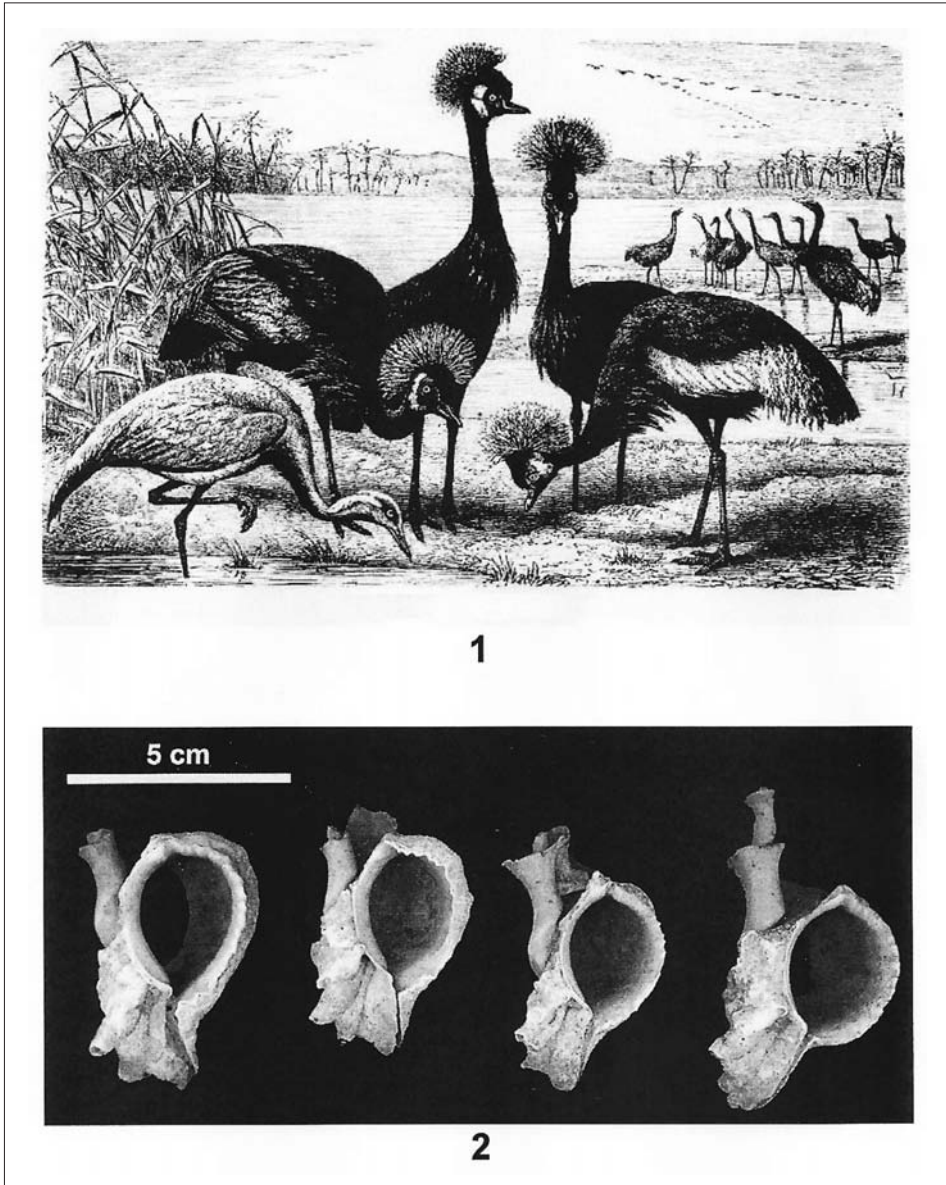

Fig. B 1- *Grus virgo* (a l'esquerra) i *Balearica pavonina* (al centre). Dibuix procedent de BREHM *et alii*: *Brehms Tierleben. Allgemeine Kunde des Tierreichs, Vögel-Zweiter Band*, 1881. 2- Mostra de copinyes de múrex de l'espècie *Trunculariopsis trunculus* procedents del jaciment del Pla de ses Figueres (Cabrera), que presenten el patró de trencament característic de l'obtenció de porpra. Fotografia a partir de STRYDONCK, M. van; BOUDIN, M.; RAMIS, D. *et alii*: "Primer intent de mesurar l'edat del compartiment marí de 14C de les aigües costaneres de les illes Balears", *Endins*, 34, 2010, p. 181-188.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

PRIMERS RESULTATS DELS ESTUDIS DELS ELEMENTS MARMORIS DEL JACIMENT DE L'ANTIGUITAT TARDANA DEL PLA DE SES FIGUERES DE L'ILLA DE CABRERA

**Aureli Álvarez¹ / Isabel Rodà² / Mateu Riera Rullan³ /
Anna Gutiérrez Garcia-Moreno / Anna Domènech**

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: El Pla de ses Figueres és un jaciment que es troba a la riba del port de Cabrera, una petita illa de 1.836 ha. situada en el sud de les illes Balears. Diversos treballs de prospecció i d'excavació han donat a conèixer una important ocupació humana del lloc centrada en els segles V a VII dC. A les zones intervingudes s'han identificat una factoria de salaons, un possible taller de producció de porpra i una necròpoli. En el present treball s'exposaran set peces de marbre localitzades en dit jaciment dintre del projecte "Recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de l'illa de Cabrera", el qual ja fa dotze anys que finança ininterrompudament l'Ajuntament de Palma.

Paraules clau: Jaciment arqueològic, necròpolis, marbres, bizantí, monestir, anàlisis petrogràfiques.

Abstract: El Pla de ses Figueres is an archaeological site located next to the harbour of Cabrera, a small island of 1.836ha situated in the south of the Balearic Islands group. Several field surveys and archaeological excavations have brought into light the important human occupation of this place between the 5th and the 7th centuries AD. At the pieces of land excavated so far, a salting (food-processing) area, a possible workshop for the production of purple and a necropolis have been identified. In this work we present seven fragments of objects made with white and coloured marbles that were found in this site during the excavations undertaken within the project funded by the Town Council of Palma de Mallorca.

Key words: Archaeological site, necropolis, marbles, Byzantine, monastery, petrographical analysis.

Rebut el 27 de maig. Acceptat el 25 d'octubre de 2011.

1 Unitat d'Estudis Arqueomètrics, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)-Departament de Geologia, Universitat Autònoma de Barcelona (UAB); aalvarez@icac.net, adomenech@icac.net.

2 Unitat d'Estudis Arqueomètrics, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)-Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona (UAB); irodà@icac.net, agutierrez@icac.net.

3 Coordinador del projecte "Recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de l'illa de Cabrera" de l'Ajuntament de Palma, Cala Mitjana, 10, 07009 Palma de Mallorca; mateuriera@hotmail.com.

El Pla de ses Figueres i el seu context

En el present treball s'exposaran set peces de marbre localitzades en el jaciment del Pla de ses Figueres dintre del projecte "Recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de l'illa de Cabrera", el qual ja fa dotze anys que finança ininterrompudament l'Ajuntament de Palma de Mallorca. Dit projecte sempre ha estat coordinat per Maria Magdalena Riera Frau i Mateu Riera Rullan, i té com a principal objectiu investigar sobre la comunitat monàstica que habità el sub-arxipèlag cabrerenc en el temps de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana.

El Pla de ses Figueres està localitzat en el fons del port de Cabrera, illa de 1.836 ha. situada en el sud de les illes Balears (Figura 1). Comença just en l'actual línia de costa, i s'estén un mínim de 150 metres cap a l'interior. Dit jaciment es troba a l'indret on hi ha la major concentració de terres aptes pel conreu de Cabrera i ben a prop de la font més important de l'illa.

El jaciment protagonista del present article sembla que fou esmentat per primera vegada per M. Trias l'any 1974 quan deia que al port de Cabrera hi havia restes importants «d'un gran poblat» on es trobava «sigillata clara» en superfície.⁴ En aquesta línia, el Dr. Víctor Guerrero durant l'estiu de 1979 va documentar «restes ceràmiques, fonamentalment fragments de sigil·lades Clara-D i de llànties paleocristianes, entre les ruïnes properes a la rada de l'actual port».⁵ Tot i que aquests dos autors no especificaren més la localització de les restes esmentades, pel que sabem fins avui, tot fa pensar que ambdós es referien al que nosaltres coneixem com a jaciment del Pla de ses Figueres.

El 1992, la Sra. María José Hernández i els Doctors Margarita Orfila i Miquel Àngel Cau, van publicar un nou estudi del lloc.⁶ En ell es donaren a conèixer tres nuclis: un relacionat amb «Una possible factoria de salazón», anomenat «Sa Plageta», on identificaren un total de 12 suposats dipòsits de diverses mides, retallats en la roca o construïts amb pedres i argamassa, i recoberts amb *opus signinum*.⁷ Els altres dos nuclis, anomenats «Es Povet» i «Camí de Can Feliu», considerats «possibles núcleos de població», estaven una mica més cap a l'interior i en ells no es va poder identificar cap estructura.⁸ En tots aquests «nuclis» es varen recollir en superfície abundants fragments ceràmics datables entre els segles VI i VII dC.⁹

Finalment, a mitjans dels anys 90, al llarg de les tasques de catalogació de zones arqueològiques per a la revisió del Pla General d'Ordenació Urbana de Palma, es va poder protegir en la seva amplitud tot el jaciment (Pla de ses Figueres), el qual abraçava els tres nuclis exposats pels autors Hernández, Cau i Orfila.¹⁰

4 TRIAS, M.: "Una campanya a les illes de Cabrera", *Endins*, 1, 1974, p. 38.

5 GUERRERO, V. M.: *Indigenisme i colonització púnica a Mallorca*, Ses Salines, 1985, p. 148.

6 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: "Nuevos datos sobre el poblamiento antiguo de la isla de Cabrera (Balears). Una posible factoria de salazones", *Saguntum*, 25, 1992, p. 213-222.

7 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: "Nuevos datos sobre...", p. 216-217.

8 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: "Nuevos datos sobre...", p. 200.

9 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: "Nuevos datos sobre...", p. 220.

10 RIERA RULLAN, M.: "L'ocupació de Cabrera: Segles V-VII", a PONS, J.M.; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Història i Arqueologia de Cabrera", *Palma Ciutat Educativa. Col·lecció Eines* 6, Palma, 2001, p. 68-71; RIERA

Una de les tasques realitzades dintre del projecte “Recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de l'illa de Cabrera” ha estat la prospecció exhaustiva del jaciment del Pla de ses Figueres per tal de poder conèixer el millor possible els seus límits. A més, en ell, fins a dia d'avui, ja s'hi han realitzat sis cales arqueològiques. Gràcies a tots aquests treballs, podem dir que estem en disposició de delimitar d'una forma bastant aproximada el jaciment d'època antiga (Figura 2).¹¹

És certament sorprenent la gran quantitat de ceràmica dels segles V a VII que es troba en superfície, en un àrea de dispersió d'unes 10 ha. La freqüent presència de ceràmiques per a cuinar, vaixel·la i grans contenidors permeten pressuposar l'existència en el lloc d'un centre d'habitatges que s'ha vingut interpretant com un possible cenobi de la comunitat monàstica que habità Cabrera durant l'Antiguitat tardana,¹² tal i com ens mostra l'epístola XIII, 47 del papa Gregori Magne, que data de l'any 603 dC.¹³ Cal advertir però que en el Pla de ses Figueres també es troben alguns escassos materials d'època romana, entre els que destaca un fragment de làpida, honorífica o funerària, dels segles I o II dC, feta sobre marès.¹⁴

A dia d'avui, en el Pla de ses Figueres, a part de la factoria de salaons abans esmentada,¹⁵ s'ha pogut constatar l'existència d'un possible taller de producció de porpra¹⁶ i un closquer de múrex¹⁷ que semblen tots en ús en temps de l'Antiguitat Tardana. Finalment, també és interessant esmentar que s'ha pogut documentar una necròpoli íntimament lligada a la

RULLAN, M.: *El monestir de Cabrera a l'Antiguitat Tardana*, Tesis de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, 2002, p. 24-66; RIERA RULLAN, M.: “Excavacions arqueològiques a l'illa de Cabrera (Illes Balears). Recerques sobre la comunitat monàstica de l'Antiguitat Tardana”, *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, núm. 27, 2005, p. 191-206.

11 RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre el monasterio de época bizantina del archipiélago de Cabrera (siglos V a VII d. C.)*, Madrid, 2009, p. 40-41.

12 RIERA RULLAN, M.: “L'ocupació de...”, p. 71-72; RIERA RULLAN, M.: *El monestir de...*, p. 111-115; RIERA RULLAN, M.: “La ceràmica del Pla de ses Figueres. Noves dades del monestir de l'illa de Cabrera (Illes Balears)”, a *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 2005, p. 195-203; RIERA RULLAN, M.: “Dades arqueològiques dels monjos de Cabrera”, *Cabrera. Els tresors de l'illa*, Palma de Mallorca, 2008, p. 23-26.

13 AMENGUAL, J.: *Els orígens del cristianisme a les Balears*, Palma, 1991, p. 382-398 i 528-529; RIERA RULLAN, M.: *El monestir de...*, p. 16-18 i 110; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “El monasterio de la isla de Cabrera”, *Mallorca y Bizancio. Cuadernos de historia* nº 2, Palma de Mallorca, 2005, p. 190.

14 RIERA RULLAN, M. *et alii*: “Dues inscripcions d'època antiga de l'illa de Cabrera (arxipèlag de Cabrera, Illes Balears)”, *BSAL*, 60, 2004, p. 325-332. RIERA RULLAN, M. *et alii*: “Las inscripciones de época Antigua de la isla de Cabrera”, RIERA RULLAN, M. (coord.): *Investigaciones arqueológicas sobre el monasterio de época bizantina del archipiélago de Cabrera (siglos V a VII d. C.)*, Madrid, 2009, p. 155-161; RIERA RULLAN, M.; RAMIS, D.: “La prehistòria i l'Antiguitat clàssica”, *Cabrera. Els tresors de l'illa*, Palma de Mallorca, 2008, p. 15-22.

15 HERNÁNDEZ, M^a.J.; CAU, M.A.; ORFILA, M.: “Nuevos datos sobre...”, RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “Campanya d'excavacions arqueològiques de 2003 en la “factoria de salaons” del Pla de Ses Figueres (Cabrera, Balears). Les troballes d'època antiga”, *BSAL*, 60, 2004, p. 337-372.

16 RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “Un possible taller de producció de porpra de l'antiguitat tardana al Pla de ses Figueres (illa de Cabrera)”, *BSAL*, 61, 2005, p. 377-390; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: “Excavacions arqueològiques a la necròpolis de l'antiguitat tardana del Pla de ses Figueres (illa de Cabrera): Campanyes 2003-2004”, *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, 2005, p. 501-514.

17 RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 40, 95 i 96; RIERA RULLAN, M.: “Pla de ses Figueres (isla de Cabrera – Balears)”, *El tiempo de los “bárbaros”. Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI D.C.)*, *Zona Arqueológica*, 11, 2010, p. 593.

comunitat monàstica cabrerenca.¹⁸

Els marbres i el seu estudi

Els set fragments de marbre estudiats presenten trets i una factura de caire antic, però malauradament tots ells es varen trobar en superfície o en estrats d'època contemporània i per tant ens és molt difícil poder-ne proposar una datació més acurada. Tanmateix però, pensem que val la pena donar-los a conèixer, exposar-ne una descripció, i sobretot mostrar els estudis realitzats per a conèixer les seves procedències. I és que la seva presència en el Pla de ses Figueres és certament interessant donat que no existeixen afloraments de marbre a Cabrera i, per tant, necessàriament han hagut de venir d'altres llocs a través de les rutes de navegació marítimes.

Tal i com anirem veient, sembla molt plausible que tots o la majoria aquests marbres es puguin relacionar amb les activitats de la comunitat monàstica cabrerenca. D'aquests, cinc (E0042-06-P, E0042-06-06, E0042-07-370, E0042-00 i E0042-PF-94) es varen trobar a les immediacions de la necròpoli, mentre que l'exemplar E0042-06-37-11 es va localitzar a la part de la factoria de salaons (Figura 3). El darrer fragment que veurem (PF-SN), d'especial importància donat que pertany a una columna de marbre, va ser localitzat a mig camí entre la necròpoli i la factoria, reaprofitada en una paret de pedra seca d'època contemporània.

La metodologia emprada per a poder determinar la seva procedència ha consistit bàsicament en dos tipus d'anàlisi: la caracterització macroscòpica (lupa binocular) i l'anàlisi petrogràfic (microscopi òptic de llum polaritzada),¹⁹ que constitueix el primer i fonamental procediment analític a aplicar a qualsevol tipus de material lapidi. En efecte, en la major part dels casos la combinació d'aquests dos nivells d'observació es va confirmar prou efectiu per identificar de la major part de les mostres analitzades sense haver de recórrer a tècniques més sofisticades. De fet, el conjunt de marbres es pot dividir en dos grups: el primer inclou a aquells pels que una observació macroscòpica fou suficient per a poder identificar-los, mentre que el segon està format per marbres blancs que calgué fer-ne un anàlisi per poder determinar d'on provenien.

No obstant, els resultats poc concloents en el cas d'un dels fragments (PF-SN) ha fet necessari intentar obtenir més dades que permetessin completar l'estudi petrogràfic i, en conseqüència, confirmar o descartar possibles afloraments com a lloc de procedència. Així

¹⁸ RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a..."; RIERA RULLAN, M.: "Enterramientos de la Antigüedad Tardía en las islas de Cabrera y Mallorca", a LÓPEZ QUIROGA, J. *et alii*: *Morir en el Mediterráneo Medieval. Actas del III Congreso Internacional de Arqueología, Arte e Historia de la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media peninsular*, BAR International Series 2001, Oxford, 2009, p. 99-101; RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 78-88; RIERA RULLAN, M.: "Pla de ses ...".

¹⁹ Respecte a l'equipament per dur a terme les observacions i descripcions macroscòpiques s'ha utilitzat una lupa binocular ZEISS Stemi 2000-C equipada amb uns braços de llum ZEISS KL1500LCD. La preparació de les làmines primes ha estat realitzada al Laboratori de Preparació de Làmines Primes del Departament de Geologia de la Universitat Autònoma de Barcelona. Per dur a terme les observacions i descripcions microscòpiques s'ha utilitzat un microscopi de llum polaritzada NIKON Eclipse 50iPOL, a 20x, 40x i 100x. Per realitzar les fotografies s'ha utilitzat una càmera NIKON COOLPIX5400 acoblada al microscopi mitjançant un adaptador NIKON COOLPIX MDC Lens. Les mostres de referència emprades durant l'anàlisi pertanyen al fons del Laboratori per a l'Estudi dels Materials Lapidis a l'Antiguitat (LEMLA), de la Universitat Autònoma de Barcelona, i al fons de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics, de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

doncs, en aquesta mostra també s'ha aplicat un anàlisi per catodoluminiscència.²⁰

Descripció dels fragments de marbre

Grup 1

E0042-06-P: Fragment de *mensa* amb dues motlures. Fa 8,8 cm de llargada, 6 cm d'amplada, i 2,6 cm d'altura màxima. Marbre blanc de gra de mida mitjana amb vetes petites, irregulars i curtes de color gris / gris fosc.

E0042-06-06: Fragment informe de 3,8 cm llargada, 2,5 cm d'amplada i 1,02 cm d'alçada. Marbre blanc de gra de mida mitjana amb vetes petites, irregulars i curtes de color gris / gris fosc.

Les característiques d'aquests dos fragments (Figura 4) apunten a què es tractaria del marbre conegut com *grecco scritto*. Es tracta d'un marbre amb abundants venes d'un to gris blavós de mides i distribució molt variades, algunes segmentades, que li donen un aspecte molt característic. Tradicionalment, les pedreres del Cap de Garde, a uns 10 km de la ciutat d'Annaba, prop d'Hipona (*Hippo Regius*), a Algèria s'han considerat la principal font d'aquest marbre,²¹ que fou àmpliament utilitzat amb finalitats arquitectòniques i decoratives tant a Roma com arreu de l'imperi des d'època flàvia fins època tardoantiga. No obstant, estudis recents en els quals s'han dut a terme anàlisis arqueomètrics per obtenir una caracterització minero-petrogràfica del *greco scritto* emprat en època romana en nombroses ciutats del nord d'Àfrica i de la zona turca, han posat sobre la taula no només la identificació de diferències significatives que apunten a la probable existència de diversos afloraments que haurien subministrat aquest marbre²² sinó també l'existència de pedreres a prop de l'antiga Èfes (actual Turquia) on apareix marbre d'aspecte macroscòpic idèntic al d'Algèria.²³ Per tant, tot i que d'entrada semblava que aquests dos fragments pertanyien a dos elements (una *mensa* i un altre d'indeterminat) elaborats en marbre nord-africà, de

20 A grans trets, aquesta tècnica s'utilitza per caracteritzar roques de composició rica en carbonats, com són marbres. Aquests carbonats presenten diferents tonalitats luminescents en ser bombardejades per un feix de neutrons, segons les concentracions de ions de ferro i magnesi (Fe⁺⁺ Mn⁺⁺) que contenen. El resultat final pot ser registrat fotogràficament aplicant una càmera reflex al visor del microscopi, de manera que la imatge obtinguda (o catodomicrofàcies) pot ser comparada amb altres mostres de referència. Tot i que no és discriminant per si sol, és un mètode eficaç quan és completà mitjançant l'anàlisi petrogràfic. L'observació de la luminescència s'ha realitzat amb un equip Optical Cathodoluminescence CL8200 MK5 acoblat a un microscopi de llum polaritzada NIKON Eclipse 50iPOL.

21 PENSABENE, P.: "Sull'impiego del marmo di Cap de Garde. Condizioni giuridiche e significato economico delle cave di età imperiale", *Studi Miscellanei in memoria di G. Becatti*, 22, 1976, p. 177-190; MIELSCH, H.: *Buntmarmor aus Rom im Antikenmuseum Berlin*, 60, Berlin, 1985; BRAEMER, F.: "Répertoire des gisements de pierre ayant exporté leur production à l'époque romaine", a *Colloque CTHS*, 2 (Grenoble, 1983), Paris, 1986, p. 287-328; GNOLI, R.: *Marmora Romana*, Roma, 1971, p. 216, nota 1; BORGHINI, G. (coord.): *Marmi antichi*, Roma, 2004 (5ª edició), p. 237.

22 Aquestes diferències es donen, sobretot en la diversa granulometria; vegeu ANTONELLI, F. *et alii*: "Minero-petrographic and geochemical characterization of 'greco scritto' marble from Cap de Garde, near Hippo Regius (Annaba, Algeria) 2", *Archaeometry*, 51, 2009, 3, p. 351-365.

23 ATTANASIO, D. *et alii*: "On the Ephesian origin of the *greco scritto* marble", a *Proceedings of the IX ASMOSIA Conference. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, Tarragona, en premsa; YAVUZ, A.B. *et alii*: "An updated, multi-method database of Ephesos marbles, including white, *greco scritto* and *bigio* varieties", *Archaeometry*, 53, 2, 2011, p. 215-240.

moment no podem descartar-ne una procedència jònica.²⁴

Grup 2

Pel que fa als fragments que han estat objecte d'anàlisi petrogràfic, passem a descriure'ls en funció de la seva identificació:

E0042-07-370: Fragment informe de fins a 11,7 cm de llargada, 9,8 cm d'amplada i fins a 3,6 cm d'alçada (Figura 5). Es tracta d'un marbre blanc de color uniforme amb cristalls de mida mitjana a gran amb una aparença molt homogènia. L'anàlisi petrogràfic d'aquest exemplar ens mostra un marbre de composició calcària, amb cristalls heterogranulars no seriatos de vores ameboides i formes molt irregulars que presenten abundants macles molt fines i deformades i nombrosos senyals de reacció intergranular. També s'observa una lleugera orientació dels cristalls, així com la presència d'alguns grans de quars detrític de mida petita i formes arrodonides. Totes aquestes característiques apunten a que correspon a una marbre procedent de la zona d'Almadén de la Plata (província de Sevilla), cosa que se'ns confirma quan comparem la mostra amb làmines primes elaborades amb mostres de referència extretes de la mateixa pedrera d'Almadén de la Plata.²⁵

E0042-00, E0042-PF-94 i E0042-06-37-11 (Figura 6): Es tracta de tres fragments de diversos objectes. El primer (E0042-00), que amida fins a 11,5 cm de llargada, 10,8 cm d'amplada i fins a 6,5 cm d'alçada, formava part d'una pila de forma circular o globular. En la seva part central amida 2,4 cm de gruix, en canvi, la seva ala és de 3,4 cm. El segon (E0042-PF-94), de fins a 5,3 cm de llargada, 7,9 cm d'amplada, i entre 1,8 i 2,6 cm de gruix, és un fragment de *mensa* amb motllura, mentre que el tercer (E0042-06-37-11), que amida fins a 9,8 cm de llargada, 10,7 cm d'amplada i entre 1,9 i 3,2 cm de gruix, formava part d'una *mensa* amb tres motlures que en planta presenten certa curvatura.

En tots tres casos, es tracta d'un marbre blanc amb cristalls de mida mitjana i, en el cas del primer fragment (E0042-00), alguns de dispersos de mida més gran (que semblen pertànyer a una vena de calcita recristal·litzada). L'anàlisi petrogràfic ens mostra que és un marbre de composició calcària, heterogranular i seriat, i revela la presència de cristalls de mida fina que a simple vista no s'observen. Els cristalls, que no presenten una orientació preferent, tenen vores rectilínies i formes irregulars, així com macles polisintètiques, molt fines i lleugerament deformades. Ocasionalment, en la mostra E0042-PF-94, s'observen punts triples de contacte entre els cristalls. A nivell global, destaca la presència de grans de quars detrític de mida petita i formes arrodonides, encara que són poc abundants. A nivell de textura microscòpica, tots tres fragments presenten una gran similitud i, a la vegada, els seus trets són significativament semblants al marbre procedent de les pedreres properes a *Dokimeion* (actual Iscehisar), prop d'Afyon (actual Turquia). Aquest marbre presenta dues varietats molt emprades en època antiga: una varietat completament blanca i una que presenta venes de color gris-morat sobre el fons blanc, més coneguda com *pavonazzetto* o

²⁴ Únicament l'aplicació de noves analítiques, un cop els trets minero-petrogràfics del *greco scritto* d'Annaba i del *greco scritto* d'Èfes estiguin ben establertes -donat que es tracta d'una recerca encara en curs (vegeu nota 19 i nota 20) podrà aportar més llum en aquest sentit.

²⁵ La correspondència és especialment evident amb la mostra 5415 de LEMLA de la Universitat Autònoma de Barcelona.

bé, en època antiga, com *marmor Phrygium, Synnadicum o Docimenium*.²⁶ La comparació d'aquestes mostres amb làmines de referència dels principals marbres blancs utilitzats en l'Antiguitat permet confirmar aquesta interpretació.²⁷

PF-SN: Fragment de columneta amb motllura que a la part d'aquesta motllura ronda els 20 cm de diàmetre, mentre que la part més ampla conservada del fust arriba als 22,5 cm de diàmetre. Conserva una alçada màxima de 39 cm (Figura 7). Es tracta d'un marbre de gra gruixut i color blanc grisós, amb vetes de color gris lleugerament blavós. L'anàlisi petrogràfic revela que és un marbre de composició calcària, textura granoblàstica amb cristalls heteromètrics seriatos, de mida mitjana a gruixuda, amb contactes irregulars però ben definits i abundants punts triples de recristal·lització. Destaca la presència intergranular de petits cristalls disseminats al voltant dels cristalls de dimensions més grans i l'abundància de macles fines i molt fines, algunes lleugerament deformades i fracturades (kink bands). No presenta una orientació preferent dels cristalls, tot i que s'observen minerals opacs més o menys disseminats per la matriu. Com ja hem esmentat, en aquesta mostra també es va sotmetre a una anàlisi per catodoluminiscència, que ha donat una luminiscència molt baixa, gairebé nul·la.

D'entrada, les característiques exposades no permeten apuntar a cap dels principals marbres blancs amb vetes grises explotats emprats pels romans, com són els de les illes gregues o de la zona turca (especialment els d'Afyon o del Proconès) de manera clara. Per altra banda, a hores d'ara no s'ha identificat cap marbre blanc de la península Ibèrica que presenti com a característiques més comuns les que observem en aquesta mostra, tant a nivell dels seus trets petrogràfics com de luminiscència. A més, la coloració i composició de les vetes d'aquesta mostra (minerals opacs) no concorden amb les dels marbres vetejats més habituals, que solen presentar minerals d'origen metamòrfic (clorita, amfíbols, piroxens, etc). Per tant, els resultats continuen essent poc concloents. No obstant, la seva textura petrogràfica presenta determinats aspectes que recorden al marbre blanc-gris que aflora a l'àrea de Saint Béat, a la vessant nord dels Pirineus centrals (França). Malauradament, al mateix temps manquen en la mostra alguns dels trets més característics d'aquesta formació (amplia deformació de les macles, marcada heterogranulometria, presència abundant de kink bands, contactes ameboides d'interpenetració del cristalls). Tot i això, no es pot descartar completament una procedència pirinenca, donada l'existència d'altres afloraments de marbres en aquesta serralada, tan a la vessant nord com en la sud, però cal pensar que, hores d'ara, no han estat suficientment prospectades totes les àrees.

Conclusions

En el Pla de ses Figueres de Cabrera s'han pogut documentar marbres d'almenys tres procedències diferents d'àrees geogràfiques molt distants, com a mínim dues d'elles a més de mil quilòmetres de les illes Balears.

D'entre els marbres que hem pogut identificar, un correspon a una de les principals pedreres

²⁶ GNOLI, R.: *Marmora romana...*, p. 160-171; BORGHINI, G.: *Marmi antichi...*, p. 264-265; FANT, J.C.: "Cavum Antrum Phrygiae", a *The Organization and Operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygiae*, BAR 482, Oxford, 1989.

²⁷ La correspondència és especialment evident amb la mostra 5875 del Laboratori per l'Estudi dels Materials Lapidis a l'Antiguitat (LEMLA).

de la Bètica, les que es troben prop de l'actual poble d'Almadén de la Plata (Figura 8).²⁸ La més coneguda és la localitzada al Cerro de Los Covachos, a menys d'un quilòmetre en direcció nord, i que a finals del 2008 va ser objecte d'una excavació arqueològica on es posà al descobert un front d'aproximadament 225m² de superfície.²⁹ No obstant això, s'han documentat també altres zones d'extracció possiblement d'època antiga en la zona dels Castillejos, a diversos quilòmetres en direcció SE.³⁰

Tot i no ser l'únic marbre blanc explotat a la província de la *Baetica*, les evidències actualment disponibles apunten fortament al fet que fou un dels principals recursos lítics d'època romana. En efecte, aquest marbre va ser àmpliament emprat a la seva mateixa província d'origen des de finals d'època d'August, tal com demostra el seu ús en la inscripció de la *orchestra* del teatre d'Itàlica, Santiponce.³¹ Cal destacar que a Almadén de la Plata és possible situar una *statio serrariorum augustorum*³² i considerar les pedreres com a possible propietat imperial a partir de la interpretació del *pagus marmorarius*³³ vinculat amb el *mons Marmorum*, citat com a *Mariorum* en l'*Itinerarium Antonini*.³⁴ Es sap que fou àmpliament usat per tot el sud d'*Hispania* en escultura, arquitectura i epigrafia, com per exemple a *Italica*, *Hispalis*, *Corduba*, *Carmo*, *Mulva*, *Astigi*, *Baelo Claudia*.³⁵ Així mateix, també es té coneixement del seu ús a altres indrets més llunyans de la península Ibèrica com Segóbriga, a la província de Cuenca³⁶

28 CANTO, A.: "Avances sobre la explotación del mármol en la España romana", *Archivo Español de Arqueología*, 50-51, 1977-1978, p. 165-189; CISNEROS, M.: *Mármoles hispanos: su empleo en la España romana*, Zaragoza, 1988.

29 DOMINGUEZ, S.: "Huellas de cantería romana de mármol en Almadén de la Plata (Sevilla, un patrimonio a conservar", a NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (eds.): *Marmora Hispana. Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania Romana*, Roma, 2009, p. 373-386; BELTRÁN FORTES, J.; LÓPEZ P.; LÓPEZ, J.M.: "La cantera romana de "Los Covachos" (Almadén de la Plata, Sevilla). El uso del láser-escáner con un objetivo arqueológico", *VAR. Virtual Archaeology Review*, vol. 1, num.2, p. 63-66; BELTRÁN, J.; RODRÍGUEZ, O.: "Las canteras de Almadén de la Plata y su difusión en Hispania", a GARCIA-ENTERO, V.: *Marmora romanos en Hispania. Actas del I Coloquio de Arqueología de Carranque, (Carranque, 5-7 marzo 2009)*, Murcia, en premsa; RODRÍGUEZ, O. *et alii*: "The quarries of Almadén de la Plata (Seville, Spain): new data from the latest interventions", a *Proceedings of the IX ASMOSIA Conference. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, Tarragona, en premsa.

30 ONTIVEROS, E.: "Análisis petrográfico de los mármoles de la cantera de la Loma de los Castillejos y su aportación al estudio arqueométrico de las canteras romanas de Almadén de la Plata", a NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (eds.): *Marmora Hispana. Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania Romana*, Roma, 2009, p. 361-376.

31 ÀLVAREZ, A. *et alii*: "La aplicación del método de isótopos estables a mármoles explotados en época romana en la mitad sur de la Península Ibérica", *Archivo Español de Arqueología*, 7, 1998, p. 103-112; MAYER, M.; RODÀ, I.: "The use of Marble and Decorative Stone in Roman *Baetica*", a KEAY, S. (ed.): *The Archaeology of Early Roman Baetica*, Portsmouth, 1998, p. 217-234; RODÀ, I.: "Los mármoles de Itàlica. Su comercio y origen", a CABALLOS, A.; LEÓN, P. (eds.): *Italica MMCC*, Sevilla, 1997, p. 155-180.

32 *CIL* II, num. 1131 = GONZÁLEZ, J.: *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía. I: Sevilla. II*, Sevilla, 1991, núm. 390.

33 *CIL* II, num. 1043 = GONZÁLEZ, J.: *Corpus de inscripciones...*, núm. 1041.

34 Cf. GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J.: "*Mansio Mons Mariorum* (It. Ant. 432.4)", *Habis*, 27, p. 83-96; BLÁZQUEZ, A.: "Vías romanas de Albacete a Zaorejas, de Quero a Aranjuez, de Meaque a Titulcia, de Aranjuez a Toledo y de Ayamonte a Mérida" *Mem.JSEA*, 40, 1921, p. 20 i plànol; CANTO, A.M.: "Avances sobre la ...", p. 175-177.

35 ÀLVAREZ, A. *et alii*: *Marbles and Stones of Hispania (exhibition catalogue)*, Tarragona, 2009, 24.

36 ÀLVAREZ, A. *et alii*: "El mármol de Almadén de la Plata y los *marmora* importados del foro de Segóbriga", a NOGALES, T.; BELTRÁN, J. (eds.): *Marmora Hispana: Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania romana*, Roma, 2009, p. 101-120; PÉREZ, C. *et alii*: "Marmoreal representation of Las Pizarras (Coca, Segovia, Spain): a Roman site", a *Proceedings of the IX ASMOSIA Conference. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone (Tarragona, June 2009)*, en premsa.

o fins i tot del nord d'Àfrica.³⁷ Se'ns dubte aquesta àmplia distribució va ser possible gràcies a la ubicació de les canteres prop d'un riu navegable (el *Baetis*, modern Guadalquivir) que va fer fàcil la seva integració a les rutes marítimes.

Per altra banda, s'ha pogut constatar l'arribada a Cabrera d'objectes fets amb marbres de la part oriental de l'Imperi. Val la pena destacar les dues *mensae* i la pica fabricades amb marbre blanc de l'antiga *Dokimeion* o, *Docimium* en la versió llatina del nom (moderna Iscehisar), prop d'Afyon (Turquia) (Figura 8). Amb aquests tres exemplars podem dir que per ara dita producció és la més ben representada en el Pla de ses Figueres. Val la pena esmentar que el *marmor Docimenium* (també conegut com *marmor Phrygium* o *Synnadicum*) va circular àmpliament pels territoris de l'Imperi romà, i que la costa oriental i l'interior de la península Ibèrica no en són una excepció. En efecte, el marbre d'aquestes pedreres fou exportat cap a la capital, Roma, des de finals d'època republicana, estenent-se després als altres territoris de l'imperi. El seu ús no es va limitar a plaques de revestiment pavimentals o parietals, sinó que també fou molt buscat com matèria prima per elements arquitectònics estructurals i decoratius i fins i tot com a suport escultòric per la seva gran qualitat.³⁸ A *Hispania*, s'ha identificat sobretot la varietat amb venes morades (*pavonnazetto*) especialment com a revestiment en forma de plaques o petites *crustae*, arreu del territori (*lluro*, *Tarraco* i el seu territori, Baños de la Reina -a Calp, prop d'Alacant- i *Carthago Nova* pel que fa al lllevant peninsular, i diverses vil·les de l'interior com són la de Santa Rosa, a Córdoba, la de La Vega de Bazalote, a Albacete, la de Carranque, a Toledo, o la de Noheda, a Cuenca, per citar-ne només alguns exemples) tot i que a *Hispania* també n'arribaren columnes (com les de les vil·les de Carranque i Altafulla).³⁹

Pel que fa als marbres de més difícil adscripció, hem d'esmentar d'entrada els dos fragments de *greco scritto*, un d'ells altre cop corresponent a una *mensa*. Tot i que, donada la complexitat del tema, especialment després de que s'hagi comprovat arqueomètricament que molts dels *greco scritto* analitzats són efectivament originaris de la costa occidental de península Anatòlica (zona d'Èfes) i no del nord d'Àfrica, hem de dir que per ara no podem destriar si provingueren del territori de l'antiga ciutat d'*Ephesos* (Èfes, Turquia) o de les pedreres del cap de Garde, prop de l'antiga *Hippo Regius* (Algèria) (Figura 8).

37 ÀLVAREZ, A. *et alii*: "El mármol de..."; BELTRÁN, J.; LÓPEZ P.; LÓPEZ, J.M.: "La cantera romana...", p. 63-66. També exposat pel Prof. E. Papi a *Marmora Baeticae et Lusitaniae* celebrada a Sevilla i Mèrida l'any 2006 a la seva conferència "*Marmora Mauretaniae Tingitanae*", no publicada al volum editat per NOGALES, T.; BELTRÁN, J.: "*Marmora Hispana*..."

38 GNOLI, R.: *Marmora romana*..., p. 160-171; BORGHINI, G.: *Marmi antichi*..., p. 264-265; FANT, J.C.: "Cavum Antrum Phrygiae..."

39 ABASCAL PALAZÓN, J. M. *et alii*: *Baños de la Reina (Calpe, Alicante): un vicus romano a los pies del Peñon de Ifach*, Calpe, 2007, p. 159-167; ÀLVAREZ, A. *et alii*: *Informe de l'inventari preliminar dels materials lapidis procedents de la Vil·la dels Antigons (Reus, Baix Camp)*, Tarragona, informe inèdit; ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.: "Aproximació als materials lapidis decoratius presents al jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Estudi volumètric i comparatiu", a *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior, Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Barcelona, 1998, p. 43-49; GARCIA-ENTERO, V.; VIDAL, S.: "Marmora from the Roman site of Carranque (Toledo, Spain)", *Marmora*, 3, 2007, p. 53-69; GUTIÉRREZ DEZA, M. I.: "El opus sectile de la Villa de Santa Rosa, Córdoba", *Anales de Arqueología Cordobesa*, 16, 2005, p. 55-64; OTIÑA, P.: "Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)", *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, Època V, núm. 24, 2002, p. 111- 130; OTIÑA, P.: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla)*. Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano, Tarragona, 2005; SARABIA, J. *et alii*: "Los mármoles de La Vega (Balazote, Albacete). Tipos y morfología", *Lucentum*, 23-24, 2004-2005, p. 157-163.

En el cas de la columneta, la indefinició dels resultats de les analítiques aplicades a data d'avui, fan encara més difícil afinar en la identificació del marbre i, en conseqüència, del seu origen. Tot i que de moment aquests semblen apuntar que els Pirineus podrien ser la formació d'origen del marbre emprat per fer aquest element, es fa imprescindible continuar en l'estudi, no només a nivell d'analítiques sinó també de les formacions geològiques pirinenques per poder descartar o confirmar amb una base més sòlida aquesta hipòtesi tan preliminar.

Com ja hem mencionat, la falta d'un context estratigràfic i la manca d'alguna evidència sobre les peces, són uns inconvenients que ens impedeixen conèixer el moment en què aquests marbres arribaren a Cabrera. De tota manera, cal recordar que les dades aportades per les ceràmiques i les monedes del Pla de ses Figueres, suggereixen que la gran majoria d'aquests marbres, si és que no tots, degueren estar en ús entre els segles V a VII dC, encara que pogueren ser producte d'una reutilització.

Val a dir a més, que a Cabrera també s'han documentat ceràmiques dels segles V-VII dC provinents de la Mediterrània oriental, com per exemple ceràmica de vaixel·la LRC,⁴⁰ àmfora LRA1⁴¹ i LRA4,⁴² i ceràmica de cuina Oc/Or/62⁴³ i Oc/Or/67.⁴⁴ D'aquestes, les pàteres LRC, les àmfores LRA1 i les olles Oc/Or/67 (= C.A.T.H.M.A. 5 = Fulford Cass-35 = Reynolds W7.1) identificades a Cabrera, sembla que foren produïdes, al igual que els marbres d'Afyon, a la mateixa península Anatòlica, o a les illes més properes.

D'aquesta forma podem dir que, tot i que de moment no comptem amb un conjunt de marbres massa abundant i que en aquest punt encara tenim per davant una sèrie de problemes per resoldre, el seu estudi ens permet avançar una mica més en el coneixement del jaciment del Pla de ses Figuers de Cabrera. En efecte, la importació de les varietats de marbres amb les diferents procedències proposades és una demostració més de la importància de l'arxipèlag cabrerenc dintre de les rutes de navegació de l'Antiguitat.⁴⁵ D'igual manera, també hauria quedat demostrat que, tot i la petitesa de l'illa de Cabrera, aquesta continuaria formant part de la xarxa de distribució dels marbres a la Mediterrània de l'Antiguitat Tardana o l'Alta Edat Mitjana, molt probablement hereva de les rutes marítimes que unien els diversos territoris dominats per Roma des dels primers temps de la nostra era.

40 RIERA RULLAN, M.: "La ceràmica del...", p. 198 i 200-201; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Un possible taller...", p. 380-383; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 192; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 506 i 513; RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 97-98.

41 RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 122.

42 RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Campanya d'excavacions arqueològiques...", p. 356 i 368; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 200; RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 63, 65 i 74.

43 RIERA RULLAN, M.: "La ceràmica del...", p. 198 i 202; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Un possible taller...", p. 380-383; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 207; RIERA FRAU, M.M.; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 506 i 513; RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 86, 97-98; RIERA RULLAN, M.: "Enterramientos de la...", p. 100 i 120.

44 RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 89. RIERA RULLAN, M.: *Investigaciones arqueológicas sobre...*, p. 86, 97-98; RIERA RULLAN, M.: "Enterramientos de la...", p. 121.

45 RIERA RULLAN, M.: *El monestir de...*, p. 10 i 60; RIERA RULLAN, M.: "Excavacions arqueològiques a...", p. 177-180.

Una qüestió que encara roman sense resoldre és la referida a poder saber amb total seguretat si aquestes *mensae* o la pica, així com una columneta, podrien haver format part de les construccions de la comunitat monàstica de Cabrera, i, en el seu cas, saber a quin tipus de construcció varen pertànyer. Tanmateix però, creiem que aquest petit però significatiu conjunt de marbres del Pla de ses Figueres, presenta prou elements per poder-se relacionar total, o com a mínim majoritàriament, amb el món cristià dels segles V-VII dC. Esperem llavors que prest, noves intervencions arqueològiques i nous estudis de diversa índole ens ajudin a clarificar molts d'aquests interrogants.

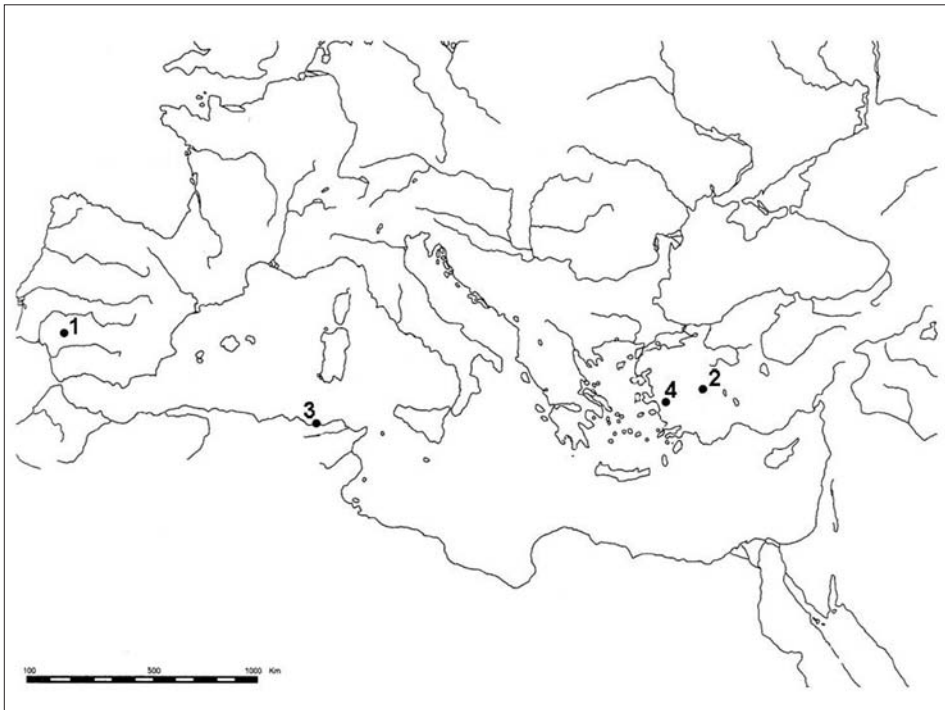

Fig. 8 Mapa esquemàtic de la conca mediterrània amb indicació de les pedreres esmentades al text:

- 1_ Almadén de la Plata
 - 2_ Dokimeion/Afyon
 - 3_ Cap de Garde
 - 4_ Èfes
- (Unitat d'Estudis Arqueomètrics, ICAC)

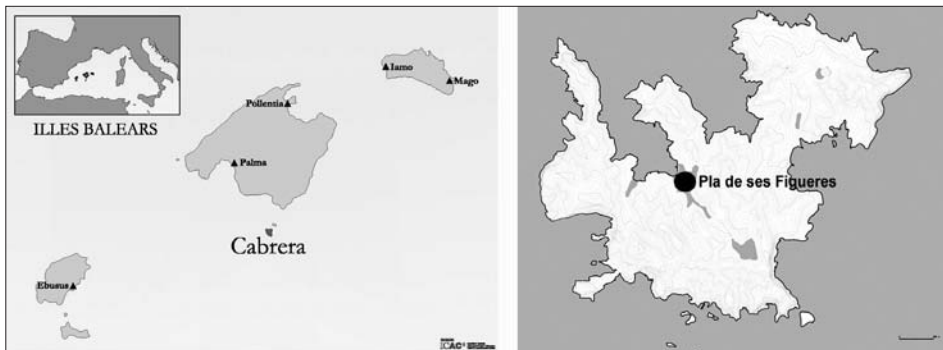

Fig. 1 Cabrera a l'arxipèlag de les illes Balears i el Pla de ses Figueres en el fons del port de l'illa
(Josep Maria Pucho-ICAC)

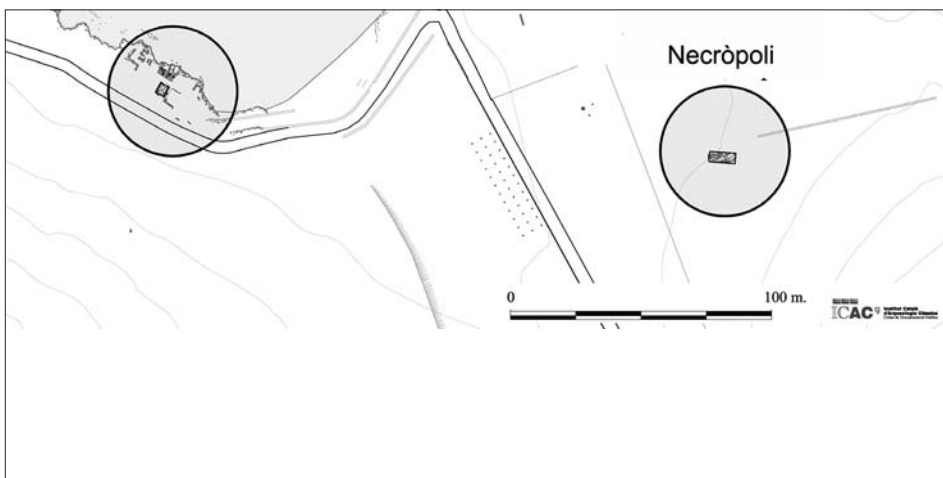

Fig. 2 Pla de ses Figueres
(Josep Maria Pucho-ICAC)

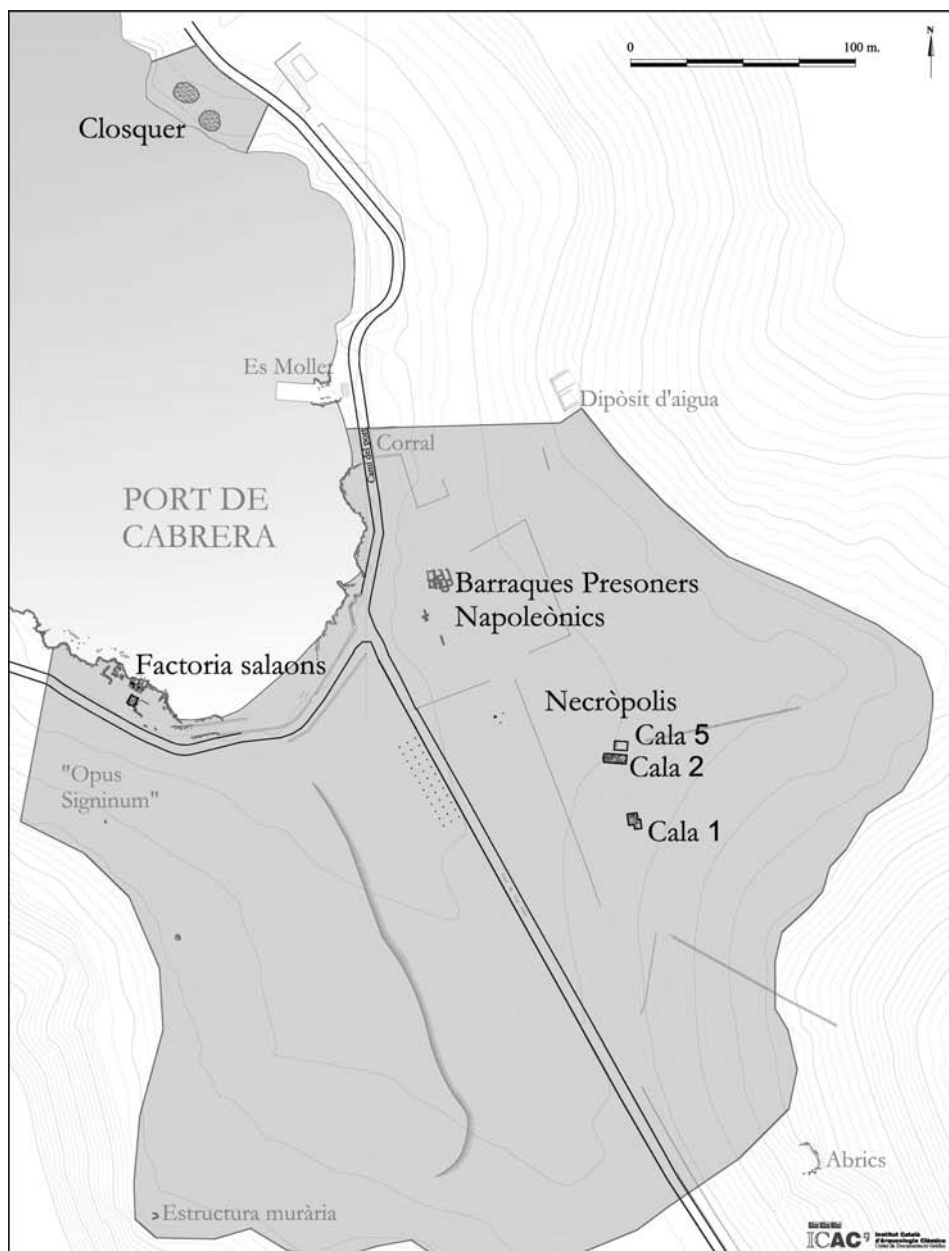

Fig. 3 Zones del Pla de ses Figueres on es trobaren els marbres ara presentats
(Josep Maria Puche-ICAC)

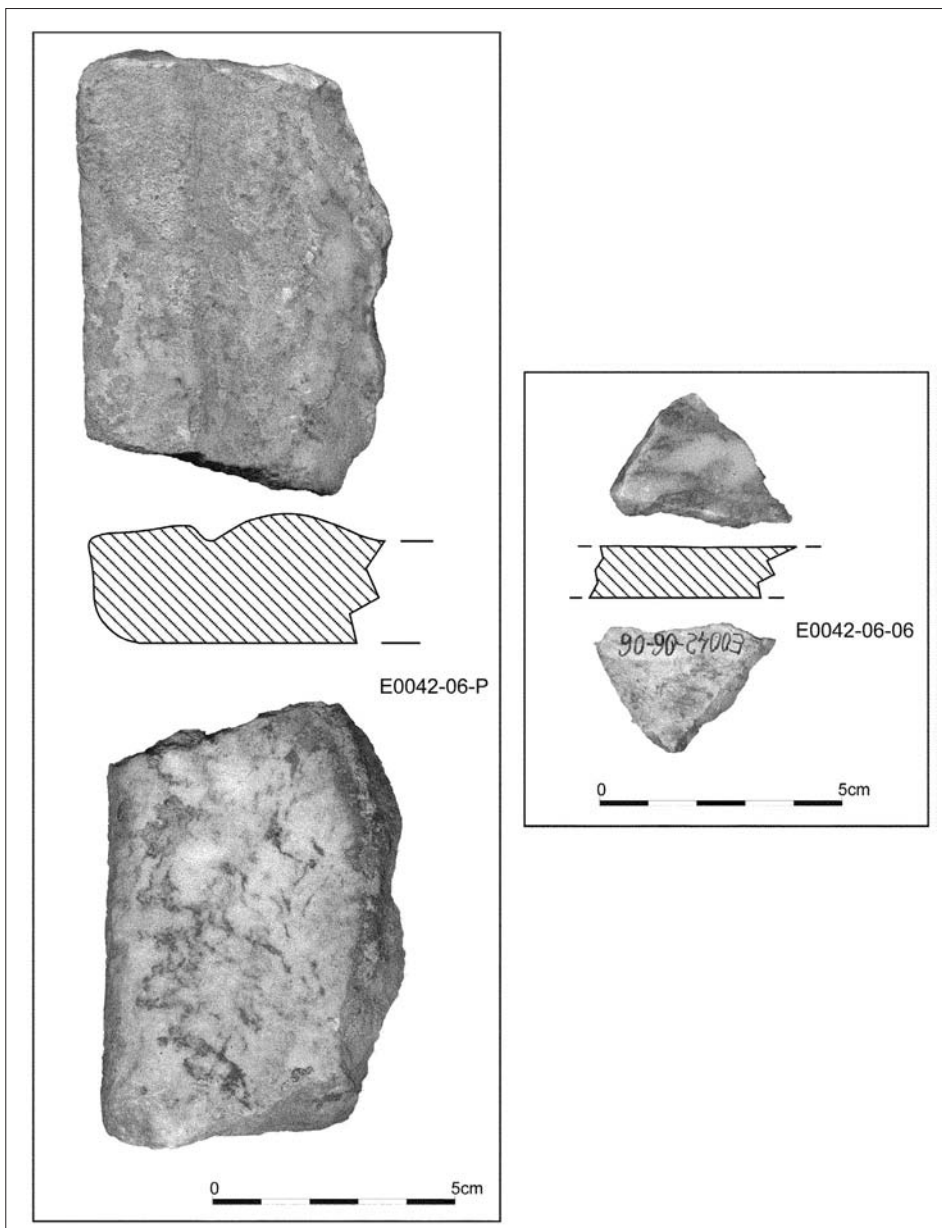

Fig. 4 Fragments de peces elaborades en *greco scritto*
(Mateu Riera)

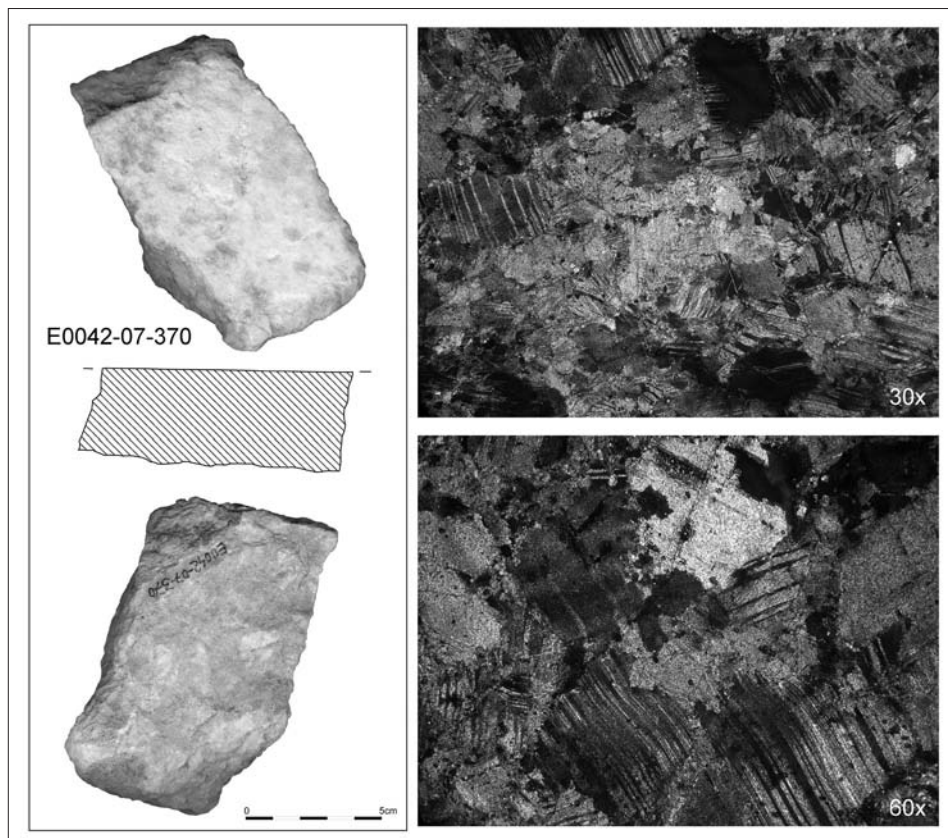

Fig. 5 Marbre blanc d'Almadén de la Plata: aspecte macroscòpic (dalt) i microscòpic (baix)
(Dibuix: Mateu Riera; Microfotografies: Unitat d'Estudis Arqueomètrics, ICAC)

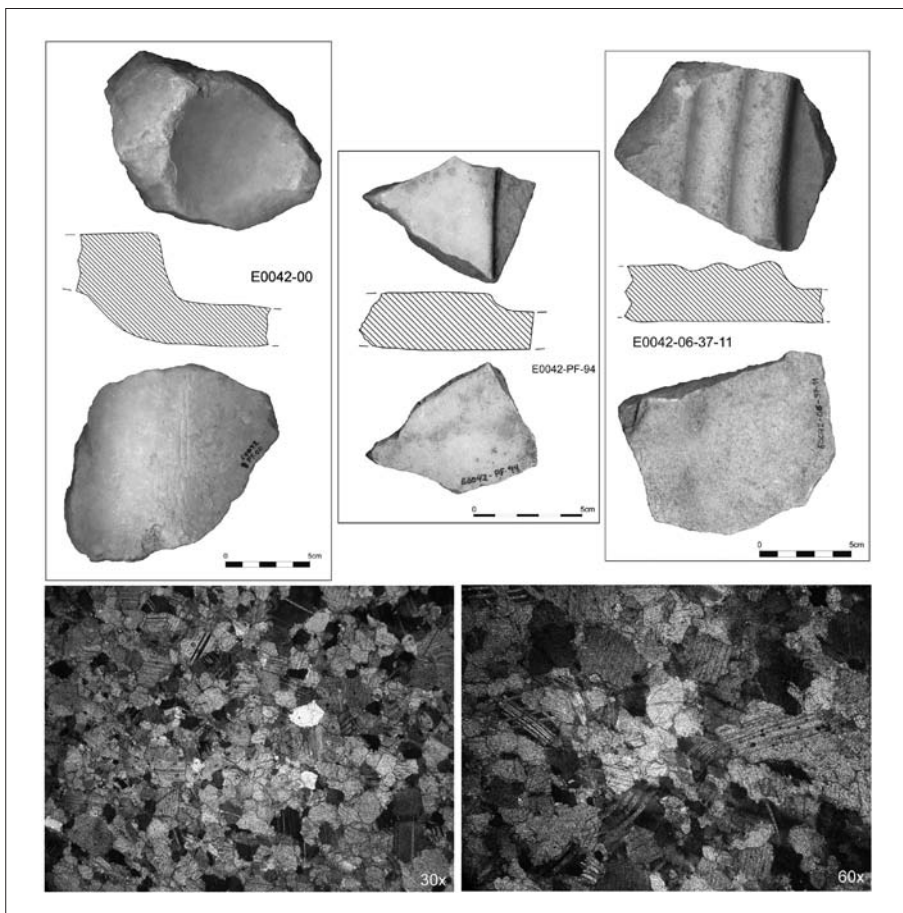

Fig. 6 Marbres d'Afyon. Aspecte macroscòpic (esquerra) i aspecte microscòpic de la mostra E0042-00 (dreta), representatiu dels tres fragments
(Dibuix: Mateu Riera; Microfotografies: Unitat d'Estudis Arqueomètrics, ICAC)

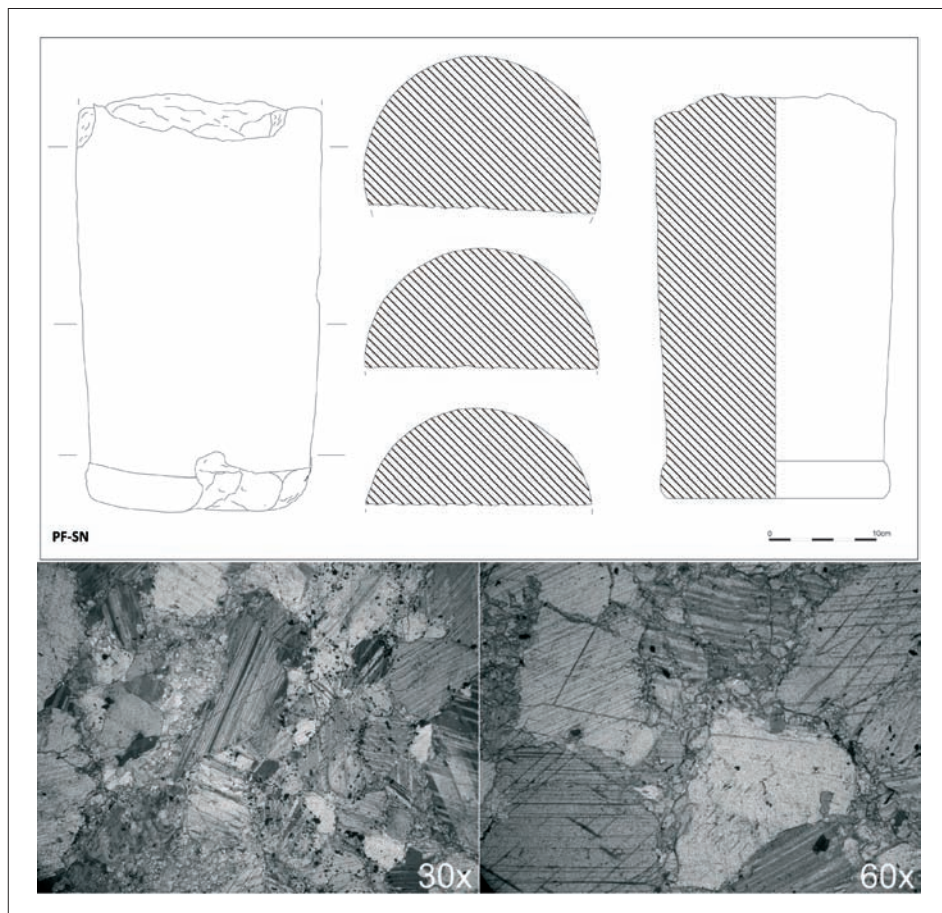

Fig. 7 Marbre blanc amb vetes grises, de procedència indeterminada. Aspecte macroscòpic (esquerra) i aspecte microscòpic de la mostra E0042-00(dreta)
(Dibuix: Jordi Hernández i Mateu Riera; Microfotografies: Unitat d'Estudis Arqueomètrics, ICAC)

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

ESTUDI ARQUEOMÈTRIC D'UNA XAPA DE GUARNIMENT MEDIEVAL TROBADA AL PUIG DE SA MORISCA (CALVIÀ, MALLORCA)

Bartomeu Lull Estarellas

Universitat de les Illes Balears¹

Resum: Es presenta l'estudi d'una xapa de guarniment de cavalleria medieval. Aquesta joia va ser trobada en el jaciment arqueològic del puig de sa Morisca (Calvià, Mallorca) durant l'excavació d'unes habitacions de cronologia almohade dins la campanya de l'any 2007. En aquest treball s'inclouen analítiques de composició realitzades amb microsonda electrònica (espectrometria per separació d'energies) i es discuteix la tècnica utilitzada per a la seva manufactura.

Paraules clau: conquesta de Mallorca, xapa de guarniment, arqueometal·lúrgia, daurat al foc.

Abstract: This paper presents the study of a medieval horse harness pendant. This jewel was found at the archaeological site of Puig de Sa Morisca (Calvià, Mallorca) during the excavation of several rooms from Almohade period during the 2007 campaign. This study includes compositional analyses made with electron microprobe (energy-dispersive spectrometry) and discusses the technique used in its manufacturing.

Key words: conquest of Mallorca, horse harness pendant, archeometallurgy, fire gilding.

Rebut el 12 d'abril. Acceptat el 30 d'agost de 2011.

¹ Grup de Recerca Arqueobaleà. Vull expressar el més sincer agraïment a l'Àrea de Prehistòria de la Universitat de les Illes Balears, i especialment al doctor Manuel Calvo Trias, per haver-me facilitat l'oportunitat de realitzar aquest petit estudi. També vull donar les gràcies al doctor Ferran Hierro Riu dels Serveis Científicotècnics de la Universitat de les Illes Balears per la seva inestimable ajuda.

El present treball s'inscriu dins les línies de recerca del projecte I+D *Producing, Consuming, Exchanging. Exploitation of Resources and External Interaction of the Balearic Communities during the Late Prehistory*, (HAR2008-00708) coordinat pel doctor Manuel Calvo Trias de la Universitat de les Illes Balears.

Introducció

El puig de sa Morisca, d'uns 120 metres d'altitud, inclou gran quantitat de jaciments arqueològics de diverses cronologies. Els materials més antics demostren que el seu cim ja va ser freqüentat des de 1250 BC.² En ell hi trobem una construcció circular d'època talaiòtica, lloc idoni des del punt de vista estratègic ja que des d'ell es controla perfectament gran part de territori i els accessos per mar d'una àmplia zona, incloent la propera cala de Santa Ponça. L'assentament prehistòric va ser abandonat cap a mitjans segle II dC. Posteriorment al 1203, any de la conquesta almohade de Mallorca, el puig de sa Morisca va ser novament ocupat, adossant-se a la construcció talaiòtica una sèrie d'habitacions en el seu vessant sud-est. L'ocupació almohade va ser relativament breu, ja que acaba bruscament el 10 de setembre de 1229 amb el desembarcament de les tropes catalanoaragoneses a la cala de Santa Ponça.

L'interès de les tropes de Jaume I per ocupar el pujol, just després del desembarcament, és lògic atès el valor estratègic de l'emplaçament. Així ho reflecteix el propi monarca a la seva crònica, on ens detalla el següent:

E trobaren un lloc qui havia nom Sancta Ponsa, e estimaren que allí era bon lloc d'arribar, e que hi havia un puig, e prop de la mar, e ab cinc-cents hòmens que hi poguessen pujar no hauriem paor que el perdessen ans seria arribat tot l'estol.³

L'avantguarda enviada per localitzar el punt de desembarcament de seguida va veure la conveniència de fer-se amb el puig, fàcilment defensable a causa de l'escarpat dels seus vessants i per les construccions talaiòtiques realitzades per a tal fi: sens dubte es tractava del puig de sa Morisca. Una vegada a terra es va ocupar el seu cim:

E foren aquests, aquells qui eixiren en terra: don Nuno, e don Ramon de Montcada, e el maestre del Temple, e En Bernat de Sancta Eugènia, e En Gilibert de Cruilles. E enans que ells hi fossen, hac bé set-cents peons de crestians en aquell puig que era prop del mar.⁴

Un altre cronista, Bernat Desclot, ens relata la seva versió dels fets:

E aquí viren un bell puig, alt e escarit; e un servent en camisa ab avarques als peus, ab un penó bausà, partí-se de la host e muntà-se'n al puig, e puis senyà ab lo penó que pensasen de muntar al puig abans que els sarraïns hi fossen. E quan cells de la host ho viuren, forenne molt alegres, e així com davallaren en terra ab llurs armes, muntaren al puig que la u no esperava l'altre.⁵

Així doncs, sembla lògic pensar que amb l'agitació del desembarcament i la presa del puig de sa Morisca, algun cavaller perdés un dels ornaments del seu cavall. Passats 778 anys, l'equip d'arqueòlegs, dirigit per Víctor Guerrero, Jaume García, Emili García i Manuel Calvo, va localitzar aquesta joia.

2 GUERRERO AYUSO, V. M.; CALVO TRIAS, M.; SALVÀ SIMONET, B.: "La cultura talaiòtica. Una sociedad de la edad del hierro en la periferia de la colonización fenicia", *Complutum*, 13, 2002, p. 241. S'utilitzaran les sigles BC per les referències a datacions C14, i aC per a la cronologia històrica o tipològica.

3 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 59. (Referències a les cròniques a partir de SOLDEVILA, F.: *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1971).

4 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 60.

5 DESCLOT, B.: *Llibre del rei en Pere*, Cap. XXXV.

Descripció de la peça

L'objecte va ser trobat al sector de la Torre III, a la Unitat Estratigràfica 222.⁶ Les mides de la placa són de 1,96 cm d'ample per 1,97 cm d'alt, les del passador són de 0,74 cm de llarg per 0,40 cm de gruixa màxima i el seu pes és de 4,38 g. Encara que la placa té qualque esquerda i la capa d'or es veu desgastada en algunes zones, podem dir que la conservació és bona, endemés ha passat per un procés de restauració. L'escut interior mostra el que pareix un error de factura, no coincidint la línia en el punt final de tancament de la figura geomètrica. En el revers, el passador presenta un trencament en el seu extrem. Aquest, de secció quadrada, segurament devia acabar en una punta, la qual es degué doblegar cap a dintre per clavar-la a la peça de cuir que l'allotjava.

Pel que fa al comentari i descripció de tipus podem dir que es tracta d'una xapa de guarniment de forma quadrada i contorn lobulat format per vuit lòbuls irregulars amb vora fina i llisa. L'interior dels lòbuls conté un motiu ornamental granulat. L'espai central l'ocupa un escut quadrilong de base arrodonida que allotja el motiu central. Aquest el constitueix un grif alat de perfil cap a esquerra en actitud passant amb la cua aixecada que destaca sobre camp rebaixat. Probablement es tracta d'una representació decorativa derivada del món heràldic.

Metodologia analítica

Les analítiques de composició s'han dut a terme als Serveis Científicotècnics de la Universitat de les Illes Balears. S'ha utilitzat la microsonda BRUKER AXS Microanalysis GmbH, amb XFLASH DETECTOR 4010 i resolució de 133eV acoblat al microscopi electrònic de rastreig (SEM) HITACHI S-3400N. L'equip compta també amb el paquet de software Quantax 400 per a realitzar els càlculs de composició. Cal assenyalar que el sistema utilitzat té dificultats per detectar elements minoritaris i es calcula que si la concentració d'un element és inferior a 0,3% del seu pes total aquest pot passar desapercebut.

Per a les anàlisis de composició s'ha retirat la pàtina, sempre en el revers de la joia, en tres punts d'un mil·límetre de diàmetre aproximadament. En canvi, a l'anvers, per determinar els elements de la capa de daurat, no s'hi ha intervingut per no fer malbé la fina capa d'or. Lògicament, a causa de l'alt valor museístic de la peça, no s'ha pogut realitzar cap metal·lografia que sens dubte ens hauria aportat totes les dades per comprendre la tècnica de fabricació de l'objecte de forma més fiable. Així i tot, amb l'estudi minuciós de composició i els detalls revelats pel microscopi electrònic, creiem que tenim dades suficients per aproximar-nos a les tècniques utilitzades per l'orfebre per a la construcció de l'objecte.

Analítiques de composició

La xapa de guarniment està formada per dues peces soldades entre si, una és la plaqueta que porta els motius ornamentals, l'altra la que té la funció de passador. S'han analitzat les dues peces i també la rebava formada en el punt d'unió d'ambdues.

La plaqueta està realitzada amb un aliatge d'un 85,27% de coure i un 14,73% de plom (fig. 5). La utilització de plom en un tant per cent relativament alt per a la realització de la joia

⁶ GUERRERO AYUSO, V. M. et alii: *Informe de la campanya d'excavació 2007. Puig de sa Morisca (Santa Ponça, Calvià)*, Informe Inèdit, Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca, 2007, p. 22.

té la seva lògica i demostra que l'orfebre coneixia a la perfecció els avantatges que ofereix aquest aliatge. La solubilitat del plom en el coure, encara que en estat líquid és bona fins a un 38%, en estat sòlid és pràcticament insoluble.⁷ Això causa que el plom sempre aparegui com a segregats dins la microestructura de l'aliatge i només una petita part quedi lligada al coure formant cristalls bimetàl·lics. Aquests segregats apareixen en forma de petits glòbuls que afavoreixen la fragmentació de l'estructura i la separació dels grans durant un treball de mecanitzat. Per tant, aquest aliatge binari Cu-Pb és molt adequat per un treball amb burí o cisell, ja que es facilita la formació dels encenalls durant el treball d'excavat, afavorint així la realització dels motius ornamentals de la peça. A la fotografia realitzada amb el microscopi electrònic a la zona analitzada poden veure's, sense l'ajuda de metal·lografia ni poliment, aquests segregats de plom (fig. 3). D'altra banda, les empremtes deixades pel treball d'excavat a l'anvers de la plaqueta es poden veure perfectament a la figura 4.

En canvi, tant el passador com la rebava formada en el punt d'unió de les dues peces són de coure molt pur (fig. 6), no havent-se detectat cap altre element de menor punt de fusió que servis d'aportació com a material soldant. Tot sembla indicar que la soldadura es va fer amb la tècnica de forja, aplicant calor i martellejant les peces aconseguint així la seva unió. En el moment de martellejar, el passador es va recolzar sobre la placa a una temperatura per sobre de la de recristal·lització (410°C aproximadament). Això va causar una deformació a la base del passador formant aquesta rebava. Aquesta és la raó del perquè la rebava del punt d'unió és de coure pur. No obstant això, hem de dir que sens dubte el punt d'unió interior, d'haver-se pogut analitzar aquesta zona de la soldadura, ens presentaria una estructura única de cristalls fruit de la coalescència en la qual també tindriem plom aportat pels grans bimetàl·lics de la placa i els seus segregats. Lògicament, aquest treball va haver de fer-se abans del treball ornamental, ja que sinó aquest s'hauria fet malbé. D'altra banda, probablement la plaqueta va haver d'escalfar-se per aconseguir la unió fixa, però sense arribar a una temperatura tan alta com l'aconseguida a l'extrem del passador, ja que aquesta no presenta una deformació tan acusada.

L'últim treball dut a terme per l'artesà va ser el de daurat de la peça. La tècnica de daurat de metalls es coneix des de finals del III mil·lenni aC. Aquesta consisteix a brunyir fines làmines d'or sobre un metall base, després se sotmet la peça a alta temperatura fins aconseguir la difusió d'ambdós metalls. Una altra tècnica més complexa és la utilització d'amalgama de mercuri.⁸ Aquesta es basa en aplicar una capa de mercuri a la peça que es vol daurar, després se li adhireixen fines làmines d'or. El mercuri té la propietat de dissoldre tant l'or com el coure, aconseguint així la unió dels dos metalls.

No obstant això, no sembla que sigui cap d'aquestes tècniques la utilitzada en la peça que estudiem. L'examen minuciós de l'objecte sota el microscopi electrònic no ens mostra cap evidència d'haver-se utilitzat pa d'or per a la seva manufactura. La capa d'or de la placa és extremadament fina, fins al punt d'haver-se perdut a quasi totes les zones més prominents i exposades a fricció.

⁷ ROVIRA LLORENS, S.; GÓMEZ RAMOS, P.: "Metalografía: realización e interpretación", a FERNÁNDEZ MANZANO, J.; SARABIA HERRERO, F. J. (eds.): *Arqueometalurgia del bronce. Introducción a la metodología de trabajo*, Valladolid, 1998, p. 72.

⁸ Sobre el daurat mitjançant amalgama de mercuri es pot consultar la descripció del llibre XXXIII de la *Naturalis Historia* de Plini el Vell.

Una altra tècnica de daurat de metalls més usual durant l'edat mitjana és la que es coneix com a daurat al foc,⁹ aquesta consisteix en dissoldre l'or en mercuri creant una amalgama. La barreja s'aplica sobre la peça a daurar que posteriorment s'escalfa per sobre dels 357°C,¹⁰ desallotjant així el mercuri aprofitant la seva alta volatilitat i quedant l'or fixat sobre l'objecte metàl·lic.¹¹ Aquesta operació es repeteix diverses vegades fins a aconseguir l'espessor adequat de la capa d'or. Tenim la primera descripció d'aquesta tècnica al papir de Leiden, datat a finals del segle III dC, encara que hi ha evidències que fan pensar que el document es va copiar d'un altre molt més antic.¹² Per altra banda, existeix la hipòtesi de la utilització del daurat al foc en algunes peces de la península Ibèrica cap el segle IV aC.¹³ Segons alguns autors correspondria a un focus d'invenió independent d'aquesta tècnica com a conseqüència de l'abundància de cinabri, sobretot a Almadén (Ciudad Real).

Pel que fa a la capa d'or, no s'han realitzat anàlisis quantitatives a causa de la seva subtilesa, ja que la profunditat de penetració dels electrons traspasa l'or arribant a l'aliatge Cu-Pb de base, impossibilitant-se així una quantificació real del metall. Un element destacable que s'ha pogut detectar com a traça associada a l'or és la plata (fig. 7).¹⁴

No s'ha detectat mercuri a la zona de daurat de la peça. Ja hem comentat que amb la tècnica d'anàlisi utilitzada, els elements inferiors al 0,3% del seu pes total, tenen dificultats per detectar-se. Per altra banda, tenim un altre problema: es podrien passar per alt quantitats petites de mercuri en quedar la línia de l'espectre d'aquest element emmascarat per la de l'or.¹⁵ De totes formes, ens hem de plantejar la possibilitat que el mercuri desaparegués pràcticament per complet després d'un procés de recuit prou intens com per aconseguir la seva total evaporació. En analitzar meticulosament la superfície de les zones desgastades, on ja no existeix or, només detectem el coure i el plom, i no el mercuri que es va haver de difondre en el metall base. D'haver existit alguna petita concentració d'aquest element no hauria existit cap dubte de la seva presència. Pareix més probable que s'haguessin pogut conservar restes de mercuri al fer servir l'amalgama per adherir pa d'or, ja que aquest té una gruixa superior dificultant la seva evaporació en el cas d'aplicar foc posteriorment.

9 Una interessant descripció de la tècnica del daurat al foc és la que ens fa el monjo Theophilus al llibre III de l'obra *De diversis artibus*.

10 Punt d'ebullició del mercuri.

11 Cal advertir del risc per a la salut que suposa la inhalació de vapors de mercuri a causa de la seva alta toxicitat. L'exposició freqüent a aquests vapors pot provocar un enverinament crònic (hidrargirisme o mercurialisme) de greus conseqüències.

12 CALEY, E. R.: "The Leyden Papyrus X. An English Translation with Brief Notes", *Journal of Chemical Education*, 3 (10), 1926, p. 1150.

13 PEREA CAVEDA, A. *et alii*: "Origen y trayectoria de una técnica esquiava: el dorado sobre metal", *Trabajos de Prehistoria*, 65 (2), 2008, p. 117-130.

14 Fins un 12% de plata pot provenir del mineral d'or. És un aliatge natural molt freqüent a la península Ibèrica (Intervenció feta pel doctor Ignacio Montero Ruiz durant el congrés *Archaeometallurgy: Technological, Economic and Social Perspectives in Late Prehistoric Europe. Meeting in honour of Salvador Rovira*, 2009, Madrid).

15 Amb l'espectròmetre de dispersió d'energies (EDS), l'energia del pic de l'or La és de 7,972 keV i la L β és de 9,700 keV. Els pics del mercuri cauen molt a prop dels de l'or: La 8,247 keV i L β 10,081 keV.

Conclusions

Pel tipus de passador, es pot deduir que l'objecte estudiat va haver de formar part d'alguna peça de gruixut cuir, probablement de la guarnició d'un cavall. Durant l'edat mitjana, el costum d'engalanar als cavalls va tenir una gran difusió; l'ús de petites plaques, a més de la seva funció ornamental, indicaven a qui pertanyia l'animal, eren signe d'identitat d'una classe social i també servien com a amulet que protegia el cavall.¹⁶ La utilització d'aquests tipus d'ornaments pels cavalls va ser molt freqüent a partir del segle XIII, començant a decaure el seu ús en el segle XV.¹⁷

La presència d'un trencament a l'extrem del passador explica la causa de la pèrdua de la joia; fet que molt bé podria haver passat en el moment d'ocupació de la cala de Santa Ponça i presa del puig de sa Morisca per part de les tropes cristianes. És molt probable que la punta del passador fos la darrera tasca d'elaboració, i que es fes mitjançant un treball de martellejat en fred, provocant la fatiga del metall i fent aquesta part de la peça més fràgil que la resta. De totes formes, sense la realització d'una metal·lografia no ho podem afirmar.

El procés de construcció de la peça va consistir en la fabricació d'una xapa d'aliatge Cu-Pb que després es degué retallar en la forma desitjada. Posteriorment es va soldar el passador mitjançant foc i martellejat. El dibuix ornamental d'excavat es realitzà utilitzant burins i cisells, després es daurà al foc l'anvers de la placa.

Per la tècnica de construcció, l'elecció dels materials i la qualitat de les ornamentacions, es dedueix que l'artesà que va realitzar la joia coneixia perfectament el seu treball i tenia una gran experiència. Per la utilització de coure amb plom per a la placa decorada i per la tècnica de daurat, podem deduir la possessió d'amplis coneixements sobre les propietats mecàniques dels metalls i els seus aliatges per part de l'orfebre.

Per altra banda, és curiós l'error en el traçat de l'escut durant el procés de fabricació, que no va motivar la repetició de la peça. No obstant, cal dir que amb el desgast de la capa d'or l'equivocació actualment es nota molt més, i que quan la capa de daurat devia ser nova l'errada segurament no era tan visible.

¹⁶ MARTÍN, M. L.: *La colección de pinjantes y placas de arnés medievales del Instituto Valencia de Don Juan en Madrid*, Madrid, 2004, p. 6.

¹⁷ MARTÍN, M. L.: "Adornos metálicos en los caballos: pinjantes y aplicaciones", *Archivo Español de Arte*, 50 (199), 1977, p. 304.

Fig. 1 Anvers de la xapa de guarniment

Fig. 2 Revers de la xapa de guarniment

Fig. 3 Segregats de plom de la placa (taques més blanquinoses)

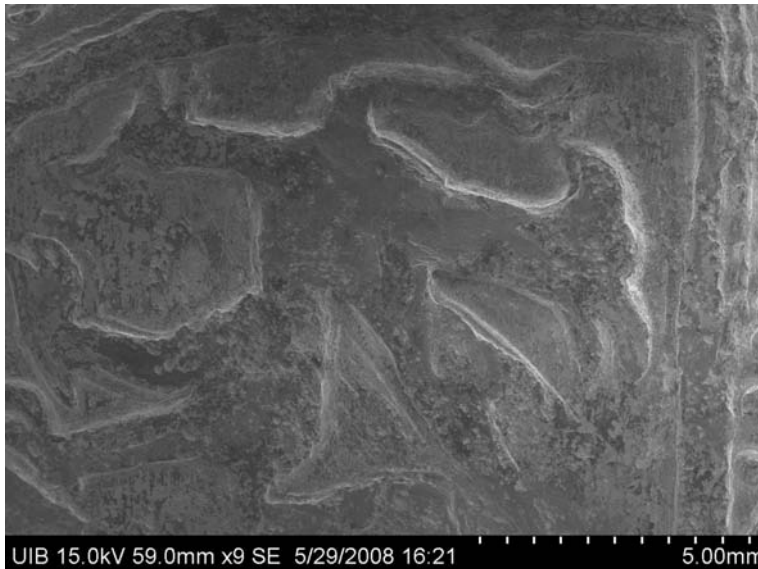

Fig. 4 Detall de les emprentes deixades pel treball d'excavat

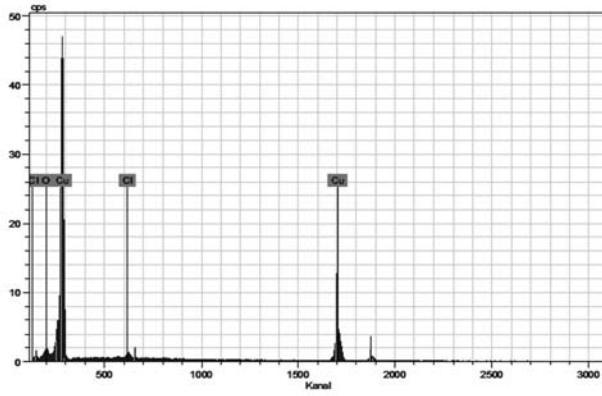

Fig. 5 Identificació per EDS dels elements de la placa

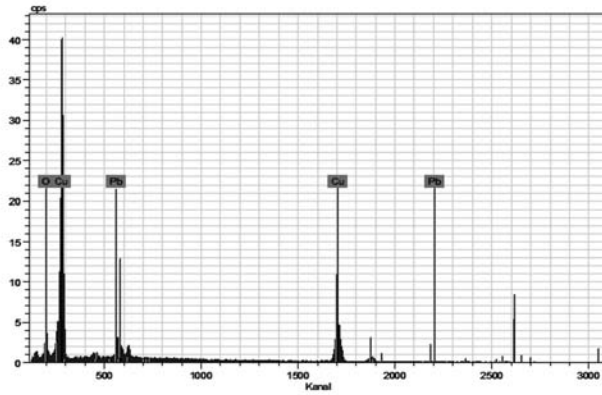

Fig. 6 Identificació per EDS dels elements del passador

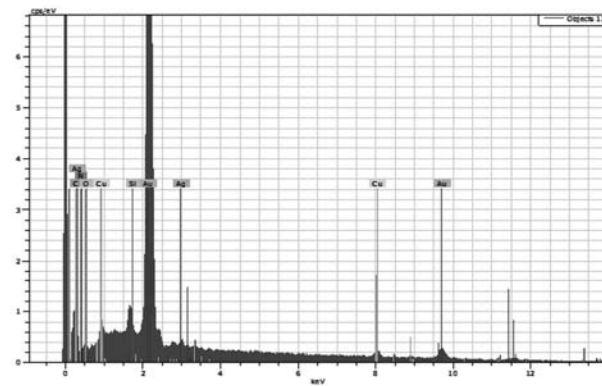

Fig. 7 Identificació per EDS dels elements de la capa de daurat

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

APUNTS SOBRE EL MONESTIR DE SANTA MAGDALENA DE LA CIUTAT DE MALLORCA (SEGLES XIII-XV)

Maria Barceló Crespí

Universitat de les Illes Balears

Resum: El monestir de monges agustines de Santa Magdalena de la Ciutat de Mallorca ha merescut poca atenció per part dels estudiosos pel que fa als primers segles de vida. Probablement el motiu sigui la poca documentació conservada tant en el propi monestir com en altres arxius. Aquesta comunitat no assolí la influència ni el prestigi que tingueren la de Santa Margalida i la de Santa Clara i n'és mostra la procedència social de les monges entre les quals eren poques les que pertanyien a nissagues de l'oligarquia ciutadana. Així i tot la seva importància és indiscutible.

Paraules clau: monestir, agustines, Ciutat de Mallorca, Santa Magdalena.

Abstract: The monastery of Augustinian nuns of Saint Magdalene in Palma (Majorca) has received little attention from researchers regarding its first years of existence. Probably the reason for this is that the documents conserved, both in the monastery itself and other archives, are very scarce. This community of nuns did not achieve the influence and prestige of others such as Saint Margaret and Saint Claire's. An indicator for this is the social background of the nuns of Saint Magdalene, among whom very few belonged to families from the citizenship oligarchy. Nevertheless, their importance is beyond doubt.

Key words: Monastery, Augustinian, Palma (Majorca), Saint Magdalene.

A l'actualitat, la historiografia mallorquina ja compta amb alguns estudis sobre les comunitats monàstiques femenines medievals com és ara un monestir a la part forana, el del puig de Pollença (agustines), i tres a la ciutat, el de Santa Margalida (agustines), el de Santa Clara (franciscanes) i el de Santa Elisabet (jerònimes).¹ Ara bé, no n'existeix cap sobre el de Santa Magdalena (canoneses agustines).²

En efecte, gairebé no ha merescut l'atenció dels estudiosos mallorquins, pel que fa als seus inicis a l'època medieval.

Tal vegada es degui a la poca documentació conservada que, fins i tot a nivell tradicional, s'ha repetit que la rierada de 1403 li féu malbé. Així, a tall d'exemple, de la col·lecció de pergamins guardats al monestir, d'un total de 56 (entre 1418 i 1567) només 5 són anteriors a l'any 1500. I a l'Arxiu del Regne de Mallorca les dades, més aviat poques, són de procedència diversa i es troben espargides de manera molt dispersa entre diferents sèries documentals. La mala sort ha fet que la documentació hagi desaparegut pel que respecta als començaments de la seva existència.

En aquest article es pretén arreplegar dades, algunes publicades i altres inèdites, sobre dit monestir en la seva trajectòria durant els anys de la tardor medieval.

Sobre la data de fundació

L'any de la fundació del monestir, no queda clar. Una dada toponímica del dia 30 de gener de 1236 assabenta que la dona Sanxa venia a Ramon Reboster unes cases que tenia a la ciutat de Mallorca al carrer de Santa Maria Magdalena pel preu de 18 sous malguresos.³ Ara bé, sembla que aquest topònim es refereix a l'hospital i no al monestir. Dit hospital, del mateix nom, era més antic i es remuntava als anys de la conquesta de Mallorca per part de Jaume I. En els primers temps, una i altra institució estaren molt lligades i no resulta fàcil precisar el moment en què començaren a portar una vida autònoma. Per això la data exacta de la fundació és confusa.

El cronista Vicenç Mut, a la segona meitat del segle XVII, apuntava el següent:

De las Monjas de Santa Madalena.

En la parroquia de Santiago, delante de la Puerta Barbolet, que después llamaron Plegadissa, y agora la Puerta de Jesus, ay un Monasterio de Monjas del hábito de S. Pedro con invocacion de S. Madalena dizen que fue en el año 1349 por concession del Pontifice Clemente VI que las llamó Monjas de la penitencia de S. Maria Madalena pero esso en tomar el principio de la fundacion desde dicha concession de Clemente, porque en un Privilegio del Rey D. Pedro de 19 de Noviembre de 1370 he leído que las Monjas de S. Madalena avia mas de quarenta

1 BORDOY BORDOY, M. J.: *El monestir del puig de Pollença. La seva història (1348-1564)*, Pollença, 2005. BORDOY BORDOY, M. J.: *Arran de la Porta Pintada. Poder i prestigi femení al monestir de Santa Margalida (Ciutat de Mallorca, segles XIII-XVI)*, Palma, 2009. SASTRE I BARCELÓ, J. C.: *Espiritualitat i vida quotidiana al Monestir de Santa Clara. Ciutat de Mallorca, segles XIII-XV*, Palma, 2006. ESTELRICH COSTA, J.: *El convent de Santa Elisabet. Beguins, terceroles, jerònimes (Mallorca 1317-2000)*, Palma, 2002.

2 Malgrat això, en consta una síntesi al llibre de MURRAY, D. G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios de Mallorca. Historia, Arte y Cultura*, Palma, 1992, p. 123-127. També a BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, p. 325-337.

3 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII (Documentari)*, Campos, 2001, p. 156.

*años recibían sobre la Universidad un censo de sesenta y siete quateras de trigo; y mandó el Rey que aquel censo fuese el último de los que redimía y hacía quitación la Universidad; y así antes del año 1330 ya este Convento se llamaba de las Monjas de S. Magdalena. Viven en él hasta 44.*⁴

L'erudit Guillem Terrassa va escriure: *Por estos tiempos se fundó en Mallorca una casa para retiro de mugeres Arrepentidas junto al hospital de Santa Magdalena que mandó fundar después de la conquista Don Hugo, conde de Ampurias. El 1309 ja funcionava perquè per un reial privilegi el rei concedía licencia para pedir limosna... para la sustentación del Colegio ó Convento de las Arrepentidas de Mallorca. De que se puede inferior que poco tiempo ó al lado ó en el mismo hospital de Santa Magdalena se fundaría la casa para mujeres Arrepentidas. En el mateix sentit es manifestava el P. Gaietà de Mallorca.*⁵

Pel que fa a l'hospital Quadrado afirmava el següent:

*Por hospital empezó Santa Magdalena, al extremo de la calle de San Jaime y lindando por la espalda con la Riera, bajo el patronato del conde de Ampurias en cuya porción radicaba; y sin dejar de serlo hasta la unión de los hospitales, entraron desde principios del siglo XIV a compartir la habitación con los enfermos unas religiosas agustinas, que por su titular y por apellidarlas de la penitencia el papa Clemente VI, se cree fueron pecadoras convertidas. Reformó en 1359 su clausura el obispo Colell vedando la entrada a todo varón mayor de catorce años.*⁶

Álvaro Campaner va escriure, tot referint-se al 1332: *Por estos tiempos se fundó en Mallorca una casa para retiro de mugeres arrepentidas, junto al hospital de Santa Magdalena, que mandó fundar despues de la conquista D. Hugo, conde de Empurias, cuya primera Ministra fué Maria Massot, como resulta de cierto Real privilegio del Sr. Rey D. Pedro.*⁷ El mateix autor va apuntar al seu *Cronicón* (1881) que el 25 d'abril de 1491 *se empezó la construcción del monasterio de religiosas Magdalenas en esta ciudad.* Tot condueix a pensar que aquest autor, que sembla recollir la notícia de Guillem Terrassa, es refereix a la construcció d'un nou edifici o almenys en part.⁸

Zaforteza Musoles anotà que el fundador de l'hospital de Santa Magdalena fou Guillem de Torrella, nebot del bisbe Cabanelles de Girona, com a darrera voluntat del comte emporità. Cal recordar que tant el bisbe de Girona com el seu nebot formaren part de l'host d'Empúries a la conquesta de 1229. La informació recollida per aquest autor afegeix que:

En 1305, antes de las calendas de mayo, el capellán del hospital de Santa Magdalena, pide local para su habitación, a ser posible, como aditamento, a la capilla del hospital, del lugar

4 MUT, V.: *Historia del Reyno de Mallorca*, II, Palma, 1650, p. 551

5 MURRAY, D. G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 123. Aquests autors recullen la informació de: TERRASSA, G.: *Anales de Mallorca*, I, 1775, p. 76. Obra manuscrita conservada a la Biblioteca Balear de La Real. Sembla que Terrassa es contradiu assenyalant més tard que fou en els anys trenta del segle XIV. GAIETÀ DE MALLORCA: *Miscel·lànes Històriques*, III, 188. (manuscrit conservat a la Biblioteca de Can Vivot, de Palma).

6 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia: Islas Baleares*, Barcelona, 1888, p. 848-849. En referència a l'hospital tampoc hi ha llibre ni article. Això no obstant, es troba en premsa l'article de BARCELÓ CRESPI, M.: "Notes sobre l'hospital de Santa Magdalena de la ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)" que es publicarà al volum d'homenatge a la Dra. Maria Teresa Ferrer i Mallol que prepara la Institució Milà i Fontanals (CSIC) de Barcelona.

7 CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicón...*, p. 45.

8 CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicón...*, p. 193.

MARIA BARCELÓ CRESPI

señalado para cementerio parroquial de San Jaime. Junto a este hospital, en 1332, se fundó una casa de arrepentidas, cuya primera ministra fue María Massot, según se desprende de cierto Privilegio del Rey Don Pedro, el cual en 1345, les dio dos casas junto a la de fundación, que eran de los bienes confiscados a Pedro de Puigdorfla. Con ello agrandaron el primitivo local, que en 1349 se convirtió en monasterio de religiosas del hábito de San Pedro, bajo la misma advocación de Santa Magdalena, con autoridad del Sumo Pontífice Clemente VI, mediante su Bula expedida en el noveno año de su pontificado, y de que fue Priora la ya citada María Massot. El hospital, aún después de fundado este convento, siguió en el mismo edificio hasta la unión de todos los hospitales en el General.⁹

Cal convenir que la fundació del monestir degué tenir lloc molt a principis del segle XIV.

La protecció reial

Com s'ha dit, a la vora de l'hospital i de l'antic cementiri de la parròquia de Sant Jaume s'instal·là una comunitat de monges que en una anotació del paborde Terrassa, de 1349, es confirma que el monestir d'arrepentides adoptà la regla de Sant Pere per més envant (data no coneguda) acollir-se a la de Sant Agustí, cosa que també feren les monges del puig de Pollença el 1388.

De bon principi comptaren amb el suport reial. L'any 1311 el Reial Patrimoni per *provisió de les dones repenedides* lliurava certes quantitats en festes assenyalades del calendari litúrgic:¹⁰

la festa de Santa Maria de març_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el cinquè diumenge de Quaresma_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el sisè diumenge_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el dijous de la Cena_1 lliura, 4 sous, 6 diners

la festa de Pasqua_1 lliura, 4 sous, 6 diners

la festa de Sant Marc_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el dia d'Ascensió_1 lliura, 4 sous, 6 diners

el dia de Cinquagesma_1 lliura, 4 sous, 6 diners

III dies que foren provehides per lo senyor rey com fo passat desta vida i foren per cascuna vegada_3 lliures, 13 sous, 6 diners

I dia que foren provehides per lo senyor rey en Sanxo_1 lliura, 4 sous, 6 diners

la festa de Santa Maria d'agost_1 lliura, 7 sous, 5 diners

la festa de Tots Sants_1 lliura, 7 sous, 5 diners

el tercer dia de Tots Sants_1 lliura, 7 sous, 5 diners

el dia de Nadal_1 lliura, 7 sous, 5 diners

el dia de Sant Silvestre_1 lliura, 7 sous, 5 diners

De l'any 1323 igualment consten les donacions a *les dones de Penitència*:¹¹

⁹ ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca. Estudio histórico toponímico*, V, Palma, 1988, p. 247.

¹⁰ LLOMPART, G.: "La población hospitalaria y religiosa de Mallorca bajo el rey Sancho (1311, 1324)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 33-34, 1979, p. 96. Aquest autor s'ha basat en les dades aportades pel *Manual de Rebudes e Dades* ARM, RP 1685, f. 123.

¹¹ LLOMPART, G.: "La población hospitalaria y religiosa ...", p. 97. L'autor ha extret les dades de ARM, RP 3400, f. 12.

el dia 5 d'abril, festa de Santa Maria_1 lliura, 3 sous, 11 diners

la festa de Pasqua_1 lliura, 3 sous, 11 diners

el dia 27 d'abril, festa de Sant Marc_1 lliura, 3 sous, 11 diners

la festa de Cinquagesma_1 lliura, 3 sous, 11 diners

el dia 30 de juliol, festa de Santa Maria_1 lliura, 5 sous, 8 diners

la festa de Tots Sants_2 lliures, 11 sous, 4 diners

la festa de Nadal_1 lliura, 6 sous, 3 diners

la festa de Sant Silvestre i Santa Coloma_1 lliura, 6 sous, 3 diners

Per aquestes dates, 1324, són interessants les despeses efectuades pel Reial Patrimoni en concepte de roba i teles quan na Berenguerona ingressà a l'orde de les penedides. Qui era Berenguerona? Poques coses se'n saben, només que Bernat Rotlan pagà 47 lliures i 11 sous del patrimoni del rei *per les messions i despeses que foren fetes de manament de monsenyer en Felip en l fadrina per nom Berenguerona, la qual en Pere de Besanta amenà de Cepta, qui era cativa, i lo senyor de Cepta tramès al dit monsenyer en Felip i eyl manà que fos mesa ab les penedides i que la fos comprada roba, axi de jaure com de vestir i breviari, i que fos provehida la casa de les dites penedides de menjar i de beure lo jorn que la dita fadrina hi entreria.*¹² L'aixovar consistí en:

4 canes de blanquet per fer dues gonelles, a raó de 27 sous la cana, comprades a P. Rotger_5 lliures, 8 sous

2 pales de *blayc* a obs de causes_6 sous, 9 diners

2 canes i 6 pales de negre, a obs de mantell, a 30 sous la cana_4 lliures, 2 sous, 6 diners

5 canes de burell, a obs de dues cotes, a raó de 24 sous la cana_6 lliures

2 canes de burell, a obs de mantell_2 lliures, 8 sous

6 canes de cordellat, a obs de dues camises, a raó de 7 sous la cana_2 lliures, 2 sous

2 flassades, de la muller d'en Calcell_20 sous, 10 diners

baixar el drap de la llana_2 sous, 2 diners

2 saveyes entre fil i fer_1 lliura

2 màrfegues amb la palla_1 lliura, 12 sous, 3 diners

2 llençols al llit d'infermeria_15 sous

drap de lli per sudaris i vels_18 sous

portar els llits i l'arquibanc_1 sou, 9 diners

2 cadafs i una taça

1 matalàs i travesser del llit d'infermeria_3 lliures

1 travesser a l'altre llit_10 sous

2 coixins_8 sous

1 vànova al llit d'infermeria_2 lliures, 10 sous

48 ciris que pesaren 12 lliures_1 lliura, 12 sous

2 moltons per provisió_1 lliura, 12 sous, 2 diners

¹² LLOMPART, G.: "La población hospitalaria y religiosa...", p. 97-98. Les dades provenen de ARM, RP 3401, f. 103.

MARIA BARCELÓ CRESPI

3 cabrits_1 lliura, 12 sous

cols, carn salada i llenya_10 sous

pa el dia que hi entrà_1 lliura, 5 sous

1 llit de post d'infermeria_16 sous

1 llit de post de convent_12 sous

1 arquibanc_1 lliura, 6 diners

al sastre per cosir les vestidures que foren dos mantells, dues cotes, tres gonelles i altres_10 lliures, 5 sous, 8 diners

sabates, patins i altres coses_4 sous

quantitat que havia bestret en Besant_3 sous, 11 diners

1 alquise per a llit de convent_1 lliura, 15 sous

També Pere el Cerimoniós va mostrar cert interès per aquest monestir. A la ciutat de Perpinyà el 5 idus de maig de 1345 concedia a les monges de Santa Magdalena poder amortitzar per engrandir el seu monestir i per adquirir rendes fins a 50 lliures censals. Entre altres coses apuntava que la casa i la capella eren reduïdes i per això *cum presenti carta nostra dictis monialibus concedimus generosequos aliquas domos parvas contiguas monasterio supradicto*.¹³ Altrament el rei Pere, des de Barcelona, el 19 de novembre de 1373 ordenava als jurats de la ciutat i regne de Mallorca que observassin les ordenances del 18 de juny envers la redempció d'un cens de 67 quarteres i mitja de forment a favor del monestir de Santa Maria Magdalena. D'aquesta manera corresponia al prec de la reina Elionor per a que les monges poguessin aliviar la seva pobresa.¹⁴

Més tard, el rei Pere comunicava als jurats que havia demanat al bisbe de Mallorca la seva col·laboració per a la recent fundada comunitat a Barcelona per tal d'organitzar-la semblant a la mallorquina. Sol·licitava el trasllat de dues monges i a ser possible que una d'elles fos sor Vallfogona de la que tenia magnífiques referències. La missiva era de la tenor següent:

Als amats e feels nostres los jurats e prohòmens de la Ciutat de Mallorques.

Lo Rey:

Nos escrivim al Bisbe de Mallorques per altra letra nostra sots aquesta forma. Com lo monastir de les dones de penitència de Santa Maria magdalena, lo qual nos hauem hedificat e fundat en la ciutat de Barchinona, haia mester dues dones daquell matex orde que sien honestes e de bona vida, e bona conversació, e sien aptes e couinents en fer lo diuinal ofici; e encara a instruhir e ensenyar lo dit ofici a les altres qui, seran aptes a apendre, e encara com loch hi hagués que la una d'aquelles, o ab dues pohuessen esser regidores e preladesses de dit monastir. E haiam entès que en lo manstir del dit orde que és en Mallorques ha tantes donas qui poden esser tramesas dues a aquest monastir de Barchinona. Per açò pregam vos molt affectuosament que vos per amor de Déu e nostra e, per bona hedificació d'aquest monastir per nos fundat e hedificat axí com dit és, endrecets e façats ab acabament que les dues donas d'aquest monastir aytrals com és dit, sien trameses encontinent a aquest monastir de Barchinona. Car açò serà cosa plasant a Déu e a son servey e nos vos ho grahirem molt. Dada en Barchinona a XIII dies de setembre en l'any dejús escrit. E com haiam entès que una dona apellada sor Vallfogona del dit monastir seria couinent per que nos volem les dites dues dones, per çò volem e us pregam que us informets axí com mil porets de la dita dona si és aytal com sa mester segons la nostra voluntat dessús declarada. E si dues non podeus hauer

¹³ AGUILÓ, E.: "Documentos curiosos del siglo XIV", BSAL, VIII, 1900, p. 426.

¹⁴ CATEURA BENNÀSSER, P.: *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Palma, 1982, p. 453-454.

per aquest monastir, que almenys haïam la dita Sor Valfegona si és suficient axí com dessus és dit. E açò comenam a la vostra discreció pregants vos que en açò donets diligència e cura axí com de vos confiam: Dada en Barchinona XVIII dies de setembre. En l'any de la Nativitat de nostre senyor M. CCC. LXVIII. Rex Petrus.¹⁵

Precisament durant el 1348 o poc després i en ocasió de la pesta negra s'hagueren d'habilitar cementiris. El de la parròquia de Sant Jaume es va aixemplar fins a l'hort de Santa Magdalena la qual cosa indica que el monestir ja estava en ple funcionament.¹⁶

Relaxació monàstica

L'arribada al soli episcopal d'Antoni de Galiana, mallorquí, degué coincidir amb un moment de relaxació monàstica, intuïda ja a l'anterior pontificat. El 1368 el nou bisbe hagué de reiterar la prohibició dictada pel seu antecessor agravant la pena si es desobeïa. El text deia així:

Anthoni per la gràcia de Déu bisbe de Mallorques. A l'amada en Jhu. Xpt. la prioressa del monestir de Santa Maria Macdalena e a les Monials del dit Monestir salut e dilecció en aquell qui és de totes les coses vera salut. Notifficam vos que per coses iustes, honestes e rahonables, següent la forma e la manera de Monssenyer Nantoni de bona memòria bisbe de Mallorques predecesor nostre avem aordonat que negun hom de qualque condició ho estament sia, que sia d'edat X anys ansús e per tenor de les presents ara novellament ordonam ne gos entrar ne gos passar oltre lo portal del parlador del dit monestir que és après del segon portal e dessà lo pati per on hom puya al cor de la esgléya del dit monestir ne gos entrar en lo dit monestir e passar lo portalet per on hom entra del monestir a la esgléya e si lo contrari farà volem que en continent encorregua sentència de excomunicació e si alguna monial en assò sia consistent e no dirà e no manifestarà lo vet per nos posat al volent entrar oltre los termes per nos demunt dits e assignats volem que en continent sia vedada e no res menys estia dos jorns enclusa en la preson del dit monestir. Perque per la tenor de los presents manam a totes e sengles monials del dit monestir que aquesta nostra present ordinació fermament observen e en quant en eles sia fassan entegrament observar sots les penes desús contengudes. Manam a vos Johan Pesilla missache de la nostra cort jurat que en aquesta letra e totes coses contengudes en ella publichs e lesques dins lo Convent del dit Monestir en presència de les dites dones prioressa e manials del dit Monastir, escrivent de la mà an aquesta present letra e lo dia e la hora de la publicació per tu fettas. Dat. Mayor. XVIII Novembris anno a nativitate Dn. M^o CCC^o VIII°.

Que quidem litera predicta fuit lecta et publicata in Monasterio Ste. Me. Macdalene die Sabbati XVIII Novembris per Joannem Pesiliani nunciem predictum post horam vesperorum prou ipse Joannes retulit.¹⁷

Aquest document permet entreveure alguns aspectes de l'immoble conventual del qual, malauradament, no n'ha quedat vestigi de la seva traça medieval.

Aspectes econòmics i vida quotidiana

L'estretor que sovint passaven les monges s'aprecia en un document del primer dia de juliol de 1340 quan el lloctinent recomanava a les autoritats de Menorca i Eivissa dues monges sor Auleguera i sor Garners, religioses del monestir de Santa Magdalena les quals havien

15 PASCUAL, E.: "Carta del rei Pere III als jurats de Mallorca i altres monges de Santa Magdalena, convent d'aquest nom fundat a Barcelona", *BSAL*, VII, 1897-1898, p. 33.

16 LLOMPART, G.: "Cortejos luctuosos y patrióticos en la Mallorca medieval", *BSAL*, XXXIII, 1968, p. 315.

17 RIBER, L.: "D. Antoni de Galiana, obispo de Mallorca", *BSAL*, XI, 1905, p. 542-555.

d'anar a dites illes per recaptar almoines o sia *causa mendicandi*.¹⁸

També s'aprecia el 30 de maig de 1369 quan a instància de Nicolau Colomer, prevere, procurador de Sibília, vídua de Pere Colom, paraire, es manava a la prioressa de Santa Magdalena que en el termini de dos dies pagàs a dita Sibília tot allò que li devia per drap que li havia comprat. D'altra banda, el 12 de maig de 1416 a instància de la prioressa es reclamava a Martí Caller, sabater detenedor dels béns de sor Martina Caller, monja de la comunitat de Santa Magdalena, que dins sis dies li pagàs 26 sous que devia al monestir per un aniversari de la seva germana.¹⁹

La situació precària, adesiara, veia una mica de llum gràcies a llegats i deixes diverses de persones devotes o de familiars de les monges. Els exemples són molts. En el testament de Saurina, vídua de Simó Esглеies, ciutadà, del 13 de juliol de 1359 consta la deixa de 20 sous a les monges de Santa Magdalena a més d'altres 20 a sor Francisca Massa del mateix monestir.²⁰ El 30 de maig de 1418 una còpia del testament de Constança, esposa de Bartomeu Pellisser, signat davant el notari Antoni Sorell assabenta que llegava a Joana, esposa de Nicolau Planes, mercader, un cens de 10 lliures i un altre de 6 quarteres de blat que pagava Bartomeu Llabrés de Sencelles. Aquests llegats havien de passar al convent de Santa Magdalena a la mort de dita Joana amb obligació de repartir un paner de pa sobre la sepultura de Guillemona, esposa de Jaume Destals, a la catedral front a la capella de Santa Anna i un altre en el fossar on reposaven el ossos dels pares de la testadora i dos ciris de 4 lliures i candeles.²¹

També les dones, en ingressar a la comunitat, podien aportar els seus béns. El dimecres 18 de gener de 1447 Pràxedis Bertrana volent entrar en religió donava totes les seves propietats al monestir de Santa Magdalena amb la intenció de servir i obeir. Oferia 30 lliures per al seu sustent i 6 lliures per caritat. Sor Isabel de Santacília, la prioressa, amb totes les altres monges congregades en capítol *acceptamus et recipimus vos dictam Praxedem in monialem et sororem nostram et dicti conventus*. Actuaren de testimonis el paraire Macià Nadal i el guixer Pere Ferran.²² Igualment el 22 de setembre de 1447 Cília que fou muller de Jaume Jordi, argenter, en el moment separada del marit, volia entrar al monestir de Santa Magdalena i hi feia donació dels seus béns.²³ Amb anterioritat Cília ja havia mantingut una estreta relació amb el monestir i n'és mostra que el dilluns 7 de novembre de 1446 sor Isabel Santacília reconeixia tenir en comanda 30 lliures a Cília, muller de Jaume Jordi, argenter. Els testimonis van ser Salvador Sureda, cavaller, i fra Pere Joan, dominic.²⁴ El 19 de gener de 1500 Asbert de Pacs, àlies de Puigdorfila, donzell, hereu de Clara muller de Nicolau de

18 VICH SALOM, J.; MUNTANER BUJOSA, J.: *Documenta Regni Maioricarum, (Miscelánea documental)*, Palma, 1945, p. 185.

19 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Recurs dels menestrals a la justícia eclesiàstica durant l'època medieval (1356-1429)", *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI)*, Palma, 1991, p. 332 i 341.

20 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins de l'arxiu parroquial de Santa Creu*, I, Palma, 1989, p. 118.

21 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio de Santa María Magdalena de Palma de Mallorca", *Fontes Rerum Balearium*, III, 1979-1980, p. 339.

22 ARM, Prot. A-92, f. 104-104v.

23 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *El sexe a Mallorca. Notes històriques*, III, Palma, 1996, p. 102.

24 ARM, Prot. A-91, f. 39v-40.

Pacs, ciutadà, i del seu pare Pere de Puigdorfila, ciutadà, entregava a les seves germanes Annetta i Isabel que volien ingressar en religió al monestir com a part de l'heretat i legítima.²⁵ El dissabte 10 de juny de 1525 Eulàlia de Santacília i la seva germana Jerònima, menors de vint-i-cinc anys, filles i hereves d'Arnau de Santacília, volent ingressar al monestir de Santa Magdalena, de consentiment de la prioressa sor Joana Galmés, renunciaven als drets d'herència a favor del seu germà Arnau de Santacília però es retenien 12 lliures de censos per a la seva sustentació. Els testimonis foren Joan Ribot, prevere, Joan Cabaspre i Gaspar Calaf, ciutadans.²⁶ El dimecres 14 de setembre de 1524 la prioressa sor Joana Galmés i sor Magdalena Font (suposadament novícia), entre altres monges, reunides en capítol al so de campana, arribaven a un acord amb Jaume Font de Muro, germà de sor Magdalena. Aquesta renunciava a tots els drets que li pertanyien de l'herència del pare Antoni Font a favor del germà sota la condició que Jaume li doni *hun vestit videlicet gonella, túnica, cota, hàbit y mantell, ruquet de li, oblant (?), corretge y una flassada y cera in forma solita in die qua ego dicta soror Magdalena Font recipiam habitum seu velum et hoch teneamini facerer hinch ad festum Omnium Sanctorum proxime futurum*. Jaume Font acceptà.²⁷

Eren moltes les persones pietoses que en els seus testaments es recordaven del monestir en el sentit de deixar-hi alguna quantitat encara que fos insignificant. Valgui l'exemple de Nicolaua (filla d'Arnau Serra, ciutadà, i d'Antonia), vídua d'Antoni Sala, ciutadà, i que primer fou esposa del donzell Bernat de Puigdorfila, en el seu testament del 4 de març de 1423 indicava: *item lego monialibus monasteriorum Sancte Clare, Sancte Margarite e Sancte Marie Magdalenes et dominabus Tercie Regule scilicet cuilibet ipsorum monasteriorum decem solidos dicte monete ut orent Deum pro anima mea*.²⁸ Per la seva banda, Bartomeu Fornaca, eremita, en el testament del qual el 1482 apareix *leix al convent da madona Sancta Magdalena de la ciutat de Mallorques sinch sous*.²⁹ Igualment, el 17 de juny de 1531, quatre mesos abans de morir mossèn Gabriel Vaquer guiat per la fervent devoció que tenia cap al monestir de Santa Magdalena i com a satisfacció i remissió dels seus pecats així com els dels seus parents i benefactors, va instituir una missa diària a celebrar pel prevere que elegís la prioressa. Per dotar aquesta missa atorgà al monestir la suma de 20 lliures censals cada any.³⁰

Una de les entrades principals del monestir era la percepció de censos. El dia 17 de desembre de 1475 la prioressa i les monges reunides al so de campana a la sala capitular reconeixien rebre de Mateu Samates, ciutadà, curador testamentari de la seva néta Tomassa (filla de Bartomeu Samates i d'Eulàlia, notari ja difunt) 50 lliures que eren per redimir 5 quarteres de forment censal.³¹ Elionor, muller de Bernat de Lloscos, donzell, en el seu testament escriturat el 1510 deixava 4 lliures a les monges del monestir de Santa Magdalena per a què, una vegada morta, cada any per la festa de Sant Miquel el prevere Rafel Bonet hi

25 ARM, Prot. C-262, f. 24v-25.

26 ARM, Prot. R-593, f. 20-20v i 21.

27 ARM, Prot. R-592, f. 89v-90.

28 ARM, H-43, f. 57v.

29 ARM, Prot. A-96, f. 308-308v.

30 ARM, Prot. B-125, f. 80 i B-126, f. 91v-93v. Citat a BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: "Mossèn Gabriel Vaquer en el context de les lletres mallorquines de la tardor medieval", *BSAL*, 62, 2006, p. 204.

31 ARM, Prot. T-811, f. 22v-23.

celebràs missa per a la seva ànima.³² El dimarts 23 de juny de 1517 les monges reunides a la sala capitular del monestir reconeixien haver rebut de Nicolau Pellicer 45 lliures per quitació de 3 lliures i 8 sous censals que el monestir rebia per unes cases d'en Pellicer, situades a l'Argenteria superior de la ciutat, per la festa de Sant Joan del mes de juny. Els testimonis foren Francesc Rubert, paraire, Pelai Unís, donzell, i Gabriel Sunyer, paraire.³³ El 27 de febrer de 1521 Margalida, vídua de Bernat Cotoner, ciutadà, ofería a la prioressa i monges 2 lliures censals anuals amb la condició que per la festa de la Mare de Déu de març celebrassin un aniversari i missa per als seus parents *cum serimonie solemniter*.³⁴

Les mancances de la comunitat exigien més. A la ciutat de Roma, el 5 de gener de 1471, a instància del canonge Joan de Soldevila, beneficiat a Santa Magdalena, set cardenals concediren perpètuament cent dies d'indulgència a qui ajudàs amb la seva llimosna a les necessitats del monestir i als que visitassin la seva església el dia de Santa Magdalena, Santa Helena, Santa Marta, Sant Llätzer i la dedicació de la dita església.³⁵

Les monges comptaven amb un administrador per tenir cura del seu patrimoni. El 1444 era Pere Mòger. El dia 13 de novembre de 1451 la prioressa sor Isabel de Santacília i les altres monges congregades al so de campana *ut moris est* nomenaven procurador el prevere Joan Morro, ecònom del monestir, per solucionar una qüestió existent entre la comunitat i Pere Valentí, Joan Descatlar o la seva muller Violant en relació a 4 quarteres de forment censal.³⁶ El dilluns dia 24 de maig de 1479 les monges nomenaven el notari Jaume Ferrando, jove, per demanar allò que era degut al monestir, sobretot, censos. N'eren testimonis Jordi Joan de Ruestro, donzell, i Pere Joan, sabater.³⁷ El dimarts 13 d'abril de 1484 les monges de Santa Magdalena, congregades al so de campana com era costum dins la sala capitular del monestir, de bell nou nomenaven procurador el seu ecònom Jaume Ferrando, notari.³⁸ El 24 d'abril de 1490 era elegit com a procurador Jaume Gil, prevere beneficiat a la Seu, per demanar el que les era degut tant de diners com de forment. Rebia 12 lliures anuals de salari.³⁹ El 18 de maig de 1492 el nomenat era Pere Poquet, prevere beneficiat a la Seu.⁴⁰

El dijous 2 de juny de 1463 Jaume Carbonell i la seva esposa Coloma, habitants de Bunyola, venien al prevere Pere Seguals, procurador de les monges de Santa Magdalena, 12 quartans d'oli bo, novell i clar *pro servitute unius lampadis que arderi debet in ecclesia dicti monasterii in capella Sancte Elene*, portats a Ciutat per la festa de Sant Andreu i pel preu de 20 lliures. Aquest document sembla confús atès que aquestes 20 lliures pareix que foren llegades al monestir pel mercader Francesc Miró en el seu testament.⁴¹

32 ARM, Prot. T-471, f. 41-42v.

33 ARM, Prot. J-9, f. 89v-90.

34 ARM, Prot. R-324, f. 22-24.

35 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio...", p. 340.

36 ARM, Prot. S-40, f. 5-7.

37 ARM, Prot. T-813, f. 65v.

38 ARM, Prot. T-819, f. 67-67v i T-866, f. 25-25v.

39 ARM, Prot. C-239, f. 42-42v.

40 ARM, Prot. T-445, f. 13v-14.

41 ARM, C-949, f. 13-14.

De vegades el procurador es feia càrrec d'altres qüestions. El 5 de maig de 1473 els jurats, previs els tràmits d'Antoni de Sant Pere, notari i procurador del monestir de Santa Magdalena, ratificaven el dret de l'aigua que prenia *alt al portal del Cirtar que aquí en e après venia e discorria per la barbacana del mur de la ciutat que és al dit portal tro a la porta Plegadissa* i donaven les ordes pertinents per al seu compliment a Tomàs Barberà, siquier, i a Bernat Marçà, picapedrer, davant el notari Andreu Boix.⁴²

De la mateixa manera, a nivell personal, algunes monges podien tenir un administrador o procurador per als seus propis béns. El dijous 21 de març de 1465 sor Anneta Basseta, nomenava procurador Jaume Cortei, paraire, per exigir tot el que se li devia.⁴³

Sor Isabel Santacília també disposava de béns. Així el 28 de febrer de 1453 Joaneta, donzella, filla d'Antoni Puig, ciutadà, amb consentiment de sor Isabel Santacília, prioressa del monestir, del seu pare i altres amics, es col·locava en matrimoni amb el mercader Arnau Genovard. El dot ascendia a 400 lliures que donava la prioressa dels seus propis béns. Desconeixem quins lligams, d'amistat o de parentiu, existien entre la prioressa i Joaneta.⁴⁴ El 20 de febrer de 1488 es produí la venda per part de les monges a la seva germana en religió sor Jaumeta Venya de *quendam cameram dicti monasterii et conventus que fuit sororis Francine Vallmajor [...] scituatam intus dictum monasterium*. El preu quedà establert en 35 lliures.⁴⁵ D'igual manera, el 7 de juliol de 1506 sor Gabriela Monserrada amb consentiment de la prioressa ratificava una donació que féu a Pere Tomàs sense indicar de què es tractava. Actuaren de testimonis Pasqual Vidal i Mateu Armengol, teixidors.⁴⁶

El dissabte 7 de novembre de 1500 sor Joana Olzina, amb consentiment de la prioressa sor Joana Gassulla, venia a Miquel Gual, teixidor de lli, unes cases seves (botiga i algorfa) prop de la font del Sepulcre, en el carrer de Lluç Oliver pel preu de 26 lliures més el pagament de varis censos.⁴⁷ El 30 de març de 1501 la mateixa sor Joana Olzina, venia al tintorer Pere Sala unes cases seves situades a la parròquia de Sant Jaume en el carrer d'en Lluç Oliver, sota alou del bisbe i capítol de Mallorca, fadiga de deu dies i a mercè de lluíisme i a cens d'1 lliura de prebebò cada any per a les candeles de la Seu i altres censos. El preu establert era de 18 lliures i 5 sous.⁴⁸ El 22 de setembre de 1501 l'esmentat Miquel Gual i la seva muller Francina feia venda de la casa que comprà a sor Joana Olzina a Helena, *femina enamorada*, situada al carrer d'en Lluç Oliver i que confrontava *ab uno latere cum quadam transversia per quam tenditur de dicta via publica ad fontem vulgo dictam del Sepulcre*, per l'altre costat amb cases que foren de la dita monja i ara eren del tintorer Pere Sala i per la part de darrera amb hort/jardí de la vídua de Ponç des Laners. El preu de venda era de 28 lliures. Actuaren de testimonis Miquel Mates, teixidor de lli, i Rafel Ferrer, paraire.⁴⁹

42 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio ...", p. 341.

43 ARM, Prot. C-138, f. 31v.

44 ARM, Prot. M-175, f. 72.

45 ARM, Prot. M-632, f. 7.

46 ARM, Prot. P-528, f. 8-8v.

47 ARM, Prot. C-242, f. 223-223v.

48 ARM, Prot. C-243, f. 48-48v.

49 ROSSELLÓ VAQUER, R.: *El sexe a Mallorca...*, p. 45.

El patrimoni cultural

El patrimoni d'època medieval conservat al monestir consisteix en tres peces notables de l'estil gòtic.⁵⁰

La més antiga i important és el retaule dedicat a la santa que dona nom al monestir. Degué presidir l'església gòtica. És obra de varis pintors que a la segona meitat del segle XIV destacaren a Mallorca. La taula central amb figura exenta de Maria Madgalena, sembla ser obra de Francesc Comes atès que, malgrat no estar documentada, les seves característiques estilístiques són inconfusibles. Les taules laterals són atribuïbles al mestre del bisbe Galiana, anomenat així perquè treballà en diversos encàrrecs encomanats per aquest bisbe qui, com s'ha dit, mantingué una estreta relació amb la comunitat en el seu afany de millorar l'orde intern del monestir. Més recentment els carrers laterals han estat atribuïts a Nicolau Marçol. Hi destaca l'organització dels plafons laterals dedicats el de la dreta a la vida de la santa, d'acord amb el relat evangèlic, mentre que en el tram esquerre el pintor seguí les directrius de la llegenda àurea donant a conèixer la vida de la santa i les seves companyes en el seu mític desplaçament a Provença i el seu ulterior desenvolupament a través de la llegenda de les santes Maries de la mar. La seva factura, malgrat l'estat de conservació, és d'un valor iconogràfic poc habitual en la pintura gòtica mallorquina. El pinacle central amb la representació de la Verge i el Nin asseguts en un tron monumental i envoltats d'àngels músics és de més difícil atribució tot i que, habitualment, es consideri obra de Joan Daurer.

No desmereix interès el que correspon a la taula monumental de Santa Helena obra de Rafel Mòger (tercer terç del segle XV) per pura anàlisi estilística. La figura de la Santa abraça la creu i es troba asseguda en tron historiat acompanyada d'àngels amb els símbols de la Passió. Als seus peus el donant, amb hàbit dominicà, sembla ser un membre de la família Soldevila segons apareixen les seves armes a la part més alta del retaule. Es desconeix la seva procedència, és a dir, si prové d'una donació al monestir per part d'aquesta família o si hi ha arribat d'un altre indret.

Complementa la trilogia un petit retaule dedicat a la Verge, Sant Miquel i Sant Joan Baptista obra de Joan Rosat o Rosató, qui fou conegut abans de la seva identificació documental com el mestre de les Predel·les.

D'altra banda, les monges de Santa Magdalena guarden un únic exemplar que va pertànyer a la Beata del *Breviari* mallorquí de 1506, imprès a Venècia. En aquest llibre hi ha una primerenca representació de la Sibila.⁵¹

⁵⁰ BARCELÓ CRESPI M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca...*, p. 336-337. SABATER, T.: *La pintura mallorquina del siglo XV*, Palma, 2002, p. 39, 2 62-263 i 238.

⁵¹ MUNTANER BUJOSA, J.: "La primera imprenta mallorquina. Los impresores Caldentey y Calafat", *BSAL*, XXXI, 1959, p. 486.

Fita toponímica

Com a referència toponímica en l'espai urbà de la ciutat de Mallorca el monestir suposava una fita. Per això sovint se l'esmenta per tal de situar algun immoble. Així, per exemple, el 14 de març de 1444 Esclarmonda, esposa de Mateu Huc, feia venda davant el notari Pere Mòger a la dona Nicolaua d'una casa a la parròquia de Sant Jaume prop del monestir de Santa Magdalena per la que Gabriel Roig, beneficiat a la Seu, pagava 16 sous de cens anual. Confrontava amb el carrer de Sant Jaume, casa de la venedora i un carreró que anava a la Conqueta. El preu establert va ser de 23 sous i actuà de testimoni el propi Pere Mòger que també era administrador del monestir.⁵² Jordi Brondo, cavaller, vivia a la parròquia de Sant Jaume, *assats prop del monestir de Santa Magdalena*, segons consta a l'inventari dels seus béns (1472).⁵³ El dimarts 29 de març de 1475 Gregori Galmés, picapedrer, venia a Bernat Marsà, picapedrer, una casa seva situada a la parròquia de Sant Jaume *coram portali maiori ecclesie monasterii Beate Marie Magdalene que domus primo et antiquitus erat dormitorium et coquina hospitalis vulgariter dicti Sancte Magdalene*. Era tinguda sota alou i directe domini de l'hospital general i tenia dret a aigua. Confrontava amb *via publica discurrente coram dicta ecclesia Sancte Magdalene*, amb capella *qui ibi est*, amb hort del dit hospital i cases de Pere Morro, prevere. El preu a pagar era de 18 lliures.⁵⁴ El 18 de juliol de 1496 Joan Perelló, prevere beneficiat a l'església de Santa Eulàlia, establia en emfiteusi a Antoni Pelegrí, paraire, *quendam ortum meum scituatum intus parochia Sancti Jacobi ante monasterium beate Magdalene*.⁵⁵ El ja citat Gregori Galmés picapedrer, establia el 1497 a Pere Joan, sabater, i a la seva muller Margalida, unes cases de la seva propietat enderrocades, una de les quals tenia un hort contigu, situades a la parròquia de Sant Jaume *satis prope monasterium Sancte Magdalene*. Confrontaven amb via pública que va de l'església de Sant Jaume a l'esmentat monestir, casa del donzell Berenguer de Tagamanent, hort de Gabriel Cervià, casa de na Truiola, casa del propi Pere Jaume i *cum quodam carrerono vocato dels Scolans eunte de dicta via publica usque locum del taulat*.⁵⁶

Altres dades

Era important el càrrec de capellà del monestir que solia recaure en alguna persona de confiança de les monges. El dilluns dia 7 d'octubre de 1510 hi hagué una reunió del capítol catedralici en el qual, tots concordants, varen concloure que per a l'obtenció de la capellania fundada a l'església de Santa Magdalena a l'altar de Santa Helena pel prevere Joan Rotlan difunt, vacant per la mort del prevere Urbà Samates, la qual capellania pertanyia al Capítol, es proposaria per cobrir-la el prevere Pere Servera.⁵⁷

Les monges el 17 de febrer de 1486 assistiren a la cerimònia de les exèquies del lloctinent general del regne Blanes de Berenguer mort el dia abans. Se l'exposà a la capella del castell reial i hi acudiren els frares, monges, autoritats, etc. per més tard esser sepultat al

⁵² ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio ...", p. 340.

⁵³ ARM, Prot. C-174, f. 152.

⁵⁴ ARM, Prot. A-100, f. 94r-95r.

⁵⁵ ARM, Prot. P-391, f. 96v-97.

⁵⁶ ARM, Prot. C-256, f. 48-49v.

⁵⁷ ACM, Actes Capitulars 1.626, f. 222.

convent de fra menors. El notari Joan Porquers deixà escrit:

Item lo prop dit die feta absolució sobre lo dit cors seperadament unes de les altres per les monges de Sancta Margarita e de Sancta Magdalena, les de Santa Clara perque no hixen del monestir no y vingueren. E per semblant no-y vingueren les monges dites de la terça regla perquant les han tretas del monestir de Sancta Elizabet ahon staven, e han ne fet monestir de Sent Jerònim. Les dites monges dites de la terça regla perque no vivien degudament les tregueren del dit monestir, pretenen elles que·ls és stada feta injusticia, are stan en una casa prop Sent Miquel ab prou vergonyal lur.⁵⁸

Durant la Germania se sap que hi havia guaites als campanars de la Seu, de les parròquies i d'algun convent per evitar que s'hi refugiassin mascarats i a la vegada protegir el recinte. El convent de Santa Magdalena no se n'escapà essent-ne guarda Pere Joan, teixidor de lli d'origen menorquí.⁵⁹

A tall de conclusió

La comunitat monàstica de Santa Magdalena no assolí la influència ni el prestigi que sí ho feren les de Santa Margalida i de Santa Clara i n'és mostra la procedència social de les monges. Només observar els llinatges hom se n'adona que hi manquen dones pertanyents a famílies de l'oligarquia ciutadana. El mateix Zaforteza Musoles afirma que *en sus primeros años, no tomó este convento el incremento que hemos visto han alcanzado otros.*⁶⁰ Així i tot la seva importància és indiscutible. A partir de 1552 començaria per a la comunitat el seu major esplendor quan hi entrà l'humil donzella de Valldemossa Catalina Tomàs, la famosa beata, que esdevindria ara per ara l'única santa mallorquina. De llavors ençà el monestir es convertí en un dels més importants de la ciutat.

⁵⁸ MUNTANER, J.: "Un noticiero de finales del siglo XV", *BSAL*, XXVI, 1953, p. 50-52.

⁵⁹ BERNAT, M.; SERRA, J.: *La veu de la revolta. Sermonadors i profetes a les germanies de Mallorca (1521-1523)*, Palma, 2008, p. 174.

⁶⁰ ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La Ciudad de Mallorca...*, p. 247.

Nòmina de monges identificades

1368

Elisenda Amada
 Berenguerona de Bell-lloc Eixalona
 Comtessa Brunilla
 Benvenguda Careta
 Catalina Castaya Busquerona
 Francisca Fillola
 Catalina Guillelma
 Angelina Jordana
 Agneta Jordano
 Blanca Lampaies
 Agneta Maiola
 Francisca Moreia
 Blanca Muleta
 Cília Romera
 Elisenda Rossa
 Catalina Vallfogona
 Agneta Vilanova
 Magdalena (...)

1447

Eulàlia Auleta
 Anneta Barreta
 Praxedis Bertrana
 Caterina Camps
 Françaia Caselles
 Clara Catanya
 Caterina Clapés
 Joaneta Francina
 Caterina Gilaberta
 Antònia Guitarda
 Bartomeva Hugueta
 Anneta Hugueta
 Joaneta Miquela
 Lluçia Piris
 Antònia Pusceta (?)
 Eulàlia Salvadora
 Isabel Santacília, prioressa
 Pereta Xeris (?)

1451

Eulàlia Aulesa
 Pereta Axerts ?
 Praxedis Bertrana
 Françaia Caselles
 Clara Catanya
 Caterina Clapés
 Joaneta Francisquina
 Caterina Gilaberta
 Antonina Guitarda
 Joaneta Miquela
 Llucietta Piris
 Antonina Puigietta ?
 Eulàlia Salvadora
 Martina Terrassa
 Anneta Ugueta
 Cília (...)

1475

Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Caterina Clapés
Joana Galmés
Miquela Gassulla, prioressa
Gabriela Monserrada
Joana Peretona
Antonina Pola
Mateua Roja
Marquesina Sa Font
Martina Terrassa
Pereta Xerç

1479

Joana Gassulla, prioressa
Joana Bach
Francina Ballestera
Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Caterina Clapers
Joana Galmés
Gabriela Monserrada
Joana Peretona
Antonina Pola
Mateua Roja
Marqueta Sa Font
Martina Terrassa
Francina Vilamajor
Pereta Xerç

1484

Joana Bach
Francina Ballestera
Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Joana Galmés
Joana Gassulla, prioressa
Bernadina Juncta
Gabriela Monserrada
Joana Peretona
Antonina Polla
Mateva Roja
Marqueta Sa Font
Martina Terrassa
Francina Vallmajor
Pereta Xerç

1488

Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Joana Galmés
Joana Gassulla, prioressa
Bernadina Juncta
Gabriela Monserrada
Magdalena Parets
Joana Peretona
Antonina Poll
Angelina Roja
Mateua Roja
Marquesina Sa Font
Martina Terrassa
Jaumeta Venya
Joana Vilamajor
Francina Xalpes
Pereta Xerchs

1490

Joana Gassulla, prioressa
Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Joana Galmés
Margalida Juncta
Gabriela Monserrada
Antonina Pola
Angelina Roja
Margalida Roja
Margalida Sa Font
Magdalena Terrassa
Martina Terrassa
Jacmeta Veyna
Samsona Vilamajor
Francina Xalpes
Pereta Xeris

1492

Llucia Bellvera
Miquela Bellvera
Joana Galmés
Joana Gassona, prioressa
Bernadina Juncta
Marina Lopes
Úrsola Martina
Gabriela Monserrada
Magdalena Parets
Angelina Roja
Mateua Roja
Magdalena Romeguera
Martina Terrassa
Joana Veyna (...) Vilamajor
Francina Xalpes
Marquesina (...)

1518

Joana Galmés
Úrsola Martina, prioressa
Anna de Puigdorfila
Mateua Roja
Magdalena Romeguera
Joana Venya
Francina Xalpes

1521

Agnès Berga
Joana Cassana
Úrsola Martínez, prioressa
Joana Mira
Francina Olivera
Joana Olivera
Baltasara Estranya
Francina Xalpes

1533

Francina Moiana, prioressa
Francina Prats, vicària
Bàrbara Cladera
Baltasara Estranya
Joana Mira
Francina Olivera
Anna Puials
Elionor Rossinyola
Eulàlia Santa Cília
Jerònima Santa Cília

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

DEL MEDITERRÁNEO AL ATLÁNTICO: APERTURA / REAPERTURA DEL ESTRECHO DE GIBRALTAR EN LA EDAD MEDIA. ESTADO DE LA CUESTIÓN

Antonio Ortega Villoslada

UNED Illes Balears

Resumen: Hito del comercio internacional en el Medievo, se ha debatido entre apertura o reapertura, y lo que ello implica, del intercambio mercante vía estrecho de Gibraltar. Comercio en el que Mallorca jugará un papel decisivo, analizado por la Historiografía.

Palabras clave: Mallorca, Atlántico, Intercambio mercante, Estrecho de Gibraltar, Edad Media.

Abstract: Milestone of the international trade in the Middle Age, there has been debated between opening or reopening, and what it implies, of the merchant exchange for the strait of Gibraltar. Trade in which Majorca will play a decisive paper analyzed by the Historiography.

Key words: Majorca, Atlantic, Naval trade, Strait of Gibraltar, Middle Age.

En su infancia la navegación se practicaría con bastimentos costeros; mas conforme fueron creciendo la industria y el lujo, fue necesario abrir comunicación con los pueblos vecinos para permutar con ellos los objetos recíprocos de sus necesidades y fantasías. Cuando los de países más cercanos no bastaron, u otros aunque de tierras más remotas y menos conocidas, prometieron mayores ventajas; empezaron algunos osados navegantes a penetrar en las regiones ultramarinas, saltando al principio de isla en isla, o de promontorio en promontorio, al modo que lasavecillas recién salidas del nido, brincan de rama en rama para ejercitar sus fuerzas y su vuelo.

Las mayores ganancias que provenían de los primeros viajes largos, alentaron la codicia mercantil hasta hacerle despreciar los peligros de todos los mares y las inclemencias de todos los climas. A lo menos éste ha sido el orden progresivo que siguió la navegación en el mediterráneo, de la qual tratamos; y parece muy natural que fuese también el mismo que ha seguido en los demás mares... ..y en el siglo XIII -los venecianos- surcaban sus quillas el elado mar de Azoff en concurrencia con los activos Genoveses: sin perder de vista el nuevo proyecto de abrir la puerta del Océano para dirigir su rumbo hasta la opulenta Brujas, emporio universal de las producciones e industria del norte y del medio día en aquella edad. Con esta lenta progresión siguieron su carrera los Pisanos, Genoveses, Provenzales y también los Catalanes.¹

Con estas deliciosas líneas resume Capmany la idea, en el siglo XVIII, del comercio medieval. Vincula la apertura de la ruta atlántica a la evolución experimentada en la Europa del siglo XIII por la industria y a la elevación del nivel de vida, lo que alentó el comercio naval entre los principales centros de producción a pesar de los riesgos de este tipo de travesías. Ratifica la opinión, ya expresada en fuentes cronísticas musulmanas, sobre la situación coyuntural del Estrecho y el dominio islámico² cuando habla de abrir la puerta del Océano, dando por hecho su cierre a la navegación mediterránea y, asimismo, reconoce la primacía italiana porque: *...las comunicaciones empezaron a abrirse gracias a la habilidad de los genoveses e italianos.*³

Concepto análogo perdura en los inicios del siglo XX con Schaubé⁴ o Cessi,⁵ que creen que el Estrecho estuvo bloqueado al tráfico mercante desde el colapso del Imperio romano de Occidente hasta el siglo XIV. Hamy⁶ sostiene, por contra, que los navegantes catalanes frecuentaban los Países Bajos mediado el siglo XIII y sólo unos años más tarde intervendrían los italianos en los asuntos marítimos del Norte. Recorridos que realizaron, a decir de Sottas,⁷ sin escalas. Punto rebatido por otros autores. Actualmente, según veremos, persisten las divergencias respecto a esta cuestión.

En la segunda mitad del siglo XX la perspectiva es mucho más extensa. Pierre Chauanu⁸

¹ CAPMANY Y DE MONPALAU, A.: *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, (Madrid, 1779-1792), I, pp. 55-56. Reedición de la Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1961.

² Según la conocida metáfora de Ibn KALDUN que consideraba que en los siglos IX y X el Mediterráneo era un lago islámico, cerrado por los musulmanes a la navegación cristiana.

³ CAPMANY Y DE MONPALAU, A.: *Memorias...*, I, p. 126.

⁴ SCHAUBE, A.: *Die Anfänge der venezianischen Gallerenfahrten nach der Nordsee*. Historische Zeitschrift, CI, 1908.

⁵ CESSI, R.: *Le relazioni commerciali tra Venezia e le Fiandre nel secolo XIV*, Nuovo Archivio Veneto, XXVII, 1914.

⁶ HAMY, E. T.: *Études historiques et géographiques*, Paris, 1896.

⁷ SOTTAS, J.: *Les messageries maritimes de Venise au XVe siècle*, Paris, 1936, p. 127.

⁸ CHAUNU, P.: *La expansión europea (siglos XIII al XV)*, Barcelona, 1982.

sigue relacionando la apertura del Estrecho con el trayecto terrestre a través de las ferias de Champagne. Estima que no cabe hablar de sustitución de rutas,⁹ sino de desdoblamiento y consolidación con el comercio del Norte, representado por Brujas, y equipara este acceso, a escala mediterránea, con el primer viaje a la India de Vasco de Gama -dos siglos posterior-, al propiciar la convergencia de los dos grandes polos comerciales. Data la primera salida de un convoy anual a Flandes en 1277, conforme a los registros genoveses, sin descartar la posible conexión atlántica en años precedentes, principalmente en dirección inversa, e indica los motivos técnicos que habrían impedido el paso al Mediterráneo, ejemplificándolo con la expedición de los hermanos Vivaldi¹⁰ en búsqueda de una ruta alternativa hacia los focos asiáticos, una vez en manos musulmanas San Juan de Acre y clausurado el itinerario terrestre.

Después de la unificación en 1137 del reino de Aragón con el condado de Barcelona, el potencial avance de la corona aragonesa en el Languedoc y la Provenza se verá frenado en Muret, por lo que dirigen la mirada al sur y a su particular reconquista mediterránea, llegando a crear lo que Chaunu califica de una potente talasocracia que participará de la aventura atlántica y que, en la vertiente africana, anhela especialmente el oro sahariano, fracasando¹¹ -a su entender- por el uso erróneo del tipo de navío. Señala el empleo sistemático de la galera por parte de los gobernantes, en contraposición a la coca, buque movido a vela, de alta borda y superior arqueo que, por su origen atlántico, sería el más adecuado, ofreciendo mayores garantías de éxito en las empresas oceánicas.

Dentro de la amplitud de frentes que proyecta, pone de relieve el crecimiento demográfico europeo en el siglo XIII y la gran labor reconquistadora efectuada por los cristianos peninsulares entre 1225 y 1264, subrayando, sin embargo, la complementariedad de las economías al norte y sur del Oeste mediterráneo. Una cohesión comercial que no sólo pervivió pese a la guerra, sino que además: *...el tráfico con el Magreb se vio intensificado en el momento en que el auge de la Reconquista debía aparentemente comprometerlo.*¹² Opina que dicho comercio se fundamenta en el tradicional papel exportador de cereales del Magreb y la importación de oro, supletoria del mercadeo de esclavos que, hasta el siglo XII, practicaban las ciudades italianas, siendo la falta de este metal lo que impulse a la exploración del Atlántico africano.

Igualmente, se fija en cuestiones navales -buques más aptos para las derrotas atlánticas y su evolución tecnológica- centrándose en las diversas funciones tanto de los de casco

9 En su artículo "Les routes espagnoles de l'Atlantique", opina que no se puede hablar de rutas interestatales tal y como lo entendemos hoy en día, pues recuerda que lo que existía en la Edad Media eran espacios marítimos dependientes de los diversos reinos o ciudades. Así, determina para la Península las jurisdicciones marítimas: catalano-mallorquina, andaluza-castellana, cantábrica-castellana y vizcaína. Este tipo de distinción es aplicable a Francia y, con más razón, a Italia.

10 "Ugolino y Vadino salieron de Génova, franquearon las columnas de Hércules con dos galeras: singular candidez". En CHAUNU, P.: *La expansión europea...*, p. 38.

11 En 1339 el portulano de Dulcert describe al rey de Mali -Rex Mally- con abundancia de oro, y en 1346 el mallorquín Jaume Ferrer zarpa el día de San Lorenzo *per anar alriu delor* sin que se vuelvan a tener noticias suyas.

12 CHAUNU, P.: "Les routes espagnoles...", p. 56. En este mismo sentido se expresa MATEU Y LLOPIS cuando, hablando de las grandes unidades monetarias medievales, comenta que hay, en el Mediterráneo, dos mundos religiosos pero uno sólo económico. "Posición de Mallorca en la Historia Económica Medieval", *BSAL*, 30, 1947, pp. 95-120.

alargado -tipo galera- como los de casco redondo -coca, nau, carraca...-. Desde una visión atlántica, acepta que las galeras pierden toda la ventaja de la que disponen en el Mediterráneo y que sólo el monopolio del que disfrutaron les mantendría en los derroteros oceánicos, donde no descollaban sobre el velero. La incorporación del timón de codaste o el aumento de superficie vélica y arboladura son otros de los aspectos abordados.

Analiza el progreso científico que supuso el salto a la navegación de altura y entra de lleno en la controversia de la brújula y su aplicación en mapas -portulanos-¹³ que, considera, nacieron en Italia con la *Carta Pisana* de 1290 y la escuela genovesa de los Vesconte, sin nombrar en ningún momento la cartografía mallorquina. Resalta las llamadas *Tablas de marteloio* o *martelologio*, sencillas tablas trigonométricas destinadas a uso náutico y que, según Chaunu, marcan el verdadero inicio de la náutica magnética.¹⁴

Para concluir con la obra de Chaunu, en la que se reitera la preeminencia italiana en los asuntos relativos a la génesis de la singladura oceánica, quiero destacar un párrafo que sintetiza el tono del trabajo: *...Al desembocar del Mediterráneo al Atlántico por el camino marítimo, el comercio italiano cambió de registro. La anexión a su dominio, estrechamente mediterráneo y oriental, del gran comercio marítimo del Norte, en plena mutación de crecimiento, significó, "mutatis mutandis", la anexión de una América.*

El texto de Roberto Sabatino López¹⁵ constituye, para el presente tema, un punto de inflexión en el tratamiento de la apertura¹⁶ del estrecho de Gibraltar, pues su no poco menos que atrevida tesis sobre la prioridad balear provocó el movimiento de las partes afectadas (historiadores italianos y mallorquines), por el origen ligur del propio López que, aún con las evidencias de Ruddock o Doehaerd, entre otros, sostuvo la supremacía mallorquina en las primeras travesías atlánticas. Comenta el apoyo genovés al obispo Gelmírez en la temprana fecha de 1120, o los viajes hacia 1160 a Salé, en la costa occidental de Marruecos, para plantearse el por qué del retraso de Génova en el comercio regular atlántico, que atribuye a un conflicto de costos y mercados. Piensa que los veleros mediterráneos poseían capacidad suficiente para rivalizar con las cocas del Norte y demás buques a vela de las regiones oceánicas septentrionales, pero que el gran inconveniente era la distancia a recorrer y el subsecuente gasto.¹⁷ En el Mediterráneo no habría impedimentos para el cabotaje entre los puertos en los que transaccionaban para así amortizar el viaje, empero, pasado el Estrecho, escasearían los enclaves comerciales que lo hiciesen rentable. Por lo que, a pesar del alto precio del transporte terrestre, éste continuaba siendo más lucrativo debido a las oportunidades de comercio ofrecidas por la zona de Champagne o algún otro mercado de carácter internacional visitado por mercaderes de la Hansa.

Acometer la ruta atlántica requería unos mínimos que se dieron, a juicio del autor, con la expansión castellana y el rápido desarrollo del comercio con Castilla, posibilitando que

¹³ "la navegación del siglo XIII al XVI fue una navegación a la estima, o sea, al rumbo trazado sobre la carta, a la dirección medianamente mantenida". En "Les routes espagnoles...", p. 219.

¹⁴ RAMÓN LLULL en su *Ars Magna*, redactada entre 1305 y 1308, atestigua su utilización.

¹⁵ "Majorcans and Genoese on the North Sea route in the thirteenth century", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, XXIX, 1951, N° 4, Bruxelles, 1951.

¹⁶ Apertura, reapertura o continuación, según sea la perspectiva del historiador.

¹⁷ "Majorcans and Genoese...", p. 1165.

las galeras recalasen en varios puertos -Sevilla o Lisboa- antes de saltar desde Galicia al canal de la Mancha. No obstante, el factor decisivo que lleva a utilizar la incipiente vía es la aparición de un intenso tráfico de alumbre oriental a Flandes, controlado por los genoveses, en especial Benedetto Zaccaria; importando de regreso telas de calidad, tan apreciadas en el Mediterráneo, y lana inglesa que acabará por reemplazar en Florencia, a finales del siglo XIII, a la española negociada a mediados de siglo. Con estas mercancías, los artículos de lujo completan una estiba capaz de hacer productivas aquellas empresas.¹⁸

Aparte de las emergentes técnicas comerciales, se practican modificaciones en las galeras que permiten agrandarlas y competir con las caravanas terrestres. Pero el problema básico genovés será todavía de mentalidad, pues López recuerda cómo en 1274 Simone Mallone, que había construido una galera al rey de Inglaterra, declina *ir al norte a recibir el dicho dinero* y prefiere cobrar a través de intermediario.

Por la documentación manejada del Public Record Office, estima que los mallorquines entran en competencia con los genoveses, bien arribando conjuntamente o precediéndoles *como únicos vencedores* en el trayecto al Norte.¹⁹ Admite que los datos más antiguos de navegaciones a Inglaterra obran en Génova y son tres años anteriores a los anglosajones, patentizándose en 1281 la presencia insular junto a dos galeras ligurinas. Habrá que esperar a 1304 para tener una segunda referencia con la galera de Pere Berge *Mayoricarum* -cargando mercancías mayormente de italianos-²⁰ último buque balear localizado en los archivos ingleses *en mucho tiempo*, mientras empiezan a surgir los venecianos. Sorprendentemente concluirá que: *...parece ser una causa suficiente para asumir que los mallorquines fueron los primeros y les siguieron los genoveses...* Contempla la superioridad genovesa, si bien declara que éstos se prevalieron de la estrecha relación con Mallorca para saber de la nueva ruta y explotarla si las noticias eran esperanzadoras.

Se pregunta qué genoveses privaron a los mallorquines de su prioridad en la ruta del Estrecho. Contrastando archivos genoveses e ingleses, descubre en Génova un documento de 1274²¹ en el que se citan los nombres de Oberto de Mari y Pietro di Negro, propietarios asimismo de dos de los cuatro buques mencionados en las fuentes inglesas. A su vez, trabajan con Benedetto Zaccaria y su hermano, dueños de las minas de alumbre de Focea y titulares, en 1278, de la primera galera ligur que zarpa con este material a Inglaterra. López enmarca su indagación entre 1274 -año en que constan los viajes de Mallorca y otros hacia el Atlántico- y 1278. La estancia de las galeras de Zaccaria en los puertos hispanos en tales fechas está comprobada, además de su ulterior presencia como almirante del rey de Castilla y señor durante un breve periodo del Puerto de Santa María -base idónea para cualquier travesía atlántica-, u ostentando el almirantazgo de Francia y cooperar en el bloqueo del Canal e intento de conquistar Brujas. Esta semblanza, junto a su demostrado espíritu comercial, lo sitúan, a criterio de López, como personaje ideal para suplantar a los mallorquines en la ruta del Atlántico a favor de su tierra genovesa.

18 *...Alum with a small amount of precious goods and wool with a small number of pieces of quality cloth would fill a galley and make its voyage profitable...* En "Majorcans and Genoese...", p. 1169.

19 "Majorcans and Genoese...", p. 1171.

20 "Majorcans and Genoese...", p. 1173, nota 2. PRO, E 122, 68/14.

21 ASG, Cartulario de Simone Vattacio, Emanuele Loco y Gabriele de Predono, I, f. 159r.

Al final de la obra se plantea la fecha en la que los insulares decidieron singlar con dirección al mar del Norte y cree que la tradición balear en la navegación mediterránea de largo recorrido y hacia la zona occidental peninsular les habría animado, sobre todo, tras la toma de Murcia y la Andalucía Oriental por Castilla,²² aunque se sigue preguntando por qué fueron precisamente los mallorquines y no los murcianos o los propios barceloneses, poseedores de una armada más poderosa. Para resolver estos interrogantes, aboga por una investigación en profundidad de los archivos españoles y la aportación de aspectos colaterales como el análisis de los portulanos y la escuela cartográfica mallorquina.

Geo Pistarino, que no oculta su fascinación por Génova,²³ defiende que la proyección ligu por las rutas comerciales del Mediterráneo se vuelca hacia el Atlántico, condición que determina la ruptura del *equilibrio intermediterráneo* y la búsqueda de una nueva armonía marítima que dé renovado impulso al comercio. Asevera que los genoveses, maestros en el arte de navegar, transmitieron a los nativos su consumada pericia para la construcción, habilidad planificadora, mando de flotas y vasta experiencia náutica prontamente adecuada a las aguas del Océano, tan extrañas a las mediterráneas.²⁴ Para ello, aduce el soporte ligu a Felipe IV de Francia -1292-, en lucha contra Inglaterra, con el envío de una escuadra que parte de Aigües-Mortes rumbo a Normandía en 1295. Reflexiona sobre las causas que indujeron a los genoveses a buscar el contacto directo con los puertos septentrionales y opina que son múltiples e interrelacionadas.²⁵ Incide en la seguridad y capacidad del comercio marítimo frente a las trabas terrestres, fruto de los incesantes conflictos bélicos, aunque reconoce la problemática que acarrea la reciente vía: necesidad de una industria naval adaptada a navegaciones oceánicas; cartografía para estas rutas; tripulaciones cualificadas; exploración de mercados rentables para todo género de mercancías, y dificultades de asentamiento en lugares con otra mentalidad, algunos de ellos conocidos únicamente a través de leyendas o de forma sesgada, caso de los pueblos de la costa occidental africana. Además, la ruta atlántica surca un espacio dominado primariamente por musulmanes. Si en el siglo XI hay que procurar un respiro, ante la presión islámica, en el área más inmediata a Génova, en el XII se impondrán los pactos entre ésta y los distintos reinos bereberes, que controlan el grueso del mercado en la Península y África y que tienen la llave del estrecho de Gibraltar.

22 *“La reconquista castellana de Andalucía, durante la primera mitad del siglo XIII, atrajo cada vez más los barcos del Mediterráneo hacia las costas del Atlántico, primero a Cádiz y Sevilla, luego a La Rochela, Southampton, Londres, Sluys y otros puertos del Mar del Norte”.* Véase LÓPEZ, R. S.: *El nacimiento de Europa*, p. 317.

23 *“Si potrà forse pensare ad una mia particolare predilezione per Genova e per le sue vicende: ad una predilezione acuitasi attraverso una lunga consuetudine di studio, sino a punto de distorcere il giudizio”.* “Genova e l’Islam nel mediterráneo occidentale (secoli XII-XIII)”, *I Congreso Internacional de Historia Mediterránea*, Palma de Mallorca, 1973.

24 PISTARINO, G.: *La capitale del Mediterraneo; Genova nel medioevo*, Bordighera, 1993, p. 95.

25 *“...le condizioni di disordine, tra le fazioni e le guerre, delle regioni italiane e francesi per le quali passano le vie terrestri. Di qui la maggiore sicurezza dei percorsi marittimi; la possibilità di affari più redditizi, grazie all’incremento urbano e mercantile delle città del nord, soprattutto di Brueges e di Londra, l’importazione sui cantieri genovesi di quei legni più robusti e capaci che non solo sono in grado di affrontare l’Oceano, ma anche assicurano i trasporti di grossi quantitativi di merci povere: donde la nuova impostazione del traffico genovese sul commercio per commessa tra il Mezzogiorno ed il Settentrione, con i carichi di grano e di vino della Berberia, del Marocco, delle Baleari, della Spagna, andando al nord, e quelli di lane inglesi e di prodotti fiamminghi e francesi, venedo al sud. A soffrirne sono i mercati della Champagne, che entrano in declino e le cui vie terrestri verso la Liguria vengono progressivamente abbandonate a partire dal terzo decennio del Trecento, anche in conseguenza dei conflitti che intorbidano tanto la Francia meridionale quanto la stessa Liguria, nelle fazioni tra guelfi e ghibellini.* En PISTARINO, G.: *“La capitale del Mediterraneo...”*, p. 96.

Pistarino, para dar respuesta a este aserto, se fija, en primera instancia, en la frecuencia de arabismos del léxico marineró genovés, la onomástica, toponimia urbana, interpretes de esa lengua, uso de *cartas sarracenas* y transcripción de obras de autores árabes -Ibn Sarabi y su *Liber de simplici medicina*-. Pasa seguidamente a cuestiones políticas y advierte cómo los genoveses simultaneaban las acciones hostiles contra infieles: participación en los ataques a Bugía o Almería en 1136, apoyo a los cristianos en las expugnaciones de Almería y Tortosa en 1147-1148, etc..., con los acuerdos comerciales -en 1149, renovado en 1161, lo suscribían con Valencia; en 1155 y 1181 con las Baleares; mediado el siglo lo hacían con Salé, en el litoral atlántico marroquí, etc...- cuyo objetivo primordial era instaurar un sistema de refuerzo costero que perpetuase su primacía económica. En el siglo XIII vemos esta misma política en los tratados de 1251 con Castilla, y en los de 1278-1279 con el reino Nazarí de Granada. Pactismo dado por el imperativo de garantizar un factor de equilibrio en el Mediterráneo occidental que obstaculice la prevalencia sofocante de un reino en una región marítima de la entidad del estrecho de Gibraltar.

Génova saca sustanciales ventajas de los hispanomusulmanes,²⁶ que contrarrestan la creciente hegemonía cristiana. De hecho, los cronistas genoveses no conceptuaron de igual modo a los norteafricanos -que llegan a calificar de *bárbaros sarracenos* o *basura pagana*- y a los de los reinos peninsulares, a quienes se agasaja en los pactos comerciales con espléndidos regalos. Para Pistarino es notorio que los musulmanes de África y los de España conforman mundos diferentes.

Por su parte, los musulmanes mantenían una política fluctuante de colaboración con reyes cristianos, lo que no significaba la interrupción del tránsito comercial y la ruptura de conciertos económicos o rescisión de cláusulas mercantes. Los buques continuarían *...surcando los mares con sus cargas, a veces valiosas y en ocasiones mas modestas...* bajo constante coacción de la guerra de corso y piratería, ejecutada por cristianos y musulmanes, en el Estrecho y puertos atlánticos de Europa y del norte de África en una época en la que, según Pistarino, la radicación genovesa en Ultramar asumió una dimensión de núcleo colonial.²⁷

Charles Emmanuel Dufourcq²⁸ aborda el tema del Estrecho en los siglos XIII y XIV desde un punto de vista más centrado en la interacción cristiandad-islam. Da comienzo su estudio después de la victoria cristiana en las Navas de Tolosa, en lo que representa el fin de un ciclo de dominio magrebí en territorio peninsular. Tras la batalla se instala un periodo de neutralidad en la zona que los catalanes no dudan en capitalizar. El siglo XIII e inicios del XIV es una verdadera edad de oro para el gran comercio, tal y como recuerda Vicens Vives, lo que propicia la expansión marítima catalana sustentada en un componente económico que no dejará de estar marcado por el ánimo de reconquista, no siendo el Magreb más que un elemento de un vasto conjunto geográfico: *...en este tiempo donde el espíritu de Cruzada estaba eclipsado por la pasión del negocio, no se trataba tanto de conquistar las tierras*

26 "In realtà i Genovesi, avvantaggiati dalla sopravvivenza di una Spagna musulmana che a Genova stessa deve ragioni di vita, interessati al mantenimento dello status quo contro il dinamismo espansivo catalano-aragonese e castigliano, forse intimamente convinti della legittimità della presenza dell'Islam nella penisola iberica come in una terra natale dopo secoli di civile sviluppo, non vogliono prendere posizione, si pronunciano il meno possibile...". PISTARINO, G.: "Genova e l'Islam...", p. 201.

27 "Genova e l'Islam...", p. 205.

28 *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*, París, 1966.

*del islam sino de ganar posiciones económicas ventajosas.*²⁹ Parangona las actividades mercantes entre España y el Magreb con el tráfico del Este mediterráneo, pues observa que el retorno de los buques de Levante coincidía con el mayor número de salidas a Berbería, infiriendo que el oro africano adquirido por los catalanes serviría para comprar especias en mercados orientales según planteamiento ya expuesto por Vicens Vives, Suárez y Carrère en *La economía de los países de la Corona de Aragón*. La relativa ruina naval islámica estuvo acompañada por el empuje de italianos, provenzales y catalanes que pretendieron, si no el monopolio, al menos el control de la navegación. En medio de esta situación, Dufourcq ve en el Estrecho un punto fascinante y neurálgico, la puerta de otro mundo que, sin embargo, no es desconocido para los catalanes aunque si poco frecuentado antes de 1275. Desglosa tres grandes etapas en las relaciones de la Corona de Aragón con el Magreb occidental. La inicial es la del reinado de Jaime I de Aragón, caracterizada por la inestabilidad política marroquí que inhibía la celebración de alianzas que respaldasen mínimamente el comercio, circunscribiéndose la actuación de Jaime I al área mediterránea y los principales puertos del reino, siendo Castilla quien ejerza gran autoridad en la zona de Marruecos.

Ceuta era para los súbditos de Jaime I enclave predilecto mercante, y la piratería una simple contingencia, un accidente que entraba en los peligros de la mar. Señala que el conocimiento de estos parajes por los aragoneses venía de antiguo, pues en la primera mitad del siglo XII un personaje catalán llamado Reverter, vizconde de Barcelona, jefe de la milicia cristiana de los almorávides, habría enseñado la ruta a numerosos caballeros catalanes. Al oeste de Ceuta, los buques barceloneses serán habituales en Tánger y, costeando el atlántico magrebí,³⁰ comercian con Salé -estimulados por el oro sudanés- y otros puertos. Viajes que se acometían mediante cabotaje.

Se centra Dufourcq en un aspecto hasta entonces poco relevante a la hora de estudiar la cuestión del Estrecho como es la correlación de los acuerdos de paz y la intensificación del flujo mercante entre los reinos implicados. Si en 1264 Jaime I está en guerra con los musulmanes por la revuelta murciana, un lustro más tarde firma un tratado con el señor de Ceuta en el que prevalecerá una política pacífica encauzada a que los marineros del Magreb no turben la paz ibérica, y a la libre negociación.³¹ Acuerdo con un sentido *euroafricano* importante al incorporarse Ceuta y puertos circundantes a los itinerarios mercantiles que unían Fez y las Baleares propiciando, de esta forma, el comercio transmediterráneo. En la misma dirección se sitúa el compromiso de Jaime I con el meriní Abu Yousuf para la conquista de Ceuta, pues le brinda ocasión para comerciar con la región norteafricana que le faltaba y asegurar así los cereales importados de Marruecos.

Si hasta 1275 Castilla era el único reino cristiano proyectado hacia Marruecos, en los veinte años inmediatos los aragoneses -gracias a su diplomacia y gestión- se ganan una plaza en el sultanato benimerín, dando un giro al tradicional estatus comercial catalán. Con el paso de las fuerzas meriníes a la Península principia una nueva escalada bélica en el Estrecho,

²⁹ *L'Espagne catalane...*, p. 571.

³⁰ Mas al oeste se localizan unos puertos bien conocidos por los catalanes, englobados geográficamente bajo el común de "región de las playas": Arcila, Larache, Salé, Anfa, Azemmour, Mazagan y Safi, adonde llegaban en 1278.

³¹ En la misma línea, se hace eco de un tratado suscrito con Granada en 1271 existente en el Archivo de la Corona de Aragón, citado por Bofarrull, y que no localizó.

y en esos años los genoveses, exonerados de las restricciones a las que estaba sujeta la Corona de Aragón -que impedían alcanzar tratos con los marroquíes- se lanzan al sur a través del Estrecho. El comercio prosigue y, a pesar del tratado de Monteagudo, que reconoce el peso castellano en Marruecos, la Casa de Aragón nunca se abstuvo de hacer política en ese país y, aun aliada con Castilla, perseveró en una línea de injerencia y virtual penetración que respetaba la letra pero no el espíritu de los convenios. Considera Dufourcq que quien domina *la Mancha* del extremo suroccidental mediterráneo³² domina el Estrecho y lo explota mejor, ya que en torno a 1300 la actividad comercial y la salida al Océano podía alterarse dependiendo de la preponderancia en la zona. Por la particularidad de *la Mancha* se crea un complejo sistema de equilibrios en el que son imperativos los contactos directos con Marruecos, pues si la política estaba bien orientada, se ejercería una sólida y fructífera influencia sobre el conjunto de Berbería central y occidental. Además era crucial un reino castellano fuerte capaz de garantizar la estabilidad. Así vemos que, como corolario al problema murciano o granadino, desde 1295, y por espacio de 15 años, no cesarán las cuestiones atinentes a Marruecos y Tlemcen.

Frente a todas las vicisitudes, el comercio no se colapsa en ningún momento: *...había la realidad profunda y esencial de los intercambios entre todos los ribereños del Mediterráneo occidental...*,³³ lo que induce a Jaime II de Aragón a proponer al Papa el término de la reconquista peninsular y la invasión del norte de África *para tener ruta a Palestina*, según idea ya manifestada por Ramón Llull, con la pretensión de someter el litoral mediterráneo occidental. Zona que interesa fiscalizar a una Corona de Aragón cuyo ascendiente se cimenta en una ayuda al comercio, el control del tráfico de esclavos y, quizás lo más significativo, que su autoridad imposibilitaría a Marruecos y Granada ir contra Castilla. Ahora bien, cuando la amenaza es demasiado patente en aguas del Estrecho, Aragón -junto a Castilla y con el sufragio de los reyes mallorquines- no tarda en tomar una posición de fuerza. Coyuntura que duró hasta inicios de los años treinta del siglo XIV en que el Estrecho deja de ser la frontera septentrional beréber.

Yves Renouard³⁴ constata la presencia de súbditos italianos -Ernardus Lombardus y Thomas de Janua- en la villa de La Rochela en 1224, lo que a su juicio atestigua las primeras tentativas de cabotaje genovés hacia el mar del Norte. La llegada de Gherardo Pessagno y uno de sus hermanos, refugiados con su buque a causa de una tempestad en el puerto de La Rochela en 1233, constituye otro testimonio de la navegación costera realizada por genoveses en fechas tan tempranas. Recoge los datos de Doehaerd relativos a la primera expedición de naves ligures en derrota a Inglaterra y se interroga por el itinerario seguido ante la disyuntiva de una ruta directa o mediante escalas, aunque reconoce que a partir de Lisboa nada se sabe del trayecto a Brujas o Londres. Afirma que el convoy que zarpa periódicamente de Génova desde 1298 lo hace de forma directa, si bien prosigue el cabotaje,³⁵ lo que explica la fidelidad del portulano de Pietro Vesconte -1311-. Por otra

32 Según término acuñado por BRAUDEL, aunque DUFOURCQ lo emplea en sentido algo más amplio.

33 *L'Espagne catalane...*, p. 406.

34 "Les hommes d'affaires italiens à La Rochelle au Moyen Âge", en *Études d'histoire médiévale*, París, 1968. También insiste, de forma más sumaria, en "Pour des recherches sur les relations entre pays de la Méditerranée et pays de l'Atlantique au Moyen Âge", *Revista Portuguesa de História*, 4, 1949.

35 Se basa en la presencia de Enrico Diotalvi que remite, en 1286-1287, desde La Rochela a Génova 21 libras

parte, en 1279 el prelado lucense pide un préstamo de 1.000 libras tornesas en Roma a la compañía de los Ammanati, devolviendo su sucesor en la diócesis de Lugo -1280- una fracción del mismo por medio del corresponsal de los italianos en La Rochela,³⁶ signo evidente de las constantes relaciones de los puertos gallegos con la costa oeste francesa.

En alusión a la apertura del Estrecho, recuerda el tráfico existente desde la antigüedad³⁷ y supone que no será hasta el siglo XIII, máxime tras la conquista de Cartagena (1245) y Sevilla (1248), cuando se establezca una corriente comercial regular de un mar a otro. Observa que se tiene conocimiento, más o menos preciso, del recorrido de estos navíos hasta Lisboa, pero se desconoce absolutamente el resto del trayecto, pues de Ferrol a Inglaterra (Bristol o Southampton) no constan datos. En este punto comenta el posicionamiento de Sottas³⁸ referente a viajes directos del noroeste peninsular a la zona del canal de la Mancha. Renouard sostiene que dicha ruta es impensable por las inclementes condiciones náuticas y la distancia.³⁹ Aboga por una navegación de cabotaje, en la que La Rochela sería, a tenor de las veces que es citada en los documentos portugueses, puerto cardinal. No obstante, por la total desaparición de los archivos de la localidad gala urgen las investigaciones en los de Lisboa y Oporto, así como en los de las villas cántabras y bretonas.

En 1941 Renée Doehaerd publica un extenso trabajo⁴⁰ en tres volúmenes, en el que se aprecian los cambios cualitativo y cuantitativo del comercio genovés y sus relaciones con el Norte europeo. Da a conocer cerca de 1.900 actas, en su mayoría íntegras, por orden cronológico -del año 1200 a 1342-. Se une a ello una lista de personas, lugares, buques, notarios, modalidades de contrato, materias de canje, numerario, pesos y medidas e incluso métodos de embalaje y transporte. Asimismo, elabora una serie de tablas con los movimientos comerciales entre Génova y las ferias de Champagne, por un lado, y Francia, Flandes, Inglaterra y Alemania, por otro.

Pero es en una obra precedente⁴¹ donde nos revela la salida de las galeras ligures hacia Inglaterra y Flandes en un viaje (1277-1278) de circunnavegación de la península Ibérica.⁴² En ella reúne la totalidad de notas pertinentes a estos viajes, preservadas en los archivos

genovesas a su esposa Sybelina a través del intermediario "Paganus Capra" de Alba. Estos datos los toma de Renée Doehaerd en *Les galères génoises dans la Manche et dans le mer du Nord à la fin du XIII siècle*.

36 "Paganellus dictus Bonacursi, Lombardus commorans in Rupella". *Commerce et hommes d'affaires...*, 592. En AHN, Códices, 267-B (Tumbo nuevo de la Catedral de Lugo), pp. 257-258.

37 "Pour des recherches sur les relations entre pays...". Desde el periplo del cartaginés Hanon en el 500 a.c. hasta las navegaciones romanas o altomedievales, cuyos testimonios encontramos en las cerámicas portuguesas, o la propia leyenda de la aparición de los restos del Apóstol Santiago. Por no citar las incursiones normandas.

38 SOTTAS, J.: *Les Messageries Maritimes de Venise au XV siècle*, Paris, 1936, p. 127.

39 En este sentido, Renouard no observó que la distancia desde las costas gallegas a la embocadura del canal de la Mancha -cuya amplitud convierte la navegación de altura en virtualmente de cabotaje- no es superior a la existente entre Mallorca y Túnez o Sicilia. Trayectos que los mallorquines realizaban de forma directa.

40 DOEHAERD, R.: *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont, d'après les Archives notariales génoises, aux XIIe et XIVe siècles*, Bruxelles-Rome, 1941, 3 vol. Publicado en los volúmenes II, III, IV de *Études d'histoire économique et sociale publiées par l'Institut historique belge de Rome*.

41 DOEHAERD, R.: "Les galères génoises dans la manche et la Mer du Nord à la fin du XIII et au début du XIV siècles", *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XIX, 1938, pp. 5-76.

42 Para RENOARD se trata de un artículo "qui a fait époque". A pesar de no entrar en las interacciones, muy abundantes, entre Génova y la península Ibérica.

notariales de Génova, que hablan de escalas en Mallorca, Cádiz y Sevilla, sin mencionar puertos peninsulares o franceses del Atlántico. Bien que, en palabras de Renouard, existen en los registros genoveses otras noticias del comercio con España y Portugal y lo que hace falta es su revisión en busca de indicios del país investigado, pues Doehaerd se centró en los asuntos concernientes a Bélgica.

En 1947 Reparaz⁴³ estudia la dinámica marítima aragonesa, de la que resalta los logros de Mallorca -Palma era uno de los tres puertos señeros del reino de Aragón- y Valencia para el desarrollo y expansión de su marina. En cuanto a los nexos con países del Atlántico, subraya unos efectivos enlaces diplomáticos desde 1188 entre Portugal y la Corona de Aragón, aunque admite que las conexiones marítimas directas son posteriores. Sin aportar fuentes, da por buena la fecha de 1240 en la que, según el autor, se verifica un comercio consolidado de los venecianos con Inglaterra.⁴⁴ Ya mediado el siglo, los marinos de la confederación aragonesa siguen el camino de estos pioneros y Mallorca concurre en el tráfico a Flandes exportando alumbre, arroz, cueros e higos. Describe a los insulares como cosmopolitas y amantes de los viajes, a los que el riesgo no amedrenta ya que no tienen nada que perder. Valga para ello el ejemplo de Ramón Llull, extraordinario viajante y hombre de ciencia.

Recientemente, Abulafia se ha interesado por la contribución del reino de Mallorca al surgimiento de un comercio estable a través del Estrecho,⁴⁵ haciendo repaso a todo lo relativo a la arribada de mallorquines a Inglaterra.

Destaca la ubicación estratégica del archipiélago en el Mediterráneo, clave en el entramado mercantil de catalanes e italianos. Palma pasaba a ser un valioso puerto de atraque de los buques que procedían o se dirigían al Atlántico y gran base logística de las rutas comerciales mediterráneas. La conquista de Mallorca habría posibilitado la apertura del Estrecho y la instauración de una ruta a Flandes e Inglaterra, región en que asocia la presencia italiana a la confrontación bélica entre ambos reinos⁴⁶ y al declive y ulterior expulsión de la judería inglesa; en tanto que la de baleares y catalanes la vincula a la intervención de Génova, aliada de Francia en la guerra de los Cien Años, y consiguiente veto inglés al comercio italiano. En este marco, mallorquines y catalanes actuarían en el Atlántico de intermediarios. Un contacto que, en referencia a Roberto Sabatino López, mallorquines y genoveses abrieron conjuntamente, sin rivalizar entre ellos.

La navegación, estima Abulafia, es invariablemente a cabotaje, lo que colige de la exacta

43 REPARAZ RUIZ, G. de: "L'activité maritime et commerciale du royaume d'Aragon au XIIIe siècle et son influence sur le développement de l'école cartographique de Majorque", *Bulletin Hispanique*, 49, 1947, pp. 422-451. Reeditado por Swets & Zeitlinger N.V. Amsterdam, 1970.

44 "...Et, dès 1240, les Vénétiens établissent l'impôt du sixième sur les galères de Flandre over da Londra". Véase "L'activité maritime et commerciale...", p. 439.

45 Principalmente a través de algunos de sus últimos trabajos: *Un emporio mediterráneo: el reino catalán de Mallorca*, o "El comercio y el reino de Mallorca, 1150-1450", en *En las costas del Mediterráneo occidental: las ciudades de la península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, pp. 115-154.

46 "I fiamminghi furono esclusi dal commercio inglese durante la contesa anglo-fiamminga del 1270-74, un conflitto le cui origini si trovano nelle lamentele espresse dai mercanti inglesi per il cattivo trattamento ricevuto nelle Fiandre; ciò lasciò agli italiani mano relativamente libera in Inghilterra". En "Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1500", p. 281.

localización de Bilbao ya en 1339 y su puerto de Portugaleta o *Galleto*, según consta en los portulanos conservados. Sevilla, al igual que Mallorca en el Mediterráneo, serviría como centro de intercambio para unas mercancías que marinos norteños -vascos y cántabros-⁴⁷ se encargaban de transferir a Inglaterra, pues la salida al Océano suponía unos requisitos de índole tecnológica y política⁴⁸ garantes de la rentabilidad de la operación comercial.

Indica los avatares padecidos por la Corona de Mallorca y cree que la voluntaria separación de los circuitos barceloneses fue el motivo de la decadencia comercial balear, incapaz de hacer frente a la potente Corona de Aragón, y sólo tras la anexión a ésta, el comercio con Inglaterra se realizó sin perturbaciones.

No se preocupa únicamente del camino al mundo de la Hansa, prestando singular atención a la ruta meridional, por la preeminencia que tendrán los navegantes mallorquines e italianos en la progresión hacia el Oeste africano. Considera que arrumbar a Canarias y África era más fácil, pues los vientos y corrientes dominantes hacían derivar a babor, en dirección sudoeste. Acude a los textos de Sevillano Colom y Rumeu de Armas para hablar de la toma y colonización de las Canarias -en la que la conversión del infiel, siguiendo la doctrina de Ramón Llull, o la penetración en el África atlántica son prioritarias- donde despuntaron los mallorquines.

A pesar de los esfuerzos de los reyes de Mallorca por impulsar el reino, no podían competir comercialmente, a largo plazo, con las flotas italianas o catalanas. Y aún con la subordinación de las islas al ámbito mercante catalán, como se desprende de la lectura de esta obra, no duda Abulafia en remarcar el considerable rol mallorquín. Opina que desarrollaron durante los siglos XIII y XIV *impresionantes habilidades* merced a las cuales proporcionarían eficaces servicios de transporte incluso a los italianos y, lo que es más relevante, mantuvieron una comunicación regular entre las Baleares y las costas vecinas de Europa y África. Por ello, *no es sorprendente que los mallorquines comerciaron y exploraran las costas situadas más allá del Estrecho de Gibraltar*.⁴⁹

Autores italianos que se han ocupado de los albores de esta ruta resaltan la actuación de los genoveses y, posteriormente, de los venecianos, olvidándose casi por completo de los hombres de la Corona de Aragón y del reino de Mallorca. Para Petti Balbi,⁵⁰ la circulación por el Estrecho está ligada al retroceso de las ferias de Champagne y al comercio a gran escala del alumbre y la lana. Constata la partida en 1277 de una galera ligur, y en 1278 el viaje de Benedetto Zaccaria y *da altre di varia nazionalità*. Basándose en Braudel, afirma que tras la apertura Génova será el centro mundial de la iniciativa mercantil y financiera.

⁴⁷ "Se trataba en parte de contactos indirectos, vía Sevilla, que actuaba como una especie de terminal para los barcos genoveses, catalanes y mallorquines procedentes del Mediterráneo y los barcos vascos y cántabros del Norte". En *Un emporio mediterráneo...*, p. 229.

⁴⁸ No entra en cuestiones técnicas, limitándose a destacar la aparente dificultad en la salida hacia el Atlántico al navegar contra corriente y enfrentarse a vientos más largos. Para los aspectos políticos, sigue la línea tradicional en cuanto a la relación entre los avances cristianos y el aumento del tráfico marítimo.

⁴⁹ *Un emporio mediterráneo...*, p. 252. Vuelve sobre el mismo tema en la página 260: "...los mallorquines desempeñaron un papel clave en el mantenimiento del libre paso del mediterráneo occidental al Atlántico al actuar de intermediarios de los italianos en Inglaterra cuando éstos no eran bien recibidos y planear proyectos grandiosos que garantizarían para siempre la ascendencia naval latina en todo el Mediterráneo occidental".

⁵⁰ PETTI BALBI, G.: *Mercanti e "nationes" nelle Fiandre: i genovesi in età bassomedievale*, Pisa, 1996.

Para ello, menciona el establecimiento de consulados genoveses a lo largo del territorio conocido y, en especial, en el itinerario a Inglaterra y Flandes. Cree que en la derrota al Norte los buques de Génova recalaban en Málaga, Cádiz y Lisboa, y se posiciona en el grupo que antepone la vía directa hacia el sur de Inglaterra, prescindiendo del cabotaje por el norte peninsular y oeste francés.

Para Murino,⁵¹ el tráfico marítimo nunca fue bloqueado, ya que el comercio siempre está por encima de gobiernos o confesiones.⁵² La salida al Atlántico sólo era operativa contando con nuevos modelos navales -de alto bordo y gran porte- que permitiesen afrontar las largas singladuras. Estos buques -exclusivamente de origen italiano, es decir, genoveses y pisanos- se dirigirían a Burdeos, Olerón y La Rochela, finalizando en Brujas, única ruta posible a la alternativa terrestre francesa para el intercambio con el norte de Europa, después de que Francia se anexionara el condado de Champagne y las subsecuentes dificultades para los transportistas italianos y los grandes mercaderes holandeses y bálticos. Concuera aquí con Mollat du Jourdin,⁵³ para quien el arranque de la ruta marítima es simultáneo al ocaso de las ferias de Champagne. Señala también los avances de la reconquista, que coadyuvaban a un mayor control del Estrecho, y la convivencia entre los ribereños cristianos y musulmanes, factor reductor de las contingencias del paso de un mar a otro.

En su vertiente militar, el enlace Mediterráneo-mar del Norte vendrá definido por la pujanza de las marinas italianas en el contexto de la guerra anglo-francesa. Confirma los viajes directos de buques genoveses entre Quíos y La Esclusa -conectando el Mediterráneo oriental con el Atlántico norte- y piensa que los trayectos se efectuaban con escalas estratégicas,⁵⁴ tal como lo demuestra la destreza de los fabricantes de portulanos al perfilar el litoral bretón. Da prioridad a un comercio fundamentado en el desplazamiento masivo de mercadería barata cuyo gran volumen haría rentables las empresas marítimas. A finales del XIII empieza a prevalecer este tipo de transportes, complementario, según este autor, al usual desenvolvimiento comercial y adaptado a unas circunstancias económicas, políticas, técnicas e incluso intelectuales nuevas.

La presencia insular en Portugal no ha sido examinada específicamente, pero Lagos Trindade⁵⁵ elaboró un estudio relativo al asentamiento extranjero. Aunque los lazos parentales y políticos que vinculan a las casas portuguesa y aragonesa son muy estrechos, le sorprende el pobre conocimiento de sus colonias en Portugal al no existir monográfico del tema, sabiendo que, por ejemplo, las especias consumidas en Portugal en los siglos XII y XIII las traían mercaderes catalanes y sevillanos. A mediados del XIV, mallorquines, catalanes y

51 MURINO, M.: *Andar per mare nel medioevo. Le antiche consuetudini marittime italiane*, Chieti, 1988.

52 "...quando l'Islam ... si estese dal Pacifico all'Atlantico, facendo del Mediterraneo non più un fattore di coesione, ma una trincea organica e geografica fra due ideali e due mondi, questa divisione non impedi a mercanti di superare le barriere imposte dalla religione e dalla politica, con il ponte sempre valido dell'interesse: i traffici marittimi continuarono così a tenere collegate due civiltà altrimenti drasticamente contrapposte". En *Andar per mare...*, p. 23.

53 MOLLAT DU JOURDIN, M.: *Europa y el mar*, Barcelona, 1993.

54 "...es difícil imaginar una navegación directa desde Galicia a Bretaña sin fondear en alguna parte cerca del cabo Finisterre en un sentido y en la punta de Saint Mathieu en otro". MOLLAT DU JOURDIN, M.: *Europa y el mar*, p. 68.

55 LAGOS TRINDADE, M. J.: "Marchands étrangers de la Méditerranée au Portugal pendant le Moyen Âge", *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, pp. 343-359.

aragoneses⁵⁶ garantizaban al monarca luso que ...*hacia mucho tiempo que vivían en tierras portuguesas*. Por otra parte, lusitanos en aguas mediterráneas se documentan a partir de 1303 cuando un leño portugués es apresado por el almirante Roger de Lauria. Concluye la autora que le parece un hecho incontrovertible la incidencia de las poblaciones alóctonas, hacia el siglo XIV, en la transformación de la mentalidad portuguesa.

Alguien tan afecto a Mallorca como Durlíart⁵⁷ evidencia que la representación balear en el Atlántico no fue tan limitada como se suele suponer, pues los archivos mallorquines patentizan el concurso de isleños frecuentando con sus embarcaciones las derrotas atlánticas del siglo XIV. Contradice así la apreciación de Roberto Sabatino López, quien entiende que los mercaderes de las Baleares prácticamente habían desaparecido con el predominio ligure en la ruta a Flandes. Pone de relieve la posición geográfica que convertía al pequeño reino balear en uno de los mayores almacenes del Mediterráneo occidental, ventaja que los monarcas mallorquines, conscientes de ello,⁵⁸ no lograron aprovechar por la indefectible concurrencia de otros reinos y repúblicas, caso de Castilla o Génova dueños, según Durlíart, del estrecho de Gibraltar.

Hace un análisis detallado de los registros de *Ancoratge* y, aunque se lamenta -con motivo- de la escasa diligencia de los escribanos a la hora de consignar determinada información útil al investigador (puerto de origen, estadía en Mallorca, etc...), sí observa el acceso a la isla de los distintos convoyes genoveses o venecianos; la relación continua de Mallorca y Lisboa en 1321 o la arribada en 1324 de cuatro cocas y un leño de San Sebastián. Termina arguyendo que la primera mitad del siglo XIV fue para las islas un periodo de gran prosperidad en el que se llegó a soñar con ocupar, en el plano internacional, un puesto similar al genovés o veneciano, pese a la manifiesta desproporción de recursos económicos y financieros.

Ferreira Priegue⁵⁹ realiza un paradigmático trabajo de investigación y síntesis del papel desempeñado por los gallegos en el comercio medieval, lo que le lleva a plantearse la aparición en las costas galaicas de gentes del Mediterráneo emprendiendo la nueva ruta comercial. Da por buenos los años 1277 y 1278 para los inicios del comercio regular, con

56 A juzgar por los privilegios que les fueron confirmados por Pedro I, quien prohibiría a sus oficiales atacar a los *mercadores catalaes, naturais do senhorio de Aragao e do reino de Maiorca*. En "Marchands étrangers...", p. 347. Finalizando el siglo XX se ha producido un resurgimiento del interés luso por el Mediterráneo al contener éste parte sustancial de su historia en archivos italianos y peninsulares. Luis Adão da FONSECA y Francesco Cesare CASULA dirigieron un proyecto de investigación entre 1997 y 2000, completado por el desarrollado entre 2003 y 2004 por Maria Eugenia CADEDDU y Luís Miguel DUARTE. No obstante, ambos equipos, influenciados acaso por la bien estudiada entrada masiva de buques lusos en la segunda mitad del siglo XIV, han adolecido de falta de visión al ignorar los archivos mallorquines centrándose en las urbes políticamente más destacadas, y obviar los momentos iniciales -siglo XIII e inicios del XIV- dando por buenas las escasas noticias recogidas hasta la fecha.

57 Entre sus obras sobre Mallorca destacan los estudios referentes al movimiento del puerto de Palma en la primera mitad del XIV -en unión a PONS Y MARQUÉS-; y el trabajo acerca del Arte en el reino de Mallorca, donde relaciona la explosión del gótico con la pujanza económica de la isla a principios del siglo XIV.

58 Sancho I ideó un plan para sustituir las naos y cocas mallorquinas por galeras adaptadas al transporte de larga distancia: *Item, entesem... que, lexades les Coches e les naus, nauegas hom mercadeiam ab Galeras axicom ara fan totes les comunes perço que mal no pugen pendre per lurs enamics... gran profit e restaurament seria dels nauegans e enapres gran honor nostre e del Regne, car atota gent se poria hom fer trembre que hom poges dir que Mallorca agues tantes galeres com vuy ha naus e Coches...* ARM, LR-6, ff. 32v-33r.

59 FERREIRA PRIEGUE, E.: *Galicia en el comercio marítimo medieval*, La Coruña, 1988.

los genoveses como pioneros, a Inglaterra y Flandes, sin dejar de apuntar la posibilidad de una presencia esporádica de marinos de otros lugares del Mediterráneo. Estima que la ruta ideal es la directa,⁶⁰ ya que los buques estaban lo suficientemente preparados para no tener que practicar más que las escalas imprescindibles,⁶¹ no entrando Lisboa o La Coruña, en un principio, en los planes de los marinos italianos, que rehúyen a los anglo-gascones y las acciones de corso habituales en las zonas costeras más visitadas. Si bien no alude a las navegaciones de los súbditos del reino de Mallorca, Galicia, depósito mercante intermedio entre ambos mundos,⁶² se colocaría en situación óptima para que mercaderes mallorquines hubieran negociado en sus costas. Por otro lado, se comprueba un tráfico ininterrumpido a lo largo de la franja litoral atlántica protagonizado por gallegos, cántabros y vascos que habrían sido los que mostrasen la ruta a los pueblos mediterráneos.⁶³

Al otro extremo de la Península, la posición del reino de Granada en referencia al flujo marítimo interregional es evaluada por J. Enrique López de Coca Castañer,⁶⁴ quien se centra -siglo XIII y primera mitad del XIV- en el comercio genovés en tierras hispanomusulmanas. Está con Roberto Sabatino López cuando declara que hace falta un volumen y una modalidad de mercadería específica para poder competir en las rutas mercantes, empero, la seguridad que se precisa para acometerlas con cierto éxito presupone la celebración de los oportunos pactos políticos. En este aspecto, señala la concomitancia de fechas para los primeros viajes regulares al Norte y la iniciación por Génova de relaciones con Granada, concretadas en un tratado que se rubrica el 18 de abril de 1279. Si para los genoveses significa la tranquilidad en la zona del Estrecho y la conveniencia de contar con unos puertos de paso que contribuyesen a amortizar los gastos de viaje de las galeras, para los granadinos implica la superación del déficit crónico de subsistencias -los italianos asumen la tarea de abastecer al reino con víveres, básicamente grano- y el apoyo exterior en una coyuntura difícil tras la pérdida transitoria de Málaga con la revuelta de los *Banu Asqilula* y posterior fugaz preponderancia benimerín. En febrero de 1279 Málaga volvía a manos nazaríes que, dos meses más tarde, signan con los genoveses el acuerdo que legitima a éstos a comerciar, exentos de trabas fiscales, con quienes quisieran -cristianos incluidos- menos con sus enemigos los *Banu Asqilula*.⁶⁵

60 "Podemos definirla como una ruta iniciada por el mismo navío que parte de algún puerto al Este de Gibraltar y rinde viaje en otro puerto del Canal de la Mancha, sin entrar en el Golfo de Vizcaya". FERREIRA, E.: *Galicia en el comercio...*, p. 486.

61 Los contados datos sobre las escalas genovesas en la costa atlántica lo relaciona la profesora FERREIRA con los escasos intereses comerciales de Génova en la zona. FERREIRA, E.: *Galicia en el comercio...*, p. 486.

62 FERREIRA, E.: "El papel de Galicia en la redistribución de productos andaluces visto a través de los archivos ingleses", *Actas del II Coloquio de historia medieval andaluza. Hacienda y Comercio*, Sevilla, 1982, pp. 241-247.

63 La arqueología documenta, a mediados del XIII, la importación marítima de cerámica francesa de la región de Santogne a Lisboa. Esta comercialización se relaciona con el aumento de contactos mercantiles de Portugal con el Atlántico norte, lo que facilitaría el posterior tráfico naval procedente del Mediterráneo. GÁSPAR, A.; AMARO, CL.: "Cerâmicas dos séculos XIII-XV da cidade de Lisboa", *Actes du VI Congrés de l'AIECM2*, Aix en Provence, 1997.

64 LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, J. E.: "Comercio exterior del Reino de Granada", *Actas del II Coloquio de historia medieval andaluza. Hacienda y comercio*, Sevilla, 1982, pp. 335-377.

65 Por el capítulo once de dicho tratado, los genoveses obtienen libertad de movimiento en el interior del reino Nazarí salvo en tierras accitanas: *...quod per terram non possint ire in terra inimicorum suorum Scaiole...* A cambio de esta seguridad en el comercio, los ligures se comprometen a apoyar militarmente a los granadinos en sus luchas contra otros musulmanes. Esta situación no estará exenta de fricciones debido a los pactos genoveses con los castellanos en la pugna por el control del Estrecho, por lo que se tendrá que ratificar el acuerdo de 1279 en 1295.

Rumeu de Armas aborda el comercio balear en la fachada africana atlántica,⁶⁶ territorio obviado por muchos historiadores más preocupados por la región europea, pero que constituye un hito destacable dentro de la proyección comercial insular. El área meridional del Atlántico estaba cerrada en los confines de Marruecos aunque, mediado el siglo XIV, mallorquines y catalanes ya rebasaban el Cabo de Bojador y *hundían sus quillas en las aguas costeras de Guinea hasta la misma boca del río Senegal*. Justifica la poca información por ser empresas privadas, que apenas dejan huella en los registros. Ejecutadas por genoveses, mallorquines, catalanes, andaluces e incluso vascos, el peso y la planificación recaía, no obstante, de manera particular durante el XIV, sobre los pueblos marineros de la Corona de Aragón. El eje Génova-Palma-Sevilla/Cádiz configuraría el itinerario obligado de los viajes atlánticos, favorecidos por las mejoras técnicas y, clausurada la secular ruta terrestre, la exigencia de una vía alternativa a Oriente.⁶⁷

La búsqueda de oro por los baleares más allá de los tradicionales mercados conduce en 1346 a Jaime Ferrer al Río del Oro (Senegal). Expedición cuya importancia testimonia su plasmación en 1375 -29 años después de haberse realizado- en el atlas de Cresques Abraham,⁶⁸ lo que denota que esta zona del entonces considerado sur africano era bien conocida por mallorquines antes de la segunda mitad del XIV. Anotaciones semejantes dan pie al profesor Rumeu a pensar que, redescubiertas Las Canarias por Lancelotto, mallorquines y catalanes se adueñaron a lo largo de varias décadas del Atlántico, recalando en las islas Canarias en sus derrotas hacia el Senegal. No oculta su sorpresa por la gran afluencia mallorquina y afirma que el descubrimiento y exploración de África por éstos y por catalanes -y a remolque suyo andaluces y vascos- es hoy en día uno de los capítulos más asombrosos de la historia de la geografía, pues los viajes oceánicos del trescientos *constituyen una de las más brillantes páginas de su historia*.

Como *la novedad más importante de la Baja Edad Media* es calificada por Suárez Fernández la navegación regular entre Italia y Flandes o Inglaterra.⁶⁹ La implantación de la ruta no es consecuencia de la victoria hispana en el Estrecho, sino más bien su antecedente y estímulo. En el siglo XIV los mercaderes exploran nuevos caminos y el mar acabará imponiéndose a la tierra.⁷⁰ El incremento de la estiba conlleva a su vez la adaptación de los buques y así vemos que los genoveses crean las galeazas y, ulteriormente, las carracas para el servicio atlántico. En 1990 escribe: *...La cuestión de las relaciones de los países de la Corona de Aragón con las rutas del Atlántico es una de las más apasionantes que pueden plantearse a un historiador y, al mismo tiempo, de las peor conocidas*.⁷¹ Se lamenta de la práctica

⁶⁶ RUMEU DE ARMAS, A.: "La exploración del Atlántico por mallorquines y catalanes en el siglo XIV", *Anuario de Estudios Atlánticos*, 10, 1964, pp. 163-178.

⁶⁷ En este contexto sitúa el viaje de los hermanos Vivaldi en 1291 "*ad partes Indiae per mare oceanum*".

⁶⁸ En la lámina tercera, correspondiente a Europa y África, se dibuja en el ángulo inferior izquierdo un *uxier* con unos tripulantes y la inscripción: *partich luxer den jacme ferrer per anar al riu delor lo gorn de Sen lorens qui es a X dagost qui fo en lany MCCCXLVI*". La relevancia de tal inserción radica en las propias especificidades del atlas, compendio del saber geográfico de la segunda mitad del XIV destinado a regalo régio -Carlos V de Francia-.

⁶⁹ SUÁREZ FERNÁNDEZ, L.: *Historia social y económica de la Edad Media europea*, Madrid, 1984.

⁷⁰ "Aunque fuese más larga, la vía marítima era infinitamente más barata que la terrestre: evitaba las aduanas locales y aumentaba el volumen de las cargas". SUÁREZ FERNÁNDEZ, L.: *Historia social y económica*... p. 256.

⁷¹ SUÁREZ FERNÁNDEZ, L.: "La Corona de Aragón y el Atlántico: problemas y vías de investigación", *XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, Ponències, Palma, 1990, pp. 179-197.

desaparición de los archivos de los puertos cántabros y focaliza sus esperanzas en los mediterráneos -Mallorca, Murcia, Barcelona...-, portugueses o nordeuropeos -Brujas-. Para ello, propone algunas hipótesis de trabajo que complementan las formuladas con anterioridad, en el mismo sentido, por Vicens Vives,⁷² quien, con Suárez Fernández y Claude Carrère valoran⁷³ la nueva ruta comercial como fenómeno decisivo en el paso del siglo XIII al XIV.

Paulino Iradiel, Salustino Moreta y Esteban Sarasa⁷⁴ correlacionan la apertura del Estrecho con los intereses mercantiles -que impelían a preservar una ruta, vital para las repúblicas norteitalianas y las villas marítimas de Castilla y Corona de Aragón-, y a fines militares, con objeto de prevenir invasiones. Todo ello sin eludir la política interterritorial que conjugaba la actuación de la corona aragonesa en el Mediterráneo, en concreto Sicilia, con los problemas pendientes suscitados por el apoyo a los infantes de la Cerda y su resolución, y con las conveniencias de lusos y franceses en el Atlántico, siempre atentos a las repercusiones económicas de la nueva ruta y dispuestos a mantener el equilibrio entre las dos grandes monarquías peninsulares. Para estos autores, sólo tras la conquista de Algeciras y del extremo sur bético se pudo abrir definitivamente el Estrecho al tránsito cristiano y al comercio internacional.

Por último, la historiografía mallorquina ha dedicado, cómo no, los estudios más completos a los viajes insulares rumbo al Atlántico.

En 1824 Villanueva ya hacía referencia al alcance mercante y redistribuidor de Palma en el comercio occidental mediterráneo,⁷⁵ apuntando la permanencia de gentes foráneas establecidas con sus consulados.

En el siglo XIX, los trabajos sobre Mallorca medieval adquieren un notable desarrollo y autores como Quadrado resaltan la intervención insular en el comercio interregional.⁷⁶ La aparición del positivismo y el nacimiento del Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana propician la investigación pormenorizada de unas fuentes dadas a conocer en estos volúmenes. Entre

72 Propone fijar la atención en el fundamental enclave de Ceuta, en las distintas cuestiones que propiciaron la apertura del Estrecho y en otros hechos posteriores como el conocimiento de las islas atlánticas y la más que temprana presencia mallorquina en Canarias.

73 VICENS VIVES, J. *et alii*: "La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media", *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Madrid, 1959, pp. 103-135.

74 IRADIEL, P. *et alii*: *Historia Medieval de la España Cristiana*, Madrid, 1989.

75 VILLANUEVA, J.: *Ocios de los emigrados españoles*. Periódico publicado en abril de 1824 en Londres. Citado por SEVILLANO en "De Venecia a Flandes", p. 4: "...en aquella época -siglo XIV, Mallorca- era el centro de la marina mercante de toda Europa que, por su posición, vino a ser el depósito y mercado general de las drogas y géneros que se sacaban de Asia por Alejandría y que, a principios del XIV, tenía casas de contratación y consulados establecidos y reglamentados, de genoveses, venecianos, pisanos, castellanos, franceses y de otras naciones, como lo acreditan los documentos que quedan en sus Archivos de la Bailía y de la Ciudad de Palma".

76 QUADRADO, J. M.: *Forenses y ciudadanos*, Palma de Mallorca, 2ª edición 1895. Como bello ejemplo de historiografía romántica recojo su opinión sobre la navegación atlántica: la flota mallorquina se componía de ...trescientas naves mayores o de gabia, de las cuales treinta y tres eran de tres puentes..., y sus cargamentos ... salían del puerto de la ciudad a difundir las producciones del eraz aunque reducido suelo, desde el estrecho de Gibraltar hasta los más remotos senos del Mar Negro por el Mediterráneo; y por el océano, desde la tostada Etiopía hasta las cenagosas playas de Flandes... Francisco SEVILLANO COLOM apunta -en "Mercaderes y navegantes mallorquines"- que no hay pruebas del comercio mallorquín ni en el mar Negro ni en la *tostada Etiopía*, tratándose en este caso de "excusables expansiones literarias".

la miscelánea que compone dicha publicación, la transcripción por Miguel Bonet⁷⁷ en 1896 de unos documentos concernientes a las campañas baleares de 1342⁷⁸ y 1352 a Canarias remarcan la expresión: *noveylament trobades* (nuevamente encontradas).

Desde una perspectiva mallorquina, en la segunda mitad del siglo XX los analistas del tema distinguen dos mundos: el culturalmente avanzado de la zona norte europea y el desconocido y legendario de los mares tropicales, en cuyo camino se ubican las Canarias y la costa africana.

Dos eminentes historiadores investigaron la convergencia del reino de Mallorca en el comercio oceánico medieval: Francisco Sevillano Colom y Álvaro Santamaría.⁷⁹

En 1968, Sevillano Colom, a la sazón director del Archivo Histórico de Mallorca, publica *De Venecia a Flandes*,⁸⁰ donde refleja el saber contemporáneo alusivo al comercio mallorquín en el Atlántico, marcando las líneas maestras de su futura obra. Destaca el privilegiado emplazamiento balear, concretamente Mallorca, en el Mediterráneo, como encrucijada marítima del comercio occidental, ya que lo realmente básico en la Edad Media era el llamado *Art de la Mercadería*, esto es, el intercambio de unos productos que, procedentes de África o del Oriente, de Francia o Italia u otros focos, reexportan a diferentes destinos.

Respecto al inicio de contactos marítimos con Flandes e Inglaterra, discurre que *...sin documentos probatorios e irrefutables, es ociosa la bizantina discusión de quién fue el primero en comerciar por aquellas lejanas costas, disculpable más por la exactitud histórica y el amor a la verdad que por la vanidad nacional...*⁸¹ Apunta la presencia de comerciantes catalanes en Flandes en la temprana fecha de 1240, pero reconoce que hasta 1297⁸² no se normaliza la ruta por parte de los genoveses. Ello no impide que se produjeran travesías esporádicas, de cabotaje,⁸³ en la segunda mitad del XIII.⁸⁴ Acerca del modo de afrontar la

77 BONET, M.: "Expediciones de Mallorca a las Canarias (1342 y 1352)", *BSAL*, 6, 1896, pp. 285-288.

78 Los documentos de 1342 están en ARM, AH-3, ff. 10v y 20v.

79 Otros autores han ido aportando información a través de nuevos hallazgos archivísticos: RIERA MELIS, A.: "La "Licencia per a Barques" de 1284", *Fontes Rerum Balearium*, III, 1979-1980; CATEURA BENNASSER, P.: "Les "avaries" de una coca de Sancho de Mallorca (1321)", *BSAL*, 39, 1982, pp. 93-112; SASTRE MOLL, J.: "Mallorquines en las costas atlánticas marroquíes en la primera mitad del siglo XIV", en *América y Mallorca, del predescubrimiento hasta el siglo XX*, I, Palma, 1991. Mediante el estudio de ciencias auxiliares: MATEU LLOPIS, F.: "Posición de Mallorca en la Historia Económica Medieval", *BSAL*, 30, 1949, pp. 95-120. ROSSELLÓ BORDOY, G.: "Navegación y avances técnicos: un análisis iconográfico", *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, I, Jaca, 1993, pp. 449-474. O bien desde otros ángulos: SUREDA BLANES, J.: *Ramon Llull i l'origen de la cartografia mallorquina*, Barcelona, 1969.

80 SEVILLANO COLOM, F.: "De Venecia a Flandes (Vía Mallorca y Portugal, siglo XIV)", *BSAL*, 33, 1968-1972, pp. 1-33.

81 SEVILLANO COLOM, F.: "De Venecia a Flandes...", p. 18.

82 En este momento da por buenos los datos aducidos por BRAUDEL, sin tener en cuenta los de DOEHAERD o R. S. LÓPEZ que lo retrasan hasta 1277, fecha que ya incluirá en trabajos publicados a partir de 1970. En "Mercaderes y navegantes mallorquines..." comenta que ha realizado una revisión de los fondos mallorquines, correspondientes al siglo XIII, para intentar corroborar la tesis de Robert Sabatino LÓPEZ, aunque confiesa que no ha podido ver toda la documentación.

83 Los puertos de escala que cita en el Atlántico son los habituales: Ceuta, Cádiz o Sevilla; y en Portugal Faro, Silves y Lisboa.

84 "Mallorca es uno de los puntos de donde partieron más pronto expediciones marítimo mercantiles que atravesaron el Estrecho...". SEVILLANO COLOM, F.: "Mercaderes y navegantes mallorquines", *Historia de Mallorca*, dirigida por J. MASCARÓ PASARIUS, Palma de Mallorca, 1970, pp. 1-90.

vía marítima, no se decanta ni por la *recta via* a Inglaterra ni por el cabotaje con escala en La Rochela, afirmando que si bien la navegación balear era costera, la zona del Cantábrico la debían soslayar, según se desprende de un documento custodiado en el Archivo del Reino de Mallorca.⁸⁵ Incide en los determinantes políticos que hicieron factible este comercio, pues unas buenas relaciones con los reinos que ostentan la titularidad de las costas garantizaría mínimamente el éxito mercante.⁸⁶ Refiere los intentos de la Casa Real de Mallorca para dotar a sus marinos de buques adecuados y señala las disposiciones de Sancho I tendentes a trocar las lentas cocas por las más veloces y seguras galeras en la ruta del Atlántico, dentro de la cual dedica atención preferente a Portugal, recordando que el primer señor de Mallorca fue precisamente el infante Pedro, *...Sancii regis Portugalie filius*.

De sus trabajos sobresalen dos asuntos políticos de trascendencia. El primero, el perjuicio que supuso para la monarquía mallorquina las persistentes disputas con los reyes aragoneses, lo que favorecía a los italianos en detrimento del comercio y prosperidad del reino independiente, advirtiendo que, aún así, durante esta etapa el movimiento naval y la actividad mercante en el puerto de Palma parece ser más abundante que tras su incorporación a Aragón. En un aspecto correlativo, pone de manifiesto la supeditación feudal a la Corona de Aragón que arrastró a las islas a participar en la guerra catalano-genovesa por la cuestión de Cerdeña. De esta cooperación, subraya el estancamiento del comercio insular con Flandes⁸⁷ y observa que al cesar las hostilidades, los buques mallorquines volvían a la pugna comercial con los italianos.

Las Canarias compondrán el segundo destino del Atlántico. Hasta 1970 eran tres los documentos⁸⁸ que atestiguaban la presencia balear en estas islas -licencias otorgadas a lo largo del mes de abril de 1342-; sin embargo, Sevillano Colom localizó un cuarto relacionado con la misma expedición. En 1972 publica una monografía⁸⁹ en la que plantea la forma en que fueron halladas. Se citan como *noveylament trobades o noviter repertarum*, lo que debe hacer reflexionar, según el autor, sobre la posibilidad de un conocimiento previo del archipiélago, dado por la casualidad, al desviarse de su rumbo algún buque balear. Fuera de una fabulación con cierto aire romántico, estos textos constatan el espíritu de exploración y conquista que imperaba en ese viaje inaugural, pues se prometía que lo descubierto era para el rey, *al que renovaban de antemano "ore et manibus", como vasallos en las nuevas tierras que conquistarán*. La siguiente expedición a Canarias de la que se

85 ARM, C-1760, f. 91r. En este documento se lee que los mercaderes y marinos que van a Inglaterra y Flandes, llegando al reino de Castilla navegaban "*cum magno periculo et metu*" de los castellanos "*...et specialiter timebant de hominibus de Sentender*".

86 Se remarca en las cláusulas concesivas de los *guiatges* que deben comprometerse a no perjudicar a las naves, personas o bienes de los *...Regibus de Fes et de Granata et eorum subditis*.

87 "*...estas luchas dieron al traste con el comercio mallorquín con Flandes, donde los genoveses y venecianos tenían organizados sus mercados...*" "De Venecia a Flandes...", p. 20.

88 SERRA RAFOLS, E.: "Los mallorquines en Canarias", *Revista de Historia*, 54, 1941, pp. 195-209. En este número publica un texto conservado en el Archivo del Reino de Mallorca cuya signatura es AH-3, f. 21r. Entre otros, da a conocer tres documentos mallorquines referentes a dos licencias concedidas para viajar en dirección a las Islas Canarias.

89 SEVILLANO COLOM, F.: "Los viajes medievales desde Mallorca a Canarias. Nuevos documentos", *Anuario de Estudios Atlánticos*, 18, 1972, pp. 27-57.

tendrá noticia es de 1352, y en ella se da un cambio cualitativo en la concepción del viaje al tratarse de una empresa intrínsecamente misionera.

Será Álvaro Santamaría quien perseverare en la tarea de indagar el comercio mallorquín atlántico. Si en 1975 hacía una aproximación preliminar a las rutas marítimas del siglo XIII -sin alusiones al Atlántico-, en 1980 daba a conocer un magistral estudio de las vías marítimas en las que operó el reino de Mallorca.⁹⁰ En él extracta las principales argumentaciones relativas al paso del Estrecho y realiza un exhaustivo análisis de las fuentes del Archivo del Reino de Mallorca atinentes al comercio interregional atlántico practicado por y desde las islas.

De conformidad con otros,⁹¹ reitera que no hubo ruptura sino recesión del tráfico marítimo, consecuente a la depauperación económica occidental y no a una *voluntad deliberada de los musulmanes*. Para el arranque de las singladuras atlánticas, sostiene que es *más acomodado a la realidad histórica hablar de reconquista en lugar de reapertura*.⁹² ya que, por vestigios literarios, cuando las primeras galeras cruzan el Estrecho, el control hegemónico era benimerín. Las contingencias políticas incidían en el comercio exterior pero no lo bloqueaban pues, al margen de quién dominara el Estrecho, el tránsito mercante proseguiría de una manera quizás aún más viva de lo actualmente apreciado.

Acoge, con reservas, la tesis de Roberto Sabatino López sobre la prioridad mallorquina en la navegación hacia Inglaterra, porque es necesario encontrar la documentación que lo acredite.⁹³ En este sentido está de acuerdo con Renouard al admitir que queda mucho por investigar. Para contrastar las aseveraciones de Roberto Sabatino López, Santamaría examina las series del Archivo del Reino de Mallorca correspondientes al siglo XIII, aunque sin resultado positivo.⁹⁴ Pese a no localizar datos en Mallorca, cree que la falta de éstos -los únicos aportados son los de Roberto Sabatino López- no prueba que los mallorquines obviarán la vía del Estrecho en la que, si bien con asistencia modesta e intermitente, tuvieron cierta continuidad en el tiempo. Aserción que sustenta en dos consideraciones. Una, enmarcada en el momento álgido de la marina insular -entre 1318 y 1330-,⁹⁵ que, por

90 SANTAMARÍA, A.: "Reconquista de las vías marítimas", *Anuario de Estudios Medievales*, 10, 1980, pp. 41-133.

91 ...*Sapori comparte las opiniones de Dopsch, Sable y Marc Bloch respecto a la continuidad del comercio marítimo y del intercambio Oriente-Occidente. Dennet considera que los musulmanes ni pretendieron, pues no les convenía, cortar el tráfico, ni contaron con el poderío suficiente en la mar para articular un bloqueo naval susceptible de impedir la navegación cristiana...* En "Reconquista de las vías marítimas...", p. 49.

92 "Reconquista de las vías marítimas...", p. 50.

93 "La expresada teoría es atractiva y parece certera, pero habría que documentarla satisfactoriamente aportando datos sobre cuestiones concretas referidas al siglo XIII: costos de fabricación de galeras y cálculos del gasto de entretenimiento; fletes de veleros atlánticos; volúmenes del tráfico y comercialización del alumbre y de la lana...; costos de las rutas terrestres; tiempo invertido en las singladuras marítimas y las jornadas por tierra; datos sobre las variaciones del movimiento económico de los mercados mediterráneos, flamencos e ingleses". "Reconquista de las vías marítimas...", p. 65.

94 El único dato, de 1243, es el referente a un ancla inglesa que forma parte del aparejo de la barca propiedad de Bernat de Clarà de Mallorca. Sin embargo, considera que fue por vía terrestre: "la citada ancla debió llegar a Mallorca desde Inglaterra, pero no por la ruta marítima sino por la ruta terrestre. Al efecto en los "Close Roll" -como ha documentado ABULAFIA- consta la llegada a Londres en 1237 de pieles de conejos de Mallorca por la ruta terrestre". SANTAMARÍA, A.: *Ejecutoria del Reino de Mallorca...*, p. 441.

95 "Bajo la administración de la Dinastía de Mallorca la marina mallorquina alcanza su apogeo histórico, no del bajo medioevo sino de toda su ejecutoria histórica constatada. Es el período en el que Mallorca "cap de creus", como se reitera en las fuentes, y plataforma mercantil de redistribución, asume con mayor intensidad y eficacia su cometido marino cara a la mar, vinculada a la mar". SANTAMARÍA, A.: *Ejecutoria del Reino de Mallorca...*, p. 453.

la capacidad de respuesta inmediata frente a los ataques corsarios de cualquier reino o ciudad y la competencia naval demostrada ante la demanda de Jaime II de Aragón para expugnar Cerdeña -equivalente al 38 % del total de la armada aragonesa- confirmaría, a juicio de Santamaría, la fuerza de la flota perteneciente al reino de Mallorca. La segunda, en la asunción por la monarquía mallorquina de una política encaminada a salvaguardar las rutas marítimas, básicas para la expansión de la corona aragonesa. En este período, aquí recoge la opinión⁹⁶ de Durliart y Pons: *...la Administración de Mallorca soñaba con la eventualidad de situarse en el gran comercio internacional en paridad con Venecia y Génova, las comunidades más desarrolladas en orden a la potencia de sus efectivos navales.*

En cuanto a la navegación a Canarias, se circunscribe a las evidencias obtenidas por su amigo Sevillano Colom referentes a los prolegómenos y materialización de los viajes de 1342 y 1352 y la finalidad de los mismos. Eso sí, concatena ambas vertientes atlánticas al expresar que:

...no es de extrañar en la primera mitad del siglo XIV la presencia de mallorquines -tanto en la modalidad de flotas como navegando en conserva o en solitario- en la ruta de Flandes si se considera el espíritu de aventura, la capacidad de iniciativa, la experiencia marinera y conocimientos técnicos de navegación y los recursos navales necesarios para cumplir con éxito sus tempranos viajes a las islas Canarias, descubiertas hacia 1330-1336 por Lancelloto Malocello.⁹⁷

Vemos, pues, que la ubicación de Mallorca dentro del mundo mercantil medieval ha sido unas veces preterida -en especial por algunos historiadores italianos, absortos por el poderío comercial genovés-, otras infravalorada y, en las más de las ocasiones, no se ha concedido la debida relevancia a un reino cuyo puntal de crecimiento económico lo constituía el comercio marítimo.

La situación geográfica del archipiélago proporciona a los baleares una ventaja comparativa sobre otros reinos al convertirse en escala necesaria -particularmente Mallorca- para el tráfico del Mediterráneo occidental, y cabeza de puente del comercio con África. Pobres en recursos, la única salida era el mar, por lo que los incentivos para asumir mayores riesgos también fueron superiores. Mallorca no podía competir con el empuje comercial de Barcelona, y la búsqueda de nuevos mercados en derroteros conocidos -bien que poco

96 *Recerques sobre el moviment del port de Mallorca*, p. 363.

97 "La reconquista de las vías marítimas...", p. 69. Descubrimiento con probable ayuda balear. Para lo que aporto la demanda que el 24 de mayo de 1329 plantea en Palma *Lanselot mal auseyl, de Janua*, con motivo del abono del laudo -4 dineros/libra- de los genoveses por cuatro partidas de paños -de 363 libras tornesas- que transporta de Colliure a Mallorca ARM, Suplicaciones-7, f. 69r:

Pro Lanselot mal auseyl, de Janua. Vobis, nobili viro domino Arnaldo de cardaylaco, locumtenentis in Regno Maiorice, humiliter supplicat significat lansalet malauzel, Januensis civis Janue, quod ipse nudius afferens secum quatuor carricos pannorum aplicuit (sic) apud Cocumliberum...verum Guillelmus Bugarre, deputatus in Cocolibero ad colligendum et recipiendum laudum constitutum inibi contra Januenses pro satisfaciendo subditis Illustris domini Regis Maiorice dampnificatis per Januenses in certum dampnis, qua quod dictus Lanselot dicit quod ipse cum predictis hic Maiorice erat venitus exhegit et habere voluit et habuit adicto Lauselet Laudum predictum, quod est ad rationem quatuor denariorum pro libra pro dictis pannis qui fuerunt extimati ad Trecentas Sexaginta tres libras... et propterea, dictus Lansalet dictos pannos huc Maiorice aportavit collectores tamen laudi in Maiorice constituti contra Januenses pro satisfaciendo Regni(col)lis per Januenses dampnificatis in eorum dampnis (...) dictus Lansalet hostendat et faciat per dictum albaranum se iam exoluisse predictis pannis laudum constitutum...

frecuentados por las implicaciones político-religiosas, solventadas en Mallorca con la bula de Gregorio IX- se tradujo en un incremento de beneficios para el comercio pañero o la importación de productos africanos.

Aprovechando los valiosos fondos archivísticos, la historiografía insular ha dado un enfoque que, lejos de ser triunfalista, intenta situar al *Regne de Mallorques* en su justo lugar.⁹⁸ Mas los estudios se habían detenido. Asentadas las bases, un exhaustivo vaciado de fuentes y posterior análisis⁹⁹ me ha permitido matizar algunos de los puntos expuestos por diversos autores anteriormente,¹⁰⁰ aparte de poner en valor nuevamente el examen de la más destacada ruta mercante del periodo medieval y, en general, del intercambio mercante, arrinconada en favor de temas más en boga dentro de las actuales tendencias historiográficas.

Así, sucintamente, Suárez Fernández depositó su esperanza en los archivos mediterráneos, que no han defraudado. El trabajo da respuesta a Lagos Trindade y al grupo de historiadores portugueses que, faltos de documentación autóctona, buscan en el Mediterráneo la expansión comercial lusa. Y en Mallorca, Romeu de Armas, Sevillano Colom o Álvaro Santamaría apuntaron la posibilidad de la existencia de un comercio irregular mantenido por particulares dispuestos a asumir los riesgos propios del negocio marítimo. Absortos por la documentación regia, obviaron el Archivo Capitular ajeno, a priori, al intercambio mercante pero que atesora protocolos de notarios vinculados íntimamente con la mar, sustento del actual estado de conocimiento.

98 Como paradigma de la potencia económica mallorquina se sitúa tradicionalmente la acuñación de monedas de oro -por primera vez en el ámbito de la Corona de Aragón-. Por el estatuto de 25 de abril de 1310 se regulaban los reales de oro, con ley de 23 quilates y medio y peso de 3'80 gramos.

99 En el que, al no existir trabajos específicos sobre las relaciones con el mundo atlántico, ni estudios sistemáticos en archivos del Atlántico, cabía escrutar la presencia mallorquina en el litoral atlántico -de Las Canarias a los Países Bajos e Inglaterra- y sus interconexiones políticas y económicas en un ámbito tan distinto al mediterráneo investigando la huella mallorquina en aguas oceánicas.

100 Fruto de la tesis doctoral, la publicación de *El reino de Mallorca y el mundo atlántico* supone un avance en el análisis del periodo. ORTEGA VILLOSLADA, A.: *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349). Evolución político-mercantil*, La Coruña, 2008.

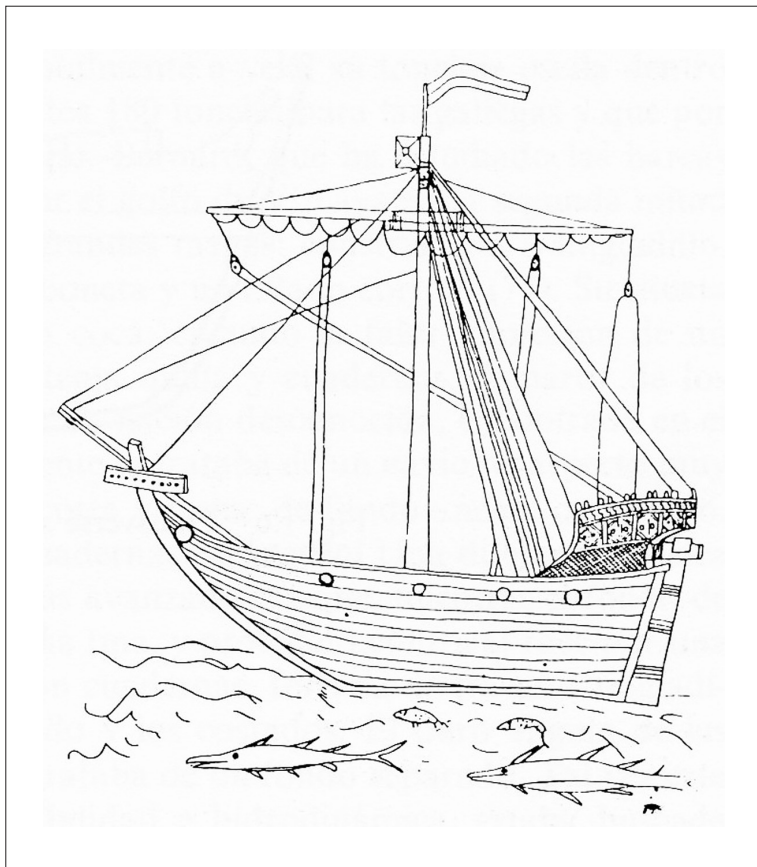

Fig. 1 Coca de l'ARM

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

CONTAMINACIÓN POR CINABRIO EN CIUTAT DE MALLORCA (1347)

Antoni Contreras Mas

GIHS-IUNICS/UIB¹

Resumen: En 1347 se produjo la inspección de una fábrica de cinabrio, instalada en Ciutat de Mallorca y sospechosa de ocasionar perturbaciones en la salud de personas, animales y vegetales de su entorno. Tras revisar sucintamente el uso del cinabrio hasta ese momento, se relaciona esa preocupación con el concepto vigente del proceso productor de la infección y el contagio, así como las ideas aristotélicas de la *scala naturae*, entonces recién surgidas del entorno universitario y muy rápidamente incorporadas por la sociedad para la prevención de enfermedades.

Palabras clave: Cinabrio, contaminación, enfermedad, Mallorca, 1347.

Abstract: In 1347, an inspection of a cinnabar factory was carried out in Palma. It was thought that the factory in question caused some ailments in the health of people, animals and plants around it. After a brief review of the use of cinnabar until then, that problem was linked to the Aristotelian ideas of the *scala naturae*, which had recently arisen from the University environment and were quickly adapted by society for the prevention of diseases.

Key words: Cinnabar, Majorca, pollution, disease, 1347.

Rebut el 27 d'abril. Acceptat el 30 d'agost de 2011.

¹ Grupo de Investigación de Historia de la Salud (IUNICS-UIB) Institut Universitari d'Investigació en Ciències de la Salut de la Universitat de les Illes Balears.

La nueva valoración de la salud pública hecha por los gobernantes medievales, se entiende como una consecuencia del programa de aristotelización al que se vio sometida Europa, a partir de la segunda mitad del siglo XIII. Desde esos momentos se proyecta esa visión sobre el mundo natural, es decir la naturaleza del hombre y su relación con su entorno y el cosmos. Entre sus consecuencias está la aparición de un nuevo género médico conocido como *regimina sanitatis*, en cuyos textos se darán instrucciones a un sujeto determinado, para que adopte un modelo de comportamiento vital más adecuado para conservar su salud.²

Además de la búsqueda de la salud por parte de una persona concreta, un deseo del mismo orden se reflejará también en ciertos aspectos éticos y políticos. Las propuestas surgidas de los debates y asimilación de la *Política* de Aristóteles, donde se hace notar la responsabilidad de los dirigentes en la salud colectiva, jugarán un papel decisivo en la adopción de un amplio conjunto de normas dirigidas a conservarla y garantizarla. A raíz de ello se promulgarán múltiples disposiciones legales destinadas a controlar los conflictos o problemas de salud y salubridad públicas que surgen en las ciudades medievales. Numerosos estudios han analizado las normativas dedicadas a velar por la higiene y calidad alimentaria,³ la limpieza urbana pública y privada, la evacuación de las aguas residuales,⁴ la salubridad hídrica del agua para el consumo directo,⁵ o el control de residuos potencialmente tóxicos, procedentes de tintorerías y curtidos de piel.⁶

Suele apuntarse que buena parte de esas medidas son acordadas con posterioridad a 1348-1349, cuando las reiteradas epidemias de peste asolan Europa. El temor y el interés por evitar nuevos episodios de esa muy temida enfermedad, favorecerán su proliferación. No obstante, podemos advertir la existencia de algunas disposiciones en ese sentido,

2 Sobre diversos tipos de escritos dedicados a esta tarea, puede verse: PEÑA, C.; GIRON, F.: *La prevención de la enfermedad en la España bajomedieval*, Granada, 2006.

3 Disposiciones sobre estas cuestiones en Mallorca, si bien casi todas posteriores a la epidemia de peste de 1348, pueden verse en PONS PASTOR, A.: *Libre del Mostassaf de Mallorca*, Mallorca, 1949. BERNAT i ROCA, M.: "El manteniment de la salubritat pública a Ciutat de Mallorca. Segles (XVI i XV)", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 19, 1998, 91-126. Para el caso concreto del control de la calidad del pescado en Mallorca: BELTRÁN SERRANO, F.; BERNAT i ROCA, M.: "*Dels peys, ne en qual manera los deu hom usar*. Alimentació i consum de peix a la Mallorca del segle XIV", *BSAL*, 55, 1999, pp. 119-144.

4 BERNAT i ROCA, M.: "*Aeris Salubritate*: Neteja i higiene pública a Ciutat de Mallorca. (S.XIV-XVII)", *BSAL*, 50, 1994, 253-286; BERNAT i ROCA, M.: "El manteniment de la salubritat pública...", pp. 112-118.

5 Sobre los problemas derivados de la contaminación hídrica y las medidas para evitarla, además de los artículos citados en las notas anteriores, son los de CARRASCO TEZANOS, A.: "El "acueducto" de madera de Robledo de Chavela. Abastecimiento y contaminación del agua a finales de la Edad Media", en SEGURA GRAÍÑO, C. (aut.): *Agua y sistemas hidráulicos en la Edad Media hispana*, Asociación Cultural Al-Mudayna, 2003.

6 CÓRDOBA DE LA LLAVE, R.: *La industria medieval en Córdoba*, Córdoba, 1990. CÓRDOBA DE LA LLAVE, R.; NOGALES RIVERA, I.: "Contaminación doméstica e industrial en la Edad Media: el ejemplo de Córdoba", en *Andalucía en el tránsito a la modernidad: actas del Coloquio celebrado con motivo de...Vélez-Málaga (1487-1987)*, 1991; CÓRDOBA DE LA LLAVE, R.: "Los residuos de origen industrial y su tratamiento en la Córdoba del siglo XV", en BARCELÓ CRESPI, M.: *La manufactura urbana i els menestrals (seg. XIII-XVI)*, IX Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma de Mallorca, 1991; BAZÁN DÍAZ, I.: "Sanidad y urbanismo de las villas vascas durante la Baja Edad Media", *Cuadernos de Sección. Historia-Geografía*, 21, 1993, pp. 69-80; BERNAT i ROCA, M.: "El manteniment de la salubritat pública...", pp. 103-107. BERNAT i ROCA, M.: "*Aeris Salubritate*: Neteja i higiene pública a Ciutat de Mallorca...", pp. 264-265. BURGUETE ORS, L.; LORENZO ARRIBAS, J.: "Limpieza y contaminación en la Villa de Madrid durante la Edad Media: Casas de baño y tenerías", en SEGURA GRAÍÑO, C. (aut.): *Agua y sistemas hidráulicos...*

anteriores a esa fecha. En Ciutat de Mallorca, por ejemplo, destacan las decretadas en 1344, ante los problemas planteados por los cadáveres de animales abandonados en la vía pública. En esa fecha se decidió su recogida a cargo de la administración municipal, ya que *la qual cosa certament era molt letja, ultra que aportaven en sí per la infectio que donaven, corrupció e alteració de les gents*.⁷

Una instrucción del mismo tipo, aunque no vinculada expresamente a la enfermedad o la sanidad pública urbana, la hallamos en un tratado de *hisba* de la Córdoba califal, en el cual se indica: *se impedirá a la gente arrojar basuras y cadáveres de animales y otras cosas similares a las calles, porque ello causa molestias...*⁸ Hábitos de este orden son ya relacionados expresamente con un trastorno del *pneuma* corporal por Moisés ben Maimónides (1135-1204) en su *Régimen de salud* (1198). Dicho tratado hace notar como causas de la corrupción del aire, los vertidos de basuras, excrementos y animales muertos en las calles de las ciudades: *todo esto vuelve el aire de las mismas corrupto, sucio y espeso*, ocasionando que el *pneuma* del cuerpo se vuelva también así, aunque nadie pueda percibirlo.⁹

Vincular la corrupción o putrefacción, identificable por el mal olor, con la alteración del cuerpo, es decir con la enfermedad, es un planteamiento ya vigente en la antigua medicina griega. Aristóteles considera la corrupción, así como la generación, procesos privativos de la región sublunar y los niveles más profundos de transformación que puede afectar a los entes.¹⁰ Acordes con este modelo de pensamiento se mostrarán sucesivamente las culturas romana, bizantina y árabe. Todas ellas aceptan y asumen normas más o menos rigurosas encaminadas a evitar que la putrefacción o corrupción se produzca en los entornos cívicos. En la dirección de este tipo de medidas, presentes en Mallorca y otros lugares incorporados a la cultura latina desde la musulmana, van las reglamentaciones heredadas de la antigua administración árabe, de cuyo cumplimiento se encargaba el funcionario municipal denominado *Mostassaf*.¹¹ Este inspector centraba buena parte de sus atribuciones en el control de la higiene pública y alimentaria. Sus tareas y competencias fueron mantenidas e incluso ampliadas por los nuevos dominadores.¹² En la Europa cristiana medieval, las disposiciones sobre la salubridad cívica se verán respaldadas por la recuperación del

7 BERNAT I ROCA, M.: "El manteniment de la salubritat pública...", pp. 97-98.

8 PINILLA MELGUIZO, R.: "Saneamiento urbano y medio ambiente en la Córdoba islámica (siglos VIII a XIII)", en *Las ordenanzas de limpieza de Córdoba y su proyección (1498)*, Córdoba 1999, p. 43. Cit. por PEÑA, C.; GIRON, F.: *La prevención de la enfermedad...*

9 MAIMÓNIDES: *Obras Médicas, vol. I: El régimen de salud. Tratado sobre la curación de las hemorroides*, Córdoba, 1991, pp. 86-87.

10 ARISTÓTELES: *Acerca de la generación y la corrupción. Tratados breves de historia natural*, Madrid, 1987, p. 12.

11 Sobre este funcionario existen abundantes estudios, además del ya citado de PONS PASTOR, A.: *Libre del Mostassaf de Mallorca...* Algunos de ellos son: GARAU LLOMPART, I.: *El Mostassaf de Pollença: (1393-1413)*, Pollença, 1987; BAJET ROYO, M.: *El mostassaf de Barcelona i les seves funcions en el segle XVI: edició del "Llibre de les ordinations"*, Barcelona, 1994; CANO IVORRA, M. A.: *El llibre del Mostassaf d'Elx: edició crítica i estudi lingüístic*, Alacant, 1995; BERNAT I ROCA, M.: "Sens llicència de mostassaf: hipòtesi sobre l'ofici a la Mallorca del segle XIII (1230-1300)", en CATEURA BENNASSER, P. (coord.): *El regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa: XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, 1998, pp. 291-312; FERRER ABÁRZUZA, A.: *El llibre del mostassaf d'Eivissa: la vila d'Eivissa a la baixa Edat Mitjana*, Eivissa, 2002; CHALMETA GENDRÓN, P.: "El almotacén a través de los *llibres del Mustaçaf*", *Aragón en la Edad Media*, 20, 2008, pp. 203-223.

12 PONS PASTOR, A.: *Libre del Mostassaf...*

Derecho Romano, realizada a partir del siglo XI. Las primeras regulaciones en este sentido aparecerán en ciudades italianas, extendiéndose posteriormente al resto del Mediterráneo latino.¹³

Estas maneras de entender la salud y la enfermedad, reflejadas en el cuidado de mantener los entornos urbanos en buenas condiciones higiénicas, son las que parecen inspirar una inspección de cierta actividad artesanal de nuevo cuño, de la cual se sospecha la posibilidad de causar una perturbación de la salud en el entorno de Ciutat de Mallorca, en 1347. Conocemos el conflicto a través de un documento publicado por Estanislao de Kostka Aguiló, en 1890. Se trata del acta de un reconocimiento, hecho a instancias de los *Jurats* y ordenado por el Gobernador al *Batle* de Ciutat y un asesor especial. Su objetivo es determinar la existencia de algún peligro derivado de un proceso de fabricación de cinabrio que venía haciéndose en las proximidades de la Porta de Sant Antoni.¹⁴

El documento no menciona con qué finalidad se preparaba, ni cuál era su destino, pero cabe admitir que fuera para usarlo como colorante pictórico, tal como ocurría en el resto de Europa. No obstante, no es posible afirmarlo con seguridad, ya que el producto tuvo también otras aplicaciones, como el beneficio de minerales. Podría apuntarse también la posibilidad de que fuera destinado a colorear las piezas de vidrio producidas por el recién autorizado horno de vidriería de Guillem Barceló, cuyo permiso de actividad le es concedido pocos meses antes.¹⁵

El cinabrio

El cinabrio (sulfuro de mercurio) es el mineral del que procede el mercurio. Hay evidencias de su uso prehistórico como pigmento en India y China. En España se utilizó en las pinturas rupestres cercanas a Almadén y para colorear y preservar restos óseos humanos en el dolmen "La Velilla", en Osorno (Palencia).¹⁶

Se cree que en China se extraía mercurio en las minas de Kwichan hacia el año 1200 a. C. Traducciones de clásicos taoístas demuestran que los alquimistas chinos lo conocían bien y sabían obtenerlo a partir del cinabrio. Egipto y Siria conocían también el mineral y su aplicación como pintura en forma de bermellón (polvo de cinabrio). Como las fuentes de cinabrio puro son muy raras, el bermellón natural siempre ha sido un pigmento extremadamente caro. A esta elevada cotización contribuyó su utilización por los fenicios, 700 años antes de la era cristiana, para extraer y purificar el oro.

13 ARRIZABALAGA, J.; MARTÍNEZ VIDAL, A.; PARDO TOMAS, J. (coord.), *La salud a Europa: Mil anys d'història*, Barcelona, 1995, p. 9.

14 AGUILÓ, E. de K.: "Industrias mallorquinas. Fábricas de cinabrio y vidrio (1347)" *BSAL*, III, 1889-1890, pp. 318-320.

15 AGUILÓ, E. de K.: "Industrias mallorquinas. Fábricas de cinabrio y vidrio...", pp. 319-320.

16 MARTÍN GIL, J.; MARTÍN GIL, F. J.; DELIBES DE CASTRO, G. *et alii*: "Neolítico. Uso del cinabrio", *Investigación y ciencia*, 219, 1994. DELIBES DE CASTRO, G.: "Cinabrio, huesos pintados en rojo tumbas de ocre: ¿prácticas de embalsamamiento en la Prehistoria?", en OLCINA DOMÉNECH, M. H.; SOLER DÍAZ, J. A. (coord.): *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, 2000, I; HUNT ORTIZ, M. A.: *Prehistoric Mining and Metallurgy in South-West Iberian Peninsula*, Oxford, 2003; HUNT ORTIZ M. A.; HURTADO PÉREZ, V. M.: "Pigmentos de sulfuro de mercurio -cinabrio- en contextos funerarios de época calcolítica en el sur de la península ibérica: investigaciones sobre el uso, depósitos minerales explotados y redes de distribución a través de la caracterización composicional e isotópica", en *VIII Congreso Ibérico de Arqueometría*, Teruel, 2009, pp. 123-132. <http://www.segeda.net/8cia/8cia.htm>

Los griegos sucedieron a los fenicios en el comercio de este producto al que llamaban *kinnabar* y que pasó al latín como *cinnabar*, de donde deriva el nombre de cinabrio, aunque en la Antigüedad Clásica el apelativo de *cinabris* se refería tanto a la resina del drago como al cinabrio. Teofrasto (321 a. C.) en su tratado sobre minerales describe la extracción del mercurio, al que denomina *chytyos argyros*, a partir del cinabrio natural, amasándolo con vinagre en un mortero de cobre con una mano del mismo metal¹⁷ Su obtención calentando el cinabrio en una vasija de hierro, es indicada por Dioscórides (s. I d. C.) el cual llama al metal líquido condensado, *hydrargyros* (de *hydros*, agua y *argyros*, plata). Griegos y romanos usaron a su vez el cinabrio como pintura y algunos médicos de esa época, por ejemplo Hipócrates, lo aplicaron en forma de unguento, por no considerarlo tóxico por vía dérmica.

Los romanos explotaron diversos yacimientos de cinabrio en la Península y en el siglo I antes de Cristo ya se extraía el mineral de las primitivas minas cartaginesas de Almadén. Plinio el Viejo menciona específicamente las explotaciones de bermellón de la región Sisaponense dentro de la provincia Bética.¹⁸ En su descripción del distrito minero de Almadén señala que allí se encuentra una piedra de la que siempre fluye un “sudor” llamado *argentum vivum*, *mercurius vivus* o *hydrargyrum*. Esos yacimientos eran propiedad del Emperador y estaban protegidos por una guarnición militar. No existía una explotación continua y sólo se extraía mineral por orden directa de Roma. El mismo Plinio nos informa de que su elevada demanda y cotización motivó que su precio tuviera que ser fijado por el Gobierno romano. Otro autor de esa época, Vitruvio, menciona en su *De Architectura* el mercurio obtenido del cinabrio.¹⁹ Estos dos últimos autores llaman *minium* al cinabrio o sulfuro de mercurio de color rojo vivo, nombre que conservará en la Edad Media y que actualmente reciben los pigmentos rojos de minio, el cual era entonces conocido como *minium secundarium*.²⁰

La síntesis de bermellón a partir de azufre y mercurio pudo haber sido inventada por los chinos. No obstante, el descubrimiento de su obtención química se atribuye al alquimista árabe Jabir ibn Hayyan (Geber) al que se sitúa en el siglo VIII, aunque los escritos que se le atribuyen parecen proceder del siglo IX o principios del X. El *corpus* de Jabir aceptaba las teorías aristotélicas sobre el origen de los minerales, en cuyo contexto eran considerados procedentes de las exhalaciones en la tierra. La formación de los metales se entendía que era el resultado de la combinación de las exhalaciones secas, productoras en primer lugar de azufre, con el de las exhalaciones húmedas, generadoras de mercurio. Su interés por reproducir este proceso, combinando azufre y mercurio, llevó a la fabricación del cinabrio o sulfuro mercúrico.²¹

17 TEOFRASTO: *Sobre la piedra*, Oxford, 1965, LIX, p. 58.

18 ZARZALEJOS PRIETO, M. del M.: “La búsqueda de Sisapo: Hipótesis sobre la reducción geográfica de la capital del cinabrio hispano”, *Espacio, tiempo y forma*, Historia Antigua, 7, 1994, p. 175-192; MATÍAS RODRÍGUEZ, R.; ALONSO HERRERO, E.; NEIRA CAMPOS, A. et alii: “Una explotación minera de *minium* (cinabrio) atribuible a época romana en Miñera (León-España)”, *Lancia: revista de prehistoria, arqueología e historia antigua del noroeste peninsular*, nº 4, 2000-2001.

19 VITRUVIO, M. L.: *Los Diez Libros de Arquitectura*, Barcelona, 1991, pp. 188-189 y 192.

20 RODRÍGUEZ NEILA, J. F. et alii: *El trabajo en la Hispania romana*, Madrid, 1999, pp. 248-249; OLMOS BENLLOCH, P.: “La preparación de la pintura mural en el mundo romano”, *Exnovo, Revista d’història i humanitats*, III, 2006.

21 CROMBIE, A. C.: *Historia de la Ciencia: De San Agustín a Galileo/1, siglos V-XIII*, Madrid, 1979, p. 124.

Ese mismo procedimiento es descrito por san Alberto Magno (c. 1193-1280) en Europa, donde el pigmento sintético fue usado en todo el continente desde el siglo XII. Se utilizaba principalmente para colorear en rojo los manuscritos conocidos como miniados. Aunque el cinabrio se encuentra en abundancia en la naturaleza como mineral de mercurio, en un primer momento el cinabrio o bermellón sintético fue considerado superior al pigmento derivado del cinabrio natural, permaneciendo exorbitantemente caro hasta el siglo XIV, cuando la técnica de preparación del bermellón fue difundida por tierras europeas. El pintor italiano Cennino d'Andrea Cennini (c. 1370-c. 1440) señalaba que el bermellón obtenido mediante procedimientos alquímicos, preparado en una retorta, alcanzaba un alto precio, a consecuencia de lo cual solía ser adulterado mediante adición de minio.

En los siglos medievales el cinabrio era un elemento fundamental para la industria tintórea. Su utilización en ciertos tintes y pinturas lo convirtió en un ingrediente codiciado e imprescindible para determinadas actividades de manufacturación y pintura que precisaban, de modo inevitable, su concurso. Sin embargo, las consecuencias derivadas del proceso de su obtención artificial despertaban significativos recelos entre la población. Entre esos efectos secundarios se incluían las previsibles incomodidades que acarrea la proximidad del lugar donde se llevaba a cabo y las repercusiones que del mismo se advertían sobre animales y plantas.

La universidad y las ideas aristotélicas

La preocupación despertada por los efectos resultantes de su obtención, obedecen a las consecuencias de la divulgación social de las ideas neoplatónicas del cosmos, entendido como un único animal viviente y de las aristotélicas, en concreto las derivadas de la *Scala Naturae*. El inicio de esta última teoría se encuentra en el *Timeo* de Platón (428-347 a. d. C.) donde las formas animales se conciben como resultado de la degradación progresiva a partir del hombre. En cambio Aristóteles (384-322 a. C.) en su *Historia de los animales*, clasificó los organismos en relación con una jerarquía biológica o escala de la vida (*Scala Naturae*). Su organización los disponía de forma ascendente, desde los minerales y vegetales, al hombre, como si estuvieran sobre una escalera en la que cada peldaño correspondiera a uno. La posición ocupada respondía al grado de complejidad estimado para su estructura y función, considerando organismos superiores a aquellos que mostraban una mayor vitalidad y capacidad de movimiento.²²

La resuelta incorporación social de estas convicciones, sustentadas por los escritos biológicos aristotélicos a los cuales pertenece la obra citada, constituye un testimonio de la pronta penetración de los conceptos aportados desde las recién fundadas instituciones universitarias. Ejemplos de esa aceptación y asimilación en los círculos intelectuales mallorquines, pueden atestigüarse en diversas bibliotecas de la isla, inventariadas o subastadas entre 1229 y 1452.²³ Entre sus propietarios encontramos médicos seguramente no universitarios, como el judío Judà Mosconi (1375) junto a otros procedentes de

²² LOVEJOY, A. O.: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, Cambridge, Massachusetts, 1936; SINGER, Ch.: *A short history of biology*, Oxford, 1931; KEARNS, E.: "Animals, knowledge about", en *Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1996, 3ª edición p. 92; MASON, S. F.: *Historia de las Ciencias 1: La ciencia antigua, la ciencia en Oriente y en la Europa medieval*, Madrid, 1984, pp. 52-54.

²³ CONTRERAS MAS, A.: "El "Aristóteles biológico" en las bibliotecas de los médicos medievales mallorquines", *Estudis Balearics*, 29-30, 1988, pp. 41-44.

instituciones universitarias, como Pere Fabregat (m. 1396) formado en Montpellier, Joan Desbrull (1417), Pere Font (m. 1435) o los subastados de la biblioteca del médico barcelonés Joan Calbó, (1452). Su presencia refleja el interés despertado por los resultados derivados de las reflexiones originadas en las nuevas aulas universitarias.²⁴

Estas últimas, a lo largo de los siglos XIII y especialmente el XIV y parte del XV, se arrogaron un progresivo monopolio de las principales formas de saber científico. Ese control las convirtió en un eficaz instrumento de elaboración y creación científica y en el soporte esencial de la revolución intelectual surgida en Europa entre los siglos XIII y XIV. Su éxito fue tal, que durante doscientos años (1250-1450) ciencia y universidad serían dos términos inseparables. En este período quedó firmemente establecido y aceptado el prestigio del producto universitario. Este reconocimiento se extendía tanto al resultado escrito de la actividad intelectual desarrollada por sus miembros, como al nuevo profesional salido de sus aulas y las aplicaciones que pudiera hacer de los conocimientos adquiridos en ellas a la hora de usar técnicas, manejar instrumentos o métodos de trabajo intelectual.

Entre los resultados de esa nueva institución intelectual, se cuenta la aparición de diversos géneros literarios, desde los cuales se abordó todo cuanto fue capaz de analizar la inteligencia humana. Dichos escritos reflejan cómo se sometieron a reflexión desde los aspectos más especulativos, hasta los más inmediatamente pragmáticos. Sus resultados y planteamientos rebasaron muy pronto los círculos académicos y transmitieron a la sociedad nuevos modos de comprender la naturaleza y su relación con el hombre. Significativa de la casi inmediata aceptación de esa nueva forma de pensar, es la presteza con que a los pocos años de haberse traducido las obras biológicas de Aristóteles y ser comentadas en los entornos universitarios, sus ideas se incorporan a la vida cotidiana de las ciudades. Las aportaciones resultantes serán eficazmente aprovechadas por sujetos ajenos a la formación universitaria reglada, quienes no tendrán inconveniente en asumir esos planteamientos. No dudarán en servirse de ellos para adoptar determinadas reformas urbanísticas o para resolver los nuevos problemas planteados por ciertas actividades artesanales de manufacturación llevadas a cabo en el entorno cívico.²⁵

Un ejemplo de esta incorporación sería el que parece influir en algunos miembros de comunidades urbanas a la hora de cuestionar el sistema de producción de materia prima para tintes y pinturas. Concretamente, el hecho a partir de la producción del cinabrio en talleres situados en el interior de las ciudades. Todo hace creer que se basaron en el citado modelo biológico aristotélico de la *scala naturae*, el cual había sido plenamente adoptado por la medicina universitaria escolástica.

En este modelo biológico de inspiración aristotélica se apoyaba la nueva ciencia de curar. Su incorporación permitió proporcionar recursos y respuestas conceptuales sobre los problemas patológicos resultantes de los nuevos sistemas de vida y de producción, diferentes a las sostenidas hasta entonces. En este terreno supo demostrar la eficacia, de acuerdo con la percepción de la época, de un modo característico de abordar intelectual

24 GARCÍA BALLESTER, L.: "Medicina y aristotelismo a l'Europa dels segles XII-XIII", en CAMARASA, J.; MIELGO, H.; ROCA, A. (coords.): *Actes de les I Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, 1994, pp. 13-31.

25 GARCÍA BALLESTER, L.: "Universidad y nueva profesión médica en la Europa latina medieval: siglos XII-XIV", en *Universidad, Cultura y Sociedad en la Edad Media*, Alcalá de Henares, 1994.

y operativamente el binomio de la salud y enfermedad. Muestras de esta oferta serían las estrategias colectivas diseñadas con motivo de las enfermedades pestilenciales y la relación establecida entre su transmisión y virulencia en los entornos urbanos, donde obstaculizaba su codiciada actividad comercial. Las enfermedades pestilenciales e incluso la mera sospecha de su presencia, comprometían seriamente su modo de vida, por lo que optaron por actualizar sus rudimentarias y elementales medidas de carácter preventivo, adoptando las que ofertaban los nuevos profesionales sanitarios, formados según el modelo universitario.²⁶ Otro tanto se produjo con los planes desarrollados para salir al paso de las consecuencias atribuidas a la quema de carbón mineral o las medidas para luchar contra los residuos de los curtidos de pieles en esas zonas. Estas mismas concepciones permitieron fundamentar e incluir en sus reclamaciones el daño y enfermedades que sus desechos producían, no sólo en las personas sino también en las plantas y animales de sus entornos.²⁷

Una fabricación dañosa y peligrosa

En agosto de 1347, el gobernador Felip de Boyl, a instancias de los jurados, designó a Antonio Saliurada, *batle* de Ciutat, y al jurista Bartomeu Martí (fl. 1337-1379)²⁸ como su asesor especial, para cierta comisión. Su objetivo era recabar información, mediante la opinión de médicos y otras personas, acerca de los riesgos para la salud que podía suponer para la población ciudadana cierta operación para la fabricación de cinabrio (*se diligenter informaret cum medicis et aliis viriis operatio et fabricatio cinabrij*). Se debe destacar la denominación de “operación” (*operatio*) de indudable connotación manual y alquímica, utilizada para describir el tipo de maniobras encaminadas a la producción en cierto modo de tipo industrial o fabricación (*fabricatio*) de un producto sintetizado.

La práctica mencionada tenía lugar en casa del maestro Guillem de Bellmunt, situada junto a la puerta de S. Antonio de Padua, llamada también de Marmallet. Se trataba de averiguar si dicha “operación y fabricación de cinabrio” era o no dañosa y peligrosa para las personas de los alrededores, árboles, plantas y otras criaturas de dicho entorno y qué peligros o consecuencias podían derivarse de esa actividad (*quod magister Guillelmus de Bellmunt operatur in quibusdam domibus constitutis justa portam Sancti Anthonii de Padoa aliter vocatam de Marmallem, esset dampnosa et periculosa gentibus circumstantibus et personis ac arboribus et plantis et aliis criaturis adherentibus seu coherentibus in dicto loco, et pericula eisdem possent propter dictam operationem evenire*).

El documento no menciona los nombres de los médicos, ni de las otras personas a quienes debieron tomar declaración. En cambio, hace constar que ambos comisionados acudieron

²⁶ J. ARRIZABALAGA, en desacuerdo con la historiografía existente, que subraya la falta de relación entre las ideas médicas sobre la peste y las medidas de prevención adoptadas por las municipalidades de las ciudades mediterráneas del siglo XIV, ha demostrado que ninguna de las medidas sanitarias tomadas por las comunidades civiles mediterráneas como consecuencia de la peste de 1348, fue más allá de las coordinadas científicas establecidas por la medicina universitaria contemporánea este autor (“University medical practitioners face with the Black Death (1348-1349)”, en *Latin Mediterranean Europe: perceptions and reactions*, en GARCÍA BALLESTER, L.; FRENCH, R.; CUNNINGHAM, A.: *Practical medicinae from Salerno to the Black Death*, Cambridge, 1993).

²⁷ GARCÍA BALLESTER, L.: “Medicina y aristotelismo...”; GARCÍA BALLESTER, L.: *Artifex factivus sanitatis. Saberes y ejercicio profesional de la medicina en la Europa pluricultural de la Baja Edad Media*, Granada, 2004, pp. 190-191.

²⁸ Sobre este personaje y su trayectoria profesional, cf. PLANAS ROSSELLÓ, A.: “Relación de Juristas Mallorquines. Siglo XIV”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 6, 1994, p. 63

a inspeccionar personalmente el lugar donde se trabajaba con el cinabrio (*retulerunt quod ipsi ad dictum locum ubi dictum cinabrium operatur accesserant*). Recibieron además las informaciones de diversos testigos (*et informationem a pluribus testibus receperant*) y cabe suponer que los informes médicos oportunos.

Basándose en lo observado en su reconocimiento personal y en los testimonios obtenidos, informaron que las operaciones realizadas en dicho lugar para obtener cinabrio, eran perjudiciales para los habitantes de esa y otras zonas. En su opinión, dichas maniobras eran consideradas muy dañinas y peligrosas tanto para las personas del entorno inmediato, como para otras muchas (*quod predicta operatio dicti cinabrii in dicto loco fienda est quam plurimum dampnosa et periculosa nedum habitantibus et circumstantibus personis in dicto loco sed etiam pluribus personis*). Estas últimas se entiende que serían distintas a las que se verían en contacto directo con las consecuencias del proceso, sino de otras localizaciones alejadas, a pesar de lo cual su salud padecería igualmente las consecuencias patológicas de la corrupción.

Su informe proseguía señalando que este tipo de maniobras para la síntesis química de cinabrio, eran consideradas capaces de ocasionar “corrupción” a muchas cosas en numerosas ocasiones. A consecuencia de esa corrupción, se producían enfermedades susceptibles de afectar incluso a los árboles y plantas del entorno inmediato a dicho lugar (*quod dictus magister Guillelmus frequentius ad dictam operationem multe corrumpentes et infirmitates sepius devenerant et etiam arboribus et plantis coherentibus in dicto loco, et quod propter dictam operationem predictis personis et aliis creaturis máxima evenit et evenire potest corruptio*).²⁹

La preocupación de los dos componentes de la comisión por ese proceso de “corrupción” se enmarca por completo dentro de la concepción galénica vigente sobre las causas de la enfermedad, en tanto que uno de los factores susceptibles de producirla. Dicha prevención respondía a que la corrupción estaba considerada el origen de la infección, sin importar cual fuera su génesis, atribuida tanto a mutaciones atmosféricas como a otras causas. La putrefacción o corrupción era explicada como una desorganización del equilibrio del cuerpo causado por un aumento del calor corporal. Ese aumento no lo causaba el calor natural y propio del sujeto, el cual era estimado como adecuado para cocer los humores, sino un calor extraño al cuerpo, corruptor de esos mismos humores y causante de la pérdida del “húmedo radical” o humedad corporal imprescindible para la vida. Esta última era la que cohesionaba las partículas integrantes del cuerpo, por lo que su disminución o pérdida implicaban la posibilidad de su disgregación. Se permitía así la exhalación y propagación de tales partículas corporales, consideradas imperceptibles y conocidas como *particulae insensibiles*. Cuando estas se transmitían de un cuerpo a otro, causaban una nueva putrefacción en el cuerpo receptor y se iniciaba la cadena del contagio.³⁰

El proceso mencionado se asentaba sobre el pensamiento médico medieval, seguidor incondicional de las doctrinas galénicas según su transmisión a través de los árabes.

29 AGUILÓ, E. de K.: “Industrias mallorquinas. Fábricas de cinabrio...”, pp. 318-319.

30 GRMEK, M. D.: “Les vicissitudes de notions d’infection, de contagion et de germe dans la médecine antique,” en SABBAH, G.: *Mémoires V: Texts Médicaux Latin Antiques*, Saint-Étienne, 1984; PENNUTO, C.: *Simpatía, fantasía e contagio. Il pensiero medico e il pensiero filosofico de Girolamo Fracastoro*, Roma, 2008, pp. 405-417.

En este contexto, la enfermedad era considerada producto de la suma de una causa interna o dispositiva, tal como edad, sexo, raza, constitución, temperamento, etc., con un factor externo. En ese último grupo se comprendían desde una alimentación incorrecta a intemperancias térmicas, trabajos desmedidos, venenos o emociones violentas. El conjunto de tales factores externos era ordenado según los seis pares canónicos conocidos como *sex res non naturales* de Galeno. Estos eran aire y ambiente; sueño y vigilia; descanso y actividad; evacuación y retención; alimento y bebida y movimientos o alteraciones anímicas. El resultado de la conjunción de las dos causas referidas, daba origen a la llamada causa sinéctica, conjunta o inmediata, mediante la cual se iniciaba el proceso morboso.³¹

La corrupción del entorno ambiental formaba parte indudable del primero de los pares de las mencionadas *sex res non naturales*, por lo que era contemplado como un evidente factor de riesgo y la posible causa de una infección, asociada a su transmisión indistinta a cualquier componente de la *scala naturae*. Cabe admitir que los dos inspectores efectuasen esta valoración u otra similar y entendieran que dicha actividad era causa de una indudable peligrosidad para la salud de personas y otros seres vivos, como árboles y plantas. Estos planteamientos parecen haber fundamentado la recomendación final del informe. Su consideración permite adquirir una más completa solidez y veracidad a la conclusión de considerar inconveniente proseguir autorizando la continuidad de dicha fabricación en ese emplazamiento. En consecuencia, ambos delegados recomendaron que se desalojase de dicho lugar al *magister Guillermus* o bien se le prohibiera por completo continuar realizando allí ese tipo de labores (*et quod in predicto loco operari dictum opus non expedit, imo ab eodem totaliter dictus magister Guillermus expellendus vel operari prohibendus*).³²

31 GARCIA BALLESTER, L.: *Galeno. En la sociedad y en la ciencia de su tiempo*, Madrid, 1972, pp. 174-175; LAIN ENTRALGO, P.: *Historia de la Medicina*, Madrid, 1978, pp. 94 y 104.

32 AGUILÓ, E. de K.: "Industrias mallorquinas. Fábricas de cinabrio y vidrio...", pp. 318-319.

DOCUMENTO

Die mercurii intitulata XV kalendas augusti anno Domini M CCC. XL séptimo.

Die et anno predictis coram honorabili viro Philippo de Boil, gubernatore generali regni Majoricarum, comparuerunt venerabilis Anthonius Saliurada, bajulus Majoricarum, et discretus Bartholomeus Martini, jurisperitus, ejus assessor in hac parte, asserentes quod cum ipse honorabilis gubernator ad requisitionem venerabilium juratorum Majoricarum comiserat ipsi bajulo ut, assumpto tibi in assesore dicto Bartholomeo Martini, *se diligenter informaret cum medicis et aliis viriis operatio et fabricatio cinabrii*, quod magister Guillermus de Bellmunt operatur in quibusdam domibus constitutis justa portam Sancti Anthonii de Padoa aliter vocatam de Marmalleto, *esset dampnosa et periculosa gentibus circumstantibus et personis ac arboribus et plantis et aliis criaturis adherentibus seu coherentibus in dicto loco, et pericula eisdem possent propter dictam operationem evenire*, et recepta ipsa informatione relationem ex inde facerent ipsi honorabili gubernatori, ut posset de justicia super eisdem debite provideri.

Idcirco dictus bajulus et assessor retulerunt quod ipsi ad dictum locum ubi dictum cinabrium operatur accesserant et informationem a pluribus testibus receperant, et receperunt per dictam informationem quod predicta operatio dicti cinabrii in dicto loco fienda est quam plurimum dampnosa et periculosa nedum habitantibus et circumstantibus personis in dicto loco sed etiam pluribus personis; quod dictus magister Guillermus frequentius ad dictam operationem multe corruptentes et infirmitates sepius devenerant et etiam arboribus et plantis coherentibus in dicto loco, et quod propter dictam operationem predictis personis et aliis creaturis maxima evenit et evenire potest corruptio, et quod in predicto loco operari dictum opus non expedit, immo ab eodem totaliter dictus magister Guillermus expellendus vel operari prohibendus. Et hanc relationem petierunt in actis seu libro curie Gubernationis redigi et scribi.

Die martis VIII kalendas augusti anno predicto honorabilis Gubernator predictus, visa informatione per dictum bajulum Majoric[arum] recepta cum discreto Bartholomeo Martini, assessore sibi assumpto in hac parte, et attenta relatione per ipsos bajulum et assessoris de predictis sibi facta, comissit negocium hujusmodi et ejus decisionem bajulo supradicto, qui juxta informationem predictam faciat in predictis justiciam expeditam breviter et sumarie ac sine lite, pro ut qualitas negocii exhigit, et expossit batic scripturam pro commisionis litteris dirigendo.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

L'ACTIVITAT DE VITRALLERS I VIDRIERS DE BUF A L'ARQUITECTURA GÒTICA. RELACIONS I INFLUÈNCIES A LA CIUTAT DE MALLORCA

Miquel Àngel Capellà Galmés¹

Universitat de les Illes Balears

Resum: Un dels objectius fonamentals d'aquest article és reflexionar sobre la tasca artesana desenvolupada per vitrallers i bufadors de vidre a l'arquitectura gòtica de la Ciutat de Mallorca. Les relacions entre ambdós col·lectius posen de manifest l'especificitat de la tècnica emprada en l'elaboració dels vitralls, una de les denominades arts pictòriques, per la participació, en ocasions, en la fase de projecció i d'execució de pintors sobre taula. S'aborda la revisió de la documentació publicada fins avui, se'n incorpora de nova i se suggereixen com elements a tenir en compte en el debat alguns materials arquitectònics i arqueològics.

Paraules clau: Vidre, Vitrall, Arquitectura, Mallorca.

Abstract: One of the main objectives of this paper is to reflect upon the craftsmanship developed by glaziers and glassblowers in gothic architecture developed in Ciutat de Mallorca (City of Majorca). The relationships between both groups highlight the specificity of the technique they used in the elaboration the stained glass windows, one of the so-called pictorial arts, due to the occasional collaboration –in the projection and execution stages- of painters on wood. This paper deals with the revisions of the documents published so far, it also provides additional documents and it suggests that some architectonic and archaeological materials be taken into consideration as elements in the discussion.

Key words: Glass, Stained glass window, Architecture, Majorca.

Rebut el 17 de maig. Acceptat el 20 de setembre de 2011.

¹ Agraesc al Dr. Gabriel Llopart i a la Sra. Antònia Juan la generosa contribució que m'han fet cedint-me algunes notícies inèdites de l'Arxiu Capitular. Les abreviatures emprades són: ACM (Arxiu Capitular de Mallorca), *BSAL* (*Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*), CVMA (Corpus Vitrearum Medii Aevi), *GEPEB* (*Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura de les Balears*).

Introducció

El vidre pla, emprat com a “sistema de recobriment mural” i també com element primordial en la creació d’un determinat espai arquitectònic,² no ha tengut una història massa afortunada a Mallorca. Per bé que comptam amb unes destacades construccions arquitectòniques d’època gòtica, que podrien haver suscitat l’evolució de l’art del vitrall, comprovarem com aquesta manifestació quedà bastant limitada. En relació a les aportacions historiogràfiques sobre aquest tema, cal destacar els treballs de Marcel Durliat i de Gabriel Llompart, obres de caràcter general sobre l’art i la pintura, respectivament, que han documentat les principals intervencions fetes a l’illa. Unes manifestacions artístiques escasses si ho comparem amb la rica producció vitrallera desenvolupada a la península, tant a la resta de territoris que conformaven la Corona d’Aragó com a la Corona de Castella, que han estat objecte de nombroses investigacions.³

La qualitat dels materials utilitzats determinava la resistència del vitrall a les inclemències meteorològiques, aspecte que era substancial per a l’èxit de l’obra. La seva feina a més comportava la col·locació de la peça a l’edifici, així com de la xarxa de protecció metàl·lica i, finalment, en algunes ocasions, es podia encarregar de la reparació de desperfectes.

L’activitat del vidrier de buf estava relacionada de manera directa amb la del vitraller o pintor de vidrieres, pel simple fet de ser el subministrador de la matèria, essencial i imprescindible, per a la seva producció. Les tècniques utilitzades per a l’elaboració del vidre pla eren dues.⁴ La primera d’elles, coneguda com a ciba, consistia en bufar una posta donant-li forma d’esfera que s’anava aplanant per rotació fins que constituïa un disc. La segona tècnica es basava en bufar amb la canya un cilindre, denominat manxó, que a continuació s’obria per mig i s’aplanava.

Les operacions que se seguïen per a fer un vitrall, més o menys es mantingueren constants al llarg del temps, d’ençà que a començament del segle XII el monjo Teòfil les plasmà per escrit. De manera sintètica es pot articular en les següents fases: “preparació del vidre, realització del cartó, tall dels diferents vidres que componen la vidriera, pintura del vidre, coccio i emplatat”.⁵

2 El vitrall esdevé un element fonamental del llenguatge de l’arquitectura gòtica europea, no cal incidir en aspectes tan tractats per la historiografia, com és el de l’ús simbòlic de la llum (NIETO ALCAIDE, V.: *La luz, símbolo y sistema visual. (El espacio y la luz en el arte gótico y del Renacimiento)*, Madrid, 1978).

3 Per a un estat de la qüestió: CAÑELLAS I MARTÍNEZ, S.: “Historiografía i vitralleria gòtica i del renaixement a Catalunya”, a CARRERAS, T.; DOMÈNECH, I. (ed.): *I Jornades Hispàniques d’Història del Vidre. Actes*, Barcelona, 2001, p. 291-303; NIETO ALCAIDE, V.: *La vidriera española. Ocho siglos de luz*, Madrid, 1998.

4 Les bombolles d’aire per efectes de la rotació es disposen de manera concèntrica. Vegeu: AINAUD DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitralls del monestir de Santes Creus i la Catedral de Tarragona*, CVMA, Espanya, 8-Catalunya, 3, Barcelona, 1992, p. 219-220; STIAFFINI, D.: *Il vetro nel medioevo. Techniche, strutture, manufatti*, Roma, 1999, 125-129; CASTELNUOVO, E.: *Vetrate medievali. Officine tecniche maestri*, Torino, 2007 (1994), p. 37-78.

5 NIETO ALCAIDE, V.: “El “Tratado de la Fabrica del Vidrio”, de Juan Danis y el “modo” de hacer vidrieras de Francisco Herranz”, *Archivo español de arte*, XL, núm. 159, 1967, p. 282. Es podria matisar al pensar que la preparació del vidre pla correspondria a una feina dels vidriers de buf. També el projecte es faria primer en menors dimensions i després es traslladaria a escala real. En darrer lloc, es podria contemplar l’assentament a l’obertura arquitectònica (NIETO ALCAIDE, V.: “La profesión y oficio de vidriero en los siglos XV y XVI: talleres, encargos y clientes”, *Espacio, tiempo y forma. Serie VII: Historia del arte*, 10, 1997, p. 43, 54). Entre altres textos es basa amb els manuals de taller de Teòfil i Cennino Cennini.

Un dels aspectes característics de l'art del vitraller era la necessitat d'elaborar un cartó, com a pas previ a l'inici del procés de materialització de l'obra. Durant el gòtic, era comú que es produïssin intercanvis entre pintors i mestres de vidrieres. Si bé és cert que es pot caure en l'error d'interpretar aquesta afinitat de manera subordinada entre uns i altres, considerant al vitraller com un rudimentari executor, quan en moltes ocasions no fou així. Per a Víctor Nieto, aquesta col·laboració era el fruit d'un procés molt més complex que acabava per enriquir notablement l'obra. De fet, als obradors peninsulars dels segles XIV i XV, els casos en què pintors tenien coneixements tècnics suficients per a la realització d'una vidriera eren una excepció. Al cap i a la fi, això suposava que entre l'esbós i l'obra finalitzada es generessin canvis i transformacions efectuades pel vidrier, degut a "las exigencias técnicas de pasar un boceto al soporte definitivo".⁶ Bona prova d'aquest trasllat és el fet que els colors que s'empraven eren limitats, ja que la seva paleta estava formada principalment per la base vítria usada.⁷ Els registres i els tons es podien, això sí, ampliar amb la superposició de vidres, amb l'ús de la grisalla, el groc d'argent i els esmalts, uns recursos que s'incorporen de manera progressiva al llarg de la baixa edat mitjana.⁸

Per a la construcció de les diferents parts de la vidriera, el procediment més habitual era l'ús de la taula de vidrier; una forma de treballar descrita ja pel monjo Teòfil.⁹ La taula es blanquejava amb guix i a sobre s'hi dibuixava a escala real l'esbós indicant-hi fins al més mínim detall. El procés continuava tallant la matèria amb un ferro calent, o bé amb un diamant que ja al segle XIV s'usava a Itàlia com es desprèn del tractat d'Antonio da Pisa.¹⁰ Les vores de cada tall es retallaven amb un altre instrument metàl·lic, que les deixava amb un característic rosegat o brunit. Després es continuava amb la pintura del vidre, emprant la grisalla per a particularitzar les figures. A partir del XIV, s'usarà el groc d'argent, mentre que a les darreries de la centúria següent s'introduiran d'altres tonalitats amb la finalitat d'augmentar els efectes pictòrics.

El manual de Teòfil detalla com es bastien els forns denominats de mufla per a la cocció de la grisalla i l'esmalt, com s'hi col·locaven els vidres pintats en una planxa o safata de ferro i, a més a més, de quina manera s'havia d'elaborar la cocció. Les mufles del XIV eren similars a les dels segles anteriors que, segons la descripció del monjo, es construïen amb vares arquejades cobertes d'argila i fems de cavall. La principal diferència radicava en què se superposaven en la planxa dues o més capes de vidre, que es recobrien de cendra (fig. 1).¹¹

6 NIETO ALCAIDE, V.: "Vidrieros y pintores: el problema de los cartones y la vidriera del siglo XV", a *Imágenes y promotores en el arte medieval. Miscelánea en homenaje a Joaquín Yarza Luaces*, Barcelona, 2001, p. 555-562.

7 Els més corrents serien el blau cobalt, el vermell i el verd obtinguts amb el coure, el púrpura amb el manganès i el groc amb antimoni o ferro (BARRAL I ALTET, X: "Las vidrieras medievales", a BARRAL I ALTET, X. (dir.): *Vidrieras medievales en Europa*, Barcelona, 2003, p. 11-33).

8 NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 36. Vegeu també: BAZZOCCHI, F.: "Colores y reflejos translúcidos en los recetarios medievales", *Porticum, Revista d'Estudis Medievals*, 1, 2011, p. 120-129.

9 BROWN, S.; O'CONNOR, D.: *Vidrieros, Artesanos medievales*, Madrid, 1999 (1991), p. 52; BARRAL, X.: "Las vidrieras medievales...", p. 14-16; THÉOPHILUS: *Essai sur divers arts. Recettes pratiques de l'enluminure, l'orfèvrerie, l'ivoire, le vitrail, la fresque, et autres divers arts*, Clermont-Ferrand, 2004, p. 95-96.

10 LAUTIER, C.: "L'apport de l'expérimentation du traité d'Antoine de Pise à la connaissance du vitrail médiéval", a BOULANGER, K.; HÉROLD, M. (ed.): *Le vitrail et les traités du Moyen Âge à nos jours*, Berne, 2008, p. 75-96.

11 AINAUD DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitralls del monestir de Santes Creus i la Catedral de Tarragona*, CVMA, Espanya, 8-Catalunya, 3, Barcelona, 1992, p. 163-164; THÉOPHILUS: *Essai sur divers arts...*, p. 88-90. Vegeu

La temperatura de cocció podia arribar a uns 600 °C en unes sis hores, restant-ne unes dotze més per a què l'estructura es refredàs.

Un cop passats pel forn, els vidres es posaven sobre la taula per a ajuntar-los amb plom. Aquest material es fonia dins motlles, per aconseguir un perfil en forma de H, on encaixaven els fragments que constituïen cada panell de la vidriera. Per a les diverses soldadures s'emprava l'estany. Per a saber la seva situació exacta a la taula i no mesclar els trossos durant la cocció s'incorporaven marques per a identificar a quin panell corresponia cada vidre pintat.¹² Es tracta, per tant, atesa la dificultat d'elaboració i de la limitació de la coloració, d'un llenguatge diferenciat de la pintura sobre taula o mur i amb unes característiques específiques.¹³ Per bé que, com és evident, com a manifestació pictòrica de l'art del foc, el seu desenvolupament es troba lligat a la resta d'arts del color.

De l'artista especialitzat a la diversificació d'oficis

Al llarg del primer terç del segle XIV, la pauta en relació a l'art del vitrall la marquen a l'illa dues de les fàbriques més importants del moment: l'església de Sant Domingo i la Catedral de Mallorca. El primer vitraller documentat és Matteo di Giovanni, originari de Siena (Itàlia), un artista itinerant,¹⁴ que s'instal·là a l'illa atret per les facilitats del context mallorquí que afavorí tant la importació d'obres com l'arribada d'artesans.¹⁵ La seva estada se situa entre l'any 1325 i el 1331, quan es perd el seu rastre en la documentació escrita. Tot i això, convé remarcar i així ho indica Marcel Durliat, que el 1330 se'l cita com a ciutadà, senyal que tenia un taller estable i suficient feina, circumstància que es veu refermada per l'adquisició d'una residència. La seva activitat es troba des de bon principi vinculada als ordes mendicants, quan el 1325 contractà la realització d'una vidriera pel presbiteri de l'església de Sant Domingo. L'edifici, desaparegut en el segle XIX, es començà a erigir el 1295, donant-se per acabat cap a l'any 1359 amb la construcció dels darrers trams de volta.¹⁶ De la seva intervenció no ha sobreviscut cap imatge gràfica, així com tampoc, un detall de la zona de l'absis poligonal,¹⁷ que insinui alguna característica de la *fenestram maiorem, que est in capite ecclesie*.¹⁸

La lectura del contracte entre el senès i els frares predicadors ens permet veure la transcendència que es dóna a la pulcritud i nitidesa del vidre, així com la importància

l'experimentació feta a partir del tractat d'Antonio da Pisa: LAUTIER, C.: "L'apport de l'expérimentation...", p. 86-89.

12 AINAUD, J. et alii: *Els Vitralls del monestir de Santes Creus...*, p. 164.

13 "Una vidriera nunca es la traducción sobre un soporte de vidrio de una pintura, sino que, aunque parta de ésta, requiere un tratamiento específico que exige «pensar en vidrio». Lo cual resultaba imposible llevar a cabo sin una práctica en la técnica de la vidriera" (NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 36).

14 NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 39.

15 Sobre l'arribada i sortida d'artistes, així com d'obres, vegeu: LLOMPART, G.: "Mallorca, cap de creus", a *Mallorca Gòtica*, cat. exp., Palma, 1998, p. 13-20.

16 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275, 65.

17 Per a un estat de la qüestió i la fortuna historiogràfica del convent vegeu: BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma de Mallorca, 2006, p. 211-228; ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "El convento de Santo Domingo de Mallorca (s. XIII-XV)", *BSAL*, 41, 1985, p. 115-130; SASTRE ALZAMORA, M. P.: "La iglesia de Santo Domingo de Palma. Hipótesis de su emplazamiento", a SABATER REBASSA, T.; CARRERO SANTAMARÍA, E. (coord.): *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, XXVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 2010, p. 315-331.

18 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275.

cabdal de la solidesa del finestral, que havia d'aguantar les ventades i d'altres inclemències meteorològiques. Per aquesta raó, s'especificava que si la peça es trencava durant el primer any la tornaria a refer. La resistència dels vidres era un factor determinant en la tasca d'aquests artesans medievals; així no servia qualsevol material, sinó que s'havia d'emprar un vidre amb un gruix suficient per aguantar el mal temps, però, a la vegada, deixar passar la llum acolorida. Al contracte igualment es marca que la iconografia la dictarien els predicadors, precisant que comptaria amb *istoriis et operibus, quibus volueritis et dictaveribus*,¹⁹ aspecte que denota una creació específica per a l'edifici.

La següent obra del mestre fou per a la capella de la Trinitat a la Catedral de Mallorca, realitzant-se entre el 1328 i el 1330,²⁰ així com la rosassa de la Capella Reial on es féu la despesa de 162 lliures, 5 sous i 4 diners.²¹ Entre aquests anys es comprà vidre, estany i plom per a fer l'emplomat i es pagà el treball de l'artesà i dels seus ajudants. Malauradament, les dades són poc precises i no concreten detalls significatius, com per exemple si una part de la matèria era importada o, en canvi, si s'abastia de la producció local.

Durliat també insinuà una intervenció no provada al monestir de Sant Francesc,²² basant-se en una deixa testamentària de l'any 1330 per a una vidriera de la capella de la Mare de Déu.²³ L'atribució es deu al fet de ser l'únic taller documentat i que, en conseqüència, és factible que assumís tots els encàrrecs de les esglésies en construcció que anaven lliurant parts al culte. Es tractaria d'una peça que, si s'arribà a fer, cosa que desconeixem, igualment ha desaparegut amb el pas del temps.²⁴ A la vegada, l'historiador francès, relaciona aquest mestre amb tasques concretes fetes al Palau de l'Almudaina.²⁵ Com en el cas de Sant Francesc és una atribució contextual, en la que es manifesta que el 1331 es donà plom per a l'emplomat d'una finestra de la cambra del rei.²⁶ Pel que fa a les capelles del castell reial, la de Santa Anna i la de Sant Jaume, no consta cap dotació econòmica per a posar-hi vitralls.²⁷

19 LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*, 4, Palma, 1980, p. 117.

20 Vegeu la transcripció dels diversos pagaments a: DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 129, 275; SASTRE MOLL, J.: "El primer libro de fábrica y sacristía de la Seo de Mallorca (1327-1345)", *BSAL*, 43, 1987, p. 46. Vegeu també: SASTRE MOLL, J.: *El primer llibre de fàbrica i sagristia de la Seu de Mallorca*, Mallorca, 1994; DOMENGE I MESQUIDA, J.: *L'obra de la seu. El procés de construcció de la catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma, 1997.

21 CAMPANER, A.: *Cronicón Mayoricense*, Palma de Mallorca, 1984 (1886), p. 135.

22 Per a un estat de la qüestió de l'evolució d'aquest conjunt monàstic vegeu: BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 228-246.

23 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275 nota núm. 90.

24 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 242.

25 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275-276, nota núm. 93. A la capella de Santa Magdalena del Castell de Perpinyà s'hi trobaren restes d'una vidriera de finals del XIII (DOMÍNGUEZ RODÉS, C.: "La vidriera als edificis civils de Catalunya. S. XIV-XVI", a CARRERAS, T.; DOMÈNECH, I. (ed.): *I Jornades Hispàniques d'Història del Vidre. Actes*, Barcelona, 2001, p. 306).

26 Per aquesta mateixa cambra situada a la torre de la fortalesa, espai que després de la caiguda de la dinastia privativa esdevingué el dormitori de luxe del castell, el 1461 es pagà a Pere Ferrando per posar *drap enserat* a les finestres. Es tracta d'un sistema tradicional i econòmic de tancament emprat en molts d'edificis de l'època (DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 184, nota núm. 188).

27 SASTRE MOLL, J.: *Els Llibres d'Obra del Palau Reial de L'Almudaina*, Palma, 2001.

La presència de Matteo di Giovanni a l'illa es correspon amb el context artístic de la dinastia privativa i se'l pot connectar amb la introducció de la pintura italogòtica al Regne de Mallorca. Però, com ha assenyalat Durliat, sembla que la seva activitat només es limità al vitrall i no abraçà d'altres camps de les arts plàstiques.²⁸ Finalment, cal recordar que els seus treballs vinculats a l'impuls edilici i renovador dels ordes mendicants i, sobretot, de la monarquia es desenvoluparen en paral·lel a l'activitat dels tallers de vidre locals.²⁹ Fins i tot és probable que les obres constructives i la presència d'aquest vitraller provocassin la irrupció de vidriers de buf; en especial, si tenim en compte que durant la segona meitat del segle XIII, no hi ha indicis de l'existència d'obradors, sinó que l'escassa vaixel·la de vidre es portava des de fora. Tot i que en contra d'aquesta teoria, es pot dir que no s'ha pogut identificar cap compra de material, aspecte que fa mantenir una porta oberta cap a la importació de tots els vidres des d'altres territoris continentals.

El següent artista documentat, treballant a Mallorca i també a Barcelona, entre 1349 i 1382, és Francesc Comes (I) o Sacoma. La seva obra més remarcable és un altre cop una peça desapareguda: la rosassa del convent de Sant Francesc, que es contractà l'any 1349 per un preu de 90 lliures, quan a l'església iniciada cap a 1280 s'hi estava enllestint la façana principal.³⁰ El vitraller havia de construir amb vidre, ferro i plom *illam vitriariam rotundam que in altum edificata est in capite introitus ecclesie majoris*, elaborant un bastiment amb la fusta aportada pel promotor. En la relació contractual amb el custodi del convent es constata l'interès per a gaudir d'una decoració amb imatges i figures, la qual cosa ens demostra que el mestre tenia un coneixement avançat de la tècnica del vitrall.³¹ La façana i el tram de nau precedent van ser enderrocats cap a 1580 després de les destrosses ocasionades per l'impacte d'un llamp, perdent-se la rosassa si s'havia conservat fins aleshores. De les dotacions de vitralls de l'edifici, caracteritzat per l'ordenament en dos pisos de finestres, especialment a l'absis, només coneixem les referències esmentades. En aquest sentit, convé fer present que les finestres altes van ser engrandides i els murs remuntats quan es cobrí amb voltes ogivals, que substituïren la primitiva coberta de fusta, fent-se una nova consagració de l'església el febrer de l'any 1385.³² Per descomptat que aquesta transformació arquitectònica degué alterar els vitralls que fins aquells moments s'hi podrien haver col·locat.

28 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275. Aquesta recepció estilística l'han remarcada i contextualitzada Chandler R. Post, Millard Meiss, Josep Gudiol i Gabriel Llopart, entre d'altres autors (SABATER, S.: "La importància de l'època del Regne Privatiu en el desenvolupament de la pintura gòtica mallorquina", a *El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 1998, p. 392; GAITA, M. M.: "La pintura a Mallorca en l'època del Regne Privatiu: aproximació als factors que contribueixen a la configuració de l'estil", a *El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 1998, p. 453-462). Vegeu la darrera síntesi a: LLOMPART MORAGUES, G.; ESCANDELL PROUST, I.: "Estudi historicoartístic", a *Llibre dels Reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, Palma, 2010, 111-141.

29 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 275; CAPELLÀ GALMÉS, M. A.: *El vidre a Mallorca entre els segles XIV i XVIII*, tesi doctoral, Palma, 2009.

30 Les obres avançaren a un bon ritme, ja que el 1317 l'absis es lliurà al culte, mentre que el conjunt es conclougué cap a 1349 (DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 63-64).

31 AGUILÓ, E.: "Notes y documents per una llista d'artistes mallorquins dels sigles XIV y XV", *BSAL*, 11, 1905-1907, p. 4-5; DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 64; LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 117, doc. 206; SABATER, T.: *La pintura mallorquina del segle XV*, Palma, 2002, p. 47.

32 DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 64; BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 228-246.

La importància de l'encàrrec ens condueix a valorar com i on realitzà l'aprenentatge tècnic el mestre. La hipòtesi més plausible la proposà Gabriel Llopart quan assenyalà que Matteo di Giovanni es degué enrevoltar de qualque ajudant o aprenent durant la seva estada a Mallorca, com així es dedueix d'alguns dels albarans de la Procuració Reial. Entre els possibles actors hi entraria en joc Francesc Comes.³³ Des d'aquest plantejament, tot i que resta per confirmar, se suggerí una continuïtat entre els tallers dels dos artesans, separats en el temps uns vint anys. De fet, cal pensar en l'existència d'alguna actuació prèvia del vitraller no documentada, ja que es fa difícil acceptar que un projecte tan ambiciós com el de l'església de Sant Francesc s'encarregàs a un artesà sense una experiència contrastada i reconeguda.

La següent peça ens situa l'artista a Barcelona el 1366, any en què cobrà per a la creació dels vidres de la rosassa de la parroquial de Santa Maria del Pi.³⁴ Els vidres i l'estructura de pedra van ser destruïts per l'incendi de l'any 1936. Tot i això, l'actual segueix l'original, que es reféu seguint unes fotografies preses abans de la pèrdua (Arxiu Mas) i dues còpies a l'aquarel·la pintades pels deixebles de l'arquitecte Josep M. Jujol.³⁵ L'obra en qüestió comptava, segons s'ha pogut reconstruir amb la imatge gràfica, amb tres motius heràldics, bustos de personatges masculins i decoració geomètrica. Sens dubte, aquest encàrrec es pot interpretar com una bona prova de la repercussió que assolí l'obrador del mestre, que rebé comandes des d'altres ciutats de la Corona d'Aragó, però també una constatació de la manca de dinamisme de les ofertes insulars que el forçaren a cercar feines a la península.

Entre 1365 i 1368, en paral·lel a la intervenció anterior, Comes era el mestre de vidrieres de la Catedral de Mallorca. És probable, com en l'altre cas, que al taller d'aquest vitraller, per tractar-se de l'únic existent, se li hagin d'adscriure d'altres encàrrecs, com per exemple una vidriera per a la capella de Santa Maria de l'església de Santa Eulàlia que es pagà el 1365.³⁶ Les poques notícies d'aquests anys, pel que fa a la seva activitat a la Seu, el relacionen amb la compra de materials a alguns comerciants de Montpeller. Així, el 1365 Jean Tauri, burgès d'Aigüesmortes, li prometé que li lliuraria en el termini de tres mesos un total de cinc quintars de vidre de color, mentre que el maig de 1368, un ciutadà d'Avinyó, Raymond de Saint Laurent, li havia de proporcionar tres quintars de vidre vermell d'Alemanya i dos, de groc, que es portarien des de Montpeller el mes d'agost.³⁷ Pel que fa a aquesta darrera adquisició, Comes i la seva muller sol·licitaren el desembre d'aquell any un préstec de 25 lliures al Bisbe i al Capítol per fer front a l'embargament pel deute de dues caixes plenes de vidre de vidrieres.³⁸

33 LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 1, p. 59-60.

34 LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 117, doc. 207. La tasca continuà ja que es féu un segon pagament el 1368 (AINAUD DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitalls de la Catedral de Barcelona i del Monestir de Pedralbes*, CVMA, Espanya, 9-Catalunya, 4, Barcelona, 1997, p. 24).

35 AINAUD DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitalls de la Catedral de Barcelona...*, p. 24, 365-367, fotografia núm. 16-18, 20.

36 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Els pergamins de l'arxiu parroquial de Santa Eulàlia*, 6 vols., Palma, 1999-2001, núm. 638. Per a un estat de la qüestió de l'edifici i les principals restes d'època medieval conservades: BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca...*, p. 185-190.

37 ACM, Prot. Núm. 14.596, P. de Cumba, 1365; Prot. Núm. 14.600, P. de Cumba, 1368 (ROMESTAN, G.: "Les Marchands de Montpellier et la leude de Majorque pendant la première moitié du XIVe siècle", a *Majorque, Languedoc et Roussillon de l'Antiquité à nos jours*, Palma, 1982, p. 59).

38 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1962 (1888), p. 351, 420; SANCHIS

Les dades anteriors tracen com era la forma de treball d'aquest artista, que segons Josep Gudiol es fonamentava en la importació.³⁹ La comanda de vidres a fora, preferentment a Flandes i a Alemanya, era un fet comú per a la majoria de vitrallers que treballaren a les catedrals i esglésies de la península ibèrica.⁴⁰ Així que és normal que s'importassin aquelles matèries tècnicament més difícils d'elaborar, com eren les planxes de color vermell i groc. D'altres materials, tal vegada, tot i que manca una prova documental, podrien haver-se adquirit als obradors locals. En relació a la qüestió de si era un simple importador que es dedicava a col·locar vitralls ja elaborats, el contracte de la rosassa de Sant Francesc demostra que coneixia les tècniques dels vitrallers, que li permetien desenvolupar una iconografia concreta requerida pels patrons. El contracte indica que el custodi del convent definiria les imatges que s'havien de pintar: *cum illis videlicet signis, operibus, figuris et imaginibus quas vos dictus operarius et custodis mandaveritis, eligeritis et destinabitis*, clàusula que denota que la composició i l'esmalt es realitzaven a peu d'obra.⁴¹

Les actuacions concretes de Francesc Comes a la Catedral no s'han pogut determinar, circumstància que dificulta també la identificació de la seva manera de fer pictòrica, enfocada en la tradició trescentista mallorquina. Aquest factor es pot deure a què els anys d'exercici corresponen al final del denominat període "fosc" (ca. 1327-1368), caracteritzat per l'escassa documentació relativa a l'obra conservada a l'Arxiu Capitular. En aquest sentit, convé recordar que devers 1369 els esforços constructius se centraven en concloure el tram central de la primera volta de la Seu, que donaríem per acabat cap a 1374.⁴² Això ens permet plantejar tímidament, sense cap tipus de referència, la possibilitat que Comes intervingués en les vidrieres de la Capella Reial, als absis laterals o a la rosassa major. En defensa de la tasca al rosetó, es podria argumentar que d'alguna forma era una feina que coneixia a la perfecció, atesos els seus treballs a Sant Francesc de Palma i a Santa Maria del Pi a Barcelona. Les dades que comptam del període següent tampoc són massa precises pel que fa al que existia en posterioritat a l'actuació d'aquest mestre. El 1393 es paredà una finestra *devant la casa de les hòsties*, que s'ha identificat amb una de les obertures de la Capella Reial.⁴³ El 1417 es clogué una vidriera absidal a la de Sant Pere, de la qual també se'n retiraren els mainells. Cinc anys després, es tancaren amb estores les vidrieres de la volta "sobirana", denominació que s'ha interpretat com a referent a la Capella Reial. Cap d'aquestes informacions deixa clar si en algun moment hi hagué vitralls, només una del 1390 ens assenyala que es posaren bastides i es teixiren estores per a una capella,

GUARNER, M.: *El arte del vidrio en Mallorca*, Panorama Balear, Palma, 1952, p. 3; LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 119-120, doc. 207a; SASTRE MOLL, J.: "Canteros, picapedreros y escultores en la Seo de Mallorca y el proceso constructivo (Siglo XIV)", *BSAL*, 49, 1993, p. 84; SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 47.

³⁹ GUDIOL RICART, J.: *Els vidres catalans*, Barcelona, 1936, p. 134. De manera semblant d'altres autors també es decanten per aquest perfil, vegeu: BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: "El forn de vidre del carrer de Can Burgos: nòtules per a l'estudi del vidre medieval i post-medieval a Mallorca", *BSAL*, 48, 1992, p. 104.

⁴⁰ NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 52.

⁴¹ AGUILÓ, E.: "Notes y documents per una llista d'artistes...", p. 4-5; DURLIAT, M.: *L'art en el Regne...*, p. 64; LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, vol. 4, p. 117, doc. 206.

⁴² DOMENGE, J.: *L'obra de la seu...*, p. 140.

⁴³ SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430). La prelatura del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma, 2007, p. 278, 395 f. 101v.

ja que s'havia de *tapar la finestra d'alt de la vedriera qui era tota trencada*.⁴⁴ Malauradament, no es pot determinar la zona exacta de l'edifici d'on està parlant, si bé dona la sensació que es tracta d'una reparació concreta i no de la conformació d'una nova.

En relació a Comes, les darreres notícies que es poden citar l'ubiquen treballant a la ciutat de València entre 1380 i 1389. Per a Tina Sabater, el Comes que apareix a la documentació valenciana seria el vitraller, que de manera semblant a d'altres artesans, "figura anomenat indistintament com a mestre de vitralls i pintor",⁴⁵ essent el pare d'un pintor homònim, actiu a Mallorca entre 1390 i 1415, amb una etapa valenciana de formació.⁴⁶ La mort del pare s'havia situat, fins ara, cap a 1389 quan se'l relacionava amb una taula obrada per a Xàtiva. Aquest fet, s'haurà de revisar a tenor d'una dada aportada per Quadrado que indica que el 1384 el pintor Joan Massana presentava el títol de la seva casa i del canó d'aigua que posseïa per compra feta el 1382 a la vídua i als successors de *Francesch Sacoma, mestre de vidrieras*.⁴⁷ Del que sí no hi ha cap dubte és que el seu fill no continuà amb la tasca del vitrall, sinó que es dedicà única i exclusivament a la pintura de retaules, circumstància que, tal vegada, es pot associar a una escassetat d'encàrrecs en el panorama illenc que no feia prou atractiva aquesta continuïtat.⁴⁸

Un altre artista destacat del període fou Ramon Gilabert, pintor i vitraller,⁴⁹ que treballà tant a l'illa com a Catalunya. Les poques dades sobre ell les ha aportat Gabriel Llopart, fixant la seva tasca més o menys en el darrer tram del segle XIV.⁵⁰ Sabem que combinava les dues activitats; així el 1362 contractà un retaule pictòric dedicat a Sant Esteve per a Felanitx.⁵¹ L'altre document ens remet a l'activitat com a vitraller, quan el capítol de la catedral de Girona el 1375 li pagava 1.500 lliures que s'havien pactat per a la realització de

44 SASTRE, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430)*..., p. 279, 331 f. 15, 15v, 16; p. 511 f. 135; p. 529 f. 143.

45 Segons aquesta autora "(...) Comes pare s'hauria establert al Regne de València amb la família, formant un obrador en el qual participaria el fill, com era usual, i allà s'hauria produït el seu òbit en data indeterminada després de 1389, any en què apareix encara citat en relació amb el retaule de Xàtiva com a absent de la ciutat. Per altra banda, Francesc Comes fill hauria retornat a Mallorca per constituir un obrador propi, la qual cosa hauria tingut lloc en data no posterior a finals de 1388 i, per tant, abans de la mort del pare (...)." Per bé que més endavant planteja la possibilitat que només el fill viatjàs a València (SABATER, T.: *La pintura mallorquina*..., p. 47-50).

46 LLOMPART, G.: "Comes, Francesc", a *GEPEB*, 2, Palma, 1996, p. 60-64.

47 LXXXVII. *Presentació feta per Juan Massana pintor, habitant darrera la sglesia de St. Domingo, dels títols de la casa y del canó que posseïx, comprats en 1382 á la viuda y sucesors de Francesch Sacoma mestre de vidrieras que en 1365 adquirí de R. des Coll corredor, y una informació testimonial dels seus vehins sobre l'empru de l'aygua. 2 mayo 1384* (QUADRADO, J. M.: *Privilegios y Franquicias de Mallorca*, Ricard Urgell Hernández ed., Palma, 2002, p. 298).

48 SABATER, T.: *La pintura mallorquina*..., p. 47-63.

49 Malgrat l'escassetat de notícies, cal interpretar que Ramon Gilabert coneixia tant les tècniques pictòriques com les dels vitrallers. Aquest no es un cas aïllat, basta citar com exemple la figura de Lluís Borrassà, pintor català, que també realitzava treballs de vidrier, en concret el 1380 reparà un vitrall del presbiteri de la catedral de Girona (NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 55).

50 LLOMPART, G.: *La pintura medieval*..., 4, p. 58-59, doc. 83-86. Un d'aquests documents està truncat i l'altre fa referència a censos impagats de la seva casa a Mallorca, d'on es trobava absent el 1375, ja que treballava fora. El 1377 encara residia a Girona ja que cobrà per "pintar la taula del ciri". De fet aquest mateix any es pagaren materials per a col·locar els vitralls a la capella (RUIZ I QUESADA, F.: "Repercussions i incidències del períple pictòric mallorquí per terres catalanes i valencianes", a *Mallorca Gòtica*, cat. exp. Palma, 1998, p. 22).

51 LLOMPART, G.: *Miscelánea documental de pintura y picapedrería medieval mallorquina*, Palma, 1999, p. 9, 39, doc. 62.

dos finestrals, a les capelles de Sant Ivó i a la de Santa Magdalena.⁵² Els fragments que s'han conservat de la vidriera de la primera capella no permeten fer-nos a la idea de quin era l'estil del pintor.⁵³ Els dos mestres anteriors són un bon exemple de la itinerància dels vitrallers entre els diferents territoris de la Corona d'Aragó, una pràctica que es mantindrà també durant el segle XV, en especial, entre Catalunya i València,⁵⁴ sembla que deixant de banda les Balears.

La documentació coneguda fins ara continua limitant la figura del mestre de vidrieres al segle XIV.⁵⁵ Pel que fa a la centúria següent, les dades exhumades són escasses i no ens han situat ni nous artesans ni tallers.⁵⁶ Les raons que justifiquen aquest fet poden ser diverses, així com difícils de sistematitzar i comprovar, ja que caldria estudiar edifici per edifici aportant nova documentació relativa a l'estat de les obres, les necessitats i les possibilitats econòmiques de cada conjunt; aspectes que superen de llarg els objectius a nivell de recerca documental que ens hem plantejat.

En el cas de l'obra més emblemàtica, la Catedral de Mallorca, com indica Joan Domenge els estudis relatius als segles XV i XVI són més sumaris que els de la centúria anterior i estan mancats sobretot d'un buidat sistemàtic de les fonts; al cap i a la fi només es coneixen amb un cert detall les intervencions constructives més significatives.⁵⁷ El període comprès entre els anys 1390 i 1430, corresponent al pontificat del bisbe Lluís de Prades i Arenós, compta amb un estudi recent, que incorpora la valuosa transcripció dels *Llibres d'obra*.⁵⁸ Entre el 1430 i 1500, tot i la manca d'investigacions sistemàtiques, es tendeix a parlar d'un alentiment progressiu de la tasca constructora, que es pot deure, segons el moment, tant a problemes de tipus econòmic com tècnic. Aquesta circumstància creiem que condicionà de manera notable l'existència de tallers locals així com l'arribada de vitrallers itinerants. Pau Piferrer mal interpretà les dades documentals, creient que el 1417 es col·locaren vidrieres a la capella de Sant Pere, quan el que es féu, va ser tapiar una obertura.⁵⁹

52 LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4, p. 59, doc. 85.

53 AINAUD DE LASARTE, J. et alii, *Els vitralls de la catedral de Girona*, CVMA, Espanya 7-Catalunya 2, Barcelona, 1987, p. 34, 192-193. Del finestral de la capella de Sant Ivó es conserva la part superior que correspon als plafons de calat i als capcers de dues llancetes. Quan el 1709 es col·locà el retaule a la capella el finestral va ser tapiat i es destruï el gran part el vitrall.

54 FALOMIR, C.; CAÑELLAS, S.: "València-Catalunya, Catalunya-València. Mestres de vidrieres itinerants", a *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als Decrets de Nova Planta*, XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Barcelona, 2000, p. 607-620.

55 Vegeu l'índex de pintors a: LLOMPART, G.: *La pintura medieval...*, 4; SABATER, T.: *La pintura mallorquina...*, p. 17-19.

56 La ingent tasca de buidatge sistemàtic de les fonts medievals realitzada per Gabriel Llopart i d'altres investigadors tan sols ha documentat vitrallers durant el segle XIV.

57 DOMENGE I MESQUIDA, J.: "Tres segles d'obres a la Seu (s. XIV-XVI)", a PASCUAL, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 35. A poc a poc es van incorporant nous buidatges, vegeu: DOMENGE I MESQUIDA, J.: "La construcció de la catedral de Mallorca entre 1400 y 1460: l'obra de les dues archades majós", a SERRA DESFILIS, A. (ed.): *Arquitectura en construcció en Europa en època medieval y moderna*, València, 2010, p. 147-186.

58 SASTRE, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430)...*, p. 295-307.

59 PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas de España. Tomo II: Mallorca*, Barcelona, 1948 (1842), p. 182. Per a Margalida Bernat i Jaume Serra aquesta intervenció demostra que es donà un nou impuls a la construcció i a la vegada en la continuació del tancament de vidres de les capelles (BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: "El forn de vidre...", p. 105).

Una prova indicadora de la manca de vitrallers són alguns dels encàrrecs documentats per la Catedral, que es fan al forn de vidre de la família Sala,⁶⁰ el més important de la segona meitat d'aquest segle ubicat a la parròquia de Sant Miquel. De fet, la sagristia de la Seu tenia nombrosos contactes amb l'obrador, ja que s'hi abastia de peces, sobretot de canelles per a les cerimònies litúrgiques.⁶¹ El 1441 es féu un pagament per a quatre vidrieres per a la capella de Sant Guillem, avui dia dedicada a Sant Antoni de Pàdua.⁶² Per altra banda, a Miquel Alguaire, bufador de vidre, se li pagaren 14 sous per dues peces pel mateix indret.⁶³ Dissortadament, la documentació no és gens precisa al descriure l'encàrrec. Ara bé, pel preu satisfet ens fa pensar que devia tractar-se d'obres més aviat modestes, tal vegada senzillament vidres de colors emplomats.

Uns trenta anys després, en concret el 1473, un altre Antoni Sala, membre de la mateixa família, vengué a l'obra "3 arrobas de vidrios asi redondos como pintados, á razón de 8 libras el quintal, hecha rebaja".⁶⁴ L'albarà del mestre d'haver rebut 7 lliures i 3 sous per part d'Antoni Salat, prevere de la Catedral, ens dona més pistes sobre l'encàrrec, ja que es tractava de *vidres radons, haxí blanchs com per los vidres de colo[r]s q[ue] han servit per les finestres davant lo Cor e per la Libreria*.⁶⁵

El fet que fossin redons, és a dir elaborats a la ciba, ens permet entendre que les peces en qüestió anaven destinades a parts molt definides de l'edifici. Les capelles actuals de Sant Antoni de Pàdua i de Sant Martí de Tours conserven els finestral tapiats, a excepció de la primera que té vidres a la traceria de la part superior en dues de les tres obertures. El color de la pedra del tapiat coincideix exactament amb el dels capitells i amb el de les fines columnetes, la qual cosa ens fa suposar que corresponen a l'època medieval. Aquestes capelles mantenen a la part inferior de cada finestral dues obertures circulars d'uns 30 cm de diàmetre, com si fossin òculs (fig. 2), que creiem es poden relacionar amb els cercles esmentats abans, tot i que no se n'ha conservat cap *in situ*.

Les reparacions efectuades pels vidriers de buf en vitralls són un fet força habitual, en especial quan no hi havia cap individu competent que exercís de mestre de vidrieres.⁶⁶ El normal és que participassin en les tasques de conservació, bé al lloc o desmuntant els panells i traslladant-los als seus tallers. La característica estructura del vitrall, amb els vidres units per ploms, i el fet d'estar exposades al temps, obligava a un manteniment constant, com ja hem explicat, atès que si desapareixia un element amb molta facilitat es perdien la resta de peces del panell.

60 CAPELLÀ GALMÉS, M. A.: *El vidre a Mallorca...*

61 Per exemple, el gener de 1430 es pagaren 14 sous a en Sale, vedrier, per III dotzenes de canedeles per les mises e per una dotzena de lantons (ACM, Llibre de Sacristia 1430, f. 49v).

62 *Item doní al senyor en Sala vedrier per quatre vedrieres quem feu per la capella de Sant Guillem a raó de VIII sous la pessa* (PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas...*, p. 184, 263; PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *Islas Baleares...*, p. 352, 422).

63 ACM, Llibre de Fàbrica 1729, f. 92.

64 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *Islas Baleares...*, p. 347, 352; BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: "El forn de vidre...", p. 101.

65 ACM, Llibre de Fàbrica 1744, f. 92.

66 NIETO, V.: "La profesión y oficio...", p. 50-51.

En relació als edificis de tipus civil, les dades que disposam són encara més minses que les de l'arquitectura religiosa. Als territoris francesos del sud de França, no s'aplicaren vidres de manera regular fins al segle XV.⁶⁷ De fet, el més corrent era el recobriments amb teles encerades i, en alguns casos, pintades.

Els inventaris notariais ens han proporcionat tres exemples de com eren les peces destinades a la casa particular mallorquina. L'inventari del 1466 de l'alberg, situat a la parròquia de Santa Creu, propietat de Francesc Comelles, cavaller i jurat, ens descriu un fragment de vidriera en el qual hi havia pintada una escena hagiogràfica dedicada a Sant Joan i a Sant Andreu.⁶⁸ Una segona, sense cap tipus de representació iconogràfica, pertanyia a la casa de Mateu Reya, ciutadà i mercader.⁶⁹ La darrera es trobava a la sala de l'alberg de Lluç Sanglada, donzell,⁷⁰ l'any 1480. Es tractava d'una *vedriera dezguarnida pintada de àngels*, una descripció molt sumària que ens indica que portava decoració esmaltada i que estava desmuntada, és probable que li faltés el guarniment o bastidor. Els exemples per a aquests ambients domèstics estan perfectament constatats també en diverses cases barcelonines, que a més, en ocasions, esmenten la ubicació exacta dins l'estructura arquitectònica,⁷¹ aspecte que no es pot deduir dels inventaris mallorquins citats abans i per altres autors.⁷²

Els vitrallers i els vidriers no eren els únics col·lectius associats al treball del vidre aplicat a finestres. A Mallorca, s'ha de citar l'escultor Huguet Barxa, com es pot inferir de l'inventari *post mortem* del 1462.⁷³ Així, a les actuacions documentades com a mestre d'obres i escultor, tant de pedra com de fusta, se li ha d'afegir el domini d'una activitat artesana més. És cert, com ens ha fet observar Gabriel Llopart, que "no sabem si es tracta de finestram d'esglésies o de cases particulars",⁷⁴ però no deixa de ser significativa aquesta ocupació. Barxa i Bartomeu Pons, picapedrer, contractaren el 1440 un grapat de reformes que s'havien de realitzar a la casa del mercader Ferrer Miró.⁷⁵ Entre les clàusules s'especificaven diferents actuacions realitzades a les finestres del casal, però només es detallen característiques de tipus arquitectònic, no es diu que hi hagi intenció de col·locar-hi vidres. De totes formes, es tracta d'un fet menor, que és probable que no es detallàs en un contracte com aquest.⁷⁶ Conservava diverses eines imprescindibles per a exercir aquesta activitat com un ferro per a tallar,⁷⁷ dues lliures de plom, *uns motlos de ferro per buydar stany per vedrieres*, així

67 FOY, D.: *Le verre médiéval et son artisanat en France méditerranéenne*, Paris, 1988, p. 344; BALCON-BERRY, S.; PERROT, F.; SAPIN, C.: *Vitrail, verre et archéologie: entre le Ve et les XIIIe siècle*, Paris, 2010.

68 ARM, Not. C-174, f. 60-78v.

69 SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Ciutat de Mallorca (Època Medieval)*, Palma, 1997, p. 162-174.

70 SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana...*, p. 199.

71 DOMÍNGUEZ, C.: "La vidriera als edificis civils...", p. 312-313.

72 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La casa gòtica a la Ciutat de Mallorca*, Palma, 2009, p. 41-45.

73 LLOPART, G.: "Més precisions sobre Huguet Barxa, imaginaire medieval", *Estudis Baleàrics*, 62-63, 1997, p. 53-60.

74 LLOPART, G.: "Més precisions...", p. 53.

75 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La casa gòtica...*, p. 44.

76 BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents sobre l'art de la construcció", *BSAL*, 59, 2003, p. 222.

77 LLOPART, G.: "Més precisions...", p. 53-60. Podria tractar-se d'un "ferre per trencar vidre", una eina emprada pels vitrallers per a donar la forma desitjada al fragment, que "consistia en una fulla de ferro amb encaixos de

com un motlle de ferro. A tot aquest instrumental propi i il·lustratiu de l'art del vitraller hi hem de sumar una cistella amb restes de vidre romput que, atès el context, es tractava de retalls destinats a ser reaprofitats o bé venuts per ser reciclats en un taller. Tot i això, convé recordar que el vidre no era una matèria del tot aliena als escultors, ja que durant la centúria anterior era freqüent usar-lo com a fons de relleus de pedra.⁷⁸

Tornant al context productiu de la segona meitat del XV, una dada més en la línia de creure en la inexistència de tallers especialitzats capaços de produir obres de suficient qualitat pictòrica, la tenim en la compra de vidrieres realitzada l'any 1505 a Montpeller per part del prior de la Cartoixa de Valldemossa. Les sis peces estaven destinades al refetor del monestir, tractant-se d'una producció de final del segle XV, probablement d'escola flamenca. Bartomeu Ferrà el 1887 fixà l'atenció sobre l'única peça que havia subsistit fins aquells anys, publicant-ne un dibuix a les pàgines del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, ja que es tractava d'un exemplar únic d'aquest gènere a l'illa.⁷⁹

Dels artífexs a la realitat material conservada

Les poques obres documentades analitzades no s'han conservat, atesa la fragilitat de la matèria i l'escassa fortuna d'alguns edificis. El cas del convent de Sant Domingo, enderrocat durant la desamortització, o el llamp que provocà la reforma de la façana major de Sant Francesc, són els exemples més significatius de la desaparició d'aquest patrimoni artístic.

A aquestes circumstàncies també hi hauríem de sumar la restauració dels principals edificis eclesíastics de la ciutat de Palma en el darrer terç del segle XIX, que afectaran al poc que havia resistit el pas del temps. Fruit d'aquestes operacions, voldríem ressenyar la preservació de materials realitzada per alguns socis i amics de la Societat Arqueològica Lul·liana, que feren donacions per a la col·lecció del Museu Arqueològic. El 1889 s'incorporaren diversos "capitells i alguns fragments" de vitralls pertanyents a les restes dels "primitius" finestrals de la capella de la Trinitat de la Catedral, cedits per Antoni Bosch, prevengent;⁸⁰ foren considerades les originals del segle XIV.⁸¹ Aquell mateix any, el vicepresident de la

diferents mides i poc profunds en els quals s'encaixava el vidre que hom volia rosegat o bruir" (AINAUD I DE LASARTE, J. et alii: *Els Vitralls del monestir de Santes Creus...*, p. 337).

78 Alguns dels exemples més coneguts són els retaules de Poblet (GUDIOL, J.: *Els vidres catalans...*, p. 33).

79 FERRÀ Y PERELLÓ, B.: "Vidrios pintados de la Cartuja de Valldemosa", *BSAL*, 2, 1887-1888, p. 24, 32. Les circumstàncies de la venda i la desaparició d'aquesta vidriera han estat recollides per M^o del Carme Bosch, que publicà la fotografia que es realitzà durant el procés de transacció de l'objecte (BOSCH JUAN, M. C.: "La vidriera de la antiga Cartuja de Valldemosa", *Mayurqa*, 22-2, 1989, p. 687-698). Les darreres observacions sobre aquest objectes les ha fet Concepció Bauçà de Mirabò (BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa*, Palma, 2008, p. 281).

80 FERRÀ Y PERELLÓ, B.: "Museo Arqueológico Luliano. Relación de los objetos ingresados durante el año 1889", *BSAL*, 3, 1890, p. 207.

81 En el seu lloc, s'hi van col·locar els actuals realitzats per la Casa Amigó de Barcelona, sufragats en part pel canonge Tomàs Rullan (TOUS, L.: *Vitrales de la Catedral de Mallorca*, Mallorca, 1993, p. 31). Com es veu aquest va ser el moment d'inici de les restauracions i de la presa de consciència de la importància dels vitralls com elements decoratius i modeladors de l'espai interior de les esglésies: "Dicese que los otros ventanales de dicha capilla serán objeto de idénticas mejoras; y si á todo esto agregamos la restauración de San Jaime ya ultimada y la que actualmente se verifica en Santa Eulalia, de las cuales prometemos ocuparnos habrá que convenir que cuantos amamos y sentimos la excelencia y supremacia que tiene el arte gótico, en todo su esplendor y pureza, estamos de enhorabuena" ("Sección de Noticias", *BSAL*, 3, 1890, p. 184).

Societat, Gabriel Llabrés,⁸² aportava diversos fragments consignats com a pertanyents a la “claraboia”, s’entén que la rosassa major, també procedents de la Catedral.⁸³ Malgrat els importants esforços de preservació patrimonial, només s’ha conservat una part d’aquests vidres recollits al seu fons, en concret els corresponents a l’església de la Mercè, d’època moderna. El més probable és que la resta d’exemplars es perdessin durant algun dels nombrosos trasllats que patí la Societat al llarg de la seva història.

Per a comprendre millor les poques obres documentades, així com les preservades, creiem que és necessari intentar traçar un breu panorama de l’estat de conservació d’alguns dels edificis més emblemàtics de Palma previ a les restauracions efectuades en el darrer terç del segle XIX. Si ens atenem a les fonts, l’interior de les principals esglésies gòtiques mallorquines es caracteritzava per una obscuritat relativa. Per suposat que no es deu a què es trobin allunyades dels plantejaments, teòrics i plàstics, de l’art gòtic sinó per la no finalització dels programes decoratius i il·luminatius projectats.

La Catedral de Mallorca esdevé l’exemple més destacat. Sense massa por d’equivocar-nos es pot afirmar que no es va concloure el programa decoratiu i d’il·luminació corresponent als finestrals, sinó només de manera puntual. El projecte de l’edifici contemplava que els contraforts exteriors es disposassin en paral·lel, permetent obrir tres finestres a les capelles laterals a fi i efecte d’aconseguir la màxima il·luminació de les naus.⁸⁴

Per a l’historiador Jaume Sastre aquesta ceguesa es deu a l’ànsia que es tenia en avançar les obres; així un cop acabades les capelles laterals o un tram de nau es tapiaven els finestrals. Es feia d’aquesta manera per tres raons fonamentals: la manca de diners per costejar els vitralls, el fet que les vidrieres “eren de difícil execució per als mestres” mallorquins i, finalment, com a conseqüència de les dues anteriors, per la necessitat de preservar de la brutor l’interior de la fàbrica.⁸⁵ El dubte principal radica en saber si amb posterioritat es van obrir aquests finestrals, tot i que, sense dades que ho provin, sembla que no.

La manca de notícies i també la falta de restes monumentals conservades, ens condueix a cercar una explicació a tot aquest afer. Sense poder remuntar-nos a massa dades de la segona meitat del XV i del XVI, cal emprar amb cura les descripcions realitzades dels monuments durant el XIX a llibres de viatges i a l’obra de l’Arxiduc Lluís Salvador.⁸⁶ Tot i que es tracta d’una informació útil, som conscients que cal usar-la amb precaució, ja que ens nodrim d’unes descripcions allunyades cronològicament del període baixmedieval. Per tant, ens trobam davant d’un acostament força parcial, determinat per l’escassetat de dades i susceptible de modificacions en funció de noves troballes documentals.

La Seu, durant la segona meitat del XIX es presentava com un edifici només il·luminat i acolorit per la llum que filtraven la rosassa de la nau central i la que es troba a la capella Reial, juntament amb les traceries i les petites obertures rectangulars de la part superior

82 L’interès de l’erudit es demostra amb uns apunts de caire bibliogràfic presos el 1899 o en data posterior sobre la història del vitrall europeu. Vegeu: *L’arxiu de Gabriel Llabrés Quintana*, Palma, 1993, p. 105.

83 FERRÀ Y PERELLÓ, B.: “Museo Arqueológico Luliano... 1889”..., p. 208.

84 DOMENGE, J.: *L’obra de la seu...*, p. 146.

85 SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430)*..., p. 277.

86 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares por la palabra y el grabado*, 7, Palma, 1987, p. 145.

o inferior d'alguns finestrals (fig. 3). En aquell moment les quatre rosasses ubicades a les naus laterals estaven tapiades, només deixaven passar llum per unes petites finestres rectangulars situades a la part central de l'òcul.⁸⁷

És, per tant, una referència comú en les cròniques dels viatgers del segle XIX que critiquin l'estat d'obscuritat en què es trobava l'edifici. Així, per exemple, Jaime Villanueva descrivia l'interior en una carta del 15 març de 1814:

*(...) causa lástima que la claridad no corresponda al esmero y grandeza de corazon con que este clero comenzó y llevó al cabo tan grandioso edificio. Y no por culpa del arquitecto que ideó la obra, que cierto distribuyó las ventanas y óvalos con la debida proporción, sino que siempre debe haberse tocado la dificultad que habrá en cerrarlas con vidrios o piedras especulares, á causa de los terribles embates del viento; por donde se ha creído más fácil cerrarlas á cal y ladrillo, aunque a costa de la mayor hermosura del templo.*⁸⁸

Si bé és cert que les finestres es podrien haver tancat amb el pas del temps, com a conseqüència de la seva ruptura o reobert en època moderna, tot sembla indicar que pocs vitralls es van instal·lar durant els segles XIV i XV.⁸⁹

El programa de les naus es veia completat amb la presència de finestrals. Tots ells tenien oberts tres ulls de bou a la zona superior, concretament a la traceria, i una finestra rectangular a la seva part inferior.⁹⁰ Aquest tipus d'il·luminació es pot intuir parcialment al gravat de l'interior de la catedral del *Die Balearen*.⁹¹ La nau de l'Almoina sembla que també tenia la majoria dels finestrals tapiats, a excepció dels ulls de bou ja citats.⁹²

La zona del presbiteri continua de manera simptomàtica amb la mateixa tònica que el restant del monument. Únicament, tres de les grans obertures presentaven vidres de colors, mentre que la resta estaven tapats, mostrant el mateix tipus d'obertura que ja hem comentat.⁹³ La capella de la Trinitat destaca per la presència dels finestrals, que en principi semblen cegats, excepte el de la part central. Aquest darrer es caracteritzava per una finestra quadrada, que il·lumina l'interior del recinte. La forma rectangular ubicada a la part superior del finestral central mig s'intueix a un dels gravats de l'obra de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria en el tall transversal de la catedral. Sembla que es tracta d'una

87 "El lienzo de pared que cierra las naves principal y laterales, tiene, colocados encima de las respectivas capillas, tres rosetones, de los cuales están tapiados los dos laterales, pero el central, que es enorme, forma dibujos con vidrios coloreados tan variados que desde el interior apenas se percibe su estructura de nido de avispas" (AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 150).

88 VILLANUEVA, J.: *Viage literario a las iglesias de España. Viage a Mallorca*, 21-22, Madrid, 1851, p. 98.

89 COLL TOMÀS, B.: *Catedral de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1977, p. 40.

90 En alguns finestrals hi ha dues finestres d'aquests tipus, una a la part superior i l'altra a la inferior.

91 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 145. Vist el gravat, suposadament de gran fidelitat, no és estrany el comentari de Pau Piferrer: "Las ventanas son tan esbeltas y elevadas, que casi tocan en la misma bóveda; y si se quitáran aquellas feas tapias, y se les restituyeran sus vidrios pintados, esa capilla, circundada por la copiosa luz que de todas partes arrojarían tantas aberturas, semejaría una cámara aérea y resplandecería con los reflejos de los colores (PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas...*).

92 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 148.

93 "En los espacios comprendidos entre los arcos se abren grandes ventanales góticos divididos en tres campos por finos pilarillos que terminan en una rica tracería. Únicamente tres de los ventanales más altos tienen bellos vidrios de colores, pero en los demás la luz sólo penetra por ventanitas cuadradas abiertas en los mismos ventanales. El último ventanal de la izquierda tiene un gran reloj (...)" (AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 153).

vidriera emplomada que recorda els nius de les abelles;⁹⁴ d'aquesta es pot suposar que es recuperaren els fragments dipositats al Museu Lul·lià.

L'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria es plantejà el dubte de si els finestrals havien estat sempre tapats, ja que li semblava il·lògic en aquest cas al realitzar les fines columnes ben treballades, significatives d'uns moments passats amb els vans oberts.⁹⁵ Els llibres d'obra de la Catedral, ens assenyalen que immediatament quan s'acabava una capella o bé un tram de nau, es paredaven els forats, probablement a l'espera del final per a poder contractar el treball dels vitralls, quan es tenguessin recursos econòmics suficients. La documentació demostra que es posaven mainells a les obertures encara que després es tancassin. Així, per exemple l'agost de 1369 es paredaren amb mitjans les finestres de davant l'altar major. Alguna cosa semblant passà amb les de la capella de Sant Bernat el 1391, el mateix, el 1409 a la d'en Agulló, coneguda posteriorment com a de Nostra Dona de la Grada, i el 1427 es féu quelcom similar a la de Santa Anna, a la banda de l'Almoïna.

Un exemple interessant és la gran rosassa de la nau central, que el 1417 es tapà amb un bastiment de fusta al qual s'hi havien clavat estores de corda per a protegir l'interior davant la manca de vidres,⁹⁶ que s'hi degueren incorporar al llarg del segle. Aquest espectacular element ha patit reposicions dels vidres en diverses ocasions fins la recent restauració. El 1566 com a conseqüència d'una ventada s'hagué de refer, el 1581 amenaçava ruïna, esfondrant-se el 1588. La reparació la durà a terme l'escultor Gaspar Janer, en teoria repetint la mateixa traceria que hi havia.⁹⁷ La recuperació durarà, aproximadament, una dècada, fins el 1599 quan se li col·locaren els vidres,⁹⁸ una data que es llegia pintada a mitjans del segle XIX.⁹⁹ Es pot dir que pràcticament cap d'ells arribà a l'actualitat donat que varen haver de ser reposats diverses vegades en època contemporània degut als efectes d'una tempesta el 1857, un llamp, el 1906, i els estralls provocats per l'explosió d'una bomba el 1936.¹⁰⁰ Si es revisen les dades de la intervenció iniciada el 1566 per Esteve Sanglès, que sembla la transcripció correcta del seu nom,¹⁰¹ veurem que no apareix denominat com a vitraller o vidrier, sinó com argenter, senyal de la manca d'especialistes i de les connexions establertes amb d'altres oficis artístics. A més, a part de les despeses realitzades que mereixerien un estudi més detallat, permet fer-se una idea d'alguns dels vitralls existents en aquelles dates; així intervé a la *vidriera major* o la *vadriera de la ho*, a sis finestrals, probablement de la Capella Reial, dues situades properes al Cor, així com

94 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 147.

95 AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 148.

96 DOMENGE, J.: *L'obra de la seu...*, 149, 162, 286, 288-288; SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430)*..., p. 137, 149, 225, 234-237, 242, 277-279, 356-357 f. 4v, 7, 496-497, 510-511 f. 68, 127, 578-579 f. 161.

97 Encara que d'altres autors consideren que és "el rosetó de la façana principal" (CARBONELL, M.: "Gener, Gaspar", a *GEPEB*, 2, Palma, 1996, p. 255-259).

98 COLL, B.: *Catedral de Mallorca...*, p. 40.

99 PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas...*, p. 189.

100 COLL, B.: *Catedral de Mallorca...*, 40; TOUS, L.: *Vitrales de la Catedral...*, 101.

101 *Yo Steva Sangles, argenter, he rabut de vos R. M. Pera de Soria, prevere y obrer de Nostra S. de la Seu tres liures, nou sous y quatre dich III l., VIII s., IIII di. y són per plom y estany y vidres he comprats per lo hadop de les vidrieres fet a 9 de janer 1567* (ACM, Llibre de Fàbrica 1817, f. 122v).

adobar tres *redons* a la de Santa Magdalena,¹⁰² l'actual de Sant Jeroni, i també a la capella de Santa Cecília, la del Sant Crist del davallament. La similitud de la denominació ens fa pensar en la actuació encomanda a Antoni Sala.

Un panorama bastant semblant al de la Catedral es pot deduir per a la resta de parròquies medievals de Mallorca, per cenyir-nos als edificis més representatius de l'arquitectura gòtica. Així, Santa Eulàlia tenia pràcticament tots els finestrals de la nau tapiats, mentre que a la zona del presbiteri s'havien col·locat vidres de colors, a tres de les obertures.¹⁰³ De fet, la il·luminació de la nau es deu a la restauració realitzada l'any 1898, durant la qual es van obrir nombrosos finestrals.¹⁰⁴ Coses similars es poden deduir de Sant Francesc, la Capella de Santa Anna del Palau Reial o l'església de Sant Jaume, entre altres.¹⁰⁵

La falta d'estudis detallats dels processos constructius i de l'evolució de molts d'aquests edificis, així com de les restauracions decimonòniques, limita notablement l'aproximació que hem plantejat. Tot i això, les acurades descripcions de finals del segle XIX ens han permès comprovar com realment el panorama no era massa engrescador. L'estat en aquell moment de les esglésies i les poques dades en què comptam sobre tallers, permeten argumentar que pocs vitralls es realitzaren durant el període gòtic, tot i que som perfectament conscients de la possibilitat de la pèrdua d'alguns exemplars.

Una altra font d'informació material és l'arqueologia. En termes generals, podem afirmar que el vidre pla és més aviat escàs als estrats arqueològics, tan sols s'han localitzat diversos fragments corresponents a una peça de format rectangular, que no podem afirmar que es tracti d'una finestra. Els fragments en qüestió pertanyen a un conjunt de materials localitzats en un pou negre del segle XV, òbviament no es pot deduir res sobre la seva procedència o lloc de fabricació.¹⁰⁶

Les contades excavacions arqueològiques realitzades fins a dia d'avui a l'interior d'edificis religiosos no han aportat materials vitris destacables. A la realitzada a la Catedral de Mallorca

102 *Item el dit dia pagí al dit Sangles quaranta sous per adobar tres redons de la capella de Santa Magdalena* (ACM, Llibre de Fàbrica 1818, f. 57).

103 "Encima de cada una de las capillas hay un ventanal, todos tapiados menos uno. Ocho arcos que irradian de una clave central forman la bóveda del coro; entre cada dos hay un ventanal, o sea, en total, siete. Tres de ellos tienen vidrios de colores, y los demás están tapiados. Dos rosetones sencillos con vidrios coloreados corresponden a las capillas quintas, o sea encima de los portales laterales." (AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 168). "El artífice gótico abrió en ellas altas y numerosas ventanas, que disminuyendo la masa lisa y desnuda hubieran dado más apariencia de ligereza y de ornato á todo el edificio; pero el mismo descuido que tapió el ventanage en tantos templos de aquella edad, cerró el de Santa Eulalia" (PIFERRER, P.: *Recuerdos y bellezas...*, p. 199).

104 CALDENTEY CANTALLOPS, R.: *Santa Eulalia. La parroquia más antigua de Palma. Breve noticia histórico-artística*, Palma de Mallorca, 1979.

105 Dels cinc finestrals de l'altar major de l'església parroquial de Sant Jaume de Palma només n'hi havia dos amb vidres de colors (AUSTRIA, A. L. S. de: *Las Baleares...*, 7, p. 200). Aquestes dades les confirma també Ricard Anckermann: "(...) nos extaña en gran manera (á los que amamos el arte,) que nuestros templos y monumentos ojivales como la Catedral, la Lonja, San Francisco, y otros de más ó menos puro estilo, hayan carecido siempre de tan bello complemento. Ni del primitivo género de mosaico ni en el de pintura al esmalte, quedan aquí restos de vidriera alguna por los que pueda colejirse que haya existido en esta Ciudad, gremio de pintores vidrieros ni artífice singular que en esta rama especial del arte, nos legara una obra siquiera digna de mención y estima" (ANCKERMANN, Ricardo, "Las vidrieras de colores como decoración de los monumentos religiosos", a *Acta de la Sesión pública celebrada por la Academia Provincial de Bellas Artes de Palma de Mallorca*, Palma, 1891, p. 19-20).

106 CAPELLÀ GALMÉS, M. A.: *Assaig de tipologia del vidre d'època medieval a Mallorca*, Palma, 2002, p. 81.

l'any 1999 es localitzà un fragment d'uns 2 x 5 cm, que presenta una forma irregular, amb dos dels seus costats brusits.¹⁰⁷ Les restes de grisalla que conserva deixen entreveure una decoració consistent en una petita arcuació de color negre. El context arqueològic només permet situar-lo en època medieval sense poder fer massa precisions.¹⁰⁸

A la peça anterior hi hem d'afegir dos fragments procedents de la Capella de Santa Anna del Castell Reial de l'Almudaina.¹⁰⁹ Atès que els dos objectes es van recuperar sense comptar amb un seguiment arqueològic que proporcionàs unes dades del context de localització, es fa summament difícil poder-los donar una datació exacta, encara que si ens atenem a diferents paral·lels francesos es podrien situar en el segle XIV. Els dos exemplars presenten una forma diferent, relacionada amb l'espai que ocuparien dins la configuració del vitrall, així en un cas és ovalada i en l'altra de tipus triangular. Pel que fa a la decoració, ambdós esmaltada una palmeta realitzada en un cas sobre vidre vermell i, en l'altre, sobre blau.

El de color vermell o robí fou importat, realitzant-se probablement amb la tècnica del *plaqué* que es practica des del segle XIV.¹¹⁰ Està format per dues o més capes de vidre, una incolor que en constitueix la base, i una de més prima sobreposada rogenca. La tècnica es creà especialment per aquest color; després s'emprà en d'altres tons. Es realitza d'aquesta manera per aconseguir la translucidesa, si no s'hagués fet així, un vidre amb una única massa vermella seria opac o negre un cop situat a l'edifici.

A manera de conclusió

La nostra intenció ha estat donar una visió integral de l'activitat de vitrallers i vidriers als principals edificis de l'arquitectura gòtica de la Ciutat de Mallorca. A les dades conegudes fins ara, hi hem afegit nova documentació que hem intentat connectar amb les escasses restes materials que ens han arribat fins a l'actualitat, amb la intenció de donar un caire nou a aquesta activitat artística. La tendència sembla demostrar que davant la manca de vitrallers es va recórrer a la participació dels bufadors de vidre locals per suplir les necessitats constructives dels edificis.

107 ORFILA, M.; RIERA, M.: *Memòria de la campanya d'excavacions arqueològiques realitzades a la Catedral de Mallorca durant els mesos d'agost i setembre de 1999*, Palma, Inèdit, 1999.

108 CAPELLÀ GALMÉS, M. A.: *Assaig de tipologia...*, p. 101, núm. 93.

109 CAPELLÀ GALMÉS, M. A.; COLOM ARENAS, M. C.: *Estudio e investigación de las piezas arqueológicas de las excavaciones que se hicieron en la Almudaina: estudio, catalogación y clasificación*, Informe de las tareas desarrolladas en el marco del convenio de colaboración entre Patrimonio Nacional y la Universitat de les Illes Balears, Inèdit, 2007, p. 35-36.

110 AINAUD DE LASARTE, J.; VILA-GRAU, J.; ESCUDERO I RIBOT, M. A.: *Els Vitalls medievals de l'església de Santa Maria del Mar a Barcelona*, CVMA, Espanya, 6-Catalunya, 1, Barcelona, 1985, p. 220; BARRAL, X.: "Las vidrieras medievales...", p. 14.

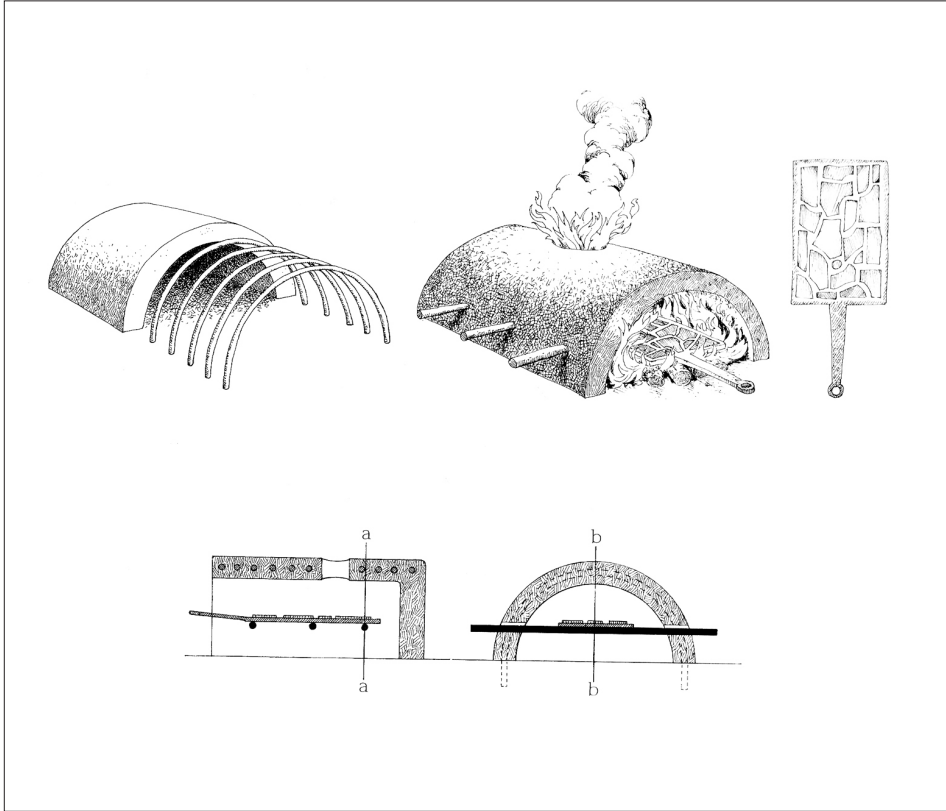

Fig. 1 Reconstrucció d'un forn de vitraller, segons Jordi Vila a partir de Teofil i Le Couteur

Fig. 2 Exterior de la capella de Sant Antoni de Pàdua, nau del Mirador, Catedral de Mallorca

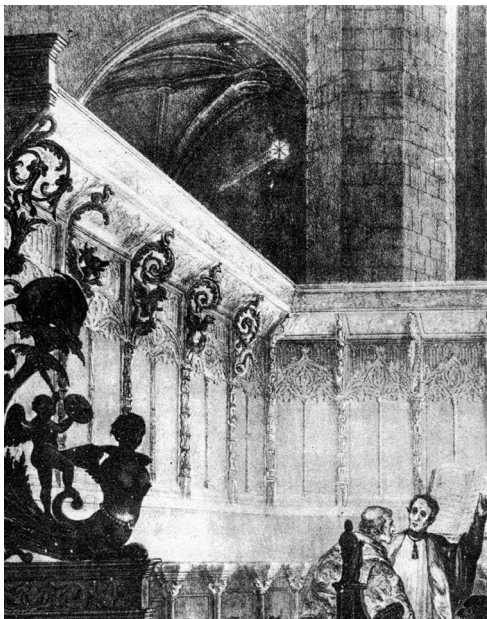

Fig. 3 Detall del cor, il·lustració de F. X. Parcerisa

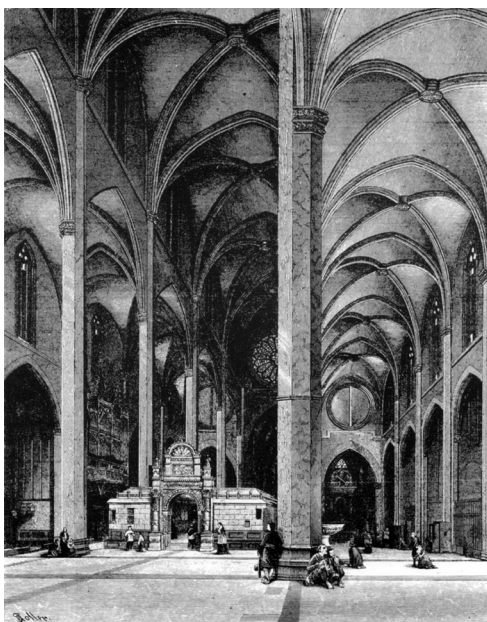

Fig. 4 Vista de l'interior de la Catedral de Mallorca, gravat del *Die Balearen* de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

UN CONJUNT DE MESURES DE TERRISSA DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LULLIANA (MALLORCA, SEGLES XV-XVIII)

Margalida Bernat i Roca / Elvira González Gozalo

Museu de Mallorca / Associació Catalana de Ceràmica

Resum: Se presenta un conjunt de peces ceràmiques destinades principalment a mesurar líquids, que la Societat Arqueològica Lul·liana té depositades en el Museu de Mallorca, el qual les exposa a la Secció Etnològica que té a Muro. Datedes d'entre finals de l'Edat Mitjana i darreries del segle XVIII, serveixen a la vegada d'excusa per plantejar alguns trets de la metrologia tradicional de Mallorca anterior a la implantació del Sistema Mètric Decimal en el segle XIX, així com per apropar-se a les pràctiques de control i vigilància de la seva fiabilitat.

Paraules clau: Ceràmica, Metrologia tradicional, Mesures de capacitat, Sistemes de verificació i control, Regne de Mallorca.

Abstract: It presents a group of ceramic pieces allocated mainly to measure liquid that the Societat Arqueològica Lul·liana has deposited in the Museu de Mallorca and that expose in the Secció Etnològica (Muro). Datable of between finals of the Half Age and finale of the 18th century, serve at the same time like excuse to pose some shots of the traditional metrology of previous Mallorca to the implantation of the Metric System Decimal in the 19th century, as well as to approach to the practices of control and surveillance of his reliability.

Key words: Traditional metrology, Cubic measures, Verification and control systems, Kingdom of Majorca.

Introducció

Els éssers humans, des d'un bell començament, entre les maneres de relacionar-se amb l'entorn necessitaren aquelles que els fessin abastable la grandària d'allò que els envoltava a partir de determinats referents naturals. El pas de temps, les distàncies i els pesos, per la seva vinculació amb el dia a dia poc a poc es tipificaren, moltes vegades servint-se del propi cos com a referent.¹ Tot junt deriva en l'articulació de metrologies cada vegada més complexes i tan diverses com ho eren les societats on anaren sorgint.

A partir de l'Edat Mitjana, encara que només sigui cenyint-se a Europa, aquesta varietat de metrologies havia arribat a uns graus d'expansió i complicació que suposava un autèntic repte a l'hora de posar-les en relació i establir-ne equivalències entre les d'una contrada i una altra, fins i tot dins d'un mateix país. Aquesta situació es va mantenir sense canvis al llarg de l'Edat Moderna i subsistí, no sense intents de redreç ençà i enllà d'acord amb els avenços científics i de les tècniques de mesuratge.

El trencament amb els sistemes tradicionals, emperò, no es donà fins l'aparició del Sistema Mètric Decimal en el segle XIX. Per a l'Estat Espanyol, entrà en vigor a partir de la *Ley de Pesas y Medidas* decretada per les Corts i sancionada per Isabel II el 19 de juliol de 1849, quan Juan Bravo Murillo era ministre de *Comercio, Instrucción y Obras Públicas*.² En teoria, suposava la desaparició de la diversitat de mesures tradicionals en tots el territoris de la corona. Així fou en el pla oficial, però la població se'n seguí servint fins a temps relativament propers quan, ja perduda la pràctica, el que predomina en bona part de la memòria col·lectiva és el record d'una metrologia que sembla un vertader embull,³ per més que es manté viva en determinades activitats molt vinculades principalment amb el que resta de món rural.

1. Europa i la metrologia, de l'Edat Mitjana a l'Edat Moderna

A l'Edat Mitjana es feren arreu vertaders esforços per establir no tant una unificació com a una racionalització que fes més fàcil el tràfec comercial entre tots els territoris d'una mateixa nació o un mateix estat i que, a la vegada, servissin pel comerç exterior. D'aquí la importància i la transcendència dels primers manuals de mercaderia.⁴ En aquest sentit i durant els dos darrer segles de la baixa Edat Mitjana es donaren constants referències a l'antic sistema romà que responien a l'anhel de recuperar el valor exacte de pesos i mesures

1 CROMBIE, A.C.: *Historia de la Ciencia: De San Agustín a Galileo, S. V-XIII*, Madrid, 1987, I, p. 168. LOMBARDO RADICE, L.: *La matemática de Pitágoras a Newton*, Barcelona, 1989, p. 31-34.

2 AZNAR GARCÍA, J.: *La unificación de los pesos y medidas en España durante el siglo XIX. Los proyectos para la reforma e introducción del sistema métrico decimal*. Tesis Doctoral dirigida por el Dr. Antonio Ten Ros. Universidad de Valencia (Departamento de Historia de la Ciencia y Documentación, Facultad de Ciencias Físicas), 1997. 2 vols. 635 + 292 p. Reseña de: CAPEL, H.: *Biblio 3w. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, 65, 16 de febrero de 1998.

3 FELIU, G.: "Les mesures tradicionals catalanes: un garbuix racional", *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XV, 2004, p. 9-27.

4 SEVILLANO COLOM, F.: "Un manual mallorquí de mercaderia medieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 9, 1974/1979, p. 517-530. GUAL CAMARENA, M.: *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, Barcelona, 1981. SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "La compilación mallorquina de mercadería de Domingo Pau", *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver Mallorca*, 1993, p. 249-276. CIFUENTES i COMAMALA, LI.: *La ciencia en català a l'Edat Mitjana i Renaixement*, Barcelona/Palma, 2001.

que presentaven no poques irregularitats a ulls de tothom. El model romà es veia com a l'ideal al qual retornar, ja que l'imperi havia estat capaç de dur endavant una unificació clara i funcional que, d'alguna manera, també era present en molts aspectes de la mètrica musulmana.

Fins al renaixement, la metrologia s'havia ocupat principalment de les qüestions relatives a transaccions comercials, finançament i temes d'impostos. En altres paraules, es prioritza clarament tot allò que era aplicació i deixant un poc de banda els aspectes d'elucubració.⁵ Des de finals del segle XV fins el segle XVIII, l'astronomia, la geodèsia i la mesura del temps foren objecte d'importants avenços i la metrologia, en no poques ocasions, n'havia obert el camí. A la vegada, poc a poc, s'havia anat imposant el mètode experimental per damunt de l'especulatiu i, en conseqüència, s'anaren exigint instruments més perfectes, capaços d'una major precisió.⁶

La seva presència en els aspectes més quotidians, emperò, no era un fet estrany, ja que va ser en els aspectes més pràctics on es produïren els vertaders avenços. El curiós és que, mentre mercaders, comerciants i menestrals responien amb efectivitat a problemes reals, durant els segles XVI i XVII, la legislació sobre pesos i mesures es limita a uns mínims consistents en conservar i fixar les unitats existents, així com en esquivar els fraus a partir de la sistematització del que hi havia, però sense escometre canvis substancials. D'aquesta manera, malgrat queixes i crítiques de tothom, el "sistema" funcionava i s'adaptava a un món que, en aquells moments, no necessitava una metrologia més precisa.

Això, a la vegada, suposa que no és valorar-ho només des del punt de vista de la racionalitat, ja que el concepte de precisió vigent no sols es fonamentava i, per tant, contemplava les compensacions.⁷ Una regla general molt comuna en el comerç era que, quant més baix era el preu d'un producte, menys acurat era el mesurament que se'n feia i el nivell de tolerància era bastant alt. El problema rau en què aquesta pràctica s'aplicava per igual a totes les mesures i, evidentment, també als productes de major preu. La repercussió més immediata, per una banda, era la insatisfacció dels compradors. Per l'altra, tot intent d'arreglar-ho topava amb la resistència més o manco encoberta de mercaders, comerciants i venedors que amb aquesta situació obtenien guanys substancials, en ocasions amb la connivència de les autoritat o davant la seva deixadesa. Malgrat tot, això no vol dir que no s'exercís una vigilància (municipal, reial, senyorial, ...) i que no es fessin reformes puntuals tractant d'esmenar-ho.

2. El control i la inspecció de les mesures: del veguer al mostassaf

Com en tants d'altres temes, les arrels de la metrologia tradicional mallorquina es troben en la conquesta feudal de 1229. Els nous pobladors de l'illa que vengueren a partir de

⁵ SALAVERTE FABIANI, V.: "Aritmética y sociedad en la España del siglo XVI", GARMA, S. *et alii*: *Contra los titanes de la rutina*, Madrid, 1994, p. 51-69.

⁶ FLOREZ MIGUEL, C.: "La otra cara del Humanismo", MACHADO DUQUE, Ma J. *et alii*: *Pórtico a la ciencia y a la técnica del Renacimiento*, Salamanca, 2001.

⁷ SALVADOR PELÁEZ, F.: *Los pesos y medidas en la Monarquía Hispánica de los siglos XVI y XVII. Fuentes, normas y usos metrológicos*, Tesis Doctoral, Universitat de València, Departamento de Historia y de la Ciencia y Documentación, Facultad de Ciencias Matemáticas (dirigida por el Dr. Antonio Ten Ros), Valencia, 1998. 564 pp. Ressenya: CAPEL.: H. *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, 136, 16 de febrero de 1999.

1230 ho feren de tot arreu i acostumats als propis sistemes de peses i mesures, cosa que necessàriament es traduí en un desgavell que, més enllà dels noms, afectava la qüestió de la fiabilitat i les equivalències.⁸

De totes maneres, per privilegi atorgat per Jaume I el mateix 1230, els concedia la potestat d'establir pesos i mesures propis⁹ per més que aquests foren els mateixos que s'empraven a altres indrets de la corona, si bé caracteritzats per sovint per variacions considerables.¹⁰ Garantir-ne la fiabilitat, per tant, preocupava i molt a les autoritats reials i a les municipals. De fet, des de ben prest es dictaren normes per controlar-ho, així com els responsables oficials encarregats de fer-ho.

El primer testimoni escrit d'aquesta preocupació apareix en un document tant cabdal com ara la *Carta de Franquesa* atorgada per Jaume I l'1 de març de 1231.¹¹ En el Capítol 23 es regula que no es pot fer cap reconeixement de falsedat de mesures o de pes per part del veguer, del batle o del saig si no era en lloc públic i en presència dels prohoms de la ciutat. També es troben altres dues disposicions: en el Cap. 20 s'especifica com han de controlar-se els venedors de vi i farina pel que fa a mesures falses; el Cap. 21 tracta de la venda de pa mancat de pes i el Cap. 22 ho fa amb relació al vi, oli i altres coses venals. El cert i segur és que, malgrat totes aquestes disposicions, la inexactitud derivada de la coexistència de diversos sistemes de mesurar prest va se un greu problema i, a 1233, el desgavell ja començava a ser prou notori. Val a dir que hi ha un emperò: tots els oficials esmentats pes tractar d'esmenar-ho són oficials reials. Com a tals, volgueren fer complir aquestes disposicions a tothom. Ara bé, els grans magnats només les consideraven aplicables en la porció reial i se sentiren lesionats en els drets senyorials que exercien sobre les seves. El resultat va ser una concòrdia signada el 22 de juliol de 1231 sobre quines competències tenia concretament el veguer, així com i on les podia exercir.¹²

A partir de 1247, any de la creació dels jurats, varen ser ells els que assumiren la supervisió i el controls dels pesos i les mesures com a part de les seves responsabilitats municipals. Pel que sembla, va esser el rei Alfons El Liberal qui, durant el seu curt domini sobre l'illa, a 1285, regularitzà el sistema mètric mallorquí¹³ i n'autoritza l'ús. Els responsables concrets eren els anomenats jurats partidors i com a tals se'ls té esmentats a 1302 i era a la Casa de la Universitat on es conservaven els models patrons per fer-ne còpies. Per exemple, els palaus comunals de Bolonya i Pistoia encara ara conserven a les façanes restes de les mesures-patró lineals que permetien l'accés directe a qualsevol persona per comprovar la fiabilitat de mesura del producte adquirit.

8 ALSINA, C. *et alii*: *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona, 1990. FELIU, G.: "Algunes aportacions sobre la metrologia altmedieval catalana", *Acta Historica et Archeologica Medievalia*, 22/II, 1999/2001, p. 121-149. RIU RIU, M.: "Pesos, mides i mesures a la Catalunya del segle XIII: aportació al seu estudi", *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2, 1996, p. 825-837.

9 ARM, Còdex 2, dit de Sant Pere, f. 2.

10 LÓPEZ BONET, J.F.: "Metrologia de Mallorca", *Estudis Baleàrics*, 28, 1988, p. 59-72.

11 ARM, Perg. 1.

12 ALVAREZ NOVOA, C.: *La Justicia en el antiguo reino de Mallorca*, Palma, 1971, p. 42.

13 SEVILLANO COLOM, F.: "Pesas y medidas en Mallorca desde el S. XIII al S. XIX", *Mayúrqa*, XII, 197, p. 42 - 86.

2.1. Vigilància

En opinió de diversos autors, els jurats partidors són considerats el precedent més immediat del mostassaf en la Mallorca,¹⁴ per més que aquest darrer càrrec té uns orígens clarament andalusins que entronquen amb el món clàssic.¹⁵ De totes maneres, cap al canvi del segle XIII al segle XIV hi ha prou indicis per inferir que el mostassaf de Ciutat de Mallorca ja havia iniciat les seves actuacions. Hi apunta que, per còpies de finals del segle XVI o principis del segle XVII, existeixi una *Rúbrica de Pes e Mesura*, continguda en el *Libre de privilegis, stabliments e ordinations del Molt Magnífich Mustaçaff de la Ciutat e Regne de Mallorca*,¹⁶ que bé podria correspondre al canvi de segle esmentat.

De totes maneres, l'ofici de mostassaf es desenvolupà en el segle XIV, a partir del moment en què Jaume II de Mallorca regulà, l'11 de març de 1309, com s'havia de proveir el càrrec, de durada anual, mentre que venedors pesaven i mesuraven amb els mateixos peses i mesures que el pesador reial, càrrec confirmat pel rei Sanxo a 1316. Aquest mateix monarca, emperò, a 1322, atorgà immunitat de pesos i mesures, la qual cosa desfermà l'ànima dels comerciants grans i petits. Es produí un allau de queixes per part dels compradors i se suspengué la difícilment explicable immunitat.¹⁷ A partir d'aquest moment, la figura del mostassaf en sortí reforçada. De les responsabilitats que li pertocaven i de les intervencions a partir de la segona mitat del segle XIV i al llarg del segle XV se'n té prou constància documental en almanco tres còdexs. El més complet és el Còdex 27, transcrit i publicat fa anys.¹⁸ A partir d'ell, és possible besllumar amb prou certesa quin era el panorama pel segle XIV i XVI, amb correccions, esmenes i alguna ampliació. A més a més, considerant la cala en documentació col·lateral, se'l pot fer extensible, si fa no fa, fins avançat el segle XVI.

Per aquest període, hi ha un producte estrella que és el vi, ja que la major part de les disposicions afecten al seu mesuratge. Al marge del que fa relació al tema de les botes i altres atuells d'emmagatzematge i transport, l'esmentat Còdex 27 conté uns *Capítols dels Taverners e de Mesuradors*,¹⁹ en tot cas anteriors a 1572, ja que hi figuren unes esmenes amb data de 4 de juny d'aquest any. En el Cap. 13 s'informa que el taverner o la tavernera o qualsevol altra persona que faci venda de vi a la menuda, tant dins ciutat com fora d'ella, ho ha de fer amb la mesura adequada i respectant el for o preu que s'hagi marcat, sots pena de 5 sous. Es fa esment exprés del *dinal* i la *dinada* com a mesures petites. Corresponen al valor i la quantitat de vi per 1 diner. Es tractava d'una pràctica tant comú que l'expressió *venda a dinades* es considerava sinònima de venda a la menuda, mentre que la de *fer dinada* s'aplicava a la mesura complida. Per altra part, el Cap. 14 al·ludeix al pagell o marca de garantia de la fiabilitat d'una mesura. S'especifica que la boca s'ha d'esmolar e *fer aportar*

14 ÁLVAREZ NOVOA, C.: *La justicia ...*, p. 47.

15 BERNAT i ROCA, M.: "«Sens licència de Mostaçaf». Hipòtesi sobre l'ofici a la Mallorca del S. XIII (1230-1300)", *XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals: El Regne de Mallorca a l'època de la Dinastia Primitiva*, Palma, 1998, p. 291-311.

16 ARM, Còdex 28, f. 19v-26v.

17 BOVER, J. M.: *Noticias Histórico-Topográficas de la Isla de Mallorca. Estadística general de ella y períodos memorables de su historia*, Palma, 1864, p. 126.

18 PONS, A.: *Libre del Mostassaf de Mallorca*, Mallorca, 1949.

19 PONS, A.: *Libre del Mostassaf ...*, p. 32-34.

a punt de tal manera que no s'hi pogués fer cap *sobreposít* o *sobremarca*, penant-se amb un ban de 5 sous. Per la seva part, els revenedors i les revenedores, segons el Cap. 17, també estaven obligats a emprar mesures justes, però amb la diferència substancial del ban a aplicar: la crescuda suma de 3 lliures.

En el mateix còdex, baix de l'epígraf de *Capítols de les Ordinacions de la Ciutat*²⁰, hi figura com aquestes mesures, sobre tot les petites, no s'empraven només amb líquids. En el Capítol 16, entre altres coses, diu que la sal era venuda pels revenedors i les revenedores, normalment dedicats a la venda de quantitats moderades, quan no petites, la qual cosa fa suposar que altres productes, com poden ser espècies, igualment es devien mesurar en comptes de pesar-se.

En els *Capítols dels Mesuradors d'Oli*,²¹ el Cap. 2 fa constar com ni ells ni altra persona podien comprar o vendre oli si no era amb una mesura *senyada del senyal del senyor Rey* o havien de pagar el considerable ban d'1 lliura. Per altra banda, el Cap. 8 confirma com les mesures mitjanes i també eren emprades pels revenedors i les revenedores pel que fa a l'oli, ja que el Cap. 8 ordenava que havien de tenir les mesures de lliura, mitja lliura, 2 diners i diner, al for que es trobàs el quartà. Per arrodonir-ho, en el Cap. 3 ordenava que el mesurat *sia donat ran de la broca cuberta e sia bé assegut e bé scolat, e no pus avant de la broca amunt haia tres dits en no més*.

El mostassaf era qui havia de tenir cura de l'aplicació d'aquesta normativa, partint del principi de la imparcialitat i la justifica a l'hora d'exercir el seu càrrec. Però no sempre era així. A títol d'exemple, el mostassaf de la vila d'Inca, P. Duran, tengué problemes per aquest tema. A 1395 presenta davant el governador una queixa contra els jurats de la vila acusant-los d'intromissió en coses pertocants al seu ofici. Els jurats s'havien ficat amb el tema del pagellat de les mesures perquè consideraven que el mostassaf no actuava amb correcció, ja que revisava les mesures *e pagella e sagella ab son seyal les dites mesures*, donant-les per bones i, repetida la visura, els imposava bans per no ser-ho

*la qual cosa es [...] molt dubtosa, com una matexa persona no deu ser jutge e Mostaçaf e pagellador ensemps. La resposta del virrei fou tallant: que de pagellar les mesures d'aquí avant no es deia empatxar [el mostassaf]. Emperò, com1 les dites mesures sien pagellades, aquelles per lo dit Mustaçaf sien senyades, axi com es costumat.*²²

D'aquesta manera, s'establia la diferència entre pagellador com a encarregat de donar una primera marca de fiabilitat i mostassaf com a confirmador de la veracitat. El model corresponia al seguit a Ciutat de Mallorca, on el pagellador era un dels ajudants del mostassaf, i el virrei aconsellava que fos aplicat també a Inca.

²⁰ PONS, A.: *Libre del Mostassaf...*, p. 52-62.

²¹ PONS, A.: *Libre del Mostassaf...*, p. 109-110.

²² PONS, A.: *Libre del Mostassaf...*, p. XXVIII-XXIX.

3. El segle XVII: un intent de reforma

De totes maneres, la vigilància constant sobre el sistema de mesures no evitava els fraus comercials. A vegades, aquests fraus eren fruit d'una astúcia subtil i, en menor quantia, d'una certa ignorància. En tot cas, la reiteració d'errors relatius, proporcionava beneficis gens menyspreables i s'hi afegien altres qüestions. Una era que un mateix nom de mesura servia per designar quantitats diferents tot depenent del producte. Per exemple, es pot prendre el quartí. Si es mesurava vi, l'equivalent serien 20,28 litres; si el que es mesurava era aiguardent, eren 26,24 litres.²³ Però no només era això: d'una vila a una altra es donaven diferències substancials. Com a mostra: el quartà d'oli de Ciutat de Mallorca era de 9 litres; a la Part Forana, suposava 8 litres, denominant-se'l quartà de Lluçmajor.²⁴

Aquestes divergències podien justificar-se per errors en fer les còpies sobre les mesures-patró o a canvis derivats d'adobs de les peces, però no es pot descartar la intencional. La urgència d'establir un sistema d'equivalències de certa fiabilitat s'anava fent més gran. En aquest marc, no se'n pot considerar un fet del tot aliè que, a 1521, aparegués un manual de mercaderia en part destinat a regularitzar-ho en el marc de les relacions de comerç entre Ciutat de Mallorca i Barcelona, tot insistint en l'honradesa del mercader com a blasó²⁵ i no deixa de ser curiós que l'any d'aparició de l'obra coincideix amb el d'inici de les Germanies. En el decurs dels avalots, una de les manifestacions va ser, no sense lògica revolucionària, el trencament d'atuell de mesura per la seva vinculació amb els impostos directes. Passà a Ciutat de Mallorca i a qualche vila de la Part Forana com Felanitx.²⁶

Per desgràcia, ara per ara, no es coneix cap llibre manual o d'ordinacions del mostassaf que sigui del segle XVI, malgrat algun autor n'hagi xerrat,²⁷ i que podria informar de sí hi hagué alguna modificació, cosa que no sembla. De totes maneres i malgrat no sigui el cas, es coneixen prou bé tota la sèrie de conflictes i escàndols que hi hagué entorn a les mides dels blocs de marès per a la construcció del darrer recinte murari de Ciutat de Mallorca. Les pedres, fetes les comprovacions pertinents, eren escairades a mida menor de l'estipulada, però es cobraven com si ho fossin.²⁸

Cap a 1660, els fraus comesos en el comerç a la menuda i l'enorme disparitat dels aparells de mesuratge a l'ús a Mallorca propiciaren que els jurats dictassin unes primeres disposicions encaminades a posar ordre, encara que només fos de manera indirecta, juntament amb altres que tenien objectius més clars i de més alta volada. A l'acte de resolució de la Universitat per revisar els patrons dels pesos es va fer notar que feia molt de temps que no

23 SEVILLANO COLOM, F.: "Pesas y medidas en Mallorca desde el S. XIII al S. XIX", *Mayûrqa*, XII, 1974, p. 67-86. Veure: p. 74-75.

24 SOL, S.: *Fiel Contraste de Pesas y Medidas de la Provincia de las Baleares*, Palma, 1887.

25 VENTALLOL, J.: *Práctica mercantil composta e ordenada per en Joan Ventallol de la Ciutat de Mallorques*, Palma, 1995.

26 QUADRADO, J. M.: *Informacions judicials sobe'ls adictes a la Germania en la Ciutat e Illa de Mallorca. Penes de cos e d'haver a ells imposades apres la reducció de 1523*, Palma, 1896, p. 78, núm. 1.025; p. 153: núm. 119.

27 PONS, A.: *Libre del Mostassaf*, p. LVII.

28 BERNAT i ROCA, M.; SERRA i BARCELÓ, J.: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de Ciutat de Mallorca (s. XVI)", *Estudis Baleàrics*, 70, 2002, p. 37-60.

s'havien comprovat amb l'original de l'arxiu de la Universitat i *se son fets estos menors*.²⁹ Això també era aplicable a les mesures. Tot junt deriva en un grau de desgavell prou greu com per a què les autoritats competents en el tema es plantejassin la conveniència de dur endavant una reforma del conjunt de tot el sistema mètric vigent, ja que la problemàtica no es limitava a les mesures de capacitat.³⁰

La gravetat del conflicte no és limitava a qüestions interiors, sinó que també afectava al comerç exterior. Un dels aspectes més importants era el de les exportacions d'oli. És cert que no s'havien aturat mai, però havien patit restriccions considerables i, en aquells moments, s'anava recuperant mercat.³¹ En aquest context, era insostenible seguir funcionant amb un sistema mètric que, a més d'inexacte, s'anava fent coneixedor com a fraudulent. Per esmenar-ho, es començaren a fer passes cap a la dècada de 1660. No es tenia, emperò, idea clara de fins on arribava el desgavell i feia falta un informe tècnic que ho establís. A l'Edat Mitjana, tasques semblants s'havien posat en mans de mercaders, amb els consegüents resultats i la manca de redreç perseguida. Sortadament, a la segona mitat del segle XVII existien persones adients per fer-ho i teòricament més neutrals: els matemàtics. Per això, els jurats de la Ciutat i Regne de Mallorca en designaren els més significatius de l'anomenat cercle de *novatores* del Col·legi de Monti-Sion, regit per la Companyia de Jesús: Vicenç Mut i José Saragossà.

Després de l'anàlisi i emès l'informe, es prengueren les primeres decisions. En el mes d'abril de 1669, tots els pesos i les mesures varen es refinaren i comprovaren. Intervengueren en el procés el jurat menestral Joan Rabassa, el pesador reial Agustí Ramis i Bartomeu Massanet i Figuera, ferrer d'ofici, *vesador* dels pesos i mesures de la Universitat.³² S'ordenà fer-ne còpies ajustades que fossin els patrons oficials. Entre elles, hi havia *una mesura de terra ab la forma y modo que ha de tenir la busca* que es guarda ca el mestre gerrer Josep Vidal. *Tots los quals originals se troben en casa de mestre Joseph Vidal, gerrer*. I no deixa de ser interessant que a aquest mateix mestre gerrer se li lliurassin també les mesures de quatre quartans d'oli, mig quartà d'oli, mig quarter major de vi, mig quarter menor de vi i la mitat de mig quarter menor de vit, totes d'aram nou.³³

4. La figura del mostassaf, després de la reforma

Feta la revisió i consegüent reforma, la vigilància de les mesures seguí sent funció del mostassaf. Pertant, no resulta sorprenent que, a 1678, a iniciativa dels jurats i amb autorització del virrei, es redactassin uns *Capitols per lo exercici de la jurisdicció del Mostasaphe*³⁴ que es donaren a l'estampa el mateix any.³⁵ Aquests tenen una certa rellevància en tant que són

²⁹ ARM, EU 78, f. 124-125

³⁰ BERNAT i ROCA, M.; SERRA i BARCELÓ, J.: "Els «novatores» de Montision i la reforma del Sistema Mètric Mallorquí", *BSAL*, 59, 2003, p. 109-132.

³¹ JUAN VIDAL, J.: "La producción de aceite en Mallorca durante la Edad Moderna y su papel en la economía mallorquina", *BSAL*, 38, 1980, p. 519-552. BIBILONI AMENGUAL; A.: *El comerç exterior de Mallorca. Homes, mercats i productes d'intercanvi (1650-1720)*, Mallorca, 1995.

³² ARM, EU 78, f. 121v i 123.

³³ ARM, EU 78, f. 129-130v. ARM, EU 85, f. 4.

³⁴ ARM, Sup. 63, f. 315v-330.

³⁵ ARM, RA, Secció Impresos.

una compilació dels anteriors. La realitat, emperò, va ser que suposaren la fossilització de la figura del mostassaf i de les seves funcions, com ho posen de relleu les contradiccions i disfuncions que s'hi troben.

Una de les primeres coses a destacar és com la supressió de pràctiques realment fraudulentas es pretenia sense actualitzar penes i bans. D'aquesta manera, un frau en quantitat o qualitat que podia superar capitals importants era castigat amb multes ínfimes de 2 o 3 sous, quantitats realment ridícules a 1678 i la modicitat de les penes no suposava cap impediment per seguir amb costums prou profitosos. En segon lloc, a això s'hi sumà una nova estructura del regne, encapçalada per la Reial Audiència, que determinà que les potestats efectives del mostassaf, per molt oficial reial que fos, es veiessin reduïdes al mínim i pràcticament buides de contingut. En resum, que aquests capítols del mostassaf, pel que fa a implantació i eficàcia, es pot dir que tenen el seu paral·lel amb les recopilacions de P.J. Canet, A. Mesquida i J. Zaforteza de 1622³⁶ o la d'Antoni Moll, donada a la impremta a 1663, en l'autorització de la qual, a més a més, es diu clarament que es concedeix permís per editar-la *sin aprobar el contenido*.

4.1. Els mesuradors d'oli

Si hi havia un producte que podia generar multitud de fraus en el segle XVII era l'oli, en una clara substitució del vi de l'època medieval. Tota una sèrie de capítols afectaven la seva venda a la menuda. Per exemple, es vigilava que el venedor no omplís els culs de les mesures amb aigua per fer retre l'oli. En altres ocasions, la reglamentació anava dirigida a què els aparells de mesurar complissin uns mínims en la construcció que garantissin la seva fiabilitat, sent aquest apartat un dels pocs innovadors. De totes maneres, el sistema teòric de garantir-ho seguia sent el de segles enrere: pagellar les mesures amb un segell que donàs fe de què s'havia contrastat i s'esperava que el mostassaf fes complir la normativa i que procuràs què, a més del control del comerç a l'engròs, també els revenedors d'oli tenguessin mesures *a menut* com *la lliura, la mitja lliura, dos diners y un diner* sots pena de 10 sous (Cap. 107). Un altre aspecte era que els mesuradors d'oli, una activitat relativament lliure abans del segle XVI, en el segle XVII, es transformà en un ofici en el sentit administratiu de l'Espanya dels Àustries. Això vol dir que havien deixat d'actuar com a simples menestrals, si bé en varen mantenir la ficció erigint col·legi i confraria a partir de 1603.³⁷

La importància rau en què, si bé és cert que els càrrecs oficials es nomenaven per part del virrei i la Reial Audiència, també ho és que sovint la feina efectiva requeia en mans de llogaters o d'interposades persones vendre o fes vendre oli a sa muller o altra persona de sa casa (Capítol 104) o que es llogassin les gerres d'amidar (Capítol 105). Val a dir que són ordinacions que es trobaven amb els mateixos termes a l'Edat Mitjana, però el context havia canviat. Ja no es tractava d'un acord entre particulars, sinó de deixadesa per part de persones que tenien funcions i obligacions derivades del poder reial.

Com a professionals i com a servici públic, una condició a la qual s'havien de sotmetre mesuradors d'oli era la d'usar *meduras signadas del señal del Señor Rey*, si bé afectava

³⁶ PLANAS ROSSELLÓ, A.: *Recopilación de Derecho de Mallorca – 1622 por los doctores Pere Joan Canet, Antoni Mesquida y Jordi Zaforteza*, Palma, 1996.

³⁷ QUETGLAS GAYA, D.: *Los Gremios de Mallorca. Breve estudio histórico-sociológico de los Colegios de Honorables Menestrales que florecieron en Mallorca desde el siglo XIII hasta el XIX*, Palma, 1939, p. 158-159.

igualment als venedors i revenedors (Cap. 103). Es recollia exactament la mateixa redacció que en els segles XIV i XV, però una vegada més mantenint-se idèntic ban i aquí és un hi havia el problema. En un intent d'esquivar els fraus, des d'antic, s'havia establert que el mesurador d'oli havia d'acudir amb la mesura plena a la casa del comprador, cosa que feia que la disposició, en principi, no fos massa fiable. De totes maneres, sembla que era una contingència que s'havia previst. En una disposició pròpia de 1687, s'establí un sistema prou complex de verificació que recorda la pràctica de laboratori de la doble pesada. Es reglamentà que, per mesurar oli, es fes ús de dues mesures, de manera que l'oli de la primera mesura es trobàs ben assentat abans d'abocar-lo dins el recipient del comprador, ja que així es podia fer la mesura complida amb la desaparició de les bombolles d'aire. El temps d'abocar la primera mesura permetia que la segona seguís el mateix procés. A la vegada, també podia servir per evidenciar la presència d'altres substàncies com l'aigua o d'altres que el feien àvol.³⁸

De totes maneres, la qüestió era complicada tant si es tractava d'oli com d'altres productes líquids o no. En el cas de les mesures de fang, el torn de gerrer podia garantir una certa homogeneïtat en les formes, però no en les capacitats. Generalment, les peces destinades a ser mesures se segellaven abans de coure, fent un petit forat o una obertura en forma de triangle invertit que actuaven de vessant en el límit de la capacitat autoritzada. En qualsevol cas, la simple presència d'un segell com ara les armes de Ciutat de Mallorca o les reials, n'havia de ser la garantia de la fiabilitat.

4.2. El Sistema Mètric Decimal i la implantació a Mallorca

El canvi dinàstic del segle XVIII representa la imposició dels Decrets de Nova Planta amb l'abolició i pèrdua de pràctiques ancestrals. Les institucions també es veren afectades i el mostassaf només va mantenir només fins 1718, encara que els darrers capítols de 1687, amb addicions puntuals, foren reeditats. En principi, els Decrets de Nova Planta no afectaven en res al sistema metrològic tradicional, no obstant que es produïssin diferents intents de reformes. A 1734, es volgué unificar el sistema illenc amb el castellà. L'oposició no es va fer esperar amb l'argument dels inconvenients que suposaria en tots els aspectes.³⁹ No fou la darrera temptativa i l'acceptació del metre a França, arran de la revolució de 1789 no va fer més que potenciar-ho.

El model escollit per generalitzar-lo seguia sent el castellà. A 1801, es promulgà la llei d'*Igualación de pesos y medidas para todo el Reyno por las normas que se expresan*. Finalment, la obligatorietat del Sistema Mètric Decimal a l'Estat Espanyol a partir de 1852 va ser el colp definitiu. Amb tot, a Mallorca, un decret de 1867 recuperà amb part el nom de l'antiga institució i creà el càrrec de *Fiel Almotacén*, plaça que s'ocupava per oposició. Durà poc i, a 1871, una ordre canvià la denominació per la de *Fiel Contraste de Pesas y Medidas*.⁴⁰ Degué ser en aquest lapse de poc més de cinc anys quan es dictà l'ordre d'inutilitzar els estris corresponents a la metrologia tradicional, bona part dels quals es

38 [...] y umplida la primera la deix reposar, y umpla la segona, de modo, que degue dexar la mesura de una, en altre, prenent la primera, que primer umplí y buydada y entregat lo oli prengue després la altre successivament, de tal manera, que se tropia espay de entrego de la primera mesura, el masurar la segona (Cap. 111).

39 SEVILLANO, F.: "Pesos y medidas ...", p. 82-85.

40 PONS, A.: *Libre del Mostassaf ...*, p. LVIII.

degueren destruir.

La figura del *Fiel Contraste de Pesas y Medidas* perdurà fins el segle XX amb els Sistema Mètric Decimal plenament implantat. S'ha de dir que no fou fàcil i, de fet, fins 1930 o un poc més endavant, en els llibres de text encara hi eren present els sistemes de pesos i mesures tradicionals acompanyats de taules i formules per resoldre equivalències i realitzar conversions. Anys després aquestes taules encara seguien corrent en forma de fulletons. En el present i fora del marc de la investigació o en determinats aspectes de la ruralia, com l'agrimensura, la metrologia tradicional de Mallorca no és més que una simple informació curiosa que apareix, i no sempre completa, en els pronòstics i els almanacs com *El Saragosà*.

5. Un exemple material

Els testimonis materials d'aquesta metrologia tradicional de Mallorca no són abundosos ni en col·leccions públiques ni en privades. D'aquí el valor i la importància del conjunt de mesures de fang que aquí es presenta. Pertanyen a la Societat Arqueològica Lul·liana i actualment s'exposen de manera estable a la Secció Etnològica del Museu de Mallorca, ubicat a Muro.⁴¹

Es tracta d'un conjunt de 15 peces que, encara que esmentades en altres publicacions,⁴² només en temps recents han estat objecte d'atenció pel que fa la seva morfologia.⁴³ El seu interès rau, per una part, en què el seu estudi ha aportat dades pel coneixement de la ceràmica popular medieval i de l'edat moderna de l'illa. D'altra banda, permeten il·lustrar la metrologia tradicional de Mallorca aplicada a mesurar líquids com el vi i l'oli. Fins i tot, podia aplicar-se a productes sòlids com la sal per a la venda a la menuda, ja que era més habitual l'ús de mesures de capacitat més que de pes almanco fins l'època renaixentista.⁴⁴

5.1. Descripció de les peces

Tot el conjunt presenta uns trets que les inclouen en un mateix grup ceràmic. Presenten un tractament de les superfícies de vidriat plumbi, de color verdós-groguenc, majoritàriament interior, i, en menor número, d'un to melat-ataronjat en tota la peça. Per fer aquesta descripció de l'òxid metàl·lic, així com la de les pastes, s'ha emprat la descripció dels colors de la taula cromàtica Munsell. Això ha permès establir que la presència major correspon al marró vermellós (2.5YR 4/3 i 5YR 5/3) i el marró vermellós clar (2.5YR 6/4); en menor número, hi és present el vermellós groguenc (5YR 6/6) per a la pasta i els tons grocs (5Y 7/6), vermellós groguenc (5YR 5/8) i verd oliva (5Y 4/4) per al vidriat intern.

A les fitxes no s'ha fet constar la tècnica de modelat a torn, ja que sempre és la mateixa. En canvi, el que si s'ha de dir és que presenten una textura fina i compacta, d'igual consistència i semblança que les pastes de les olles globulars mallorquines, descobertes en els

⁴¹ ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Museo de Mallorca. Sección Etnológica*, Madrid, 1966, p. 48.

⁴² BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa. Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*, Palma, 1996, p. 175.

⁴³ GONZÁLEZ GOZALO, E.; BERNAT i ROCA, M.: "Mesures de terrissa a Mallorca (Segles XV – XIX)", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 100, 2009, p. 56-77.

⁴⁴ SÁNCHEZ MARTÍN, F.J.: "Aproximación al léxico de los pesos y las medidas de capacidad en la época renacentista", *Interlingüística*, 17, 2007, p. 951-960. Veure: p. 955.

farciments de voltes dels segles XVI i XVII,⁴⁵ producte d'una sola enforxada i ben present en aixovars conventuals.⁴⁶

Entre les quinze peces que es presenten, amb independència del tamany, sis tenen el cos piriforme, mentre que les nou restants responen a altres formes tals com dues ovoides, dues semiesfèriques, una globular, una xícara i una gerreta. El dubte sobre un taller de procedència es limita a dues de les peces de cos piriforme i boca estreta (Núms. 13 i 14), amb una forta semblança amb les mesures catalanes medievals,⁴⁷ que corresponen a una morfologia habitual a Barcelona en el segle XV,⁴⁸ fins que una ordenança municipal obligà, sobretot a les d'oli, a què s'elaborassin amb una boca més ampla per tal d'evitar fraus.⁴⁹ Arran d'això, cristal·litzà una forma que passà a ser la característica dels segles XVI al XVII, semblant a un tipus de tassa, també ben presents en aquestes peces mallorquines.

Entre les restants, només destaca una peça que s'assembla a una gerra (Núm. 15) pertanyent al segon grup amb tractament superficial plumbi integral de color melat ataronjat i molt brillant. En general, resulta semblant al denominat cuartillo que s'exhibeix en la vitrina dedicada a les mesures de Balears i Canàries del Museo del Centro Español de Metrología (Tres Cantos, Madrid), si bé la mesura de referència està adjudicada a Menorca. Tanmateix, arran de la visita realitzada, es va poder comprovar que la peça presentava un segell imprès barrat similar als mallorquins, sense que això sigui concloent per a la definició del seu taller.

Finalment i com a resum, s'ha d'esmentar que, temps enrere i des de la ceramologia, aparegué un treball sobre les mesures de fang cuit, marcant els paral·lelismes no només entre Catalunya i Mallorca, sinó també incloent-hi València, amb indicació tant de la bibliografia on s'ha tractat el tema com al·ludint a aspectes que encara queden per resoldre.⁵⁰

45 GONZÁLEZ GOZALO, E.: *Les olles de volta del convent de Sant Domingo de Pollença*, Pollença, 1986. GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Catàleg de ceràmica", *Els grafitis de la Torre de l'Homenatge del Castell de Bellver*, Palma, 2006, p. 153-157, fig. 48-55.

46 GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Inventari de la vaixel·la conventual de les Caputxines", *La ceràmica al món conventual*, Palma, 1998, p. 47-105.

47 *Del rebost a la taula, Cuina i alimentació a la Barcelona gòtica*, Barcelona, 1994, p. 115, figs, 57 i 58.

48 CABESTANY FORT, J.F.; RIERA VILA, F.: "Hallazgos de ceràmica medieval en la iglesia del Pi de Barcelona", *La Céramique Médiévale en Méditerranée Occidentale, Xè-XVè siècles*, Paris, 1980, p. 407-411.

49 BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.: "Les mesures de ceràmica de Barcelona: tipologia i evolució (segles XIV - XVII)", *Arqueologia Medieval*, 1, 2005, p. 72-83. Veure: p. 73.

50 SANTANACH i SOLER, J.: "El porró, atuell i mesura. Diferents tipologies", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 72, 2001.

5.2. Les marques

Tot el conjunt de peces presenta una sèrie de marques, que responen a tres tipus: les estampillades, les incisives i les aplicades, segons aquest registre:

Es considera que les més antigues són les impressions de segells sobre la peça en cru. N'hi ha de circulars i de romboïdals, amb el tret comú de presentar barres paral·leles relacionables amb l'escut de la Universitat i Regne de Mallorca, situat a la part baixa, pròxims a la base. La diferència de forma suggereix la possibilitat de què els romboïdals siguin del segle XIX. Les marques de tipus incís, també fetes sobre el fang encara tendre corresponen a numerals romans. En aquest cas, estan fets amb algun objecte punxant, com ara una llenca de canya, i que ha deixat un rastre de secció angular, gran i profunda.

Núm.	Estampillades	Incises	Aplicades
01	•	XII	•
02		XII	
03	•	XVI	
04		XVI	
05		XVI	
06		XVI	•
07	•	XII	•
08	•	XVI	•
09	•	Absent	
10	•	XII	
11	•	Absent	
12	•	Absent	
23	•	Absent	
24		Absent	
25	•	Absent	

Finalment, els aplicats responen al model d'un segells de plom que subjecten una llengüeta ajustant-se l'espiga a una perforació anterior a la cuita i situada prop de la vora de les peces. Aquesta localització sovint fa que passin pràcticament desapercebuts, tant i més si es té present que solen haver desaparegut. En principi, han de ser producte del pegellat o contrast que garantia la conformitat de la capacitat de cada mesura i aplicada per l'oficial responsable en cada ocasió.

Totes aquestes marques només apareixen a la vegada en tres peces, sent les més freqüents la presència de tan sols una, generalment la impresa sobre l'argila fresca. Per la seva banda, els numerals romans incisos es troben absents en un total de sis peces.

5.4. Les capacitats

Constitueix aquest l'apartat més conflictiu per la manca de patrons o altres mesures de fiabilitat comprovada per fer-ne les comparacions necessàries. L'únic recurs a l'abast, per tant, és el de comparar la pesada de cada peça en buit i en ple i tractar de relacionar-ho amb les marques incises de numerals romans. Certament, aquest procediment resultaria més fiable d'haver-se fet amb líquids, però l'estat de conservació de les peces ho desaconsellà. El resultat de la prova és el reflectit amb la taula següent:

Núm.	Pes (gr.)			Marques
	Buit	Ple	Diferència	
01	110	140	30	XII
02	120	195	75	XII
03	123	183	60	XVI
04	160	260	100	XVI
05	200	335	135	XVI
06	255	380	135	XVI
07	230	335	105	XII
08	275	475	200	XVI
09	75	135	60	Absent
10	125	200	75	XII
11	190	315	125	Absent
12	225	385	160	Absent
13	475	1500	1025	Absent
14	500	1000	500	Absent
15	335	--	--	Absent

Pel que es pot observar, sembla que no hi ha una relació clara de la capacitat de la peça amb les marques incises, com pareixia que en principi es podia esperar. De fet i per altres peces estudiades, com més pesat i voluminós és el test, més baixa és la xifra romana, trobant-se per exemple la marca "V" en mesures de gairebé 400 gr. i la "XII" en unes altres de 120 gr. de mitjana. Per a peces catalanes, s'ha suggerit que es pot tractar de fraccions d'alguna mesura principal desconeguda avui en dia.⁵¹ També cal precisar l'absència d'altres xifres que discorren entre la "XII" i la "XVI", sent a més aquestes dues, les que hem trobat aplicades en més exemplars. Per dissort, les dades disponibles no permeten cap deducció coherent que permeti determinar quina és la capacitat de cada una de les peces. Tal i com es veu a la taula, les diferències resultants de les pesades en buit i en ple no responen a cap seriació que es correspongui a una escala ni ofereix cap relació lògica amb les marques. Ara per ara, la solució queda a l'aire i tal vegada depengui d'una replega més exhaustiva de peces que permetin un major ventall de dades.

⁵¹ BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J.: "Les mesures de cerámica...", p. 74.

Fig. 1

Figureta d'un taverner, amb les mesures dins del ribell, del betlem monumental del convent de les Concepció de les Germanes Caputxines de Palma. Finals del segle XVII, inicis del segle XVIII

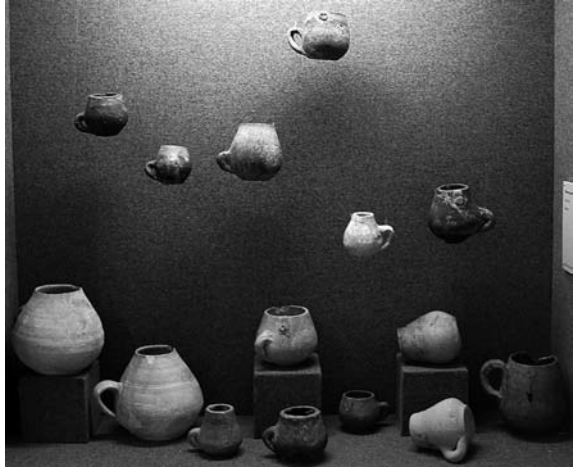

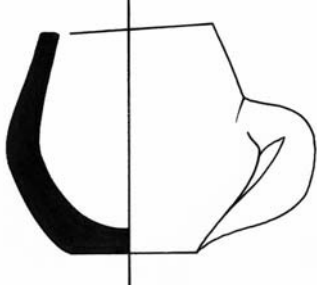
Fig. 2

Conjunt de mesures exposat a la Secció Etnològica del Museu de Mallorca, a Muro.

Inventari

Les peces d'aquest inventari que acompanya apareixen renumerades respecte del que figura en l'estudi anterior i més ample. D'ell és d'on s'han segregat les mesures pertanyents a la Societat Arqueològica Lul·liana per la seva naturalesa de conjunt propi. Per això, en les fitxes del present treball, darrera del número hi apareix, entre parèntesi, aquesta referència primera dels atuells i no perdre'n la relació amb les altres peces publicades en el corresponent treball.⁵²

⁵² GONZÁLEZ GOZALO, E.; BERNAT i ROCA, M.: "Mesures de terrissa...", p. 64-76.

Núm. 01 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 01)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana, dipositades en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 829 i DA 2005/1/7).

Grup: Vidriat Plumbífer interior (melat).

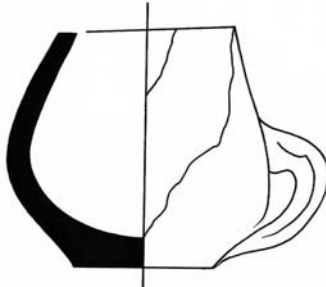
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tasseta de cos ovoide, amb una lleugera garsesa, vora d'acabament pla i anseta lateral quasi sòlida en la panxa baixa.

Color superficial de la pasta: 2,5YR 4/3 (reddish brown, TM).

Mesura i pes: 4 Ø x 5 x 3 Ø cm; 110-140 gr.

Marques: Presenta 2; hi ha restes d'un segell imprès i el número 12 escrit amb caràcters romans ("XII").

Comentaris: Forat del raser (?) a 1 cm de la vora. Presenta a més una etiqueta de paper aferrada a la cara interna de la boca.

Núm. 02 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 03)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 830 i DA 2005/1/8).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat).

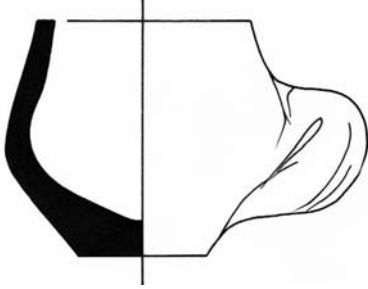
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tasseta. Té el cos hemisfèric, un poc guerxo i parets rectoconvergens acabades en un extrem totalment pla. Anseta baixa d'orelles i suport pla. Amb presència de regalim del vidriat en banda.

Color superficial de la pasta: 5YR 3/3 (dark reddish brown, TM).

Mesura i pes: 4'5 Ø x 6 x 3'5 Ø cm; 120-195 gr.

Marques: Presenta el número 12 en caràcters romans ("XII") incisos sobre la panxa.

Comentaris: Conserva el número 830 d'un anterior registre. Ha perdut un fragment petit a la vora.

Núm. 03 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 04)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 315).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat).

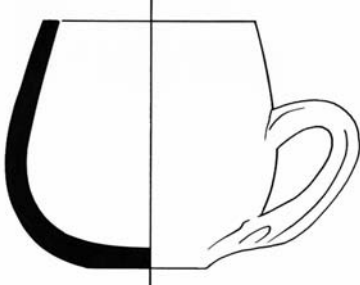
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tassa. El cos és piriforme, amb la vora d'acabament pla i un anseta lateral quasi sòlida.

Color superficial de la pasta: 5YR 4/3 (reddish brown, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 5'5 x 3 Ø cm; 123-183 gr.

Marques: Només presenta una marca incisa del número 16 en caràcters romans ("XVI") sobre la panxa.

Comentaris: Conserva una antiga etiqueta de paper aferrada a la paret interna de la boca amb el número 315.

Núm. 04 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 05)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 832 y DA 2005/1/10).

Grup: Vidriat plumbífer interior (ataronjat).

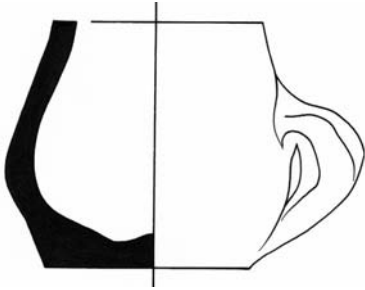
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tassa de cos hemisfèric i parets rectes amb la vora plana. Presenta anseta lateral d'orella.

Color superficial de la pasta: 5YR 4/2 (dark reddish gray, TM).

Mesura i pes: 5'5 Ø x 6'5 x 3'5 Ø cm; 160-260 gr.

Marques: En presenta dues: un segell imprès i el número 16 en caràcters romans ("XVI").

Comentaris: Té una etiqueta de paper amb el número 832.

Núm. 5 (GONZÁLEZ BERNAT Núm. 06)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 833 y DA 2005/1/11).

Grup: Vidriat plumbífer interior (oxidat).

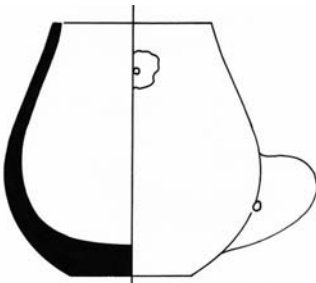
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tasseta. Presenta forma troncocònica amb suport ample i pla, i vora plana. Una petita ansa d'orella cenyida al cos.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 4/2 (weak red, TM).

Mesura i pes: 5'5 Ø x 6'5 x 5'5 Ø cm; 200-335 gr.

Marques: En presenta de 3 tipus: un segell imprès sobre la pasta tendra, un altre quadribarrat i creuat sobre el plom del raser i el número 16 incís amb caràcters romans ("XVI") sobre la panxa.

Comentaris: Presenta una antiga etiqueta de paper amb el número 833 d'un registre anterior.

Núm. 6 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 07)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 834 i DA 2005/1/12).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat marró).

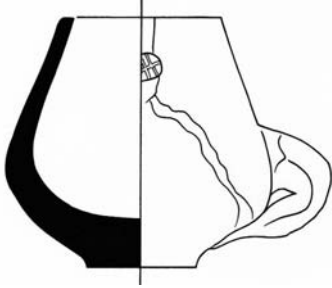
Descripció de la forma: mesura per a líquids en forma de tassa de cos ovoide de base plana i vora plana. L'ansa sòlida s'assenta a prop del peu.

Color superficial de la pasta: 5YR 5/2 (reddish gray, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 8 x 4 Ø cm; 255-380 gr.

Marques: En presenta de tres tipus: un segell imprès sobre la pasta tendra, un altre quadribarrat i creuat sobre el plom del raser, i el número 16 incís amb caràcters romans ("XVI") sobre la panxa.

Comentaris: Presenta una antiga etiqueta de paper amb el número 833 d'un registre anterior.

Núm. 07 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 08)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 835 i DA 2005/1/13).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat).

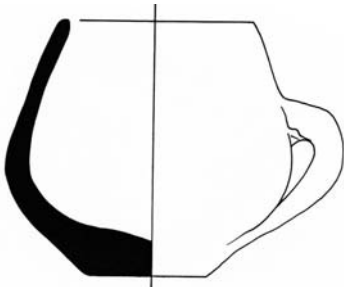
Descripció de la forma: mesura per a líquids en forma de tassó de cos piriforme amb suport discoïdal i parets que terminen en una vora totalment plana. Anseta lateral col·locada inclinada a la part baixa de la panxa. Presenta regalim de vidriat.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 4/2 (weak red, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 8 x 3'5 Ø cm; 230-335 gr.

Marques: Presenta dues marques: un segell quadribarrat creuat sobre el plom del raser i el número 12 incís en números romans ("XII") sobre la panxa.

Comentaris: Hi ha una etiqueta de paper vell aferrat a la cara interna de la boca amb pèrdua del número i una altra amb el número 835 d'una referència anterior.

Núm. 08 (GONZÁLEZ / BERNAT Num. 10)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 838 y DA 2005/1/16).

Grup: Vidriat plumbífer interior (grogüenc).

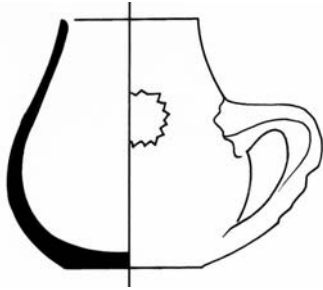
Descripció de la forma: mesura per a líquids en forma de tassa. Té un perfil piriforme truncat amb parets lleugerament rectoconvergens cap a la boca de vora totalment plana. Ansa lateral.

Color superficial de la pasta: 5YR 5/4 (reddish brown, TM).

Mesura i pes: 6'5 Ø x 8'5 x 4 Ø cm; 275-475 gr.

Marques: En du dues: un segell imprès i un número 16 incís en caràcters romans ("XVI").

Comentaris: Un pel de ruptura a la vora amb pèrdua de pasta.

Núm. 09 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 13)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 1027).

Grup: Vidriat plumbífer interior (perdut).

Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de xicara de cos piriforme amb base plana i coll rectoconvergent de vora afilada. Consta d'una petita ansa d'orella col·locada a la part baixa de la panxa.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 8/3 (pink, TM).

Mesura i pes: 3 Ø x 6 x 3'5 Ø cm; 75-135 gr.

Marques: Només presenta un segell imprès.

Comentaris: Absència de fragment lateral de l'ansa. Presenta també una etiqueta de paper estrellada amb el número esborrat.

Núm. 10 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 14)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 831 y DA 2005/1/9).

Grup: Vidriat plumbífer interior (groguenc).

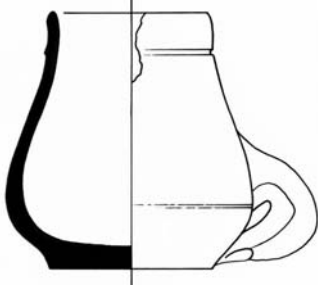
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de xicara. Presenta un coll alt i de vora plana, i cos globular amb anseta lateral a l'altura del peu.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 5/3 (reddish brown, TM).

Mesura i pes: 4 Ø x 6'5 x 3 Ø cm; 125-200 gr.

Marques: En presenta dues: un segell imprès i el número 12 en romans ("XII").

Comentaris: Té una etiqueta amb el número 25 aferrada dins la boca i una altra amb el número 831.

Núm. 11 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 16)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 837 y DA 2005/1/15).

Grup: Vidriat plumbífer interior (melat obscur).

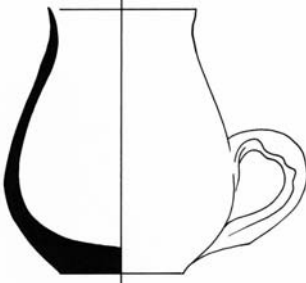
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de tassa de parets altes que recorda una xicara. Presenta un cos piriforme de suport pla i parets rectodivergents que acaben en un llavi d'extrem arrodonit i ressaltat amb moltura decorativa. Presenta regalim a la vora.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 6/6 (light red, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 8 x 5 Ø cm; 190-315 gr.

Marques: Només presenta un segell imprès.

Comentaris: Té el número 837 d'un anterior registre.

Núm. 12 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 18)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 836 y DA 2005/1/14).

Grup: Vidriat plumbífer interior (verdós).

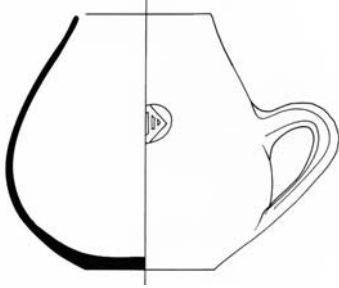
Descripció de la forma: Mesura per a líquids en forma de gerreta. Recipient de cos piriforme amb la base plana i el coll de parets endreçades, lleugerament exvasades i primes a la vora. Un ansa d'orella aplicada sobre la meitat inferior i la base plana.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 6/4 (light reddish brown, TM).

Mesura i pes: 5 Ø x 9 x 4'5 Ø cm; 225-385 gr.

Marques: Només presenta un segell a prop de la base.

Comentaris: Té el número 836 d'un antic inventari.

Núm. 13 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 21)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 840 y DA 2005/1/18).

Grup: Vidriat Plumbífer interior.

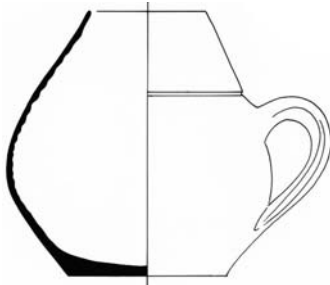
Descripció de la forma: Mesura de líquids en forma de tassó. Cos piriforme amb la base plana que creix en amplària fins la panxa i després s'estreny abruptament cap a la boca. L'ansa d'orella sobre la panxa que arriba a la base.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 6/4 (light reddish brown, TM).

Mesura i pes: 7 Ø x 12'5 x 7 Ø cm; 475-1.500 gr.

Marques: Només presenta un segell amb escut quadribarrat imprès enmig de la paret externa del cos.

Comentaris: Presenta pels de ruptura a la vora. La seva morfologia és semblant a les mesures gòtiques catalanes.

Núm. 14 (GONZÁLEZ / BERNAT Num. 22)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 841 y DA 2005/1/19).

Grup: Vidriat plumbífer interior.

Descripció de la forma: Mesura de líquids en forma de gerra. De parets globulars i curvoconvergentes cap a la vora de boca angosta. La base és plana i l'ansa d'orella està fixa a la panxa.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 6/4 (light reddish brown, TM).

Mesura i pes: 6 Ø x 14 x 8 Ø cm; 500-1.500 gr.

Marques: No presenta. Només té una ranura decorativa que circumda el cos per damunt de l'ansa.

Comentaris: Presenta la coberta ratllada en superfície amb pèrdua de gran part baixa de la panxa. Pels de ruptura; un d'ells amb pèrdua de fragment de la vora. La seva forma és semblant a les mesures gòtiques catalanes.

Núm. 15 (GONZÁLEZ / BERNAT Núm. 23)

Propietari: Societat Arqueològica Lul·liana. Dipositat en el Museu de Mallorca. Secció Etnològica de Muro (núm. 839 y DA 2005/1/17).

Grup: Vidriat plumbífer total, interior i exterior (ataronjat).

Descripció de la forma: Mesura de líquids en forma de gerra de parets amb el cos convergents de suport que presenta un angle basal i un ansa vertical d'orella aplicada sobre la meitat superior del cos. La paret interna presenta senyals del torn molt pronunciades.

Color superficial de la pasta: 2.5YR 5/6 (red, TM).

Mesura i pes: 7 Ø x 11'5 x 5 Ø cm; 335 gr.

Marques: Només presenta un segell imprès a prop de la base.

Comentaris: La peça està fragmentada i mal aferrada amb absència de fragment la qual cosa no ens ha permès conèixer la seva capacitat interna.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

ELS OFICIALS DE LA FORTIFICACIÓ DE CIUTAT DE MALLORCA (1594-1610)

Andreu Seguí Beltrán

Universitat de les Illes Balears

Resum: En l'estudi d'un procés de fortificació és freqüent donar més importància a l'evolució dels recintes fortificats o al cost econòmic de la seva construcció, deixant de banda aspectes de caire més institucional. Per aquesta raó, aquest estudi es centrarà en l'anàlisi dels oficials de la fortificació de Ciutat de Mallorca entre els anys 1594 i 1610, establint les funcions de cadascun, la seva elecció i posant alguns exemples d'aquest període.

Paraules clau: Defensa, fortificació, oficials.

Abstract: In the study of a fortification process it's common give more importance to the evolution of the fortified enclosures or their economic cost, giving less importance to more institutional aspects. For this reason, this study will focus on analyze the fortification officers of Ciutat de Mallorca between the years 1594 and 1610, establishing their functions, their election and giving some examples of this period.

Key words: Defense, fortification, officers.

Introducció

La fortificació abaluartada és un dels símbols de l'art de la guerra durant l'Edat Moderna, com bé han remarcat autors com G. Parker,¹ i ha estat estudiada des d'òptiques molt diverses com la protecció dels territoris de la Monarquia Hispànica² o en l'anàlisi dels seus components i funcionament.³ Una altra possibilitat és l'estudi de l'estructura administrativa present a les fortificacions, la qual va ser estructurada a l'època dels Reis Catòlics, amb els mateixos càrrecs que a la resta de l'exèrcit, i aplicada a indrets com Perpinyà.⁴

La fortificació medieval de Ciutat de Mallorca suposà, des del s. XIV, una constant preocupació per les institucions i la població a causa del seu mal estat de conservació, pel perill que això suposava pels edificis propers, pel fet que els punts d'accés a la ciutat, les portes, eren els que presentaven un estat de conservació pitjor⁵ i altres problemes, com per exemple, de caràcter higiènic.⁶ Amb el temps aquestes murades tan problemàtiques quedaren obsoletes davant les innovacions que experimentà l'art de la guerra al llarg dels segles XV i XVI, resultant inútils davant l'atac amb artilleria que van rebre durant la Germania.⁷

La situació descrita provocà que, a partir de 1540, s'apostés per aplicar una reforma total al recinte fortificat, abandonant la política de reforçar els punts més dèbils que s'havia seguit fins aleshores. Aquest projecte es proposà en un moment on Mallorca jugava un important paper en la política mediterrània de Carles I, servint a 1541 com a punt de concentració de la flota que es dirigiria a Alger. El problema residí en que els arquitectes militars enviats, Hugo de Cesano i Juan Bautista Calví, només van realitzar una sèrie de reconeixements i recomanaren l'aixecament d'algunes defenses.⁸

Fins a 1575, quan Felip II envià a l'enginyer italià Jacobo Paleazzo Fratin, no es realitzà un projecte definitiu, respectant al màxim el recinte medieval però adaptant el terreny a les zones que fos necessari. Aquesta traça, que no s'ha conservat, va ser la base que van seguir les persones que van tenir al seu càrrec la construcció de les noves murades.⁹

Precisament, en aquest article s'anirà veient com va ser aplicada a la fàbrica de les defenses renaixentistes de Ciutat de Mallorca, el tipus d'administració que apuntàvem al principi. Els diferents oficis que tenien al seu càrrec la construcció i les tasques derivades d'ella, s'analitzaran mitjançant la definició de cadascun d'ells, i l'anàlisi d'aspectes com les seves

1 PARKER, G.: "The 'Military Revolution' 1560-1660 — a Myth?", *The Journal of Modern History*, 48-2, 1976, p. 203.

2 CÁMARA MUÑOZ, A.: *Fortificación y ciudad en los reinos de Felipe II*, Madrid, 1998.

3 CAMPILLO MESEGUER, A.: *La fuerza de la razón: guerra, estado y ciencia en los tratados militares del Renacimiento, de Maquiavelo a Galileo*, Múrcia, 2008.

4 QUATREFAGES, R.: "La fortificación en España durante el Renacimiento", a VA: *Temas de Historia Militar: ponencias del primer congreso de historia militar (Zaragoza, 1982)*, Madrid, 1983, p. 136.

5 BARCELÓ CRESPI, M.: "Murada i vida quotidiana", *Estudis Balearics*, 70-71, 2002, p. 7-8.

6 BARCELÓ CRESPI, M.: "Murada i vida...", p. 12.

7 BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de Ciutat de Mallorca (s. XVI)", *Estudis Balearics*, 70-71, 2002, p. 40.

8 TOUS I MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografia: 1596-1902*, Palma, 2009, p. 22-24.

9 BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "El darrer recinte...", p. 48.

funcions, el sistema d'elecció dels qui havien de regentar-los i l'evolució que experimentaren entre 1594 i 1610, posant exemples referents a aquest període concret.

El Mestre Major d'Obres

Fins a 1596 les obres havien estat a càrrec d'enginyers italians al servei de la Monarquia que tenien un caràcter itinerant, l'aportació i actuació dels quals compta amb alguns estudis de caràcter eminentment biogràfic.¹⁰ A partir d'aquest any es produí una naturalització dels mestres d'obres, que passaren a ser persones naturals del Regne de Mallorca com en els casos de Juan Alonso Rubián i Antoni Saura, ambdós eivissencs.

En base a la traça de Fratin i a les ordres procedents del Consell de Guerra, elaborades per l'enginyer major,¹¹ el mestre d'obres era el director físic de la fàbrica de la fortificació i també s'encarregava de la gestió dels recursos destinats a ella.¹² A més, era qui elaborava les traces que s'enviaven al monarca per donar compte de l'evolució de les obres.¹³

L'elecció de la persona que havia de regentar aquest ofici era duta a terme pel rei, sense intervenció de la Universitat, entre les persones que li proposava el lloctinent.¹⁴ En aquestes eleccions, les referències al rang i l'entreteniment ens indiquen que aquestes persones pertanyien a l'exèrcit.¹⁵

El més significatiu d'aquest període va ser Antoni Saura, nascut a Eivissa i possiblement fill del menorquí Antoni Saura Cobo.¹⁶ La seva arribada a Mallorca es troba directament lligada amb el virrei Ferran Sanoguera, que havia estat governador d'Eivissa i havia quedat satisfet amb la manera que havia treballat Saura a les fortificacions de l'illa com a sobrestant i mestre d'obres.¹⁷ Per aquest motiu i proposat per Ferran Sanoguera, el príncep Felip va nomenar l'any 1597 a Antoni Saura com a nou mestre major d'obres de la fortificació de Ciutat de Mallorca en substitució del difunt Juan Alonso Rubián; ostentant el càrrec fins a la seva mort a 1634¹⁸ amb un sou que fins a 1610 passà de 21 l. 5 s. a 42 l. 10 s. mensuals.¹⁹

Al llarg d'aquests anys, Antoni Saura no va tenir una vida gaire fàcil com a mestre d'obres. A 1600, possiblement pel gran augment que es produí en les despeses de la fortificació respecte a 1599,²⁰ Felip III plantejà al virrei la possibilitat de substituir-lo per un altre mestre

10 TOUS I MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 22-29.

11 CÁMARA MUÑOZ, A.: *Fortificación y ciudad...*, p. 42.

12 ACM, CPS (Cuadernos y Papeles Suelos) 253, *leg.* 9, f. 7r.

13 ARM, RP (Reial Patrimoni) 2479, f. 58v.

14 ACA, RC (Reial Cancelleria), Reg. (Registres) 4379, f. 77v-78r.

15 ACA, RC, Reg. 4376, f. 124r-125v. ACA, RC, Reg. 4930, f. 58v-59v.

16 TOUS I MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 334.

17 ACA, RC, Reg. 4374, f. 100v-101r. FORNALS VILLALONGA, F.: "Ingeniería e ingenieros en las Islas Baleares en los siglos XVI y XVII", a BONNER, A.; BUJOSA HOMAR, F. (eds.): *Història de la Ciència a les Illes Balears*, 2, Palma, 2006, p. 173.

18 FORNALS VILLALONGA, F.: "Ingeniería e ingenieros...", p. 173.

19 ACA, RC, Reg. 4389, f. 22v-23r. ACA, RC, Reg. 4930, f. 58v-59v.

20 ARM, RP 2479. Analitzant els comptes presents en aquest llibre s'observa que la despesa a 1599 va ser de 6.064 l. 10 s. 3 d. i a 1600 va ser de 10.730 l. 10 s. 3 d.

d'obres,²¹ no realitzant-se aquesta substitució segurament pel suport que el lloctinent donà a Saura. Aquest no va ser el final dels problemes pel mestre d'obres, sinó el menor d'ells pel fet que a 1601 va ser empresonat pel Sant Ofici i condemnat a galeres. Aquesta condemna hauria estat la oportunitat per situar a una altra persona en el seu càrrec, però Felip III li commutà la pena per la de treballar forçat a la fortificació.²² La raó d'aquesta commutació la trobam en que el rei desitjava que Antoni Saura viatgés a la Cort, cap on va partir a finals de gener de 1602,²³ per entrevistar-se amb l'enginyer major, Tiburzio Spanoqui, i avaluar la forma en que s'havien de continuar les obres de fortificació.²⁴

La commutació de la condemna²⁵ i l'alabança que Spanoqui realitzà de l'experiència de Saura²⁶ ens mostrarien una revalorització de la seva tasca com a mestre d'obres de la fortificació. A més, seria un clar exemple de l'interès dels lloctinents de tenir a una persona de confiança en aquests assumptes, tal i com s'aprecia en el fet que el virrei Joan Vilaragut utilitzés el testimoni de Saura com a prova de la bona gestió que estava portant a la fàbrica de les murades.²⁷

El Veedor de la Fortificació

Les funcions d'aquest ofici eren comprovar el treball que es realitzava a les obres i elaborar els comptes, a més d'assistir als pagaments que es realitzaven a finals de setmana en presència del virrei i un jurat. Tant la documentació com les referències en altres estudis, ens indiquen que era un ofici molt criticat per la seva poca utilitat en el cas de Mallorca²⁸ o perquè els qui el regentaven no trepitjaren l'illa.²⁹

El veedor de la fortificació també era escollit pel monarca, tot i que sembla que en aquest cas el nomenava entre persones no naturals del Regne de Mallorca.³⁰ L'ostentació d'aquest càrrec també comportava una sèrie d'exempcions, similars als que gaudien els capitans i soldats presents al Regne.³¹

A 1596, Felip II designà a l'aragonès Francisco García de Llanes com a nou veedor de la fortificació, en substitució del difunt Diego de Aranda,³² amb un sou que sempre es va

21 ACA, RC, Reg. 4940, f. 38v-39r.

22 ACA, RC, Reg. 4940, f. 62r-62v.

23 ARM, RP 2481, f. 26v.

24 ACA, RC, Reg. 4940, f. 108r-111r.

25 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Las penas en el derecho histórico de Mallorca", *BSAL*, 55, 1999, p. 93. El cas d'Antoni Saura seria un exemple d'aquesta possibilitat de commutar la pena, tot i que no sabem si pertanyia a la noblesa, de manera que sembla que la modificació de la condemna es produí perquè aquest pogués anar a la Cort.

26 TOUS I MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 39.

27 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 7r.

28 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 9r-9v.

29 BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "El darrer recinte...", p. 53.

30 ACA, RC, Reg. 4376, f. 58r-61r.

31 ACA, RC, Reg. 4388, f. 147v.

32 ACA, RC, Reg. 4376, f. 94v-98v.

mantenir en 38 l. 19 s. 2 d.³³ A diferència d'altres casos, podem constatar la seva presència a Mallorca a partir de la seva signatura al final de cadascun dels comptes on es reflectien els pagaments realitzats setmanalment,³⁴ destacant la seva mala relació amb Ferran Sanoguera i altres oficials. L'enemistat amb el lloctinent provocà primer a 1598 que el veedor fos empresonat durant mig any per desacatament,³⁵ sent substituït en els pagaments per l'escrivà Pere Gili.³⁶ La manca de respecte, que sembla que mostrava cap el virrei, continuà i Felip III va haver d'intervenir cridant l'atenció a Francisco García, amenaçant-lo de perdre l'ofici i alguna altra pena si no canviava la seva actitud cap a Sanoguera i complia amb totes les funcions del seu càrrec.³⁷ Al mateix temps, tot apunta a que l'opinió que els altres oficials tenien sobre ell tampoc era gaire bona, considerant-lo incompetent pel càrrec³⁸ o arribant a apunyalar-lo.³⁹

La poca utilitat que s'atribuïa a aquest ofici i la ineficàcia del seu oficial, al qual Ferran Sanoguera arribà a prohibir assistir a les obres,⁴⁰ provocaren que a 1608, durant l'intent d'eliminar despeses innecessàries per al Reial Patrimoni, tant Felip III com Joan Vilaragut coincidiren en la possibilitat de suprimir aquest càrrec quan quedés vacant. Les funcions del veedor de la fortificació, que havien quedat reduïdes a l'elaboració dels comptes i presenciar els pagaments, es proposà que passessin a ser realitzades pel secretari del lloctinent general pel fet que no suposava més de dues hores de treball.⁴¹

El Superintendent de la Fortificació

La definició d'aquest ofici és més complicada que en els casos anteriors pel fet que les referències són menors. Tiburzio Spanoqui ostentava el títol d'enginyer reial o superintendent de les fortificacions d'Espanya⁴². En canvi, a Ciutat de Mallorca trobam que en obres com les de la Siquia⁴³ i les de Porto Pi⁴⁴ els càrrecs de superintendent i de veedor eren ostentats per la mateixa persona.

Entre 1596 i 1610 existí dins l'estructura dels oficials de la fortificació de Ciutat un superintendent, que actuava de forma independent al veedor o l'enginyer. Aquest oficial era el representant de la Universitat a les obres i tenia com a funció la de controlar en què es gastava la suma amb la que el Regne de Mallorca contribuïa anualment a la continuació de la construcció. A diferència del veedor, sembla que el superintendent no realitzava cap llibre

33 ARM, RP 2487, f. 371v. En aquest cas, no s'ha apreciat un canvi en el sou entre 1596 i 1610.

34 Com a exemples, entre altres, aquest fet es pot observar a ARM, RP 2478, f. 11v. ARM, RP 2486, f. 267v.

35 ACA, RC, Reg. 4379, f. 172v.

36 ARM, RP 2478, f. 328r. ARM, RP 2478, f. 451v.

37 ACA, RC, Reg. 4940, f. 190r-190v.

38 ARM, EU 54, f. 109r-109v.

39 ACA, RC, Reg. 4940, f. 273r-273v.

40 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 1v.

41 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 9r-9v.

42 NÓVOA, M.: "La obra pública de los ingenieros militares", a CÁMARA MUÑOZ, A. (coord.): *Los ingenieros militares de la monarquía hispánica en los siglos XVII y XVIII*, Madrid, 2005, p. 184.

43 ARM, EU 55, f. 14v.

44 ARM, EU 55, f. 250r.

de comptes i tampoc estava obligat a assistir als pagaments, tot i que en una ocasió s'ha trobat que el virrei i els jurats sol·licitaren la seva assistència.⁴⁵ Tot i això, per absència del mestre major d'obres i el veedor, el superintendent podia realitzar tasques com la ubicació dels treballadors a la construcció; i malgrat aquesta gran activitat, sobretot si es compara amb la del veedor, era d'aquests tres l'ofici amb el sou més baix.⁴⁶

La seva elecció era diferent a la dels dos oficis anteriors pel fet que, en aquest cas, els jurats escollien per votació a una persona pertanyent a l'estament nobiliari que destaqués per serveis realitzats al Regne; havent de ser posteriorment aprovat aquest nomenament pel monarca.⁴⁷ Aquest ofici donava una certa presència a la Universitat en els assumptes defensius però, a causa de la brevetat de la seva existència, podem dir que només va ser ocupat de forma efectiva pel donzell Jeroni Berard.

A 1595, Jeroni Berard va ser enviat a Barcelona com a síndic de la Universitat per negociar, en nom del Regne de Mallorca, amb Bernardino de Cárdenas i Portugal, duc de Maqueda i virrei de Catalunya. A la seva tornada realitzà al Gran i General Consell una detallada descripció de la dificultat d'aquest viatge⁴⁸ i, possiblement per aquest i altres serveis anteriors, va ser nomenat a 1596, amb l'aprovació de Felip II, superintendent de la fortificació;⁴⁹ gaudint d'un sou de 20 l. 16 s. 8 d.⁵⁰

Tot i l'assistència diària de Jeroni Berard a les obres, on arribà a realitzar funcions d'altres oficials,⁵¹ a 1598 Felip II considerà aquest ofici com a superflu i el va suprimir, ordenant que les seves funcions fossin dutes a terme per cavallers i altres persones del Regne per setmanes.⁵² Després d'aquesta supressió de l'ofici, Berard va rebre llicència per anar a la Cort com a síndic de la Universitat, possiblement per defensar la tasca que havia dut a terme en l'ofici i sol·licitar la seva rehabilitació com a tal.⁵³ El dia 10 de desembre de 1600 Felip III va restituir-lo en el càrrec amb el mateix sou, acció on de nou ens trobam una gran influència del virrei Ferran Sanoguera, el qual havia expressat al monarca que l'ofici era de gran utilitat per la fàbrica de la fortificació i havia defensat la competència del superintendent en el seu càrrec.⁵⁴

Jeroni Berard continuà regentant l'ofici fins a la seva mort el dia 7 d'octubre de 1609, moment en que l'elecció de qui havia d'ocupar aquest càrrec vacant va provocar l'enfrontament entre el virrei Joan Vilaragut i els jurats. El lloctinent havia nomenat a Salvador Armengol com a nou superintendent sense l'aprovació dels jurats,⁵⁵ els quals van respondre escollint a Joan

45 ARM, RP 2479, f. 14v.

46 ARM, EU 54, f. 109r-109v.

47 ARM, EU 58, f. 121r-123r.

48 ARM, AGC (Actes del Gran i General Consell) *lib.* 46, f. 134r-135r.

49 ACA, RC, Reg. 4379, f. 123v-124r.

50 ARM, RP 2478, f. 336r. A partir dels llibres de comptes podem observar aquest sou no experimentà canvis.

51 ARM, EU 54, f. 109r-109v.

52 ACA, RC, Reg. 4379, f. 210v-211r.

53 ARM, RP 2480, f. 176v-180r.

54 ACA, RC, Reg. 4389, f. 170r-171r.

55 ARM, RP 2487, f. 142r-144v.

Puigdorfila com a candidat. Aquest és un exemple perfecte del perfil de candidat comentat prèviament.

En aquesta ocasió no només es van tenir en compte els seus mèrits, sinó també els de la família d'aquest jurat. El seu pare, Joan Puigdorfila, va servir a la jornada d'Alger de 1541. El seu fill, fra Guillem Puigdorfila, era de l'hàbit de Sant Joan i havia servit en l'expedició de Joan Andrea Doria d'Alger de 1601, concretament baix les ordres del cavaller Santjoanista fra Nicolau Cotoner, així com també a Malta, on arribà després que el seu pare el rescatés de l'esclavitud a Constantinoble.⁵⁶ A més d'aquests mèrits familiars, el mateix Joan Puigdorfila havia realitzat diferents serveis en favor del Regne i comptava amb experiència com a superintendent i veedor a les obres de la Síquia⁵⁷ i Porto Pi.⁵⁸

Felip III no va aprovar la candidatura de Puigdorfila i mantingué a Salvador Armengol, sobre el qual desconexim els seus mèrits, fins al desembre de 1609, quan el monarca suprimí definitivament l'ofici de superintendent de la fortificació, les funcions del qual serien dutes a terme per entretinguts durant dies o setmanes.⁵⁹ L'eliminació d'aquest ofici suposà una reducció de la presència de la Universitat en les decisions sobre els assumptes de la fortificació, així com una disminució en la seva capacitat de controlar el treball que s'hi realitzava.

El pagador

El pagador era qui s'encarregava de controlar els diners del *fons de la fortificació* i qui realitzava els pagaments a finals de setmana, en presència del virrei, un jurat i el veedor.⁶⁰ Les anotacions comptables que anava realitzant eren registrades en els llibres del pagador,⁶¹ els quals eren utilitzats pel veedor per realitzar els llibres de comptes.⁶² Un cop a l'any havia de rendir comptes de la seva gestió front als comptadors universals de la Universitat.

L'elecció de la persona que havia de regentar l'ofici era duta a terme pels jurats a partir del sistema d'insaculació, necessitant després ser aprovada pel rei.⁶³ Els escollits per regentar aquest ofici eren sobretot mercaders.⁶⁴ La elecció de persones del món de les finances responia a la seva perícia per tractar amb diners i pel fet que en temps de necessitat comptaven amb un capital suficient per donar líquid⁶⁵ mentre que, en cas de mala gestió, havien de pagar el seu error amb els seus propis diners.⁶⁶ La duració en el càrrec sembla

⁵⁶ ARM, EU 58, f. 121r-123r.

⁵⁷ ARM, EU 55, f. 14v.

⁵⁸ ARM, EU 55, f. 250r.

⁵⁹ ACA, RC, Reg. 4941, f. 122v-123r.

⁶⁰ ARM, RP 2480, f. 1r-5v.

⁶¹ Un exemple d'aquests, pels anys 1604-1605, seria ARM, AH (Arxiu Històric) 2616.

⁶² ACM, CPS 253, leg. 9, f. 9r-9v.

⁶³ ARM, EU 55, f. 431r-431v. ACA, RC, Reg. 4926.

⁶⁴ ARM, EU 57, f. 447r.

⁶⁵ ALONSO GARCÍA, D.: "Guerra, Hacienda y Política. Las finanzas militares en los inicios de la Edad Moderna", a JIMÉNEZ ESTRELLA, A.; ANDÚJAR CASTILLO, F. (eds.): *Los nervios de la guerra: estudios sociales sobre el ejército de la Monarquía Hispánica (s. XVI-XVIII): nuevas perspectivas*, Granada, 2007, p. 48.

⁶⁶ ARM, EU 55, f. 432r.

que va ser vitalícia fins a 1606 quan, a causa de la mala gestió que realitzà el pagador Vilar,⁶⁷ passà a ser de caràcter anual, renovable si es rebia una valoració positiva per part dels jurats.⁶⁸

Els oficials vistos anteriorment tenien un sou fixe que cobraven, com a norma general, de forma mensual. En canvi, a 1602 Felip III establí que el sou del pagador havia de ser pagat semestralment.⁶⁹

La importància d'aquest ofici en l'administració del *fons de la fortificació* i la continuació de les obres, no va ser obstacle perquè, el monarca en l'intent d'eliminar despeses, proposàs que les funcions del pagador passessin al caixer de la Procuració Reial. Aquesta transmissió segurament no es realitzà a causa del consens que hi havia al Regne de Mallorca sobre la importància de l'ofici de pagador, el qual treballava durant tota la setmana en el cobrament dels diners que la Universitat anava aportant.⁷⁰

Oficials menors: sobrestants, encarregats de les eines i escrivans

Aquest conjunt d'oficials eren els qui tractaven de forma directa amb els treballadors a l'obra, i la seva tasca consistia en controlar als treballadors o dur a terme la gestió i control del que es feia a l'obra. Els sobrestants i els encarregats de les eines eren escollits entre els entretinguts presents al Regne de Mallorca, tal i com podem observar en les súpliques que realitzaven al rei on sol·licitaven l'ocupació en un d'aquests oficis com a recompensa als seus anys de servei i per millorar la seva situació econòmica.⁷¹ Alguns d'ells havien tornat de la guerra amb alguna discapacitat, cosa que els impedia continuar servint als Terços. En aquests casos les fonts fan referència a ells com a *soldado estropeado*.⁷²

Un exemple del que s'acaba de comentar seria el del sobrestant Miquel Galmès, soldat natural del Regne de Mallorca que va servir durant catorze anys als Terços a Flandes, França i Itàlia, i participà a l'assalt de Dorlan, on va rebre dues picades i una arcabussada per la qual se li va haver d'amputar el braç dret.⁷³ En recompensa per aquests serveis el trobam a 1597 com a sobrestant a les obres de fortificació, on serví fins al mes de novembre del mateix any. La seva situació econòmica sembla que era precària, tot i la mercè de seixanta ducats que va rebre sobre la Procuració Reial de Mallorca,⁷⁴ i per això tornà a exercir en dues ocasions com a sobrestant per un curt període de temps.⁷⁵ Tornar a estar ocupat a la fortificació també sembla que no va ser suficient i acabà cometent una sèrie de delictes, pels quals va ser condemnat a mort, tot i que al final se li commutà la pena

67 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 9r.

68 ARM, EU 58, f. 132v-133r.

69 ARM, RP 2481, f. 119v-123r.

70 ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 1v. ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 5v. ACM, CPS 253, *leg.* 9, f. 9r.

71 ACA, RC, Reg. 4388, f. 121r-122v.

72 ACA, RC, Reg. 4389, f. 63r. ACA, RC, Reg. 4389, f. 109r-109v.

73 ACA, RC, Reg. 4388, f. 121r-122v.

74 ACA, RC, Reg. 4923, f. 30v-32v. ACA, RC, Reg. 4389, f. 53r-54v.

75 ACA, RC, Reg. 4389, f. 58r.

per la de desterrament a Orà o algun altre lloc fora del Regne de Mallorca.⁷⁶

Les eines eren un recurs indispensable per la fàbrica de la fortificació i el responsable del seu control era el *tenedor de la herramienta*.⁷⁷ Sobre el nomenament d'aquest no s'ha trobat informació, tot i que s'ha constatat que havia de jurar davant els jurats dur a terme un control responsable de les eines i donar-ne compte quan fos necessari.⁷⁸

Els escrivans eren els qui elaboraven les llistes sobre el que es feia a la fortificació i qui hi treballava, realitzant aquestes anotacions en una sèrie de llibres. La importància de controlar la gent que hi treballava es reflectiria en el cas de l'escrivà Jaume Vaquer, al qual es concedí una ajuda de costa per compensar l'increment del treball que es produí amb l'augment de treballadors que hi va haver al mes de març de 1608.⁷⁹

La duració en aquests oficis sembla que era vitalícia, excepte en cas de suspensió en l'ofici com s'ha vist amb el desterrament del sobrestant Galmès. En els sobrestants només hi trobam una continuïtat en el cas del que podríem anomenar el sobrestant major, pel fet que observem un major sou respecte als altres.⁸⁰

L'existència de sobrestants es considerava molt necessària per coordinar als treballadors, per tal de que l'obra avancés d'acord amb les instruccions del mestre major d'obres. El seu nombre era una de les principals preocupacions i, des de la Cort, s'intentà controlar per tal d'evitar l'augment de les despeses, de manera que una de les principals crítiques que es van fer respecte als sobrestants era "*que casi son tantos como los jornaleros*".⁸¹ La reducció del seu nombre està relacionada amb els moments de majors dificultats econòmiques, concretament s'ha detectat una forta disminució del nombre de sobrestants a 1597, un any després de la darrera bancarrota del regnat de Felip II; cosa que també passaria a partir del mes d'agost de 1608, en un intent d'eliminar oficis superflus per reduir la difícil situació de bancarrota que havia provocat que Felip III declarés la suspensió de pagaments a 1607. L'altre problema referent als sobrestants era el seu absentisme, motiu pel qual es decidí aplicar reduccions al sou que es cobrava a finals de setmana en funció dels retards i els jornals incomplets.

Els oficis d'encarregat de les eines i l'escrivà tampoc escaparen a les crítiques. Es va proposar que les seves funcions fossin dutes a terme per una mateixa persona, que col·laboraria amb el lloctinent del mestre racional. Aquesta reforma, com altres que ja s'han vist, tampoc acabà realitzant-se.⁸²

76 ACA, RC, Reg. 4940, f. 43r-43v. ACA, RC, Reg. 4389, f. 191r-192r.

77 ACM, CPS, *leg.* 9, f. 9v-10r.

78 ARM, EU 54, f. 22r-22v.

79 ARM, RP 2486, f. 83r-93v.

80 ARM, RP 2487, f. 369r-372v.

81 ACM, CPS, *leg.* 9, f. 3r. ACM, CPS, *leg.* 9, f. 5r. ACM, CPS, *leg.* 9, f. 9v-10r.

82 ACM, CPS, *leg.* 9, f. 9v-10r.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

LES DISPUTES EN EL COL·LEGI DE MEDICINA DE LA UNIVERSITAT LITERÀRIA DE MALLORCA (1696-1699)

Albert Cassanyes Roig¹

Universitat de les Illes Balears

Resum: Les Constitucions de la Universitat Literària de Mallorca varen ser aprovades inicialment el 1693, esperant la confirmació reial, que arribà el 1697. Durant aquest període, les Constitucions varen ser aplicades segons els interessos del rector i dels jurats de Mallorca. Aquest article intenta demostrar-ho a partir del comentari d'una sèrie de disputes en el Col·legi de Medicina.

Paraules clau: Universitat Literària, Mallorca, medicina, oposicions.

Abstract: The Constitutions of Universitat Literaria of Mallorca had been approved initially at 1693, waiting for the royal confirmation, which was conceded at 1697. In this period, the Constitutions were put into effect according to the part of the rector and the jurats of Mallorca. This article tries to prove it from the comment of a sequence of disputes at Medicine College.

Key words: Universitat Literaria, Mallorca, medicine, public examinations.

Rebut el 3 de maig. Acceptat el 6 de setembre de 2011.

¹ Voldria agrair l'ineestimable ajuda de Rafel Ramis Barceló en tot el procés d'elaboració del present article.

Amb el present article es pretén mostrar com, en els primers anys de la Universitat Literària, les Constitucions varen ser utilitzades de forma arbitrària, tant pels jurats com pel propi rector, d'acord amb els seus propis interessos i objectius. Per fer-ho, l'article es centrarà en el comentari d'un cas esdevingut en el Col·legi de Medicina el 1696, i que tindria repercussions fins el 1699. El cas fa referència al nomenament de Joan Ferragut com a catedràtic de Curs Fisiològic, i a l'oposició trobada en el Col·legi de Medicina, especialment en la figura del catedràtic d'Anatomia, Francesc Ferrer.

La Universitat Literària i els estudis de Medicina: breu indicació historiogràfica

La Reial i Pontificia Universitat Literària i Estudi General Lul·lià de Mallorca va ser instaurada el 1671 pel papa Climent X mitjançant el breu apostòlic concedit el 17 d'abril d'aquest any. Tot i això, la seva aplicació no es va iniciar fins el 1691, arran de dificultats diverses, i no fou fins el 1693 quan els jurats i el Gran i General Consell aprovaren, inicialment, les Constitucions que establien el funcionament de la nova institució educativa de Mallorca, i que havien estat redactades pel bisbe de Mallorca Pedro de Alagón. Una vegada aprovades les Constitucions per la Universitat mallorquina, el text va ser enviat a la cort, esperant la ratificació de Carles II, fet que no s'esdevindria fins el 1697.

Tot i la seva importància com a principal institució educativa de Mallorca des de finals del segle XVII i mitjans del segle XIX, els estudis sobre la Universitat Literària són, més aviat, escassos, el que no implica, per altra banda, que no existeixin autors rellevants que hagin treballat sobre el tema. Un dels autors més importants en aquest àmbit va ser Jaume Lladó i Ferragut, qui va classificar i catalogar la documentació de l'arxiu de la Universitat Literària,² i que és autor de la primera monografia sobre la institució acadèmica.³ Així mateix, cal remarcar també la tasca duta a terme per Álvaro Santamaría, que oferí un estudi intensiu sobre l'Estudi General.⁴ Finalment, mencionar el volum monogràfic dedicat a l'Estudi General de Mallorca per part d'*Estudis Baleàrics*, publicat el desembre del 1983.

Ja en la dècada dels 90, és rellevant la tesi doctoral de Bernat Bestard Nadal,⁵ que presenta, com a objectiu principal, analitzar els estudis de medicina, i, per extensió, la institució que els dirigia, des de la creació de la Universitat Literària de Mallorca fins a la seva extinció en el segle XIX. Una de les seves aportacions més importants serà demostrar que l'exercici de les càtedres responia a interessos socials i de prestigi, en cap cas a interessos econòmics.⁶

En quant a la bibliografia referent als estudis de Medicina, el treball més complet sobre la matèria és l'obra, ja indicada, de Bestard Nadal, centrada exclusivament en la Facultat de Medicina de la Universitat Literària. Tot i això, els estudis de Medicina també cridaren

2 LLADÓ I FERRAGUT, J.: *El Archivo de la Real y Pontificia Universidad Literaria y Estudio General Luliano del antiguo Reino de Mallorca*, Palma, 1946.

3 LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General Luliano y de la Real y Pontificia Universidad Literaria de Mallorca*, Palma, 1973.

4 SANTAMARÍA, A.: *La promoción universitaria en Mallorca. Época de Fernando el Católico (1479-1516)*, Palma, 1983.

5 BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina de la Real y Pontificia Universidad Literaria del Reino de Mallorca. Primer análisis crítico-histórico*, Barcelona, 1992. [Tesi doctoral].

6 Serveixi com a prova les grans disputes hagudes entre els opositors a les càtedres, tot i conèixer amb antelació la mala dotació d'aquestes. BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina...*, p. 381-382.

l'atenció del propi Lladó i Ferragut, qui dedicà un capítol únicament al Col·legi de Medicina, mentre els altres col·legis havien estat agrupats en una única unitat.⁷ A part, cal indicar l'article d'Antoni Contreras Mas referent a la formació mèdica a Mallorca entre els segles XIII i XVIII.⁸ Finalment, també és convenient remarcar els treballs de Gabriel Ensenyat, d'Antoni Contreras Mas i d'Anton Pujol Bertran, englobats en l'obra de caràcter més general de Bonner i Bujosa,⁹ i que fan referència, de forma més o menys ampla, als estudis universitaris de Medicina a Mallorca.

Els estudis de Medicina a la Universitat Literària: evolució històrica

Des dels seus orígens, la Universitat Literària va comptar amb estudis de Medicina, regulats de forma molt detallada en les pròpies Constitucions. Tot i això, els estudis de Medicina a Mallorca presenten un origen anterior a la Universitat Literària; concretament, el 1573 es fundaria una càtedra de Cirurgia.¹⁰ Malgrat tot, l'Estudi General es centrava en els estudis d'Arts i Teologia, mentre els estudis de Lleis i de Medicina funcionaren poc, i, de fet, les càtedres solien ser efímeres.¹¹

Per altra banda, el 1597 els jurats de la Ciutat i el Regne de Mallorca, com a institució competent en matèria universitària, acordaren completar l'Estudi General mitjançant la creació de totes les facultats¹² o, si no era possible, completar les facultats d'Arts i de Teologia. A tal efecte, el Gran i General Consell aprovà una assignació de 600 lliures anuals, destinades al pagament de les noves càtedres.¹³

Malgrat tot, la reforma del 1597 només afectà les facultats d'Arts i de Teologia; no serà fins a la reforma del 1626 quan es trobin les primeres càtedres estables de Lleis i de Medicina. El maig de 1626, es va acordar la creació de totes les facultats de l'Estudi General, incloent-hi les de Lleis i Medicina, però mantenint el mateix pressupost aprovat el 1597, això és 600 lliures anuals. Com a resultat d'aquest acord, i respecte a la Facultat de Medicina, es varen crear tres càtedres: la càtedra de Prima de Medicina, la càtedra de Vespres de Medicina, i la

7 Per al capítol dedicat al Col·legi de Medicina, LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General...*, p. 95-108. Respecte als altres col·legis, LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General...*, p. 79-94.

8 CONTRERAS MAS, A.: "La formación de los profesionales sanitarios en Mallorca (XIII-XVIII)", *Estudis Baleàrics*, 11, 1983, p. 35-51.

9 BONNER, A.; BUJOSA HOMAR, F. (dir.): *Història de la Ciència a les Illes Balears. Volum II. El Renaixement*, Palma, 2006. Concretament, cal indicar el capítol "Les institucions d'alta cultura: de l'Estudi General Lul·lià a la Universitat Literària", de Gabriel Ensenyat (p. 17-33), i el capítol "Medicina als segles XVI i XVII", de Contreras Mas i Pujol Bertran (p. 111-128).

10 Segons ENSENYAT PUJOL, G.: "Les institucions d'alta cultura: de l'Estudi General Lul·lià a la Universitat Literària", a BONNER, A.; BUJOSA HOMAR, F. (dir.): *Història de la Ciència...*, p. 21. Aquesta mateixa càtedra també és mencionada per Lladó i Ferragut, tot i ubicar, erròniament, la seva fundació al 1537. LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General...*, p. 95. Per altra banda, Santamaría no parla d'aquesta càtedra de Cirurgia; possiblement no s'arribés a integrar a l'Estudi General ni a la Universitat Literària. BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina...*, p. 366-367.

11 N'és un exemple el lectoral de Lleis fundat el 1512, i que va ser clausurat l'agost del 1513. SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 139.

12 Sembla ser que, en aquest moment, es va acordar crear una càtedra d'Anatomia, si bé aquesta no arribaria a funcionar fins el 1626. CONTRERAS MAS, A.; PUJOL BERTRAN, A.: "La medicina als segles XVI i XVII", a BONNER, A.; BUJOSA HOMAR, F. (dir.): *Història de la Ciència...*, p. 122.

13 SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 143-144.

càtedra de Curs de Medicina. Les dues primeres càtedres estaven dotades amb 70 lliures, mentre la tercera tenia una assignació anual de 60 lliures.¹⁴

El Gran i General Consell encomanà a una Comissió Assessora de Doctors, formada per 2 canonges, 2 sacerdots diocesans i 2 frares franciscans, l'elaboració d'un nou esquema organitzatiu dels estudis universitaris que s'impartien a l'Estudi General. Aquesta comissió presentà l'octubre de 1626 una sèrie de recomanacions respecte a aquesta reforma organitzativa, entre les quals es trobava incrementar el nombre de càtedres, reduint, al mateix temps, el salari dels catedràtics. Concretament, i per a la Facultat de Medicina, la Comissió Assessora de Doctors va preveure la creació de tres càtedres: la càtedra de Mètode de Medicina, la càtedra d'Anatomia, i la càtedra de Curs de Medicina, les tres amb un salari de 55 lliures anuals.¹⁵ Sigui com sigui, el projecte de reforma dels estudis universitaris va quedar parcialment aturat per causes financeres i, sobretot, per les diferències de criteris i interessos docents de diferents sectors religiosos.¹⁶

Malgrat aquestes diputes, s'iniciaren els estudis de Medicina a l'Estudi General de Mallorca. Tot i això, i segons Lladó i Ferragut, els estudiants d'aquesta carrera cursaven els tres primers anys a l'Estudi General, per passar després a una universitat major per graduar-se. Per entendre aquest fenomen, cal recordar que l'Estudi General no estava facultat a concedir graus vàlids universalment, el que explica que bona part dels mallorquins que desitjaven cursar estudis mèdics abandonessin l'illa.¹⁷

La situació va canviar amb la institució de la Universitat Literària a partir del 1691, vint anys després del breu pontifici de Climent X. La promoció de l'Estudi General en Universitat Literària, a més de permetre la validesa dels graus en tot el territori catòlic, provocà el complet desenvolupament de les càtedres necessàries per als diferents estudis. Les Constitucions redactades pel bisbe de Mallorca, Pedro de Alagón, establien detalladament el funcionament dels estudis de Medicina, que tenien una durada de quatre anys, i comptaven amb una formació tant teòrica com pràctica.¹⁸ Per la seva banda, la Facultat de Medicina comptà amb un total de cinc càtedres: Prima de Medicina, Vespres de Medicina, Curs Fisiològic, Curs Patològic (creades el 1691, arran de la promoció de l'Estudi General en Universitat Literària), i Anatomia.¹⁹

14 SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 146-147.

15 SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 148.

16 SANTAMARÍA, Á.: *La promoción universitaria...*, p. 152.

17 LLADÓ I FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General...*, p. 95.

18 Els estudis de Medicina a la Universitat Literària es basaven encara en lectures clàssiques, amb un fort protagonisme de l'obra del metge grec Galè. En el primer any, els estudiants de Medicina cursaven Anatomia, Curs Fisiològic i Curs Patològic. El segon any consistia en cursar Anatomia, Curs Patològic, repàs de Curs Fisiològic i la càtedra de Prima o Vespres de Medicina. El tercer any, els estudiants cursaven les càtedres de Prima i Vespres de Medicina, i, a partir de Pasqua, iniciaven les pràctiques. Finalment, el quart any, els estudiants continuaven freqüentant les càtedres de Prima i Vespres de Medicina, al mateix temps que seguien amb les pràctiques. A part, els estudiants de Medicina havien d'assistir, obligatòriament, a les pràctiques anatòmiques dutes a terme pel catedràtic d'Anatomia, un total de vint-i-dues anuals, a més de dues pràctiques anatòmiques dedicades en exclusiva al coneixement de l'esquelet.

19 AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia auténtica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, sf. (Títol 13).

La designació de Joan Ferragut com a catedràtic de Curs Fisiològic

Una de les principals novetats introduïdes per les Constitucions de la Universitat Literària era l'obligatorietat de cobrir totes les càtedres vacants, excepte aquelles annexes als convents,²⁰ mitjançant oposició.²¹ Des del 1626, les càtedres solien ser proveïdes per designació; els jurats, els síndics clavis de la Part Forana i, des del 1690, el rector,²² elegien directament la persona que els semblava més adient per ocupar la càtedra vacant.²³ Tot i això, en ocasions es varen celebrar oposicions, tal i com demostren nombroses suplicacions enviades als jurats sol·licitant poder participar en el procés selectiu.²⁴

Tot i l'esmentada obligació establerta per les Constitucions, la realitat va ser que la pràctica de la designació directa encara es va mantenir a la Universitat Literària, com a mínim, durant els primers anys de funcionament. En els diferents casos, l'argument que els jurats defensaven per dur a terme la designació de catedràtics és que les Constitucions, tot i haver estat aprovades, inicialment, pels jurats i pel Gran i General Consell el 1693, encara no havien estat ratificades per Carles II, de manera que no podia ser exigida la seva aplicació.²⁵ En qualsevol cas, no consta que la designació de catedràtics fos especialment problemàtica, i, de fet, per norma general, les persones designades no tenien massa dificultats per accedir a la seva plaça.

Una excepció va ser el cas de Joan Ferragut, que accedí a la càtedra de Curs Fisiològic, pertanyent a la Facultat de Medicina, i que comptà amb l'oposició de bona part del col·legi d'aquesta facultat. Joan Ferragut va accedir a la càtedra el 14 de desembre del 1695, per designació dels jurats, després que el titular de la càtedra, Miquel Fe, hagués renunciat a ella el mes d'octubre. Per justificar la seva acció, els jurats presentaren diversos arguments, entre ells que no hi havia cap aspirant satisfactori, o que cap doctor agregat al Col·legi de Medicina havia volgut oposar per cobrir la càtedra vacant.²⁶ Per altra banda, els jurats afirmaren que la càtedra de Curs Fisiològic no estava dotada econòmicament, pel que no es

20 Aquestes càtedres eren les càtedres tomistes del convent de Sant Domingo, les càtedres escotistes del convent de Sant Francesc, i les càtedres suaristes de Montision. Aquestes darreres, però, haurien de ser cobertes mitjançant oposició una vegada fossin dotades econòmicament. AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia autèntica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, s.f.

21 AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia autèntica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, sf. (Títol 21).

22 Aquesta gràcia va ser aprovada el 1 d'agost del 1690, després que el rector Domingo Sureda de Santmartí retirés una petició de renúncia que havia presentat. ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 19v.

23 Va ser, precisament, la Comissió Assessora de Doctors la que proposà que l'accés a la càtedra es dugués a terme mitjançant designació, perquè es considerava que els doctors de prestigi podrien veure's ofesos si es veïen obligats a participar a les oposicions. Tot i això, la Comissió Assessora de Doctors defensà que aquesta mesura només es prengués en la primera promoció de catedràtics; les vacants haurien de ser cobertes, posteriorment, per oposicions. SANTAMARIA, À.: *La promoció universitària...*, p. 148-149.

24 És el cas, per exemple, de les suplicacions per a poder aspirar a la càtedra de Teologia per l'opinió tomista presentada per Antoni Miquel (ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 241r), o a la càtedra de Teologia per l'opinió escotista presentada per Francesc Alzina (ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 242r).

25 ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 427r-v.

26 De fet, alguns catedràtics avisaren que l'únic aspirant possible seria una persona "que sería de poca utilidad y decoro de la Universidad". AHUIB, Universitat, Llibre 28. Llom: *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 344r.

podia exigir la seva provisió mitjançant oposicions,²⁷ a més de presentar, de nou, l'argument segons el qual les Constitucions no havien estat ratificades pel monarca i, per tant, no eren d'aplicació.²⁸ Finalment, els jurats també esgrimiren l'existència d'un precedent, Miquel Clar, que havia accedit per designació a la càtedra de Prima de Medicina el 1694.²⁹ Emparcat en aquests fets, Joan Ferragut accedí a la càtedra de Curs Fisiològic, prenent-ne possessió el dia 4 de gener del 1696.

La designació de Joan Ferragut com a catedràtic de Curs Fisiològic no comptà, però, amb l'acceptació d'alguns membres del Col·legi de Medicina, entre els quals s'hi trobava el catedràtic d'Anatomia Francesc Ferrer, que seria un dels principals instigadors del conflicte. Aquests col·legiats es negaren a reconèixer la designació, i no respectaren les preeminències a les que tenia dret Joan Ferragut com a catedràtic, ni a les cerimònies per al conferiment de grau ni a la pròpia festivitat de Ramon Lull, festa oficial de la Universitat Literària,³⁰ consideraven que no era lícit que Joan Ferragut passés per davant de doctors en Medicina més antics i que, per tant, haurien d'haver tingut preferència a l'hora de cobrir la càtedra de Curs Fisiològic.³¹

Una de les primeres accions del Col·legi de Medicina al respecte consistí en recórrer la designació de Joan Ferragut davant els jurats i el propi bisbe de Mallorca,³² encarregant la tasca als catedràtics Jeroni Riera, Maties Armengol i Francesc Ferrer. En les seves suplicacions, els representants del Col·legi de Medicina afirmaren, en contra del que havien dit tant en rector com els jurats, que hi havia molts doctors agregats a l'esmentat col·legi que aspiraven a la càtedra de Curs Fisiològic, pel que la designació de Joan Ferragut era un greuge contra aquells. A més, apel·laren al títol 21 de les Constitucions, on s'estatuïa que les càtedres havien de ser cobertes mitjançant oposició pública; en cas contrari, s'havia de considerar nul·la la provisió. Segons els doctors Riera i Ferrer, aquesta disposició havia estat observada en tots els casos de vacança que s'havien produït des del 1692; l'única excepció havia estat, precisament, la designació de Joan Ferragut a la càtedra de Curs Fisiològic.³³ Per aquests motius, sol·licitaven la convocatòria d'oposicions públiques per

27 ARM, Extraordinari de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 41r.

28 El Col·legi de Medicina va rebutjar aquest argument assegurant que, si bé no hi havia constància de la ratificació de les Constitucions per part de Carles II, tampoc n'hi havia de la seva revocació. AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 11v.

29 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 1r-v. Per a la designació de Miquel Clar com a catedràtic de Prima de Medicina, ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 427r-v.

30 La festivitat de la Conversió de Ramon Lull era celebrada el 25 de gener, coincidint, per tant, amb el dia de la Conversió de Sant Pau. Anualment eren elegits quatre protectors d'entre els col·legiats de la Universitat Literària, encarregats de l'organització dels actes, que comptaven amb una processó i una missa a l'església de Sant Francesc.

31 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 24r. Malgrat tot, segons Bestard Nadal, el motiu va ser que Francesc Ferrer aspirava a la càtedra de Curs Fisiològic. BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina...*, p. 225.

32 AGCIM, Fons Privats. Arxius de Corporacions i Associacions. Universitat Literària. *Documentos pertenecientes a la Universidad*, sf. [Suplicació del 6 de febrer de 1696].

33 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 11v-12r.

cobrir la càtedra vacant,³⁴ d'acord amb el procediment establert a les Constitucions. Tant el bisbe com els jurats rebutjaren les suplicacions del Col·legi de Medicina.³⁵ En el cas dels jurats, argumentaren que les Constitucions no podien ser aplicades encara perquè no havien estat confirmades per Carles II.³⁶

Tot i aquesta primera derrota, el Col·legi de Medicina no va abandonar la causa contra la designació de Joan Ferragut, i es va dedicar a pressionar el rector, aleshores Domingo Sureda de Santmartí, de diverses formes. Una d'elles va consistir en no examinar ni conferir graus als estudiants. És el cas, per exemple, de Francesc Ferrer i Jeroni Riera, a qui, per torn, havia tocat examinar Joan Terrassa pel grau de batxiller en Medicina. Els dos doctors es negaren a exercir com a examinadors, afirmant que no tornarien a examinar cap altre aspirant si abans el rector no fixava els cartells convocant les oposicions a la càtedra de Curs Fisiològic.³⁷

El cas més destacat d'aquesta negativa a examinar aspirants al grau va ser el de Jaume Bestard, qui sol·licità poder-se examinar pel grau de batxiller en Medicina el novembre del 1696.³⁸ El secretari li va atorgar quatre examinadors, dos catedràtics i dos que no ho fossin, que s'encarregarien de la seva avaluació. Els dos col·legiats no catedràtics als qui, per torn, havia correspost examinar Jaume Bestard eren Jeroni Riera, qui es va negar a avaluar-lo argumentant malaltia,³⁹ i Francesc Sastre, que també rebutjà fer-ho, indicant que no examinaria cap aspirant fins que no es confirmessin les Constitucions. El rector Domingo Sureda de Santmartí va acceptar l'excusa de Jeroni Riera, però no la de Francesc Sastre, a qui ordenà que examinés Jaume Bestard. Francesc Sastre es va reafirmar en la seva posició i renuncià a la seva plaça de col·legial en el Col·legi de Medicina.⁴⁰ Davant aquell fet, el rector ordenà la designació de dos altres examinadors no catedràtics, que varen ser, sempre per torn, Vicenç Julià i Miquel Fe. Ambdós es varen negar a examinar Jaume Bestard: Vicenç Julià argumentà que estava massa ocupat, perquè havia d'assistir a una junta de metges;⁴¹ Miquel Fe informà que, en renunciar a la càtedra de Curs Fisiològic l'octubre del 1695, també havia renunciat a participar en els actes acadèmics.⁴² Davant la insistència del rector per a que Miquel Fe examinés Jaume Bestard, el doctor Fe renuncià també a la seva plaça en el Col·legi de Medicina.⁴³ Aleshores, el rector atorgà a Jaume Bestard dos nous examinadors, que varen ser Bernat Contestí i Bartomeu Bordills, però

34 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 13r.

35 AHUIB, Universitat, Llibre 28. Llom: *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 344v-345r.

36 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 15v.

37 Joan Terrassa i Miquel Cerdà, ambdós aspirants al batxiller en Medicina, hagueren de marxar a Solsona per graduar-se allà, posant en perill les seves vides, ja que, segons el rector, poc després de sortir de Ciutat els perseguiren "tres fragatas de moros". AHUIB, Universitat, Llibre 28. Llom: *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 345r.

38 AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc.) 1693-1832*, sf. [Suplicació del 19 de novembre de 1696].

39 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 6r.

40 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 6v-7r.

41 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 7r.

42 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 7r.

43 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 9r.

ambdós també es negaren a examinar l'aspirant. Bartomeu Bordills informà que no li tocava ser examinador per torn, perquè havia estat el darrer col·legiat en examinar un aspirant. El secretari va informar-lo de tots els problemes haguts, i Bartomeu Bordills, davant aquell fet, demanà que se li concedís un temps per donar una resposta definitiva.⁴⁴

Per altra banda, el dia 1 de desembre del 1696 es va produir una renúncia massiva de catedràtics i col·legials del Col·legi de Medicina a participar en els actes de graduació. Concretament, els col·legiats que signaren la renúncia davant el notari Julià Ginard varen ser Bernat Contestí, Jeroni Riera, Vicenç Julià, Joan Rubí, Tomàs Fiol, Antoni Llinàs, Francesc Rosselló i Francesc Ferrer. Els dimissionaris informaren que la seva acció era motivada per la no observança de les Constitucions, tot i que havien fet tot el possible per al seu compliment, tal i com havien jurat.⁴⁵ Per això, la renúncia seria vigent fins a l'aprovació de les Constitucions per part de Carles II.⁴⁶ A tot això, cal sumar-hi una suplicació enviada per Jeroni Riera i Francesc Ferrer al rector Domingo Sureda de Santmartí informant-lo que Jaume Bestard no complia amb els requisits exigits als estudiants de Medicina per poder optar al grau, i que els col·legiats que havien accedit a examinar-lo no tenien jurisdicció per fer-ho.⁴⁷

El rector va rebutjar la suplicació dels doctors Riera i Ferrer relativa als requisits de Jaume Bestard. A més, portà el cas de la renúncia al Col·legi de Cànon i Lleis, que, entre les seves funcions, s'encarregaven també d'assessorar jurídicament el rector. El Col·legi de Cànon i Lleis va considerar que els col·legiats que havien renunciat a examinar els estudiants havien de ser exclosos perpètuament de la Universitat Literària. El Col·legi de Medicina, en conseqüència, hauria d'estar integrat pels col·legiats que no haguessin renunciat a la seva tasca, encara que no s'arribés al nombre de col·legiats exigint per les Constitucions.⁴⁸ El rector, aleshores, va executar el consell del Col·legi de Cànon i Lleis.⁴⁹ Aquesta mesura va tenir efectes immediats; el dia següent a l'execució per part del rector de la proposta del Col·legi de Cànon i Lleis, Bartomeu Bordills, que encara no havia donat una resposta a la petició del rector per a que examinés Jaume Bestard, es va retractar de qualsevol paper signat anteriorment, reafirmà la seva obediència al rector, i accedí a ser un dels examinadors de Jaume Bestard,⁵⁰ que va obtenir el grau de batxiller dos dies més tard.⁵¹

L'octubre del 1697, Carles II ratificà les Constitucions de la Universitat Literària. En aquest moment, els col·legiats que havien renunciat a participar en els actes de graduació dels estudiants el desembre del 1696 intentaren recuperar les seves càtedres, al·legant que la seva renúncia només era fins que el cas de la desposseïció de la càtedra de Francesc Ferrer hagués passat al jutge competent, que, segons consideraven, era el rei. Per tant, després que la Reial Audiència s'hagués declarat competent per al judici, consideraren que

44 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 9v-10r.

45 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 16r-v.

46 AHUIB, Universitat, Lligall 1. *Papeles y cuadernos sueltos referentes al funcionamiento interno. 1770-1835*, n. 38, 13.

47 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 21r.

48 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 22r.

49 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 11v-12r.

50 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matriculas 1694 a 1713*, f. 13r.

51 AHUIB, Universitat, Llibre 29. Llom: *Graus desde 1696 ad 1703*, f. 20v-21r.

les seves peticions havien estat satisfetes, i demanaren la restitució de les càtedres. A més, també afirmaven que el rector no havia acceptat mai la renúncia formulada, de manera que, ni que fos formalment, la renúncia no havia estat efectiva. El rector, però, no va escoltar-los, i considerà que els catedràtics havien renunciat a formar part del Col·legi de Medicina, pel que ja no en formaven, ni en podien formar, part.⁵²

La desposseïció de la càtedra d'Anatomia de Francesc Ferrer

Una altra forma de pressió va ser protagonitzada per Francesc Ferrer, catedràtic d'Anatomia, qui va abandonar la lectura de la seva càtedra com a manifestació de la seva oposició a la designació de Joan Ferragut a la càtedra de Curs Fisiològic.⁵³ Tot i que Francesc Ferrer no acudia a impartir lliçons des de les vacances de Nadal, aquest abandonament no va ser comunicat al rector fins a l'aprovació de cursos del juny del 1696.⁵⁴ Així mateix, i segons anuncià l'estudiant Jaume Bestard, Francesc Ferrer havia anunciat que, a menys que hi hagués ordre oficial de Madrid, no tornaria a la Universitat Literària després de les vacances de Nadal, i que cedia la càtedra d'Anatomia a qui la volgués.⁵⁵ Davant aquells fets, el rector Domingo Sureda de Santmartí va considerar que la càtedra d'Anatomia estava vacant per abandonament, el que es sumava a una sèrie de desobediències dutes a terme per Francesc Ferrer en els darrers anys,⁵⁶ la majoria d'elles relacionades amb l'oposició a la designació de Joan Ferragut com a catedràtic de Curs Fisiològic. Cal indicar, a més, que les Constitucions de la Universitat Literària establien que els catedràtics no podien faltar, per norma general, més de quinze dies a l'any a les lliçons, termini que es podia ampliar fins als trenta dies en casos excepcionals. En el cas que un catedràtic s'absentés més de trenta dies sense justificació, això és sense l'autorització del concili particular de la Universitat Literària o sense malaltia certificada pels catedràtics de Prima i Vespres de Medicina, el catedràtic absent era acomiadat, considerant-se la seva càtedra vacant i procedint a la convocatòria d'oposicions,⁵⁷ segons la normativa establerta al respecte a les Constitucions. Per tant, el rector Domingo Sureda de Santmartí es va basar en aquesta disposició per cessar Francesc Ferrer de la càtedra. Així mateix, el rector també argumentà que Francesc Ferrer no havia observat les Constitucions en el seu títol 29, que estableix, entre d'altres mesures, que el catedràtic d'Anatomia ha d'explicar tota la matèria en dos anys.⁵⁸ Però Francesc Ferrer es va negar a perdre la càtedra d'Anatomia que ostentava, i va recórrer la decisió per la via judicial, presentant recursos tant als jurats⁵⁹

52 AHUIB, Universitat, Lligall 1. *Papeles y cuadernos sueltos referentes al funcionamiento interno. 1770-1835*, n. 38, 13.

53 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina. 1696-1809-21*, n. 1, f. 24r.

54 AHUIB, Universitat, Llibre 19. Llom: *Matrículas 1694 a 1713*, f. 25v.

55 AHUIB, Universitat, Llibre 17. Llom: *Matrículas i aprovacions de Cursillos*, f. 35v.

56 AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc.) 1693-1832*, sf. [Suplicació del 26 d'octubre del 1699].

57 AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia auténtica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, sf. (Títol 23).

58 ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 76v.

59 AHUIB, Universitat, Llibre 28. Llom: *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 345v. Els jurats, però, ratificaren la vacança ordenada pel rector (ARM, Extraordinaris de la Universitat. *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 76v). Els síndics de la Part Forana també ratificaren la disposició del rector (ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 77r).

com a la Reial Audiència⁶⁰ o, fins i tot, al propi Consell Suprem d'Aragó.⁶¹ Aquest litigi suposà una inseguretat legal, perquè les oposicions per cobrir la càtedra d'Anatomia no es varen paralitzar amb el recurs, sinó que continuaren. De fet, cinc doctors en Medicina que aspiraven a la càtedra d'Anatomia (Joan Baptista Rubí, Antoni Llinàs, Francesc Rosselló, Antoni Llinàs González i Antoni Roig) sol·licitaren al rector la suspensió de les oposicions per cobrir la càtedra d'Anatomia fins que es resolgués el plet judicial mitjançant sentències definitiva, per no trobar-se privats de la càtedra que, no sense esforç, haurien guanyat.⁶² El rector Domingo Sureda de Santmartí, però, no va tenir en compte aquella suplicació, i argumentà la necessitat de continuar endavant amb les oposicions perquè la seva paralització suposaria un greuge contra els estudiants de Medicina,⁶³ que havien de cursar necessàriament la matèria anatómica.⁶⁴ Finalment, les oposicions per a la càtedra d'Anatomia no comptaren amb cap aspirant,⁶⁵ doncs els cinc doctors que havien sol·licitat la suspensió de les oposicions havien estat rebutjats pel rector.⁶⁶ Davant aquesta situació, els jurats optaren per tornar a fer ús de la designació, i el 16 de juliol del 1696 designaren com a catedràtic d'Anatomia el doctor Francesc Ferragut.⁶⁷

L'agost del 1699, la Reial Audiència publicà la sentència que finalitzava el procés judicial a la institució. En virtut d'aquesta sentència, Francesc Ferrer recuperava la càtedra d'Anatomia.⁶⁸ Però, en contra del que pugui semblar en un primer moment, el cas no va acabar; Gaspar Amer, aleshores síndic de la Universitat Literària, no va acceptar la sentència. El 26 d'octubre del mateix 1699, Gaspar Amer va enviar una suplicació al rector, en aquell moment Francesc de Togores, on li exposava tots els antecedents del cas i suplicava al rector que fixés un termini de tres dies per a que Francesc Ferrer presentés defensa contra les acusacions que se li imputaven; en cas contrari, la càtedra d'Anatomia hauria de tornar a ser considerada vacant.⁶⁹ Francesc Ferrer no va presentar cap defensa,

60 L'apel·lació a la Reial Audiència va ser motiu de disgust pel rector, perquè diversos membres de la institució eren tractats, precisament, per metges participants en el litigi. Per exemple, Bernat Contestí i Vicenç Julià eren els metges del virrei. BESTARD NADAL, B.: *La Facultad de Medicina...*, p. 228.

61 El 1696, les Constitucions encara estaven pendents d'aprovació per part del monarca, de manera que es va considerar que l'autoritat competent en aquest cas seria el Consell Suprem d'Aragó. AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc)*. 1693-1832, sf. [Suplicació del 13 de juliol del 1696]. Malgrat tot, al final la Reial Audiència es va declarar competent en el cas, i s'encarregà del procés judicial.

62 AGCIM, Fons Privats. Arxius de Corporacions i Associacions. Universitat Literària. *Documentos pertenecientes a la Universidad*, sf. [Suplicació del 13 de juliol del 1696].

63 AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina*. 1696-1809-21, n. 1, f. 8r.

64 Els plans d'estudi de les diferents facultats es troben fixades en el títol 13 de les Constitucions. AHUIB, Universitat, Llibre 4. *Copia auténtica de los Reales Privilegios concedidos a la Universidad y Constituciones 1697*, sf.

65 AGCIM, Fons Privats. Arxius de Corporacions i Associacions. Universitat Literària. *Documentos pertenecientes a la Universidad*, sf. [Suplicació del 13 de juliol del 1696]. Segons el rector, "*demonstraron los médicos que no era su ánimo el lucir en las oposiciones, sino el estorvar que otros luciesen en las cátedras*". AHUIB, Universitat, Lligall 13. *Papeles y cuadernos varios del Colegio de Medicina*. 1696-1809-21, n. 1, f. 3r.

66 AGCIM, Fons Privats. Arxius de Corporacions i Associacions. Universitat Literària. *Documentos pertenecientes a la Universidad*, sf. [Suplicació del 13 de juliol del 1696].

67 ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 81r-v.

68 ARM, Extraordinaris de la Universitat, *Extraordinari de 1695 a 1700*, f. 285r-v.

69 AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc)*. 1693-1832, sf. [Suplicació del 26 d'octubre del 1699].

pel que, al cap de tres dies des de la primera suplicació, Gaspar Amer instigà el rector a convocar oposicions a la càtedra d'Anatomia.⁷⁰ Aquestes oposicions no es varen arribar a dur a terme mai, i, de fet, Francesc Ferrer va poder conservar la seva càtedra d'Anatomia fins a la seva defunció, esdevinguda el 1731.

Conclusions

L'estudi en conjunt d'aquestes disputes en el Col·legi de Medicina evidencia l'ús bàsicament interessat de les Constitucions entre el 1693 i el 1697, període que abasta des de la seva aprovació inicial pel Gran i General Consell fins a la ratificació del text per part de Carles II. Aquest període, si bé breu, va ser de gran importància per a la història de la Universitat Literària, si es té en compte que es tracta, precisament, dels anys en que es varen establir els fonaments de la que seria la principal institució educativa de Mallorca fins al segle XIX. Entre el 1693 i el 1697, la Universitat Literària va anar desplegant les diverses disposicions establertes a les Constitucions redactades pel bisbe de Mallorca Pedro de Alagón. Així, es troben els càrrecs del síndic i el clavari, de nova creació, funcionant amb normalitat des del 1693. A part, les cerimònies d'aprovació de cursos o el conferiment dels graus també es duïen a terme segons les Constitucions. És evident, per tant, que hi havia la voluntat expressa i manifesta d'observar les Constitucions per fonamentar la Universitat Literària en la que seria la seva normativa principal. L'única excepció l'ha constituït, precisament, el cas que ha estat comentat en el present article.

Així, el Col·legi de Medicina acusà el rector i els jurats de no observar les Constitucions a l'hora de cobrir la càtedra de Curs Fisiològic vacant, que havia estat atorgada per designació directa a Joan Ferragut, mentre les Constitucions estatuïen que les càtedres vacants havien de ser cobertes mitjançant oposicions. Els jurats, però, argumentaren, entre d'altres, que les Constitucions no havien estat ratificades, pel que la seva observació no era exigible, malgrat haver jurat guardar-les i fer-les complir. En canvi, per procedir a la desposseïció de la càtedra d'Anatomia de Francesc Ferrer, el rector va acudir a les Constitucions, concretament a un article que disposava el cessament dels catedràtics que haguessin mancat més de trenta dies a les lliçons sense autorització. El propi Francesc Ferrer considerà que, si les Constitucions no havien estat observades a l'hora de cobrir la càtedra de Curs Fisiològic, tampoc haurien d'aplicar-se en la seva desposseïció, però ni el rector ni els jurats acceptaren aquell argument i continuaren amb el procés d'oposicions.

Per tant, és clar que, fins que les Constitucions no varen ser aprovades definitivament el 1697 per Carles II, varen ser utilitzades segons la voluntat de les autoritats i de la finalitat que esperessin aconseguir: si era necessari observar les Constitucions per satisfer els seus objectius, ni el rector ni els jurats no dubtaven en aplicar-les. En canvi, si les Constitucions representaven un obstacle, s'escudaven en l'argument que no havien estat ratificades per evitar-les. Aquesta utilització de les Constitucions segons interessos particulars serà característica dels primers anys de la Universitat Literària de Mallorca, i no només en l'àmbit de la provisió de càtedres, sinó també en tot allò referent als drets i deures dels catedràtics.

⁷⁰ AHUIB, Universitat, Lligall 2. *Pedimentos e instancias (memorials, exposiciones, representacions, etc)*. 1693-1832, sf. [Suplicació del 30 d'octubre del 1699].

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

CABALLERÍA INGLESA EN MALLORCA DURANTE LA GUERRA DE SUCESIÓN

Eduardo Pascual Ramos

Universitat de les Illes Balears

Resumen: La rápida conquista de Mallorca a manos de las tropas del archiduque Carlos, Carlos III, entre septiembre y octubre del año 1706, demostró la poca capacidad defensiva de la isla. Carlos III acuarteló en Mallorca una compañía inglesa de caballería como refuerzo. Su permanencia en la isla se prolongó desde octubre de 1706 hasta noviembre de 1708.

Palabras clave: Guerra de Sucesión, Felipe V, Carlos III, caballería inglesa, defensa de Mallorca, Real Hacienda.

Abstract: The quick conquest of Majorca by the troops of Charles of Austria between September and October 1706, showed the little defence capabilities of the island. Charles III quartered in Majorca an English company of cavalry as reinforcements. This company stayed in the island from October 1706 to November 1708.

Key words: War of Succession, Philip V, Charles III, cavalry English, defense of Majorca, Royal Treasury.

La guerra de Sucesión española fue un conflicto de dimensiones continentales y de proporciones bélicas desconocidas hasta el momento, debido a la intervención de los ejércitos de los principales países europeos. Como indicó Henry Kamen, por primera vez en la historia Moderna, España era invadida por tropas extranjeras con el fin de destronar al monarca, acontecimiento que dejó clara la vulnerabilidad defensiva y ofensiva del país, al carecer de un ejército nacional.¹ Por otra parte, la armada real se ceñía a una flota destinada principalmente al Atlántico, que convertía al Mediterráneo en un mar con preponderancia de la marina francesa, holandesa y especialmente inglesa.² Tanto Felipe V como Carlos de Austria, Carlos III, recurrieron a alianzas con otros países para suplir sus carencias militares y navales.³

La historiografía ha mostrado al reino de Mallorca con una escasa incidencia en la guerra de Sucesión y alejado de los acontecimientos que se producían, aunque las actuales investigaciones revelan que su participación fue más importante de lo que se había considerado. Su contribución a la guerra fue progresiva a la propia contienda, acelerándose significativamente desde la toma de Mallorca por las tropas de Carlos III en 1706 y hasta el final del conflicto bélico pero su participación no siempre estuvo a la altura de las circunstancias de un conflicto de tal envergadura. La carencia de un ejército profesional en las islas durante el siglo XVII y las dificultades económicas convirtieron a estas islas al inicio del siglo XVIII en plazas difíciles de defender ante la investida enemiga.⁴ Durante la guerra de Sucesión, en Mallorca permanecieron acuarteladas tropas de diferentes nacionalidades como fueron francesas, inglesas, napolitanas e imperiales (austriacas-italianas).⁵

La dimensión internacional del conflicto significó la participación de una fuerza multinacional en cada uno de los dos bloques (Dos Coronas *versus* Alianza de la Haya) y el refuerzo de los puestos claves de sus territorios. Tanto Felipe V como el archiduque Carlos practicaron una política de refuerzo de los enclaves estratégicos mediante el acuartelamiento de tropas en los principales puntos de defensa, en castillos, si los había, o en enclaves defensivos. Si el reino carecía de huestes se solicitaban a la Corte y algunos países aliados aportaron sus tropas para reforzar aquellas plazas que constituían un nudo de tránsito y comercio de su nación.

La situación geoestratégica de los puertos del reino de Mallorca dentro del teatro de operaciones en el Mediterráneo los convirtieron en puntos trascendentales, tanto de enlace

1 KAMEN, H.: *Felipe V. El rey que reinó dos veces*, Madrid, reedición 2010, p. 51.

2 Sobre la indefensión del reino de Mallorca durante el reinado de Carlos II ver ESPINO LÓPEZ, A.: "La presión francesa sobre las Baleares durante el reinado de Carlos II, 1673-1689", *Hispania. Revista Española de Historia*, 228, enero-abril 2008, pp. 107-150.

3 Europa se dividió en dos grandes bloques. El primero formado por España, bajo el mando de Felipe V, se coaligó con Francia, aliado natural, bajo el reinado de Luís XIV, abuelo de Felipe V. En origen, Saboya se encontraba en este bloque: Eugenio de Saboya era el suegro de Felipe V. Esta coalición era denominada como de las Dos Coronas. Por otra parte, mediante la Alianza de la Haya de 1701 se conformó una bloque de países que invalidaban el último testamento de Carlos II formado por Austria, Inglaterra y Holanda, al que posteriormente se unieron Saboya y Portugal.

4 A este respecto ver el reciente trabajo de ESPINO LÓPEZ, A.: *En la perifèria dels regnes perifèrics. Guerra i defensa en la Mallorca de Carles II (1665-1700)*, Palma, 2011.

5 PASCUAL RAMOS, E.: "Intervención de tropas imperiales al final de la Guerra de Sucesión", *BSAL*, 62, 2006, pp. 255-266.

entre las costas de la Península ibérica e itálica como de fondeaderos invernales. La defensa bilateral (España y Francia) no sólo se ceñía a la protección del puerto sino que también incluía un sistema de conexión marítima con puertos españoles y franceses, especialmente Tolón, para el rápido envío de refuerzos en caso de urgencia. Las autoridades españolas y francesas decidieron reforzar los puertos de Palma y Mahón con el envío de tropas francesas y su acuartelamiento. Desde el inicio de la guerra de Sucesión había en Mallorca un pequeño destacamento de franceses acuartelados en el castillo de San Carlos. En Menorca su principal puerto fue reforzado con el acuartelamiento de tropas españolas, francesas y napolitanas en el castillo de San Felipe, que mantuvieron frecuentes contactos marítimos con los principales puertos franceses.⁶

La rápida toma de Ibiza y Mallorca en septiembre-octubre de 1706 por las embarcaciones anglo-holandesas mostró el precario sistema defensivo de las islas, que había evolucionado poco en siglos y se mostraba obsoleto ante una guerra de considerables dimensiones. El sistema castrense estaba formado por un conjunto de pequeñas unidades militares particulares, como la Compañía de los Doscientos y los *cavalls forçats*, y otras institucionales, compuestas por tercias de infantería y caballería y por diferentes compañías de artilleros situadas en los castillos reales, todos ellos mal articulados y con escasos recursos. También se formaban compañías *ad hoc* a petición del virrey para misiones puntuales fuera de la isla, denominadas levas, conformadas por artilleros y en muchos casos por bandoleros que tenían la posibilidad de engancharse en estas compañías para evadir las penas que podían corresponderles. A su vez el reino se beneficiaba ahorrándose parte de la leva y alejando los focos de conflictividad.

La presencia de tropas francesas en Mallorca al principio del siglo XVIII se enmarca en los beneficios que obtuvo Francia en el Tratado de Rijswijk, firmado en septiembre de 1697, que favorecía un predominio comercial galo en las costas españolas. Esta ventaja comercial aumentó tras la declaración de guerra entre España y el resto de países europeos, coaligados en la Alianza de la Haya, con la que se inició un régimen de prohibiciones para mercaderar con los comerciantes de las naciones enemigas. En Mallorca se confiscaron los libros de los mercaderes que tenían relaciones comerciales con las potencias enfrentadas y se prohibió comerciar con ingleses y holandeses.⁷ De esta forma, los negocios entre España y Francia se consolidaban sin sus grandes competidores, saliendo la nación gala beneficiada gracias a la introducción del tabaco y otras mercancías.⁸ Durante la primera etapa del reinado de Felipe V en Mallorca (1701-1706) la presencia de este ejército galo en la isla se reducía a unos escasos sesenta franceses acuartelados en el castillo de San Carlos en Palma (Portopí). No se ha podido constatar la intervención militar de este destacamento en la defensa de la isla en la toma de septiembre-octubre de 1706, suponiéndose una escasa intervención. Tras el cambio de régimen monárquico en Mallorca, el 4 de octubre de 1706 este contingente galo embarcó en cinco gánguiles junto a algunas autoridades y

6 JUAN VIDAL, J.: *La conquesta anglesa i la pèrdua espanyola de Menorca com a conseqüència de la guerra de Successió a la Corona d'Espanya*, Palma, 2008, pp. 43-44.

7 AHN, Consejos, lib. 2537, f. 3.

8 PORCEL ZANOGUERA, F.: *Mallorca durante el primer período de la guerra de Sucesión a la Corona de España*, Palma, 1921, pp. 8-9. En el artículo 15 del tratado de Riswick, firmado el 20 de septiembre de 1697, se especificaba el libre comercio entre España y Francia sin que los comerciantes galos tuvieran que declarar sus mercancías en los puertos españoles. Esta situación de privilegio fue causa de agravio entre los comerciantes mallorquines.

particulares filipistas rumbo a la Península.⁹

Caballería inglesa en Mallorca (1706-1708)

La aportación militar de Inglaterra (Gran Bretaña a partir de 1707) a la guerra de Sucesión fue decisiva aunque siempre estuvo supeditada a sus intereses. La contribución inglesa a la guerra a favor del archiduque Carlos, favorable o desfavorable según los dictámenes del parlamento inglés, es clave para entender la evolución bélica. Su dependencia de las tropas, flotas y dinero inglesas era crucial, como lo era la de España respecto a Francia. Según datos aportados por el historiador Christopher Storrs, entre 1703 y 1706 Inglaterra aportó un total de 28.500 soldados y el Parlamento inglés acordó mantener en España a 29.000 hombres en el invierno de 1706 a 1707.¹⁰

La conquista de Mallorca por parte del archiduque Carlos se fraguó en el verano de 1706. El príncipe Antonio de Liechtenstein, ministro imperial, propuso una primera expedición aliada al reino de Mallorca y la decisión fue compartida por los generales ingleses Peterborough y Stanhope, pero tenía que estar sujeta al afianzamiento de la toma de Madrid.¹¹ Finalmente, el 9 de agosto de 1706, se decidió la toma de Mallorca en Guadalajara. Varias voces castrenses se alzaron contra esta resolución por parecerles más provechosa la conquista de Menorca debido a las condiciones favorables del puerto de Mahón para convertirse en base invernal de la flota anglo-holandesa. Inglaterra y Holanda aportaron 28 barcos comandados por los almirantes Leake, almirante jefe y con pleno derecho de decisión sobre la cuestión naval inglesa, y Wassenaer, que había conquistado Alicante en agosto de ese mismo año. El VI conde de Savellá, Juan Antonio de Boixadors i Pacs, barón de Vallmoll i de Buyolí fue nombrado plenipotenciario del rey Carlos III (archiduque Carlos) para la toma de Ibiza y Mallorca.¹² Tras la rápida conquista de Ibiza, las embarcaciones se dirigieron hacia Mallorca produciéndose la capitulación de las autoridades políticas del reino. El domingo 29 de septiembre, el conde de Savellá desembarcó y se alojó en casa de su suegro, Francisco Sureda de Sant Martí i Desbrull. Dos días después tomó posesión de la isla en nombre de Carlos III.¹³ El 3 de octubre de 1706 la flota aliada zarpó rumbo a Portugal.¹⁴ A partir de entonces los puertos mallorquines se abrieron de nuevo al tráfico de

9 TORRELLA i BALLESTER, J.; TORRELLA i TRUYOLS, A.: *Llibre de notes manuscrites d'Agustí de Torrella, Olla podrida*, Palma, 2010, p. 121.

10 STORRS, C.: "Inglaterra y la guerra de Sucesión española", en *La Guerra Sucesión en España y la batalla de Almansa. Europa en la encrucijada*, Madrid, 2009, p. 118.

11 CASTELLVÍ, F. de: *Narraciones Históricas*, II, p. 128, "que las tropas aliadas que se hallaban en Valencia podrían estar prontas a embarcarse y pasar a socorrer al duque de Saboya luego que llegase la escuadra inglesa... que socorridos Turín aquellas tropas podían embarcarse a ocupar las islas de Mallorca y Menorca...", p. 136 "con la poca tropa que acompañaba al rey era exponer su persona a una visible desgracia. Llegaban y se expedían los correos a milord Peterboroug en Valencia. a éste se le escribió no se embarcase para ejecutar la proyectada expedición de ocupar Mallorca y se le rogó se pusiese en marcha penetrando en Castilla". British Museum (B.M.), Additional Manuscripts (Add) 5.441 incluido en MATA, M.: *1705-1713 Menorca: Franceses, Ingleses y la Guerra de Sucesión*, Mahón, 1980, pp. 60-61.

12 CASTELLVÍ, F. de: *Narraciones Históricas*, II, pp. 310-311.

13 El 4 de octubre de 1706, el conde de Savellá juraba en la plaza de Cort, en representación de Carlos III, las franquicias y privilegios del reino de Mallorca como se había estipulado en las capitulaciones; ARM, AGC, 73, ff. 48v-50 y ARM, EU 87, ff. 19v-20v.

14 ARM, RP 268, f. 47v.

embarcaciones inglesas y holandesas.

Debido al inseguro sistema defensivo de la isla se decidió que un contingente de caballería inglesa llegado en las embarcaciones anglo-holandesas permaneciera en Mallorca como refuerzo defensivo. Este destacamento estaba formado por una compañía de caballos Corazas ingleses comandada por el capitán D. Enrique Tease y compuesta por dos tenientes -se agregaron el teniente Pedro Melender el 17 de julio de 1707 y posteriormente el teniente Felipe Rocabert¹⁵ ciento doce soldados y cuatro criados, lo que sumaba un total de 120 hombres. Permanecieron alojados en la fortaleza y presidio de San Carlos de Portopí por espacio de dos años, entre el 6 de octubre de 1706 y el 1 de noviembre de 1708, fecha en la que embarcaron con dirección a Barcelona.¹⁶ La partida de Mallorca de la caballería inglesa se produjo por el cambio de los intereses geoestratégicos del alto mando británico sobre el archipiélago balear, pasando la preeminencia de Mallorca a Menorca como puerto principal para sus embarcaciones, aunque éstas continuaron atracando en la bahía de Palma durante el resto de la guerra.

Apenas existe constancia de las tareas realizadas por la caballería inglesa en la isla durante su estancia. Su misión principal fue reforzar el puerto de Porto Pi y la zona norte de la isla, Artá (*Son Servera*), con un destacamento de caballería en ambos lugares. Se encargaron también de custodiar a los residentes franceses que, tras la toma de Mallorca, las autoridades recluyeron en el castillo de San Carlos para su seguridad.

Costes de la caballería inglesa

El mantenimiento de la caballería inglesa fue sufragado por las arcas de la Procuración Real. La gestión económica entre la institución real y la compañía inglesa fue realizada por D. Juan Andrés Conrado i Rotger, cónsul británico en Mallorca,¹⁷ que se encargó de cobrar de la Procuración Real y de pagar a los británicos y a los profesionales requeridos para el mantenimiento del ejército británico en la isla. La estancia de este destacamento de caballería de Dragones ingleses costó a las arcas reales 13.832 libras. Esta cantidad incluye diferentes gastos destinados a la manutención como las 12.932 libras, 2 sueldos y 9 dineros (apéndice documental I) y los gastos que podríamos denominar como menores, destinados a médicos, transporte de cebada, herrajes, etc., (apéndice documental II). En *Son Servera* los jurados de Artá pagaban los gastos ocasionados por la estancia de la caballería británica y posteriormente el teniente procurador de esa villa pagaba a los jurados del dinero de las arcas reales, a través del maestro racional del Real Patrimonio del reino de Mallorca.

Como conclusión podría afirmarse que la estancia de esta compañía inglesa en Mallorca supuso una autentica sangría a las arcas del Real Patrimonio durante los años en que el reino de Mallorca contribuyó firmemente a la guerra de Sucesión.

15 Ambos tenientes agregados cobraron mensualmente, y sin la mediación del cónsul británico, de sueldo 13 sueldos, 4 dineros y 11 dineros.

16 CAMPANER y FUERTES, A.: *Cronicón Majoricense...*, p. 487.

17 Juan Andrés Conrado Rotger, jurado ciudadano-militar, cónsul británico en 1708. Años más tarde estuvo implicado en la conspiración filipista de 1711. Era hijo del ciudadano militar, mercader y depositario real, Esteban Conrado Dalabau. VV.AA.: *La guerra de Successió a Mallorca, 1700-1715, una aproximació als protagonistes*, Palma, 2006, p. 152.

Apéndice documental

Doc. I

ARM, RP 1980, ff. 76v-78.

Resumen de los gastos de las raciones y otros consumos de la compañía de caballería británica desde octubre de 1706 hasta noviembre de 1708 pagados por el Real Patrimonio del reino de Mallorca.

Quanta de las raciones que ha pagado este Real Patrimonio a Juan Andrés Conrrado, cónsul por Su Mag. Britanica en este Reyno, de orden del Illmo. Sr. Conde de Çavella, Plenipotenciario de Su Mag. por los 112 soldados, un capitán y dos tenientes con racion doble y quatro criados que en numero eran 122 raciones, cuya infantería se hallaba alojada en la Fortaleza de San Carlos desde miércoles 6 8bre 1706 hasta primero de 9bre 1708 que se embarcó dicha infantería y oficiales, como de todo parece en las quantas originales registradas en los libros nº 1 y nº 2 que se hallan recogidos en los Archivos del Racionalato. *Primeramente se pagó en 14 de febrero 1707 a Juan Andres Conrrado, cónsul por Su Mag. Britanica en este Reyno ochocientas sesenta dos libras diez y nueve sueldos y siete dineros cumplimiento de 1.064 libras, 9 libras, 3 sueldos por los gastos de raciones y demás generos que previno para sustento y comodidad de los referidos soldados ingleses, ocasionado dicho gasto desde 6 8bre 1706 hasta 5 Xbre dicho año que son dos meses, incluido en esta partida el gasto extraordinario de que resulta en las quantas de dicho Conrrado presentadas y abonadas por S.Illma. como las estantes 201 libras, 9 sueldos y 8 dineros que faltan para cumplimentar de las referidas 1.064 libras, 9 sueldos, 3 dineros se remplasen por semejantes que devian entrar en el Real Patrimonio por el valor de 133 quintales bizcocho y 25 saquitos harina y 14 de avijuelas de los franceses que se hallavan en la Fortaleza de San Carlos cuyos generos se entregaron al dicho Conrrado a cuenta de esta partida.*

1.064 libras, 9 sueldos, 3 dineros

Mas se pagó en primero de junio dicho año al dicho Juan Andres Conrrado dos mil doscientas sesenta quatro libras, un sueldo y quatro dineros por la sobredicha razón y por 6 meses del referido gasto desde 6 Xbre 1706 hasta 5 de mayo 1707 según las quantas firmadas de S.Illma.

2.264 libras, 1 sueldo, 4 dineros

Mas se pagó en 16 7bre 1707 al dicho Juan Andres Conrrado dos mil y nueve libras siete sueldos y dos dineros por dichas razón y por tres meses de dicho gasto desde 6 mayo 1707 hasta 5 7bre del mismo año, según resulta de las quantas firmadas por S.Illma.

2.009 libras, 7 sueldos, 2 dineros

Mas se pagó en 22 Xbre 1707 al dicho Juan Andres Conrrado mil ciento y seis libras, seis sueldos por dicha razón y por dos meses desde 6 7bre 1707 hasta 5 9bre dicho año según resulta de las quantas firmadas por S.Illma.

1.106 libras, 6 sueldos

Mas se pagó en 27 8bre 1708 al dicho Juan Andres Conrrado seis mil ciento ochenta una libras, trece sueldos y onze dineros por dicha razón y por onze meses de dicho gasto ocasionado desde 6 9bre 1707 hasta 5 8bre 1708 según resulta de las quantas firmadas por S.Illma.

6.181 libras, 13 sueldos 11 dineros

Mas importó el gasto del prorrateo de la ultima mesada presentada por el dicho Juan Andres Conrrado trescientas y seis libras, cinco sueldos y un dinero desde 6 8bre 1708 hasta primero 9bre dicho año conforme quenta firmada por su Illma.

306 libras, 5 sueldos, 1 dinero

Importa lo pagado de orden del Illma Señor Conde de Çavella, Plenipotenciario de S.Mag. (que Dios gde.) desde 29 9bre de 1706 hasta 16 febrero de 1709 ciento treinta nueve mil quinientas setenta siete libras, siete sueldos y siete dineros a saber es 12.932 libras, 2 sueldos, 9 dineros pagadas a Juan Andres Conrrado por la mesadas de los ingleses que residían en la Fortaleza de San Carlos.

D. Berenguer Truyols.

Doc. II

ARM, RP 227 y 228.

Diferentes gastos ocasionados por la compañía de caballos corazas dragones inglesa en Mallorca durante la guerra de Sucesión.

Persona	Contenido	Lbrs
Sueldo y mantenimiento	Raciones y otros gastos	12.932
Dr. Francisco Ferrer	Visitas médicas	22
Antonio Oliver (cirujano)	Visitas médicas	11
Pedro Brotad	Espuelas, cabezadas, etc.	18
Juan Puig y Francisco Castell	Renovar las sillas de los caballos	98
Pedro Brotad	medicinas	18
Jaime Antonio Picó	Avena y cebada para los caballos	127
Miguel Oliver	Herraduras y trabajo de herrar	104
Pedro Mestre, jurado de Artá	Cebada, paja para el sustento de los caballos ingleses en Son Servera	185
Miguel Estelrich, lugarteniente procurador real en Artá	Sustento de la caballos Dragones ingleses en Son Servera	136
Jurado en Artá	Sustento de la caballos Dragones ingleses en Son Servera	61
Felipe Rocabert, teniente agregado	sueldo	116
		13.832

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

LA DECORACIÓ MURAL DE L'ESGLÉSIA DEL SANTUARI DE LLUC. PROBLEMES DE CONSERVACIÓ

Andreu Josep Villalonga Vidal / Antònia Reig Morro

Universitat de les Illes Balears¹

Resum: El present article versa sobre les transformacions i els problemes de conservació que la decoració mural de l'església del santuari de Lluç ha patit al llarg del temps i s'estructura en dues parts. En la primera s'analitza l'evolució històrica de l'ornamentació parietal al temps que es fan aportacions documentals que permeten ampliar els coneixements actuals sobre l'execució de les de les mateixes, mentre que la segona part la constitueix una memòria de l'estat de conservació i de la restauració de la que han estat objecte darrerament.

Paraules clau: Lluç, conservació de patrimoni, decoració mural, modernisme, Antoni Gaudí, Guillem Reynés.

Abstract: This paper is about the transformations and problems of conservation of the mural decoration in Lluç Sanctuary, through time. It is divided into two parts. The first one is a Lluç mural ornamentation history which includes some new documentary findings about the creative process of the paintings. The second part is a report on the paintings state of preservation and their recent restoration.

Key words: Lluç, heritage conservation, mural decoration, art nouveau, Antoni Gaudí, Guillem Reynés.

Rebut l'11 de maig. Acceptat el 6 de setembre de 2011.

¹ Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religios.

El present article forma part de la divulgació de resultats d'un projecte de recerca finançat pel *Ministerio de Ciencia e Innovación* i que porta per títol *Diagnosis por imagen e interpretación histórico-artística en los procesos de recuperación mural. Islas Baleares*, sent el seu número de referència: HAR2009-09929. Les fonts documentals inèdites citades en aquest treball pertanyen a l'Arxiu Capitular de Lluç, d'ara endavant ACL. Per la seva banda el Butlletí Oficial del Bisbat de Mallorca serà citat com BOBM.

Introducció

L'església del Santuari de Lluc és una de les fàbriques eclesials més significatives de l'arquitectura religiosa mallorquina. Més enllà de la seva indubtable importància com a centre religiós, des de la seva naturalesa de lloc de peregrinació, se'ns presenta com un edifici de transició, protagonista de diferents moments claus de la història arquitectònica de Mallorca a principis de les edats moderna i contemporània.

La Construcció de l'església va iniciar-se l'any 1622, per més que la gestació del seu projecte pugui endarrerir-se fins a 1616, data en la que apareix documentada la presència a Lluc del prestigiós escultor Jaume Blanquer, autor de la traça del temple.² La importància del disseny blanquerià es troba en la seva vinculació al llenguatge clàssic. Sense rebutjar la longitudinalitat espacial característica de les esglésies insulars, modelà un nou sentit espacial a través d'una articulació clàssica de l'alçat, basada en l'ordre arquitectònic i amb la força centralitzadora de la cúpula, establint un model arquitectònic que ràpidament va tenir continuïtat en els temples conventuals aixecats a Ciutat al llarg del segle XVII i en distintes capelles fondes de la Part Forana.

L'altre moment clau se va produir a principis del segle XX, quan l'inquiet bisbe Campins va decidir reformar el temple per commemorar el vint-i-cinquè aniversari de la coronació pontifícia de la Maredeú de Lluc. A tals efectes els arquitectes catalans Antoni Gaudí i Joan Rubió, que aleshores es trobaven immersos en la *restauració litúrgica* de la Seu, i l'arquitecte mallorquí Guillem Reynés se traslladaren al santuari l'any 1908 per tal de concretar les intervencions pertinents, que finalment se centraren en tres àmbits: l'ampliació de l'hostal dels pelegrins, la construcció del rosari monumental i la decoració de l'interior del temple.

El lligam artístic entre aquests dos moments històrics es concreta en la decoració parietal que recobreix la totalitat del temple, des del presbiteri a les capelles laterals, passant per la cúpula, el transsepte i la nau. Aquesta epidermis decorativa resulta interessant des del punt de vista historicoartístic per ser el resultat d'un llarg procés creatiu que s'ha desenvolupat en tres períodes distintes (segles XVII, XIX i XX) com a conseqüència no sols d'una operació acumulativa, sinó que l'adició creativa sembla justificar-se per part dels promotors com una mesura de preservació patrimonial al mateix temps que s'actualitza funcionalment i estètica l'espai interior del temple.

En el transcórrer dels segles aquesta ornamentació mural ha hagut d'afrontar diferents problemes pel que fa a la seva conservació, alguns han estat d'índole material que, en forma d'humitat i intervencions agressives han posat en perill la seva integritat física. D'altres, en canvi, són de naturalesa ideològica, els canvis litúrgics i els usos devocionals, així com la reinterpretació estètica de les aportacions d'èpoques passades, ha anat ampliant i modificant un revestiment decoratiu que, si en un principi era localitzat, ha acabat per abastar la totalitat de l'interior de l'església. Tenint en compte aquesta doble perspectiva a les pàgines que segueixen abordarem tant la problemàtica de la identificació autoral, datació i història de la conservació de les pintures murals, així com la identificació de les principals patologies i les solucions aportades durant la restauració que en dates recents s'ha dut a terme.

² JUAN MESTRE, R.: "El maestro Jaime Blanquer en Lluc", *BSAL*, 36, 1978, p. 1.

Problemàtica històrica

S'ha fixat l'origen de la decoració mural en el darrer terç del segle XVII, ja que el 1683 apareix específicament documentat un pagament a l'escultor Damià Creuades a compte de l'execució de la decoració de fusta daurada de l'entaulament de la nau.³ El fet és que hi ha constància documental d'aquest escultor a Lluç entre 1676 i 1684,⁴ encara que només en el document de 1683 citat en primer lloc s'indica que treballà específicament en la decoració parietal. En qualsevol cas, donades les semblances formals entre el revestiment ornamental del presbiteri i el de l'entaulament i carcanyols de la nau, sembla encertat suposar la intervenció de Creuades també a la capella major.

A jutjar per les fotografies fetes prèviament a la intervenció modernista, el temple tal i com es va deixar al Barroc presentava una decoració en baix relleu daurat composta per motius vegetals ordenats en registres horitzontals i en disposició simètrica que, genèricament, i mancant un terme més concret, poden respondre al qualificatiu de grotescs. Segurament una forma més precisa de definir aquests motius decoratius seria emprar el terme fullatges, ja que durant l'edat moderna sovint es distingia entre la decoració vegetal i els grotescs, caracteritzats essencialment per la presència, entre el fullam, de figuració híbrida i monstruosa, de fet Cellini qualificava d'ignorant al que gratuïtament aplicava el terme grotesc a l'ornamentació de motius vegetals.⁵ No obstant, no tots els teòrics eren tan radicals en la seva consideració de què era en realitat un grotesc i què no. En aquest sentit, s'ha de tenir present que Francisco Pacheco considerava el grotesc com una variant de la decoració de fullaraca.⁶ En qualsevol cas, tal i com es veurà, val la pena sobreposar-se a una excessiva definició filològica de la iconografia ornamental de l'església del Santuari de Lluç per tal de poden interpretar el sentit que es va acabar per donar a la seva ornamentació. De fet és significatiu constatar que ja durant el Barroc el tractament ornamental donat a algunes parts de l'església de Lluç no va ser del tot ben valorat per part de les autoritats eclesiàstiques, ja que en una visita pastoral de 1690 es va manar substituir la decoració de *fruyteras* de les parets del presbiteri per tal de col·locar al seu lloc algunes pintures que representassin distints miracles obrats per la imatge titular.⁷ La causa esgrimida fou la manca de decorositat dels ornaments existents. Cosa que, en certa manera, ve a vincular el revestiment ornamental amb el grotesc, més enllà de qualsevol precisió tipològica, ja que és sabut que aquest model decoratiu va ser a vegades proscrit de l'interior dels temples (en acabats de policromia i estofats) a partir del Concili de Trento, precisament per ser considerat indecorós tant per la seva iconografia com pel seu origen pagà.⁸ Així mateix aquesta substitució marca el primer dels problemes de conservació de l'ornamentació parietal, simptomàticament no es tracta, com ja hem dit, de raons materials

3 BESTARD CLADERA, B.; JIMÉNEZ FRONTERA, J.; RAMON LIDÓN, M.: *L'església i els retaules del Santuari de Lluç*, [s.n.], 2004, p. 21.

4 BESTARD CLADERA, B.; JIMÉNEZ FRONTERA, J.; RAMON LIDÓN, M.: *L'església i...*, p. 62 (documents XX i XXI)

5 CHASTEL, A.: *El grotesco*, Madrid, 2000, p. 39.

6 *Algunos se aficionaron tanto a los grotescos que, no contentándose con adornar los retablos en los frisos, pilastras y recuadros, revestían todas las figuras de bulto, y ropas de ellas, de este género de follajes.* PACHECO, F.: *El arte de la pintura*, Madrid, 1990, p. 462.

7 BESTARD CLADERA, B.; JIMÉNEZ FRONTERA, J.; RAMON LIDÓN, M.: *L'església i...*, p. 63 (document XXIII).

8 ECHEVARRÍA GOÑI, P.L.: "Policromía renacentista y barroca", *Cuadernos de Arte Español*, 48, 1991, p. 26.

sinó estètiques, per manca d'adequació de la forma al contingut. En qualsevol cas, aquesta decisió sembla una mostra excessiva de zel vers el principi del decorum. Tornem a citar a Pacheco, el qual pensava que en la decoració arquitectònica no es podia defugir l'ús del grotesc, l'única matisació consistia en evitar la inclusió de carasses, sàtirs, híbrids i serpents en els repertoris ubicats a l'interior de les esglésies, a les que era lícit, no obstant, decorar amb serafins, infants, ocells i fruites.⁹ Recordem, en aquest sentit, que el terme emprat a la visita pastoral per a la decoració a eliminar era precisament el mot fruitera, un motiu que el teòric sevillà sí considerava decorós.

El segon entrebanc en la història de la conservació de la decoració mural es va donar a la segona meitat del segle XIX, quan el seu estat de conservació era tan deficient que, en torn a 1866 es va haver de pintar de bell nou.¹⁰ En aquest cas, doncs, sembla que els problemes eren d'índole material, però això no explica perquè el fons color cel de la decoració daurada va ser substituït pel blanc d'ivori que es pot veure encara avui en dia al presbiteri, al fris que recorre tot el temple i als carcanyols dels arcs d'entrada a les capelles laterals. Res en sabem dels motius d'aquest canvi cromàtic que, entre altres motivacions, podria respondre a un calculat intent d'harmonitzar el fons dels fullatges ornamentals amb el color blanc que predomina en el retaule major. En qualsevol cas el que sembla segur és que el canvi de tonalitat no va ser arbitrari. El cel és un color profundament simbòlic, que fa referència a la transcendència o més específicament a la seu de la divinitat, tal com indica el seu nom, mentre que la puresa perfecta del blanc s'ha emprat com a referent simbòlic de la innocència, la virginitat o la glòria celestial. D'aquí que cel i blanc (els dos tons emprats successivament a l'església de Lluc) siguin els colors més freqüents a la iconografia mariana.¹¹ En el cas concret que ens ocupa, el tarannà simbòlic de la tintura celeste quedava rubricat per la cita del salm 86 de la Vulgata inscrit a l'extradós de l'arc del fons del presbiteri: *Fundamenta eius in montibus sanctis, el seu fonament és a les muntanyes santes*, segons la traducció interconfessional de la Bíblia catalana. En aquest sentit, tant el color com la referència a les muntanyes (no sols presents a través del verset del salm sinó també a través dels materials constructius de la mateixa església, que fou edificada amb pedra dels voltants¹²) semblen vinculades a la invenció de la imatge de la Maredeú de Lluc i en un sentit més universal, formen part de la mateixa realitat simbòlica ja que en certes concepcions cosmològiques les muntanyes divines ocupen el centre de l'Univers, del que el cel n'és un dels colors representatius.¹³

Ara bé, la transformació més important duta a terme damunt la decoració mural de l'església de Lluc és la que es va produir a principis del segle XX per iniciativa del bisbe Campins. Aquest, aprofitant l'avinentesa de la proximitat del XXV aniversari de la coronació pontifícia de la Maredeú, va publicar al *Butlletí Oficial del Bisbat de Mallorca* una exhortació pastoral explicant les causes i les actuacions planificades per a dita efemèride al mateix temps que demanava la implicació espiritual i econòmica de tota la diòcesi. Aquest text és fonamental

9 PACHECO, F.: *El arte...*, p. 462.

10 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch. Parroquia de Escorca diócesis de Mallorca*, Palma, 1914, p. 252.

11 REVILLA GARCÍA, F.: *Diccionario de iconografía*, Madrid, p. 53 i 65.

12 JUAN MESTRE, R.: "El maestro Jaime...", p. 4.

13 DDAA: *La Biblia. Traducció interconfessional*, [s.n.], 1994, p. 989, nota v.

per poder entendre la reforma duta a terme en el santuari, a més, s'ha de tenir present que aquesta coincideix amb el període cronològic de màxima difusió de l'arquitectura modernista a Mallorca i en particular, amb la intervenció de Gaudí, Jujol i Rubió a la Seu, amb la qual la reforma executada a Lluç es troba ideològicament vinculada.

L'exhortació pastoral amb la que el bisbe Campins va voler explicar les seves intencions comença significativament justificant l'ús de les imatges dins els usos devocionals de l'església catòlica ja que, com hom sap, tot a Lluç gira en torn a la miraculosa imatge de la titular. No obstant, la cita literal a la vint-i-cinquena sessió del Concili de Trento suposa un matís important ja que front a la invenció, els portents i les llegendes populars en torn a la Maredeu, contraposa la doctrina oficial de l'església segons la qual la veneració de les imatges, tot i ser lícita, s'ha d'allunyar de les temptacions idolàtriques ja que no resideix a les imatges *cap divinitat o virtut per la qual meresquen el culte, o perquè les hajan de demanar res o s'haja de posar en tals imatges la confiança, com la fundaven en sos ídols els gentils: sino per quant l'honor que'ls ofereixen, se refereix a lo qu'aquelles representen*.¹⁴ Una vegada, concretada exactament quina és la funció teològica de la veneració de la imatge, Campins la posa en valor com a agent aglutinador de la comunitat de fidels i com a símbol de la identitat cultural pròpia, tota vegada que recordant la seva intercessió en el passat, tant la miraculosa Maredeu de Lluç com altres imatges semblants *animen a la continuació de l'història de les grandeses pàtries*.¹⁵

Una vegada plantejada la qüestió genèrica de la veneració de la imatge des de paràmetres doctrinals, el bisbe convida als mallorquins a peregrinar i a col·laborar en el procés d'ornamentació i reforma del santuari. Aquesta reforma es troba concretada en cinc intervencions específiques: ornamentació de l'interior de l'església, la dignificació espiritual de la mateixa a través de la dedicació del temple a la Maredeu, construcció del denominat camí dels misteris i del rosari monumental, ampliació dels edificis que envolten el santuari dedicats a l'allotjament de pelegrins i finalment la recuperació de la memòria històrica de Lluç, així com la documentació i divulgació de la reforma a través de la redacció d'una història del santuari encarregada a Mateu Rotger, aleshores arxiver diocesà.¹⁶

Una qüestió no resolta definitivament és la de l'autoria intel·lectual d'aquest programa de reformes i, específicament, de la transformació de l'interior de l'església. Des d'antic es coneix la participació d'Antoni Gaudí, Joan Rubió i Guillem Reynés. Hi ha unanimitat en acceptar que va ser aquest darrer l'encarregat de dirigir les obres, mentre que Gaudí i Rubió solen quedar relegats al paper d'assessors sense que hi hagi acord en el grau de responsabilitat que tingueren en la presa de decisions. Mateu Rotger, al que podem considerar la font bibliogràfica més directe ja que, com hem dit abans, escriu la seva història de Lluç per encàrrec directe del bisbe Campins, deixa constància d'una visita del prelat al santuari acompanyat per Reynés el mes de juliol de 1908, és a dir un mes abans de

14 CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Exhortació pastoral sobre el vint-i-cinquè aniversari de la coronació pontifícia de Nostra senyora de Lluç", *BOBM*, XLVIII, p. 233. Aquest fragment que cita el bisbe Campins és una traducció literal de l'edict sobre la Invocació, veneració i relíquies dels sants i de les sagrades imatges. El text íntegre del document tridentí es troba disponible en xarxa a: <http://www.multimedios.org/docs/d000436/p000005.htm#4-p0.15>. Consultat el 23 de maig de 2011.

15 CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Exhortació pastoral...", p. 234.

16 CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Exhortació pastoral...", p. 240 i 241.

la publicació de l'exhortació pastoral.¹⁷ El 13 d'octubre següent Campins i Reynés tornen a Lluc, amb ells ho fan també Gaudí i Rubió. Segons Rotger, el motiu era estudiar el projecte d'ornamentació del temple i recollir dades per a la construcció del rosari monumental, sense més especificacions. En canvi, quan afirma que al més següent s'ha començat a treballar ja a l'interior del temple indica clarament que es fa seguint indicacions de Gaudí.¹⁸ Per la seva banda, Antoni Maria Alcover, a la seva biografia del bisbe Campins, recull la mateixa informació que Rotger en quant a dates i personatges implicats, però pel que fa referència a l'autoria del projecte de decoració de l'església reparteix la responsabilitat entre Gaudí i Rubió.¹⁹ Per contra, en la seva biografia de Gaudí, J. F. Ràfols, tot i no parlar de la decoració mural de l'església de Lluc, sí que cita el rosari monumental, afirmant que l'execució del mateix va ser dirigida per Rubió i Reynés.²⁰

Miquel Seguí, que va tractar en diferents textos la reforma modernista de Lluc, va anar perfilant progressivament la seva opinió vers la qüestió. Si en la seva tesi de llicenciatura afirmava desconèixer el grau d'implicació dels tres arquitectes esmentats en els treballs d'ornamentació del temple,²¹ anys després, i basant-se en les aportacions de Rotger, exposà obertament que fou Reynés el responsable de la direcció de les obres assessorat per Gaudí i Rubió, per més que atribuï el disseny dels monuments del rosari als dos arquitectes catalans.²² Finalment, la possibilitat d'accedir a l'arxiu personal de Guillem Reynés va reafirmar a Seguí en el posicionament de que s'havia de relativitzar la participació de Gaudí i Rubió a Lluc, que simplement haurien aportat idees, mentre que l'arquitecte diocesà es responsabilitzava de la direcció de les obres.²³

Més recentment Bartomeu Pericàs ha publicat una monografia sobre el rosari monumental on es fa ressò de les dades aportades tant per Rotger com per Seguí al mateix temps que incorpora noves notícies, com el fet d'haver documentat a Gaudí a Lluc el 30 d'abril de 1908, gràcies al registre d'un donatiu fet per l'arquitecte a la Maredeu.²⁴ La dada té el seu interès ja que situa a Gaudí al Santuari tres mesos abans de la primera reunió del bisbe Campins amb l'arquitecte diocesà Guillem Reynés. No obstant la naturalesa circumstancial de la font arxivística impedeix afirmar si es tractà simplement d'una visita personal o de si responia a motivacions professionals. Pericàs afirma també que Gaudí i Reynés tornaren a Lluc plegats el 26 de febrer de 1913,²⁵ mesos abans de l'acabament de les obres del rosari

17 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 226.

18 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 226.

19 ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm i Illm sr d Pere Juan Campins i Barceló, bisbe de Mallorca*, Palma 1915, p. 107.

20 RÀFOLS, J.F.: *Gaudí 1852-1926*, Barcelona, 1952, p. 205. S'ha de tenir present també que Joan Bassegoda, citant l'edició de 1929 del llibre de Ràfols, afirma que aquest autor va veure a l'estudi de l'arquitecte de la casa del parc Güell dissenys pel rosari monumental de Lluc, però que simplement eren suggeriments per Rubió i Reynés. Vegeu BASSEGODA NONELL, J.: *El gran Gaudí*, Sabadell, 1989, p. 585.

21 SEGUÍ AZNAR, M.: *La arquitectura modernista en Baleares*, Palma, 1975, p. 37.

22 MURRAY, D.; SEGUÍ AZNAR, M.: *El modernismo y su tiempo*, Palma 1989, p. 86.

23 SEGUÍ AZNAR, M.; GONZÁLEZ GOZALO, E.; REYNES CORBELLÀ, G.: *Guillem Reynés Font, una trajectòria interrompuda*, I, Palma, 2008, p. 92.

24 PERICÀS ALEMANY, B.: *El pujol dels misteris*, Palma, 2009, p. 44.

25 PERICÀS ALEMANY, B.: *El pujol...*, p. 44. Hem pogut corroborar documentalment aquesta dada aportada per Pericàs a l'arxiu del santuari: ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de

monumental i, com veurem més endavant, tot just quan s'estava duent a terme la decoració pictòrica de les capelles laterals de l'església.

Problemàtica resulta també la cronologia absoluta de la intervenció a l'interior del temple. Rotger la situà entre el mes de novembre de 1908 i el 30 de juny de 1914,²⁶ sent una datació emprada també per Alcover i per Seguí,²⁷ mentre que Bestard, Jiménez i Ramon endarrereixen la data d'acabament fins el 17 de juliol,²⁸ segurament per fer-la coincidir amb la data de consagració del temple.²⁹ No obstant això, ara sabem gràcies a la documentació arxivística que encara es va treballar a l'interior del temple almanco fins a 1924. Així, el 30 de maig de 1918, el prior de santuari demanava permís al bisbe per encarregar un quadre per cloure la decoració del creuer, en el costat de l'evangeli,³⁰ mentre que el 15 d'abril de 1819 se sol·licità llicència per donar a fer encara quatre pintures destinades a les parets del transsepte i a la volta de la nau.³¹ Finalment la darrera notícia que ha estat possible localitzar és el compromís del pintor Andreu Pol (del 22 de setembre de 1924) de pintar els evangelistes Mateu, Marc i Lluç, per preu de 250 pessetes cada un,³² sent una quantitat significativament superior a les 100 pessetes que cobrava Pedro Cáffaro per a la realització de les pintures de diferents sants ubicades a les parets del creuer.³³

La intervenció decorativa sorgida de tot aquest procés, doncs, va consistir en fer extensible a tot l'espai del temple l'ornamentació siscentista del presbiteri, el fris i els carcanyols dels arcs de les capelles, reproduint de forma mimètica els relleus daurats de motius vegetals (o si es vol de grotescs) per tot l'espai del creuer i per la volta de la nau, mentre que als murs i cobertes de les capelles laterals, tot i mantenir-se els mateixos motius es va fer servir la pintura mural en lloc del revestiment escultòric abans esmentat. Tant de l'exhortació pastoral del bisbe com dels textos de Rotger i Alcover,³⁴ es desprèn la idea de que el programa ornamental siscentista es trobava incomplet i que la intenció del bisbe Campins i dels arquitectes modernistes era finir-lo. No obstant, cap la possibilitat de que la densitat decorativa de la capella major respongués a un calculat efecte visual per a subratllar la jerarquia espacial d'aquest àmbit en concret, presidit per la miraculosa imatge de la Maredeu titular. Tot i això és molt probable que tan el bisbe Campins, promotor

Lluç, 1905-1915, p. 227.

26 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 226.

27 ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm...*, p. 112. SEGUÍ AZNAR, M.; GONZÁLEZ GOZALO, E.; REYNES CORBELLA, G.: *Guillem Reynés...*, p. 92.

28 BESTARD CLADERA, B.; JIMÉNEZ FRONTERA, J.; RAMON LIDÓN, M.: *L'església i...*, p. 23

29 ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm...*, p. 113.

30 ACL, 2-K. 84. 1918, maig, 30, sense foliar.

31 ACL, 2-K. 85. 1919, abril, 15, sense foliar. Tot i que en el document no s'indica és molt possible que es tracti de les dues pintures de format mixtilini que apareixen damunt l'entaulament del transsepte i dels dos quadres que es poden veure al segon trast de la volta de la nau.

32 ACL, 2-K. 86. 1924, setembre, 22, sense foliar.

33 ACL, SN 25. 1911/3. Sense núm. El 17 de juliol de 1914, per tant també després de la data donada tradicionalment per bona d'acabament de les obres de decoració, Pedro Cáffaro cobrava un total de 300 pessetes per l'entrega dels quadres que representaven a Sant Joaquim, Santa Anna i Sant Antoni de Viana.

34 CAMPINS BARCELÓ, P.J.: "Exhortació pastoral...", p. 239. ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 251. ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm...*, p. 111.

de l'obra, com els seus arquitectes pensassin de bona fe que se trobaven davant d'un programa decoratiu inacabat, de la mateixa manera que pensaven que el cor de la Seu no responia a l'espacialitat gòtica. De qui partí aquesta idea? És plausible pensar, seguint a Rotger,³⁵ que el responsable intel·lectual fou Gaudí, sense negar l'evidència documental de que va ser Reynés el director de les obres. Però a diferència de la resta d'empreses dutes a terme al Santuari, la decoració del temple respon més a una idea primigènica que no pas a un elaborat replantejament arquitectònic, tractant-se d'una decoració mimètica no són requerits nous dissenys, és doncs possible que la tasca de Reynés es limitàs, en aquest cas concret, a supervisar l'execució de les indicacions donades per Gaudí. Recordem en aquest sentit que ambdós arquitectes tornen a pujar plegats a Lluc el mes de febrer de 1913,³⁶ quan l'elaboració del revestiment ornamental del temple (exceptuant algunes de les pintures figuratives abans citades) es trobava ja en la seva fase final.

Un detall que permet assenyalar a Gaudí com a ideòleg de la intervenció modernista és el fet de que en els nous revestiments decoratius s'empràs de fons el color cel i no el blanc que s'havia aplicat a la decoració barroca durant el segle anterior. Que el color original era el cel devia ser una cosa coneguda, al cap i a la fi només havien passat 42 anys, i el fet de tornar als orígens respectant però les interpolacions estètiques posteriors (es va treballar amb cel però no es va repintar el blanc de 1866) és un posicionament que recorda molt a la manera de procedir de Gaudí en la restauració litúrgica de la Seu. Sent el fruit d'un acte d'interpretació creativa del patrimoni arquitectònic, no molt llunyana en el plantejament metodològic de la intervenció (encara que sí formalment i conceptual) a l'intent de transformació de la capella reial de la catedral a través dels revestiments ceràmics o de policromia de Jujol en el cadirat del cor. La intencionalitat sembla que va ser la de convertir el temple de Lluc en una autèntica *Domus Aurea*,³⁷ en virtut del que en aquell moment se degué interpretar com a la culminació d'un procés creatiu inacabat i com un mecanisme d'enriquiment de les lectures simbòliques de l'advocació mariana de l'església. No deixa de ser curiós també que Alcover empri la denominació de *Domus Aurea*, ja que suposa una superació de la polèmica barroca sobre la decorositat del grotesc, posant-lo clarament en valor front a la disposició de la visita pastoral de 1690 abans esmentada.

El treball ornamental es va dur a terme per part d'un grup interdisciplinari d'artistes encapçalats pels escultors Gabriel Moragues i Rafel Vidal, així com pel pintor Pedro Cáffaro.³⁸ Però a aquesta dada, que ja era coneguda, s'ha de sumar ara la intervenció inèdita d'altres pintors, tant en la realització de pintures figuratives (el citat Andreu Pol) com en l'execució de la pintura decorativa mural de les capelles laterals. En aquest sentit, el que hem pogut documentar ara és que la tasca de policromat es va dur a terme amb relativa rapidesa a principis de 1913, segurament entre els mesos de febrer i abril, que és quan hi ha

35 ROTGER CAPLLONCH, M.: *Historia del Santuario...*, p. 226.

36 ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch, 1905-1915, p. 227. En qualsevol cas, és molt probable que la causa principal de la visita fos la supervisió de les obres del rosari monumental i l'ampliació de les dependències annexes, sense que això impedeixi la visura de les obres de l'església.

37 ALCOVER, A. M.: *Vida del Rdm...*, p. 105. SEBASTIÁN, S.; ALONSO, A.: *Arquitectura mallorquina moderna i contemporànea*, Palma, 1973, p. 80. SEGUÍ AZNAR, M.: *La arquitectura...*, p. 37.

38 SEGUÍ AZNAR, M.; GONZÁLEZ GOZALO, E.; REYNES CORBELLÀ, G.: *Guillem Reynés...*, p. 92.

documentades despeses de manutenció dels pintors.³⁹ Així mateix, consta que a finals de maig d'aquell any ja s'havien acabat de pintar totes les capelles i el prior del santuari sol·licità al bisbe poder destinar el superàvit dels fons de les confraries de sant Josep i de les Ànimes per sufragar els costos de policromat de les capelles de sant Pere, La Puríssima i del Sagrament, ja que aquestes darreres confraries tenien majors dificultats econòmiques.⁴⁰ El mes següent, el pintor Jaime Hernández rebé la quantitat de 1.372 pessetes en concepte de *trabajos suyos*.⁴¹ Per més que aquesta entrada sigui del tot imprecisa no és molt imprudent afirmar que aquesta partida es correspon amb la intervenció d'Hernández en la realització de les pintures murals de les capelles laterals, no sols per la proximitat cronològica amb els documents anteriors, sinó perquè durant el procés de restauració de les capelles del costat de l'Evangeli es va descobrir, amagada darrera l'àtic del retaule de sant Pere, la signatura amb pintura daurada de Jaime Hernández i la data de 1913. En qualsevol cas és segur que Hernández no va poder cobrir tot sol les quatre capelles més l'espai de davall el cor en aproximadament tres mesos. El pagament de 397,95 pessetes fet al pintor B. Canals el més d'agost de 1914 en concepte de treballs decoratius sense especificar s'ha d'entendre com un pagament endarrerit d'un col·laborador d'Hernández.⁴²

La darrera intervenció important damunt la decoració parietal de l'església de Lluc va esdevenir l'any 1969. A finals de l'any anterior el prior Roman Fortuny es va dirigir al bisbe sol·licitant el permís per reformar l'interior de l'església per tal de poder-la adaptar definitivament a les disposicions del Concili II del Vaticà.⁴³ Aquesta reforma no afectava sols a la disposició del presbiteri, sinó que tenint en compte l'afluència constant de pelegrins, es va decidir obrir un pas en els contraforts de l'església per tal d'afavorir l'accés al cambril a través de les capelles laterals, sense destorbar així ni la nau central (que va poder comptar a partir d'aquest moment amb dues filades paral·leles de bancs) ni el presbiteri. Això va suposar també la desaparició dels altars de les capelles, per tal de facilitar el pas dels peregrins, tota vegada que després del concili havien deixat de ser funcionals. La capella de la Puríssima va ser la que patí més transformacions ja que, a més de les obertures dels murs laterals, s'obrí un gran portal d'accés a un espai de confessionaris i a la nova capella del Santíssim. En aquesta actuació, s'eliminà la totalitat de la policromia de 1913, existent en el plafó central. El projecte fou dissenyat per l'arquitecte Josep Ferragut (que feia poc havia mort assassinat⁴⁴) amb un pressupost de 250.000 pessetes. La sobtada mort de l'arquitecte va provocar que fos mossèn Ricard Janer, segons el seu propi testimoni, l'encarregat de supervisar tant les obres com la restauració de part de la decoració parietal

39 ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch, 1905-1915, p. 227 i 229.

40 ACL, 2-K. 83. 1913, maig, 24.

41 ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch, 1905-1915, p. 233.

42 ACL, MS 4. Libro de Administración del Santuario y colegio de Nuestra Señora de Lluch, 1905-1915, p. 253. A més sabem pel testimoni oral pel pare Ricard Janer (que fou el responsable de la reforma i restauració de les capelles laterals de l'església duta a terme l'any 1969) que Canals va viure el temps suficient per poder col·laborar en la restauració del 69.

43 ACL, 2-K. 103. 1968, desembre, 1. Remetent-nos una vegada més al testimoni de mossèn Ricard Janer, podem dir que el Santuari de Lluc s'havia adaptat amb molta rapidesa a la nova litúrgia, celebrant de cara les Matines de 1964, en qualsevol cas la reforma de l'altar degué ser transitòria, a jutjar pel contingut del document referenciat aquí.

44 <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1968/02/27/036.html> consultat el 25 de maig de 2011.

que es va fer malbé a l'hora d'obrir els accessos entre capelles. Es va concedir el permís dia 12 de desembre de 1968, però el segell de sortida de la secretaria del bisbat porta data de 27 de gener de 1969. Tenint en compte això s'ha de considerar que va ser una intervenció feta amb molta rapidesa ja que, segons Janer, la reforma va ser inaugurada el Diumenge del Ram d'aquell mateix any.

Problemàtica material

El mal estat de conservació de la policromia mural de les capelles del costat de l'Evangeli va motivar que, entre els mesos d'octubre i desembre de 2008, fos restaurada per les tècniques del Taller de Restauració del Bisbat de Mallorca. La significativa degradació del revestiment pictòric era deguda essencialment a la presència d'una alteració intensa dels materials que el constitueixen, podent-se distingir una doble causalitat en la generació de tals dolències que es concreta en factors antropològics i d'altres de naturalesa ambiental.

Entre els factors d'alteració de tipus antropològic cal esmentar la gran humitat que varen rebre els murs de tres capelles pels embossos dels desaigües de la teulada, que provocaren desperfectes als referits i a les pintures. Situam aquest problema d'humitats entre els factors antropològics ja que l'arrel del problema es troba en un manteniment deficient d'unes obres dutes a terme a la teulada. Els enderrocs resultants obstruïren les canals situades sobre les capelles i l'aigua no canalitzada es filtrà per les parets fins arribar a les pintures. Es tracta, doncs, d'una àrea molt afectada per la humitat que ha provocat presència de fissures, bosses, manca de cohesió dels materials i aparició de sals en superfície. Aquestes alteracions estan presents en les zones superiors de les parets i voltes, sent especialment greus a l'antiga capella de la Puríssima que patí les filtracions més abundants. Les sals han provocat una sèrie de disgregacions en els distintes components en l'interior de l'estructura del mur, així com de la capa pictòrica.

Durant la restauració, s'han trobat en les llacunes provocades per la intervenció de finals dels anys seixanta, incisions i marques d'eina damunt el referit antic i els emblanquinats (s'han comptat fins a vuit) per facilitar l'adhesió de les capes afegides. Aquestes capes intermèdies de calç són les que han creat la separació dels estrats del mur formant bosses entre el morter i l'enguixat. L'excés d'humitat provinent de les filtracions ha contribuït a engrandir els buits i a crear-ne de nous. A més d'aquests problemes d'indole material, s'ha de tenir present que les llacunes causades per l'apertura dels vans varen ser reintegrades simplificant els motius decoratius per adaptar-los als nous espais creats. En les parets laterals existien unes decoracions en forma de cercle, ubicades en la mateixa sanefa de color ocre, que foren parcialment mutilades quan es va picar el mur. En la nova policromia, varen ser repintades seguint el motiu horitzontal de la decoració, transformant així el disseny original.

Dintre dels factors antropològics d'alteració s'han de contemplar també aquells que responen a una causalitat devocional. Es tracta d'aquells que es troben relacionats directament amb el culte i, en concret, amb els antics sistemes d'il·luminació amb espelmes, ciris o encensers, afavorint la presència de sutge en suspensió, i dipositada damunt l'obra. Finalment hi ha el que podem identificar com a intervencions exemptes constituïdes per elements tals com la incorporació de noves il·luminacions elèctriques, amb la conseqüent fixació de cablejat i endolls damunt les pintures, o la col·locació dels aparells d'audioguia i dels mobles expositors damunt les pintures situades davall el cor.

Així mateix, els factors d'alteració ambiental que s'han pogut identificar són bàsicament de tres tipus: humitats per capil·laritat, contaminació ambiental i canvis d'humitat i temperatura. Pel que fa al problema de la humitat s'ha de dir que l'existència d'un sòcol de fusta d'un metre d'alçada, que es troba recorrent les parets de l'església, allunya la pintura mural del terra i, per tant, de la humitat d'ascensió per capil·laritat. Encara així es podia observar, abans de la restauració, una major concentració de bosses en les zones inferiors de les pintures. La contaminació ambiental, en forma de partícules de pols i sutge en suspensió, és sens dubte un altre factor nociu per a la conservació. La seva acumulació havia provocat una clara abrasió de la policromia que sol ser identificada amb el nom d'efecte fregall; A més a més, l'acumulació de pols en les fissures de la policromia havia provocat una alteració de la lectura estilística de l'obra degut al canvi cromàtic que això ocasionava. En darrer lloc tenim els canvis d'humitat i temperatura, que constitueixen els principals motius en l'aparició de moviments de dilatació del suport i, per tant, de creació de fissures. No obstant s'ha de considerar que el seu impacte en l'estat de conservació de la decoració parietal va ser molt limitat, ja que l'emplaçament de l'església (envoltada com es troba de construccions adjacents) fa que, en condicions normals, es mantengui dintre del recinte una temperatura i una humitat constants.

Tots aquests factors que acabam d'assenyalar havien provocat tot un seguit de patologies a l'ornamentació mural. Aquestes podien ser de diferents tipus depenent la zona afectada. Així tant el suport, com la capa pictòrica o la capa de superfície presentaven greus malformacions que constitueixen els denominats indicadors d'alteració. Així, les patologies detectades en el suport foren: presència de buits entre les capes de calç (emblanquinats) i la nova capa de guix (aplicada el 1969), degut a una mala adhesió. Aquestes separacions entre els estrats de morter, emblanquinats i enguixats, s'havien accentuat amb les filtracions d'aigua. Criptoflorescències salines que havien disgregat àmplies zones del referit de guix, degut al debilitament del material constitutiu, així mateix en les llacunes pictòriques es podia observar la presència d'eflorescències i concrecions en la superfície del suport. Eren visibles també esquerdes localitzades en la part superior dels portals que comuniquen les capelles, degut a l'execució de l'obertura. Degut als moviments de dilatació del mur (a causa dels canvis tèrmics i d'humitat) havien aparegut algunes fissures i es detectava una manca de cohesió a l'enguixat, el qual es mostrava pulverulent degut a l'excés d'humitat durant els processos de filtració i assecament. En darrer lloc cal esmentar les llacunes provocades per cops de naturalesa desconeguda (bastides, instal·lacions elèctriques,...).

Pel que fa a les patologies detectades a la capa pictòrica s'ha de començar destacant la superposició d'estrats de distintes policromies i l'existència de llacunes parcialment reintegrades durant la restauració motivada per la reforma de 1969. Eren visibles també cristallitzacions de sals que variaven segons les àrees afectades, apareixent en alguns llocs eflorescències pulverulentes en superfície, mentre que en altres s'havien creat concrecions de sals. Significativa era també la pulverulència localitzada sobretot a les voltes, on les cristallitzacions havien trencat la pel·lícula pictòrica. Finalment, les saturacions d'humitat i la presència de microorganismes havien causat una greu alteració cromàtica, i eren perceptibles nombroses pèrdues de pel·lícula pictòrica en les zones afectades per l'aigua. Pel que fa a les capes de superfície el més destacable era la presència de pols i sutge així com restes de cera, sobretot en la part inferior de les parets de la capella de sant Pere, segurament per la proximitat d'expositors destinats a la combustió de ciris.

Tenint en compte tots els problemes de conservació material exposats fins ara, s'ha de tenir present que l'objectiu de la intervenció efectuada pel Taller de restauració del Bisbat era la preservació, retornant l'estabilitat als materials que constitueixen l'obra i restituint així la seva lectura com part integrant de la decoració parietal modernista de l'església.

En general, exceptuant el frontal de l'antiga capella de la Puríssima, es varen seguir unes pautes enfocades a aconseguir una conservació material, consolidant els diferents estrats del suport i respectant els vernissos antics i les reintegracions anteriors en la neteja de la superfície pictòrica. La consolidació del suport va ser un procés complex, degut fonamentalment a la mala preparació del mur en el moment de realització de les pintures, allà per 1913. La presència de capes d'emblanquinat entre el referit del mur i l'enguixat havia provocat, com s'ha explicat abans, la formació de nombroses bosses en les parets de les capelles, que s'havien anat accentuant amb els canvis de temperatura i humitat. El procés de recuperació va consistir amb la injecció prèvia d'humectant al 5% en aigua, disminuint així la tensió superficial i facilitant la posterior entrada de material dintre de les bosses. Posteriorment es va procedir a injectar morter de rebliment i, en aquells llocs on no era possible l'aplicació de morter, es va introduir una emulsió acrílica per adherir les capes.

Existien zones on, en el moment de la injecció, la pressió del líquid provocava la separació entre les fines làmines de pintura de calç, dificultant la impregnació total de les bosses i engrandint aquestes cap als laterals. Després de diverses infiltracions s'optà per no insistir més damunt l'enguixat, ja que augmentava la seva fragilitat en presència d'humitat.

La pintura reintegrada durant la restauració de 1969 a l'antiga capella de la Puríssima presentava un lamentable estat de conservació, raó per la qual es va prendre la decisió col·legiada (entre els restauradors, historiadors de l'art, propietat i l'autor de la intervenció del 69) d'eliminar-les per tal de poder crear un nou suport més estable, on reproduir de forma il·lusionista i diferenciada, els motius decoratius a partir d'una plantilla realitzada a partir dels motius originals de 1913 ubicats a l'espai situat davall el cor. En tot moment es varen emprar materials diferenciats de l'original, ajustant-se aquests als criteris d'estabilitat i reversibilitat. Les reintegracions cromàtiques varen seguir un criteri mimètic degut al caràcter repetitiu (realitzat amb plantilla) dels motius vegetals que decoren l'església. Per tal que poguessin ser localitzats a poca distància es varen realitzar amb tintes planes i estergit superficial.

Pel que fa a les passes donades durant el procés d'intervenció material s'ha de dir que, en primer lloc es va actuar damunt el suport, consolidant els diferents estrats i procedint al rebliment de buits. A aquests efectes es va protegir la zona a tractar amb paper japó i adhesiu BEVA® 371 en xilè (50:50). Per disminuir la tensió superficial abans de la fixació del suport i facilitar l'entrada de material de rebliment en els buits, es va emprar Agepón en aigua (5:95). Així mateix la consolidació d'estrats es va fer amb resina acrílica Primal® AC-33 i aigua destil·lada (50:50), mitjançant injecció i pressió superficial, mentre que en les zones de bosses, es va procedir al rebliment amb morter de calç hidràulica (PLMA). Acte seguit es varen retirar les eflorescències amb un pinzell suau, mentre que les concrecions foren eliminades amb bisturí.

Per a la retirada i posterior reintegració dels afegits de 1969 a l'antiga capella de la Puríssima es va eliminar de forma mecànica l'enguixat aplicat durant la intervenció anterior, juntament amb les restes de capes d'emblanquinat originals que quedaven, fins arribar al referit

anterior a la decoració modernista. La major part es va retirar de forma manual amb ajuda puntual d'escarpa i martell. La superfície es va adequar amb picoleta per tal de millorar l'adhesió del nou morter, consistent en una capa de morter gruixat de calç amb pols de marbre (Asocal® R), aplicat amb paleta i llana. Finalment es va procedir a l'aplicació (també amb paleta i llana) d'una capa de morter fi d'estuc de calç (Asocal® V).

La fixació de la capa pictòrica es va dur a terme, a la zona de les voltes, amb Primal® AC-33 i aigua destil·lada (20:70), prèvia protecció amb paper de tissú. Mentre que els murs foren protegits amb paper japonès per a poder aplicar després BEVA® 371 en xilè (50:50). Després de procedir a la neteja química i a l'estucat de les llacunes es va efectuar la reintegració pictòrica fent servir, com s'ha indicat anteriorment, un criteri il·lusionista amb estergit superficial i l'ús de temperes (pigments i goma aràbiga) i pintura acrílica, en la reconstrucció del mur frontal de la capella de la Puríssima. Ja per acabar, dir que l'envernissat final es va dur a terme amb Paraloid B-72 en xilè (8:92), aplicat a pinzell mentre que, per igualar lluentors en les zones de llacunes reintegrades amb tempera i zones de desgast, s'aplicà vernís de resina acrílica Titán®.

Conclusió

A manera de recapitulació volem dir simplement que tant el procés de documentació historicoartística com la restauració de la pintura mural de les capelles del costat de l'evangeli, han permès posar en valor una part marginal i desconeguda de la intervenció modernista al santuari de Lluç. Es pot pensar que la transformació ornamental duta a terme en aquesta església per un nombrós grup d'artistes sota la direcció de l'arquitecte diocesà Guillem Reynés, a partir d'idees d'Antoni Gaudí (i possiblement de Joan Rubió) i gràcies a la iniciativa del bisbe Campins no presenta la transgressora qualitat de la reforma catedralícia que, en temps sincrònics, dugueren a terme els mateixos protagonistes. Tota vegada que la proposta de Lluç se materialitzà mimèticament a partir dels esquemes compositius i dels repertoris icònics de la decoració siscentista. Pensam, tanmateix, que aquesta decoració mural, tan malmesa en les capelles del costat de l'Evangeli, s'havia de posar en valor atesa la seva significació històrica, doncs suposa, valorada en conjunt i integrada dins la resta de reformes executades en aquell moment a tot el santuari, una de les manifestacions modernistes més característiques de Mallorca i un dels primers exemples insulars de creació artística d'època contemporània aplicada a la conservació de patrimoni

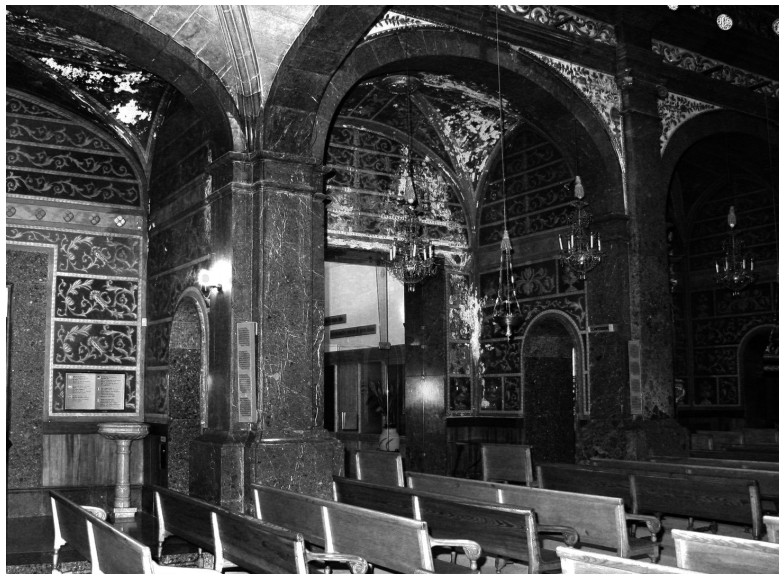

Fig. 1 Aspecte general abans de la intervenció

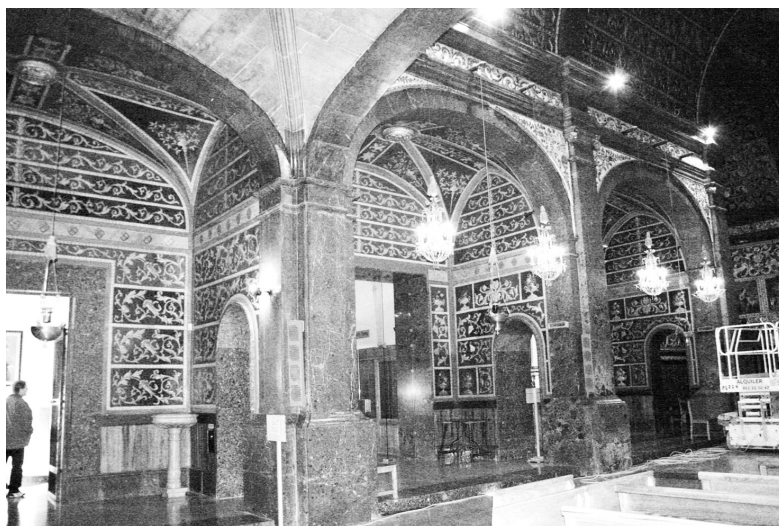

Fig. 2 Aspecte general després de la intervenció

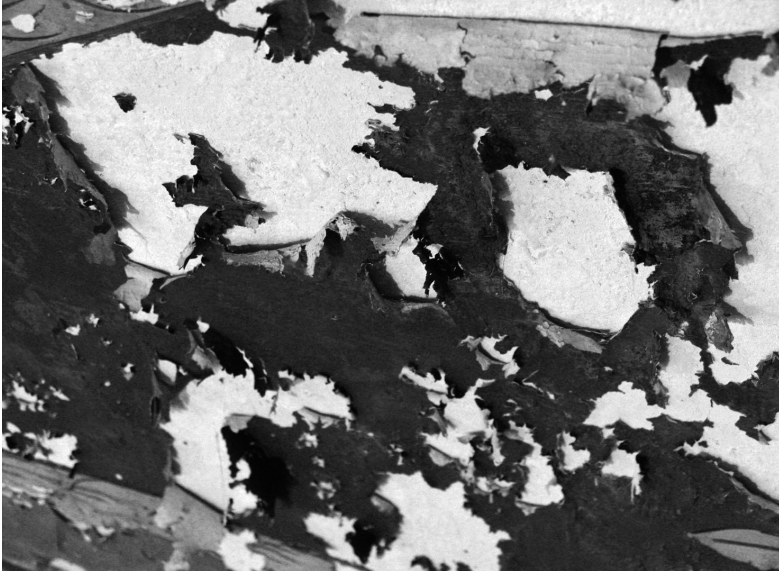

Fig. 3 Aixecaments i despreniments del film pictòric

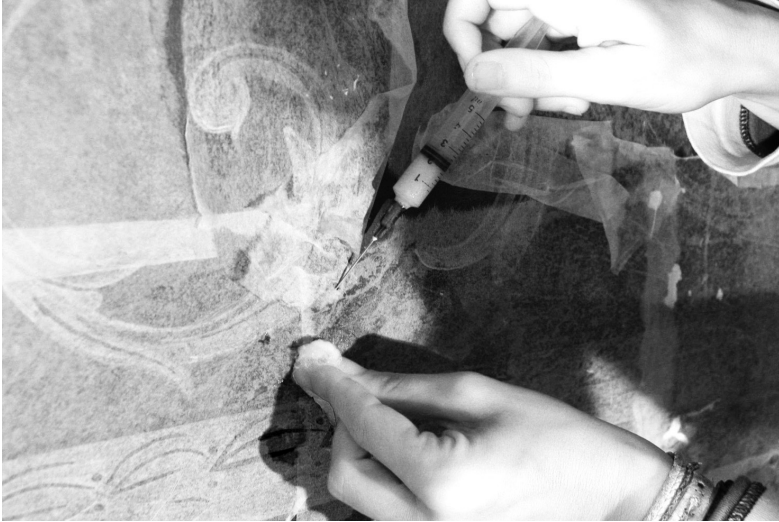

Fig. 4 Fixació de la policromia i consolidació dels estrats

Fig. 5 Cala de neteja en la superfície pictòrica

Fig. 6 Aplicació del morter a les llacunes

Fig. 7 Estucat i dibuix

Fig. 8 Reintegració pictòrica de les llacunes

Fig. 9 Abans de la intervenció en el frontal de la segona capella

Fig. 10 Retirada de la intervenció de 1969

Fig. 11 Aplicació de pintura damunt el nou suport

Fig. 12 Després de la intervenció en el frontal de la segona capella

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

EL PINTOR VICENÇ MATAS I LA SEVA
PRODUCCIÓ PICTÒRICA.
ANÀLISI HISTORICOARTÍSTICA
DE LES PINTURES MURALS DE LA CAPELLA
DEL ROSER DE L'ESGLÉSIA DE SANT MIQUEL
(FELANITX, MALLORCA)

Carme Colom Arenas / Júlia Roman Quetgles

Universitat de les Illes Balears

Resum: La restauració de l'església de Sant Miquel de Felanitx realitzada durant els anys 2007 i 2008 va posar al descobert les pintures murals que decoraven la capella del Roser. Realitzades per Vicenç Matas Guardiola en el darrer terç del segle XIX, formaven un cicle pictòric dedicat a l'Eucaristia i a la Immaculada Concepció, i constituï el principal argument ornamental de la capella fins al 1930. La investigació historicoartística de les pintures del Roser permetrà aprofundir en les tècniques artístiques i la iconografia desenvolupades en el context artístic del darrer terç del segle XIX, a partir de l'aproximació a un dels artistes més prolífics en pintura mural de caràcter religiós.

Paraules clau: Felanitx, Vicenç Matas, Pintura mural, Iconografia Mariana, Estil neoclàssic.

Abstract: The restoration of the church of Sant Miquel in Felanitx was made between the years 2007 and 2008. It unveiled the mural paintings decorating the Roser Chapel. Made by Vicenç Matas Guardiola in the last third of the 19th century, were part of a Marian cycle that constituted the main ornamental subject of the chapel until 1930. As a result of the study of the paintings recovered at the Roser Chapel in Felanitx, it has been possible to go deeply into the artistic techniques and the iconography of the last third of the 19th century, starting from the approach to one of the artist who specialized in this kind of works.

Key words: Felanitx, Vicenç Matas, Mural Painting, Marian Iconography, Neoclassicism Style.

Introducció

La restauració integral de l'església parroquial de Sant Miquel de Felanitx, realitzada entre els anys 2007 i 2008, ha permès recuperar la decoració pictòrica original de la Capella del Roser. Les actuacions de conservació i restauració es van portar a terme en el marc del projecte «Restauració de façanes i altres elements de l'església de Sant Miquel de Felanitx».¹

L'eliminació de la capa de pintura monocroma que se li va superposar en una reforma posterior ha posat al descobert unes pintures figuratives, que decoraven la part superior dels murs perimetrals, les petxines i la cúpula. El descobriment va ser veritablement sorprenent, ja que se n'havia perdut la memòria. L'estat de degradació que presentaven les pintures en el moment del seu descobriment, juntament amb l'aparença estilística que s'insinuava, van motivar el plantejament d'una primera hipòtesi que les datava al segle XVIII. Els treballs de restauració documentar dos tipus de pintura que apareixien separades o barrejades on s'apreciaven diferències estilístiques, tècniques, qualitatives i probablement cronològiques. Les pintures de la cúpula estan realitzades amb calç o algun tremp, les petxines presentaven un vernís a sobre o diferents tècniques barrejades i els paraments plans i les voltes dels braços semblaven estar realitzades a l'oli. L'estudi historicoartístic de les pintures, ens han permès d'identificar-ne l'autor, establir-ne la datació, elaborar una proposta d'interpretació iconogràfica i proposar les causes del cobriment.

Les pintures foren realitzades per Vicenç Mates Guardiola, com a conclusió a la remodelació arquitectònica de la capella del Roser. El treball pictòric data del darrer terç del segle XIX; si bé desconeixem amb exactitud la data d'inici, podem determinar que van finalitzar l'any 1882, data que apareix inscrita a la clau de l'arc d'entrada a la capella. El conjunt formava un cicle pictòric dedicat a l'exaltació de la Mare de Déu i de l'Eucaristia, i les pintures constituïren el principal argument ornamental de la capella fins a la dècada dels anys 30 del segle XX, quan foren cobertes per una capa de pintura monocroma.

Si bé les pintures del Roser de Felanitx no s'han pogut recuperar en la seva totalitat, des del punt de vista històric i artístic, són representatives de la producció pictòrica de caràcter religiós que encara es practicava en el darrer terç del segle XIX, i com a tal, reflecteixen els recursos estilístics i iconogràfics que es potenciaren en el context religiós de la societat mallorquina. Aquesta troballa ens ha permès també aprofundir en la producció pictòrica d'un artista, Vicenç Matas que, si bé ha estat considerat secundari en el decurs artístic del vuit-cents, se'ns revela com a important protagonista en la tècnica de la pintura mural de temàtica religiosa, camp en el qual executà un gran nombre d'obres no exemptes de qualitat.

¹ La intervenció sobre l'immoble ha estat realitzat per Refoart SL., mentre que els elements mobles han estat restaurats per Mitra Restaura SL, sota la direcció facultativa formada per Cristòfol Bennàssar Vadell i Bartomeu Bennàssar Mas, arquitecte i arquitecte tècnic respectivament. El tècnic restaurador ha estat Miquel Vidal. Les anàlisis químiques han estat realitzades per la química Marta Tomàs Rubio. El rector de la parròquia durant la intervenció ha estat Mn. Llorenç Calafat.

1. L'obra pictòrica de Vicenç Matas Guardiola

Vicenç Matas Guardiola (1828-1887) va ser un artista prolífic que treballà com a pintor i escultor. Era fill de l'escultor Rafel Matas, fet que en va determinar l'aprenentatge al taller del seu pare. La seva formació es va completar amb la realització d'alguns cursos a l'Acadèmia de Nobles Arts, on hi apareix matriculat l'any 1840 amb el desig de «*adelantar [en] los principios del dibujo que ha recibido de su padre*».² Desconeixement els cursos i els anys que hi va fer, però el 1845 està documentada la seva primera intervenció en les tasques de decoració de l'església de Pina. En una etapa de maduresa, el 1870 viatjà a Roma; un fet que s'ha vinculat més a les seves conviccions religioses que al seu interès pel contacte amb l'art. Tot i així, seria ingenu pensar que es va sostreure a la influència de les grans obres al fresc, car en alguns dels seus treballs en pintura mural s'evidencia l'atracció per la magnificència romana en les composicions.

El gruix de l'obra de Vicenç Matas s'emmarca en la segona meitat del segle XIX; malgrat això, la seva producció es mantindrà dins una línia estilística fonamentalment neoclàssica, aliena als nous corrents estilístics coetanis. Així doncs, Matas forma part de la que Príam Villalonga classificà com a la segona generació del Classicisme academicista.³

Matas treballà tots els camps de la decoració, tant des de l'escultura com des de la pintura. El més destacat de la seva obra són els programes de decoració al fresc, tots ells es troben vinculats a l'àmbit religiós. Practicà l'obra de taller, però la major part de la seva producció va quedar condicionada, juntament amb la temàtica, a cobrir grans superfícies. La seva activitat apareix vinculada a quasi totes les obres patrocinades per Gabriel Marià Ribas de Pina (1814-1873). Capellà ordenat a Roma, gaudí d'una important formació intel·lectual, i va dedicar part dels seus esforços a millorar i a enriquir iconogràficament les esglésies de diversos indrets de Mallorca, sempre inspirat per una vertadera tasca evangelitzadora. A causa del tancament del Seminari Conciliar de Palma entre el 1836 i el 1845, es va traslladar a Roma per estudiar teologia, fet que li va permetre conèixer de primera mà les grans creacions del Renaixement i del Barroc. Aquests foren els referents estilístics que marcaren els models de les obres que Ribas de Pina va promoure a Mallorca.⁴ Entre les obres patrocinades per Gabriel Ribas, Matas intervingué en la decoració de l'església de Biniali (1847, 1862 i 1868), la decoració i manteniment de l'església de Santa Eulàlia de Palma (1851-1852) i en l'església de Santa Eugènia (1886) on decorà la cúpula amb la representació dels quatre barris del poble entorn de la figura de Santa Eugènia. Els treballs més importants els realitzà a l'església de Sant Cosme i Sant Damià de Pina, executats entre el 1859 i 1875. Durant el mateix període, i al marge del patronatge de Ribas de Pina, s'encarregà de la decoració mural de l'església de Sant Felip Neri, per a la que també va pintar una sèrie de quadres. Realitzà també una sèrie de quadres i escultures per a l'església de Capdellà i el quadre de Sant Antoni abat del retaule major de l'església de Sa Pobra.

² Citat per VILLALONGA, P.: *La pintura mallorquina del siglo XIX desde el clasicismo al eclecticismo*, Palma, 1987, p. 350.

³ Vicenç Matas, juntament amb Fausto Morell, Melchor Umbert i Bartolomé Bordoy, es mantindrien fidels a la pintura emmarcada en les formulacions del classicisme academicista i amb una actuació centrada en la pintura religiosa, amb alguna incursió en el retrat. VILLALONGA, P.: *La pintura mallorquina...*

⁴ Per a una aproximació a la personalitat i a la trajectòria vital de G. M. Ribas de Pina, són referents els estudis de P.J. Llabrés, especialment LLABRÉS, P.J.: *La iconografía de l'església de Pina (Mallorca)*, Palma, 2006.

La participació de Vicenç Matas a les obres de restauració de l'antic convent dels trinitaris està documentada entre 1858 i 1875. Vallori (2003) presenta una relació de les nombroses obres de decoració mural, però també la realització de quadres i retaules. Els diferents àmbits de l'església estan dedicats a l'advocació de Sant Felip Neri. Tot i així, la iconografia mariana pren un pes important amb la representació de la Mare de Déu de Lourdes i la Verge de Vallicella. Un esment especial requereix la capella del Diví Amor, dedicada a l'exaltació de les ordres i a les diferents comunitats religioses.

La darrera obra atribuïda a Matas és la volta de l'església de sant Vicenç Ferrer del convent de sant Domingo d'Eivissa, l'any 1884. A la volta representa la Glòria en grups d'àngels, patriarques, verges i confessors, envoltats de núvols. El presbiteri està dedicat a l'apoteosi de Sant Vicenç Ferrer.

L'obra realitzada per Vicenç Matas a l'església de Sant Cosme i Sant Damià de Pina té una gran transcendència en la seva trajectòria artística. Tant el programa iconogràfic com la mateixa experiència, serviran de base per a l'execució de la decoració pictòrica de la capella del Roser de l'església parroquial de Felanitx.

L'any 1859 Vicenç Matas va iniciar els treballs de decoració al fresc de l'església de Sant Cosme i Sant Damià de Pina. El gran abast de la tasca i la complexitat del programa van requerir la inversió de molts anys de feina, que van culminar el 1875. Matas va actuar com a executor d'un programa iconogràfic elaborat per Gabriel Marià Ribas de Pina explicitat en el seu manuscrit *Descripción del modo como debe estar la nueva iglesia del lugar de Pina* redactat l'any 1871.⁵ El manuscrit conté part de la memòria constructiva i estableix les instruccions que s'han de seguir per a la finalització del projecte. Hi descriu també el programa iconogràfic coherent i unitari, reflex de la seva espiritualitat, centrat en l'exaltació de la Verge, la referència a l'Eucaristia i la presència dels sants Cosme i Damià, titulars de l'església juntament amb la Verge de la Salut.

Les pintures murals realitzades per Matas abasten gairebé la totalitat de l'església. El programa marià és present en tots els àmbits de l'església, a través d'al·legories o amb la representació d'escenes bíbliques. El tema central està dedicat a la Coronació de la Verge, que ocupa la cúpula del creuer. A les petxines es representen les virtuts teogonals. A partir d'aquí, el programa es desenvolupa en tota la coberta de la nau, a través d'una extensa iconografia derivada de les alabances contingudes a la Lletania Lauretana. La iconografia dels sants Cosme i Damià apareix bàsicament a les llunetes i també en diferents punts de l'església. El presbiteri està reservat als martiris, als frescos al·lusius al dogma de l'Eucaristia (escena d'Elies confortat amb el pa i l'aigua i la més explícita de Crist ressuscitat oferint el seu cos a dos deixebles). La volta està dominada per la Verge com a Reina dels Apòstols. A les capelles laterals el programa és més variat, amb advocacions marianes (Verge del Carme o la del Rosari.), devocions populars (sant Isidre, sant Antoni i la Puríssima i el Sant Crist), sants i beats mallorquins (el beat Ramon Llull, el beat Alonso Rodríguez i la beata Catalina Thomàs). En el mur del cor es representa el darrer regne, el de tots els Sants, on hi ha un estol de santes, que representen a les comunitats femenines religioses i també hi apareix Pius IX, qui l'any 1854 va proclamar el Dogma de la Immaculada Concepció.

⁵ El document es conserva a l'Arxiu General de les Filles de la Misericòrdia, i va ser una font fonamental per a J. M. Llabrés en la tasca d'identificació de la iconografia a LLABRÉS, P.J.: *La iconografia...*

Príamo Villalonga⁶ va establir la relació d'aquest programa iconogràfic amb la ideologia contrareformista; tot i la seva llunyania temporal, l'autor del projecte evidencia la proximitat espiritual, basat en els mateixos principis litúrgics, i reflectit amb el caràcter propagandístic i evangelitzador de la dedicació iconogràfica de l'església de Pina.

Les pintures de Vicenç Matas presenten uns trets estilístics i compositius que repetirà en intervencions posteriors. Es tracta de composicions sempre centralitzades a partir de la figura principal, envoltades per grups de personatges, que es disposen a manera d'orla decorativa. Els espais entre els personatges, s'omplen de querubins i d'àngels, en general, només insinuats, entre núvols, de manera que el conjunt té una gran força decorativa. La definició formal i estilística està fortament influïda pels models de l'ortodòxia classicista. Tot i així, Matas no aconsegueix dotar el conjunt de la precisió formal i l'aplicació acurada del color. Villalonga valorà la intervenció a Pina com a la d'un decorador, ja que la seva producció es relaciona amb el treball inherent a les tasques de decoració.⁷

2. La capella del Roser de l'església de sant Miquel (Felanitx)

La capella dedicada a la Verge del Roser fou aixecada a principis del XVIII (1727-1730) segons plànols de Joan d'Aragó. Anteriorment, el 1569, està documentada l'existència d'una capella dedicada a la Mare de Déu del Roser. Per tant, la devoció al Roser a Felanitx s'inicià dins el context propi de la Contrareforma i es va mantenir fins ben entrat el Segle XIX.⁸

El Roser, constitueix la tercera capella de l'evangeli, de l'església parroquial de Sant Miquel de Felanitx. El temple actual és conseqüència de la quarta reforma, les obres del qual s'iniciaren a meitats del segle XVI i continuaren de forma desigual fins al segle XVII. És de nau única, set capelles laterals i capçalera absidal tripartida. La coberta de la nau és de voltes de creueria i de quart d'esfera en les capelles laterals. El més destacat del temple és la portada, iniciada en posterioritat a l'any 1605 -a criteri de S. Sebastián (1973; 82)-, en la que intervingué Joan Sagrera, seguint el model de portada absidal introduïda per l'escultor Antoni Verger a la Seu. La singularitat de l'església deriva de la monumental escalinata d'accés i de la definició del coronament de la façana; annex bastit en el segle XVIII, seguint la traça signada pel caputxí Caietà de Mallorca el 1764. D'un barroc formalment madur i d'exaltació contrareformista, forma un gran frontó de definició mixtilínia, subdividit interiorment i flanquejat per dues piràmides vignolesques, tot rematat al bell mig per una custòdia monumental.

La capella del Roser es caracteritza per un classicisme més auster. La planta és de creu grega, gairebé quadrada ja que els braços són molt curts. El creuer està cobert amb una cúpula de vuit paraments amb llanternó. El tambor que la suporta descarrega sobre les petxines formades entre els arcs de mig punt que arranquen de l'entaulament, sobre les pilastres de l'alçat. Abans de la restauració tota la capella es trobava revestida amb una pintura de color ocre clar. Des de la llanterna fins a l'entaulament i també a les pilastres

⁶ VILLALONGA, P.: "La iglesia de los S.S. Cosme y Damián de Pina en Algaida (Mallorca) : programa constructivo e iconográfico", *Mayurqa*, 21, 1985, p. 327-391.

⁷ VILLALONGA, P.: "La iglesia de los S.S. Cosme..."

⁸ «Des de temps molt antics, tots els primers diumenges hi havia processó en la que aportaven la figura de la Verge baix aquella advocació, existint piadoses fundacions pel seu culte, un dels més preferits pels nostros avantpassats», BORDOY OLIVER, M.: *Història de la ciutat de Felanitx*, II, Felanitx, 1920, p. 71.

existia una alternança de falsos estucs imitant marbre, de calç, de colors ocre en els elements més verticals i rosat als horitzontals. Les pilastres amb capitell corinti daurat i motlures de fusta també daurades. La copinya també estava ornamentada amb remats de fusta daurada. Als paraments plans de l'entaulament es repetia el mateix estuc que a la resta de l'església, de color blanc amb junta marcada pintada de color marró. La soclada es folrà amb pedra de Santanyí.

2.1. Les reformes de la capella del Roser

En el primer quart del segle XVIII els confreres consideraren necessari traslladar i engrandir la capella, en el lloc on hi havia la de Sant Sebastià. Per això, va ser necessària l'adquisició d'una parcel·la i unes cases annexes a l'església. Després de diversos problemes, l'any 1727 s'inicià la construcció de la capella del Roser. El disseny va ser encarregat a Joan d'Aragó, arquitecte i retaulista, prou reconegut a les hores pels seus treballs a la Seu (retaula de la Immaculada, 1742), a sant Francesc de Palma (retaula major) i a sant Agustí de Felanitx (retaula major, 1748). Les obres de la capella van ser executades pel mestre picapedrer Martí Bauçà, natural i veí de Palma, pel preu de 775 lliures, tal com consta en el contracte signat el 3 d'octubre del 1727, redactat davant del notari Valentí Terrés.⁹ A causa dels problemes de finançament, les obres es perllongaren fins al 26 d'agost de 1729, data en la qual, el Vicari General beneí la capella.¹⁰

2.1.1. La reforma del segle XIX

L'any 1864 fou nomenat rector Sebastià Planas Bordoy, natural de Felanitx. Durant el seu període al cap de la parròquia es dugueren a terme una sèrie de reformes a l'església, algunes de les quals afectaren la capella del Roser. La més important va ser, sens dubte, la que va consistir en rebaixar el sòl de la nau, per tal d'augmentar la sensació d'altura de l'església. La situació més elevada de la capella del Roser, va fer necessària la construcció de cinc esglaons per salvar el desnivell entre aquesta i la nau.

L'any 1882 es va emprendre una reforma arquitectònica i decorativa de la capella del Roser. L'anivellació del sòl amb la nau va suposar la supressió de les quatre capelles laterals, però els resultats no van ser els esperats, ja que les proporcions de la capella es van desequilibrar, donant la sensació, segons els testimonis de l'època, d'estar sobre "xanques".¹¹ La reforma va implicar també, la supressió de la galeria superior i l'escala de caragol que hi donava accés. El cost total de les obres fou de 5.750 pessetes i la reforma s'inaugurà el 26 de novembre de 1882.

Enllestida la reforma arquitectònica, s'inicià la renovació del programa decoratiu del Roser,¹² que va consistir en la inclusió de nous retaules i en la decoració de pintura mural en les parts superiors de la capella. Els sants de les capelles suprimides -sant Tomàs d'Aquino, sant Francesc Xavier, sant Joaquim i santa Rosa de Llima- es reubicaren als quatre costats de la capella i els retaules originals foren substituïts per altres quatre de nova fàbrica: Cor

⁹ XAMENA FIOU, P.: *Història de Felanitx*, II, Mallorca, 1975, p. 115-116.

¹⁰ BERARD, J.: *Viaje a las villas de Mallorca*, Palma, 1789, p. 150-151.

¹¹ BAUZÀ ADROVER, C.: *Historia de Felanitx*, Palma, 1921-1948, p. 272.

¹² BORDOY OLIVER, M.: *Història...*

de Jesús, Santa Teresa, Sant Francesc Xavier i Sant Lluís.¹³

La decoració pictòrica s'encarregà al pintor Vicenç Matas, el qual, a les hores, estava en plena maduresa i, com hem comprovat, venia avalat per una prolífica carrera com a decorador de pintura mural. La seva actuació se centrà en la decoració de les llunetes dels murs perimetrals, les petxines i la cúpula, seguint un programa iconogràfic inspirat pel seu treball a l'església de Pina.

2.1.1. Les remodelacions de la primera meitat del segle XX

Entre 1929 i 1930 es realitzen unes tasques d'embelliment de l'església amb la voluntat de renovar tot l'interior tant de la nau central com de les capelles. S'estuquen les parets, es remodelen algunes peces d'orfebreria, es cobreixen amb vitralls alguns dels finestrals i es canvien part dels bancs, fent-los nous i més còmodes *"con todas aquellas comodidades que hoy ofrecen a los fieles en las iglesias de categoría"*.¹⁴

Probablement és en aquest període quan es cobreixen les pintures de la volta. Una de les causes que ho podrien haver motivat és la manca d'una capa de preparació sota les pintures, com s'ha pogut comprovar en el moment de la restauració. Això hauria provocat el ràpid deteriorament de les pintures, més exposades a l'acció incisiva de la humitat, que va tenir com a resultat irremediable l'esvaïment d'algunes de les imatges.

2.2. Anàlisi iconogràfica i estilística

L'anàlisi iconogràfica ens ha permès determinar que les pintures que cobreixen els arcs de tancament de les capelles laterals de la capella del Roser, recreen la institució de l'Eucaristia. Mentre, la cúpula i les petxines estan dedicades a l'exaltació de la Mare de Déu com a Reina del cel. Les diferents escenes no són, però completes. El precari estat de conservació, causat per les humitats i per la capa de pintura que es va aplicar per a cobrir-les, han provocat la desaparició d'un important nombre de personatges i atributs. Tot i així, l'acurada restauració ha permès recuperar i identificar alguns dels elements iconogràfics fonamentals. Per a la seva identificació i interpretació ha estat essencial l'estudi de Pere Llabrés (2006) sobre les pintures al fresc de l'església dels Sants Màrtirs Cosme i Damià de Pina. Cal indicar que a Felanitx, a diferència de les pintures de Pina, les escenes no incorporen el títol identificatiu. Així mateix, la degradació de les pintures, dificulta l'anàlisi formal, que ha de ser molt general, sense que es puguin apreciar els detalls d'estil més enllà dels aspectes gestuals.

2.2.1. La decoració dels arcs

A l'altar major de la capella, dedicat a la Mare de Déu del Roser, hi ha la representació de l'Anunciació. Es desenvolupa a l'interior de l'arc, de manera que la Verge i l'àngel estan enfrontats, flanquejant l'altar. A sobre, ocupant la zona central de l'arc, hi ha representat l'emblema del Roser, format per una corona de roses de la que penja un rosari.

La part superior es completa amb la representació pictòrica d'Elies confortat amb el pa i una gerra d'aigua, per prosseguir el pelegrinatge cap a l'Horeb (1 Re 19, 5-8); aquesta

¹³ Els retaules que no es posaren un altre cop a la capella es traslladen a l'església de l'Horta.

¹⁴ *El Felanitgense*, 12 d'abril de 1930.

escena es considera com a la precursora de l'Eucaristia. Elies apareix descansant, en un paisatge boscós, en el moment en què se li apareix un àngel. La composició està condicionada per la rosassa que ocupa el centre de la lluneta. A sota, en al bell mig de la composició, hi ha el pa i la gerra estilitzada, flanquejats per Elies, jacent i de perfil, i l'àngel d'esquena, que dirigeix la mirada del profeta.

L'escena següent representa el Sant Sopar, el moment de la institució de l'Eucaristia. Està situat sobre l'arc que dona accés a la capella. La composició segueix els esquemes tradicionals i, probablement, pren com a model els gravats del segle XVIII. Els apòstols es distribueixen al voltant d'una taula rectangular, amb Jesucrist com a figura central beneint el pa. A l'esquerra de Crist, recolzat sobre la seva espatlla, apareix sant Joan i, a l'extrem de la taula, Judes amb la bossa dels diners a la mà. L'escena està il·luminada per un salomó a la part superior i sobre la taula, la vaixel·la habitual en aquestes representacions. Tot i la frontalitat i el hieratisme de l'escena, l'artista recrea la il·lusió de profunditat amb la gestualitat de les mans i amb el joc de les ombres projectades pels objectes damunt la taula.

Segons Pere Xamena¹⁵ en la lluneta següent, s'hi representa a Pius X donant la comunió. Ja que aquell fou Papa entre els anys 1903 i 1914, i, per tant, posterior a Matas, Xamena atribueix aquesta obra a Pedro Caffaro que la realitzaria cap a l'any 1930. Malgrat tot, i a falta de documentació escrita que corrobori aquesta afirmació, nosaltres pensam que aquesta obra pot ser del mateix Matas, ja que tècnicament i estilísticament és molt semblant a la resta del conjunt. En aquest cas, evidentment, no es tractaria de Pius X, sinó d'un Papa anterior, tal vegada de Pius IX que fou Papa entre 1846 i 1878. A més, tal com hem explicat, l'any 1930 es cobreixen totes les pintures i, per tant, seria il·lògic crear una pintura nova al mateix moment en què es decideix cobrir-les.

2.2.2. Les pintures de les petxines

L'espai de transició entre els arcs perimetrals i la cúpula, està dedicat a la virtut cristiana. Les quatre petxines estan decorades amb les al·legories de les tres Virtuts Teològals i les Obres Bones. Les imatges apareixen emmarcades dins una orla circular de la que pengen garlandes amb motius vegetals, que s'estenen per tot l'espai triangular. Per a la representació de les al·legories, Matas es va cenyir al model que ja havia plantejat a Pina; però a Felanitx va introduir petites modificacions que van imprimir un major dinamisme, tant en el plantejament compositiu com en el gestual de les figures femenines.

L'Esperança apareix vestida de verd, porta corona de flors i dirigeix la mirada cap al cel, d'on ho espera tot. Al seu costat vola un colom, record del que va veure Noè com a senyal de la fi del diluvi, i a la esquerra porta una àncora, símbol d'esperança. La Fe vesteix de blanc, com a prova de la puresa dels misteris, i mostra els símbols del dogma de la fe cristiana amb el cap i els ulls coberts pel vel. Amb la mà dreta alça l'Eucaristia, el gran "misteri de la Fe"; amb l'esquerra sustenta els Evangelis. El posat és de matrona clàssica, vestida amb túnica esponerosa, formant plecs elegants que rellisquen entre les cames. Està asseguda, però no relaxada i els gestos són contundents. La Caritat porta vestit i mantell vermells, el color del foc, i del cap li surten flames com a mostra de l'amor a Déu.

¹⁵ XAMENA FIOU, P.: *Visita a l'Església parroquial de Sant Miquel de Felanitx*, Felanitx, 1989, p. 23.

Entre els seus braços, empara a dos nins com a mostra de la caritat envers el proïsome. En aquest cas, Matas va resoldre prou bé una de les al·legories més complexes pel fet d'incorporar tres personatges, tant a nivell compositiu com per la major dificultat tècnica que imposava l'espai de la petxina. L'al·legoria de les Obres Bones, és representada com a una matrona, elegantment presentada amb un vestit cenyit a la cintura, de color morat; el de la modèstia i de la mortificació. Asseguda, descansant sobre una cornucòpia farcida de flors, amb el cap velat però amb la cara descoberta, es contempla en un mirall.

2.2.3. El cicle iconogràfic de la cúpula

La cúpula està plenament dedicada a la Coronació de la Verge. La iconografia deriva de la Lletania Lauretana, instituïda a finals del segle XVI en honor a la Mare de Déu de Loreto. Al voltant de la imatge de Maria, un estol de personatges distribuïts d'acord amb les invocacions de la lletania: Reina dels Àngels, dels Apòstols, dels Patriarques, dels Profetes, dels Màrtirs, dels Confessors, de les Verges i de tots els sants. Les escenes ocupen el terç inferior de cada un dels vuit segments en què es divideix la cúpula semiesfèrica.

El cicle iconogràfic s'inicia amb la imatge de la Verge, vestida de blanc amb túnica blava, ja coronada i amb el cap envoltat per dotze estrelles i un ceptre a la mà. Està asseguda sobre una trona de núvols i envoltada d'àngels. La representació ocupa el lloc preeminent de la capella i es desenvolupa sobre l'altar de la Mare del Déu del Roser.

A partir d'aquesta, les escenes dels set segments restants, són independents i estan vinculades a la central a partir de l'ofrena de la corona a la Verge. En cada una de les escenes hi ha un àngel anunciant la bona nova als diversos estadants del cel.

Partint de la Verge Coronada i seguint un ordre de lectura de dreta a esquerra hi ha les següents advocacions:

-Reina dels Àngels. Tot el plafó està cobert de querubins i d'àngels músics, que porten instruments com l'arpa, la bandúrria i la flauta. Al centre de la composició, l'arcàngel Sant Miquel, patró de l'església, que porta una corona com a ofrena a la Verge.

-Reina dels Patriarques. Aquest conjunt englobaria els patriarques de la Primera Aliança i els més notables fundadors dels ordres religiosos. Podem identificar Adam i Eva, situats a l'extrem dret; sant Josep, al centre del plafó; i, formant un grup a l'esquerra, els fundadors dels ordres religiosos: sant Domingo de Guzman, sant Benet i sant Francesc d'Assís. La resta de personatges no es poden identificar donada la pèrdua dels seus elements identificatius, però seguint el model marcat a Pina, es podria tractar de Noè, Isaac, Rebeca, Sara, Jacob, Sant Joaquim i Santa Anna, entre d'altres. Compositivament, la representació és interessant i dinàmica, ja que Matas va distribuir els personatges en registres superposats i formant grups delimitats gestualment, de manera que Sant Josep ocupa un lloc privilegiat, com el més important referent patriarcal.

-Reina dels Profetes. La composició s'estructura entorn un personatge central: Jesús, que és representat frontalment, amb túnica vermella i actitud solemne. Els profetes es distribueixen en dos grups, a manera de garlanda entorn Jesús. Hi ha Sant Joan Baptista, vestit amb la pell de mè i portant la creu que el caracteritza. Una vegada més, la pintura ha patit les conseqüències de les humitats, per això les figures no es poden identificar clarament. De tota manera, no és arriscat afirmar que Moisès encapçala el grup de profetes

situat a l'esquerra, per la característica barba, el gest de predicació amb el braç dret alçat i la mà assenyalant el cel, mentre que a l'altra mà hi portaria les Taules de la Llei.

-Reina dels Apòstols. Centrant la composició hi ha sant Pere, amb les claus a la mà dreta i oferint la corona amb l'esquerra. També es poden identificar a Sant Joan i a sant Jaume, en primer pla i en un registre inferior, vestit com un pelegrí.

-Reina dels Màrtirs. Al centre de la composició trobem a sant Esteve, el primer dels màrtirs cristians, representat com un jove imberbe, vestit amb dalmàtica de diaca i una palma a la mà dreta, mentre que a l'esquerra porta la corona. A l'esquerra apareix Sant Sebastià, representat com un soldat amb les fletxes del seu martiri a les mans, seguint el model de l'església de Pina. Al seu costat hi ha la figura d'un papa, de difícil identificació per la manca d'atributs. Aquest planell va patir molt per les humitats, per això les figures gairebé s'han esvaït.

-Reina dels Confessors. Una congregació de bisbes confessors, sants i un papa, sota l'acció de l'àngel, formaven un dels panells més treballats, però a la vegada degradats, que no fan possible ni la identificació ni la valoració estilística. Seguint la iconografia marcada per la lletania es podria tractar de la Reina de tots els Sants o Reina de les Verges.

Conclusions

El seguiment dels treballs de restauració de les pintures, l'anàlisi iconogràfica i estilística, juntament amb la recerca documental, amb un període que s'inicia amb la construcció de la capella l'any 1730 i es tanca ben entrat el segle XX, ens han permès extreure una sèrie de conclusions. En l'estat actual dels coneixements, podem afirmar que no hi ha cap element que ens permeti pensar que la capella del Roser va estar decorada amb pintures al fresc, abans de la intervenció de Vicenç Matas.

El deficient estat de conservació de les pintures provoca vertaderes dificultats en la identificació dels personatges i en la valoració estilística, per la qual cosa, les afirmacions que s'han fet en aquest estudi -més enllà dels fets evidents-, se situen, per ara, al context de la hipòtesi.

Des del punt de vista iconogràfic, la capella del Roser de Felanitx recrea un repertori basat en l'exaltació de la figura de la Mare de Déu i de l'Eucaristia. La selecció de les escenes ens fa pensar que Matas va prendre com a referent el programa que decora l'església de Sant Cosme i Sant Damià de Pina. Matas aprofita la divisió de la cúpula del Roser en vuit segments per recrear les mateixes escenes que cobreixen els trams de la volta de la nau de Pina. Això implicà els canvis en la composició; del format centralitzat es passà al de la superposició de registres. Per a la decoració de les petxines optà per reproduir la mateixa iconografia de les virtuts teologals. En conclusió, tal com va interpretar Villalonga en el cas de Pina, la capella del Roser de Felanitx reproduïx un programa contrareformista, que s'havia iniciat a finals del segle XVI a la portada de la Immaculada de la Seu. Així doncs, la iconografia plantejada i la tècnica utilitzada permeten aprofundir en alguns dels debats artístics generats en el segle XIX: iconogràficament marcat per la indefinició de reiterar temes del passat o optar per la introducció de noves devocions i dogmes; per altra, utilitzar tècniques adequades per il·lustrar el missatge religiós i adoctrinar, abans que seduir.¹⁶

¹⁶ Veure CANTARELLAS, C. al pròleg de LLABRÉS, P.J.: *La iconografia...*, p. 11-14.

La nova capella del Roser no va gaudir entre els fidels de l'èxit esperat. Tal vegada, seguint a Cantarellas, perquè en el segle XIX havien oblidat el llenguatge, en particular l'al·legòric. Per altra banda, cal tenir en compte que, probablement a principis del segle XX, la capella ja oferia un avançat estat de degradació, motiu pel qual s'imposaria la necessitat de cobrir les pintures amb una capa monocroma.

Pel que fa a l'artista, tot i que Vicenç Matas va ser un artista prolífic, ha estat considerat per la historiografia un autor secundari i de qualitat discutible. J. M. Quadrado el va descriure amb els següents termes: «un modesto pintor mallorquín (...), más ducho en concebir que en ejecutar». Per la seva part, Villalonga, no millora la valoració de l'artista, justificant la manca de qualitat de la seva obra i determinant que pot ser considerat com a simple decorador, ja que la seva producció es relaciona amb el treball inherent a les tasques de decoració.¹⁷

A la llum dels coneixements actuals, consideram que convé millorar la valoració de l'obra pictòrica de Vicenç Matas. Cal tenir en compte que, quan es va fer el primer estudi de les decoracions de la parroquial de Pina, les pintures presentaven un estat de conservació deficient, fonamentalment a causa de les condicions tècniques amb les que Matas va dur a terme els treballs: els frescos es realitzaren amb pintura a l'oli, directament damunt el marès, sense capa de preparació. Unes condicions tècniques que, per altra banda, comparteixen també les pintures del Roser de Felanitx. En definitiva, la restauració de les pintures de l'església de Pina, entre 1997 i 2000, va permetre a Pere Llabrés analitzar els detalls en l'execució de les figures, valorar la complexitat de les composicions i, en definitiva, millorar la consideració estilística del seu autor.

La recuperació de les pintures de la capella del Roser de la parroquial de Felanitx permeten, així mateix, aprofundir en el coneixement del pintor i ampliar l'espai d'anàlisi sobre alguns dels debats artístics generats al segle XIX.

17 VILLALONGA, P.: *La pintura mallorquina ...*, p. 368.

Fig. 1 *Bones obres*

Fig. 2 *Fe*

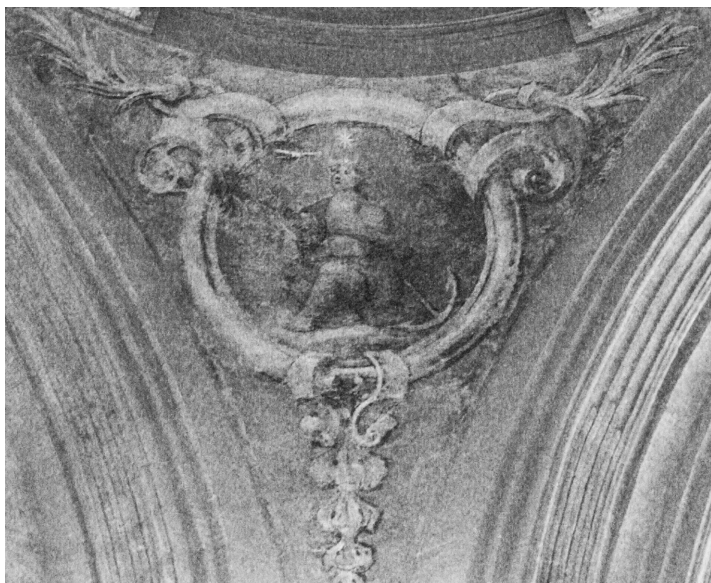

Fig. 3 *Esperança*

Fig. 4 *Virtuts*. Virtuts teogonals representades a les petxines que sostenen la volta

Fig. 5 *Plafó Reina*

Fig. 6 *Plafó Sants*

Dos dels plafons que representen els estadants del cel

Fig. 7 *Sant Sopar*. Secció de la capella on es poden veure la lluneta dedicada al sant Sopar, les virtuts representades a les petxines i alguns segments de la volta amb la disposició de la iconografia

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

LA PREMSA GRATUÏTA A LES ILLES BALEARS

Joan Josep Matas Pastor

CESAG¹

Resum: La premsa gratuïta a a les Illes Balears és un fenomen relativament recent que no té ni quinze anys d'història. Des del Grup de Recerca d'Història de la Comunicació del CESAG volem apropar-nos a totes aquelles empreses periodístiques que tenen una presència entre la nostra ciutadania i, per tant, han arrelat a la nostra comunitat. La gratuïtat de les publicacions no implica baixa qualitat. Ara bé, totes elles depenen dels anunciants. Analitzam publicacions periòdiques d'informació general i especialitzades, sobretot en temes econòmics i culturals. Aquestes poden ser diàries, setmanals, mensuals i trimestrals.

Paraules clau: Història, comunicació, empresa periodística.

Abstract: Free press is quite a recent phenomenon in the Balearic Islands, it is not even fifteen years old. The CESAG History of Communication Research Group is analysing all press enterprises in our Community. Free publications are not directly linked to bad quality. However, all of them are dependant from publicity. We focus on periodic publications both general information or espezialized. Amongst the lastest, we analyse economic and cultural publication. All of them are daily, weekly, fortnightly, monthly and quarterly publications.

Key words: History, mass media, press enterprises.

Rebut el 25 de maig. Acceptat el 20 de setembre de 2011.

¹ Centre d'Ensenyament Superior Alberta Giménez.

Introducció

A nivell internacional podem dir que la premsa gratuïta va aparèixer l'any 1995 quan dos periodistes Pelle Anderson i Robert Braunerhielm, i l'editora Monica Lindstedt distribuïren el primer exemplar de *Metro* en els transports d'Estocolm. Dos anys després ja comptaven amb periòdics a diversos països. Cal apuntar que a partir de 1999 entraria a l'escenari un nou competidor. L'empresa noruega *Schibsted* va treure al mercat *20 Minutos* a Zurich. Des d'aquest moment, s'inicià una guerra entre ambdues multinacionals per posar-se al capdavant de totes les llistes de difusió de diaris del món. Avui dia, ambdues són multinacionals sòlides. Per exemple, *Metro* compta amb 27 edicions a 16 països i en 15 idiomes, a més d'haver-se convertit en la quarta empresa del món en el sector de la premsa diària, independentment de que sigui gratuïta o no.

La primera experiència de la premsa gratuïta a l'Estat espanyol es produí a meitat dels anys noranta entorn a les grans ciutats de Catalunya, País Basc i València. Més concretament, la irrupció de la premsa gratuïta al nostre estat es produí l'any 1992 amb el *Mini Diario de Valencia*. Ara bé, l'autèntic enlairament s'inicià amb l'arribada de les multinacionals escandinaves abans citades. A començament del nou segle els grans grups espanyols, Vocento i Recoletos, entraren en el mercat dels gratuïts amb nou títols com el diari *Qué!* El darrer en incorporar-se fou el Grup Planeta amb *ADN*.²

La premsa gratuïta ha tingut un creixement exponencial durant els darrers anys i s'ha convertit en un model de negoci que ha sabut aprofitar l'excel·lent situació del mercat publicitari i dels mitjans de comunicació, en general, abans de la crisi econòmica que ens està afectant. Aquesta expansió es deu a factors com l'aplicació de noves estratègies de distribució i l'aparició de noves tendències en els hàbits de lectura i consum dels mitjans de comunicació.³

El cas de les Illes Balears

Segons l'historiador Josep Maria Buades "en l'entorn d'un incipient turisme i amb la voluntat d'oferir informació sobre esdeveniments socials i activitats d'interès turístic es va publicar el setmanari *La Semana mallorquina*, entre els anys 1955 i 1971. Es redactava en castellà, francès, anglès i alemany i es distribuïa gratuïtament".⁴

Ara bé, ens centrarem exclusivament en aquelles publicacions periòdiques gratuïtes que existeixen avui en dia. Segons la Guia de la Comunicació del Govern de les Illes Balears actualment existeixen 10 capçaleres de premsa gratuïta. El llistat és el que a continuació us oferim: *ADN*, *Baleares Sin Fronteras*, *Balearnostrum*, *Cinco Lobitos*, *De Franc*, *Gaceta Náutica*, *Namaste*, *Prensa Pititusa*, *Part Forana* i *Més a Més*.⁵ Hem de tenir present que l'esmentada guia no és exhaustiva i, per tant, el llistat ha de ser completat amb les iniciatives

² ARROYO CABELLO, M.: "Impacto de la prensa gratuita en los jóvenes: algunas claves del fenómeno mediático", a <http://www.comminit.com/en/node/273423> [Data consulta: 1 de febrer de 2001].

³ VINYALS, M.: "Radiografía de la prensa gratuita", *Anàlisi*, 35, 2007, p. 239.

⁴ BUADES JUAN, J.M.: *Intel·lectuals i producció cultural a Mallorca durant el franquisme (1939-1975)*, Palma de Mallorca, 2000, p. 277.

⁵ *Guia de la Comunicació del Govern de les Illes Balears*, a <http://guiacomunicacio.caib.es>, Data de consulta: [22 de febrer de 2011].

comarcals *L'Observador del Pla de Mallorca* i *Mallorca Sud* i la publicació d'àmbit municipal *Palma El Periódico*.

Convé esmentar que a hores d'ara a l'Associació Catalana de la Premsa Gratuïta i Mitjans Digitals (ACPG) hi ha inscrits 31 mitjans associats de les Illes Balears. D'aquests, 18 són publicacions impreses i 13 són digitals. Conjuntament les publicacions gratuïtes arriben a més de 380.000 exemplars mensuals, mentre que els digitals arriben a més de 150.000 usuaris únics. Les publicacions impreses de les Illes associades són les següents: *Baleares sin Fronteras*, *Balear Nostrum*, *De Franc*, *El Bolígraf*, *El Sud de Mallorca*, *GE Excellence*, *l'Hiperbòlic Mallorca*, *L'Observador de Llevant*, *L'Observador del Pla*, *Mas Mallorca*, *Mes a mes*, *Part Forana Llevant-Mitjorn*, *Part Forana Nord-Pla*, *Part Forana Raiguer*, *Part Forana Tramuntana-Ponent*, *Porta per porta*, *Prensa Pitiusa* i *Revista Namaste*.⁶

Per la seva part, els mitjans digitals són: *balearnostrum.com*, *capvermell.org*, *ciutat.es*, *ibdigital.net*, *laveudemallorca.cat*, *mallorcactual.com*, *manacormanacor.com*, *masmallorca.es*, *revistanamaste.com*, *saveu.cat*, *tribunamallorca.cat*, *viufelanitx.com* i *viumanacor.com*.

Segons el Baròmetre de la Comunicació i la Cultura de les Illes Balears en la seva sisena onada de 2010 obtenim un resultat ben escafit pel que fa a la lectura de la premsa diària gratuïta.⁷ Així doncs, només la meitat de la població de les Illes Balears llegeix o fulleja premsa diària. I, no arriba a un 5% d'aquesta llegeix o fulleja diaris gratuïts. Si observam el rànquing dels diaris més llegits, *ADN* es troba en la desena posició. A continuació vos oferim el llistat dels diaris més llegits a les Illes Balears (Taula 1).

Capçalera	Percentatge lectors
Última Hora	28,7
Diario de Mallorca	15,3
Marca	9,4
El Mundo	7,3
Sport	5,4
As	5,4
Diario de Ibiza	5,1
Diario Menorca	3,9
El País	3,7
ADN	2,7
El Mundo Deportivo	2,4
Diari de Balears	2,4
ABC	1,2

⁶ "L'ACPG arriba als 31 mitjans associats a les Illes Balears", *Comunicació 21. El portal català del sector de la comunicació*, 9 de febrer 2011, [Data consulta: 24 de febrer de 2011].

⁷ *Baròmetre de la Comunicació i la Cultura Illes Balears. 6a onada 2010*, Fundacc (Fundació Audiències i Comunicació de la Cultura), gener 2011, p. 7.

Pel que fa a les publicacions setmanals i quinzenals observam que entre les 10 més llegides n'hi ha tres gratuïtes. En la tercera posició, darrera *Pronto* i *Hola*, hi trobam *Baleares sin fronteras*; i, en quart lloc, *Part Forana*. Finalment, esmentar que la dècima posició l'ocupa el setmanari d'informació general *Prensa Pitiusa*. Cal matisar que només un 44,7% de ciutadans de les Illes Balears llegeixen publicacions setmanals i quinzenals. Heus aquí el quadre de les deu més llegides (Taula 2).⁸

Capçalera	Percentatge
Pronto	9,8
Hola	9,4
Baleares sin fronteras	4,7
Part Forana	4,3
Cuore	3,9
Semana	3,5
Diez Minutos	3,2
Lecturas	2,6
Entreviu	2,6
Prensa Pitiusa	2,3

Per altra banda, en el rànquing de les revistes mensuals, només hi trobam *L'Observador del Pla de Mallorca* en una posició molt endarrerida, més concretament, en la posició 49.⁹

Començarem l'anàlisi de la premsa diària gratuïta estatal que té edició pròpia a Mallorca. Ens referim al cas de *ADN Mallorca*. Cal recordar que a nivell estatal *ADN* sorgí el mes de març de 2006 amb una tirada d'un milió d'exemplars i en uns moments de dura competència quan ja existien tres diaris gratuïts de cobertura estatal. Ara bé, des del primer moment aquest apostà per la qualitat d'un diari molt urbà, seriós i molt afincat amb la realitat de cada regió on es distribueix. De fet, la seva estratègia consistí en incorporar socis locals a les ciutats en les que es distribueix. Per tal motiu, compta amb la participació de sis editores regionals: *La Voz de Galicia*, Grup *Joly*, *La Información de Navarra*, *Heraldo de Aragón*, Grup Promotor *Salmantino* i el Grup *Serra*. Les pàgines comuns s'elaboren entre Madrid i Barcelona i l'editora *Página Cero* s'encarrega de l'estructura central del diari per a Madrid, Barcelona i València, ciutats en les que no hi ha socis locals.

ADN, a diferència d'altres diaris gratuïts com *20 Minutos* i *Qué!*, adopta criteris tradicionals de la premsa de pagament a l'hora d'establir les seves seccions, és a dir, el temàtic i el geogràfic, amb una denominació fixa de les seccions i un ordre d'aparició regular.¹⁰

⁸ Baròmetre de la Comunicació i la Cultura..., p. 15.

⁹ Baròmetre sobre la Comunicació i la cultura..., p. 19.

¹⁰ GÓMEZ MÉNDEZ, J.M.; MÉNDEZ MUROS, S.: "La seccionación en la prensa gratuita diaria de Sevilla", *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 16, 2010, p. 182.

Pel que fa a la premsa gratuïta autòctona d'informació general iniciarem el recorregut pel de més recent creació. Ens referim a la publicació mensual *Més a Més Mallorca* que s'inicià el mes de gener de 2011. L'editorial del primer número és una declaració d'intencions i, per la seva importància, el reproduïm íntegrament:¹¹

El nacimiento de una publicación es siempre recibido con interés por aquellos a los que va dirigido, y celebrado con ilusión por quienes lo ponen en marcha y esperan con ansia el mejor de los recibimientos. Este es el caso de Mes a mes. Estas 24 páginas que el lector tiene entre sus manos son el fruto de la ilusión y el esfuerzo de un no reducido grupo de profesionales que confían en ser merecedores del reconocimiento por parte de los lectores, un lector que no siempre encuentra en los medios impresos de esta isla aquello que le puede resultar interesante.

No venimos a sustituir a nadie ni a desplazar a los que ya han sabido encontrar su sitio. Pero creemos en la pluralidad, en la igualdad de oportunidades y en la libertad. Queremos que esta sea nuestra hoja de ruta, nuestra brújula y nuestro compromiso.

Pensamos que solo podremos afrontar esta tarea demostrando un tremendo respeto por los ciudadanos. Sólo desde ese respeto y con un alto grado de autoexigencia, creemos que es posible hallar nuestro hueco en el panorama de los medios de comunicación de nuestra isla.

Hablaremos de política, de economía, de cultura..., pero también de ocio y de aspectos lúdicos y entretenidos de nuestro entorno. La vida son muchas más cosas de las que habitualmente encontramos en las páginas de los periódicos. A menudo, la realidad está muy alejada de las discusiones que tienen lugar en el Parlament, el Consell o el Ajuntament.

Intentaremos reflejar esto en nuestras páginas y buscaremos sorprender. Seremos bilingües con la misma naturalidad con que lo es nuestra sociedad; manejaremos un diseño que, estamos seguros, no pasará desapercibido ni dejará indiferentes a quienes lo quieran analizar.

Y es que nos revelamos ante la posibilidad de resultar obvios y previsibles; también huiremos de la complacencia, y confiamos en lograr una aceptación que nos mantenga mucho tiempo puntuales a nuestra cita mensual con los lectores.

La vida está en la calle. Como nosotros.

Les seccions fixes amb els seus responsables són les següents: editorial i cartes al director, Miquel Martorell i Roig (editor i director de la publicació); *Va de ball*, Joan Petit; *Gastronomía y Vino*, José A. de Haro; *Viajar*, Silvia Riera; *Comarcas*, Juan José Marí; *Consejo del Abogado*, Eduardo Vila; *¿Sabías qué?*, Isabel Gomila; *Antigüedades*, Daniel Cota; *Jardinería*, Juanan Vidal; *Espectacles i Cultura*, Jaume Sureda; i, finalment, Mónica Cervero, *Deportes*.

A l'equip de professionals abans esmentat hi hem d'afegir a Josep Bauzá, com a director de Manacor i comarca, a Manolo Moreno, com a director comercial, a Antoni Bernat, com a assessor internacional i a Ángel Guzmán en el càrrec de director adjunt.

N'han sortit al carrer tres números tenint com a eix bàsic el ciutadà i la proximitat. De l'anàlisi de contingut hi traspua una mescla d'informació i entreteniment a través de l'ús de diversos gèneres periodístics com el reportatge, la crònica, la notícia i l'entrevista.

Unes altres publicacions periòdiques gratuïtes, però de caire comarcal són *L'Observador del Pla de Mallorca*, *L'Observador del Llevant de Mallorca* i *Sud de Mallorca*. Totes tres pertanyen al mateix grup editor amb seu a la Plaça de la Constitució de Manacor. La primera va dirigida als habitants dels catorze municipis que integren la Mancomunitat del

¹¹ "Un gran respeto por los ciudadanos", *Més a Més Mallorca*, 1, p. 2.

Pla de Mallorca i a tots els interessats en el que succeeix en aquesta comarca. És una publicació que té una vida de més de sis anys. La seva tirada és de 5.000 exemplars, en format *offset*, a tot color, distribuïts a 300 llocs dels diferents pobles (ajuntaments, pacs sanitaris, centres culturals, forns, botigues, supermercats, bars, bancs i caixes d'estalvis). Està redactat íntegrament en la nostra llengua. Les seves seccions són diverses, amb entrevistes, notícies de la comarca i dels municipis, cuina, agenda, la col·laboració de periodistes i escriptors en la secció d'opinió i amb una especial atenció a l'agricultura i la ramaderia, amb les pàgines "Suplement Món Agrari i Natura del Pla de Mallorca".

L'Observador del Llevant de Mallorca és una publicació setmanal d'informació general de la comarca del Llevant de Mallorca. Va dirigida als habitants dels cinc municipis que la integren: Artà, Capdepera, Manacor, Sant Llorenç des Cardassar i Son Servera. La seva tirada és de 5.000 exemplars distribuïts a 400 llocs dels diferents pobles. També està escrita íntegrament en català de Mallorca. Les seves seccions són gairebé les mateixes que l'anterior amb una especial atenció a l'agricultura i al medi ambient, així com les fires, mercats, artesanía, comerç i indústria de la comarca.

El *Sud de Mallorca* també és una publicació d'informació general de la comarca del Migjorn de Mallorca i va dirigida als habitants dels municipis de Campos, Felanitx, Lluçmajor, Santanyí i Ses Salines. Fa més de sis anys que surt al carrer i la seva tirada també és de 5.000 exemplars, distribuïts a 300 llocs dels diferents pobles. Està escrita íntegrament en català de Mallorca i amb les mateixes seccions de les altres dues publicacions. Ara bé, té unes pàgines especials que duen per títol "Coses del Migjorn. Suplement d'agricultura, pesca, fires, mercats, comerç i indústria".

També d'informació general són les publicacions *De Franc*, *Part Forana*, *Palma El Periódico* i *Prensa Pitiusa*.

De Franc inicià el seu camí el mes de novembre de 2002 com a publicació setmanal fins a finals de gener de 2010. De fet, a partir del número 335 de 20 de gener de 2010 i fins a l'actualitat es reconvertí en una publicació quinzenal. És editada per *Medios Multimedia de Manacor SL* i el seu director és Pep J. Bauçà. Des de l'any 2006 es poden consultar els exemplars de la revista *on line* a l'adreça www.defranc.com. Inicialment es distribuïa de bústia en bústia, però això provocava que molts exemplars es perdessin per ses bardisses. A partir de llavors es va fer la distribució a través de dispensadors situats a botigues, supermercats, bars, hospitals i centres de salut de la comarca del Llevant.

El setmanari d'informació general *Prensa Pitiusa* començà la seva trajectòria l'any 2007. Fins avui n'han sortit al carrer 210 números. Actualment, està gestionat per la societat *Periódico de Ibiza y Formentera SL* i pertany al Grup *Prensa Pitiusa*. A aquest grup també hi pertanyen Ràdio Èxit i Televisió d'Eivissa i Formentera.

Estam davant l'únic periòdic gratuït que existeix a Eivissa i Formentera, amb una tirada de 15.000 exemplars, 10.500 lectors diaris –segons l'estudi de març de 2010 de l'Institut Balear d'Estadística-, 72.000 lectors per edició i 4.000 punts de distribució a les illes.¹²

La publicació quinzenal *Part Forana* pertany al Grup Canal 4 i està editat per l'empresa

¹² <http://www.prensapitiusa.com/acerca-de/> Data de consulta [7 de març de 2011].

Mitjans de Comunicació S.L. Es fan quatre edicions comarcals diferents; això és Raiguer, Llevant-Migjorn, Nord-Pla i Tramuntana-Ponent. Cada una d'elles té una tirada de 10.000 exemplars, 24 pàgines i 100% color. A part de la secció específica de la comarca de la part forana corresponent, les quatre edicions compten amb les seccions següents: actualitat, política, economia i societat, cultura, esports, comunicació, pàgines temàtiques, agenda de cada comarca, cinema, televisió, entre d'altres.¹³

L'empresa editora abans esmentada, Mitjans de Comunicació S.L., també edita la publicació quinzenal *Ciutat*, amb una tirada de 15.000 exemplars, 56 pàgines i 100% color. Les seccions més importants de la publicació són locals, reportatges d'actualitat i els esports. Aquest va néixer a finals del 2001, amb una edició a Palma. L'any 2003 ja comptava amb tres edicions més a Inca, Manacor i Marratxí, totes elles editades a color en paper diari, de periodicitat mensual amb 24 planes d'informació diferenciada i altres 12 comunes a les quatre edicions. El projecte *Ciutat* neix sota les ales del grup de comunicació representat pel Canal 4, la televisió local de Palma amb més història, nascuda l'any 1986. Les quatre edicions del *Ciutat* declaraven l'any 2003 una tirada mensual de 55.000 exemplars, tot i que el control de l'OJD només arribava als gairebé 35.000 que es repartien per Palma.

L'origen del grup l'hem de situar l'any 1998 a Inca quan Miquel Pol, home provinent de la banca i que no tenia cap experiència en cap projecte periodístic, treu al carrer la capçalera *Set Dies*, un setmanal d'informació general de Palma, i *Part Forana*, amb una edició comarcal. Poc després ja s'editaren quatre edicions diferenciades comarcals més, fent un total de cinc: Tramuntana, Raiguer, Llevant, Nord i Palma. Val a dir que la capçalera *Part Forana* del Raiguer s'inicià amb una edició cada 15 dies i un tirada de 15.000 exemplars. L'any 2003, les cinc capçaleres arribaren a les 40 pàgines, gairebé la meitat d'elles a color. Les cinc edicions, fetes a la redacció central d'Inca, varen incloure notícies diferents segons la comarca, però les 60.000 còpies de cada exemplar duïen un encartament de notícies generals sota el nom de *El Crisol*.¹⁴

Fins ara hem analitzat les publicacions gratuïtes d'informació general. Ara ens endinsarem en el món de les publicacions gratuïtes temàtiques, és a dir, aquelles que van adreçades a un públic molt concret.

En primer lloc, la població immigrant que resideix a les Illes Balears té al seu abast des de l'octubre de 2003 la publicació mensual *Baleares Sin Fronteras*. Des del mes de gener de 2006 té la seva versió digital www.baleares-sinfronteras.com. El seu fundador i director és el periodista colombià Juan Pablo Blanco Abadia que prèviament havia dirigit el també mensual gratuït *Planeta Latino*, editat pel Grup Cobes i del que es hereva l'actual publicació. Aquesta declarava una tirada de 10.000 exemplars.

L'objectiu editorial de *Baleares Sin Fronteras* és la integració dels immigrants que resideixen a les Illes Balears, que de partida, es converteixen en el seu principal públic objectiu. Una eina fonamental per a la integració són les trobades de lectors de la publicació a diferents pobles de les illes i que es fan amb la intenció d'exposar problemes d'integració i facilitar-ne la seva resolució. L'esperit d'integració que proposa la publicació ve reflectit a l'editorial de

¹³ <http://www.aepg.es> Data consulta [8 de març de 2011]

¹⁴ TRAVESSET I CAMPANYÀ, A.: "Premsa gratuïta a Mallorca. La informació a la caça del lector", *Comunicació 21*, primavera 2003, p. 69.

gener 2006 quan assenyala que “Podem recordar, enyorar i trobar a faltar la pàtria que ens va veure néixer, però també podem viure un present i un futur prometedor interrelacionant-nos amb les altres cultures en tot el sentit literal de la paraula”.¹⁵

A finals de l'any 2010 gaudia d'una tirada de 35.000 exemplars, segons la certificació de la PGD. La llengua emprada a la publicació és la castellana, encara que hi apareix de manera esporàdica qualche editorial en llengua catalana. En la seva versió digital apareixen molts articles en llengua catalana i castellana.

Pel que fa als continguts, cal destacar la presència a cada número de l'editorial, tal i com fa la premsa diària de pagament. Com que es tracta d'una publicació d'abast balear té una secció fixa dedicada a cada illa que fan un total de tres: Mallorca, Menorca i Eivissa i Formentera. Els gèneres periodístics més usuals a la publicació són la crònica, el reportatge i l'entrevista. També destaca la secció que amb el títol de *Consejos Legales* assessora al col·lectiu immigrant sobre problemes legals molt diversos. Ja per últim, assenyalar la veu i la presència que gaudeixen les associacions d'immigrants, cosa lògica si tenim en compte que són els seus lectors i, ahora, els distribuïdors de la revista.

El món de l'artesanía balear compta des de gener de 2011 amb una publicació gratuïta trimestral *BaleartNostrum*, fundada i dirigida per Joan Oliver Llaneras, també president de l'Associació Catalana de Premsa Gratuïta i Mitjans *on line* de les Illes Balears. La revista neix per a servir com a punt de connexió entre tots els artesans de les Illes Balears i amb l'objectiu de promocionar l'artesanía entre la població resident i apropar el comerç i l'artesanía balear als turistes que ens visiten. Té una tirada de 3.000 exemplars i es distribueix a galeries d'art i exposicions, ajuntaments, fires, entre d'altres. Cal apuntar que rep el suport del Govern de les Illes Balears i de tots els consells insulars de cada una de les quatre illes.

Pel que fa al contingut cal destacar les entrevistes a membres de col·lectius professionals del sector i els articles esbossant el desenvolupament de fires especialitzades.

El mes de novembre de 2008 va sorgir la revista mensual *Cinco Lobitos* adreçada a les famílies que tenen nins petits o n'esperen. Segons em contà la seva directora i fundadora, Mari Cruz Arroyas, la revista nasqué amb una clara vocació de servei social. Cal matisar que a començament de 2010 la revista tingué una periodicitat bimensual. L'equip de redacció l'integren professionals que fan feina a altres mitjans com *El Mundo* i el també gratuït *ADN*.

Pel que fa als continguts inclouen una agenda d'activitat per al temps de lliure. L'eix fonamental de la revista el tenim a la secció anomenada “Familia al día”, basada en reportatges i entrevistes amb tot tipus d'informació per al seu públic objectiu. També inclouen una secció de Salut a càrrec de diferents professionals de la salut pública o privada que escriuen articles sobre la seva especialitat, fonamentalment pediatria, ginecologia i psicologia infantil. A nivell anecdòtic apuntar la presència d'un veterinari que escriu sobre el món de les mascotes i la seva relació amb la família. Finalment, voldria destacar la secció en la que un personatge de reconegut prestigi de l'illa ens parla sobre la seva infància. D'entre aquests personatges, cal destacar Rafel Nadal, Jorge Lorenzo, Ferran Alzamora (president de Sa Nostra), Paquita Tomás, Tummy Bestard, Agustín El Casta, Jaume Anglada, Aina Calvo, Catalina Cirer, Francina Armengol, entre d'altres. Generalment, es tracta d'esportistes,

¹⁵ *Baleares Sin Fronteras*, “Editorial: millor impossible, gràcies a Pollença i Sa Pobla”, gener 2006, p. 1.

empresaris, polítics i artistes de la nostra comunitat.

De caire naturista i ecologista és la revista mensual *Namaste* de la que s'ha editat noranta números en dues èpoques diferents. El subtítol de la revista és clarificador dels seus objectius: *La revista que impulsa el cuidado de la Tierra, el Alma y la Sociedad*. Des de l'any 2009 elabora la revista digital www.revistanamaste.com. Tant la versió en paper com la digital són unes publicacions especialitzades en ecologia, creixement personal i moviments socials. Els hi preocupa l'ecologia i la sostenibilitat de la terra, el desenvolupament personal dels individus i les iniciatives de la comunitat que permetin la interrelació i el creixement dels seus membres. El seu editor i director és el periodista Aberto Fraile Oliver. La llengua emprada és la castellana, encara que hi ha qualche article en llengua catalana, sobretot en els reportatges publicitaris de diferents departaments del Consell Insular de Mallorca.¹⁶

La revista aborda dos blocs temàtics. Per una banda, el repte que suposa per a la nostra societat passar d'una economia depenent del petroli a una economia sostenible i neta. Des de les pàgines de la revista es facilita informació i recursos per a familiaritzar-se amb aquesta situació. Pel que fa a aquest aspecte, els temes més importants són els que a continuació assenyalam: bioconstrucció, energies renovables, transport sostenible, agricultura ecològica, accions per a posar fre al canvi climàtic, autosuficiència, entre d'altres.

Per altra banda, l'altre bloc temàtic fa referència al creixent nivell d'estrès i ansietat que afecta a la nostra societat. Així doncs, des de la revista es faciliten informació i recursos per a accedir a tècniques, pràctiques i filosofies que permetin trobar l'equilibri en mig del ritme frenètic que ens envolta. Els temes relacionat amb aquests bloc són els següents: alimentació sana i natural, exercici físic, contacte amb la natura, teràpies alternatives, salut integral, tècniques orientals, meditació, entre d'altres.

Per abordar aquest compromís amb el lector, la revista utilitza un enfocament holístic, és a dir, es parteix de la base de contemplar la realitat com a una totalitat. Per aquest motiu, els continguts van focalitzats a les diferents àrees d'interès de qualsevol persona: físic, emocional, mental i espiritual. A dia d'avui, la seva tirada és de 15.000 exemplars mensuals.

Del món empresarial vinculat al turisme, sense ànim de ser exhaustiu, apuntaria dues publicacions gratuïtes: *Gaceta Náutica* i *GE Excellence*.

El mes de juny de l'any 2002 sortí a la llum la revista mensual *Gaceta Náutica* i de la que ja s'han editat 106 números. S'edita íntegrament en llengua castellana per *Mallorca Press*. La seva directora és Elena Pipó, el redactor en cap és José Luis Miró, essent el seu coordinador Julio González.

La revista obri amb un plantejament editorial a través de la secció "Mar de fondo". L'actualitat del sector és abordada a la secció "Primer plano" en la que es combina informació amb opinió. La resta de les seccions és informació especialitzada en vela, piragüisme, patrimoni nàutic, medi ambient, ports i empreses, productes i novetats del sector nàutic.

L'any 2001 va néixer la revista *Gran Empresa & Golf* que es transformà en el seu número 100 de setembre de 2010 en *GE Excellence*. El subtítol ens indica el seu tarannà i objectiu: *Empresa, Turismo y Deporte*. S'edita en dues llengües, la castellana i l'alemanya. L'editorial

¹⁶ <http://www.revistanamaste.com/acerca-de-namaste/>, data de consulta [5 d'abril de 2011].

del número de novembre de 2010 signada per la cap de redacció de la revista, María Pineda Lázaro, commemorà el 10è aniversari de la publicació en els termes que a continuació reproduïm:¹⁷

Gran Empresa lleva ya una década junto a vosotros, intentando daros cada mes la última información sobre las empresas y los temas que más os interesan. Diez años en los que todos hemos crecido juntos, vivido los cambios políticos, económicos y sociales que ha experimentado Mallorca desde el 2001.

Muchas cosas han pasado desde entonces. El cambio de siglo ha puesto frente a nosotros nuevos retos profesionales y personales; y desde esta publicación hemos intentado estar en cada uno de ellos para contarte de una manera profesional y cercana como te afectan y qué soluciones puedes tomar para hacer de estos tiempos de dificultades una etapa de crecimiento personal.

Gran Empresa se ha distinguido siempre por tener presente de un modo especial a los empresarios, a las personas que con su iniciativa, visión y trabajo diario ayudan a cada jornada a activar la economía y crear riqueza.

Desde esta publicación, os hemos dado diferentes consejos para reinventar las formas de trabajo, aplicar las últimas técnicas en motivación y gestión de equipos, hemos dado las claves para entender un poco más los principales motores de la economía balear, siendo conscientes del importante papel que tienen los empresarios en este nuevo escenario económico.

Un mes más, os animo a que sigáis adelante porque cada camino emprendido, cada hora dedicada no sólo da forma a una economía y levanta empresas; sino que con figura una sociedad. Tenemos ante nosotros un final de año difícil, trabajemos más concienciados que nunca y siendo conscientes de que de los baches se sale antes con esfuerzo y trabajo en equipo.

L'staff de l'empresa periodística de la revista és el següent: Rafal Company, editor; María Pineda Lázaro, cap de redacció; Bettina Newmann, autora de les traduccions a l'alemany; Eduardo de la Fuente, Ignacio Perea, Jesús Peña i Bàrbara Company, com a col·laboradors; Antonio Daviu, director comercial; Christian Bonet Suñer, disseny i maquetació; i, finalment, com a responsable de distribució, Sergei Pushkarev.

La revista no té seccions fixes, però si que apareix un editorial on la revista es posiciona sobre un tema concret que afecta al món empresarial balear. Els gèneres periodístics que es combinen són l'entrevista, el reportatge i la notícia, tot plegat abraçant els temes següents: economia, nutrició, golf, pàdel i actualitat de l'empresa.

L'agost de 1999 aparegué la primera publicació gratuïta mensual en el món universitari, *L'Hiperbòlic*. El seu públic objectiu és el col·lectiu universitari: professors, alumnes i personal d'administració i serveis de la Universitat de les Illes Balears.

L'agenda cultural de les Illes Balears pot ser estudiada a través de la publicació mensual gratuïta *Youthing*. Es tracta d'una petita revista en blanc i negre dirigida per Gabriel Quetglas i redactada per una xarxa de col·laboradors externs. El seu punt de distribució, bars i locals nocturns, condiona el seu públic que se situa entre les quinze i vint mil persones que assisteixen al menys a tres actes culturals al mes, i de fet coincideixen en la seva tirada de 10.000 exemplars.

¹⁷ PINEDA LÁZARO, M.: "Editorial: Una década junto a vosotros", *GE Excellence*, núm. 101, p. 4.

Conclusions

La consolidació d'una xarxa de premsa gratuïta a les Illes Balears s'ha produït en el primer decenni de segle XXI. Aquesta xarxa la conformen tant premsa d'informació general com premsa especialitzada. Pel que fa a la periodicitat també és variada, des del diari *ADN* a la publicació trimestral *BalearNostrum*.

La premsa gratuïta d'informació general presenta una simbiosi entre dos models de seccionament dels seus contingut. Per una banda, el model que estableix els criteris tradicionals de la premsa de pagament, el temàtic i el geogràfic, amb una denominació fixa de les seccions i un ordre d'aparició regular. I, per altra banda, el model alternatiu basat en el criteri d'actualitat i no pas el temàtic. No existeixen àrees temàtiques fixes per a la nominació de les seccions i emprà criteris com el sensacionalisme i l'impacte emocional. Aquest darrer model apareix amb més freqüència en els especialitzats.

Des del punt de vista de la dimensió empresarial ens trobam des d'aquelles publicacions integrades o que pertanyen a grups de comunicació potents, com és el cas d'*ADN* (Grup Serra) i *Part Forana* (Grup Canal 4), fins a aquelles que no són empreses periodístiques, com és el cas de *Youthing*. Ara bé, l'èxit empresarial de gairebé totes elles recau en dos aspectes. En primer lloc, en la xarxa de corresponsals externs que cobren per peça escrita i publicada. I, en segon lloc, en la definició del seu públic objectiu i en la captació d'anunciants. De fet, a moltes d'aquestes empreses, la despesa de l'àrea comercial és molt més elevada que la de la redacció. Pel que fa a aquest darrer aspecte Piet Bakker, de la Universitat d'Amsterdam diu el següent: *Los dos aspectos clave que fundamentan el modelo de negocio de la prensa gratuita son la acción comercial y la distribución. A diferencia de otros medios, en los gratuitos los vendedores tienen que salir y ganarse a los clientes. Este tipo de prensa requiere apostar por una gestión de la venta; y esto queda reflejado en los presupuestos y en las plantillas de las empresas editoras, donde se observa un mayor peso dedicado a las acciones comerciales y distribución que en la labor periodística o de contenido*".¹⁸

18 VINYALS, M.: "Radiografía de...", p. 240.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

DOCUMENTS

UN NOU DOCUMENT SOBRE JOAN ANTONI OMS A L'ARXIU DEL REGNE DE MALLORCA

Cristina Ortiz Moreno

Universitat de les Illes Balears

Resum: El present text és fruit d'una troballa arxivística, concretament d'un document en el qual s'identifica a Joan Antoni Oms, escultor mallorquí de gran renom, treballant a l'església jesuïta de Monti-Sion per la qual realitzà un retaule dedicat al Beat Lluís Gonzaga. Malgrat l'escassa informació que ens ofereix aquest document, es tracta, sens dubte, d'un text de gran importància ja que suposa l'ampliació de la producció artística de l'escultor mallorquí.

Paraules clau: retaule, barroc, escultor, Beat Lluís Gonzaga, Joan Antoni Oms.

Abstract: This paper has been made thanks to the historical discovery of a document where Joan Antoni Oms, Majorcan sculptor, is mentioned working in the Jesuitic church of Monti-Sion. There he made an altarpiece devoted to the blessed Lluís Gonzaga. Despite the little information offered by this document, it is with no doubt a very important text because it involves the expansion of the Majorcan sculptor's artistic work.

Key words: altarpiece, barroc, sculptor, Blessed Lluís Gonzaga, Joan Antoni Oms.

Sobre l'escultor Joan Antoni Oms Tomàs (Palma 1600-1667),¹ membre d'una nombrosa família d'artistes mallorquins, es coneixen multitud d'obres realitzades a diferents indrets de l'illa, a les quals s'ha de sumar a partir d'ara una més: el Retaule del Beat Lluís Gonzaga, a l'església palmesana de Monti-Sion. La seva autoria s'ha identificat a partir d'una sèrie d'albarans inclosos a un llibre de comptes del Col·legi de Monti-Sion, on es mencionaven els diversos pagaments que es feien a aquest artista per a la realització d'un retaule dedicat a l'esmentat sant i suposadament ubicat a una de les capelles laterals de l'església. I es diu allò de suposadament perquè aquest retaule no ha arribat fins a nosaltres.

A mode d'introducció sobre l'autor, podem assenyalar breument que Joan Antoni era fill de Gaspar I i de la seva segona esposa, i també germà i col·laborador de Gaspar II, ambdós pintors. Així doncs, Joan Antoni fou el primer escultor de la nissaga Oms. Se sap que fou aprenent de l'escultor Jaume Blanquer Florit des de la primerenca edat de sis anys, amb qui aprengué l'ofici d'escultor, fins que aconseguí la condició de mestre. És considerat com un dels grans escultors del Barroc mallorquí, fins i tot pels seus propis contemporanis, ja que fou citat per Josep Gelabert al seu llibre *De l'art de picapedrer* (1653), com a "escultor i arquitecte amb més reputació del regne".² Entre les seves obres més importants, cal destacar el també desaparegut retaule del Roser per al Convent de Sant Domingo de Palma (ca. 1625), una talla del Nin Jesús per a la parròquia de Pollença (1634), el retaule del Sant Crist de la parròquia de Sant Nicolau i el de Sant Francesc, tot dos a Palma, el retaule major del Convent de Sant Domingo de Pollença (1651-1662), entre altres obres.³

Després d'aquesta síntesi sobre la producció artística de Joan Antoni Oms, cal centrar-nos en el document en qüestió, conservat a l'ARM. Uns dels principals problemes que ens hem trobat és, lògicament, l'absència del retaule, ja que aquest ha desaparegut, probablement com a conseqüència de les reformes que es dugueren a terme a partir del segle XIX amb la renovació de la major part dels retaules de les capelles laterals de l'església. Per aquest motiu, no podem conèixer l'aspecte i les característiques formals i estilístiques que tenia aquest moble, i tant sols podem afirmar amb contundència que estava dedicat al Beat Lluís Gonzaga⁴, donat que els propis rebuts ens donen aquesta informació. Així doncs, sobre el retaule només coneixem la seva iconografia: el Beat Lluís Gonzaga, un jesuïta italià i, per tant, una figura molt adient per ubicar-se dintre d'una església de la Companyia de Jesús.

Pel que fa a l'autoria del retaule, en un principi es va considerar la possibilitat de que l'autor fos Joan Antoni Oms fill o, fins i tot, el nét. No obstant, després de consultar l'article publicat per Gabriel Rabassa sobre la família dels Oms, es confirmà l'autoria de Joan Antoni Oms pare, ja que aquest visqué des de 1600 a 1667, i els rebuts daten del 1639 a 1642, per la qual cosa es descartà al seu fill, donat que aquest va néixer el 1639.⁵ Així doncs, podem

1 CARBONELL BUADES, M.: "Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg", *BSAL*, 63, 2007, p. 93.

2 AAVV: *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Illes Balears*, 3, Palma, 1996, p. 370-371.

3 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 95-96.

4 El Beat Lluís Gonzaga (Castiglione delle Stivere, Màntua 1568 – Roma 1591) era fill de Ferdinando Gonzaga, marquès de Castiglione. Als 15 anys volgué ingressar a la Companyia de Jesús, però a causa de l'oposició del seu pare, hagué d'esperar dos anys, concretament fins el 1585. Morí per la pesta, i fou beatificat el 1605 i canonitzat el 1726.

5 RABASSA OLIVER, G.: "Los Homs y el convento de Santo Domingo", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 6, 1994, p. 77.

confirmar amb total seguretat que ens trobam davant una nova obra documentada d'aquest magnífic escultor mallorquí, fet que provoca l'ampliació de la seva prolífica producció artística.

Malgrat no conservam el retaule, podem extreure del document informacions importants. En primer lloc, cal assenyalar que el primer rebut que apareix al llibre d'albarans ens informa que Joan Antoni Oms encara no ha començat el retaule, ja que diu el següent: "*...del retaule que tinch de fer de la capella del beato Luis Gonzaga...*",⁶ amb data de 9 de desembre de 1639. Això ens indicaria que encara no està treballant a Monti-Sion, però molt possiblement sí ja ha traçat el retaule, atès que un mes després, concretament el 22 de gener de 1640, s'esmenta al segon pagament que ja està fent el retaule ("*...per lo retaula que fas per la capella del beato Luis Gonzaga...*")⁷. La resta de rebuts també assenyalen que està realitzant el retaule fins als dos darrers pagaments, en els quals ja no s'esmenta aquesta informació i només es diu que ha rebut els doblers "*...per lo retaule del beato Luis Gonzaga...*".⁸ Això podria indicar que, cap el 1641, el retaule estaria finalitzat, ja que generalment es tardaven uns dos anys per realitzar un retaule d'una capella lateral.

Pel que fa al preu concertat per la confecció del retaule, s'ha d'assenyalar que a un dels rebuts s'esmenta que es pagarien un total de 325 lliures, encara que, sumant tots els rebuts, dóna un total de 280 lliures, per la qual cosa restarien per pagar 55 lliures. És possible, no obstant, que Oms hagués cobrat aquesta quantitat sense que es deixàs constància escrita al llibre d'albarans. Pel altra banda, si comparam aquesta quantitat amb altres preus de retaules contemporanis, podem assenyalar que el preu concertat amb el pare Antoni Vadell, procurador del Col·legi de Monti-Sion, era molt baix, ja que, especialment en comparació amb el retaule del Roser de Sant Domingo (Palma) realitzat pel mateix Joan Antoni Oms, entre 1625 i 1630, pel qual cobrà un total de 700 lliures i 442 pel daurat,⁹ el preu és molt més elevat que el de Monti-Sion. Tot això ens fa pensar que el retaule del Beat no devia ésser massa important ni de grans dimensions, donat que estava destinat a una capella lateral. No obstant, s'ha de dir que tot això són només suposicions que no es poden verificar al no conservar el retaule d'Oms.

⁶ ARM, Clero C-409, *Libro 2 de Albaranes del Colegio de Montesion 1585-1649*, f. 59v.

⁷ ARM, Clero C-409, f. 60v.

⁸ ARM, Clero C-409, f. 71.

⁹ AAVV: *Gran Enciclopèdia de la...*, p. 372.

Transcripció¹⁰

A continuació, s'inclou la transcripció dels rebuts de Joan Antoni Oms per la realització del retaule de Beat Lluís Gonzaga, que comencen des de finals del 1639 fins el febrer del 1642.

I

1639, desembre, 9

Jo debaix escrit, Joan Antoni Homs escultor he rebut del pare Antoni Vadell, pare y procurador del col·legi de Montesión de la Companyia de Jesus vint y sinch lliures dich 25 ll, y son abon compta de lo que mea de donar lo dit col·legi conforme lo consert tenim fet del retaule que tinch de fer de la capella del beato Luis Gonzaga fet als 9 desembre 1639 dich. Joan Antoni Homs.¹¹

II

1640, gener, 22

Jo debaix escrit, Joa(n) Antoni Homs escultor he rebut del pare Ant(oni) Vadell, pare y procurador del col·legi de Montesión vint y sinc lliures dic 25 ll, y son abon compta de lo q(ue) meha de donar per lo retaule que fas per la capella del beato Luis Gonzaga fet a 22 janer 1640. Joan Antoni Homs.¹²

III

1640, abril, 29

Jo debaix escrit, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor he rebut del p(are) Vadell, p(are) y procurador del col·legi de Montesión de la Companyia de IHS vint y sinc lliures dic 25 ll, y son a bon compte de 325 ll que son lo valor del retaule que fas per la capella del B(eato) Luis Gonzaga fet a 29 de abril 1640. Joan Antoni Homs.¹³

IV

1640, juliol, 15

Jo debaix escrit, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor he rebut del pare Ant(oni) Vadell procurador del col·legi de Montesión de la Companyia de IHS vint y sinc lliures dic 25 ll, y son a bon compte del retaule que fas per la capella del beato Luis Gonzaga fet a 15 de juliol de 1640. Joan Antoni Homs.¹⁴

¹⁰ S'ha optat per la íntegra transcripció del document juntament amb la resolució de les abreviatures, que apareixen entre parèntesi, i la correcta posició dels signes de puntuació per tal de fer més comprensible el text.

¹¹ ARM, Clero C-409, f. 59v.

¹² ARM, Clero C-409, f. 60v.

¹³ ARM, Clero C-409, f. 61.

¹⁴ ARM, Clero C-409, f. 63v.

V

1641, març, 3

Jo, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor, debaix escrit, he rebut del Pare Ant(oni) Vadell, procurador del col·legi de Montesión de la Companyia de IHS, quaranta sinc lliures dic 45 ll ab dos partides ço es 20 ll a 10 de novembre proposat y 25 ll lo dia, y son a bon compte del retaule del beato Luis Gonzaga fet al 3 de mars de 1641. Joan Antoni Homs.¹⁵

VI

1641, maig, 18

Jo, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor, debaix escrit, he rebut del pare Ant(oni) Vadell de la Comp(anyia) de IHS trenta lliures dic 30 ll, y son abon compte del retaule que fas del beato Lluís Gonzaga fet al 18 de maig de 1641. Joan Antoni Homs.¹⁶

VII

1641, octubre, 1

Jo, Joan Antoni Homs escultor, debaix escrit, he rebut del pare Antoni Vadell de la Comp(anyia) de Jesus trenta lliures dich 30 ll y son abon compte del retaule que fas del beato Lluís Gonzaga fet al primer d'octubre 1641 dich. Joan Antoni Homs.¹⁷

VIII

1641, desembre, 20

Jo, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor, debaix escrit, he rebut del pare Ant(oni) Vadell de la Companyia de IHS vint y sinch lliures dic 25 ll y son a bon compte per lo retaule del beato Luis Gonzaga fet al 20 de desembre de 1641. Joan Antoni Homs.¹⁸

IX

1642, febrer, 27

Jo, Joa(n) Ant(oni) Homs escultor he rebut del parte Ant(oni) Vadell de la Comp(anyia) de IHS cinquanta lliures dic 50 ll ab dos partidas ço es a 25 de janer proposat 20 ll y lo dia 30 ll y son dites 50 ll a bon compte per lo retaule del beato Luis Gonzaga fet al 27 de febrer 1642. Joan Antoni Homs.¹⁹

15 ARM, Clero C-409, f. 67.**16** ARM, Clero C-409, f. 68.**17** ARM, Clero C-409, f. 70.**18** ARM, Clero C-409, f. 71.**19** ARM, Clero C-409, f. 71.

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

EL MANUSCRITO INÉDITO DE AGUSTÍ FRAU SOBRE LAS CANTERAS MALLORQUINAS CONSERVADO EN EL ARCHIVO DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

Ramón Sánchez-Cuenca

Licenciado en CC Químicas, especializado en conservación del Patrimonio

Resumen: Agustí Frau i Pons se integró en la Junta de Gobierno de la SAL en 1886 y murió en 1890. En ese poco tiempo publicó varios artículos en el Boletín de la SAL y escribió otros más que quedaron inéditos en los archivos de la Arqueológica. Este artículo recoge su estudio sobre las canteras de *marès* y otros materiales en Mallorca en el que aporta datos sorprendentes por su precisión e interés. Un siglo más tarde todavía no había sido superado su trabajo a pesar de su importancia para el conocimiento de nuestros monumentos y la arquitectura tradicional. El artículo analiza el alcance de estos datos y los sitúa en el contexto del conocimiento actual.

Palabras clave: *marès*, canteras, construcción, Mallorca.

Abstract: Agustí Frau i Pons was a member of the directive board of the SAL from 1886 and died in 1890. In this short time he published various articles in the SAL Bulletin, leaving many more which were kept unpublished in the archives of the "Societat Arqueològica Lul·liana". This article gathers his work on Mallorcan "*marès*" stone quarries in which he provides information which is both surprisingly accurate and interesting. His work has not been surpassed even after a century despite its importance for the understanding of our monuments and traditional architecture. The article discusses the extent of this information and places it in the context of up-to-date knowledge.

Key words: *marès*, quarries, construction, Majorca.

A pesar de la importancia que ha tenido la piedra de *marès* en la arquitectura mallorquina, no se ha publicado nunca un estudio que analice el material, su origen propiedades y usos. Hay referencias más o menos indirectas pero de poca trascendencia. La más antigua quizá sea la que proporciona el *Axiduc* en su magna obra *Die Balearen*;¹ y la más moderna es la del libro *Construir en marès* de los arquitectos Guillem Oliver y Neus Garcia Inyesta publicado por el COAIB en 1997.² Ambos son absolutamente recomendables como primera aproximación a este material tan especial. Recientemente este autor ha publicado un libro monográfico sobre el *marès* como material de construcción.³

En la isla de Menorca las cosas han tenido un tratamiento mejor. En 1983 se convoca el “XXII Premio Ateneo de Mahón” y lo ganan Carlos Moreno Ribot, arquitecto, y Ramiro Muñoz Alamán, aparejador, con una propuesta del que sería el primer estudio técnico sobre el *marès* que se publicara jamás. Apareció en el número correspondiente al primer trimestre de 1988 de la *Revista de Menorca* que publica el Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó.⁴ Años más tarde, la creación de la asociación “Lithica” en 1994, con el objetivo de proteger las canteras de *marès*, significa un importante apoyo para el desarrollo del interés por este significativo patrimonio y su trascendencia en la arquitectura tradicional menorquina. Posteriormente se han producido otras publicaciones e iniciativas que han situado a Menorca muy por delante de Mallorca en el conocimiento y reconocimiento de este material.

A finales del siglo XIX Agustín Frau Pons hace un primer estudio sistemático de los tipos de *marès* que se extraen en las canteras mallorquinas. El rigor de la tabla que elabora hace pensar en una formación técnica del autor. La sorpresa cunde cuando se descubre que su actividad profesional era realmente la del comercio, sin relación alguna con la ciencia o la técnica. Su trabajo debía aparecer en el *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, pero nunca llegó a ver la luz. Sus otros trabajos publicados en esta revista dan fe de la gran labor realizada por el autor:

“La Lonja de Palma”⁵

“Datos para la historia del reloj público de Palma “En Figuera” 1386-1886”⁶

“Puerto Pi y sus torres”⁷

“Donativos hechos por el Colegio de la Mercadería a comunidades religiosas”⁸

1 ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR: *Las Baleares por la Palabra y el Grabado*, VI, Palma, 1989, pp. 613-624.

2 OLIVER SUNYER, G.; GARCÍA INYESTA, N.: *Construir en Marès*, Palma, 1997.

3 SÁNCHEZ-CUENCA, R.: *El marès*, Palma, 2010.

4 MORENO RIBOT, C.; MUÑOZ ALAMÁN, R.: “El marès; su arquitectura, patología y utilización en Menorca”, *Revista de Menorca*, primer trimestre 1988, pp. 5-30.

5 BSAL, I, 1885, nº 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25 y 29.

6 BSAL, I, 1885, nº 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25 y 29.

7 BSAL, II, 1887-1888, nº 73, 82, 83, 84, 85 y 86.

8 BSAL, III, 1889-1890, nº 111, 112, 113, 114 y 115.

El manuscrito se encuentra en los archivos de la SAL y debió ser escrito en los años finales de su vida que acabó el 16 de diciembre de 1890. En él se consignan 54 canteras de piedras de diferentes características de las cuales da unas indicaciones elementales pero precisas sobre:

- Nombre de la cantera
- Situación geográfica
- Clase de roca
- Precio de extracción
- Aplicación en obra
- Precio de labra y puesta en obra
- Precio en obra
- Obras notables
- Tipo de fractura
- Resistencia a la carga por extensión
- Resistencia a la carga por aplastamiento
- Observaciones

En el fichero que crea incluye canteras de todo tipo, de marès, santanyí, graveras, de piedra viva, de yeso y de arcillas.

La relación es extraordinariamente interesante y da información sobre muchas canteras hoy abandonadas, de algunas de las cuales ha quedado borrada toda huella. Hay que tener en cuenta que el estudio se hizo en una época en que no se había iniciado la mecanización de la extracción y en que los medios de transporte eran todavía precarios. No obstante, ya se había puesto en marcha el ferrocarril y había una línea que cubría varias zonas de explotación, desde Palma hasta Santanyí, que permitió la explotación de canteras hasta entonces no rentabilizables, por lo que aparecen ya algunas de apertura reciente que por su alejamiento de los lugares de utilización no habían podido ser explotadas anteriormente (Fig. 1).

La terminología empleada por A. Frau es algo obsoleta y no cumple con las exigencias actuales, pero la aportación que realiza es muy valiosa y es inexplicable que todavía no se le haya dado la difusión que merece. Significa la primera aproximación sistemática al tema, con un rigor científico y datos técnicos cuantitativos que nunca antes habían sido considerados. Este trabajo no ha sido superado todavía por ningún otro realizado posteriormente. Por desgracia hasta ahora nadie se ha ocupado de dar ni difusión ni continuidad a este magnífico trabajo y sus observaciones han caído en el olvido.

Frau utiliza distintos nombres para las diferentes clases de piedra:

Caliza blanda en masa
Arenisca en masa
Arenisca blanda estratificada
Grava en masa
Carbonato calizo
Carbonato calizo en masa
Conglomerado calizo en masa
Carbonato calizo estalactítico
Carbonato calizo en bancos
Arenisca blanca
Carbonato calizo estratificado con óxidos metálicos
Sulfato de cal en masa
Arcilla plástica
Arcilla colorada
Arcilla gris

Relacionar estos nombres con la realidad petrológica a la luz de nuestros conocimientos actuales es, por una parte, fácil; pero en ocasiones resulta ambiguo. Es evidente que cuando escribe “caliza blanda en masa” se refiere a la piedra de *santanyí*. Pero cuando utiliza el término “arenisca en masa” lo aplica indistintamente a piedra de Cala Llonga (piedra de *Santanyí*) como a “Sa Fossa” que es un clásico *marès* del cuaternario. El término “arenisca blanda estratificada” lo aplica a sólo dos canteras: Sa Canova (Campos) y Es Baus (Santanyí). De estas dos canteras apenas quedan vestigios. La de Sa Canova queda junto a las Salines des Salobrar, y la de Los Baus, por la ubicación que indica Frau, queda junto a la costa y la piedra es tipo *santanyí*, mientras que la de Sa Canova es tipo *marès*.

Agustí Frau no hace una diferenciación cualitativa entre el *marès* y el *santanyí*. Parece que sólo encuentra en ellas diferencias de tipo cuantitativo relacionadas con la dureza, resistencia y porosidad. No es consciente de la diferencia esencial en la diagénesis de ambos materiales y en las estructuras que genera, cuyas particularidades justifican con claridad la disimilitud entre sus comportamientos respectivos. Profundizar ahora sobre esta idea desborda los objetivos planeados, pero baste una imagen en microscopio electrónico de barrido (SEM) para dejar claras las diferencias (Fig. 2).

La piedra de *marès* está constituida por un aglomerado de partículas redondeadas cuyos espacios entre ellas definen un sistema poroso continuo responsable de la gran capacidad de absorción de agua del material. Por el contrario, la piedra de *santanyí* está formada por un cemento micrítico que une oolitos creando una estructura porosa en la que los poros no están intercomunicados. Como es lógico, la piedra de *santanyí* no absorbe agua, acepta un trabajo más fino y es más resistente que la clásica piedra de *marès*. Esto la hace especialmente interesante para las obras situadas al borde del mar (faros, puertos, etc.) así como para las obras con alto valor escultórico.

Los otros términos: grava en masa, carbonato calizo o conglomerado calizo, se refieren a piedras de caliza compacta tipo *binissalem*. Se trata de piedra dura y compacta utilizada para gravas y para la realización de piezas que necesitan una dureza especial: bordillos, zócalos, escalones, adoquines, pilastras, chimeneas, etc. En las zonas próximas a las canteras también han sido

utilizadas para la construcción de muros de casas, tanto de sillería como de mampostería.

Es curiosa la denominación que utiliza para la piedra de Cap Blanc: “carbonato calizo estalactítico”. Se podría tratar de algún yacimiento, no localizado, afectado por un proceso de karstificación que diera lugar a una formación cristalina que es conocida como “alabastro calizo”. El carácter traslúcido y cristalino es muy similar al de las estalactitas y de ahí la calificación que le da Frau. Son muy raras las formaciones de este tipo con espesores significativos.

También resulta curiosa la denominación “arenisca blanca” para piedras que son claramente doradas. Esta calificación la dedica a piedras de Santa Maria, Coll d’En Rebassa, Son Verí y Torre Redona (topónimo situado en el entorno de Can Pastilla, Cala Estància, San Antonio de la Playa, etc., que ha sido invadido por un urbanismo salvaje que ha arramblado con todo vestigio del pasado) que tienen la tonalidad ocre clara característica de los *mareses* más clásicos. Pero también la asigna a la piedra de Galdent que tiene características claramente diferentes. Hablar hoy de arenisca blanca nos llevaría a las zonas de Muro, tanto en Son Blai como Son Parera, a las de Santa Margalida, Vernissa y Sa Teulada, o a las de la zona Sur de Lluçmajor, en el entorno de Capocorb. Todas ellas destacadamente blanquecinas frente a las piedras doradas características de las demás zonas de Mallorca.

En Muro cita únicamente la cantera de Binromà (sic), mientras que había ya actividad extractiva en otras canteras que hoy quedan prácticamente invadidas por el desarrollo urbano. Es curioso que no cite más canteras en Muro cuando la actividad constructora ha sido en la zona muy importante y se ha nutrido del *marès* local. Su uso está registrado en zonas tan alejadas como Inca, según cita el Archiduque Luis Salvador en *Die Balearen*. La piedra la clasifica como “arenisca en masa” que, como hemos visto antes, es un término que lo aplica con una cierta ambigüedad.

En cuanto a los otros tipos de canteras, Frau cita las de “sulfato de cal en masa”, de las que menciona únicamente dos: S’Heretat en Sóller y Bendinat en Calvià. Los yacimientos de yeso estaban muy repartidos por la isla. No se puede decir que haya una zona beneficiada por la presencia de yeso, mineral propio de áreas desecadas que han tenido regímenes lluviosos en otras épocas. Se trata de un mineral evaporítico que requiere el aporte de grandes cantidades de agua seguido de un período seco soleado con temperaturas altas. Las explotaciones de yeso en Mallorca han sido siempre de pequeña magnitud y poca pureza. Las condiciones geológicas no han sido propicias para que se generaran yacimientos de mejores características. Llama la atención la denominación de otros materiales con los términos: “sulfato de cal cocido”, “sulfato de cal molido” y “sulfato de cal amasado”. No parecen términos aplicables a materiales de cantera por cuanto implican manipulaciones (cocido, molido, amasado) no naturales, pero los aplica todos ellos a las mismas canteras: S’Heretat, en Sóller, y Bendinat, en Calvià.

También incluye Frau en su relación las canteras que proporcionan arcillas para los trabajos de ladrillería, tejares y alfarería. La arcilla la cita en tres grandes familias: “arcilla plástica” (Taulera (sic), en Manacor y Son Sureda, en Palma); “arcilla colorada” en Son Cili, Palma; y la “arcilla gris” en Santa Eulalia, Palma. Es evidente que la extracción de arcilla debía estar mucho más extendida a lo largo y ancho de la isla pues las *teuleres* y el topónimo *teulera* abundan por toda la geografía mallorquina. Menciona también una “arcilla azul” cuyo significado no parece claro.

Los datos de situación de las canteras están expresados con notable precisión. No resulta difícil ubicarlos sobre el mapa. No es tan fácil identificarlas in situ, pues en muchas ocasiones la cantera lleva muchos lustros cerrada y ya sea por regeneración natural o por invasión de otras actividades humanas, las huellas de su existencia han quedado borradas.

Para este estudio me limitaré a considerar las canteras de *marès* y *santanyí*. Así, la lista queda reducida, salvo error u omisión, a 20:

Font Santa	Erboassà	Coll den Rebassa
Son Verí	Galdent	Torre Redona
Santanyí (1)	Santanyí (2)	Cala Llonga
Canova	Figueral	Son Grau
Cavallot	Sa Mola	Comerma
Binromà	Hereubech	Sa Fossa
Sa Canova	Es Baus	

El primer dato cuantitativo que aporta es el del precio del material, primero en cantera, a continuación el precio de su labra y el final puesto en obra. Las diferencias son mínimas para los precios en cantera. La más cara es la de Santanyí, a 18 ptas, igualada por la de Sa Font Santa. Las demás piedras tienen un coste en cantera de menos de la mitad. Lo mismo ocurre con el precio de la labra. Curiosamente, el precio de la piedra en la obra es mucho más alto para piedras baratas como son las de Torre Redona y Galdent. No parece plausible que sea debido a un problema de accesibilidad o transporte, pues la de Torre Redona dispone de facilidades de transporte, tanto por mar como por tierra, con Palma. Tampoco es achacable a la calidad y facilidad de labrado, pues se trata de una zona del cuaternario reciente y, por lo tanto, era una piedra blanda, muy granulosa con una cementación relativamente pobre. Y estamos hablando de la piedra más barata de la lista que paradójicamente es la segunda más cara puesta en obra.

Llama también la atención la igualdad de precio en cantera entre la piedra de Sa Font Santa y la de Santanyí. No es que trate de menospreciar la piedra de Sa Font Santa, pero la reciente restauración de la fachada de la catedral ha puesto de manifiesto su baja calidad en comparación con los otros elementos de la fábrica. No es en absoluto comparable a la piedra de *santanyí*. Igualmente tenemos que desechar los costes de transporte como factor de encarecimiento pues la cantera se encuentra prácticamente al mismo borde de la ciudad. Queda a poco más de un centenar de metros de las actuales instalaciones del hospital de Son Dureta.

Curiosamente las piedras con menor precio en la obra son las de Binromà y Hereubech (actualmente la ortografía aceptada es Vinromá y Rafeubetx respectivamente). La primera queda lejos y la segunda tiene un acceso bien difícil si no es por mar. Sus precios, de 44 y 37 ptas. quedan muy lejos de las 125 o 120 ptas. de las piedras de Santanyí o Sa Font Santa. La piedra de Binromá es curiosamente la que ofrece (siempre según ese estudio) la mejor resistencia mecánica de todas las piedras de *marès* estudiadas y es de una gran finura, lo que la debería hacer muy codiciada y manifestarse en el precio, algo que no ocurre, como ya ha sido comentado.

La siguiente información que ofrece es la de su utilización en obras notables. El interés de esta información es tan grande que todo nos parecerá poco. En cualquier caso, le debemos un inmenso favor con la información que nos da. Las obras de las que ofrece referencias son:

Puente de Sóller
Catedral de Palma
Murallas de Palma
Casas de Palma
Casas de varios pueblos
Faro de Cala Figuera
Isla de Cabrera
Banco Balear
Puente de Son Vivot
Puente de Santa Ponsa

Con estos datos y los aportados por el Arxiduc se dispone de una base para iniciar un estudio de gran interés para el conocimiento y conservación de nuestro patrimonio arquitectónico.

Los datos técnicos que aporta son sorprendentes por su precisión. Por ejemplo, el peso específico (en g/cm³) lo da con 3 cifras decimales. Yo personalmente he estado realizando esas mediciones con tecnología moderna (balanza electrónica y pie de rey de alta calidad) y no me atrevo a dar más que 2 cifras decimales, y con alguna reticencia. Lo mismo para los datos referentes a la resistencia a la compresión y a la tracción, expresados en Kg/cm². Da dos cifras decimales cuando es aventurado dar incluso nada más que una.

Este detalle de la precisión en los datos aportados indica un trabajo realizado a conciencia con un buen equipo, lo que no es normal en una persona con los antecedentes profesionales de Agustí Frau. No se trata, por lo tanto, de una estimación de un diletante sino de una cuidada dedicación muy experta. Probablemente dispuso de la ayuda de algún amigo que le proporcionara el apoyo tecnológico requerido.

En cualquier caso, se trata de un trabajo serio y muy profesional realizado con medios sofisticados que invitan a la credibilidad. Habrá que esperar un siglo entero para que alguien se preocupara de obtener datos tan elaborados. Me refiero al trabajo de Carlos Romero y Ramiro Muñoz. Pero ni siquiera estos últimos dieron resultados tan completos. Se limitaron a dar un valor global sin especificar los criterios seguidos para deducirlo.

No obstante, los datos hay que aceptarlos con mucha precaución. Por ejemplo, si bien la resistencia a la compresión que da para el *marès*, cuyo valor medio es de 45 Kg/cm² aproximadamente, y de 135 Kg/cm² para el *santanyí*, es correcto, no se entiende que dé un valor de 30 Kg/cm² para la piedra de Cala Llonga (el valor más bajo de todo el conjunto) cuando es una zona rica en piedra de *santanyí*.

Completa la tabla un apartado dedicado al coeficiente de rozamiento. Lo da para distintos acabados superficiales de la piedra. No tiene un gran valor práctico pero es un indicador más de la intensa dedicación de su autor a este trabajo.

Recurrencia de Materiales de Construcción.												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Sillería de 30x30											
2
3
4
5
6
7
8
9
10

Fig.1 Primera pág del manuscrito Frau

Fig.2 Microfotografías en microscopio electrónico de barrido de marès (izda.) y santanyí (dcha.)

nº	CANTERA	SITUACION	TIPO DE PIEDRA	1	USOS	2	3	LUGARES EN QUE SE HA UTILIZADO	4	5	6	
1	SOLERIC	8 Km. al norte de Alaió	carbonato calizo	14	zócalos, columnas, etc.	36,3	iglesias y casas particulares	iglesias y casas particulares	2.805 conchabde		39,5	295
2	SOLERIC	8 Km al norte de Alaió	carbonato calizo	14	zócalos, columnas, etc.	36,3	iglesias y casas particulares	iglesias y casas particulares	2.803 asfidos		39,4	499,9
3	SOLERIC	1 Km al norte de Inca	carbonato calizo	14	especialmente zócalos y columnas	36,3	iglesia y casa particulares	iglesia y casa particulares	2.735 asfidos		39,9	496,5
4	BONNETA	2 Km al norte de Binissalem	carbonato calizo formado estratos	12	especialmente zócalos y columnas	30	105 lbro de la isla del Pou a 20 Km por tierra y 75 millas por mar de la cantera	2.832 conchabde asfidoa			45,6	670,9
5	BELVUEIRE	1.500 m al NO de Binissalem	carbonato calizo conglomerado en masa	30	especialmente zócalos y columnas	30		2.722 conchabde asfidoa			40,15	614,4
6	CAN CAUBRE	1.500 m al O de Binissalem	carbonato calizo	12				2,77 asfidos			39,8	606,5
7	PORTO PI	2 Km al O de Palma	carbonato calizo conglomerado en masa	25	100 andenes, escudetas, manopelotas	36,3	90,8 Puerta de Palma que dista 2 Km de la cantera	2,54 conchabde asfidoa			40,25	598,0
8	PORTO PI	3 Km al O de Palma	carbonato calizo conglomerado en masa	30	zócalos, columnas, etc.	36,3	en iglesias	2,56 asfidos			35,5	574,7
9	PORTO PI	3 Km al O de Palma	carbonato calizo conglomerado en masa	36,3	zócalos, columnas, etc.	36,3	en iglesias	2,88 asfidos			42,3	650,85
10	NE MANESA	1.000 m al NO de S. Lorenzo	carbonato calizo en masa	36,3	zócalos, columnas, etc.	36,3	puerto de Caporó, a 6 Km de la cantera	2,722 granungueta			40,3	599,5
11	CAN JUAN PÉREZ	1.000 m al NO de S. Lorenzo	carbonato calizo en masa	36,3	zócalos, columnas y adornos	36,3	en iglesias	2,722 granungueta			40,3	599,5
12	SAN CLAUDI	1000 KI y 600m. SSO de Manacor	carbonato calizo en bloques	30	14 muros, garrafinaidats, lapas, etc.	36,3	alguna iglesia	2,787 asfido			33,5	423,8
13	SAN CLAUDI	1000 KI y 600m. SSO de Manacor	carbonato calizo en bloques	30	14 muros, garrafinaidats, lapas, etc.	30	alguna iglesia	2,8 asfidos			34,6	493,9
14	HERMIA DE ARTA	7 Km al N de Artá	carbonato calizo en masa	40	objetos de adorno	40	en varias iglesias	2,825 asfidos			34,5	493,2
15	HERMIA DE ARTA	7 Km al N de Artá	carbonato calizo en masa	40	objetos de adorno	40	en varias iglesias	2,5 granungueta			32,6	399
16	MOLIN DE LLEU	400 m al N de Manacor	carbonato calizo en masa	30	14 esbozos de hornos, chimeneas, etc.	30		2,93 asfidos			32,3	396,2
17	BANDA	7 Km al SSE de Algida	arenisca refractaria estratificada	10	14 esbozos de hornos, chimeneas, etc.	10		2,775 conchabde asfidoa			35,42	600
18	CARDO BLANCO	24 Km al SO de Llorençmajor	carbonato calizo estratificado	40	2,5 muros, zócalos, pilastres, etc.	40	7,5 muros carretera Palma Andraitx	2,785 conchabde			31,2	508,2
19	CARDO BLANCO	24 Km al SO de Llorençmajor	carbonato calizo estratificado	40	2,5 muros, zócalos, pilastres, etc.	40	7,5 muros carretera Palma Andraitx	2,785 conchabde			31,2	508,2
20	ROMANA	4 Km al SO de Cavia	conglomerado de calizas en masa	19,3	14 muros, zócalos, pilastres y adornos	19,3	7,5 muros carretera Palma Andraitx	2,785 conchabde			31,2	508,2
21	PLANIE	6 Km al NE de Estelrich	arenisca refractaria estratificada	30	14 muros, zócalos, pilastres y adornos	30	7,5 muros carretera Palma Andraitx	2,785 conchabde			31,2	508,2
22	PLANIE	6 Km al NE de Estelrich	arenisca refractaria estratificada	30	14 muros, zócalos, pilastres y adornos	30	7,5 muros carretera Palma Andraitx	2,785 conchabde			31,2	508,2
23	PLANIE	6 Km al NE de Estelrich	arenisca refractaria estratificada	30	14 muros, zócalos, pilastres y adornos	30	7,5 muros carretera Palma Andraitx	2,785 conchabde			31,2	508,2
24	ROMANA	4 Km al SO de Cavia	conglomerado de calizas en masa	19,3	14 muros, zócalos, pilastres y adornos	19,3	7,5 muros carretera Palma Andraitx	2,785 conchabde			31,2	508,2
25	ROMANA	4 Km al SO de Cavia	conglomerado de calizas en masa	19,3	14 muros, zócalos, pilastres y adornos	19,3	7,5 muros carretera Palma Andraitx	2,785 conchabde			31,2	508,2
26	SON PUJOL	2 Km al NO de Andraitx	carbonato calizo en masa	36	8 muros y bóvedas	36	2,81 asfidos	2,8 asfidos conchabde			35,7	499
27	SON NET	4 Km. al N de Puigjaume	carbonato calizo en masa	36	8 muros y bóvedas	36	2,81 asfidos	2,81 asfidos			35,8	504,5
28	FONT SANTA	4 Km al ONO de Palma	caliza tierna y arenisca en masa	18	8 muros y bóvedas	18	100 Puente de Soller, Catarat de Palma	1,715 granungueta			9,85	405
29	FONT SANTA	4 Km al ONO de Palma	caliza tierna y arenisca en masa	18	8 muros y bóvedas	18	100 Puente de Soller, Catarat de Palma	1,715 granungueta			9,85	405
30	ERROSSA	1.300 metros de Sta Maria	arenisca blanca	22	8 muros y bóvedas	22	70 murallas y casas de Palma	1,57 granungueta			9,5	42,9
31	COLL DEN REEMASA	6 Km. al SE de Palma	arenisca blanca	8	8 muros y bóvedas	8	murallas y casas de Palma	1,65 granungueta			8,7	33,5
32	SON VIERI	9 KI al O de Llorençmajor	arenisca blanca	6	6 muros y bóvedas	6	murallas y casas de Palma	1,50 granungueta			8	32
33	SON VIERI	9 KI al O de Llorençmajor	arenisca blanca	6	6 muros y bóvedas	6	murallas y casas de Palma	1,50 granungueta			8	32
34	TORRE REDONA	12 KI. al SE. de Palma	arenisca blanca	6	6 muros y bóvedas	6	murallas y casas de Palma	1,57 granungueta			9,5	42,9
35	SANTANY	plancha en que se halla el pueblo	caliza tierna en masa	18	en estaluma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pueblos	1,857 asfidos granungueta			18,665	135,9
36	SANTANY	plancha en que se halla el pueblo	caliza tierna en masa	18	en estaluma aplicada a todo	18	120 casas en Palma y varios pueblos	1,857 asfidos granungueta			18,665	135,9
37	CALALONGA	7 KI al SSE de Santany	arenisca blanca	6	6 muros y bóvedas	6	en muchos edificios	1,74 asfidos granungueta			7,995	29,25
38	CANOVÀ	6 KI al S de Campos	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchos edificios	1,785 granungueta			8,95	60
39	FIGUERÀ	5 KI al SE de Campos	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchos edificios	1,306 granungueta			9,2	60,5
40	FIGUERÀ	5 KI al SE de Campos	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchos edificios	1,306 granungueta			9,2	60,5
41	CAVALLOT	1.500 m. al S de Estelrich	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchos edificios	1,37 granungueta			14,8	120
42	MOLA	1.400 m. al SE de Felanitx	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchos edificios	1,642 granungueta			9	39,9
43	COMERNA	2 KI al SO de Felanitx	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchos edificios	1,732 granungueta			8,9	39,5
44	COMERNA	2 KI al SO de Felanitx	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	en muchos edificios	1,732 granungueta			8,9	39,5
45	HERBEBECH	10 KI al S de Cavia	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	37 puente de Sta. Ponsa a 4 Km.	1,66 granungueta			8,6	34,7
46	HERBEBECH	10 KI al S de Cavia	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	37 puente de Sta. Ponsa a 4 Km.	1,66 granungueta			8,6	34,7
47	HERBEBECH	10 KI al S de Cavia	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	37 puente de Sta. Ponsa a 4 Km.	1,66 granungueta			8,6	34,7
48	HERBEBECH	10 KI al S de Cavia	arenisca en masa	8	8 muros y bóvedas	8	37 puente de Sta. Ponsa a 4 Km.	1,66 granungueta			8,6	34,7
49	SAFOUSA	Cabo encortat	arenisca blanda estratificada	125	siuos, cubiertas y bóvedas	125	bóvedas taboides y muchas escabrias	1,792 granungueta			1,75	60,5
50	SAFOUSA	Cabo encortat	arenisca blanda estratificada	125	siuos, cubiertas y bóvedas	125	bóvedas taboides y muchas escabrias	1,792 granungueta			1,75	60,5
51	SAFOUSA	Cabo encortat	arenisca blanda estratificada	125	siuos, cubiertas y bóvedas	125	bóvedas taboides y muchas escabrias	1,792 granungueta			1,75	60,5
52	SANCAOVA	6 KI al S de Campos	arenisca en masa	2	2 para recibos y muros	2	3,5 Recibo de la cantera a Capolopora 3 K.	1,6 granungueta			10,6	60,95
53	SANCAOVA	6 KI al S de Campos	arenisca en masa	2	2 para recibos y muros	2	3,5 Recibo de la cantera a Capolopora 3 K.	1,6 granungueta			10,6	60,95
54	SANCAOVA	6 KI al S de Campos	arenisca en masa	2	2 para recibos y muros	2	3,5 Recibo de la cantera a Capolopora 3 K.	1,6 granungueta			10,6	60,95
55	COLL DE SA GRAVA	400 m al N de Vilhormosa	grava en masa	3,25	3 cantera Palma Andraitx	3,25	En la Canchula de Vilhormosa	1,3			10,5	50,7
56	L'ORRE	400 m al N de Vilhormosa	grava en masa	3,25	3 cantera Palma Andraitx	3,25	En la Canchula de Vilhormosa	1,3			10,5	50,7
57	SON TOULELLS	7 KI. al SO de Palma	grava en masa	3,25	3 cantera Palma Andraitx	3,25	En la Canchula de Vilhormosa	1,3			10,5	50,7

1.- Precio en cantera
2.- Precio de obra
3.- Precio en obra

4.- Densidad
5.- Resaca en macion
6.- Resistencia a compresion

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

ENSENYAT PUJOL, G.:

Jaume I. El rei que forjà una corona, Palma, 2008.

Miguel J. Deyá Bauzá

Universitat de les Illes Balears

El 2008 va esser un any prolix quant a publicacions sobre la figura de Jaume I: monografies sobre el monarca, congressos sobre el regnat, treballs sobre aspectes literaris (el *Llibre dels fets*, el llegendari que envolta el monarca) o altres qüestions diverses, com la reedició d'obres clàssiques referides al rei, indiquen l'interès i l'atenció suscitats arran del vuitè centenari del naixement del Conqueridor.

Entre els treballs de caire general, de conjunt, cal destacar la biografia que ara ressenyam. Conscient que ja hi havia a l'abast biografies molt detallades –i, en alguns casos, com el de Ferran Soldevila, publicades ja fa molts anys, tot i que amb un interès que el pas del temps no ha fet minvar–, Ensenyat ens ofereix ací una versió alhora sintètica i innovadora sobre el monarca. Sintètica perquè no s'entreté en descripcions minucioses, tanmateix ja conegudes i a vegades força reiterades, sense que disposem de nova documentació, sinó que a grans trets resumeix l'evolució del monarca, tant pel que fa als trets personals com als polítics del regnat. I innovadora perquè incorpora les revisions que s'han fet sobre molts aspectes del sobirà, especialment als últims anys, les debat i alhora també incorpora tot un seguit de propostes noves. Propostes que, amb independència del seguiment que hom en vulgui fer, sempre han d'esser ben rebudes mentre es basin, com és el cas, en el rigor i la seriositat de l'historiador que, part damunt tot, intenta acostar-se al passat amb un bon coneixement de la bibliografia i les fonts a l'abast.

L'obra s'estructura en dotze capítols, que tracten els següents aspectes: 1) Introducció, 2) Jaume I al llarg de la història, 3) El "miraculós" engendrament. La naixença, 4) La difícil infantesa i pubertat; 5) L'inici de la glòria heroica: la conquesta de Mallorca, 6) La consolidació: València, 7) Matrimonis i amistançaments, 8) La maduresa: una època no exempta de dificultats, 9) Els últims anys. La mort, 10) L'herència legislativa, institucional i cultural, 11) Un rei amb caràcter, i 12) Epíleg. El llegat polític de Jaume I. Segueix una bibliografia final en què l'autor té en compte les aportacions més recents sobre el monarca.

El llibre és escrit en un estil pensat per arribar a un públic més ampli i divers que al del món estrictament acadèmic, professional o erudit. I ho aconsegueix. Però això no li resta gens de mèrit a l'hora de presentar-lo també com un treball pertanyent a l'àmbit de l'especialització. Que la "forma" sigui més pròpia d'una obra de divulgació no implica, en aquest cas, que el llibre tenguí només un caràcter divulgatiu. Perquè, com hem dit, una bona part del seu contingut es dedica a reinterpretar o sotmetre a debat aspectes que, en molts casos, es consideraven incontrovertibles, cosa que fa que sigui un llibre que l'especialista tampoc no pot negligir.

Llibre dels feits del rei En Jaume,
 FERRANDO I FRANCÉS, A.; ESCARTÍ I SORIANO, V. J.
 (ed.), València, 2010, 2, 469 p. + facsímil.

Gabriel Ensenyat Pujol

Universitat de les Illes Balears

Cal saludar amb especial satisfacció aquesta nova edició del *Llibre dels fets* per tres motius fonamentals. El primer perquè conté un pròleg i una doble presentació amb uns continguts d'alta categoria. El segon perquè es tracta d'una edició basada en un manuscrit distint del que han fet servir fins ara les edicions diguem-ne canòniques. I el tercer perquè el manuscrit té al darrere tota una trajectòria "mallorquina" que cal considerar. Per això, començarem comentant aquest últim aspecte.

Com sabem, la versió original del *Llibre dels fets* no s'ha conservat i el coneixem a través de les còpies posteriors. En sentit cronològic, la primera és la versió llatina que en va fer, esmenada i ampliada, el dominicà Pere Marsili el 1313, amb la subsegüent versió catalana (feta no sabem per qui) de la part referida a la conquesta de Mallorca. Quant al text català, el primer manuscrit de què disposam és la còpia endegada a Poblet el 1343 per Celestí Destorrents, avui a la Biblioteca Universitària de Barcelona. A partir d'aquí tenim notícies, i disposam, d'altres còpies posteriors –sobretot de l'època de Pere el Cerimoniós (1336-1387), que n'ordenà fer tot un seguit– entre les quals es troba el text ara editat. És un manuscrit copiat l'any 1380 pel copista aragonès Juan de Barbastro. La còpia es va basar en l'exemplar "oficial" existent al Palau Reial, avui perdut, per la qual cosa els curadors d'aquesta edició el consideren el més rigorós des del punt de vista textual. Aquest manuscrit, sis anys més tard, concretament el 27 de juny de 1386, ja sabem que es trobava a Mallorca, i podem deduir que almenys feia més d'un any que hi era. El que no en sabem és la destinació. Tan sols uns dibuixos de l'època poden fer pensar que el còdex era en poder dels dominics. Les marques de lectura datables a la primeria del segle XV comencen a mostrar grafies reveladores del parlar mallorquí i que el volum era acarat amb la versió mallorquina de Marsili. Els diversos escolis del segle XVI demostren que el manuscrit romaní a Mallorca i que era objecte reiterat de consulta per part d'erudits interessats en la història de l'illa. Fins al punt que diversos fulls devien estar tan deteriorats que durant aquesta centúria hom els substituï per uns altres de nous, amb una lletra gòtica librària que imita l'original però sense poder evitar que s'escolin trets de l'escriptura humanística del moment. A partir del segle XVII les anotacions escassegen, circumstància que hem d'atribuir a una minva de l'interès envers l'obra, prova de l'intens procés de transculturació que aleshores es vivia a les terres hispàniques de llengua no castellana. Les marques de lectura tornen a aparèixer al segle XIX, amb subratllats de mots arcaics, reflex de l'interès de la Renaixença i de la flamant Filologia Romànica per redescobrir la llengua i el passat medievals. Mentrestant, al segle XVIII el còdex havia passat a mans de Guillem Terrassa (1709-1778), canonge de la Seu i historiador, autor dels *Anales de la isla y Reino de Mallorca*. També desconeixem les vicissituds a través de les quals el paborde Terrassa havia arribat a posseir un text tan preuat. D'ell anà a parar a Antoni de Togores i Net (1740-1798), comte d'Aiamans. Tampoc no en coneixem les circumstàncies. Cal descartar la via testamentària

ja que, tot i que la majoria d'obres que posseïa Terrassa les deixà en herència al comte, el còdex no figura a la relació –segons la tradició familiar, perquè ja li havia regalat en vida. En qualsevol cas, el manuscrit fou propietat dels comtes durant algunes generacions. El fill del comte anterior, Josep de Togores i Sanglada (1767-1831), personatge molt culte i il·lustrat, en el doble sentit de la paraula, autor d'escrits en català, féu copiar per a la seva biblioteca la primera edició que s'havia fet al segle XVI del *Llibre dels fets* a València, basada en el manuscrit de 1343. Sabem que, al seu temps, el còdex fou consultat per Jovellanos, i més tard per erudits com Quadrado, Joaquim Maria Bover i Marià Aguiló. Fins que a principis del segle XX, cap a 1909, el bibliòfil català Isidre Bonsoms i Sicart (1849-1922) el va adquirir del comte Marià Gual de Togores (1862-1933), persona malgastadora, que primer va vendre la biblioteca familiar i després una gran part de les antigues propietats, que foren adquirides majoritàriament per Joan March. Tot i així, la biblioteca i el manuscrit encara romangueren a Mallorca durant bastants anys, ja que el bibliòfil posseïa una cel·la a la cartoixa de Valldemossa, en la qual deposità la biblioteca. Bonsoms, però, que era un català militant, al seu testament llegà una part dels seus llibres, entre els quals figurava el manuscrit que comentam, a la Biblioteca de Catalunya, tot i que la seva esposa n'era usufructuària. Quan aquesta va morir, el 1948, l'aleshores director de l'anomenada Biblioteca Central de Barcelona, Pere Bohigas, en compliment del testament, va traslladar el còdex i els altres llibres a la ciutat comtal i el va depositar a l'esmentada biblioteca.

A més d'aquest factor diguem-ne extern del manuscrit, que hem comentat amb un cert detall atès l'interès afegit que té des de Mallorca estant, cal remarcar que el còdex fins ara mai no havia estat editat, ja que totes les edicions contemporànies del *Llibre dels fets* s'han basat en el manuscrit de 1343. Per això ara ens hem de congratular de tenir a mà aquesta còpia, coneguda però només accessible per a l'estudiós a través del còdex. Com dèiem abans, l'edició va precedida d'uns estudis introductoris. En primer lloc, un pròleg de Pere Maria Orts (p. 11-22), que explica el context general del regnat de Jaume I i, en conseqüència, dels fets que narra al text crònic. I, a continuació, segueixen les monografies *El "Llibre dels fets" del rei En Jaume. La versió canònica de la crònica jaumina*, del professor Antoni Ferrando (p. 25-58), i *La recepció del "Llibre dels fets" a la Corona d'Aragó*, del professor Vicent Josep Escartí (p. 61-95). A la primera, Ferrando fa una exposició sobre la història del manuscrit i les seves vicissituds internes, a partir de les marques de lectura, i de les dues famílies textuais a través de les quals ens és conegut el *Llibre dels fets*, cosa que li permet arribar a la conclusió que encara que el manuscrit de Poblet i el que comentam són molt complementaris, el més òptim és l'últim, atesa la seva procedència directa de la Cancelleria reial. Aquesta consideració, la reforça a partir de quatre criteris: el textual, el filològic, l'institucional i el documental. Els arguments que exposa són convincents i la crítica a què sotmet el punt de vista tradicional de considerar més idoni el manuscrit de Poblet és molt respectuosa. En aquest sentit podem corroborar la lliçó correcta que ens ofereix el manuscrit ara editat en un punt que l'autor de les presents línies va sotmetre a debat fa només tres anys. A la ponència que presentàrem a les jornades sobre el tractat de Capdepera de 1231, celebrades el 2008 en aquest municipi i publicades l'any següent, ens férem ressò de la lectura estranya que presenten els manuscrits de la branca derivada del de Poblet, quan al capítol 121, en fer referència al tribut anual que havien d'entregar els musulmans de Manurqa per mantenir la independència de l'illa, parlen de "CC barques per bestiar a passar", unes naus que suposadament els menorquins havien de posar a disposició de Jaume I per al trasllat del tribut d'una illa a l'altra. Una condició que, a més,

en cap cas no apareix al tractat original, conservat a París. El manuscrit que ara comentam i els del seu grup, per contra, en lloc de “barques” parlen de “besants”, dos-cents besants que havien d’entregar cada any els tributaris menorquins. Aquesta quantia tampoc no figura al tractat però a la documentació arxivística es documenta prou bé el seu pagament, cosa que fa pensar en un acord posterior de bescanviar altres entregues del tribut per una quantitat econòmica fixa, anual. Cosa totalment coherent i que palesa que la lectura bona és la del manuscrit de 1380.

Pel que fa al tercer estudi, Escartí du a terme una anàlisi pormenoritzada del record, sempre en positiu, de Jaume I a través de la historiografia i la memorialística de tots els temps, aspecte que també amplia a l’àmbit literari. En aquest sentit, el *Llibre dels feits* ha perpetuat la imatge del rei com a símbol de la identitat col·lectiva d’un poble, al qual la seva personalitat i les seves conquestes contribuïren a donar una fesomia amb la qual hom s’ha identificat al llarg de l’esdevenidor. D’aquesta contribució resulten especialment interessants –pel caràcter innovador que tenen– les referències a la utilització de la crònica en obres literàries i un precedent que fins ara havia passat desapercbut a l’hora d’exposar els primers estudis (Villaroya, Borrull) que cap a 1800 neguen l’autoria reial de la crònica, ja que els seus arguments ja es troben en una obra anterior de fra Josep Nicolás Caveró de 1731.

Després d’aquestes tres contribucions segueix una nota dels editors (p. 101-102), la transcripció del text (p. 105-448) i l’índex dels capítols (p. 451-469). El segon volum constitueix el facsímil del manuscrit, realitzat en una autèntica edició de luxe, de manera que l’aspecte formal i de contingut de l’edició –és a dir, els estudis previs, la transcripció del manuscrit i el facsímil– es troben al mateix nivell òptim d’excel·lència.

URGELL HERNÁNDEZ, R. (dir.):

Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca, Palma de Mallorca, 2010, 415 pp.

Marta Serrano Coll

Universitat Rovira i Virgili, Tarragona

A finales del año 2010 apareció el *Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca* a cargo de J. J. de Olañeta editores y la Universitat de les Illes Balears. Parece ser que esta publicación forma parte de una voluntad más ambiciosa que, ya desde tiempos en los que Antoni Mut i Calafell era responsable del Arxiu del Regne de Mallorca, incluía la edición facsímil del espléndido manuscrito objeto de estudio. Conocido como *Llibre dels reis* a raíz del “redescubrimiento” de Josep M. Quadrado en 1840,¹ el *Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, a pesar de su relevancia conocida a nivel documental (textual e iconográfica), nunca había sido objeto de un análisis pormenorizado, carencia por fin solventada con el libro que aquí se reseña, los estudios del cual, realizados por investigadores de renombre, ofrecen una nueva visión e interpretación del códice.

Compilado por el *prebere* Romeu Despoal, quien trabajó a partir de 1334, e iluminado hacia el 1339 a manos de Joan Loert con la colaboración de otros pintores, fue promovido por los Jurados de la ciudad y reino de Mallorca, motivo que justifica que sea llamado por algunos autores *Llibre dels Jurats*, nomenclatura que quizás es más oportuna al disipar cualquier confusión de vinculación con los reyes de Mallorca como promotores.

De hecho, pese a ser la Universidad quien promovió la compilación jurídica, tanto desde el punto de vista material (es un manuscrito costoso y lujoso) como del iconográfico (el rey es el principal protagonista) parecería erróneamente vinculable a la monarquía.² Puede llamar la atención la falta de un mismo criterio entre los estudiosos que han trabajado sobre este manuscrito y que presentan sus análisis en este libro; no obstante, esta diversidad de opiniones, que se hace extensiva a otras cuestiones,³ más que desacreditar la obra, la enriquecen.

Tras un preámbulo, las disertaciones se organizan en tres partes: Estudios introductorios (con las aportaciones de Pau Cateura y Gabriel Ensenyat), Análisis del libro de los reyes (con los trabajos de Antonio Planas, Ricard Urgell y Gabriel Llompart e Isabel Escandell), y Repertorio documental y transcripciones (a manos de Antonio Planas y Ricard Urgell con la colaboración de Antoni Mut). La edición es cuidada, pero el tamaño del volumen, pienso que de envergadura excesiva, hace que sea de difícil manejo. La generosidad de sus dimensiones no ha repercutido ni en el tamaño de las fotografías que ilustran los contenidos, la mayoría en blanco y negro y de formato reducido, ni en su cantidad: se

¹ Y de los estudios que, de este autor, se derivaron, como QUADRADO, J. M.: “El Códice de los Reyes, o sea, el Rey de los Códices en el Archivo de Mallorca”, *Museo Balear*, 8, 1886.

² De acuerdo con el estudio de LLOMPART, G.; ESCANDELL, I.: “Estudi historicoartístic”..., pp. 111-141.

³ Además de la nomenclatura, destacan otras como las que atañen al supuesto secuestro de Constanza y sus hijos a instancias de Pedro el Ceremonioso, o a la propia datación del códice, por ejemplo.

hubiese agradecido poder visualizar todas las miniaturas a las que se hace referencia en el texto, sobre todo en lo que concierne al análisis histórico y artístico. Es posible que esta deficiencia derive de los cambios en el plan original que contemplaba el facsímil del manuscrito, aunque desconozco los motivos que impidieron adecuar los contenidos una vez conocidas las posibilidades de edición definitivas.

Los estudios pormenorizados se inician, dentro de la primera parte, con el trabajo de Pau Cateura destinado a ofrecer una visión sobre el tiempo de Jaime III de Mallorca, a quien no duda en calificar como “víctima de las convulsiones internacionales”.⁴ Sin desatender los asuntos exteriores, ofrece una sintética panorámica en torno a los problemas económicos, sociales y políticos (haciendo especial hincapié en las relaciones con el rey de Aragón, quien ponía en duda la legitimidad del rey de Mallorca), que explican el verdadero motivo para llevar a cabo la compilación objeto de estudio: el contexto de la guerra con Génova y la confirmación de las franquicias del reino de Mallorca por parte de Jaime III.

Una vez contextualizado el códice en su momento histórico concreto, es Gabriel Ensenyat quien se encarga de enmarcarlo en el terreno de la cultura escrita, reanimada durante el reinado de Jaime III, no en vano tildado por Muntaner como *la pus sàvia creatura dels seus dies*.⁵ Además de evidenciar el florecimiento cultural en la corte y su contraste con la actividad de los conventos mallorquines, dedica parte de su trabajo a la actividad literaria individual, como la realizada por Pere Marsili, Berenguer d’Anoia o la atribuida a Violante de Vilaragut, primero amante y después tercera esposa del rey una vez enviudado de Constanza de Aragón. No se olvida de ofrecer unas pinceladas sobre el pensamiento de la época, enmarcado por la polémica sobre el poder temporal del papado y, evidentemente, sobre Ramón Llull, a quien dedica un epígrafe donde confirma la tesis de Caseras⁶ sobre la inexistencia de un movimiento lulista en Mallorca durante el siglo XIV.

Cierra su clarividente panorama una reflexión sobre el papel de los judíos, a quienes la extorsión económica no impidió su florecimiento literato y científico: Vidal Abraham y Cresques Abraham son una muestra del alto nivel cultural que alcanzó esta comunidad.

La segunda parte arranca con el estudio historicojurídico llevado a cabo por Antonio Planas. Además de poner de manifiesto los objetivos de los Jurados a la hora de encargar la compilación y la consiguiente selección de privilegios que comportaba, se adentra en la cuestión referente a 1341 como fecha de finalización de redacción y los problemas que suscita. El análisis interno del códice le lleva a afirmar que las dos partes de las que consta, con distracciones o discapacidad de criterio entre los redactores, no obedecen a un mismo plan, aunque la versión catalana fue copiada simultáneamente a la latina. Después de centrarse en Romeu des Poal,⁷ a quien la historiografía ha reconocido como máximo protagonista (aunque el autor advierte que debieron de ser juristas experimentados y de confianza quienes realizaron la tarea de selección), entra de lleno en el contenido de la

4 CATEURA, P.: “Jaume III de Mallorca i el seu temps”..., p. 22.

5 ENSENYAT, G.: “La cultura escrita al regne de Mallorca en temps de la redacció del *Llibre dels reis*”..., p. 31.

6 CASERAS, J.: “En torno al primer siglo del lulismo”, *Estudios Lulianos*, VII, 1964, pp. 83-90. No obstante, Ensenyat considera que esta cuestión todavía no se ha estudiado a fondo.

7 Identificado por LLOMPART, G., “El cal·lígraf Romeu des Poal i l’avalot del call de Mallorca de 1340”, *Segell*, 1, 2005, p. 29-42.

recopilación de las franquicias, concepto al que dedica un aclarador apartado, y que agrupa según su naturaleza: los privilegios reales, las disposiciones de señores y magnates, las bulas pontificias, los privilegios otorgados por monarcas extranjeros, los actos jurídicos y las disposiciones de los Jurados o síndicos de Mallorca, las actas de particulares en favor de los Jurados, y los Usatges de Barcelona, de importancia capital en el ordenamiento jurídico mallorquín. Concluye su exploración preguntándose sobre el uso del suntuoso código, que debió de utilizarse en los actos de juramento de los oficiales de la Universidad según consta en la consuetud de 1444.

Sigue el discurso el estudio archivístico y codicológico de Ricard Urgell, quien no titubea en afirmar que este código ha sufrido, tras el redescubrimiento de Quadrado, un proceso de mitificación en detrimento de otras compilaciones de derecho privilegiado mallorquín con un valor jurídico similar o, incluso, más importante. Justificada su afirmación (denuncia, en realidad), inicia un recorrido por las diferentes compilaciones de franquicias y privilegios que arrancan, entre 1288-1290, con los *Privilegia indulta regno Maioricarum per reges Aragonum* que, redactados en catalán⁸ y con documentos de Jaime I, Jaime II y Alfonso III, influyeron en los códigos posteriores. La restitución del reino de Mallorca con Jaime II en 1295 inicia el segundo epígrafe destinado al *primer y segundo* libro de franquicias, el primero de los cuales, hoy perdido, manifiesta el uso político del adjetivo al silenciar la existencia de los citados *Privilegia* de tiempos del dominio de los reyes de Aragón sobre el reino de Mallorca.

Advertidas las similitudes y diferencias entre todas las compilaciones, el estudio aborda el *Llibre dels reis* desde un sugerente punto de vista simbólico y en relación con el hecho de que su redacción se llevase a cabo en un clima de relaciones tensas y frías entre la monarquía y los Jurados de la Universidad,⁹ cuestión que explica algunas circunstancias que, argumentadas convenientemente, afectaron al proceso de compilación, a la ubicación de los elementos pictóricos y ornamentales, al orden y a la extensión en la copia de algunos manuscritos, y a la propia datación, que Urgell no descarta que llegase a fechas cercanas a 1343. Remata su discurso, que concluye con una ficha archivística y codicológica,¹⁰ con un acercamiento al *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III*,¹¹ ejemplar que puede contraponerse al de los Jurados y Despoal y que manifiesta la necesidad de fortalecimiento de la monarquía mallorquina ante la hostilidad de Pedro IV, pues la normativa se convertía en símbolo propio de identidad de la monarquía insular ante el rey de Aragón y en distintivo del desarrollo alcanzado por la corte de Jaime III y su administración.

8 Este hecho remarcable ya lo puso de manifiesto en MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M. J.; MUT I CALAFELL A.; URGELL, R.: "La llengua catalana a la documentació del segle XIII de l'Arxiu del Regne de Mallorca", *IV Congrés el nostre patrimoni cultural: el català patrimoni de Mallorca*, Palma, 1997, pp. 129-140.

9 Cuestión ya advertida, como ya indica el autor, en CATEURA, P.: *La trentena esgarriadora*, Palma, 2000, pp. 55 y sig.

10 Que contempla el área de identificación, el área de contexto, el área de contenido y estructura, la lengua de escritura, pintura y ornamentación, el área de condiciones de acceso y uso, y el área de documentación relacionada, donde se incluye un sucinto repertorio bibliográfico. Añade unas tablas donde compara los contenidos de los libros de franquicias que cita en el texto (*Llibre primer de franqueses*, *Llibre segon de franqueses*, *Llibre dels reis* y *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III*).

11 Arxiu de la Corona d'Aragó, Manuscrits, Casa Reial, núm. 8. El autor explica que este trabajo lo toma como punto de partida de un trabajo que debería ser más extenso.

El último trabajo de esta segunda parte es el llevado a cabo por Gabriel Llompart e Isabel Escandell destinado al estudio histórico y artístico del códice, la iconografía del cual evidencia su valor icónico, simbólico y ritual. Además de presentar al autor material del manuscrito, incidiendo en su trayectoria personal y profesional (incluyendo su familiaridad con pintores como Joan Loert, uno de los candidatos de la autoría de las miniaturas), contextualizan el libro dentro del panorama de la pintura mallorquina surgida entre 1300 y 1350 teniendo en cuenta tanto las evidencias textuales como materiales.

De sus aportaciones en este terreno¹² destaca la hipótesis que menciona la posibilidad de la creación de una sociedad para ilustrar el manuscrito entre dos de los más importantes pintores del momento con taller propio, Joan Loert y Martí Mayol, junto con Arnau Boas, emparentado con el primero, sociedad que se disolvió en 1340, fecha que coincide con la finalización del códice. No se olvidan de analizar formalmente la obra, que también comparan con el aludido *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III* (mucho menos rico y costosos que el *Llibre dels Jurats*, hecho que intentan explicar a través de distintas hipótesis) y de plantear la ejecución material de la autoría, la problemática personalidad artística del cual intentan esclarecer trabajando sobre la obra que se le atribuye (como es el caso de las *Lleis palatines*, manuscrito con el que hacen minuciosas comparativas) y la existente bibliografía.

A nivel estilístico señalan su homogeneidad pese a las diferentes destrezas de sus participantes, que intentan distinguir entre un repertorio iconográfico que, por su unidad excepto en los últimos cuadernillos, parece fruto de una planificación inicial y un trabajo continuado. En cuanto a la iconografía de las espléndidas miniaturas (frontispicios, viñetas e iniciales¹³) destacan la majestad regia que emanan, la captación de la dimensión divina de la monarquía, algunos aspectos sobre la indumentaria, la escenografía de sus protagonistas, su identificación, y la acción que desarrollan, aportando nuevos matices y buscando los modelos iconográficos en los que pudo basarse el autor de las iluminaciones.

La tercera parte del libro es la destinada al repertorio documental, realizado por Antonio Planas y Ricard Urgell, y a las transcripciones, la parte latina llevada a cabo por Antonio Planas y la catalana por Ricard Urgell (aunque en las dos también participó Antoni Mut, director jubilado del Arxiu del Regne de Mallorca). De gran extensión, pues comprende casi dos tercios de todo el volumen, se acompañan de reclamos de final de cuaderno, de constataciones de notas marginales y también de correcciones, lo que demuestra la meticulosidad con la que los autores han llevado a cabo este ingente trabajo, que se configura como la primera transcripción crítica y depurada de los privilegios contenidos en el *Llibre dels Reis* o *Llibre dels Jurats*.

El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca es, pues, una puesta al día de este códice de importancia capital a nivel iconográfico y jurídico que, pese a su originalidad, no había sido objeto del merecido estudio pormenorizado; de hecho, la falta de trabajos monográficos y, por tanto, la necesidad de la publicación de un libro como el que ahora se reseña se pone de manifiesto en el repertorio bibliográfico

¹² Algunas de las cuales derivan de trabajos previos de estos autores, convenientemente citados en las abundantes notas que acompañan su estudio.

¹³ Aunque no se olvidan de destacar las *drôleries*, no muy abundantes ni variadas.

que, a pesar de no ser exhaustivo,¹⁴ se ofrece en el estudio archivístico y codicológico. Los discursos históricos, codicológicos y artísticos que integran este volumen suponen un acercamiento íntegro al manuscrito que ha comportado conclusiones de envergadura.

A nivel jurídico, al margen de las acomodaciones cronológicas, pasa de considerarse el origen de un conjunto de códices similares conservados en el Arxiu del Regne de Mallorca a concebirse como la culminación de una serie de intentos compiladores anteriores. Igualmente, el análisis detallado de los privilegios incluidos en el libro y de las disposiciones excluidas ha permitido comprender cuales fueron los criterios de los redactores y, en definitiva, la finalidad última de la obra, realizada con una suntuosidad material nada habitual.

A nivel artístico se ha resaltado, matizado y puntualizado, su valor y su significación simbólica a manos de los Jurados y de la Universidad, al tiempo que se ha examinado el elaborado y profuso programa pictórico, organizado con una clara jerarquía visual y en relación con la disposición de los apartados textuales. Se ha avanzado en el conocimiento de la personalidad de Joan Loert como principal iluminador ofreciendo evidencias documentales que verifican su relación con el compilador, Romeu des Poal, y con otros artífices que pudieron intervenir en la decoración del manuscrito.

La nueva lectura iconográfica de los retratos reales, con una interpretación menos personalista en el caso de los frontispicios, se ve enriquecida con la búsqueda de los modelos iconográficos que pudieron servir de inspiración, lo que ha permitido discernir los que son originales de los preexistentes y, por tanto, fruto de la memoria visual de los miniaturistas.

El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca se configura como la obra de referencia actualizada de este magnífico códice (considerado como uno de los más preciosos del que fue reino privativo insular) al proporcionar sus páginas estudios pormenorizados y actualizados con el propósito de hacerse entendedores a un público amplio. Esta capacidad divulgativa no resta ni un ápice de erudición: la miscelánea de hipótesis que obsequian sus estudios ofrece una visión poliédrica que permite entender el manuscrito dentro de su complejo entorno histórico, jurídico y artístico.

14 Pues faltan otros trabajos que, de carácter histórico y artístico, también han tenido en cuenta este manuscrito, como por ejemplo, FOCILLON, H.: *La peinture catalane à la fin du Moyen Age, Conférences données à la Sorbonne, Paris, 1931*; DE AZCÁRATE, J. M.: *Arte gótico en España*, Manuales de arte Cátedra, Madrid, 1990; MUT CALAFELL, A.: "Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca", en VVAA, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, VII, Palma, 1991, pp. 343-347; SÁNCHEZ MARIANA, M., "El libro en la Baja Edad Media. Corona de Aragón y Navarra", en ESCOLAR, H. (Dir.): *Historia ilustrada del libro español. Los manuscritos*, Madrid, 1993, pp. 223-274; YARZA LUACES, J.: "La pintura española medieval. El mundo gótico", en PÉREZ SÁNCHEZ, A. E. (Dir.): *La pintura española*, I, Milán, 1995; ALCOY I PEDRÓS, R.: "Un Decretum Gratiani vaticà i la pintura catalanobaleàr a l'entorn del 1300", en VVAA, *Miscel·lania en homenatge a Juan Ainaud de Lasarte*, I, Barcelona, 1998; ALCOY I PEDRÓS, R.: "La il·lustració de manuscrits a Catalunya", en *Art de Catalunya. Ars Cataloniae. Arts del llibre, manuscrits, gravats, cartells*, 10, Barcelona, 2000; URGELL, R.: "Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca", en BANGO TORVISO, I. G. (dir.): *Maravillas de la España Medieval. Tesoro sagrado y monarquía*, I. *Estudios y Catálogo*, León, 18 de diciembre de 2000 al 28 de febrero de 2001, León, 2000, pp. 128-129; SERRANO COLL, M.: *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado*, Zaragoza, 2008; SERRANO COLL, M.: "El códice AGN B2 y la iconografía de coronaciones y exequias regias en el arte bajomedieval", en *Ceremonial de la Coronación, Unción y Exequias de los reyes de Inglaterra (AGN. Códices y Cartularios, B. 2)*, Pamplona, 2008, pp. 145-175, entre otros. Algunas de ellas se encuentran reseñadas en las notas a pie de página del estudio de Gabriel Llopart e Isabel Escandell.

Las contextualizaciones similares y la falta de unidad o discordancia de opiniones en ciertas cuestiones por parte de los estudiosos, alusivas a nomenclatura, dataciones o interpretaciones, lejos de ensombrecer la obra, de gran coherencia interna,¹⁵ la enriquece con nuevas perspectivas y ópticas que invitan al razonamiento; parece como si *El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca* se hubiese concebido para invitar, a todo aquel interesado en sumergirse en el conocimiento de este magnífico cartulario, no sólo a aprender y saber, sino también a reflexionar acerca de las diversas hipótesis y conclusiones que proporcionan sus sugerentes páginas.

15 Subrayada por la organización de los discursos y también por las diversas menciones y referencias que se hacen los autores entre ellos en sus disertaciones.

SASTRE MOLL, J.:

L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses (1311-1343): un llibre de rendes del Procurador Reial d'Eivissa (1326-1327), Eivissa, 2011, 178 p.

Antoni Ortega Villoslada

UNED Illes Balears

El doctor Jaume Sastre ens presenta una obra fruit d'una d'aquestes troballes que els que ens dedicam a la investigació tenim la sort de gaudir en ocasions, i que li va suposar l'any 2007 el premi Vuit d'Agost.

Professor de la UIB, ha treballat preferentment qüestions econòmiques lligades a l'edificació dels principals temples mallorquins i la comptabilitat associada que ens mostren els denominats *Llibres de fàbrica*. Dins d'aquest àmbit, els pocs volums de *Rebudes e Despeses* de la Procuració d'Eivissa li han permès donar-mos una acurada visió de l'activitat econòmica, tot tenint en compte els esdeveniments polítics.

La conquesta de l'illa i la seva repoblació planteja un problema inicial: l'origen dels nous habitants. Davant la tradicional creença que situa l'Empordà com a regió d'on varen arribar els primers pobladors, Santamària va saber veure la gran quantitat de llinatges aragonesos, provençals, castellans i fins i tot portuguesos, de l'àmbit de l'infant Pere de Portugal i posteriors, com el cas de Bernat de Portugal, que al segle XIV compra les cases de Guillem Aranyó. Sabem que en 1258 són nombrosos els genovesos i que en 1282 demanen oficialment la creació de cònsol i alfòndec, i, motiu d'aquest llibre, l'autorització per estibar sal. Voluntat que es tradueix en l'exempció del pagament de la lleuda als liguers i venecians.

Eivissencs i formenterencs havien obtingut de Jaume I el 1260 el control del dret d'extracció de sal, obrint l'illa, sota l'empar de la bulla de 1241 negociada pel propi infant Pere de Portugal, qui, amb Guillem de Montgrí i Nuño Sanz, varen conquerir i es varen repartir la Pitiüsa major. Mort Nuño Sanz, els seus bens passen al futur Jaume II de Mallorca, mentre que els de Pere de Portugal es reincorporen al patrimoni de Jaume I. Guillem de Montgrí i l'infant Jaume faran donació en 1261 de les salines al Comú d'Eivissa. Finalment, en 1267 es decreta la lliure comercialització de la sal.

L'organigrama de la institució que controla la sal exportada a principis del XIV és simple: quatre prohoms, renovats anualment, dels quals un recapta els drets i els altres són albetriadors que reparteixen i gestionen els stanys, repartint les astes o parcel·les entre cavallers, prohoms d'Eivissa i *dones que tenien casa*. Extreta la sal i valorada pels tres albetriadors, es transportava fins al carregador, on es tornava a taxar i mesurar abans d'embarcar-la.

Ens fa el doctor Sastre un estudi acurat de les rendes reials. Les Rebudes preveuen vuit fonts d'ingressos: Dret de la sal, exportació de fusta, pega i orxella, Censals de la Vila, Dret de *sarrahins*, Lluïsmes, Justícies de les corts, Censals dels molins de Santa Eulàlia i lloguer de l'alberg del rei; mentre que les despeses es redueixen als salaris dels oficials reials, eclesiàstics i domers; obres i armament de vaixells per a la defensa de l'illa mitjançant el

Pariatge. El treball que ens presenta conclou que els ingressos anuals de la Corona, que es mouen entre 500 i 700 lliures, a descomptar entre 250 i 350 dels salaris dels oficials. Formentera limita els ingressos al forment, ordi, bestiar, fusta, orxella i pega.

És precisament la pega el producte, amb un comerç tan actiu com la sal, que ens situa dins l'àmbit atlàntic. Matèria primera per a la construcció i manteniment d'embarcacions, la seva demanda per part de les ciutats costaneres per calafatejar embarcacions va promoure un intens comerç caracteritzat pel control que exerceix la procuració reial sobre el producte mitjançant l'atorgament de llicència només a cavallers i grans mercaders, com es el cas del lloctinent eivissenc Berenguer Desbach, els mercaders Pere Vidal i Miquel Puigcalvell o el donzell Frances Davi que va exportar 510 esportes, part de les quals va acabar a l'alfòndec de Lisboa, com les 60 que Bartomeu Duràn s'emportà amb la coca del patró lisboeta Mateus Peris l'any 1336.

Una altra qüestió es refereix als vaixells. La comercialització de la sal passa pel seu transport i és aquí on trobam novament referències al gran comerç internacional. L'uíxer *Sant Cristòfol* pertany a la Corona i es dedica a bastir la indústria naval mallorquina important fusta en brut i peces manufacturades des de diversos ports mediterranis. Sal i pega cobreixen part de la càrrega venuda anualment a Cotlliure, Saona o Gènova. Veim, així mateix, com amb la guerra de Gènova el mercat es redirigeix cap a Venècia, senyoria d'on arriben principalment tarides que estiben unes càrregues mitjanes de 350 modins. A Berberia arriben els lenys d'orla i els de càrrega, és a dir, el de major arqueix, concebuts per a la navegació d'altura.

Les coques són presents al llarg del llibre. Coneixem la seva importància dins la primera meitat del segle XIV, especialment les conegudes *coces baioneses*. N'hi havia de fins a tres cubertes i 480 modins, patronejades, entre d'altres, per Bernat Aselm o Bonanat Sans. Si el primer era per l'agost de 1329 al port de Anfa estibant blat per dur-lo a Cotlliure, el segon ja navegava el 1314, via Ceuta, a Arcila.

Això ens porta a una altre qüestió com és la presència o no de mercaders musulmans a les Balears. Cal fer un buidatge acurat del conjunt de registres per abordar aquest tema. El doctor Sastre ens mostra l'arribada de la coca del sarraí Benarí. Així com l'estada de nombrosos mercaders musulmans procedents del nord d'Àfrica i la presència d'un petit nucli de població a Eivissa. Estudi que caldria ampliar a Mallorca.

Per anar finalitzant, un dels aspectes menys estudiats de l'època medieval és el paper de les dones dins l'intercanvi mercant. Estudiant el lluïisme, el doctor Sastre ens dona a conèixer el paper de dues *Elisendas*, una vídua de Pons Mauri, i l'altra muller de Guillem Villafrazer; així com Berenguer d'Oriola i sa muller. Totes lligades a la indústria naval complementària.

Per tot això i altres aspectes que s'inclouen en aquest llibre, ens trobam davant d'una obra indispensable per al coneixement de la realitat eivissenca de la primera meitat del segle XIV.

PLANAS ROSSELLÓ, A.; RAMIS BARCELÓ, R.:
*La Facultad de leyes y cánones de la Universidad
 Luliana y Literaria de Mallorca*, Madrid, 2011, 186 p.

Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears

L'aparició d'aquesta obra constitueix una de les fites en el marc dels estudis sobre la Universitat Literària i Lul·liana de Mallorca, la principal institució acadèmica de l'illa entre finals del segle XVII i principis del XIX. Els professors del Departament de Dret Públic de la UIB, el Dr. Antonio Planas Rosselló i el Dr. Rafael Ramis Barceló, recorren l'evolució dels estudis de Cànon i Lleis oferts per la Universitat Literària durant els seus anys d'existència. Però encara van més allà, i presenten, si bé de forma més breu, els seus antecedents ja a l'Estudi General Lul·lià, així com la seva posterior presència en les institucions educatives que substituïren la Universitat Literària.

L'ingent tasca de recerca duta a terme pels autors es plasma en cinc capítols, que recorren, cal tornar a dir, els precedents, els estudis jurídics a la Universitat Literària, i el seu desenvolupament després de la seva supressió. Alguns dels capítols són, com indiquen els autors a la introducció de l'obra, modificacions i ampliacions d'articles publicats prèviament, mentre d'altres són de nova creació. En ambdós casos, un ric aparell crític acompanya tot el text, amb referències tant a fonts primàries com secundàries.

El primer capítol es centra en els precedents de la Universitat Literària, això és l'Estudi General Lul·lià. Aquesta primera institució, creada per Ferran II el 1483, no comptava, inicialment, amb uns estudis de Lleis com els que tindria la Universitat Literària, de tal manera que els aspirants a la professió jurídica havien de desplaçar-se a altres centres continentals. L'intent per aconseguir la creació d'uns estudis jurídics a Mallorca va ser una constant del Gran i General Consell des del 1500, si bé no es varen obtenir, de forma parcial, fins el 1626 (si no es té en compte el fallit intent dels anys 1512-1513). En qualsevol cas, abans de l'erecció de la Universitat Literària, la presència d'estudiants de Lleis mallorquins en universitats peninsulars i, sobretot, italianes, va ser molt freqüent, i, tal i com indiquen els autors, molt beneficiosa per a la literatura jurídica de l'illa, a causa del contacte amb les innovacions del moviment humanista.

El segon capítol presenta acuradament els diferents plans d'estudi que es varen seguir a la Universitat Literària des de la seva creació el 1692 fins a la seva supressió en el segle XIX. La universitat mallorquina es va caracteritzar pel seu immobilisme en aquest àmbit, mantenint de fet el seu pla d'estudis original, aquell ordenat a les *Constitucions* aprovades per Carles II el 1697, fins a les primeres dècades del segle XIX. La causa principal d'aquesta nul·la innovació va ser, bàsicament, els escassos recursos econòmics, que no permeteren a la Universitat Literària ampliar el nombre de catedràtics per adaptar-se a les noves directrius. Revesteix especial interès la relació de la Universitat Literària amb la matèria de "*Derecho Patrio*" que el reformista Carles III volgué instaurar a les diferents universitats espanyoles. La universitat mallorquina defensà, en tot moment, que el seu vertader dret propi era el Dret Romà, i, per tant, es va resistir a la implantació d'aquella disciplina.

El tercer capítol, per la seva banda, fa referència a l'evolució del claustre de la Facultat de Cànon i Lleis. Després de revisar la legislació al respecte, bàsicament les *Constitucions*, presenta els diferents integrants del claustre, catedràtics i *colegiats*, per ordre cronològic. A continuació, es repassa la normativa referent a les oposicions i quin va ser el seu compliment a la Universitat Literària. Com s'evidencia en el text, les oposicions no es varen caracteritzar mai per la seva adequació a la normativa, sinó, més aviat, per la seva subjecció a influències i contactes, i a les rivalitats entre faccions polítiques i ideològiques. Finalment, un quadre resumeix de forma gràfica la successió de catedràtics de la Facultat de Cànon i Lleis.

El capítol quart aborda els graus que es conferiren per la Universitat Literària, fent referència tant als exàmens de graduació de batxillers, llicenciats i doctors, com a les agregacions. Per a una universitat sense recursos com era la Universitat Literària de Mallorca, la concessió de graus era una de les principals fonts d'ingressos, al mateix temps que era una de les poques formes que tenien els catedràtics de cobrar. Per tant, el nombre de graduacions a la Universitat Literària va ser molt elevat, doncs es preferia la quantitat de graduats a la qualitat dels estudis. A tot això cal sumar-hi la fama, que va provocar l'arribada d'estudiants peninsulars que no aconseguien graduar-se a les seves universitats d'origen. Tot plegat suposaria que la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, el Col·legi d'Advocats i les universitats espanyoles es queixessin al monarca d'aquesta proliferació de graus.

El darrer capítol repassa els estudis jurídics després de la supressió de la Universitat Literària el 1830, sobretot a l'Institut Balear, inaugurat el 1836 a iniciativa de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País. Quatre anys més tard, la regència d'Espartero restituiria la Universitat Literària, recobrant els estudis de Cànon i Lleis, però el 1842, la institució tornaria a ser clausurada, i aquesta vegada de manera definitiva. De nou, per tant, els estudiants mallorquins que aspirassin a cursar estudis jurídics haurien de desplaçar-se a la península, amb les despeses econòmiques que això suposava. No seria fins el 1972 quan es recuperarien els estudis de Dret, primer com a extensió de la Universitat Autònoma de Barcelona i, finalment, dins el marc de la Universitat de les Illes Balears.

Per acabar, els autors han inclòs, a mode d'annex, un estudi prosopogràfic dels diferents catedràtics de la Facultat de Cànon i Lleis de la Universitat Literària. Es tracta d'un annex especialment interessant, amb la disposició alfabètica dels catedràtics, i que constitueix un dels elements més lloables de l'obra.

Per altra banda, cal felicitar els autors per no haver caigut en l'aïllament del que va fer gala la Universitat Literària. Planas Rosselló i Ramis Barceló, tot i centrar-se en la universitat mallorquina, no han oblidat la seva relació amb altres universitats peninsulars i europees, especialment d'Itàlia. La bibliografia, amb obres referents a les institucions acadèmiques espanyoles i italianes, és un exemple d'aquesta visió oberta i europea aconseguida pels autors.

Aquesta obra, en conclusió, constitueix la major monografia sobre la Facultat de Cànon i Lleis que ha estat publicada. Es suma, d'aquesta manera, als estudis monogràfics sobre facultats concretes, que ja varen ser iniciats per la tesi doctoral de Bestard Nadal sobre la Facultat de Medicina. Ve a omplir, per tant, una llacuna en la història de la Universitat Literària i Lul·liana de Mallorca, en la història de l'educació i la història del dret a la nostra illa. I aquest és un fet del que sempre ens hem de congratular.

CORTÉS VERDAGUER, J. M. J.:
La prevención sanitaria en Mallorca durante el siglo XVIII
 (1718-1803), Madrid, 2011.

Miguel J. Deyá Bauzá

Universitat de les Illes Balears

Uno empieza a estar acostumbrado a libros de Historia firmados por supuestos altos jerarcas de los cuerpos docentes universitarios que -en el mejor de los casos- no aportan nada nuevo, o a la creciente afición de algunos de esos en otro tiempo prometedores e incluso serios investigadores por el libro comercial. En otros casos, más sangrantes aún, la petulancia lleva a publicar libros cuyo pecado no es defender tesis acientíficas, sino que están en un estadio de primera e inmadura hipótesis. Por no hablar de aquéllos que se aprovechan del material de un autor/a ya difunto/a para apropiarse de su trabajo. Ejemplos de lo que se acaba de decir pueden encontrarse en las novedades editoriales que sobre temas de historia se han publicado en los últimos años en Mallorca. Sí, cada vez se nos hace más difícil encontrar un trabajo donde puedan detectarse los requisitos mínimamente exigibles a un historiador: concreción en el tema, claras hipótesis de trabajo, manejo y conocimiento de la bibliografía correspondiente, análisis personal de la documentación, citas al colega... Con raras excepciones no corren buenos tiempos para los lectores de libros sobre la Mallorca del Antiguo Régimen.

Junto a los trabajos del Dr. Antonio Planas, el libro de Cortés Verdaguer es una de esas raras excepciones de un 2011 más bien pobre en esta línea de investigación. Lo que en las últimas obras de algunos supuestos maestros en el estudio del Antiguo Régimen mallorquín es oropel, en la obra de Cortés Verdaguer se encuentra en forma de trabajo sistemático, perfecta contextualización histórica, bibliográfica y documental del tema y análisis riguroso. No en balde el libro constituyó la tesis doctoral del autor, redactada de la mano del que sin duda es ya un referente en la historia de la Historia Moderna Española, el Dr. Carlos Martínez Shaw. A la obra no le sobra nada, al autor sólo la humildad excesiva con que nos presenta su trabajo. Un trabajo que, desgraciadamente, ha pasado un tanto desapercibido. De hecho no dejaba de ser extraño que no existiera aún un estudio monográfico sobre la sanidad marítima en Mallorca, dejando a un lado los estudios de Antonio Contreras sobre la legislación contra la peste en la Mallorca bajomedieval o, para el caso menorquín, de Gonzalo López Nadal sobre la creación del Lazareto de Mahón en época de Carlos III. Si nos alejamos del plano exclusivamente balear las aportaciones de Eloy Martín Corrales ligando sanidad marítima y comercio o del propio Gonzalo López Nadal para el conjunto de la España mediterránea exigían ya un trabajo monográfico sobre la sanidad marítima en Mallorca, singularmente por lo que al siglo XVIII se refiere.

Como docente durante años sobre el siglo XVIII siempre planteaba a mis alumnos dos cuestiones sobre las que existe amplio debate historiográfico sin que por ahora se haya encontrado una respuesta definitiva. Una de ellas es la relativa al final de la peste en Europa, ¿por qué en el siglo XVIII y no antes o después? ¿por qué desaparece del viejo continente y, por contra, sigue siendo endémica en Oriente? La segunda cuestión está más

ligada al ámbito español: ¿influyeron las medidas tomadas por los Borbones en cuanto a reorganización de la administración y de la marina en que la peste de Marsella, el último gran episodio pestífero que conoce Europa Occidental, no llegase a España y, más en concreto, a las Baleares?

Cortés, obviamente, no responde a la primera pregunta –tampoco era esa su intención– y sólo muy tangencialmente a la segunda. En cambio, si su intención era realizar una fotografía fiel de la evolución de la prevención sanitaria en la Mallorca del setecientos desde el punto de vista marítimo, el objetivo se ha cumplido con creces a pesar de la dificultad del tema. Una dificultad derivada en parte del hecho de que la cuestión debe abordarse, como mínimo, desde un triple punto de vista: el puramente sanitario, el institucional y el comercial. Y así es en un libro donde confluyen de forma armoniosa la historia de la sanidad, de las instituciones y la del comercio, aunque a lo largo de sus páginas se observa una clara hegemonía del segundo de esos aspectos sobre el resto.

La estructura de la obra es fiel reflejo de la clara delimitación del objeto de estudio del Dr. Cortés. Tras una introducción en cuyas primeras diez páginas el autor ya nos contextualiza perfectamente el tema en su ámbito europeo y en el setecientos, se procede a un análisis de las fuentes si se quiere un tanto clásico pero conciso y, sobre todo, útil para que, aquél que no la tenga por experiencia investigadora propia, se haga una idea del tipo de documentación que el autor ha tomado en cuenta. El capítulo tercero, uno de los más claros y mejor sistematizados, se consagra a los aspectos institucionales demostrando cómo, a pesar de la Nueva Planta de Gobierno, en lo referente a sanidad marítima las continuidades priman sobre las rupturas. De hecho hasta 1756 no se modificó el entramado institucional heredado de la época foral. Una prueba más de que debemos abordar el famoso decreto y el sistema borbónico sin apriorismos y de que, como nos indicara hace años Álvaro Santamaría, por debajo de las novedades que sin duda supuso la Nueva Planta, se mantuvieron también instituciones y, sobre todo, maneras de ejercer el poder y de funcionar que poco diferían de momentos anteriores. Completando esta visión, es sumamente innovador y, a nuestro juicio acertado, presentar la sustitución de la vieja morbería por la Junta de Sanidad –también llamada Junta Inferior de Sanidad– y la Junta Superior de Sanidad como fruto de un conflicto entre los mercaderes, ligados a la antigua institución, y la nobleza y el estamento de ciudadanos que controlaban el Ayuntamiento de Palma. Es desde esta óptica de grupos sociales que en unas ocasiones se enfrentan y en otras colaboran desde la que deberíamos examinar también la evolución de las instituciones y el ejercicio del poder en el setecientos mallorquín, alejándonos de la visión del Decreto de Nueva Planta como un tótem inmutable a lo largo de la centuria. Dejando a un lado el tema del decreto, el panorama institucional existente tras 1715, con lo de viejo y de nuevo que contenía, marcaba un campo de juego lo suficientemente ancho en todos los aspectos (judicial, económico, también sanitario...) como para que los grupos sociales y los individuos con mayores responsabilidades de poder (mallorquines o exógenos) tuvieran una iniciativa que en ocasiones la interpretación que se ha hecho de la Nueva Planta viene a negar. El caso de la normativa y las instituciones y grupos sociales vinculados con la sanidad marítima es uno de ellos.

Tras el capítulo dedicado a los aspectos institucionales el autor nos presenta tres capítulos presididos por la cronología como hilo conductor: el referido a la peste de Marsella de 1720, el dedicado al período que media entre el fin de la peste de Marsella y la peste de Mesina

(1743) y el referido al largo período presidido por las noticias sobre la peste en Argelia y, en general, en el Norte de África (1752-1797). Cualquier modernista habrá advertido que el primero de ellos es el de mayor transcendencia. El impacto que ese episodio epidémico tuvo en su momento, el hecho de que afectara a un centro esencial en el comercio mediterráneo, pero también mundial habida cuenta del papel distribuidor de mercancías de Levante que tenía el puerto galo desde antiguo y, de forma más reciente, de coloniales americanos... fueron factores que provocaron que la peste de Marsella fuera tratada de forma muy especial y continua por gobiernos amigos y desafectos de los Borbones franceses. Como es bien conocido la situación afectaba de lleno a Mallorca, pues Marsella era uno de los puertos más frecuentados por los barcos isleños tanto por el importante consumo que allí se hacía del aceite mallorquín para su reexportación o empleo en usos industriales, como por el papel de suministrador de importaciones que Marsella tenía para la isla. Todo ello está perfectamente recogido en el inicio de ese capítulo cuarto, sin duda el más brillante, el más claramente analítico del libro, donde el autor conjuga todas las variables a tener en cuenta en una cuestión donde convergían tantos intereses y, a la vez, alternativas al comercio con Marsella (la opción italiana, el comercio directo con Levante y el Norte de África, el posible papel de intermediarios a realizar por los ingleses aposentados, no lo olvidemos, en Menorca, etc.). El autor realiza un muy buen análisis de la organización de la sanidad mallorquina ante la peste de Marsella, dejando claro el papel central del Ayuntamiento de Palma, que asumió -como es habitual en el XVIII- funciones más allá de su término y recordándonos como el tema de la prevención sanitaria no sólo se relaciona con el comercio, sino también con la defensa; no en vano se pone a disposición de fines sanitarios la red de torres de defensa y atalayas para impedir la llegada de embarcaciones sospechosas y se impone un sistema de vigilancia obligatoria a realizar por los vecinos de la isla, en una copia del sistema de defensa por tercios en el que las villas de interior debían socorrer, en este caso prestar sus servicios de vigilancia, a las de la costa. A este respecto el análisis de las medidas tomadas por el Marqués de Casa-Fuerte (la creación de 109 puestos de vigilancia a cubrir por los habitantes de la isla, de barcos de sanidad, el reparto de armas...) difícilmente podía ser más exhaustivo y claro. La visión general de la prevención sanitaria frente al peligro pestífero viene completada con el breve pero conciso análisis de números casos concretos de barcos llegados a la isla con la sospecha de haber tenido contacto con tierras, bajeles o productos contaminados, de manera que el examen de la normativa viene a enriquecerse con el análisis de buena parte de la praxis que se llevó a cabo.

Así, el rigor que se derivaba de la normativa se flexibilizaba en momentos en que era indispensable acudir a trigo importado, aunque fuese introducido de mano de sospechosos desde el punto de vista sanitario. Y es que como el mismo autor nos ilustra y como ocurría siempre en esos casos, el argumento de la posible infección servía para impedir el comercio con el adversario político-militar, lo que puede explicar la prohibición de importaciones de Menorca y Gibraltar, un brindis al sol si consideramos que en aquellas épocas la presencia inglesa en el Mediterráneo en su conjunto era no sólo importante sino irremplazable. Si algún reparo puede hacerse al análisis de las implicaciones políticas de las disposiciones preventivas en materia de sanidad es el de no relacionarlas con la situación de las relaciones hispano-galas. Recordemos como en ese mismo año de 1720 Felipe V se había visto obligado, por presión de una coalición en la que militaba Francia, a evacuar Cerdeña y Sicilia y a renunciar formalmente a sus pretensiones a la corona francesa. Desde

esta perspectiva no es casual, como recoge el autor, que a pesar de que las autoridades francesas decretaron el fin del contagio en otoño de 1722, la Corona Española no autorizó el restablecimiento de relaciones comerciales hasta Julio del año siguiente y aún en esa fecha las mercancías procedentes de puertos provenzales y del Languedoc debían someterse a cuarentena.

Concluye y demuestra el autor cómo la prevención sanitaria adoptada ante la peste de Marsella sería empleada en sus aspectos esenciales ante el resto de amenazas pestíferas que se darían a lo largo de dicha centuria. De ahí que los dos siguientes capítulos, los dedicados al período que media entre el fin de dichas medidas en 1723 y 1743 (peste de Mesina) y el consagrado a las amenazas de contagio procedentes de Argel durante toda la segunda mitad de siglo, sean más reducidos. Esos dos capítulos en nada desmerecen -sin embargo- al anterior, recogiendo numerosas noticias sobre viajes concretos, de manera que el lector puede detectar algunos de los flujos comerciales más importantes en que Mallorca se insertaba. No es cosa menor si tenemos en cuenta la dificultad de la reconstrucción de dichos flujos y de las balanzas comerciales mallorquinas durante la primera mitad del XVIII. De hecho el estudio del Dr. Cortés viene a demostrarnos cómo la información derivada de la prevención sanitaria (patentes de sanidad y demás) es una buena fuente para reconstruir, aunque no de forma cuantitativa, el comercio exterior insular. De especial interés a este respecto son las noticias sobre el comercio entre Mallorca y Mahón a pesar de la ocupación británica. En esas página se consigue trasladar al lector de forma clara la dialéctica entre la necesidad de evitar la llegada del contagio y la de proveer a la isla de trigo, lo que en algunas ocasiones llevó al relajamiento de las medidas preventivas. Este aspecto llega a su culmen en las relaciones con el Norte de África durante la segunda mitad de la centuria, momento en que -como indica el autor, aunque sería de desear una mayor reflexión sobre ello- la Monarquía Española intentó normalizar sus relaciones con el vecino del Sur por medio de la firma de diferentes tratados de contenido muy preferentemente comercial.

Tras los capítulos referidos a la evolución cronológica de la sanidad marítima, el autor opta -acertadamente- por abordar temas concretos que denotan su concepción global y profunda del tema: la financiación de las medidas de prevención, la problemática derivada de la habilitación del puerto de Alcudia, el contrabando como forma también de poner en peligro la sanidad de la isla y la medidas preventivas tomadas ante la llegada de cautivos cristianos rescatados del Norte de África. Desde el primero de esos puntos de vista el autor indica el uso de tallas para la financiación de las medidas adoptadas, pero también el papel de la Universal Consignación para avanzar el dinero rápidamente. Una institución, la Universal Consignación, que pide un estudio monográfico sobre su funcionamiento y no sólo sobre sus aspectos fundacionales y normativos.

En definitiva un libro, serio, bien documentado, fruto de una concepción global de los diversos aspectos que componen un tema nada fácil. Animamos al autor a dar una mayor divulgación a éste y, es de esperar, a futuros trabajos.

DEYÁ BAUZÁ, M.; SALAS VIVES, P.; CARO BLANCO, F.:
De la beneficència a l'estat del benestar. Història dels serveis socials a Mallorca (s. XVI-XX),
 PASCUAL, A. (coord.), Palma, 2011, 269 p.

Antònia Morey Tous

Universitat de les Illes Balears

En un context en què les retallades pressupostàries són constats i en el qual "l'estat del benestar" s'està erosionant, la publicació d'un llibre com aquest resulta del tot oportuna. La crisi econòmica està en la base de l'augment del nombre de persones i famílies amb dificultats econòmiques o amb risc d'exclusió social, de l'increment del col·lectiu de persones amb necessitats i de la reflexió constant sobre la manera d'encarar la "pobresa" o la "nova pobresa", les desigualtats, la dependència, etc. Per això, qualsevol estudi sobre aspectes relacionats amb aquesta problemàtica mereix una especial consideració. I, si se'm permet, encara més quan es tracta, com en el cas que ens ocupa, de treballs que aborden la problemàtica dels serveis socials a la nostra comunitat des d'una perspectiva històrica. Penso, realment, que pocs exercicis poden resultar més alligonadors per a la correcta valoració de les millores socials i econòmiques que aquells que les aborden des d'aquesta perspectiva. Tot i que el curs de la història està inexorablement marcat per avanços i retrocessos i que en matèria de benestar social queda encara un llarg camí per recórrer, des del segle XVI fins a l'actualitat el progrés ha estat inqüestionable.

Malgrat que unes conjuntures hagin estat molt millors que les altres, el recorregut ha estat força positiu. I, això, penso que és una de les principals conclusions, si es vol molt general, a la que permet arribar el llibre que comentem. La perspectiva històrica mostra la importància que té en l'àmbit dels serveis socials avançar i adequar les prestacions a les exigències de les distintes conjuntures. Tot i que només fos per evitar la confrontació social, fins i tot durant l'Antic Règim, els governants eren conscients de la importància de destinar recursos als més desfavorits. Així mateix, durant tot el segle XIX i bona part del XX, en conjuntures econòmiques difícils els polítics feren un sobre esforç. Així doncs, encara que només sigui per comprovar que històricament ha costat molt arribar a "l'estat del benestar", la lectura d'un llibre que convida a la reflexió en un context econòmic i social tan complex com l'actual, resulta força enriquidora tant pels professionals de la matèria i els polítics com pels estudiosos i el públic en general.

Des del punt de vista de la seva presentació, aquesta obra reuneix una doble virtut que no sempre conjuguen les publicacions de caire científic. Per un costat, el rigor acadèmic i documental, cosa que per altra banda no sorprèn pel fet d'estar organitzada en tres capítols diferents a càrrec d'especialistes sobre els distintes períodes tractats. I, per altra banda, una acurada selecció d'imatges, moltes inèdites i totes elles d'una qualitat excel·lent, que complementen i gairebé il·lustren per si mateixes la història dels serveis socials a Mallorca. Un encert que s'ha d'atribuir, sense cap mena de dubte, al fet que tant la selecció de les fotografies com la realització de les mateixes, hagi estat a cura de dos grans professionals: Aina Pascual, una investigadora de l'àmbit de la història de l'art, que gaudeix a més d'una

llarga experiència en el camp de l'edició i D. G. Murray, fotògraf professional i expert en la publicació de llibres il·lustrats. Així doncs, a més de l'oportunitat del tema d'anàlisi i del fet més que "simbòlic" que la publicació fos promoguda per una de les màximes institucions illenques en l'àmbit dels serveis socials (l'Institut Mallorquí d'Assistència Social depenent del Departament de Benestar Social del Consell de Mallorca, aleshores a càrrec del conseller Jaume Garau), un altre fet remarcable és que els autors de cada una de les parts del llibre són experts sobre el període que tracten. L'estudi es presenta en tres parts ben definides:

-L'assistència social a Mallorca durant l'Antic Règim (segles XVI- XVIII), a càrrec de Miquel Deyá, especialista en Història Moderna i gran coneixedor de les institucions socials i polítiques del període.

-La beneficència i l'assistència social a Mallorca en el marc de l'Estat Liberal (1820-1930), a cura de Pere Salas, un excel·lent coneixedor dels orígens de l'Estat del Benestar.

-El segle XX: un gran trajecte des de la beneficència al benestar social, a càrrec de Fernanda Caro; a l'actualitat professora del Departament de Filosofia i Treball Social de la UIB i durant anys al cap davant d'institucions amb competències en matèria d'afers socials.

En la primera part Miquel Deyá, a més d'ocupar-se de forma rigorosa de les primeres institucions assistencials illenques (l'Hospital General, la Casa de la Misericòrdia, La Casa de la Pietat i els antics hospitals ubicats a algunes viles de Mallorca) i de l'àmbit al que pertanyien, les insereix dins el sistema de valors propi de l'època. Aquest, com ell mateix insisteix en més d'una ocasió, estava fonamentat en els privilegis i les exempcions a col·lectius concrets i no en els drets a les persones, raó per la qual el que aleshores es considerava "normal" era la desigualtat i no la igualtat. L'autor posa així mateix de relleu les característiques socials, econòmiques i polítiques del moment, un rerefons imprescindible per a entendre el comportament de les institucions i els particulars envers dels col·lectius més desvalguts. Insisteix en aspectes que a l'època tenien una especial rellevància per tal de considerar el tipus d'assistència que es podia dispensar i la institució que ho havia de fer; tot i que aleshores les competències d'unes i altres no sempre eren clares. A l'hora d'exercir la beneficència es prenién sobretot en consideració l'edat, l'estat de salut, la pobresa absoluta o relativa i la disposició o no que tenien els desvalguts cap al treball.

Una especial menció mereix l'apartat dedicat per Miquel Deyá al tipus d'assistència social dispensada per les organitzacions gremials als seus membres. Un món que l'autor domina força bé atès que molts dels seus treballs de recerca s'han centrat en l'estudi de la manufactura; fonamentalment en les activitats desenvolupades pels artesans agremiats, els quals representaven una lògica col·lectiva i, a més de perseguir objectius merament econòmics, es comprometien en determinants casos (a través de les seves ordinacions) a ajudar a aquells membres o als seus familiars (orfes i vídues, fonamentalment) que per circumstàncies diverses podien passar per moments difícils. El seu estudi abraça fins el darrer terç del segle XVIII, quan arran dels postulats del Reformisme Il·lustrat s'introdueixen algunes modificacions; la majoria encaminades a "netejar" els carrers de la ciutat i els pobles de pobres i desenfeinats i ensenyar-los un ofici profitós que contribuís a incrementar la producció del país. D'aquest darrer període destaca, així mateix, l'interès del Govern per conèixer de la forma més completa possible el número de "persones necessitades" que hi havia als distints indrets d'Espanya (i per suposat a Mallorca) i els organismes que en cada

cas en tenien cura. Un interès, que tot i que encara no permet parlar d'una nova forma d'entendre l'assistència social, sí que denota una nova preocupació que amb el temps esdevindrà cabdal: abans d'intervenir cal conèixer exactament la realitat sobre la que s'ha d'actuar, els mitjans amb els quals es compta i si és o no necessari establir-ne de nous. En definitiva, cal comptar amb tota una sèrie d'estudis previs que si bé en l'actualitat gairebé ningú no posa en dubte la seva importància, cal si més no reconèixer que en aquest camp, de la mateixa manera que en tot el que envolta els orígens de l'estadística oficial a Espanya, els il·lustrats foren capdavanters.

En el segon capítol del llibre l'historiador Pere Salas aborda el tema dels serveis socials durant el període de formació i consolidació de l'Estat Liberal. Un espai cronològic que abraça un poc més d'un segle – des del Trienni Liberal (1820-23) fins a la instauració de la Segona República (1931) – i que l'autor insereix dins el context espanyol i europeu. Des del punt de vista social i polític, és una “centúria” molt rica en iniciatives legislatives i, encara que com succeeix amb molts d'altres àmbits, es produeixen continus avanços i retrocessos, en conjunt es donen passes molt importants. Progressivament es deixa endarrera la “beneficència” com a via pràcticament única per encarar les desigualtats socials i l'Estat assumeix (a través d'organismes públics amb una dotació pressupostària cada cop major) el control de l'assistència social. El camí, com dèiem, és llarg i passa per distintes etapes que l'autor subdivideix fonamentalment en dues, alhora que suggereix la idoneïtat de reflexionar sobre algunes mesures preses durant el primer terç del segle XX com el preludi de la nova etapa que s'inaugura a Espanya a partir de la proclamació de la Segona República.

Durant la primera etapa, considerada de formació de l'estat liberal espanyol (1820-1849), es publica, encara que no sempre resulta fàcil d'aplicar, la primera Llei general de beneficència (23/02/1822). Aquesta normativa presenta dues grans novetats; d'una banda fa recaure el pes de la gestió de l'assistència social sobre els ajuntaments i les Juntes de Beneficència i, per altre costat, rebutja frontalment la caritat privada i, fonamentalment, la intervenció en aquest àmbit de l'Església Catòlica, cosa que per altra banda no sorprèn si recordem que aquest és un període caracteritzat per les pèssimes relacions entre l'Església i l'Estat. Es suprimeixen, per exemple, determinats ordres religiosos i es desamortitzen les propietats eclesiàstiques. En qualsevol cas, amb el temps, aquesta confrontació s'atenua i l'Església torna a cobrar protagonisme. Així mateix, l'Estat recupera i utilitza, encara que “modificades”, algunes institucions característiques de l'Antic Règim: els hospicis, els hospitals i les cases de maternitat; entre d'altres. D'aquí, precisament, que l'autor dediqui una especial atenció a l'anàlisi d'algunes d'aquestes institucions: la Casa de Misericòrdia, La Inclusa i l'Hospital General; per citar només les principals.

La segona etapa (1849/52-1903/1930) s'inicia a principis dels anys quaranta amb la derrota definitiva del carlisme i amb la publicació de nombroses mesures que afecten a àmbits molt diversos i permeten la consolidació del nou Estat. En matèria d'assistència social diversos fets simbolitzen, segons l'autor, el naixement d'aquesta nova etapa: la publicació el 1849 de la segona Llei de beneficència, la firma el 1851 del Concordat entre la Santa Seu i l'Estat i la promulgació el 1852 de la instrucció que havia de servir per fer efectiva la nova Llei de beneficència. Aquest període és, per la seva transcendència, objecte d'una major atenció i l'autor l'aborda prenent en consideració els principals protagonistes de l'acció social. D'una banda la Diputació Provincial, aleshores, per dir-ho d'alguna manera, la “institució estrella”

i la responsable última d'organismes que tenien cura dels principals col·lectius necessitats: l'Hospital General, la Casa d'Expòsits i la Casa de la Misericòrdia. Durant aquest període, com demostra l'autor a partir de l'anàlisi dels seus pressuposts i altres documents públics, es renova internament i, com il·lustra l'abundosa documentació gràfica recollida en el llibre, es també objecte d'una gran reforma arquitectònica. Amb tot, l'autor no es limita a sistematitzar les dades "oficials" sobre aquestes organismes, sinó que les llegeix tenint en compte aspectes socials i econòmics molt diversos: mèdics, sanitaris, demogràfics, etc. Aquests indicadors corroboren, com ja havia posat de manifest l'autor en treballs anteriors, que les Balears van ésser una de les primeres províncies espanyoles a evolucionar cap el nou règim demogràfic, la qual cosa també es pot deduir quan s'analitzen, per exemple, les dades relatives a La Inclusa, la institució responsable d'atendre les necessitats dels infants abandonats.

En qualsevol cas, no serà fins a principis del segle XX quan a Espanya a en general i a les Balears, en particular es començaran a donar canvis en el camp de l'assistència social que es perllongaran fins a l'adveniment de la Segona República. En part gràcies al naixement de la primera legislació d'associacions de finals del segle XIX i, fonamentalment, arran de la creació el 1903 de l'Institut de Reformes Socials i de la posterior aparició de les assegurances socials. En aquest sentit, resulten de gran interès les nombroses associacions, tant laiques com catòliques, sorgides amb la intenció de promoure el benestar de les classes treballadores i evitar la seva pauperització. Si bé, com subratlla P. Salas, presentaven dues limitacions que cal no perdre de vista. D'una banda, la seva escassa capacitat financera i, de l'altra, el seu caràcter voluntari; la qual cosa significava, en la pràctica, que només atenien els seus afiliats i no tota la ciutadania. Per això, els sectors krausistes (cada cop amb més influència en el Govern Central) no dubtaren a impulsar el que ells mateixos denominaven una "veritable" previsió social. D'aquí, per exemple, la creació el 1903 de l'Institut de Reformes Socials i el naixement el 1908 de l'Institut Nacional de Previsió que gestiona, entre altres coses, l'elaboració de les primeres normes de previsió i assistència social. Per exemple, la posada en funcionament d'un sistema d'assegurances per a la vellesa i, cap el 1919, un retir obrer que entrà en vigor el 1921 i que garantia una pensió d'una pesseta diària als assalariats. Una quantitat que, malgrat la seva migradesa, suposà un avanç respecte al que rebien altres col·lectius. Sense anar més lluny els pagesos, un col·lectiu que al voltant de 1930 suposava al voltant del 70% de la població illenca i que la Llei, de la mateixa manera que a tots aquells que tenien menys de quaranta cinc anys en el moment de la seva publicació, exclòia de poder percebre un subsidi de vellesa. En fi, una injustícia històrica més d'entre les moltes que tradicionalment han hagut de patir, i encara avui pateixen, els petits pagesos mallorquins. De tota manera, durant el primer terç del segle XX els avenços en matèria social no es limitaren només als subsidis de vellesa. S'abordà, entre d'altres, el tema de la reducció de la jornada laboral, els accidents en el treball i la protecció de la infància. I, a partir del 15 d'octubre de 1923 es posà en marxa, fins i tot, una assegurança per a la maternitat. Un mesura un altre cop restringida però sens dubte un precedent més a tenir en compte en l'evolució des de la beneficència al benestar social.

El llarg trajecte des de la beneficència al benestar social és el títol que dona Fernanda Caro al seu treball. Un camí, sens dubte, complicat de resumir tant pel llarg període de temps que contempla, des de la Segona República fins a l'actualitat, com per les nombroses

iniciatives i institucions que es veu obligada a referenciar. Malgrat tot, el gran esforç fet per l'autora es veu compensat per la visió de conjunt que aconsegueix transmetre al lector i per les fites que reivindica. Per exemple, l'avanç de les reformes socials dutes a terme durant la Segona República (1931-1939) i, d'una manera especial, l'activitat desenvolupada per Emili Darder i Cànaves, primer des de la Comissió de Cultura, Foment, Beneficència i Sanitat de la Diputació Provincial i, posteriorment, com a batlle de Palma: obertura de dispensaris, escoles municipals, guarderies, realització de plans de prevenció a partir d'estudis demogràfics, socials i econòmics previs, etc. En definitiva, una visió moderna dels serveis socials que no es tornà a recuperar fins a l'arribada de la democràcia, ja que en temes socials el franquisme suposà el truncament dels projectes engegats pels republicans i el retard de la implantació de l'estat del benestar. Aquest, com explica l'autora, a gairebé tota l'Europa industrialitzada (en part per la influència de l'Informe Beveridge (1942) i en part per l'expansió del keynesianisme), cobra força després de la Segona Guerra Mundial. A Espanya, en canvi, tot i els avanços en matèria de seguretat social fets durant el franquisme, la creació de l'estructura de l'estat del benestar pròpiament dit s'endarrerix fins a principis dels anys vuitanta, quan finalment es comencen a superar els conceptes anteriors de caritat i beneficència i es posen les bases generals d'actuació de les distintes administracions. Una menció especial mereix, en aquest context, com recorda l'autora en parlar de l'Ajuntament de Palma, la iniciativa duta a terme des de la Comissió de Cultura, Oci, Joventut i Serveis Socials presidida per Nicolau Llaneras de crear el 17 de juliol de 1985 la regidoria delegada de Serveis Socials presidida per una treballadora social. No obstant, Fernanda Caro estudia també les propostes de les distintes administracions: el Consell de Mallorca, la labor dels principals municipis de l'illa, l'acció social del Govern de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, les iniciatives desenvolupades per organitzacions no governamentals; en particular l'Església Catòlica, etc. I, això, tant durant els anys de la transició democràtica com des de principis dels anys noranta fins a l'actualitat.

En el decurs del recorregut es posen de manifest, com no podia ésser d'altra manera, els avanços i els retrocessos en matèria de benestar social i queda palès que la política del fer i desfer ha estat també una constant en aquesta matèria. Molt sovint l'autora no pot evitar escriure des de la perspectiva de l'activisme social, ja que des de distintes institucions ella mateixa ha participat amb algunes de les iniciatives que comenta i, com és lògic, també es lamenta d'alguns dels retrocessos pels quals ella mateixa s'ha "mobilitzat". En qualsevol cas, el punt de vista d'una persona que ha fet part de la història dels serveis socials a Mallorca resulta forta enriquidor i, sovint, té la virtut, fins i tot, de remoure la consciència del lector envers del comportament d'algunes institucions que en un moment tan complicat com l'actual semblen oblidar-se del llarg camí que ha estat necessari recórrer per avançar des de la beneficència i la caritat fins a l'estat social.